

**Гарадзенскі палімпсест 2010.
Дзяржаўныя і сацыяльныя
структуры, XVI–XX стст.**

**Мінск
Выдавец Зміцер Колас
2011**

УДК 947.6<15–20
ББК 63.3(4Бел)
Г20

Гарадзенскі палімпсест 2010 – гэта чарговая кніга ГАРАДЗЕНСКАЙ БІБЛІЯТЭКІ.

ГАРАДЗЕНСКАЯ БІБЛІЯТЭКА – гэта яшчэ адзін напамін гарадзенцам, што лёс горада ў іх руках. Толькі агульнымі намаганнямі мы здолеем перанесці ў наступныя стагоддзі непаўторнасць гістарычнай Гародні, зберагчы яе ўнікальнасць для нашчадкаў.

ГАРАДЗЕНСКАЯ БІБЛІЯТЭКА прысвячаецца той Гародні, якой мы можам ганарыцца.

Дзякуем усім, хто з намі.

Рэцэнзенты:

Доктар гістарычных навук, прафесар З. В. Шыбека.

Кандыдат гістарычных навук А. А. Радаман

Г20 **Гарадзенскі** палімпсест. 2010. Дзяржаўныя і сацыяльныя структуры. XVI – XX ст. // Пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. — Мінск : Зміцер Колас, 2011.— 502 с. : іл
ISBN 978-985-6992-08-0

Матэрыялы зборніка прысвечаныя вывучэнню мінулага Гродна як феномена лакальнай гісторыі. У цэнтры даследчыцкай увагі апынуліся праблемы дзяржаўных і судовых устаноў часоў Вялікага княства Літоўскага, антрапалагічныя аспекты гістарычнай урбаністыкі XIX – XX ст. Асобнае месца ў зборніку адведзена крыніцазнаўству і публікацыі дакументаў.

Зборнік адрасаваны навукоўцам, а таксама ўсім, каго цікавіць гісторыя гарадоў Беларусі.

УДК 947.6<15–20
ББК 63.3(4Бел)

Змест

Наталля Сліж, Аляксандр Смалянчук
Прадмова 7

Гародня эпохі ВКЛ: дзяржаўныя структуры, грамадства

Аляксей Шаланда
Гродскі суд Гарадзенскага павета ВКЛ у другой палове XVI–XVII ст. Частка I: Перадумовы, ход і вынікі рэформы гарадзенскага замкавага суда (1562–1572 гг.) 12

Аляксей Шаланда
Дарэформенны земскі суд Гарадзенскага павета ў 1562–1564 гг. 45

Зінаіда Антановіч
Гарадзенскі каптуровы суд у XVII–XVIII стст. 57

Зміцер Яцкевіч, Вадзім Урублеўскі
Гарадзенскі магістрат у XVIII ст. 84

Ганна Паўлоўская
«Danse macabre» у тэкстах манастырскіх хронік..... 121

Mariusz Sawicki
Instrukcje sejmikowe i relacje z wydarzeń publicznych z II połowy XVII wieku w Narodowym Historycznym Archiwum Białorusi w Grodnie..... 131

Віталь Галубовіч
Перадсоймавы соймік Гарадзенскага павета ў XVIII стагоддзі: спроба агульнай характарыстыкі 147

Дзмітрый Віцько
Гарадзенскі з’езд шляхты ВКЛ 1701 г..... 174

Андрэй Мацук
Барацьба магнацкіх групавак на гарадзенскім сойміку ў панаванне Аўгуста III 198

Крыніцы

Наталля Сліж
З гісторыі валодання гарадзенскімі дварамі ў канцы XV – пачатку XVI ст..... 217

<i>Наталля Сліж</i>	
Гарадзенскія падворкі ў XVII ст.	222
<i>Галубовіч Віталь</i>	
Канфірмацыйны прывілей Гародні на магдэбургскае права 1633 г.	255

Горад і яго жыхары ў XIX–XX стст.

<i>Сяргей Токць</i>	
Царскае чыноўніцтва Гарадні: структура, сацыяльнае паходжанне і асаблівасці штодзённага жыцця.....	270
<i>Аляксандр Радзюк</i>	
Чалавек за кратамі: гарадзенскія турмы і вязні ў XIX ст.	295
<i>Вольга Сабалеўская</i>	
Габрэйскія дзеці Гародні ў XIX ст.	329
<i>Іна Соркіна</i>	
Навучальныя ўстановы, настаўнікі і вучні Гродна ў 60-я гады XIX – пачатку XX ст.	355
<i>Настасся Жарская</i>	
«Гродненские епархиальные ведомости» як крыніца па сацыяльнай гісторыі Гарадні пач. XX ст.	395
<i>Аляксандр Смалянчук</i>	
Горадня і гарадзенцы 1911–1915 гг. на старонках «Нашай Нівы».....	406
<i>Андрэй Чарнякевіч</i>	
«Прытулішча выгнанцаў»: штодзённае жыццё беларускага дзеяча ў Гародні 1909–1939 гг.	422
<i>Таццяна Касатая</i>	
Кінематограф як частка гарадзенскай штодзённасці пачатку XX стагоддзя	437
<i>Ларыса Міхайлік</i>	
Каталіцкі касцёл у палітычным і грамадскім жыцці Гродна ў 1921–1939 гг.	444
<i>Таццяна Казак, Андрэй Вашкевіч</i>	
Гродзенскія фотамайстры 1860–1930-х гг.	463
<i>Сяргей Харэўскі</i>	
Дзейнасць архітэктара Мікалая Чагіна ў Вільні і Гарадні: досвед і урокі	474
Пытанні. Адказы. Дыскусія.	482

Content

Natallia Slizh, Aliaksandr Smalianchuk

Introduction 76

Harodnia in the period of the GDL: bodies of government, society

Aliaksei Shalanda

The Castle court of the Harodnia district in the second half of the sixteenth – seventeenth centuries. Part I: conditions, process, and the results of the reform of the Castle court (1562–1572)..... 12

Aliaksei Shalanda

The Zemsky court of the Harodnia district before the reform in 1562–1564 45

Zinaida Antanovich

The Temporal (kapturovy) court of the Harodnia district in the seventeenth – eighteenth centuries 57

Zmitser Jatskevich, Vadzim Urubleuski

The Harodnia magistrate in the eighteenth century 84

Hanna Paulouskaya

«Danse macabre» in the texts of the monastic chronics 121

Mariusz Sawicki

Soimik instructions and reports from public events of the second half of the seventeenth century at the National Historical Archive of Belarus in Grodna..... 131

Vital Halubovich

The Soimik before Soim in the Harodnia district in the eighteenth century: attempt of general characteristic..... 147

Dzmitry Vitsko

The Harodnia convention of nobility of the GDL in 1701..... 174

Andrei Matsuk

Struggle of magnate's groups at the Soimik of the Harodnia district in the period of August III 198

Sources

Natallia Slizh

From the history of possession of courts in Harodnia in the end of the fifteenth century – at the beginning of the sixteenth century 217

<i>Natallia Slizh</i>	
The courts in Harodnia in the seventeenth century	222
<i>Vital Halubovich</i>	
The Confirmation of the privilege on the Magdeburg Law for Harodnia of 1633	255

The city and its citizens in the nineteenth – twentieth centuries

<i>Siargei Tokts</i>	
Tsarist officials in Harodnia: structure, social origin and peculiarity of everyday life	270
<i>Aliaksandr Radziuk</i>	
A person behind bars: Harodnia prisons and prisoners in the nineteenth century	295
<i>Volga Sabaleuskaya</i>	
Jewish children in Harodnia in the nineteenth century	329
<i>Ina Sorkina</i>	
Educational institutions, teachers, and pupils in Grodna in the sixtieth of the nineteenth century – at the beginning of the twentieth century	355
<i>Nastassia Zharskaya</i>	
«Гродненские епархиальные ведомости» as a source of social history of Harodnia at the beginning of the twentieth century	395
<i>Aliaksandr Smalianchuk</i>	
Harodnia and its citizens in 1911–1915 on the pages of «Nasha Niva»	406
<i>Andrei Charniakevich</i>	
«Shelter of exiles»: everyday life of Belarusian figure in Harodnia in 1909–1939	422
<i>Tatstsana Kasataya</i>	
Cinema as a part of everyday life in Harodnia at the beginning of the twentieth century	437
<i>Larysa Mikhailik</i>	
Catholic church in political and social life in Grodna in 1921–1939	444
<i>Tatstsana Kazak, Andrei Vashkevich</i>	
Photographers in Grodna in 1860–1930th	463
<i>Siargei Chareuski</i>	
Architect Mikalai Chagin's activity in Vilna and Harodnia: experience and lessons	474
Questions. Answers. Discussion	482

Прадмова

Зборнік, які вы трымаеце ў руках, з'яўляецца часткай навуковай праграмы «Гарадзенскі палімпсест», прысвечанай даследаванню мінулага Гродна (Горадні, Гародні) як феномена лакальнай гісторыі. Пры гэтым вывучэнне горада часоў Сярэднявечча і Новай гісторыі (да канца XVIII ст.) адбываецца ў межах навуковага праекту «Гародня ў перыяд ВКЛ» (кіраўнік к. г. н. Наталля Сліж), а горад апошніх стагоддзяў – у межах праекту «Горадня і яе жыхары ў XIX – XX ст.» (кіраўнік д. г. н. Алесь Смалянчук).

Праект нарадзіўся ў супрацьстаянні гарадзенскай інтэлігенцыі г. зв. «рэканструкцыі» гістарычнага цэнтру, якая намаганнямі мясцовых чыноўнікаў ператварылася ў фактычнае знішчэнне гісторыка-культурнай аўтэнтычнасці гораду і падмены помнікаў гарадской архітэктуры псеўдагістарычнымі муляжамі з газасілікатных блокаў. Дарэчы, менавіта яны, паводле архітэктурнага праекту Г. Лаўрэцкага, павінны стаць заменай плінфы пры «рэканструкцыі» самага ўнікальнага гарадзенскага помніка – Барысаглебскай Каложскай царквы XII стагоддзя...

У пэўны момант стаў выдавочным вельмі нізкі ўзровень гістарычнай памяці гарадзенцаў, які не ў апошнюю чаргу абумоўлены дамінуючай гістарычнай палітыкай, арыентаванай на падзеі Другой сусветнай вайны і гісторыю Беларусі як «прэзідэнцкай рэспублікі».

Мінулае горада над Нёманам нагадвае сапраўдны палімпсест, новыя тэксты якога пішуцца па вынішчаных старонках гарадзенскай гісторыі... Задача даследчыкаў – *прачытаць гэтыя знішчаныя часам і чужымі для горада «адміністратарамі» старонкі мінулага і вярнуць іх у культурнае жыццё сучасных гарадзенцаў*. Менавіта гэта і стала галоўнай мэтай навуковага праекту, які распачаўся ўвосень 2008 г.

За мінулы час былі праведзеныя тры навуковыя канферэнцыі (2008–2010) і апублікаваныя навуковыя зборнікі – Гарадзенскі палімпсест. XII–XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Горадня. 7 лістапада 2008 г.) // Пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Горадня-Беласток, 2008; Гарадзенскі палімпсест. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX стст. // Пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Горадня, 2009).

Трэці зборнік прысвечаны **дзяржаўным і сацыяльным структурам горада**. Ён складаецца з матэрыялаў чарговай міжнароднай навуковай канферэнцыі (2010), прычым упершыню друкуюцца матэрыялы дыскусій, якія перадаюць атмасферу канферэнцыі. Таксама публікуюцца артыкулы, адмыслова падрыхтаваныя для зборніка вядомымі гісторыкамі.

Рэдактарам тэкстаў раздзела *Гародня эпохі ВКЛ: дзяржаўныя структуры, грамадства* з'яўляецца Наталля Сліж. Матэрыялы раздзелу *Гародня і яе жыхары ў XIX – XX стст.* рыхтаваў да друку Алесь Смалянчук.

Рэалізацыя навуковай праграмы «**Гарадзенскі палімпсест**» стала магчымай дзякуючы супрацоўніцтву такіх арганізацый як Акадэмічная сетка даследчыкаў ВКЛ, Таварыства беларускай школы, Інстытут гістарычных даследаванняў Беларусі (ЕГУ). У правядзенні навуковых даследаванняў і арганізацыі канферэнцыі вялікую дапамогу аказаў «Рух за Свабоду!» Выданне навуковага зборніка адбылося дзякуючы падтрымцы Фонду імя П. Крэчэўскага (ЗША).

Выказваем шчырую ўдзячнасць даследчыкам і фундатарам.

* * *

Першая канферэнцыя «Гарадзенскі палімпсест» (2008) паказала неабходнасць вывучэння гісторыі Гародні і рэгіёна сістэмна. Яна падштурхнула да ініцыявання даследчага праекту. Пачынаць яго, на маю думку, трэба было з вывучэння дзейнасці дзяржаўных устаноў у Гародні. У іх архівах сканцэнтраваны асноўны комплекс дакументаў па гораду і рэгіёну. Дзяржаўныя ўстановы і прадстаўнічая сістэма на рэгіянальным узроўні, у дадзеным выпадку на Гарадзеншчыне, мала вывучаны ці ўвогуле не распрацаваны. У айчыннай гістарыяграфіі не былі на той час грунтоўна прааналізаваны нават надрукаваныя акты Віленскай археаграфічнай камісіі, не кажучы пра кнігі гродскага, земскага суда і магістрата, якія захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі.

Вывучэнне Гарадзенскага павета і Гародні базуецца на шырокім коле крыніц беларускіх і замежных архіваў. Гэта ў першую чаргу кнігі дзяржаўных устаноў у Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (фонды земскага, гродскага, каптуровага судаў, магістрата і інш.). Некаторыя кнігі захоўваюцца таксама ў Адрзеле рукапісаў Бібліятэкі Віленскага ўніверсітэта. Гэта кніга земскага суда за 1694 г. і, выяўленая мною ў 2010 г., кніга замкавага суда 1539–1540 гг., якая лічылася загінутай. Акрамя таго калекцыі па Гародні і Гарадзенскаму павету захоўваюцца ў НГАБ у Гродне (фонды Каложскай царквы, Фарнага касцёла, Брыгіцкага касцёла і інш.), фондах Гарадзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея, адрзеле рукапісаў Бібліятэкі імя Урублеўскіх Акадэміі навук Літвы, Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве (фонды Старажытных актаў, Масальскіх, Агінскіх ды інш.), Расійскай нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу, бібліятэцы Варшаўскага ўніверсітэта, Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве.

Гэтыя зборы паступова вывучаюцца і ўводзяцца ў навуковае абарачэнне. Вывучэнне дакументаў дзяржаўных устаноў дасць магчымасць выйсці на наступныя накірункі даследавання:

Сацыяльныя структуры насельніцтва (духавенства, шляхта, мяшчане, сяляне): стратыфікацыя грамадства, узаемадачынненні ўнутры саслоўя і паміж саслоўямі, маёмасны склад насельніцтва, сямейныя структуры, ментальнасць станаў;

Эканоміка: гандаль, эканамічны стан шляхты, мяшчан, сялян, кляштару, прыватная і дзяржаўная ўласнасць;

Рэлігійная сітуацыя ў гарадзе: гісторыя цэркваў, касцёлаў, фундацыі, узаемадачынненні вернікаў і духавенства розных канфесій;

Культура: традыцыі, звычаі розных слаёў насельніцтва, гарадскія святы, культурная і гістарычная памяць, стэрыятыпы, мастацтва, архітэктура;

Антрапалогія: біяграфістыка, ментальнасць, самаідэнтычнасць, штодзённасць асобы ў залежнасці ад паходжання (святар, шляхціц, шляхціцанка, мешчанін, мяшчанка, сялянін, сялянка, рамеснік і г. д.), маргінальныя асобы.

За два гады рэалізацыі навуковай праграмы закладзены пачатак вывучэння такіх дзяржаўных устаноў у Гарадзенскім павеце, як замкавы (гродскі) і земскі (А. Шаланда), каптуровы (З. Антановіч) суды, магістрат (З. Яцкевіч, В. Урублеўскі) і соймакі (В. Галубовіч). Даследаванні паказалі эфектыўнасць распрацоўкі гісторыі рэгіёну па гэтых накірунках, бо праз іх прасочваецца структура дзяржаўнага кіравання. Крыніцы дазваляюць распрацаваць асобныя манаграфіі.

Выявілася, што існуючыя ў гістарыяграфіі ВКЛ уяўленні пра дзяржаўныя структуры, не заўсёды адпавядаюць рэчаіснасці. Па-новаму была прадстаўлена дзейнасць замкавага суда, працэс рэфармавання судоў у 1560-х гг., функцыянаванне магістрату, соймаку, каптуровага суда. Акрамя таго, вывучэнне актавых кніг паказала неабходнасць далейшай працы з крыніцамі. Грунтоўнага аналізу патрабуе іх класіфікацыя, фармуляр дакументаў, змест кніг.

У гэтым зборніку гісторыя Гародні і Гарадзенскага павету XVI – XVIII стст. прадстаўлены ў раздзеле *Гародня эпохі ВКЛ: дзяржаўныя структуры, грамадства*. У ім змешчаны даследаванні, якія ўпершыню краюць многія тэмы. Праблемы рэфармавання замкавага і земскага судоў у Гарадзенскім павеце разгледжаны ў двух працах Аляксея Шаланды. Яны сталі працягам артыкулаў, якія былі змешчаны ў папярэднім зборніку. Склад актавых кніг гарадзенскага каптуровага суда прааналізаваны Зінаідай Антановіч. Дзейнасці гарадзенскага магістрату ў XVIII ст. прысвечаны артыкул Зміцера Яцкевіча і Вадзіма Урублеўскага. На падставе гарадзенскіх хронік Ганна Паўлоўская прааналізавала зафіксаваныя ў іх выпадкі смяротнага пакарання ў Гародні XVIII ст., а таксама стаўленне да іх каталіцкага духавенства.

Польскі даследчык Марыюш Савіцкі прааналізаваў матэрыялы па палітычнай гісторыі Рэчы Паспалітай, якія захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве ў Гродне. Артыкул Віталія Галубовіча акцэнтуюе ўвагу на прадсоймавы Гарадзенскага павета ў XVIII ст. Працягам даследавання супрацьстаяння палітычных групавак стала праца Зміцера Віцько па гісторыі гарадзенскага з'езду шляхты ВКЛ 1701 г. Андрэй Мацук разгледзіў барацьбу магнацкіх групавак на гарадзенскім сойміку ў перыяд панавання Аўгуста III.

Асобны падраздзел (*Крыніцы*) утрымлівае шэраг рэдкіх дакументаў. Наталля Сліж падрыхтавала да друку дакументы канца XV – пачатку XVI ст., якія асвятляюць у пэўнай ступені гісторыю нерухомай маёмасці Радзівілаў у Гародні. У іншым даследаванні таго ж аўтара прааналізаваны 8 інвентароў гарадзенскіх падворкаў XVII ст. Яны з'яўляюцца важнай крыніцай па штодзённаму побыту шляхты і мяшчан. Пацвярджальны прывілей Уладзіслава IV Гародні, які выявіў і падрыхтаваў да друку В. Галубовіч, з'яўляецца ўнікальным дакументам па гісторыі Гародні.

У артыкулах па гісторыі эпохі ВКЛ захаваны геаграфічныя і асабістыя імёны і прозвішчы ў адпаведнасці са старабеларускай мовай. Назва тагачаснага горада выкарыстоўваецца ў двух варыянтах – Горадня і Гародня.

Наталля Сліж

Матэрыялы раздзелу *Горадня і яе жыхары ў XIX – XX стст.* прысвечаныя вывучэнню Горадні як соцыякультурнага феномена, які арганізуе прастору лакальнай гісторыі. Канчатковай мэтай такога даследавання з'яўляецца характарыстыка сістэмы сацыяльных адносінаў у Горадні XIX – пачатку XX ст. (або яе элементаў) і эвалюцыі гэтай сістэмы на працягу ўсяго «імперскага перыяду» і XX ст. Асобная ўвага адводзіцца постаці гараджаніна (гарадзенца) як суб'екта гарадскога жыцця, а таксама апісанню гарадзенскага гісторыка-культурнага асяродку як комплекснай сістэмы матэрыяльных і духоўных элементаў, сацыяльнаму і духоўнаму атачэнню гарадзенца, гістарычна сфармаванай сферы культурных працэсаў, традыцый, гістарычнай памяці.

Аўтары тэкстаў абапіраліся на міждысцыплінарны падыход, выкарыстоўвалі метады сацыяльнай гісторыі, гістарычнай антрапалогіі (антрапалагічнай гісторыі), гендэрнай гісторыі, гісторыі штодзённасці і мікрагісторыі. Крыніцазнаўчай базай даследаванняў сталі дакументы фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Гародні. Асабліва каштоўным аказаліся дакументы фондаў Гарадзенскага губернатара, Губернскага праўлення, Губернскага статыстычнага камітэта, асобных навучальных устаноў Гародні, матэрыялы Гарадзенскага Дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея ды інш.

Сяргей Токць «намаляваў» сацыяльны партрэт гарадзенскага чыноўніка XIX ст., Аляксандр Радзюк прадставіў карціну штодзённага жыцця за кратамі гарадзенскіх турмаў, Вольга Сабалеўская распавяла пра габрэйскіх дзяцей XIX ст., Іна Соркіна прадставіла свайго роду калектыўны партрэт настаўнікаў і вучняў гарадзенскіх гімназій і вучылішчаў. Крыніцазнаўчы характар мае публікацыя супрацоўніцы Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі Настасі Жарскай, якая аналізавала «Гарадзенскія епархіяльныя ведамасці» як крыніцу па сацыяльнай гісторыі Горадні пачатку XX ст. Аўтар гэтых радкоў працягнуў вывучэнне тэмы Горадні і гарадзенцаў на старонках «Нашай Нівы» ў апошнія пяцігоддзе яе існавання. Дарэчы, якраз у гэты час беларускія адраджэнцы пачалі паступовую нацыянальную «прыватызацыю» беларускіх гарадоў, і Горадня была адной з першых... Андрэй Чарнякевіч паспрабаваў ахарактарызаваць штодзённае жыццё беларускіх дзеячаў у Горадні ў першай трэці XX ст. Таццяна Касатая вывучала станаўленне гарадзенскага кінемаатографа як важнай складовай штодзённага жыцця горада пачатку XX ст. Гарадзенскія фотамайстры 1860 – 1930-х гг. сталі прадметам даследавання Таццяны Казак і Андрэя Вашкевіча. Ларыса Міхайлік засяродзілася на ролі каталіцкага касцёлу ў палітычным і грамадскім жыцці Горадні міжваеннага часу. Нарэшце, мінскі журналіст і мастацтвазнаўца Сяргей Харэўскі з дапамогай постаці архітэктара Мікалая Чагіна прыгадаў актуальнасць праблемы захавання гісторыка-культурнай аўтэнтычнасці гарадзенскіх помнікаў...

Алесь Смалянчук

* * *

Навуковая праграма «Гарадзенскі палімпсест» працягваецца. Будзем рады далучэнню да яе новых даследчыкаў, асабліва маладзейшага пакалення. У апошнія гады гістарычная ўрбаністыка становіцца ўсё больш папулярнай галіной сусветнай гістарыяграфіі. Беларускія даследчыкі маюць магчымасць сказаць уласнае слова ў гэтых даследаваннях.

Вельмі важнай застаецца задача ўмацавання гістарычнай памяці і разумення каштоўнасці аўтэнтычнай (не муляжнай!) гісторыі. Толькі ў гэтым выпадку нікому не прыйдзе ў галаву дзеля эканоміі сродкаў «рэканструяваць» Барысаглебскую Каложскую царкву з дапамогай газасілікатных блокаў...

Гародня эпохі ВКЛ: дзяржаўныя структуры, грамадства

Аляксей Шаланда,
кандыдат гіст. навук (Мінск)

Гродскі суд Гарадзенскага павета ВКЛ у другой палове XVI–XVII ст.

Частка I: Перадумовы, ход і вынікі рэформы гарадзенскага замкавага суда (1562–1572 г.).

Навуковае вывучэнне гродскіх судаў ВКЛ пачалося з другой паловы XIX ст. у Расійскай Імперыі. Адным з першых, хто коратка спыніўся на характарыстыцы гродскіх судовых устаноў ВКЛ у прадмове да свайго каталогу старажытных актавых кніг Віленскага цэнтральнага архіва (ВЦА), быў **Мікіта Гарбачэўскі** (1872 г.). Менавіта яму належыць тэзіс аб тым, што гродскія суды былі створаны ў ВКЛ адначасова з земскімі, а таму старажытнасць іх не сягае глыбей за 1566 г.¹ Аднак, далей гэтай канстатацыі аўтар не пайшоў. Затое ён склаў каталог усіх гродскіх кніг Гарадзенскага павета, якія захоўваліся на той час у ВЦА, а менавіта: актавыя, дэкрэтавыя, паточныя, пратакольныя і рээстравыя. Як вынікае з яго рээстра, актавая дакументацыя Гарадзенскага гродскага суда захавалася толькі за XVIII ст.²

Коратка на гісторыі гродскіх судаў у ВКЛ спыніўся ў сваёй прадмове да надрукаваных у 1899 г. Віленскай археаграфічнай камісіяй актаў Упіцкага гродскага суда за 1585–1587 г. **Флавіян Дабранскі**. На яго думку гродскія суды былі «ўстаноўлены» ў ВКЛ «каля 1566 г.» і там разглядаліся справы толькі крымінальнага характару. У іх склад ўваходзілі: староста, падстароста, тры (?) суддзі і пісар. Цяжка сказаць, адкуль даследчык узяў тых аж трох гродскіх суддзяў, калі ў складзе Упіцкага гродскага суда ён сам зафіксаваў толькі аднаго³. Не заўважаўшы такое відавочнае несупадзенне Ф. Дабранскі далей у тэксце сваёй прадмовы засяродзіў увагу галоўным чынам на змесце апублікаваных дакументаў.

Некаторыя праблемы функцыянавання гродскіх судаў ВКЛ закрануў у сваёй працы па гісторыі «літоўска-рускага» сойма **Матвей Любаўскі**. Паводле яго, у 1566 г. старыя замкавыя суды былі «*пакінуты*» шляхце ВКЛ, толькі за імі замацавалася на польскі лад назва «*гродскіх*». На думку аўтара,

асабісты персанал гродскіх судаў таксама захаваўся ранейшы: *«судзіў сам ваявода або староста, а ў яго адсутнасць – яго намеснік с гродскім суддзёй, які быў прызначаны ваяводам або старостам, або дзяржаўцам з мясцовых аселях шляхцічаў. Справаводства знаходзілася ў руках гродскага пісара»*⁴. Такім чынам, М. Любаўскі імкнуўся паказаць цесную сувязь паміж замкавым дарэформенным судом і парэформенным гродскім, але болей да гэтай праблемы не звяртаўся, паўтарыўшы амаль слова ў слова сваё меркаванне ў пазнейшай працы па гісторыі ВКЛ⁵.

Больш грунтоўна заняўся вывучэннем гісторыі гродскіх судовых устаноў ВКЛ **Іван Лапа**. Выключнае значэнне мае яго артыкул, прысвечаны непасрэдна арганізацыі і функцыянаванню гродскіх судаў ВКЛ у XVI ст. – фактычна адзіная праца па тэме на сённяшні дзень⁶. Адзначыўшы, услед за М. Гарбачэўскім, што: *«Гродскі суд ёсць твор II Літоўскага статута»*⁷, аўтар зрабіў яго грунтоўнае даследаванне на падставе Статутаў ВКЛ 1566 і 1588 г. і тагачасных актавых дакументаў. У выніку І. Лапа закрануў у сваёй працы амаль увесь спектр праблем такіх, як: склад гродскага суда, месца і час яго функцыянавання, судовая дакументацыя (гродскія кнігі), спосаб вядзення гродскіх кніг, склад асобаў-удзельнікаў судовага працэсу і яго асаблівасці, парадак і бяспека падчас судовых пасяджэнняў, пытанне аб абскаржванні рашэнняў гродскага суда, кошты на судовыя паслугі і працэдура выканання гродскіх судовых выракаў. Важным адкрыццём аўтара было тое, што ён убачыў падзел гродскага судовага ўраду на два суды: 1) суд для павятовай шляхты, які функцыянаваў падчас гродскіх рочкаў і быў па свайму характару пераважна крымінальным і 2) суд старосты-дзяржаўцы, які дзейнічаў на сталай аснове і быў усесаслоўным. Гродскі ўрад, як высвятліў даследчык, складаўся са старосты, яго намесніка (часам яшчэ панамесніка), гродскага суддзі і пісара⁸. Адзначым, што І. Лапа ў сваім артыкуле разглядаў пытанні, звязаныя з дзейнасцю гродскіх судаў ВКЛ увогуле, не выдзяляючы асобна гродскі суд Гарадзенскага павета. Акрамя гэтага, абмежаваныя храналагічныя рамкі артыкула не дазволілі яму прасачыць гісторыю гродскіх судаў ВКЛ у XVII–XVIII стст. Нягледзячы на адначасовае выкарыстанне тэрміну *«замкавы»* ў адносінах да гродскага суда, І. Лапа ўвесь час характэрызаваў апошні як *«новы»* і не звязваў яго наўпрост са старымі судамі ваяводаў, старостаў і дзяржаўцаў. Як можна меркаваць, ён адносіў парэформенны *«замкавы гродскі»* суд да прамых польскіх запазычанняў.

У след за расійскімі даследчыкамі польскі гісторык права **Станіслаў Кутшэба** лічыў, што гродскія суды ў ВКЛ былі ўведзены на польскі ўзор II Статутам *«у рэдакцыі 1564 г.»*. Падабенства гродскіх на старыя *«старасцінскія суды»* ён бачыў толькі ў іх складзе, дзе захаваліся: староста, падстароста, гродскія суддзя і пісар. Пры гэтым, паводле С. Кутшэбы: *«Суд гродскі быў судом аднаасабовым; вырашаў справу староста, часцей*

падстароста (намеснік), суддзя вёў фармальны бок працэсу, пісар жа – канцэлярыю»⁹. Такім чынам, ён адкідваў калегіяльнасць гродскага суда, што ішло насуперак высновам І. Лапы. Аднак, адрозненняў паміж старымі «старасцінскімі» і новымі гродскімі судамі, на думку С. Кутшэбы, было болей. Па-першае, межы юрысдыкцыі першых і другіх не супадалі: «*паветы іх (старасцінскіх судоў – А. Ш.) былі рознай велічыні і не сыходзіліся з земскімі паветамі*»¹⁰. Па-другое, зусім іншай была кампетэнцыя парэформенных гродскіх судоў, якая звужалася да так званых «*чатырох гродскіх артыкулаў*». Праўда, на практыцы гродскія суды ў ВКЛ пашырылі межы сваёй кампетэнцыі, але «*гэта аднак да сёння не было дакладна даследавана*»¹¹.

У айчыннай гістарыяграфіі па праблеме гродскіх судовых устаноў у ВКЛ першым выказаўся **Вацлаў Ластоўскі**. Менавіта яму належыць тлумачэнне такога паняцця, як «*грод*», пад якім ён разумеў гродскі суд. Галоўную ролю ў ім В. Ластоўскі адводзіў старосце, якому з цягам часу: «*...асталіся толькі крымінальныя справы і выпадковыя паліцэйская ўлада на гродскую кругаколіцу. Судзіў у гродзе староста з правам меча*»¹². Праўда, акрамя старосты ў штат гродскага ўраду даследчыкам было аднесена даволі шырокае кола ўраднікаў: гараднічы, кашталаян (?), каморнік (?), пісар, мытнікі (?), ключнік (?), «*возьнік*» (на блытаць з возным!) і нават паліцэйскія, «*якіх называлі драбамі і ўжывалі да лавеньня праступнікаў і пільнаваньня ў вязьніцы*»¹³. Відавочна, што часткова падобны склад больш пасаваў для дарэформеннага замкавага ўраду, бо ў іншым месцы пра парэформенны гродскі суд В. Ластоўскі адзначаў: «*Замковы суд складалі гаспадарскія паветовыя ўраднікі – воеводы, старасты і іх намеснікі да выбраныя на папярэдніх парадках судзьдзі*»¹⁴. Заслугоўвае ўвагі яго выснова пра тое, што: «*...ўстаноўленьне асобнага земскага суда ў паветах ня знішчыло суда паветовых гаспадаравых урадоўцаў, воеводаў, старастаў, дзяржаўцаў і другіх, які атрымаў названьне «гродскага суда»*»¹⁵. Як можна па ёй меркаваць, В. Ластоўскі ў пэўным сэнсе падзяляў думку М. Любаўскага. Яўна памыліўся даследчык толькі ў вызначэнні характару гродскіх кніг, адносячы іх да натарыяльных.

Зместу судовай рэформы ў ВКЛ XVI ст. прысвяціў раздзел сваёй гісторыі Беларусі, напісанай ў 20-я г. і надрукаванай толькі ў 1994 г., **Мітрафан Доўнар-Запольскі**. На яго думку, у кожным павеце ВКЛ былі «*ўстаноўлены*» разам з земскімі і падкаморскімі замкавыя або гродскія суды. Праўда, далей М. Доўнар-Запольскі адзначаў: «*Замкавы, або гродскі, суд першапачаткова заставаўся на-ранейшаму ў кампетэнцыі старостаў, якія атрымалі назву гродскіх старостаў з тым, што староста павінен быў выбіраць аднаго шляхціца, які разам з урадам засядаў у судзе. Але Статут 1588 г. уводзіць у гэту калегію яшчэ судовага пісара*»¹⁶. Цяжка зразумець,

што меў на ўвазе ён пад словам «*першапачаткова*» – адразу пасля рэформы, ці ўвесь перыяд да ўвядзення Статута 1588 г.? Атрымлівалася, што парэформенны замкавы ці гродскі суд да 1588 г. складаўся са старосты і шляхціча-суддзі, а з 1588 г. – яшчэ і пісара. Акрамя гэтага, пасля рэформы ў гродскіх судах, разам з вознымі (судовымі прыставамі), якія мелі «*вялікую ролю*», М. Доўнар-Запольскі зафіксаваў яшчэ віжоў (следчых) і дзецкіх (судовых выканаўцаў). Выглядае на тое, што аўтар «*Гісторыі Беларусі*» не рабіў вялікай розніцы паміж дарэформенным замкавым судом і парэформенным гродскім, а таму не змог патлумачыць у чым заключалася сутнасць рэформы замкавага судовага ўраду.

Атаясамленне дарэформеннага замкавага суда з парэформенным гродскім замацавалася ў пазнейшай айчыннай гістарыяграфіі. У сувязі з гэтым, значнай праблемай стала вызначэнне структуры і складу замкавага ці гродскага суда на розных этапах яго функцыянавання. Блытаніну і памылкі бачныя ўжо ў М. Доўнар-Запольскага. У сваю чаргу, **Язэп Юхо** лічыў замкавы ці гродскі суд самым старадаўнім і дзяліў яго на два склады: вышэйшы і ніжэйшы. Паводле яго, у «*вышэйшы гродскі суд*» уваходзілі ваявода, або староста, або дзяржаўца і прадстаўнікі мясцовых феадалаў, у той час, як «*ніжэйшы гродскі суд*» складаўся з намесніка ваяводы або намесніка старосты, суддзі і пісара¹⁷. Падобная структура значна адрознівалася ад той, якую прапанаваў у свой час І. Лапа. У адрозненне ад апошняга, які ўсесаслоўным лічыў толькі суд старосты-дзяржаўцы, Я. Юхо сцвярджаў, што гродскі суд у цэлым «*...у некаторай ступені ... быў усесаслоўным судом*»¹⁸.

У след за ім пайшоў **Аляксей Вішнеўскі**, які, праўда, падаў сваё разуменне праблемы. У дапаможніку па гісторыі дзяржавы і права Беларусі ён адзначыў: «*Замкавы суд мог дзейнічаць у двух саставах: вышэйшым (як першая і другая інстанцыі) і ніжэйшым (толькі ў якасці першай інстанцыі). У склад вышэйшага замкавага суда ўваходзілі ваявода ці староста, а таксама прадстаўнікі мясцовых феадалаў, а ў Полацку – і мяшчан. Ніжэйшы замкавы суд складаўся з памешчыкаў, ваяводы або старасты (?), а таксама суддзі і пісара*»¹⁹. У такой сітуацыі, толькі наяўнасць апошніх адрознівала склады «*вышэйшага*» і «*ніжэйшага*» замкавых судовоў адзін ад аднаго, больш таго, сведчыла, на думку аўтара, пра «*пэўныя зрухі ў судаводстве, развіцці права*»²⁰.

Пэўным падсумаваннем здабыткаў айчыннай гістарыяграфіі па праблеме з'яўляюцца артыкулы **Анатоля Грыцкевіча** пра замкавы ці гродскі суд у энцыклапедычных выданнях²¹. Аўтар тлумачыць замкавы (гродскі) суд, як «*павятовы суд для шляхты, мяшчан і сялян у ВКЛ у XVI–XVIII ст.*». Далей традыцыйна сцвярджаецца, што ён меў 2 склады: вышэйшы (1-я і 2-я інстанцыі) і ніжэйшы (толькі 1-я інстанцыя). У склад першага

ўваходзілі галоўны суддзя (ваявода, староста ці дзяржаўца) і прадстаўнікі феодалаў (?), у склад другога – намеснік галоўнага суддзі (падстароста), шляхцічы (?) і пісар. У дадатак, на думку аўтара, «у пасяджэннях суда ўдзельнічаў гараднічы»²². Праблема, аднак, у тым, што гэтыя рысы былі больш характэрныя для дарэформеннага замкавага суда ў пэўных землях і механічны іх перанос на парэформенны гродскі суд усяго ВКЛ выглядае яўным спрашчэннем. Адзначым, што прапанаваны вышэй згаданымі даследчыкамі падыход мала прыдатны для вывучэння структуры і складу гарадзенскага гродскага суда.

Больш увагі прысвяціла гродскім судам ВКЛ **Юлія Доўнар**, высновы якой знайшлі адлюстраванне ў артыкуле і манаграфіі па судовай рэформе XVI ст. у ВКЛ²³. Праўда, па праблеме з’яўлення гродскіх судаў аўтарка не мае дакладнага ўяўлення. Не пагаджаючыся з думкай, што яны былі ўсталяваны ў 1566 г. яна піша: «Дакладна немагчыма сказаць, калі з’явіўся гэты суд і як ён дзейнічаў у больш старажытныя часы»²⁴. З гэтага вынікае, што для Ю. Доўнар замкавыя суды не з’яўляліся прататыпам гродскіх. Больш таго, на яе думку, гродскі суд «з’явіўся значна раней 1566 года. Дзейнічаў ён паралельна з замкавымі судамі ў прыватнаўласніцкіх гарадах. Назва гродскіх судаў змянялася. Магчыма, іх часам называлі замкавымі...»²⁵. Як відаць з прыведзенай цытаты, даследчыца канчаткова забылася сітуацыю. У выніку незразумела, што параўноўвала Ю. Доўнар – дарэформенны замкавы суд з парэформенным гродскім, ці нейкі дарэформенны гродскі суд з парэформенным? У раздзеле аб рэфармаванні гродскіх судаў яна вылучае ў іх структуры вышэйшы і ніжэйшы ўзроўні, аналізуе іх склад, разглядае кампетэнцыю і функцыі гродскіх судаў, асаблівасці іх судаводства і справаводства²⁶. Асабліва адзначым думку, што «ў працэсе судовай рэформы ў склад гродскага суда былі ўключаны суддзя і пісар, а таксама прадстаўнікі мясцовых феодалаў»²⁷, якая, праўда, не атрымала далейшага раскрыцця. У цэлым Ю. Доўнар прыйшла да наступных высноў: судовая рэформа больш дакладна акрэсліла паўнамоцтвы гродскага ўраду, падвысіла прафесіяналізм ураднікаў, павялічыла фармалізаванасць судаводства. Калі з першым яшчэ можна пагадзіцца, то другая і трэцяя высновы патрабуюць большай аргументацыі, бо невядома зноў з чым параўноўвала Ю. Доўнар той прафесіяналізм і фармалізаванасць. Зусім незразумела, што мела на ўвазе даследчыца, калі адзначыла сярод вынікаў судовай рэформы «тэндэнцыю пераўтварэння гродскага суда з адміністрацыйнай установы ў судовую», або пад тым, што «вышэйшы гродскі суд пачаў разглядаць справы з удзелам прадстаўнікоў грамадскасці (свабодных саслоўяў – шляхты, мяшчан)»²⁸. На нашу думку, згаданыя палажэнні яўна памылковыя і з’явіліся яны таму, што гісторыя гродскіх судаў ВКЛ так і не стала для Ю. Доўнар сур’ёзнай праблемай

для вывучэння, а таксама з-за недаацэнкі ёю магчымасцяў параўнаўчага метаду гістарычнага даследавання. Нічога няма ў яе манаграфіі і пра гарадзенскі гродскі суд у другой палове XVI–XVII ст.

Для параўнання функцыянавання гродскіх судов у Польшчы і ВКЛ вельмі карыснай з'яўляецца манаграфія па гісторыі холмскай гродскай канцылярыі ў XV–XVIII стст. польскага даследчыка **Януша Ласоўскага**. Аналізуючы гродскія органы ўлады і іх персанал аўтар фіксуе ў Холме ў пачатку XVI ст. вылучэнне са складу гродскага суда (*iudicium castrense*) гродскага ўраду (*officium castrense*). На думку Я. Ласоўскага, згаданыя два органы, якія ён дакладна адрознівае паводле іх судовай кампетэнцыі, суіснавалі ад пачатку XVI ст. і да паловы XVII ст., пры гэтым у афіцыйнай іерархіі суд займаў вышэйшае месца перад урадам. Аднак, у другой палове XVII ст. гродскі суд (старасцінскі) пачынае судзіць усё радзей і паступова яго судовую кампетэнцыю пачынае пераймаць гродскі ўрад, які традыцыйна пачынаюць называць судом. Я. Ласоўскі мяркуе, што галоўнай прычынай гэтага працэсу была даволі частая адсутнасць на сваім месцы старостваў. Праўда, больш дэтальна эвалюцыю гродскага ўраду у суд у XVII ст. аўтар не даследаваў, адзначыўшы, што: «*Ход і прычыны гэтай з'явы патрабуюць, аднак, больш грунтоўнага аналізу*»²⁹.

Непасрэднае дачыненне да функцыянавання гродскага суда ВКЛ мелі возныя. Для параўнання іх дзейнасці ў розных паветах і ваяводствах ВКЛ варта ўзгадаць працы ўкраінскіх даследчыкаў. Так, праблема ўвядзення гэтых ураднікаў на тэрыторыі Валыні прысвечаны артыкул **Уладзіміра Палішчука**. Аўтар упершыню фіксуе возных у Крэмянецкім павеце – у 1565 г., а ў Луцкім і Уладзімірскім – у 1567 г.³⁰ У сваю чаргу, адказ на пытанне: «*Возныя на Валыні ў апошняй трэці XVI–пачатку XVII ст.: судовыя ўраднікі ці слугі?*», паспрабавала даць **Наталія Старчанка**. Прааналізаваўшы на шырокім архіўным матэрыяле абавязкі возных, асаблівасці іх ўрадавання, кошты вознаўскіх паслуг, склад і паходжанне гэтых ураднікаў, яна прыйшла да важнай высновы, што на Валыні: «*уряд вознага, які ў адрозненне ад віжоў, у рамках судовай рэформы Вялікага Княства Літоўскага ўяўляўся як інстытут незалежных афіцыйных сведкаў, такім не стаў і стаць не мог*»³¹.

Для вывучэння складу гарадзенскага гродскага суда важнае значэнне маюць спісы павятовых ураднікаў Троцкага ваяводства ВКЛ, выдадзеныя польскімі і беларускімі даследчыкамі пад рэдакцыяй **Анджэя Рахубы**. Яны змяшчаюць самы поўны на сёння спіс гродскіх ураднікаў Гарадзенскага павета ў XVI–XVIII стст.: пісараў, падстаростаў, суддзяў³². Разам з тым, трэба адзначыць, што для перыяду другой паловы XVI–XVII стст. ён не зусім дакладны і камплектны.

Такім чынам, як у айчыннай, так і замежнай гістарыяграфіі адсутнічае спецыяльная праца па гісторыі гродскага суда Гарадзенскага павета ў другой

палове XVI–XVII стст. Не даюць дакладнага ўяўлення аб генезісе, структуры і функцыянаванні гродскіх судаў ВКЛ і нешматлікія агульныя даследаванні, прысвечаныя ім. У апошніх ясна вымалёўваюцца два падыходы да генезісу ў ВКЛ гродскіх судаў: 1) гродскі суд – гэта новая інстытуцыя, ўведзеная ў ВКЛ на падставе Статуту ВКЛ 1566 г., 2) гродскі суд – гэта стары замкавы суд, які на польскі ўзор атрымаў толькі новую назву – «*гродскі*». Сапраўднай праблемай стала вызначэнне структуры і складу замкавага ці гродскага суда ў ВКЛ у розныя часы яго функцыянавання. З яе нявырашанасці вынікаюць не толькі тэрміналагічная блытаніна, але і памылковыя ўяўленні пра гродскія судовыя ўстановы ВКЛ, у цэлым, і гарадзенскага гродскага суда, у прыватнасці.

Галоўнай мэтай нашага даследавання з’яўляецца вывучэнне структуры, складу і функцыянавання гродскага суда Гарадзенскага павета ў другой палове XVI–XVII стст. У пэўным сэнсе яно з’яўляецца працягам працы, прысвечанай замкаваму суду Гарадзенскага павета ў другой палове XV ст.–1566 г.³³ Дадзены артыкул прысвечаны як перадумовам рэформы гарадзенскага замкавага суда ў 1562–1565 гг., так і непасрэдна яе правядзенню ў 1566 г., а таксама функцыянаванню гродскага суда Гарадзенскага павета ў парэформенны час – у 1566–1572 гг.

Вывучэнне заяўленай тэмы ўскладняецца тым, што судовыя гродскія кнігі за вылучаны перыяд не захаваліся³⁴. Дзейнасць гарадзенскага гродскага суда за другую палову XVI–XVII стст. можна прасачыць на падставе вывучэння выпісаў з недайшоўшых да нас актавых кніг і асобных судовых дакументаў, расцярушаных па фондах розных архіваў, музеяў і бібліятэк Беларусі, Літвы, Польшчы і Украіны. У працы выкарыстаны арыгінальныя выпісы з гродскіх кніг Гарадзенскага павета XVI–XVII стст., якія захоўваюцца ў НГАБ³⁵, НГАБ у Гродна³⁶ і фондах Гарадзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея (ГДГАМ)³⁷. Акрамя гэтага, даволі вялікая частка выпісаў з гродскіх кніг (так званыя «*перенесены*») актыкоўваліся ў земскія судовыя кнігі Гарадзенскага павета, у сувязі з чым, акты апошніх таксама выкарыстоўваліся пры напісанні артыкулу³⁸.

Пасля стварэння ў Горадні ў 1555 г. шляхецкага земскага суда, гарадзенскі замкавы судовы ўрад павінен быў вярнуцца да сваёй традыцыйнай структуры: суд намесніка (старосты) і суд яго ўраднікаў³⁹. Па меншай меры на такі стан рэчаў можна было спадзявацца на перыяд яшчэ да 18 жніўня 1562 г., калі гарадзенскім намеснікам заставаўся *Леў Міхайлавіч*⁴⁰. У наступным 1563 г. Гарадзенскае староства і яго адміністрацыя перажывала пэўны крызіс. Ён быў выкліканы частай зменай кіраўнікоў, якія прызначаліся каралём польскім і вялікім князем літоўскім Жыгімонтам Аўгустам. Так, 10 студзеня 1563 г. як «*zamku Grodzienskiego przyłożony*» згадваецца *Юры Валовіч*, мсцібогаўскі староста⁴¹. Але 13 мая

таго ж 1563 г. спраўдай Гарадзенскага староства быў ужо **Станіслаў Паўлавіч Норушэвіч**⁴². У сваю чаргу, 7 ліпеня 1564 г., а можа і раней, гарадзенскім старостам з'яўляўся дворны гетман ВКЛ **Грыгорый Аляксандравіч Хадкевіч**⁴³. Сумнеўна, што два першыя паспелі засадзіць сваіх замкавых ураднікаў. На часовы характар іх прысутнасці на старасцінскім урадзе сведчыць і рэанімацыя тытулатуры «*спраўцы*» ў Станіслава Норушэвіча.

Ёсць, аднак, падставы сцвярджаць, што ўжо ў чэрвені 1562 г. гэта значыць, яшчэ пры намесніцтве Льва Міхайлавіча, гарадзенскі замкавы судовы ўрад не функцыянаваў. Так, гарадзенскі баярын Сцяпан Ілляшэвіч Кудрыч 22 чэрвеня 1562 г. свой ліст прызнаў «*вместо владу кгроцкога*» перад урадам «*панов судей первой сего бывших повету городеньского пана Павла Юревича Котовича а Миколая Шимковича Толочька*»⁴⁴. Былі гэта гарадзенскія земскія суддзі ў 1562–1564 гг.⁴⁵ Таксама перад імі, замест замкавага ўрада, але толькі 11 снежня 1564 г., прызнаў свой ліст іншы гарадзенскі баярын Пётр Кудрыч Губка⁴⁶. Такім чынам, замкавы судовы ўрад Гарадзенскага павета не працаваў як мінімум з 22 чэрвеня 1562 па 11 снежня 1564 г., а замяняў яго гарадзенскі стары земскі суд. Як вынікае з характару апублікаваных асобных дакументаў актавай кнігі земскага суда Гарадзенскага павета за 1563–1564 гг.⁴⁷, у гэты час апошні сапраўды мог спалучаць свае функцыі з функцыямі замкавага суда. Але такі стан не быў нечым новым, бо ўжо ў 1557 г. перад самым пачаткам Інфлянцкай вайны замкавы і земскі ўрады ў Горадні маглі аб'ядноўвацца ў адзін орган⁴⁸. Тое, што гэта была не толькі гарадзенская з'ява, сведчыць таксама склад слонімскага земскага суда ў 1558–1559 гг.⁴⁹

Пачатак судовай рэформы ў ВКЛ звязваюць са слаўным Бельскім прывілеем караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста ад 1 ліпеня 1564 г.⁵⁰ Як з яго вынікае, паны ВКЛ: «*суды свое зо всеми владностями и пожитки, которые по звирхности судовъ нашихъ господарскихъ немней на нихъ належали, обычаю первого мененого и водлугъ статуту старого (I Статут ВКЛ 1529 г. – А. Ш.) выступилъ, и зо всеми пожитки таковыхъ ихъ милость панове владниковъ слугъ и децкихъ пересудов и винъ а отозвовъ, а в теперешнемъ новомъ статуте (II Статут ВКЛ – А. Ш.) апеляцый, то есть отбыванья, и тежъ звычайу права корунного судовъ и справъ всехъ воеводскихъ отступили и выреклись*»⁵¹. Аднак, сітуацыя з судовай сістэмай ВКЛ адразу пасля надання Бельскага прывілея выглядае цьмяна. Меркаванню літоўскага даследчыка Дар'юса Вілімаса пра тое, што: «*адразу ж пасля 1564 г. новыя земскія павятовыя суды на працягу некалькіх гадоў маглі працаваць у якасці «гродскіх» судов, або, напэўна, іх замяшчалі*»⁵², супярэчыць яго ж выснова аб 1565 г., як дакладнай даце ўвядзення «*новых*» земскіх судов

у паветах ВКЛ⁵³. Паводле І. Лапы, канчаткова новая судовая сістэма ў ВКЛ была замацавана толькі II Статутам ВКЛ, які пачаў дзейнічаць у наступным 1566 г.⁵⁴, але, што адбывалася з замкавымі (гродскімі) судамі ў 1564–1565 гг., ён спецыяльна не разглядаў.

Сітуацыю раз'ясняе прывілей Жыгімонта Аўгуста на абмежаванне Наваградскага павета і ўвядзенне ў ім земскага суда ад 30 красавіка 1565 г., надрукаваны ў свой час Міхаілам Спірыдонавым. З яго вынікае, што II Статут ВКЛ і новыя земскія суды павінны былі запрацаваць у паветах яшчэ ў дзень Святога Марціна ці 11 лістапада 1564 г. Але неабходнасць дапрацоўкі Статуту, ваенныя дзеянні і ад'езд гаспадара ў Польшчу прывялі да таго, што: *«тот Статут не просмотрен и не поправлен и на оный рок (1564 – А. Ш.), день светого Мартина, вступ в тое право новое и засаженье оных судов земских водле порадку, в Статуте описаного, не дошло аж до сих мест»*⁵⁵. Трэба разумець, што нават 30 красавіка 1565 г. у моц названых прычын новая судовая сістэма ў ВКЛ яшчэ не функцыянавала, у той час як старыя судовыя ўрады, і пра гэта сведчыць гарадзенскі прыклад, склалі свае паўнамоцтвы. Таму, Жыгімонт Аўгуст: *«постерегаючи того, абы до тых мест, поки ся Статут поправят за зложением и упущением владности старых владов судовых (вылучана – А. Ш.) а за непоставновенем того теперешнего нового порадку на суды справедливости светая, которое мы сторожом естэмы, не задерживала и не омешкивалась, абы ку трудностям и зашстьям большим за тым и в продолженю тое то sprawy справедливости не приходили, для того на тот таковый зачаток и вступ в тое право новое, и звлаца на засаженье судов, водле порадку и описаня в розделе судовом моцю оного першого позволения и привилья нашего, в Бельску на то выданого, и место року теж прошлого светого Мартина складаем инший пэвный час, то ест день свята Вступенья в небо Хрыстова близко прышлого в року теперешнем шестьдесят пятом месяца мая, трыдцать первого дня»*⁵⁶. Такім чынам, каб пазбегнуць паралюшу судовай улады ў ВКЛ новыя земскія суды павінны былі быць «засаджаны» не чакаючы папраўленага II Статуту – 31 мая 1565 г.

Адначасова з земскімі, павінны былі распачаць сваю працу замкавыя суды, якія займелі новыя абавязкі (кампетэнцыю), апісаныя ў раздзеле 4, артыкуле 20 II Статуту ВКЛ⁵⁷. Так, наваградскаму ваяводзе Паўлу Іванавічу Сапегу загадвалася, каб ён *«...там же в он час (31 мая 1565 г. – А. Ш.) суд замковый водле описаня и обовязку статутowego засадил и на прышлый час мел и досыть тому чынил конечно»*⁵⁸. У сваю чаргу І. Лапа з *«прывилею земского повету Пинскому на волности»* ад 28 студзеня 1566 г. прыводзіць амаль тыя ж словы, каб мясцовы староста *«...суд замковый водле описаня обовязку статутowego там же в Пинску засадил и на прышлый час мел и досит тому чынил»*⁵⁹. Апошні прыклад сведчыць, што

новая ўстаноўленая манархам дата пачатку функцыянавання земскіх і замкавых судаў таксама не вытрымлівалася. Адзначым галоўнае – рэформа замкавых судаў вынікала з увядзення выбарных шляхецкіх земскіх судаў у ВКЛ у 1565–1566 гг.

Акрамя вызначэння межаў кампетэнцыі парэформеннага замкавага суда ў II Статуце ВКЛ дакладна агаворваўся і яго склад: старосты, а «*въ не бытности ихъ намесники ихъ зъ судьейо замковымъ присяглым оселым мають судити...*»⁶⁰. Калі намеснікі старостаў, якія называліся яшчэ падстаростамі⁶¹, былі добра вядомыя па складу дарэформенных замкавых судаў, у тым ліку і гарадзенскага⁶², то пасада замкавага суддзі на першы погляд выглядае цалкам новай. На гэта быццам бы ўказвае і сам 21 артыкул «*О судьи замковомъ*», раздзела 4 II Статута ВКЛ, які пачынаецца словам: «*Уставуемъ...*»⁶³. Але пры бліжэйшым разглядзе высвятляецца, што адзіны замкавы суддзя замяніў тых самых двух прысяжных шляхцічаў-суддзяў, вядомых яшчэ па I Статуту 1529 г.⁶⁴ На гэта ў свой час звярнуў увагу В. Ластоўскі: «...судзьдзі, выбраныя гаспадаравымі ўраднікамі па статуту 1529 году, асталіся (у 1566 г. – А. Ш.) пры замковым судзе, і іх абавязкі былі што і раней, – у нябытнасьць саміх гаспадаравых ураднікаў судзіць пры іх намесніках»⁶⁵. У выніку, структура парэформеннага судовага замкавага ўраду па II Статуце ВКЛ традыцыйна складалася з суда старосты і суда яго ўраднікаў: намесніка, замкавага суддзі і пісара. Пры гэтым апошні быў судом ніжэйшай інстанцыі ў адносінах да першага, у сваю чаргу апеляцыйны на старасцінскі суд разглядаў сам гаспадар⁶⁶. Можна пагадзіцца з думкай М. Любаўскага, які пісаў, што замкавыя суды былі «*пакінуты шляхецкаму саслоўю*» ВКЛ, пры гэтым доўгі час за імі захоўвалася старая назва «*замкавыя*», аднак, адначасова шырока пачынае выкарыстоўвацца і тэрмін «*кгроцкие*» («*гродские*») суды⁶⁷. Недакладны ён быў толькі ў адным – замкавыя суды былі пакінуты не столькі шляхце, колькі ваяводам, старостам і дзяржаўцам, якія павінны былі іх «*засадзіць*», выбраўшы з мясцовай шляхты замкавага суддзю. Апошняе ва ўмовах Гарадзенскага павета было яўным анахранізмам, бо прысяжныя шляхцічы-суддзі ў складзе замкавага суда былі вядомы тут адразу пасля прыняцця Статуту ВКЛ 1529 г. і да стварэння асобнага земскага шляхецкага суда ўзору 1555 г.⁶⁸ Гэта паслужыла адным з фактараў, які прадвызначыў пэўную спецыфіку рэфармавання гарадзенскага судовага замкавага ўраду.

Як жа тады праходзіла судовая рэформа 1564–1566 гг. замкавага ўраду ва ўмовах Гарадзенскага павета ВКЛ? Гарадзенскі староста **Грыгорый Аляксандравіч Хадкевіч** быў сярод тых паноў ВКЛ, хто засведчыў сваёй прысутнасцю Бельскі прывілей 1564 г. і тым самым адмовіўся ад сваіх старасцінскіх судовых прэагатываў над павятовай шляхтай⁶⁹. Тым не менш, менавіта яму выпала задача праводзіць судовую рэформу

ў Гарадзенскім павеце ў 1564–1566 г. Замкавы ўрад у Горадні Грыгорый Хадкевіч «засадзіў» ужо ў 1564 г. Пад гэтым годам 18 ліпеня фіксуецца ў крыніцах яго падстароста – князь **Іван Фёдаравіч Масальскі**⁷⁰. Аднак, дзейнасць старога гарадзенскага земскага суда ў складзе: суддзі Павел Юр’евіч Катовіч, Мікалай Шымковіч Талочка і пісар Мікалай Янавіч Талочка як мінімум да сярэдзіны снежня 1564 г., дазваляе меркаваць, што гарадзенскі замкавы суд так і не аднавіў сваю працу ў ліпені 1564 г.

Праблема ўскладняецца яшчэ тым, што падстароста князь Іван Масальскі з 19 чэрвеня наступнага 1565 г. адначасова займаў яшчэ і пасаду гарадзенскага земскага суддзі⁷¹. Такое аб’яднанне ў руках адной асобы двух павятовых урадаў, якое ўкраінскі даследчык У. Палішчук назваў «дзіўным»⁷², патрабуе асаблівай увагі і тлумачэння. Адзначым, што адначасова гарадзенскім земскім суддзёй і падстаростай князь Іван Масальскі быў як раз у 1565–1566 гг.⁷³ – у час, калі ў Гарадзенскім павеце павінен быў пачаць сваю дзейнасць рэфармаваны, гэта значыць, выбарны шляхецкі земскі суд⁷⁴. Функцыянаванне гарадзенскага земскага суда ў складзе: суддзя, падсудак і пісар, яшчэ да афіцыйнага ўвядзення 1 сакавіка 1566 г. II Статуту ВКЛ⁷⁵ прывяло Віталія Галубовіча да думкі, што: *«наколькі прававых падставаў для ажыццяўлення элекцыі яшчэ не было, то земскі судовы камплект у 1565 г. быў яшчэ сфарміраваны без удзелу грамадства, шляхам прызначэння»*⁷⁶. Менш катэгарычны быў М. Любаўскі, які лічыў, што II Статут ВКЛ часткова быў уведзены яшчэ 26 студзеня 1566 г.⁷⁷ Сапраўды, на Віленскім вальным сойме 1565–1566 гг. кароль польскі і вялікі князь літоўскі Жыгімонт Аўгуст загадаў *«абы ся вжо вси от того часу в року теперъ идучомъ шестьдесятъ шостомъ месеца генвара дня двадцать шостого правомъ тымъ статутомъ новымъ судили и справовали ... вынемши артыкулы около парсуны своее кролевское и добръ своихъ господарскихъ, а обороне земской, о свободахъ шляхты, о судехъ и судьяхъ...»*⁷⁸. М. Любаўскі, са спасылкай на адказы гаспадара на просьбы шляхты ВКЛ на тым жа сойме 21 снежня 1565 г., пісаў, што ў пэўных паветах да згаданага часу ўжо адбылося *«назначеніе земскихъ судовъ и притомъ при участии шляхты, хотя правильная элекція кандидатовъ едва ли имела место, ибо не были ещё установлены сеймики в новыхъ судебныхъ округахъ»*⁷⁹. Але механізм такога *«прызначэння пры ўдзеле шляхты»* даследчык не раскрыў, дапусціўшы, што ў абозе войска ВКЛ пад Менскам у 1564 г. сабраная там шляхта *«намеціла»* як самых кандыдатаў на новыя ўрады, так і вызначыла межы іх юрысдыкцыі⁸⁰. Мы ў свой час выказаліся за адназначна выбарны характар складу гарадзенскага земскага суда 1565 г., але без якой-небудзь далейшай аргументацыі, бо гэта выходзіла за храналагічныя рамкі нашага артыкулу⁸¹. Паспрабуем аргументаваць сваю пазіцыю цяпер.

Варта нагадаць, што ў Гарадзенскім павеце пэўная традыцыя выбараў ураднікаў існавала яшчэ да рэформаў 1564–1566 г. У 1555 г. мясцовымі «панамі-шляхтай» былі абраныя павятовыя возныя, якія пасля склалі прысягу перад троецкім ваяводам⁸². Абраныя тады гарадзенскія возныя, напрыклад, **Станіслаў Быльчыч і Васіль Мардасавіч**, а таксама даабраныя ў 1565 г. **Войцах Багданавіч Талочка і Ян Доха** спраўна выконвалі свае абавязкі яшчэ і ў наступным 1566 г.⁸³ Наколькі была распрацавана працэдура элекцыі возных на шляхецкіх з’ездах у Гарадзенскім павеце – цяжка сказаць. Вялікая роля «паноў-шляхты», прымушае думаць, што на практыцы ў выбарах возных шэраговая шляхта і баяры не прымалі ўдзелу, а таму такая элекцыя насіла хутчэй фармальны характар – паны-шляхта прадстаўлялі свае кандыдатуры на зацвярджэнне ваяводзе, а астатняй шляхце і баярам заставалася толькі прыняць вынікі «*выбараў*» да ведама. Для шмат каго за апошніх існаванне прысяжных выбарных возных у Гарадзенскім павеце ўвогуле засталася невядомым. Так, у судовай справе 1566 г. гарадзенскіх шляхцічаў Яна Пятровіча са Шчасным Навіцкім, калі першы прадставіў ліст земскага суддзі Паўла Юр’евіча Катовіча ад 3 снежня 1564 г. са сведчаннем яго служэбніка і віжа Яна Мядухоўскага, то другі папрасіў новы земскі суд вызваліць яго ад адказнасці на той падставе, што не было прадстаўлена «...*сознание возного поветового который на то обран былъ...*», а служэбнік Катовіча «*вижомъ быти ... моцы не мелъ*»⁸⁴. На што Ян Пятровіч заявіў: «...*тот листъ п(а)на Котовичов слушне и водле права есть выдан кгдаж на тот час возных присяжных еще не было але на всякие sprawy земские были выдаваны вижы от судей...*»⁸⁵. Не падобна на тое, што Ян Пятровіч скажаў інфармацыю. Новы земскі суд з князем Іванам Масальскім на чале пацвердзілі яго словы: «...*возных присяжных в тот час тут в повете городенскомъ не было...*»⁸⁶. Супаставіўшы гэтыя сведчанні з вядомымі фактамі дзейнасці прысяжных гарадзенскіх возных можна зрабіць выснову, што, па-першае, іх не было ў Гарадзенскім павеце толькі «*на той час*» – у снежні 1564 г., бо тады ўсе былі ў войску⁸⁷, а па-другое, нягледзячы на згадкі гарадзенскіх возных як «*абраных*», іх выбары былі больш падобныя на прызначэнне. Менавіта так трэба разумець артыкул 4 раздзела 4 II Статуту ВКЛ: «*абы воеводове въ каждомъ повете судовом, где книги лежатъ ... возныхъ выбирали пострыгали уставляли...*»⁸⁸. Пад «*выбирали*» ясна бачыцца прызначэнне, пад «*пострыгали*» – меўся на ўвазе адмысловы рытуал уступлення на пасаду⁸⁹, пад «*уставляли*» – трэба разумець прыняцце ваяводамі ад возных прысягі, тэкст якой быў змешчаны ў тым жа артыкуле 4 II Статута ВКЛ. Аднак, у Гарадзенскім павеце склалася свая традыцыя «*выбараў*» возных. Гэта відаць па тытулатуры, якую ўжылі ў 1570 г. у адносінах да вознага Гарадзенскага павета **Багдана Глябковіча** мясцовыя земскія ўраднікі: «*возный поветовый от панов*

*шляхть обраный присяжный а водле статуту установленый»⁹⁰. Як бачым, гарадзенскіх возных «абіралі» тыя ж паны-шляхта, а ваяводзе ці старосце паводле II Статута ВКЛ заставалася толькі «падстрыч» і «ўстанавіць» іх⁹¹. У сувязі з гэтым, у Гарадзенскім павеце возныя не былі слугамі, залежнымі ад князёў і магнатаў, як тое давяла Наталля Старчанка на Валыні⁹², а з'яўляліся сапраўды незалежнымі сведкамі і ўраднікамі, чые абавязкі дакладна былі прапісаны ў артыкуле 5, раздзела 4 II Статута ВКЛ⁹³. Між іншым самастойнасць гарадзенскіх возных праяўлялася ў тым, што яны маглі па ўласным жаданні скласці свае паўнамоцтвы. Так, як гэта зрабіў абраны яшчэ ў тым жа 1555 г. павятовы возны **Станіслаў Станьчыкевіч**. У 1578 г. перад земскім урадам ён заявіў: «...будучи мне от двадцати и килку лет вознымъ и завжды почстиве и статэчне врьдомъ своим шафуючи всим обыватэлем повету того (Гарадзенскага – А. Ш.) ни откого ниякое помовы о нияком непристоинном поступку на себе не мелом што Богу и людемъ явно николи мя тэж таковая желживость не потыкала для которое округное желживости вжо далее возным быти не хочу...»⁹⁴.*

У сваю чаргу суддзяў старога гарадзенскага земскага суда прызначаў гаспадар і ўстанаўляў троцкі ваявода⁹⁵. Выбары ж новых гарадзенскіх земскіх судовых ураднікаў павінны былі адбывацца на новай прававой базе. Насуперак думцы В. Галубовіча, падстава для абрання такога новага земскага суда не толькі ў Гарадзенскім, але і ў іншых паветах ВКЛ, была – гэта дазваляў ужо вядомы нам Бельскі прывілей ад 1 ліпеня 1564 г.: «А къ тому тежъ дозволили есьмо и допускаемъ теперь заразомъ тотъ новый порадокъ и росправовъ засаженью судовъ и обиранию на то врадниковъ и розложение мейстцъ на судъ и на положение и хование книгъ судовыхъ учинити и постановити...»⁹⁶. Сумнеўна, каб неабраны шляхтай склад новага земскага суда Гарадзенскага павета змог бы функцыянаваць у 1565 г. ды і пазней. Вядома, што шляхта спецыяльна прасіла гаспадара на Віленскім вальным сойме 1565–1566 гг.: «если бы безъ елекцей на врьдъ поветовый хто напросился и хотя бы привилей одержанъ, абы с того врьду зложонъ былъ»⁹⁷. Звернем увагу на тое, што гаворка ідзе не пра соймакавыя элекцыі, якіх сапраўды яшчэ не было⁹⁸, а менавіта пра нейкія іншыя: некаторыя на ўрады не выбіраліся, а напрошваліся самыя, але з другога боку былі і такія, што на ўрадах сядзелі пасля элекцый. Апошнія наўрад ці маглі адбывацца на нейкіх з'ездах паноў-шляхты, як гэта было ў выпадку з выбарамі возных у Гарадзенскім павеце. Па-першае, вынікі такіх выбараў лёгка можна было паставіць пад сумнеў і ігнараваць іх. Па-другое, у разглядаемы перыяд не было часу на якія-небудзь з'езды, бо шляхта амаль перманентна знаходзілася ў вайсковых абозах.

Менавіта ў адным з іх – пад Менскам у лістападзе–снежні 1564 г. – на так званым ваенна-палявым сойме і быў пакладзены пачатак выбарам

земскіх судовых уряднікаў ВКЛ, бо склікаўся ён не толькі з мэтай абароны краіны, але і «для вступу вашога в суд земский водле Статуту нового, для росписанья поветов и местец на суд и ховане книг и на обранье врадников судовых, судей, подсудков и писаров»⁹⁹. Там, напрыклад, быў размежаваны Навагарадскі павет і абраны кандыдаты ў мясцовы земскі судовы ўрад: «на каждый врад по чотыры особы с посродку вас братю вашу, земен-шляхту, людей добрых обрали есте и паном-радам их милости, на он час в Менску будучым, их объявили и оповедали»¹⁰⁰. Але, акрамя яго абралі сваіх «электаў» на земскія ўрады «и иные некоторые поветы»¹⁰¹. Не ведаў гэтага факту М. Любаўскі, калі пісаў: «Мы не знаем в точности тех результатов, к которым привели совещания на Минском военно-полевом сейме 1564 года по части «заложенья» новых судов. Повидимому, уже здесь намечены были новые судебные округа, места сессий и кандидаты на новые судебные должности. Но работа эта была только предварительная и неокончательная»¹⁰². Як бачым, інтуіцыя не падвяла даследчыка.

Звернем ўвагу на працэдуру выбараў павятовых земскіх уряднікаў у абозе пад Менскам. Выбірала кандыдатаў не «паны-шляхта», а шляхта («земене»), аселяя ў новаабмежаваных паведах («вы, которые ся з ыменами а оселостями своими в том повете – округе и границах его замыкаете»), сярод сябе, пасля чаго «электы» былі прадстаўлены панам-радзе. Апошнія, пагадзіўшыся з вынікамі выбараў («сполом з вами зволившы»), паслалі Жыгімонту Аўгусту «...имена их на писме за печатьми своими через послов своих – рад же наших пана виленского, гетмана нашего дворного Великого Князства Литовского, старосту городенского пана Григоря Александровича Ходкевича а маршалка дворного, подскарбега земского Великого Князства Литовского, писара нашего, старосту могилевского пана Остафья Воловича, и теж через послов от всего рыцерства-шляхты, к нам посланных, хоружого дворного Григоря Рагозу а хоружого слонимского Михаила Соколовского...»¹⁰³. Кідаецца ў вочы прысутнасць сярод паслоў да гаспадара гарадзенскага старосты Грыгорыя Хадкевіча. Ён жа быў пры Жыгімонце Аўгусте ў Пётрыкава ў Польшчы 30 красавіка 1565 г., калі манарх у прывілеі наваградскай шляхце засведчыў адсутнасць земскіх судоў ў ВКЛ¹⁰⁴. Калі Грыгорый Хадкевіч у рамках сваёй місіі завёз Жыгімонту Аўгусту таксама і імёны гарадзенскіх земскіх «электаў», то свае намінацыі на ўрады яны павінны былі атрымаць да 31 мая 1565 г. – новай даты пачатку функцыянавання земскіх судоў у ВКЛ. Калі ж не, то наступным месцам, дзе маглі быць абраныя гарадзенскія «электы», з'яўляўся Віленскі вальны сойм 1565–1566 гг. Як згадваў у сваім прывілеі наваградскай шляхце Жыгімонт Аўгуст: «Скоро по войне и роспушценью з нее войска, хотим заразом съем, давна звыкльый, там же, в оном панстве (ВКЛ – А. III.), зложить так для поправенья Статуту, яко для иных потреб земских»¹⁰⁵. «Іныя земскія

патрэбы» не маглі не ўключачь такую вострую праблему, як «засаженье» новых судоў¹⁰⁶. Тое, што на Віленскім вальным сойме 1565–1566 г. адбываліся выбары і зацвярджэнне земскіх судовых ураднікаў, сведчыць падзяка шляхты ВКЛ гаспадару: «Около засаженья судовъ поветовыхъ, где еще не засажоны, такъ тежъ и около поровнанья поветовъ великихъ и выбранья на томъ же сойме електовъ на врады судовые у поветехъ и абы с тыхъ електовъ его кр. милость врядники судовые обрати и постановити рачиль, за милостивое позволенье его кр. милости дякуете»¹⁰⁷. Вызначыць час, калі былі абраны гарадзенскія земскія «электы», магчыма, у сувязі з адсутнасцю непасрэдных крыніц, толькі з аналізу храналогіі падзей.

Высвятляецца, што храналагічна князь Іван Масальскі заняў пасаду земскага суддзі раней за пачатак Віленскага вальнага сойма. Так, ён згадваецца на ўрадзе гарадзенскага земскага суддзі ўжо 19 чэрвеня 1565 г., тады, як вальны сойм у Вільні распачаў сваю працу толькі 18 лістапада таго ж года¹⁰⁸. У сувязі з гэтым, застаецца прызнаць, што гарадзенскія земскія «электы» былі абраны шляхтай на ваенна-палявым сойме пад Менскам у лістападзе–снежні 1564 г. Ускосна гэта пацвярджае складанне сваіх паўнамоцтваў у тым жа снежні таго ж года гарадзенскім земскім судом папярэдняга складу. Свае намінацыі на новыя земскія судовыя ўрады «электы» маглі атрымаць недзе да 31 мая 1565 г. Выглядае на тое, што ў перыяд са снежня 1564 г. па май 1565 г. у Гарадзенскім павеце не функцыянавалі ні стары земскі, ні замкавы судовыя ўрады! Апошняя дата гэтага перыяду можа яшчэ тлумачыцца тым, што з 13 ліпеня па 10 кастрычніка 1565 г. перапісвалася ў войску ВКЛ гарадзенская харугва¹⁰⁹, а таму ўсе ў Гарадзенскім павеце напярэдадні былі занятыя мабілізацыяй. У выніку, можна канстатаваць, што ў снежні 1564 г. – маі 1565 г. у Гарадзенскім павеце наступіў паралюшска судовай улады. Таму пытанне «засаджэння» новых судоў у павеце стаяла вельмі востра.

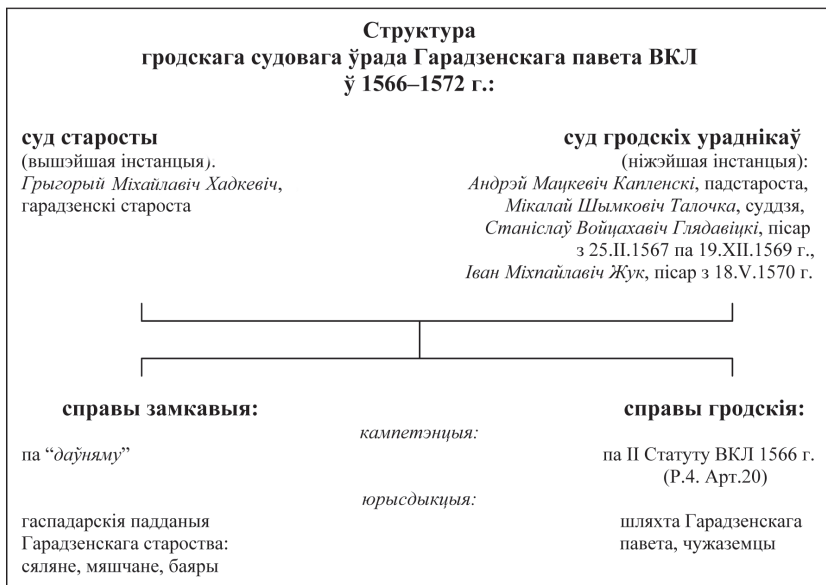
Той факт, што земскім суддзёй стаў падстароста, сведчыць пра спробу хутчэйшага выхаду з судовага бязладдзя і пра галоўнага ініцыятара і каардынатара гэтай меры – гарадзенскага старосту Грыгорыя Хадкевіча. Звернем таксама ўвагу на тое, што ў выпадку, калі земскія ўраднікі былі б проста ім прызначаны, без выбараў, то яны траплялі б у лік тых, хто на Віленскім вальным сойме павінен быў быць «зложоны» з урадаў. Тым болей, што Жыгімонт Аўгуст у адказ на просьбу шляхты аб зняцці неабраных ураднікаў прапанаваў: «абы есте такового особу, хто бы на таковыи врядъ привилей собе одержалъ, перед его кр. милостью оповедили и его меновали»¹¹⁰. Таму для Грыгорыя Хадкевіча, які ведаў што магло выклікаць пратэст шляхты, важна было вытрымаць усе фармальнасці працэдуры выбараў. У выніку, з аднаго боку – ён, праз спалучэнне ў руках сваяго «брата і прыяцеля»¹¹¹ двух урадаў – замкавага і земскага, ліквідаваў судовы

крызіс снежня 1564 г. – мая 1565 г. і займеў поўны кантроль над судовай і адміністрацыйнай ўладай у Гарадзенскім старостве і павеце. З другога – такая ўвага Грыгорыя Хадкевіча да земскага ўраду робіць з яго самога, а таксама з яго падстаросты – князя Івана Масальскага – галоўных рэалізатараў рэформы земскага суда Гарадзенскага павета ў 1565–1566 гг.¹¹²

Паседжанне гродскага суда .

Актыўная пазіцыя старосты Грыгорыя Хадкевіча ў справе з арганізацыяй працы шляхецкага земскага суда наклала свой адбітак на тэмпы рэформы замкавага ўраду ў Гарадзенскім павеце. Ёсць пэўныя падставы сцвярджаць, што рэфармаванне гарадзенскага замкавага суду паводле патрабаванняў II Статуту ВКЛ адбывалася пазней за земскі. У першую чаргу гэта прасочваецца па часу фарміравання яго складу. Так,

замкавага (гродскага) суддзі ў Гарадзенскім павеце не было яшчэ восенню 1566 г. Пацвярджае гэта непасрэдная згадка ў захаваным выпісе з гродскіх кніг ад 28 лістапада таго ж года: «...и внебытности еще на тот час суди ксроцкого...»¹¹³. Адсутнасць замкавага (гродскага) суддзі засведчана таксама ранейшым выпісам з гродскіх кніг ад 17 чэрвеня 1566 г. па справе Івана Фёдаравіча Мялешкі. Дамо слова самому гарадзенскаму падстаросце: «В небытности мене Ивана Федоровича Масалского подстаростего городенского пришедши обличне до владу ксроцкого до Федора Ивановича Кунцевича писара земского повету городенского будучи ему на тот час с поручения моего на местцу справ подстароства городенского и теж справ ксроцких и до книг ксроцких замку г(оспо)д(а)рского городенского земенин г(оспо)д(а)рский повету городенского пан Иван Федорович Мелешко и мал-жонка его м(ил)л(о)сти пани Дорота Миклашовна а при нем на тот час при той справе был пан Иван Макарович подсудок земский повету городенского а пан Андрей Богуфалович дворянин г(оспо)д(а)рский...»¹¹⁴. Вынікае, што з аднаго боку па даручэнню падстаросты ў судовым гродскім урадзе засядаў ледзь не ў поўным складзе гарадзенскі земскі суд, а з другога – прысутнасць гаспадарскага двараніна Андрэя Багуфалавіча яўна нагадвае склад дарэформеннага гарадзенскага замкавага суда¹¹⁵.

Розныя асобы выконвалі ў падстаросты князя Івана Масальскага і функцыі замкавага (гродскага) пісара. Так, 1 чэрвеня 1566 г. у яго адсутнасць гарадзенскія замкавыя кнігі веў яго служэбнік **Андрэй Мікалаевіч Эйсмонт**, «на тот час будучого при книгах записных справ подстароства городенского»¹¹⁶. Звернем увагу на тое, што ён не называў сябе замкавым ці гродскім пісарам, але выдаваў выпісы з гродскіх кніг «под печатю пана моего его млсти князя Ивана Федоровича Масалского подстаростего городенского» і гэта быў не адзіны такі выпадак¹¹⁷. Даволі часта летам 1566 г. па даручэнні Івана Масальскага пісарскія функцыі на замкавым урадзе выконваў земскі пісар **Фёдар Іванавіч Кунцэвіч**¹¹⁸. Усё гэта дазваляе думаць, што сталага замкавага (гродскага) пісара, як і замкавага суддзі, таксама яшчэ не было. Як яго папярэднікі ў ранейшы час, падстароста і адначасова земскі суддзя князь Іван Масальскі карыстаўся значнай свабодай у пытанні фарміравання персаналу гарадзенскага замкавага (гродскага) ўрада. Звяртае на сябе ўвагу зварот «справы подстароства». Ён сведчыць не толькі пра значную ролю і ўплыў князя Івана Масальскага ў судовых структурах паведа, але і пра тое, што гарадзенскі староста Грыгоры Хадкевіч асабіста мала прымаў удзел у судовых справах. Гэта не значыць, што ён імі зусім не цікавіўся. Як вынікае з апублікаванага У. Палішчуком ліста ад 10 жніўня 1565 г., Грыгорый Хадкевіч прасіў свайго «земскага гарадзенскага суддзю і падстаросту» паведамляць яму пра тое, як адбываюцца судовыя працэсы ў павеце. Так,

у прыватнасці па справе сваіх каморнікаў Панятоўскага і Разнятоўскага ён пісаў: «*A tak gdy thamo do Grodna przyachali y gdy w zamku siedzecz poczeli, thak thesz iesli tego sliubu swego beda potym strzedz raczi nas twoya m(i)os)c zawsze wiadomy mi czinicz*»¹¹⁹. Згадка ў тытулатуры князя Івана Масальскага на першым месцы яго судзейства яскрава сведчыць, між іншым, якому ўраду аддаваў Грыгорый Хадкевіч прыярытэт. Тое ж можна сказаць і пра яго падстаросту, які тытулаваў сябе 18 сакавіка 1566 г. адпаведна: «*перед мене Ивана Федоровича Масалского судю а подстаростего городенского...*»¹²⁰.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што ў выніку спалучэння ў руках князя Івана Масальскага пасадаў пастаросты і земскага суддзі з чэрвеня 1565 г., як мы ўбачым ніжэй, па лістапад 1566 г. у Гарадзенскім павеце замкавы і земскі ўрады працягвалі, як і ў чэрвені 1562 г. – снежні 1564 г., функцыянаваць практычна як адзін орган. Але дакументацыя іх была асобная – земскі суд вёў свае земскія кнігі¹²¹, а замкавы – «*книги кgroцкие*», «*книги замку*» або «*книги замковые*»¹²². Сам замкавы ўрад у Гарадзенскім павеце з афіцыйным увядзеннем Статута ВКЛ 1566 г. з сакавіка таго ж года стала называецца ў актавых дакументах «*вradом кgroцким*»¹²³. Але спецыфіка заключалася ў тым, што ў яго склад уваходзілі земскія судовыя ўраднікі. Іншымі словамі, замкавы (гродскі) ўрад быў, а сталых гродскіх ураднікаў не было! Выпадак тым больш унікальны, калі ўзгадаць, што спалучэнне судовых урадаў было супрацьпраўным. Ужо ў вядомых адказах Жыгімонта Аўгуста на просьбы шляхты ВКЛ на Віленскім вальным сойме 1565–1566 гг. катэгарычна заяўлялася: «*Жадень двухъ судовыхъ вradовъ – судья, подсудокъ и писаръ поветовый мети не маеть*»¹²⁴. У Статуце ВКЛ 1566 г. супраць спалучэння ўрадаў існавала палажэнне, замацаванае ў радзеле 4, артыкуле 8¹²⁵. Але, відаць, у тых экстрэмальных умовах такое спалучэнне было адзіна правільным рашэннем. У сувязі з гэтым, рэформа замкавага ўраду ў Гарадзенскім павеце павінна была ў першую чаргу прывесці сітуацыю да нормаў закона.

Як сведчаць наваградскі і пінскі прыклады, рэформа замкавых судаў праводзілася ў розных паветах ВКЛ не сінхронна і зацягнулася дзе-нідзе да 1568 г., а можа і пазней. Як вынікае з ухвалы Гарадзенскага вальнага сойму ад 10 ліпеня 1568 г. у адных паветах гродскія суды не былі «*засаджаны*» яшчэ ў гэты год, а ў іншых ужо функцыянавалі і нават выклікалі на сябе нараканні шляхты. Так, артыкулам 32 «*О засаженье суду кгородского на месцохъ судовыхъ*» кароль і вялікі князь Жыгімонт Аўгуст загадваў «*абы водле статуту у Вильни и увезде на вradaхъ судовыхъ судъ кгородский суполный был засаджонъ...*»¹²⁶. У сваю чаргу, артыкул 35 прадпісваў «*абы старостове и державцы наши тые, где засаженье судовъ не поставлено, шляхты у присудъ свой не приворочали*»¹²⁷. Там жа, дзе гродскія суды ўжо былі, у шляхецкіх скаргах прасочваецца імкненне згаданых урадаў

працаваць па-старому: «*о бранье доходовъ подавному, а не водле статуту*», «*же врад судовый кгородский вызнанымъ (вознымъ) на кождые речи огледанье, хотя наменьшое, не кажутъ ездити без квитовъ своихъ*» (артыкулы 33–34)¹²⁸. Калі ж быў «засаджаны» рэфармаваны гарадзенскі гродскі суд?

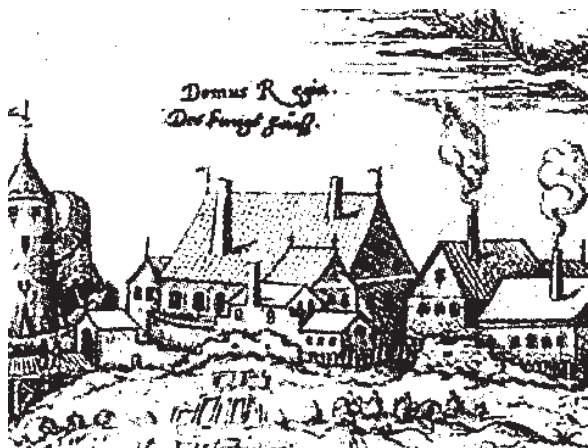
Ёсць падставы сцвярджаць, што адбылося гэта ў лістападзе–снежні 1566 г. Так, яшчэ 4 лістапада таго ж года на замкавым урадзе знаходзіўся падстароста князь Іван Фёдаравіч Масальскі, які выдаў выпіс «з кніг гродскіх замку гаспадарскага гарадзенскага» па справе Алехны Радучіца Праневіча¹²⁹. Але ўжо 28 лістапада 1566 г. гарадзенскім падстаростам была іншая асоба, якая выдала выпіс з «кніг ураду замку гаспадарскага гарадзенскага» па справе Марціна Іванавіча Мялешкі і засведчыла адсутнасць замкавага суддзі¹³⁰. На жаль, імя яго ў земскай кнізе абгарэла: «...ичомъ подстаростимъ городеньским...»¹³¹. Але, захаваны канчатак выключае магчымасць таго, што гэта быў князь Іван Масальскі. На нашу думку, гэта быў **Андрэй Мацкевіч** («[Андреем Мацкев]ичомъ») **Капленскі**, якога ведаюць як наступнага гарадзенскага падстаросту, але толькі з 2 жніўня 1567 г.¹³² На самой справе яго прызначэнне на пасаду адбылося ў прамежак часу з 4 да 28 лістапада 1566 г. і, як ужо нам вядома, да абрання замкавага (гродскага) суддзі. Апошні – **Мікалай Шымковіч Талочка** – з’яўляецца таксама не 7 ліпеня 1567 г.¹³³, а раней – у тым жа 1566 г. Як вынікае з выпісу з «кніг спраў гродскіх павету гарадзенскага» ўжо 20 снежня 1566 г. Богуш Грыгоровіч Кошчыч прызнаў свой ліст «перед нас Андрэя Мацкевича Копьленьского подстаростего городеньского Миколая Шимковича Талочка судю кгроцкокого повету городеньского и до книг поветовых кгроцких»¹³⁴ даў запісаць. Магчыма, рабіў гэты запіс ў кнігу гродскі пісар **Станіслаў Войцахавіч Глядавіцкі**, якога, праўда, фіксуюць на пісарскай пасадзе толькі 25 лютага 1567 г.¹³⁵

Варта спыніцца больш падрабязна на асобах першых гродскіх ураднікаў Гарадзенскага павета. Новы гарадзенскі падстароста Андрэй Мацкевіч Капленскі, відаць, быў ідэнтычны з Андрэем Мацкевічам Станкевічам гербу «Абданк» зменены, гарадзенскім варотным у 1541 г., панамеснікам спраўцы двароў Гарадзенскага староства Себасцяна Дыбоўскага ў 1555–1558 гг., а гродскі суддзя Мікалай Шымковіч Талочка – гэта былі гарадзенскі падстароста ў 1553–1555 гг., земскі суддзя ў 1555–1564 гг.¹³⁶ Былі гэта людзі вопытныя ў судовых справах, аселяў ў Гарадзенскім павеце (можа таму ў Андрэя Мацкевіча з’яўляецца прозвішча Капленскі – ад маёнтку Каплени¹³⁷), добра вядомыя ў мясцовых шляхецкіх масах. Так, у лісце ад 15 мая 1564 г. Паўла Мікалаевіча Нялюбы згадваецца, што Андрэй Мацкевіч Капленскі быў ад князя Мікалая Радзівіла, віленскага ваяводы, маршалка і канцлера ВКЛ «на тот час старостою волпенским»¹³⁸. Кар’ера Мікалая

Шымковіча Талочкі гаворыць сама за сябе. Новым чалавекам у судовых структурах павета выглядае толькі пісар Станіслаў Войцахавіч Глядавіцкі.

Такім чынам, з лістапада–снежня 1566 г. парэформенны гродскі суд Гарадзенскага павета ў складзе: падстароста Андрэй Мацкевіч Капленскі, суддзя Мікалай Шымковіч Талочка і пісар Станіслаў Войцахавіч Глядавіцкі афіцыйна распачаў сваю працу. Працаваць гродскі ўрад павінен быў на сталай аснове. Той жа «*писарь замковый городенский*» Станіслаў Глядавіцкі на попіс войска ВКЛ 24 верасня 1567 г. высылаў замест сябе свайго слугу Багдана Сямёнавіча¹³⁹. Як можна меркаваць, сам ён заставаўся на ўрадзе. Мясцовы грод быў чынным і падчас Гарадзенскага вальнага сойму 25 красавіка – 12 ліпеня 1568 г. Як сведчыць Фёдар Аляхновіч Мясешка Дзевяткоўскі па сваёй справе з Бенедыктам Васільевічам Пратасовічам, гарадзенскім войскам: «*то пакъ на съем городенский который был в року тисеча пятьсот шестьдесятъ осмом зъехавшиися нам и далися есмо были на некоторых приятелей своих на угоду вси и через немалый час на том сойме мешкавши тая угода сточитися не могла тогды я отсел(ь) з Городна до дому отехати мусел а ведже для dokonаня тое угоды с паном Бенедыктом упросивши есми (зятя) своего пана Федора Кунцовича порук и дал ему моц зуполную во... тое угоды кончити на которое умоцоване тое угод(ливое) есми ему лист свой давши сознане до вrade кгородского горо(ден)ского (вылучана – А. Ш.) учинил водле которое прозбы моее и сознаня мо(его) на вrade (вылучана – А. Ш.) зять мой пан Федор з паном Бенедыктом угоду у(чи)нил*»¹⁴⁰. Пра сталае функцыянаванне гродскіх урадаў у ВКЛ можна меркаваць таксама па скарзе шляхты Жыгімонту Аўгусту на тым жа Гарадзенскім вальным сойме 1568 г. пра тое, што яны: «*с книгъ замковыхъ до книгъ земскихъ до году перенести не могли*» свае «*записы вечные*». Прычынай была адсутнасць сесій земскіх судаў: «*роковъ за войною не было, а без роковъ судъ земский не заседаль*»¹⁴¹. Не працаваў «за войною» і земскі суд у Гарадзенскім павеце, як сведчыць мясцовы шляхціч Беняш Млынскі: «*...iz pod tepereszni czas na służbie ziemskoy woiennoy wrowow zupełnych nie było, tohdy skoro po rospuszczeniu Woyska, w roku tysiacza piatsot sesdesiat osmoho, abo koly Woysko rospuszczono budiet ... tot zapis nasz do knih zemskich obeslati powinni budem...*»¹⁴². Але, з другога боку, гэта значыць, што гродскія ўрады ў тых паветах, дзе яны былі «засаджаны», у тым ліку, гарадзенскі, функцыянавалі нават у ваенны час, спраўна выконваючы свае натарыяльныя функцыі. Пра сталую працу гродскага ўрада ў Гарадзенскім павеце ў параўнанні з земскім добра выказаўся Ян Клюкоўскі, які сваё «сознане» «на вrade кгородском городенском» зрабіў 28 лютага 1569 г. «*межи роков*»¹⁴³, гэта значыць, паміж сесіямі земскага суда.

Што датычыць непасрэдна часу судовых пасяджэнняў гродскіх урадаў, то на думку І. Лапы: «*Второй статут ещё не устанавливает времени от-*

**Гравюра Адэльгаўэра-Цюндта, 1567–1568 гг.
Выява «Domus Regia»**

суживания гродских рочков, предполагая, по-видимому, постоянность и непрерывность отправления для гродского замкового суда»¹⁴⁴. Ямы мяркуем, сталых судовых сесій яшчэ не існавала, бо час парэформенных гродскіх судаў быў абумоўлены характарам спраў, якія вынікалі з судовай кампетэнцыі гродскага ўрада па

Статуту ВКЛ 1566 г.: справы «на гарачым учынку» (без пазову, вырашаліся адразу па гарачых слядах) і справы з «позву»: «а позву такому не маеть быти рокъ дальший отъ поданя только за две недели»¹⁴⁵. Аднак, судовыя тэрміны патрабавалі ўсё ж нейкага ўпарадкавання. Пазней – у 1578–1588 гг. – былі ўведзены рочкі гродскага суда¹⁴⁶.

Несумненна, першаму складу гарадзенскіх гродскіх ураднікаў належыць галоўная заслуга ў наладжванні працы парэформеннага гродскага судовага ўраду. Вядомыя нам крыніцы дазваляюць прасачыць гэта на прыкладзе гродскага справаводства і працэдурны пасяджэнняў. Кідаецца ў вочы, што «справы падстарства» часоў князя Івана Масальскага ў выпісах з гродскіх павятовых кніг спачатку замяняюцца формулай «справы гродскія»¹⁴⁷. Пазней яна мяняецца – з адыходам з пасады гродскага пісара Станіслава Глядавіцкага і з прызначэннем на яе **Івана Міхайлавіча Жука**. Апошняга фіксуюць на пісарскім урадзе 22 мая 1570 г.¹⁴⁸, але ён згадваецца гродскім пісарам ужо 18 мая таго ж года і тады ж «справы гродскія» замяняюцца зваротам «справы гродскія замку гаспадарскага»¹⁴⁹. На нашу думку, такі акцэнт на замак не выпадковы. Ён указвае на змену месца знаходжання гарадзенскага гродскага ўраду ў 70-я г. XVI ст., бо ў 1569 г. ён засядаў у гарадзенскім гаспадарскім двары. Менавіта там – «на вrade кгродском удворе г(о)с(по)д(а)рьском городенском» – 14 кастрычніка 1569 г. павінен быў ставіць свайго служэбніка Рафал Занеўскі ў справе аб кампенсацыі шкодаў гарадзенскаму павятовому паборцы Канстанціну Іванавічу Кунцэвічу¹⁵⁰. Ці не быў гэта «Domus Regia» са славутай гравюры М. Цюндта з выглядам Горадні ў 1567–1568 гг.? Але чаму гродскі суд Гарадзенскага павета засядаў не ў замку, як раней? Гэта можна

патлумачыць нейкімі будаўнічымі работамі, якія вяліся ў гарадзенскім замку ў другой палове 60-х г. XVI ст. Кіраваў імі ў чэрвені 1567 г. «*воротный замъку Гдрьского*» гарадзенскага **Андрэй Духноўскі**: «...маючи я на тотъ час (2 чэрвеня 1567 г. – А. Ш.) ... (от его м(и)л(о)сти пана Андрея Мацкевича (Копьленского) подстаростего городенского пана своего воротное ... (з) вראду моего будучи в замъку при работе ... в которым на тотъ час ново есть будованъ ... замку г(о)с(по)д(а)рьско(го) городенского...»¹⁵¹. Магчыма, нейкія новабудаваныя там памяшканні былі прадугледжаны для гродскага суда, бо ў 1570 г. ён лакалізуецца ўжо ў замку.

Паступова ў гродскім справаводстве становіцца нормай пералічэнне у выпісах поўнага складу судовых ураднікаў. Спачатку, у актах за 1566–1568 гг. і эпизадычна пазней – у 1569 г. – падаюцца імёны толькі падстаросты і гродскага суддзі: «...перед нас Андрея Мацкевича Копьленского подстаростего городеньского Миколая Шимковича Толочка судю кгроцкого повету городеньского...»¹⁵². Пазней да іх далучаецца згадка імя гродскага пісара. Першы, вядомы нам, выпіс з пералічэннем поўнага складу гродскіх ураднікаў, датуецца 8 верасня 1568 г.: «...перед насъ Андрея Мацкевича Копленского подстаростего городенского Миколая Шимковича Толочка судю а Станислава Войтеховича Глядовицкого писара врядников кгородских повету городенского...»¹⁵³. Аднак, такая формула замацавалася ў гродскім справаводстве толькі ў наступным 1569 г.¹⁵⁴ Самыя выпісы выдаюцца як мінімум пад пячаткамі абодвух галоўных гродскіх ураднікаў («з нашими печатми») і подпісам гродскага пісара¹⁵⁵. У той час, як раней пры князю Івану Масальскім сваю пячатку да выпісу мог прыкласці нават не сам падстароста, а замяняючы яго земскі пісар, або служэбнік выкарыстоўваў зарання падрыхтаваныя бланкі з падстарасцінскай пячаткай, так званыя «*мембраны*»¹⁵⁶. Характэрна, што ўласная пячатка гарадзенскага падстаросты князя Івана Масальскага згадвалася тады, у адрозненне ад сціплага «*нашы*» яго наступнікаў, як «*печать ураду кгроцкого*»¹⁵⁷.

У 1570 г. выпісы з гарадзенскіх гродскіх кніг пачынаюць замацоўвацца подпісамі і пячаткамі падстаросты і суддзі. Першы, вядомы нам, такі выпіс датуецца 17 лютага 1570 г.: «в того выпису подписане рукъ вранниковъ кгородскихъ писмом польскимъ тыми словы Анъдрей Мацковичъ Копленский подстарости городеньский Миколай Шимъковичъ Толочко судя кгородский повету городеньского»¹⁵⁸. Адсутнасць традыцыйнага подпісу гродскага пісара Станіслава Гядавіцкага сведчыць, што яго ўжо не было на пасадзе, а новы пісар – Іван Міхайлавіч Жук – яшчэ не быў прызначаны на яго месца. Улічваючы той факт, што апошні раз першы згадваецца гродскім пісарам 19 студзеня 1569 г.¹⁵⁹, а другі – 18 мая 1570 г., то менавіта ў гэты прамежак часу адбываліся першыя ў гісторыі гарадзенскага гродскага суда кадравыя перастаноўкі.

Звяртае на сябе ўвагу «польскае пісьмо» гродскіх ураднікаў. У сітуацыі, калі яны добра ведалі і карысталіся старабеларускай («рускай») мовай¹⁶⁰, ужыванне «пальшчызны» шмат пра што гаворыць. З аднаго боку, яна сведчыла пра іх каталіцкае веравызнанне і пэўную польскую адукацыю, з другога боку, выкарыстанне яе ў афіцыйным гродскім справаходстве адлюстроўвала пэўную ступень самапаланізацыі згаданых асобаў. Невыпадкова і тое, што подпісы гарадзенскіх гродскіх ураднікаў «польскім пісьмом» з'яўляюцца пасля Люблінскай вуніі 1569 г. – ужо ў Рэчы Паспалітай. У пэўным сэнсе, такую з'яву можна разглядаць як маніфестацыю даволі празрыстай палітычнай і культурнай арыентацыі Андрэя Мацкевіча Капленскага і Мікалая Шымковіча Талочкі. Што датычыць гродскага пісара Івана Жука, то падпісаўся ён «*писмом рускимъ тыми словы Иванъ Жук писар кгородский городенский...*»¹⁶¹. Статус гродскага пісара быў ужо даволі высокі, бо ён стала згадваецца ў выпісах побач з падстаростай і суддзёй¹⁶².

Выпрацоўвалася пэўная працэдура гродскіх судовых пасяджэнняў. Калі справа датычыла каго-небудзь з гродскіх ураднікаў, то ў якасці калегіі выступалі два іншыя. Так, калі 3 жніўня 1569 г. сам гарадзенскі падстароста Андрэй Мацкевіч Капленскі па асабістай справе атрымліваў на ўрадзе выпіс з гродскіх кніг, то на ім афіцыйна засядалі толькі суддзя і пісар: «*...перед нами Миколаем Шимковичом Толочком судею а Станиславом Войтеховичом Глядовицким писаром врадниками кгородскими повету городенского...*»¹⁶³. Тая ж сітуацыя назіраецца і тады, калі ў гродзе разглядаліся дакументы іншых асобаў, але якія датычылі гродскіх ураднікаў, як, напрыклад, таго ж падстаросту 23 жніўня 1569 г.¹⁶⁴ Відавочна, што падобная працэдура павінна была засведчыць аб'ектыўнасць і незалежнасць гродскіх ураднікаў у вачах павятовай шляхты.

Тым не менш, не заўсёды праца гродскага суда ішла гладка, пра што сведчаць шматлікія скаргі гарадзенскай шляхты, занесеныя ў земскія судовыя кнігі. Так, 22 студзеня 1567 г. на гродскі ўрад паскардзілася Людміна (так!) Віслаухаўна, бо той несправядліва асудзіў яе сына Астафея Грыдзіча. Апошні «*позвал дей ... былъ позвы до суду кгроцкокого городенского перед подстаростего городенского пана Андрея Мацковича Копленского а перед судю кгроцкокого городенского ж пана Миколая Шимъковича Толочка о квалтовное наехане*» гаспадарскага двараніна Яна Сіруця. Аднак, калі 21 студзеня таго ж года бакі сталі ў судзе, то «*подстаростий городенский панъ Анъдрей Мацковичъ Копленский невинне звазнившись на того сына моего и не чинечи жадного суду и права але обовезавиши его шлюбомъ яко учтвиного шляхтича зо всимъ поводомъ права его того ж часу до замъку ити и в везенью седеть казалъ*»¹⁶⁵ Пры гэтым у турму трапіў не толькі сам Астафей Грыдзіч, але і яго жонка, а таксама яго дваровыя цівун і рыкуння. Справа мела працяг, бо 24 лютага 1567 г. па скарге «*о невинное сажене ...*

до замку *городенского*» выпушчанага на свабоду Астафея Грыдзіча, ад гарадзенскага старосты Грыгорыя Хадкевіча ўсе тры гродскія ўраднікі – падстароста, суддзя і пісар – атрымалі позы на яго старасцінскі суд¹⁶⁶. Як можна зразумець з заявы таго ж Астафея Грыдзіча ад 5 красавіка 1567 г., староста абавязаў гродскі суд перагледзець яго справу з Янам Сіруцем, аднак, у прызначаны тэрмін як *«стороны противное пна Яна Сирутя так и пановъ судей кгроцкихъ на тот час тутъ у Городне не было»*¹⁶⁷. Відаць, апошнія былі ў нейкім нядоўгім ад'ездзе, бо ўчыніўшы пільнасць перад земскім урадам Астафей Грыдзіч засведчыў перанос сваёй справы на 10 красавіка 1567 г.¹⁶⁸ Выглядае на тое, што мы маем тут прыклад несправядлівага суджэння, бо Андрэй Мацкевіч Капленскі і Ян Юр'евіч Сіруць былі даўнімі знаёмымі¹⁶⁹, а можа нават і прыяцелямі.

Яшчэ адзін яскравы прыклад несправядлівасці з боку гродскага ўраду – скарга гарадзенскага земляніна Паўла Канароўскага. Яго разам са слугамі 8 сакавіка 1567 г. гвалтам выгнаў з уласнага дому па вуліцы Віленскай у Горадні земскі падкаморы Гарадзенскага павета Павел Юр'евіч Катовіч: *«который дей дом мой так и тые речи к рукам в моц и во владность свою взявъшы на себе держит»*¹⁷⁰. Аднак, зварот Паўла Канароўскага ў гродскі суд нічога не даў – гарадзенскі падстароста не даў яму са свайго ўраду вознага. Дамо слова самому пацярпеламу: *«дей я того ж часу на вrade короля его м(и)л(о)сти кгроцком подстаростему городенскому Андрею Мацкевичу тое нахожене квалтовное на домъ мой от пана Котовича то оповедаль и на огледанье того квалту уделаного у дому своемъ вижа просилъ нижли дей он нет ведома для чого и до сего часу на то з ураду кгроцкого вижа або возного дати нехотел...»*¹⁷¹. Матывы такога супрацьдзеяння Андрэя Мацкевіча Капленскага тут яшчэ больш празрыстыя: Павел Катовіч быў даволі значнай асобай у Гарадзенскім павеце¹⁷². Больш таго, з гродскімі ўраднікамі яго звязвала цеснае сяброўства, як можна меркаваць па тым факце, што ў 1567 г. на палюбоўным судзе падкаморыя з Андрэем Гаркоўскім *«з руки»* першага суддзямі-*«кампрамісарамі»* былі менавіта Андрэй Мацкевіч Капленскі і Мікалай Шымковіч Талочка¹⁷³.

Як нам бачыцца, менавіта заангажаванасць і неаб'ектыўнасць суду гродскіх ураднікаў, якія пільнавалі ў першую чаргу свае інтарэсы і інтарэсы магнатаў, цэнтральных і павятовых ураднікаў, а таксама сваіх прыяцеляў з ліку *«панюў-шляхты»*, былі галоўнымі прычынамі нізкага даверу шэраговай гарадзенскай шляхты да мясцовага гродскага судовага ўрада. Залежнасць апошняга ад гарадзенскага старосты Грыгорыя Хадкевіча, хаця і зрэдку, але ўсё ж прасочваецца ў выпісах з актавых гродскіх кніг, дзе ўраднікамі згадваецца імя іх патрона – *«п(а)на виленского п(а)на нашего м(и)л(о)стивого»*¹⁷⁴. У параўнанні з гродам рэйтынг больш незалежнага

ад павятовай адміністрацыі земскага суда быў значна вышэйшы, але працаваў ён з розных прычын нерытмічна і нестабільна¹⁷⁵.

Акрамя судовай і натарыяльнай функцый, паводле ўхвалы Гарадзенскага вальнага сойма 1567 г., яны павінны былі выконваць яшчэ інфармацыйна-паштовыя функцыі – разсылаць соймавыя лісты: «*в поветы до врьдужгородского до старость, а в небытности до ихъ наместниковъ перед рокомъ соймикови зложонимъ, за две недели, а врьдъ маеть розширати черезъ возныхъ поветовыхъ до пановъ радъ, до князей, врьдниковъ земских и поветовыхъ и до иных становъ, до кого передъ тымъ зъ стародавна листы соймовые с канцелярии наше посыланы, в дома ихъ мають носити, а для шляхты на торгу при костелехъ обволювати*»¹⁷⁶. Разам з тым, як вынікае з ухвалы наступнага Гарадзенскага вальнага сойму 1568 г., гродскія суды павінны былі разам з павятовымі паборцамі выконваць фіскальную функцыю, ператвараючыся ў орган нахштальт падаткавай інспекцыі. Відаць, зусім не выпадкова ў 1568 г. гарадзенскімі павятовымі паборцамі падатку былі ўжо вядомы нам Фёдар Іванавіч Кунцэвіч, на той час гарадзенскі харужы, былы земскі пісар і Ян Войцахавіч Глядавіцкі, родны брат Станіслава, гродскага пісара¹⁷⁷. У артыкуле «*О вину за неотданье податку на рокъ положоний*» гродскі ўрад павінен быў пасля суду над даўжніком, яго маёнтак «*через возного увязати и держати ихъ ку оному замку*» пакуль той не аддаць падатак у падвойным памеры¹⁷⁸. Пры гэтым, гродскі ўрад станавіўся на час выплаты падатку фактычна часовым адміністратарам маёнтку даўжніка, маючы права яго або аддаць у заставу, або ў трыманне ротмістрам, а «*пакли бы тые, которие поборовъ не отдали, увязанья кгородови через возного боронили и не допустили, тогда врьдъ кгородский мает поветъ рушити, которымъ урадомъ вси станы оного повету рушитися и моцю в истизне и совитости увезатися*»¹⁷⁹. За працу па спаганню падаткаў з даўжнікоў гродскаму ўраду і паборцы з кожнай капы, «*в колько ся ихъ за тотъ поборъ увяжетъ*», прадугледжвалася па тры грошы. Ну і, нарэшце, гродскі ўрад меў права апеляцыі непасрэдна да гаспадара: «*А хто бы к тому ся спротивиль врьдъ маеть то ознаймити намъ господару*»¹⁸⁰. Меў рацыю С. Кутшэба, калі адзначыў, што на практыцы гродскія суды пашырылі межы сваёй кампетэнцыі¹⁸¹.

Важнай функцыяй гродаў было забеспячэнне ў паведах ВКЛ законнасці і парадку. У Гарадзенскім павеце гэта адбывалася ў форме прызначэння падстаростам сваіх служэбнікаў у так званую «*сторожу*». Як вынікае са скаргі (1568 г.) гарадзенскага шляхціча Андрэя Аляхновіча, «*сторожа*» размяшчалася па дварах шляхты: «*подстаростий городенский пан Андрей Мацкевичъ Копленский дня вчорашнего в неделю м(е)с(е)ца октября десятого не ведаю для которое причины приславъши двух служебниковъ подданных своихъ в дом мой именеца Малышчиньского и тамъ в дому*

*моемъ имъ мешкать казалъ которые дей мужики поведаяють ижъ их панъ подѣстаростий в сторожу послалъ а я дей от тыхъ мужиковъ его в дому моемъ якъ здоровья своего яко от огню або якихъ инъшихъ шкоды безпечонъ*¹⁸². У сувязі з гэтым, гродскія ўрады ў ВКЛ фактычна з'яўляліся выканаўчымі органамі цэнтральнай ўлады ў паветах, іншымі словамі – павятовымі адміністрацыямі ў тым ліку з судовымі і паліцэйскімі функцыямі.

У такім выпадку яўна патрабуе карэкціроўкі выснова Мікалая Максімейкі аб тым, што «*отделение судебной власти от административной было неизбежным явлением для 60-х годов 16 ст.*»¹⁸³ Не зусім гэта было так. Тым больш, што староста, як адміністратар гаспадарскага ўладання, працягваў захоўваць свае судовыя функцыі ў адносінах да гаспадарскіх падданных: сялянаў, мяшчанаў і баяраў¹⁸⁴. Апошнія ва ўжо вядомым нам 35 артыкуле ухвалы Гарадзенскага вальнага сойму 1568 г. спецыяльна адзначаліся: «*одножъ вынявши с того замки, дворы наши спадковые, с тыхъ таковыхъ бояръ дворовъ спадковыхъ судити мають старосты и державицы такъ, яко и передъ тымъ бывало*»¹⁸⁵. Аднак, у «*небытности*» старостаў уся судовая нагрузка клалася або на яго падстаросту, або на гродскі ўрад. Адсюль тоеснасць тэрмінаў «*замак*» і «*грод*», «*замкавы*» і «*гродскі*» судовы ўрад. Тым не менш, старасцінскі стары замкавы і новы гродскі суды адрозніваліся адзін ад другога па сваёй кампетэнцыі і юрысдыкцыі.

Нармальнае функцыянаванне парэформенных гродскага і земскага судоў Гарадзенскага павета, ды і ўсяго ВКЛ, было парушана ў ліпені 1572 г. смерцю апошняга прадстаўніка дынастыі Ягайлавічаў – караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста. Безкаралеўе, як сітуацыя зусім новая і надзвычайная для шляхты ВКЛ, выклікала чарговы крызіс у судовай сістэме краіны, які праявіўся ў спыненні дзейнасці гродскіх і земскіх судоў у некаторых паветах¹⁸⁶, а ў іншых – нарадзіла такую структуру, як каптуровыя суды¹⁸⁷. Апошні да дня смерці манарха вядомы нам выпіс з кнігі спраў гродскіх Гарадзенскага павета, дзе згадваецца склад: Андрэй Мацкевіч Капленскі, падстароста, Мікалай Шымковіч Талочка, суддзя і Іван Міхайлавіч Жук, пісар датуецца 25 лютага 1572 г.¹⁸⁸

Такім чынам, гісторыя замкавага (гродскага) суда Гарадзенскага павета у 1562–1569 гг. распадаецца на пэўныя этапы:

чэрвень 1562–снежань 1564 гг. – замкавы судовы ўрад Гарадзенскага павета не працаваў, а замяняў яго гарадзенскі стары земскі суд у складзе: суддзі Павел Юр'евіч Катовіч, Мікалай Шымковіч Талочка і пісар Мікалай Янавіч Талочка;

снежань 1564–май 1565 гг. – у Гарадзенскім павеце не функцыянавалі ні стары земскі, ні стары замкавы судовыя ўрады, негледзячы на тое, што ўжо былі абраныя «*электы*» ў новы земскі суд і быў прызначаны падстароста. Фактычна можна гаварыць пра паралюш судовай улады ў павеце;

чэрвень 1565–лістапад 1566 гг. – у Гарадзенскім павеце замкавы і новы земскі ўрады, дзякуючы спалучэнню ў руках князя Івана Масальскага пасадаў пастаросты і земскага суддзі, функцыянавалі практычна як адзін орган. Увядзенне ў дзеянне 1 сакавіка 1566 г. усяго II Статуту ВКЛ паступова замацавала за гарадзенскім замкавым урадам назву «*гродскі*», увяло новую дакументацыю – гродскія павятовыя кнігі і паставіла на парадку дня яго рэформу на падставе статутаўных нормаў;

лістапад–снежань 1566–ліпень 1572 гг. – рэформа замкавага ўраду ў Гарадзенскім павеце, пачатак працы парэформеннага гродскага суда, сфарміраванага на падставе II Статуту ВКЛ у складзе: падстароста Андрэй Мацкевіч Капленскі, суддзя Мікалай Шымковіч Талочка, пісар Станіслаў Войцахавіч Гядавіцкі. На гэтым этапе адбывалася практычная рэалізацыя рэформы, у якой галоўным зместам становіцца выкананне новых абавязкаў гродскага суда, стабілізацыя яго структуры і складу, выпрацоўка пэўных ўзораў гродскага справаводства і працэдур паляжэнняў, а таксама пашырэнне кампетэнцыя гродскага ўраду не толькі ў судовай, натарыяльнай, праваахоўнай, але таксама ў інфармацыйнай і падатковай сферах. Рэформу замкавага суда ў Гарадзенскім павеце можна звесці да двух галоўных мерапрыемстваў: 1) размежаванне ўрадаў падстаросты з земскім суддзёй, што адпавядала праўным нормам Статута ВКЛ 1566 г. і 2) прызначэнне («*засаджэнне*») старостам сталых павятовых гродскіх ураднікаў: падстаросты, суддзі і пісара. Першае канчаткова развяло парэформенныя замкавы (гродскі) і земскі суды ў Гарадзенскім павеце. З лістапада–снежня 1566 г. трэба адлічваць іх самастойнае функцыянаванне. Другое стварала фактычна новую структуру – павятовы гродскі суд, які сваю юрысдыкцыю меў ва ўсім павеце, тады, як за старасцінскім замкавым судом засталася толькі юрысдыкцыя ў старостве. Першы судзіў шляхту па апісаных у Статуце ВКЛ 1566 г. артыкулах, другі судзіў гаспадарскіх падданных, у тым ліку баяраў, з гарадоў, мястэчак і вёсак староства. Толькі ў такім выпадку першы, як лічылі М. Гарбачэўскі, Ф. Дабранскі і І. Лапа, быў «*новым*» судом, тады, як замкавы сапраўды, як сцвярджаў М. Любаўскі, быў «*пакінуты*» ранейшы. Канец гэтага этапу звязаны са смерцю 7 ліпеня 1572 г. апошняга Ягайлавіча – Жыгімонта Аўгуста. Яна прынесла не толькі ў Гарадзенскі павет, але і ва ўсё ВКЛ, чарговы судовы крызіс.

¹ Горбачевский Н. И. Каталог древним актовым книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгам некоторых судов губерний Могилёвской и Смоленской, хранящимся ныне в Центральном архиве в Вильне. Вильна, 1872. С. XI.

² Горбачевский Н. И. Каталог древним актовым книгам... С. 227–232.

³ Акты, издаваемые Виленскою Археографическою коммиссиею (далее – АВАК): Акты Упитского гродского (1585–1587 г.). Вильна, 1899. Т. XXVI. С. XXVII–XXVIII.

- ⁴ Любавский М. К. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. М., 1901. С. 723–724.
- ⁵ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. СПб.: Наука, 2004. 3-е изд. С. 277–278. Першае выданне кнігі было здзейснена ў 1910 г., другое – у 1915 г.
- ⁶ Лаппо И. И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии // Журнал Министерства Народного Просвещения (далее – ЖМНП). Новая серия XIII. 1908. № 1. Отд.2. С. 51–113.
- ⁷ Тамсама. С. 55.
- ⁸ Тамсама. С. 63.
- ⁹ Kutrzeba S. Historiaj ustroju Polski w zarysie. Tom drugi: Litwa. Wydanie drugie. Lwów, Warszawa, 1921. S. 119.
- ¹⁰ Ibid. S. 119–120.
- ¹¹ Ibid. S. 120.
- ¹² Ластоўскі В. Нарысы з гісторыі Беларусі // Спадчына. 1996. № 5. С. 98.
- ¹³ Тамсама.
- ¹⁴ Тамсама. С. 113.
- ¹⁵ Тамсама.
- ¹⁶ Доўнар-Запольскі М. В. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994. С. 136.
- ¹⁷ Юхо Я. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мн., 1992. С. 117.
- ¹⁸ Тамсама.
- ¹⁹ Вішнеўскі А. Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. Мн., 2000. С. 106.
- ²⁰ Тамсама.
- ²¹ Грыцкевіч А. Замкавы суд // Энциклапедыя гісторыі Беларусі (далей – ЭГБ). Мн., 1996. Т. 3. С. 403. Гэты ж артыкул перадрукаваны, гл.: Грыцкевіч А. Гродскі суд // ВКЛЭ. Т. 1. Мн., 2005. С. 553.
- ²² Грыцкевіч А. Замкавы суд // ЭГБ. Т. 3. Мн., 1996. С. 403; Грыцкевіч А. Гродскі суд // ВКЛЭ. Т. 1. Мн., 2005. С. 553.
- ²³ Доўнар Ю. П. Рэфармаванне гродскіх судоў у Вялікім княстве Літоўскім // Научные труды молодых учёных, аспирантов, студентов: В 3 ч. Мн., 2001. Ч. 2. С. 108–111; Доўнар Ю. П. Судовая рэформа XVI стагоддзя ў Вялікім княстве Літоўскім. Мн., 2007.
- ²⁴ Доўнар Ю. П. Судовая рэформа... С. 24.
- ²⁵ Тамсама. С. 25.
- ²⁶ Тамсама. С. 43–48.
- ²⁷ Тамсама. С. 44.
- ²⁸ Тамсама. С. 48.
- ²⁹ Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urządzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego. Lublin, 2004. S. 70–73.
- ³⁰ Поліщук В. Запровадження уряду возного в Луцькому повіті у 1567 році // Український археографічний щорічник. Вип.7. Київ, 2002. С. 194–198.
- ³¹ Старченко Н. Возні на Волині в останій третині XVI–на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги? // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 8. Київ, 2008. С. 161.
- ³² Urzędnicy Wielkiego księstwa Litewskiego. Spisy. Województwo Trockie XIV–XVIII wiek / Pod red. A.Rachuby / Opr. H.Lulewicz, A.Rachuba, P.P.Romaniuk, A.Haratym / Przy współpr. A.Macuka i J.Aniszczanki. Warszawa, 2009. S. 282–286, 304–310, 315–321.

- ³³ Шаланда А. Замкавы суд у Гарадзенскім павеце (другая палова XV–1566 г.) // Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX стст. / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Гарадня, 2009. С. 8–34.
- ³⁴ Лёс гродскіх актавых кніг Гарадзенскага павета патрабуе спецыяльнага даследавання.
- ³⁵ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). Ф. 1711, воп. 1, адз. з. 186.
- ³⁶ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі у Гродна.
- ³⁷ Гарадзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей (ГДГАМ).
- ³⁸ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, 4, 5, 6, 7.
- ³⁹ Шаланда А. Замкавы суд у Гарадзенскім павеце... С. 27.
- ⁴⁰ Тамсама. С. 26.
- ⁴¹ Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском Архиве Министерства Юстиции (далее – ОДБМАМЮ). Т. XXI. Москва, 1915. С. 374. А. Рахуба і Г. Люлевич сцвярджаюць, што гэта быў Грыгорый Валовіч, якога памылкова назвалі Юрыем, гл.: UWKL WT. S.337. Праўда, ім мог быць і сын Марка Валовіча – Юры, які ў 1558 г. быў карэнтагаўскім старостам, гл.: АВАК. Т. XXI. Акты Гродненскага земскага суда (1555–1558 г.). Вільна, 1894. С. 294.
- ⁴² UWKL WT. S. 337. АВАК. Т. XVII. Акты Гродненскага земскага суда (1539–1565 г.). Вільна, 1890. С. 435.
- ⁴³ UWKL WT. S. 337. Як няпэўная падаецца дата 7 чэрвеня 1563 г. Пра Грыгорыя Хадкевіча гл.: Ісаевіч Я. Д. Рыгор Хадкевіч як выдавец і аўтар прадмоў // Спадчына Скарыны. 36. мат-лаў першых Скарынаўскіх чытанняў (1986). Мн., 1989. С. 205–215. Грыцкевіч А. Грыгорый Хадкевіч (1510–1572) // Славутыя імёны Бацькаўшчыны. Зборнік. Вып. 2. Мн., 2003. С. 54–65.
- ⁴⁴ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 93 адв., 95 адв.–96.
- ⁴⁵ Шаланда А. Земскі суд Гарадзенскага павета ў 1555–1564 г. // Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX стст. / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Гарадня, 2009. С. 49.
- ⁴⁶ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 99 адв.–100.
- ⁴⁷ АВАК. Т. XVII. Вільна, 1890. С. 433–440, № 1009–1013. Сама кніга не захавалася, хаця да Першай Сусветнай вайны яна захоўвалася ў ВЦА пад № 10, датаваная 1562 г., гл.: Горбачевский Н. И. Каталог древним актовым книгам... С. 236.
- ⁴⁸ Шаланда А. Замкавы суд у Гарадзенскім павеце... С. 25.
- ⁴⁹ АВАК. Т. XXII. Акты Слонимскага земскага суда (1556–1571 г.). Вільна, 1895. С. 65–77, № 129–152.
- ⁵⁰ Доўнар-Запольскі М. В. Гісторыя Беларусі. С. 134–135; Vilimas D. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes teismo sistemos formavimasis (1564–1588). Vilnius, 2006. P. 62, 278. Доўнар Ю. П. Судовая рэформа... С. 49.
- ⁵¹ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. (далей – Статут ВКЛ 1566 г.) / Т. Доўнар, У. Сатолін, Я. Юхо. Мн., 2003. С. 43.
- ⁵² Vilimas D. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes teismo sistemos... P. 104, 281–282.
- ⁵³ Ibid. P. 103, 280–281.
- ⁵⁴ Лаппо И. И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском... С. 52.
- ⁵⁵ Спірыдонаў М. Наваградчына ў XVI–XVIII ст. Пань і прыгонныя // Памяць: Гісторыка-дакум. хроніка Навагруд. р-на. Мн., 1996. С. 103–104.
- ⁵⁶ Спірыдонаў М. Наваградчына ў XVI–XVIII ст. Пань і прыгонныя. С. 104.
- ⁵⁷ Статут ВКЛ 1566 г. С. 108–109.
- ⁵⁸ Спірыдонаў М. Наваградчына ў XVI–XVIII ст. Пань і прыгонныя. С. 105.
- ⁵⁹ Лаппо И. И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском... С. 55.

- ⁶⁰ Статут ВКЛ 1566 г. С. 108.
- ⁶¹ Лаппо И. И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском... С. 59.
- ⁶² Шаланда А. Замкавы суд у Гарадзенскім павеце... С. 24–25.
- ⁶³ Статут ВКЛ 1566 г. С. 109.
- ⁶⁴ Pirmasis Lietuvos Statutas=Первый Литовский Статут: Tekstai senaja lenkų k. (далее – PLS). Т. 2. D. 1. Vilnius, 1983. P.42, 162, 164, 166.
- ⁶⁵ Ластоўскі В. Нарысы з гісторыі Беларусі // Спадчына. 1996. № 5. С. 113.
- ⁶⁶ Статут ВКЛ 1566 г. С. 109; Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства... С. 278.
- ⁶⁷ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства... С. 277.
- ⁶⁸ Шаланда А. Замкавы суд у Гарадзенскім павеце... С. 16, 24–25.
- ⁶⁹ Статут ВКЛ 1566 г. С. 46.
- ⁷⁰ UWKL WT. S.305. Пра яго гл.: Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. S. 240.
- ⁷¹ Радаман А., Галубовіч В., Вілімас Д. Земскія ўраднікі Гарадзенскага павета ВКЛ (другая палова XVI–першая палова XVII ст.) // Герольд Litherland. № 17. Горадня, 2006. С. 101; UWKL WT. S. 321.
- ⁷² Поліщук В. Князі Масальскі на Воліні у XVI ст. за документамі Дзяржавнага історычнага архіву Литвы (руська титулована знать у прасторі Великога Князства Литовскаго). Київ, 2007. С. 15.
- ⁷³ У А. Рахубы і Г. Люлевіча 1566 г. падстарства князя Івана Масальскага выпаў з-пад увагі, гл.: UWKL WT. S. 306. У той жа час «суддзёй і падстарстам» ён называе сябе ў выпісе з кніг гарадзенскага гаспадарскага замку ад 18 сакавіка 1566 г., гл.: НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 37.
- ⁷⁴ Шаланда А. Земскі суд Гарадзенскага павета... С. 49, 51.
- ⁷⁵ Юхо Я. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года – самы дасканалы ў Еўропе тагачасны звод законаў // Статут ВКЛ 1566 г. С. 14.
- ⁷⁶ Галубовіч В. Соймік Гарадзенскага павета ў XVI–XVII стст. // Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX стст. / Падрэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Горадня, 2009. С. 153.
- ⁷⁷ Любавский М. К. Литовско-русский сейм. С. 680.
- ⁷⁸ Документы Московского Архива Министерства Юстиции (далее – ДМАМЮ). Т. I. Москва, 1897. Т. I. С. 170.
- ⁷⁹ Любавский М. К. Литовско-русский сейм. С. 697–698.
- ⁸⁰ Тамсама. С. 698.
- ⁸¹ Шаланда А. Земскі суд Гарадзенскага павета... С. 50.
- ⁸² Тамсама. С. 45.
- ⁸³ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 1–1 адв., 122 адв., 148, 187.
- ⁸⁴ Тамсама, арк. 35 адв.
- ⁸⁵ Тамсама, арк. 35 адв.
- ⁸⁶ Тамсама, арк. 35 адв.
- ⁸⁷ Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. Харьков, 1902. С. 99.
- ⁸⁸ Статут ВКЛ 1566 г. С. 99–100.
- ⁸⁹ Старченко Н. Возні на Воліні... С. 136.
- ⁹⁰ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 6, арк. 96.
- ⁹¹ Старченко Н. Возні на Воліні... С. 135–136.

- ⁹² Тамсама. С. 161.
- ⁹³ Статут ВКЛ 1566 г. С. 100.
- ⁹⁴ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 7, арк. 322 адв.
- ⁹⁵ Шаланда А. Земскі суд Гарадзенскага павета... С. 50.
- ⁹⁶ Статут ВКЛ 1566 г. С. 44–45.
- ⁹⁷ ДМАМЮ. Т. I. Москва, 1897. С. 174.
- ⁹⁸ Павятовы соймак афіцыйна быў уведзены на Віленскім вальным сойме прывілеем ад 30 снежня 1565 г., гл.: Статут ВКЛ 1566 г. С. 47–48.
- ⁹⁹ Спірыдонаў М. Наваградчына ў XVI–XVIII ст. Паны і прыгонныя. С. 103.
- ¹⁰⁰ Тамсама.
- ¹⁰¹ Тамсама.
- ¹⁰² Любавский М. К. Литовско-русский сейм. С. 680.
- ¹⁰³ Спірыдонаў М. Наваградчына ў XVI–XVIII ст. Паны і прыгонныя. С. 103.
- ¹⁰⁴ Тамсама. С. 105.
- ¹⁰⁵ Тамсама. С. 104.
- ¹⁰⁶ Любавский М. К. Литовско-русский сейм. С. 680, 698.
- ¹⁰⁷ ДМАМЮ. С. 170.
- ¹⁰⁸ Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763. Warszawa, 2002. S. 46.
- ¹⁰⁹ Русская историческая библиотека (далее – РИБ). Т. 33. Пгд, 1915. Стб. 346–357.
- ¹¹⁰ ДМАМЮ. С. 174.
- ¹¹¹ Так Грыгорый Хадкевіч у сваім лісце звяртаўся да князя Івана Масальскага, гл.: Поліщук В. Князі Масальскі на Воліні... С. 66–67, № 18.
- ¹¹² Рэформа земскага суда ў Гарадзенскім павеце заслугоўвае спецыяльнага даследавання.
- ¹¹³ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 182.
- ¹¹⁴ Тамсама, арк. 61 адв.
- ¹¹⁵ Шаланда А. Замкавы суд у Гарадзенскім павеце... С. 20.
- ¹¹⁶ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 56.
- ¹¹⁷ Тамсама, арк. 60 адв., 89.
- ¹¹⁸ Тамсама, арк. 61 адв., 101 адв., 104.
- ¹¹⁹ Поліщук В. Князі Масальскі на Воліні... С. 66–67, № 18.
- ¹²⁰ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 37.
- ¹²¹ Тамсама, арк. 1 адв. і далей.
- ¹²² Тамсама, арк. 36 адв.–37, 60 адв.
- ¹²³ Тамсама, арк. 36 адв.–37, 56, 61 адв., 89, 101 адв., 104, 132, 209 адв.
- ¹²⁴ ДМАМЮ. С. 173.
- ¹²⁵ Статут ВКЛ 1566 г. С. 102.
- ¹²⁶ ДМАМЮ. С. 477.
- ¹²⁷ Тамсама.
- ¹²⁸ Тамсама.
- ¹²⁹ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 132 адв., 209 адв. Удакладняем тут інфармацыю пра князя Івана Масальскага, пададзеную ў: UWKL WT. S. 305–306. 4 лістапада 1566 г. – апошняя, вядомая нам, дата знаходжання яго на ўрадзе гарадзенскага падстаросты.
- ¹³⁰ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 181, 182.
- ¹³¹ Тамсама, арк. 181 адв.

- ¹³² UWKL WT. S. 306.
- ¹³³ Ibid. S. 315.
- ¹³⁴ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 187 адв., 189 адв.
- ¹³⁵ UWKL WT. S. 282.
- ¹³⁶ Шаланда А. Замкавы суд у Гарадзенскім павеце... С. 24–25; Шаланда А. Земскі суд Гарадзенскага павета... С. 44, 49, 54, 57; UWKL WT. S. 315.
- ¹³⁷ Верагодна, маёнтак Каплені ідэнтычны з вёскай Капляны на рацэ Няводніца каля Беластоку, гл.: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (далей – SGKP). Т. IV. Warszawa, 1883. S. 382.
- ¹³⁸ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 174 адв.
- ¹³⁹ РИБ. Т. 33. Пгд, 1915. Стб. 676.
- ¹⁴⁰ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 86.
- ¹⁴¹ ДМАМЮ. С. 479.
- ¹⁴² НГАБ Ф. 1711, воп. 1, адз. з. 186, арк. 3.
- ¹⁴³ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 176.
- ¹⁴⁴ Лаппо И.И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском... С. 68.
- ¹⁴⁵ Статут ВКЛ 1566 г. С. 108.
- ¹⁴⁶ Лаппо И.И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском... С. 68.
- ¹⁴⁷ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 187 адв., 189 адв. (1566 г.); Спр.4. Арк.67, 253 адв., 256 адв. (1567 г.), 164 адв., 178 адв.–179, 181 адв., 196 адв., 201 адв., 211 адв., 332 адв.–333 (1568 г.), 84 адв., 136, 151 адв., 158 адв., 161, 166 адв., 168 адв., 170–173, 176 адв.–177, 189, 193, 195, 205, 208 адв., 215 адв., 227 адв., 235 адв. (1569 г.), 348, 355 адв. (1570 г.); адз. з. 5, арк. 73 адв., 75 (1568 г.).
- ¹⁴⁸ UWKL WT. S. 282.
- ¹⁴⁹ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 452 адв.; адз. з. 6, арк. 67, 114.
- ¹⁵⁰ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 199.
- ¹⁵¹ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 5, арк. 51 адв.–52. Тэкст кепска захаваўся і чытаецца часткова. Гарадзенскі варотны Андрэй Духноўскі адсутнічае, гл.: UWKL WT. S. 356–357.
- ¹⁵² НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 187 адв., 189 адв. (1566 г.); адз. з. 4, арк. 67, 253 адв., 256 адв. (1567 г.), 196 адв., 201 адв., 211 адв., 332 адв.–333 (1568 г.); адз. з. 5, арк. 73 адв., 75 (1568 г.); адз. з. 4, арк. 84 адв., 161, 176 адв.–177, 189 адв. (1569 г.).
- ¹⁵³ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 164 адв., 178 адв.–179, 181 (1 лістапада 1568 г.).
- ¹⁵⁴ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 148 адв., 151 адв., 158 адв., 166 адв., 168 адв., 170–173, 193, 195, 205, 208, 215 адв., 235 адв.
- ¹⁵⁵ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 189; адз. з. 4, арк. 1 адв., 87, 137 адв., 163, 177.
- ¹⁵⁶ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 60 адв., 105 адв.
- ¹⁵⁷ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 132 адв., 209 адв. Пячатка князя Івана Масальскага з 1569–1577 г. апублікавана, гл.: Поліщук В. Князі Масальскія на Воліні... С. 43, мал.1.
- ¹⁵⁸ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 350 адв.–351, 351 адв.
- ¹⁵⁹ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 235 адв. Удакладняем тут інфармацыю пра гродскіх пісараў, гл.: UWKL WT. S. 282.
- ¹⁶⁰ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 277.
- ¹⁶¹ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 6, арк. 320.
- ¹⁶² НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 355 адв., 422; адз. з. 6, арк. 67, 114, 208.
- ¹⁶³ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 136.
- ¹⁶⁴ Тамсама, арк. 227 адв.

- ¹⁶⁵ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 5, арк. 11–11 адв.
- ¹⁶⁶ Тамсама, арк. 26–26 адв.
- ¹⁶⁷ Тамсама, арк. 32–32 адв.
- ¹⁶⁸ Тамсама, арк. 32 адв.
- ¹⁶⁹ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 174 адв.
- ¹⁷⁰ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 5, арк. 26 адв.
- ¹⁷¹ Тамсама, арк. 26 адв.–27.
- ¹⁷² Падалінскі У. Паятовая палітычная эліта ў святле дзейнасці гарадзенскага соймака ў другой палове XVI ст. // Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX стст. / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Горадня, 2009. С. 182.
- ¹⁷³ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 144 адв.
- ¹⁷⁴ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 151 адв., 355 адв.; адз. з. 6, арк. 114.
- ¹⁷⁵ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 226.
- ¹⁷⁶ ДМАМЮ. С. 451.
- ¹⁷⁷ ДМАМЮ. С. 468; UWKL WT. S.241, 286. Пра брагоў Станіслава і Яна Войцахавічаў Глядавіцкіх гл.: НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 2, арк. 47 адв., 49; адз. з. 4, арк. 146.
- ¹⁷⁸ ДМАМЮ. С. 470.
- ¹⁷⁹ Тамсама. С. 470–471.
- ¹⁸⁰ Тамсама. С. 471.
- ¹⁸¹ Kutrzeba S. Historia ustroju... S. 120.
- ¹⁸² НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 52.
- ¹⁸³ Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-Русскаго государства... С. 121.
- ¹⁸⁴ Лаппо И.И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском... С. 56.
- ¹⁸⁵ ДМАМЮ. С. 477.
- ¹⁸⁶ Lulewicz H. Funkcjonowanie sądownictwa szlacheckiego w Wielkim księstwie Litewskim w okresie pierwszych bezkrólewí (1572–1576) // Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Prof. Juliuszowi Bardachowi. Warszawa, 2004. S. 364–365.
- ¹⁸⁷ Радаман А. Шляхецкія з'езды і соймакі Новагародскага павета і праблема ўзнікнення каптуровых судоў у Вялікім княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім у час бескаралеўяў другой паловы XVI ст. // Вестник Академии МВД Республики Беларусь. 2004. № 1 (7). С. 134–135.
- ¹⁸⁸ НГАБ Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 7, арк. 306–307 адв.; UWKL WT. S. 282, 306, 315.

Дарэформенны земскі суд Гарадзенскага павета ў 1562–1564 гг.

Праблема функцыянавання дарэформеннага земскага суда Гарадзенскага павета ў 1562–1564 гг. у айчыннай гістарыяграфіі толькі закралася. У свой час намі было адзначана, што ў 1562 г. памяняўся яго склад – замест Пятра Міцуты першым суддзёй быў прызначаны Павел Юр’евіч Катовіч, другі суддзя Мікалай Шымковіч Талочка застаўся на сваім месцы, а пісарам з 1 мая 1564 г. замест Фёдара Іванавіча Кунцэвіча стаў Мікалай Янавіч Талочка¹. Тым не менш, ні дакладныя тэрміны працы такога другога складу гарадзенскага земскага суда, ні прычыны кадравых перастановак, тады не былі высветлены. Страта земскай судовай актавай кнігі за 1562–1564 гг., што яшчэ да Першай Сусветнай вайны захоўвалася ў Віленскім цэнтральным архіве (ВЦА) пад № 6780², і з якой Віленскай археаграфічнай камісіяй (ВАК) былі надрукаваныя толькі пяць дакументаў за люты, май, лістапад 1563 г. і за май 1564 г.³, рабілі амаль немагчымымі адказы на ўзнятыя пытанні.

Аднак, падчас прагляду земскай судовай актавай кнігі за 1566 г. мы звярнулі сваю ўвагу на актыкаваныя ў ёй справы дарэформеннага земскага суда за 1562 і 1564 гг. – так званыя пераносы («перенесеньі») выпісаў з земскіх кніг «судей першых»⁴. Усе згаданыя акты ўяўляюць сабой комплекс дакументаў, якія ў 1566 г. упісвала ў судовыя кнігі «новага» земскага суда жонка гарадзенскага земскага суддзі і падстаросты князя Івана Фёдаравіча Масальскага княгіня Алена Матфееўна⁵. 14 кастрычніка 1566 г. яна актыкавала два выпісы ад 22 чэрвеня 1562 г. з даравальны і застаўным лістамі гарадзенскага гаспадарскага баярына Сцяпана Ілляшэвіча Кудрыча. «Новыя» земскія ўраднікі⁶ пры актыкацыі дароўнага ліста спецыяльна адзначылі, што: «...яко ж на тот час (1562 г. – А. Ш.) водле статуту теперешнього земьского (1566 г. – А. Ш.) и уфалы короля его м(и)л(ости) роки судовые земские судовъне справованы не были тогда тот Степанъ Иляшевичъ водле того листу своего самъ очевидно пришедши обличъне перед панов судей первой сего бывшихъ повету городенъского пана Павла Юревича Котовича а Миколая Шимковича Толочька и перед ними вместо враду крцоцкого то оповедаль и сознал и тот лист свой слово от слова за враду ихъ до книгъ поветовыхъ записати даль на што и выпис с книгъ подъ печатми владовыми ее м(и)л(о)ст(ь) кнегиня Иванова Масальская в себе маючи передъ нами покладала...»⁷. З прыведзенага ўрыўка відаць, што

другі склад дарэформеннага земскага суда Гарадзенскага павета з Паўлам Юр'евічам Катовічам на чале функцыянаваў ужо ў чэрвені 1562 г., пры гэтым замяняючы градскі або замкавы ўрад⁸.

Аднак, пытанні выклікала датаванне лістоў Сцяпана Кудрыча. Справа ў тым, што яны былі складзены ў Крынках у адзін і той жа дзень – 24 лістапада 1562 г. Атрымоўваецца, што выпісы з земскіх павятовых кніг былі выдадзены раней, чым былі напісаны згаданыя вышэй дакументы. Зразумела, што такога не магло быць. Таму тлумачэнне храналагічнай неадпаведнасці важнае для нас з пункту гледжання высвятлення тэрмінаў заканчэння функцыянавання дарэформеннага земскага суда першага складу і пачатку яго працы ў складзе: Павел Юр'евіч Катовіч і Мікалай Шымковіч Талочка, суддзі, Фёдар Іванавіч Кунцэвіч, пісар.

Аналізуючы храналагічнае несупадзенне выкажам меркаванне, што ў дадзеным выпадку мы маем справу або з памылкай, або з выкарыстаннем земскім судовым урадам і баярынам розных стыляў 1562 года. Іншымі словамі лісты баярына Сцяпана Кудрыча былі датаваны па вераснёўскаму стылю (у яго новы 1562 г. пачаўся з 1 верасня), а выпісы земскіх суддзяў – па студзеньскаму (іх новы 1562 г. пачаўся з 1 студзеня)⁹. З пункту гледжання апошніх атрымоўваецца, што свае дароўны і застаўны лісты Сцяпан Кудрыч склаў 24 лістапада 1561 г. Аднак, як удалося высвятліць, першы склад «старога» гарадзенскага земскага суда – суддзі **Пётр Міцута** і **Мікалай Шымковіч Талочка**, пісар **Фёдар Іванавіч Кунцэвіч** – знаходзіўся на сваім ўрадзе яшчэ 11 лістапада 1561 г., бо перад імі тады мелі судовую справу гарадзенскі бурмістр Іван Раманавіч і шляхціч Фёдар Сасін¹⁰. На сёння гэта пакуль самая крайняя, вядомая нам, дата знаходжання такога асабовага складу на земскім судовым урадзе¹¹. Больш дакладна пытанне аб даце сыходу Пятра Міцуты магло б праясніцца з матэрыялаў земскай судовай актавай кнігі за 1561 г., якая да Першай Сусветнай вайны захоўвалася ў ВЦА пад № 6779¹², але яна не захавалася. Толькі два дакументы з яе ў свой час былі надрукаваны ВАК, але яны датуюцца сакавіком–красавіком 1561 г.¹³ Звернем увагу і на той факт, што ў тым жа 1561 г. польскі кароль і вялікі князь літоўскі Жыгімонт Аўгуст надаў вёску Ланевічы ў Гарадзенскім павеце «*panu Piotru Micucie – sedziemu Grodziensk(iemu) u potomkom iego meszczińskiego rodzaju...*»¹⁴. Дакладная дата ў крыніцы адсутнічае, але трэба адзначыць, што наданне адбылося ў час, калі Пётр Міцута яшчэ быў гарадзенскім земскім суддзёй.

Ці заставаўся Пётр Міцута на сваёй судзейскай пасадзе 24 лістапада 1561 г., калі (паводле студзеньскага стылю) ў Крынках Сцяпан Кудрыч пісаў свае дароўны і застаўны лісты, не вядома. Пэўна толькі тое, што 22 чэрвеня 1562 г. апошні прызнаваў і запісаў свае дакументы ў земскія кнігі ўжо пры другім складзе суда – суддзях **Паўлу Юр'евічу Катовічу**,

Мікалаю Шымковічу Талочку і пісару Фёдару Іванавічу Кунцэвічу. Як яны самыя сведчаць пра яго: «*Пришедши обличне перед нас... самъ добровольне Степанъ Иляшевич Кудрыч созналъ и оповедал...*», «*...который лист принесли перед нас яко перед врад и просил нас абы тот лист перед нами был вычстенъ и до книг земских слово от слова якъ ся в себе мает был уписан...*»¹⁵. Апошнія ў той жа дзень выдалі два згаданыя выпісы для княгіні Алены Матфееўны Масальскай: «*...а по вычстеню того листу (застаўнага – А. Ш.) и добровол(ь)ного сознаня Степана Иляшевича кнегиня Ивановая Масал(ь)ская кнегиня Олена Матфеевна его добровол(ь)ного сознанья и записанья листу выпис себе с книг взяла под нашими печат(ь)ми...*»¹⁶. Як бачым, княгіня Алена Матфееўна Масальская была ініцыятаркай пераносу выпісаў з кніг «старога» земскага суда ў кнігі «новага». Рабілася гэта ў згодзе з мужам, які сам асабіста знаходзіўся на ўрадзе падчас актывацыі згаданых дакументаў.

Такім чынам, першыя кадравыя перастаноўкі ў дарэфарменным гарадзенскім земскім судзе мелі месца ў прамежак часу з лістапада 1561 г. па чэрвень 1562 г. Тады пасаду першага земскага суддзі пакінуў Пётр Міцута. Аднак, яго адыход не быў звязаны з палітычнымі і ваеннымі падзеямі 1562 г., як мы меркавалі раней¹⁷. Прычына была больш праязічная – старасць і хвароба Пятра Міцуты. Калі ўлічыць, што ён упершыню з'яўляецца ў крыніцах у 1509–1510 г., а ўжо ў 1512 г. ўдзельнічаў у ваенным паходзе ў Валахію, дзе ставіў 2 коннікаў¹⁸, то ў 1562 г. Пятру Міцуте павінна было быць ужо пад 70 гадоў. Таму не дзіўна, што на попісу войска ВКЛ у 1565 г. яго прадстаўляў ужо сын Богуш Пятровіч Міцута, гарадзенскі харужы: «*...а за отца своего з імяня выслужоного Свислоча ставиль конь збройно по усарску*»¹⁹. На наступным попісу ў 1567 г. «*...Петръ Мицута чамъ дей форъ, выслалъ слугу з ыменья выслужоного Свислочи конь збройно, п(а)нц(ы)р, пр(илбица), тар(ча), др(ево)*»²⁰. Ды і наданне гаспадаром свайго сяла Ланевічы ў 1561 г. выглядае як узнагарода Пятру Міцуте за доўгую і верную службу.

Акрамя названай прычыны, дадатковым фактарам, які паскорыў адыход Пятра Міцуты з ураду першага земскага суддзі, была гучная не толькі ў Гарадзенскім павеце, але і ва ўсім ВКЛ, крымінальная справа родных братоў Сцяпана і Дзмітрыя Янавічаў Сапегаў. У выніку крывавага сутыкнення 10 сакавіка 1561 г. падчас наезду на агульны маёнтак братоў Лунна Чарлёная Дзмітры Сапега быў забіты²¹. Справа гэтая вельмі хутка стала вядома каралю і вялікаму князю Жыгімонту Аўгусту, бо ўжо 29 сакавіка 1561 г. гаспадаром была выслана ў Горадню следчая камісія ў складзе дваранаў Яго Каралеўскай Міласці (ЯКМ) Дзмітрыя Фёдаравіча Сапегі²² і Цімафея Ардынца «*...для (вы)ведыванья о замордованье небожчика пана Дмитрея Яновича Сопеги, якимъ обычаемъ, а отъ кого*

бы былъ замордованъ, а такъ тежъ абы именье Лунную Черленую пановъ Сопегъ в моцъ свою взялъ...»²³. Нагадаем, што канфлікт між братамі меў даўнюю гісторыю, бо яшчэ ў 1558 г. разглядаўся ў гарадзенскім земскім судзе. Праўда, тады апошні так і не змог яго ўлагодзіць²⁴. Не ў апошнюю чаргу менавіта бяздзейнасць земскага судовага ўрада спрычынілася да таго, што спрэчка паміж Сцяпанам і Дзмітрыем Сапегамі закончылася крывавай развязкай. І хаця суддзі Пётр Міцута і Мікалай Талочка актыўна дапамагалі следчай камісіі ЯКМ: «Мы судьи зъ ураду судейства нашего, въ небытности возныхъ, придали нато его милости (Д. Ф. Сапегу – А. Ш.) вижомъ служебника своего Петра Мицутына Андрея Юрьевича Толочка, шляхтича...»²⁵, яе праца яскрава сведчыць, што гарадзенскі земскі суд на чале з Пятром Міцутай так і не змог паставіць пад сваю юрысдыкцыю павятовых «паноў-шляхту». У сувязі з апошнім адзначым характэрную асаблівасць – Сцяпан Сапега, едучы ў маёнтак Лунна Чарленая на сустрэчу з братам ўзяў віжа не з гарадзенскага земскага ўрада, а «...взяломъ вижомъ зъ ураду вельможного пана его милости пана Миколая Радиви́ла – воеводы Виленского, у понаместника волпенского, служебника наместника пана Андрея Мацковича Мартина...»²⁶. На нашу думку, збег усіх названых акалічнасцяў прадвызначыў «адстаўку» першага земскага суддзі недзе ў канцы 1561 г.

Трэба адзначыць яшчэ адну важную дэталь. Праз шлюб сваёй роднай сястры Тамілы Пётр Міцута быў цесна звязаны з родам Валовічаў²⁷, які ў асобе Астафея Багданавіча Валовіча ў 60–80-я г. XVI ст. меў вялікі ўплыў у Гарадзенскім павеце²⁸. У сваю чаргу, прыйшоўшы на яго месца Павел Юр’евіч Катовіч быў жанаты на Кацярыне Маркаўне Валовіч²⁹, а таму пры ім моцныя пазіцыі Валовічаў у гарадзенскім земскім судзе былі захаваны. Нягледзячы на замену як першы, так і другі склад земскіх суддзяў быў выразна «праваловічаўскі». У гэтым святле, пасяджэнні земскага суда Гарадзенскага павета ў сакавіку–красавіку 1557 г. у доме Астафея Валовіча ў Горадні³⁰ ўжо не выглядаюць выпадковымі. Больш таго, можна дакладна сцвярджаць, што ў разглядаемы перыяд (1562–1564 гг.) Астафей Валовіч не толькі захаваў свой кантроль над гарадзенскім земскім судом, але праз асобу Паўла Юр’евіча Катовіча ўзмацніў яго.

Акрамя названых вышэй спраў баярына Сцяпана Кудрыча дзейнасць гарадзенскага земскага суда ў 1562 г. вядома нам яшчэ па скарзе ў «новы» земскі суд Ганны Копцеўны Анціпінай на Мацея Стэцкевіча Эйсімонтавіча ад 2 кастрычніка 1566 г. Як з яе вынікае, яна за свае шкоды «...с права и розсудку першихъ судей земьских поветовых на немъ презыскала ... немалую суму п(е)н(е)зей мне на немъ было присужоно то пакъ он после права и выроку тых судей верху мененых описался мне листомъ своимъ ... на ден(ь) Светого Петра свята минулого в року шест(ь)десят второмъ

*мне подати...»*³¹. Аднак, нягледзячы на тое, што ў сваім лісце Мацей Эйсімонтавіч сам прызначыў 29 чэрвеня³² 1562 г. як дату кампенсацыі шкодаў, ён па словах Ганны Копцеўны «...и до того часу (2 кастрычніка 1566 г. – А. Ш.)... мне за то досыт(ь) чинити не хотел...»³³. Мы ж адзначым, што і ў гэтым выпадку час функцыянавання гарадзенскага земскага суда на чале з Паўлам Катовічам не апускаецца ніжэй за пачатак чэрвеня 1562 г.

Дзейнасць гарадзенскага земскага суда ў 1563 г. у святле дайшоўшых да нас дакументаў выглядае сціпла. Прыведзеныя вышэй словы, што ён працаваў замест замкавага ўрада, пацвярджаюцца скаргай урадніка Станіслава Дзевялтоўскага Андрэя Арлоўскага на Фядору Копцеўну, занесенай ў земскую судовую актавую кнігу 5 лістапада 1563 г. Паводле яе, падданыя маёнтка Дзяцелоўскага Фядоры Копцеўны здзейснілі гвалтоўны напад на сяло Семяновічы маёнтку Воўпенскі Чэраховічы Станіслава Дзевялтоўскага. Апошні для агляду пабітых і параненых браў з земскага ураду «*вижа поветового*» **Станіслава Станьчыкевіча**³⁴. Пазней такія справы па характару злачынства (гвалтоўны наезд) Статут ВКЛ 1566 г. адносіў да кампетэнцыі замкавага (гродскага) суда³⁵. Як бачым, у Гарадзенскім павеце ў 1563 г. у адсутнасць замкавага суда гэтым вымушаны быў займацца земскі судовы ўрад.

Трэба адзначыць таксама, што ў практыцы пасяджэнняў земскага ўраду звяртае на сябе ўвагу замацаванне прысутнасці ўсяго судзейскага складу нават пры выкананні звычайных натарыяльных функцый. Па меншай меры суддзі Павел Юр'евіч Катовіч і Мікалай Шымковіч Талочка абодва былі на ўрадзе 2 лютага 1563 г. пры актыкацыі тэстаменту Івана Васільевіча Копця³⁶. Да іх жа 13 мая таго ж года звярнуўся Станіслаў Паўлавіч Нарушэвіч, спраўца Гарадзенскага староства з просьбай выдаць выпіс з земскіх кніг з копіяй тэстамента, які ён лічыў падрабленым маці нябожчыка Марыяй Канстанцінаўнай Крошынскай: «...*тотъ тостаментъ не естъ за живота небожчиковского, ани за розказаньемъ его справованъ, але по смерти его на мамране писанъ, которому и зъ малжонкою ганю и въ каждомъ праве ганити буду...*»³⁷. Выглядае на тое, што падробка дакументу сапраўды мела месца, бо ў ім адсутнічалі сведкі, а сведчанне маці было падазронам, бо яна ў тэстаменце згадваецца як апякунка сям'і сына³⁸. Таму гарадзенскія земскія суддзі парушылі пэўную працэдуру, бо Іван Копцаць «...*тестаменту своего на вѣрде неоповедалъ...*», а яны яго «...*припустивши ку ведомости своей вradoвой, до книгъ вradoвыхъ земскихъ записати казали...*», задаволіўшыся толькі аглядам дакументу і праверкай прыкладзенай да яго пячаткі і подпісу тэстатара³⁹. Фактычна, даволі падазронаму тэстаменту Івана Копця земскім урадам была нададзена юрыдычная моц, за што іх дакараў пасля гарадзенскі спраўца: «...*пани Марья Костентиновна Крошинского, змысливши неякий тестаментъ,*

якобы пана Ивана Коптя, сына ее, пришедши на врадъ вашъ судейский, тотъ тестаментъ небожчика (сына) своего до книгъ вашихъ земскихъ повету Городенского уписати дала...»⁴⁰.

Падобныя прыклады падробкі тэстаментаў сведчаць, што пры іх складанні патрабавалася прысутнасць земскіх ураднікаў або годных веры і непадазроных сведак. Пазней гэтыя нормы будуць прапісаны ў 8 раздзеле Статута ВКЛ 1566 г. (артыкулы 2–3)⁴¹. Трэба адзначыць, што гарадзенскі земскі суд на чале з Паўлам Катовічам зрабіў патрэбныя высновы з гэтай гісторыі. Так, 1 мая 1564 г. пры складанні тэстаменту Пракопа Фалімера Васільевіча Дарашковіча ад земскага ўраду ўжо прысутнічаў у якасці сведкі новы пісар **Мікалай Янавіч Талочка**⁴².

З'яўленне апошняга на пасадзе пісара сведчыць аб другой кадравай перастаноўцы ў складзе гарадзенскага земскага судовага ўраду. У адрозненне ад выпадку з Пятром Міцутай, прычыны зыходу пісара Фёдара Кунцэвіча больш няясныя. Не быў гэта сыход «з падвышэннем» – у 1564–1565 гг. былы земскі пісар не згадваецца на якім-небудзь іншым урадзе⁴³. Магчыма, яго праца выклікала ў гарадзенскай шляхты нейкія нараканні, што прымусіла Фёдара Кунцэвіча зыйсці з пасады. Пэўны водгук такога незадавальнення адбіўся ў земскіх судовых актавых кнігах за 1568 г. у справе паміж ужо вядомымі нам гарадзенскім бурмістрам Іванам Раманавічам і шляхцічам Фёдарам Сасінам. Яна паказвае цікавыя асаблівасці працы былога пісара Фёдара Кунцэвіча. Так, у адказ на прадстаўлены Іванам Раманавічам у якасці доказу выпіс з земскіх кніг ад 11 лістапада 1561 г. з судовым выракам «*першихъ суддзю*», Фёдар Сасін запатрабаваў паставіць ў «*новымъ*» земскім судзе ў якасці сведак былых земскіх суддзю Мікалая Шымковіча Талочку і пісара Фёдара Іванавіча Кунцэвіча (Пётр Міцута згадваецца ўжо як нябожчык), бо «*...без п(а)на Толочка судьи [зем]ского того доводу за достаточный принять не могу злаица [иж тые] книги не лежали в замкненю при замку але часом в небытно(сти) [то]го п(а)на Федора Кунцовича у подписковъ его леживали, [...] вонътѣпливые и не могут быт(ь) за моцные приняты [бо] тую справу его самною не сам панъ Федор Кунцовичъ (сп) исываль але в небытности его некоторый подписокъ...»⁴⁴. Такім чынам, відавочна, што дакумент толькі тады не выклікаў недаверу, калі пад ім стаяў уласнаручны подпіс самога гарадзенскага земскага пісара. Відаць, у апошняга падпіскаў было некалькі, калі Фёдар Сасін нават не згадаў яго імя. У выніку Фёдара Кунцэвіча, як мінімум, можна абвінаваціць у слабым кантролі над судаводствам і кепскім захаванні земскіх судовых актавых кніг.*

З другога боку, нельга скідваць з-пад увагі і магчымасць чыста тэхнічнай замены, калі Фёдар Кунцэвіч вымушаны быў выконваць замест пісарства ў земскім судзе нейкія іншыя абавязкі. Справа ў тым, што на Віленскім

вальным сойме 1563 г. было прынята рашэнне аб зборы грошай на абарону краіны – так званай «*серабшчызны*». Для яе збору Жыгімонт Аўгуст дазволіў шляхце ВКЛ абіраць трох чалавек: «*А што ся дотычеть того, же хочете межи собою трехъ особъ, людей зацныхъ на выбиранье тое серебъщины постановити, на то его кр[олевская] [милость] рачить призволяти*»⁴⁵. Склад гэтых паборцаў быў такі: два шафары і дзяк: «*...тые п[е]н[е]зи серебъщизные оным шафаромъ и дьяку, на то отъ васъ установенымъ, казати давати рачить...*»⁴⁶. Поўны асабовы камплект першых гарадзенскіх паборцаў падаткаў не высветлены. Вядома толькі, што адным з іх быў **Іван Макаровіч**⁴⁷, будучы гарадзенскі земскі падсудак (1565 г.)⁴⁸. А ці не быў падатковым дзякам былы земскі пісар Фёдар Кунцэвіч? Калі нашая здагадка слухная, то з пісарскага ўраду ён павінен быў пайсці самае ранейшае пасля 19 чэрвеня, а займацца непасрэдна падаткамі з 8 верасня 1563 г.: «*...рокъ отданю тое серебъщины отъ всихъ становъ духовныхъ и светскихъ до шафаровъ и до дьяка вашого складати рачить на день свята Нарожен[ь]я Панны Марьи, близко пришлого в томъ же року теперешнемъ шестьдесятъ третемъ*»⁴⁹. Зыход Фёдара Кунцэвіча з пасады земскага пісара мог быць выкліканы ўсімі названымі прычынамі.

У сваю чаргу, новы земскі пісар Мікалай Янавіч Талочка не быў выпадковым чалавекам. Дастаткова нагадаць, што ён з'яўляўся сынам Яна Мікалаевіча Талочкі, гарадзенскага харужага і павятовага суддзі ў 1526–1554 гг.⁵⁰ Таму, у нейкай ступені заслугі бацькі могуць тлумачыць яго з'яўленне на пісарскім ўрадзе. Але, відаць, не абышлося тут і без пратэкцыі з боку сваяка – другога земскага суддзі Мікалая Шымковіча Талочкі. Так ці інакш, але «*стары*» дарэформенны земскі суд Гарадзенскага павета дапрацоўваў 1564 г. у складзе: суддзі **Павел Юр'евіч Катовіч** і **Мікалай Шымковіч Талочка**, пісар – **Мікалай Янавіч Талочка**. Самая ранняя дата, якая вядома на сёння, сумеснай працы згаданых трох земскіх судовых ураднікаў – 1 мая 1564 г.⁵¹

Адносна даты заканчэння іх працы ў свой час мы выказалі меркаванне, што згаданы вышэй склад земскага суда на чале з Паўлам Катовічам працаваў да выдання Жыгімонтам Аўгустам 1 ліпеня 1564 г. Бельскага прывілея⁵². Аднак, крыніцы называюць іншую пазнейшую дату – снежань 1564 г. Так, 2 снежня 1564 г. у маёнтка Бурнеўскі Яна Пятровіча «*ўвяззаўся*» Шчасны Навіцкі на той падставе, што меў «*...листъ увязчый першихъ судей п(а)на Павла Котовича а п(а)на Миколая Толочка с которого то се значило иж тот Щасный Новицкий позывал его (Яна Пятровіча – А. Ш.) позвы ку праву а за нестанем за позвы и децкого по него послал о перекажене межи и о квалтовное отняте земли...*»⁵³. Хаця ўвязчы ліст згадваецца тут без даты, зразумела, што судовы працэс паміж Шчасным Навіцкім і Яна Пятровічам меў месца ў канцы лістапада–пачатку снежня

1564 г., бо першы «...некгвалтовне але с права и выроку першихъ судей через увязчого на то ему з ураду приданого Станислава Станчикевича возного поветового и за листом увязчимъ тых судей в земли его (Яна Пятровіча – А. Ш.) до права увезался...»⁵⁴. Нягледзячы на тое, што ўвязчы Станіслаў Станчыкевіч названы возным, быў ён тым самым павятовым віжом, які ў дадзеным выпадку выконваў функцыі дзецкага⁵⁵. Пры заняцці маёнтка адбыўся інцыдэнт, бо 3 снежня 1564 г. для агляду ран жонкі Яна Пятровіча Ягнежкі Пацкоўны, збітай Шчасным Навіцкім, земскі суддзя Павел Катовіч у адсутнасць павятовых віжоў даў у якасці віжа свайго служэбніка **Яна Медыхоўскага**⁵⁶. Згаданыя віжы і дзецкія добра паказваюць судовую практыку дарэформеннага гарадзенскага земскага ўрада⁵⁷.

Трошкі пазней, 11 снежня таго ж 1564 г. той жа склад гарадзенскага земскага суда на чале з Паўлам Катовічам выдаў для княгіні Алены Матфееўны Масальскай два выпісы са сваіх кніг – першы з даравальным лістом баярына Мікіты Ігнавіча Кудрыча на 1/3 яго маёнтка «на Вснары в Кудрычах» ад 4 верасня 1564 г., другі – з даравальным лістом баярына Пятра Кудрыча Губкі на 1/3 яго маёнтка «над речкою Уснаромъ» ад 9 снежня 1564 г.⁵⁸ У апошнім выпадку «новыя» земскія ўраднікі зноў адзначылі той факт, што «стары» земскі суд дзейнічаў замест замкавага судовага ўраду: «...а иж на тот час водле справ статуту теперешнего (Статуту ВКЛ 1566 г. – А. Ш.) роки судовые земские у повете тутошнемъ судовъне справованы не были тогда тот Петръ Губчичъ водле того листу своего приходши обличъне до пановъ судей первой сего бывших повету городенского пана Павла Юревича Котовича а пана Миколая Шимковича Толочъка вместо в раду кгроцкого то оповедал и созналъ и тот листъ слово от слова за в раду их м(и)л(о)сти до книгъ земских уписати дал...»⁵⁹. У спалучэнні з ранейшай інфармацыяй атрымоўваецца, што гарадзенскі замкавы ўрад не функцыянаваў з чэрвеня 1562 па снежань 1564 г.⁶⁰

Цікава, што пры актыкацыі выпісу з земскіх кніг «першихъ суддзяў» з лістом Мікіты Кудрыча словы пра Статут, земскія судовыя рокі і гродскі ўрад былі ўжо апушчаны: «...пришедши обличъне до в раду земского до пановъ судей первой сего бывших городенскихъ передъ паном Павлом Юревичом Котовичомъ а Миколаем Шимковичомъ Толочком то оповедал и созналъ которое сознанъе и тот листъ свой слово от слова до книгъ земскихъ за в раду их м(и)л(о)сти записати дал...»⁶¹. Аднак, і ў першым, і ў другім выпадку спецыяльна падкрэсліваецца, што княгіня Алена Матфееўна Масальская абодва выпісы мела «...под печат(ь)ми в радowymi и с подписом руки писара на тот час будучого пана Миколая Яновича Толочъка...»⁶². Апошняя акалічнасць дазваляе сцвярджаць, што з прыходам на пісарскую пасаду Мікалая Янавіча Талочкі выпісы «старога» земскага суда акрамя пячатак суддзяў пачынаюць замацоўвацца ўласнаручным подпісам пісара.

Зразумела, што гэта рабілася для надання большай пэўнасці згаданым судовым дакументам. Але, у такім выпадку, ці не страта даверу была ўсё ж галоўнай прычынай зыходу з пісарскага ўраду Фёдара Кунцэвіча?

Такім чынам, на падставе вядомых нам крыніц дзейнасць дарэформеннага гарадзенскага земскага суда ў 1562–1564 гг. можна падзяліць на два этапы:

1) з **22 чэрвеня 1562–на 1 мая 1564 г.**: у гэты час ён дзейнічаў у складзе суддзі *Павел Юр'евіч Катовіч*, *Мікалай Шымковіч Талочка* і пісар *Фёдар Іванавіч Кунцэвіч*. У выніку першай кадровай перастаноўкі Павел Катовіч замяніў ранейшага першага суддзю Пятра Міцуту, які пакінуў пасаду па прычыне старасці і хваробы. Тым не меней, «*праваловічаўскі*» характар гарадзенскага земскага суда захваўся. У судовай практыцы земскага судавага ўрада ў параўнанні з ранейшым часам можна гаварыць пра ўзмацненне дысцыпліны, што праявілася ў прысутнасці поўнага складу суда на ўрадавых пасяджэннях. У той жа час у працы пісара Фёдара Кунцэвіча наспявае пэўны крызіс, выкліканы злоўжываннямі штату яго падпіскаў і кепскай захаванасцю земскіх актавых кніг. З другога боку, доўгая дзейнасць Фёдара Кунцэвіча на пісарскай пасадзе, захаванне ім як старых, так і бягучых судовых кніг, выкарыстанне памочнікаў-падпіскаў робіць з яго асобы непасрэднага заснавальніка гарадзенскай земскай судовай канцылярыі.

2) з **1 мая–на 11 снежня 1564 г.**: у гэты час у складзе гарадзенскага земскага суда адбылася другая кадравая перастаноўка – зышоў Фёдар Кунцэвіч. Земскі судовы ўрад фіксуецца ў складзе: суддзі *Павел Юр'евіч Катовіч* і *Мікалай Шымковіч Талочка*, а на пісарскай пасадзе – *Мікалай Янавіч Талочка*. Зыход папярэдняга пісара быў выкліканы хутчэй за ўсё крызісам даверу да яго з боку павятовай шляхты. Аднак, нельга выключыць магчымасць таго, што Фёдар Кунцэвіч быў заняты больш пільнымі і важнымі справамі, у прыватнасці, зборам першых у Гарадзенскім павеце падаткаў на абарону – так званай «*серабшчызны*». Узмацняецца кантроль над судаводствам. З прыходам Мікалая Янавіча Талочкі становіцца абавязковым засведчанне выпіскаў з земскіх судовых кніг акрамя судзейскіх пячатак уласнаручным подпісам пісара. Важнай асаблівасцю функцыянавання гарадзенскага земскага суда на працягу з чэрвеня 1562–па снежань 1564 г. было тое, што ён замяняў мясцовы замкавы судовы ўрад.

¹ Шаланда А. Земскі суд Гарадзенскага павета ў 1555–1564 г.// Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст. / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Горадня, 2009. С. 49.

- ² Горбачевский Н. И. Каталог древним актовым книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгам некоторых судов губерний Могилёвской и Смоленской, хранящимся ныне в Центральном архиве в Вильне. Вильна, 1872. С. 236.
- ³ Акты издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссиею (далее – АВАК): Акты Гродненскаго земскаго суда. Т. XVII. Вильна, 1890. С. 433–440, № 1009–1013.
- ⁴ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далее – НГАБ). Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, Арк.92 адв.–95, 95–97, 97–99, 99–100 адв., 108 адв.–110.
- ⁵ Гэта была другая жонка князя Івана Фёдаравіча Масальскага. Як можна меркаваць па яе ўласным (а не па мужу) княжацкім тытуле, а таксама па яе імя па бацьку, паходзіла Алена Матфееўна з роду Агінскіх і ёсць ідэнтычная з дачкой князя Матфея Багданавіча Агінскага, якая ў Юзафа Вольфа пад пыталнікамі названая Ганнай, жонкай (па першаму шлюбу?) нейкага Хайнацкага, гл.: Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. S.240, 293. Першай жонкай князя Івана Фёдаравіча Масальскага была Багдана Багданаўна Багавіціновічаўна († да 1552 г.), гл.: Поліщук В. Князі Масальскі на Воліні ў XVI ст. за документамі Дзержавнога історычнаго архіву Литвы (руська титулована зная у прасторі Великога Князівства Литовського). Кіў, 2007. С. 10–11, 14.
- ⁶ Маюцца на ўвазе абраныя земскія ўраднікі 1566 г.: суддзя князь Іван Фёдаравіч Масальскі, падсудак Іван Макаровіч і пісар Фёдар Іванавіч Кунцэвіч, гл.: Urzędnicy Wielkiego księstwa Litewskiego. Spisy. Województwo Trockie XIV–XVIII wiek. (далее – UWKL WT) / Pod red. A.Rachuby. / Opr. H.Lulewicz, A.Rachuba, P.P.Romaniuk, A.Naratum. / Przy współpr. A.Macuka i J.Aniszczanki. Warszawa, 2009. S. 286, 301, 321.
- ⁷ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 93–93 адв. Амаль тое ж адзначана і пры актыкацыі застаўнага ліста Сцяпана Ілляшэвіча Кудрыча, гл.: НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 95 адв.
- ⁸ Гл. артыкул пра гродскі суд у гэтым зборніку.
- ⁹ Пытанні храналогіі беларускай гісторыі часоў ВКЛ патрабуюць спецыяльнага даследавання, гл.: Калечыц І. Дапаможныя гістарычныя дысцыпліны. Мн., 2008. С. 117, 122, табліца 8. Канстанцін Снітко, напрыклад, пра пачатак году і індикта пісаў: «Год гражданский ... начинался с 1 Января, а индикт с 1 Сентября, почему первые 8 месяцев каждого года принадлежали к одному индикту, остальные 4 – к другому, следующему», гл.: Снитко К. Предисловие // АВАК. Т. XVII. Вильна, 1890. С. XXV, заўвага. Польскі даследчык Юзаф Шыманьскі ў адносінах да храналогіі гісторыі Польшчы адзначаў: «Zagadnienie początku roku w Polsce należy do jednych z bardziej dyskusyjnych spraw mediewistyki», гл.: Szymański J. Nauki pomocnicze historii. Warszawa, 2002. S. 132.
- ¹⁰ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 6, 7, 8 адв., 9.
- ¹¹ Удакладняем тут дадзеныя спісу гарадзенскіх земскіх ураднікаў, складзенага пад рэдакцыяй А. Рахубы, гл.: UWKL WT. S. 286, 315.
- ¹² Горбачевский Н. И. Каталог древним актовым книгам... С. 236.
- ¹³ АВАК. Т. XVII. Вильна, 1890. С. 428–433, № 1007–1008.
- ¹⁴ Писцовая книга Гродненской экономии с прибавлениями, изданная Виленскою комиссиею для разбора древних актов (далее – ПКГЭ). Вильна, 1881. Ч. I. С. 491.
- ¹⁵ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 93 адв.–94, 96–96 адв.
- ¹⁶ Таксама, арк. 97.
- ¹⁷ Шаланда А. Земскі суд... С. 49.
- ¹⁸ Lietuvos Metrika – Lithuanian Metrics – Литовская Метрика (далее – LM). Vilnius, 1995. Кн.8 (1499–1514). P. 166, № 158, P. 409, № 558, P. 416, № 567, P. 424, № 572, P. 425, № 575.
- ¹⁹ Русская историческая библиотека (далее – РИБ). Т. 33. Пгд, 1915. Т. 33. Слп. 346.

- ²⁰ РИБ. Т. 33. Пгд, 1915. Т. 33. Слп. 674.
- ²¹ АВАК. Т. XVII. Вільна, 1890. С. 428–429, № 1007. Гл. таксама: Czerlona. Z dziejów rezydencji. Białystok, 2008. S. 16, 18, 50–54.
- ²² Дзмігры Фёдаравіч Сапега прыходзіўся стрыечным братам забітаму, гл.: Lulewicz H. Sapieha Dumitr // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław; Warszawa, Kraków, 1993. Т. XXXI-V/4. Z. 143. S. 596–597.
- ²³ АВАК. Т. XVII. Вільна, 1890. С. 429, № 1008.
- ²⁴ Шаланда А. Земскі суд... С. 48–49.
- ²⁵ АВАК. Т. XVII. Вільна, 1890. С. 429, № 1008.
- ²⁶ Тамсама. С. 428, № 1007.
- ²⁷ Шаланда А. Казімер Ягайлавіч і гербавая легенда роду Валовічаў // Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына: Мат-лы Міжнар. навук.-практ. канф. (Гальшаны–Навагрудак, 8–10 верасня 2006 г.). Мн., 2007. С. 249.
- ²⁸ Падалінскі У. Паятовая палітычная эліта ў святле дзейнасці гарадзенскага соймака ў другой палове XVI ст. // Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX стст. / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Горадня, 2009. С. 187.
- ²⁹ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 7, арк. 54 адв.–56 адв.
- ³⁰ Шаланда А. Земскі суд... С. 44.
- ³¹ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 26–26 адв.
- ³² Дзень свята Святога Пятра прыпадае на 29 чэрвеня, гл.: Снитко К. Предисловие. С. XXVI, заўвага.
- ³³ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 26 адв.
- ³⁴ АВАК. Т. XVII. Вільна, 1890. С. 439, № 1013.
- ³⁵ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. (далей – Статут ВКЛ 1566 г.) / Т. Доўнар, У. Саголін, Я. Юхо. Мн., 2003. С. 108.
- ³⁶ АВАК. Т. XVII. Вільна, 1890. С. 433, № 1009.
- ³⁷ Тамсама. С. 435, № 1010.
- ³⁸ Тамсама. С. 434–435, № 1009.
- ³⁹ Тамсама. С. 433, № 1009.
- ⁴⁰ Тамсама.
- ⁴¹ Статут ВКЛ 1566 г. С. 158–159.
- ⁴² АВАК. Т. XVII. Вільна, 1890. С. 439, № 1012.
- ⁴³ Толькі ў 1566–1567 г. Фёдар Кунцэвіч быў зноў пісарам, але ўжо «новага» гарадзенскага земскага суда, а ў 1567–1588 г. – гарадзенскім харужым, гл.: UWKL WT. S. 241, 286.
- ⁴⁴ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 9 адв.–10.
- ⁴⁵ РИБ. Т. 30. Юрьев, 1914. Слп.338.
- ⁴⁶ Тамсама. Слп. 339.
- ⁴⁷ Тамсама. Слп. 666.
- ⁴⁸ UWKL WT. S. 301.
- ⁴⁹ РИБ. Т. 30. Юрьев, 1914. Слп. 340. Дзень свята Нараджэння Панны Марыі прыпадае на 8 верасня, гл.: Снитко К. Предисловие. С. XXVI, заўвага.
- ⁵⁰ Шаланда А. Земскі суд... С. 56; UWKL WT. S.241, 314. У попісе войска ВКЛ у 1565 г. ён згадваецца як: «Миколай Янович Толочко, хоружыць Городеньски, з имень своих Молявицького отъ Субановшызны четъвертое часты 2 кони збройно по усарьску», гл.: РИБ. Т. 33. Пгд, 1915. Слп.349.
- ⁵¹ UWKL WT. S. 286, 315.

- ⁵² Шаланда А. Земскі суд... С. 49.
- ⁵³ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 34 адв.
- ⁵⁴ Тамсама, арк. 34 адв.–35.
- ⁵⁵ Шаланда А. Земскі суд... С. 50.
- ⁵⁶ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 35–35 адв.
- ⁵⁷ Шаланда А. Земскі суд... С. 45–46.
- ⁵⁸ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 4, арк. 99–100 адв., 108 адв.–110.
- ⁵⁹ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 99 адв.
- ⁶⁰ Гл. артыкул пра гродскі суд у гэтым зборніку.
- ⁶¹ НГАБ. Ф. 1755, воп. 1, адз. з. 3, арк. 108 адв.–109.
- ⁶² Тамсама, арк. 99 адв., 109.

Гарадзенскі каптуровы суд у XVII–XVIII стст.

Першыя сляды саслоўнага самакіравання шляхты Вялікага Княства Літоўскага (далей – ВКЛ) назіраліся ў земскім прывілеі 1387 г. Прывілеем 1413 г. на беларуска-літоўскіх землях ўводзіліся ўрады, такія як ваявод, кашталянаў і інш., што набліжалі мадэль дзяржаўна-адміністрацыйных устаноў ВКЛ і Кароны. Нягледзячы на гэта, шлях да Люблінскай уніі расцягнуўся амаль на паўтара стагоддзя. Першай аб'яднанне ВКЛ і Кароны і, у ліку іншых умоў, сумесны выбар караля, прадугледжвала Мельніцкая унія 1501 г., праект якой быў адхілены Берасцейскім соймам 1505 г. і толькі Люблінская унія 1569 г. замацавала аб'яднанне дзвюх дзяржаў пад уладай аднаго караля і перадала значную частку дзяржаўнай улады шляхце, што стала падмуркам дзеяння каптуровых судаў¹. Аднак найбольш істотныя змены ў судова-працэсуальным праве, у тым ліку аддзяленне судаў ад органаў улады і кіравання, пачаліся са Статута 1566 г. і земскіх рэформаў².

Судовая ўлада на беларуска-літоўскіх землях рэалізоўвалася шэрагам адпаведных устаноў. І. Лапа ўзгадвае, што паводле Статута 1588 г. існавала чатыры суда першай інстанцыі (земскі, гродскі, падкаморскі і мейскі) і два другой (трыбунальскі і каралеўскі), а таксама камісарскі, копны, прыяцельскі (палюбоўны). Гэтыя суды дзейнічалі ад імя караля, а ў часы бескаралеўя судовая ўлада рэалізоўвалася толькі адным судом – каптуровым³. На працягу існавання аб'яднанай дзяржавы ўзніклі супярэчнасці паміж беларуска-літоўскай і польскай шляхтай, якой належала значная роля ў кіраўніцтве дзяржавай⁴. Асабліва гэтыя супярэчнасці і значнасць шляхты ўзрасталі падчас бескаралеўяў, калі яе прадстаўнікі з розных куткоў краіны абіралі новага манарха, а ў паведах, у тым ліку Гарадзенскім, дзейнічалі саслоўныя органы самакіравання – каптуровыя суды.

1. Тэрміналогія. Першым, паводле З. Глогера, увеў у навуковы ўжытак тэрмін «каптуровы суд» Я. Пшэлускі, збірацель помнікаў польскага права, у XVI ст. Ён выкарыстаў яго для адзначэння судовых устаноў, у абавязкі якіх уваходзіла падтрыманне пакою і парадку, падчас першага міжкаралеўя ў Рэчы Паспалітай (далей – РП)⁵.

Тэрмін «каптуровы суд» таксама разглядаўся ў выданнях энцыклапедычнага характару яшчэ ў канцы XIX ст.⁶, аднак у іх дагэтуль пазначаюцца толькі ключавыя моманты арганізацыі азначаных устаноў. Як правіла па-за ўвагай застаецца такое пытанне, як этымалогія назвы суда.

З. Глогер, аналізуючы яе ўзнікненне, спасылаецца на сведчанні ксяндза Францішка Езерскага, які пісаў у XVIII ст., што падчас бескаралеўя суддзі пры вынясенні прысудаў ад імя караля надзявалі чорныя капелюшы (так званыя «каптуры») у знак жалю па памерлым главе дзяржавы⁷.

Другая версія ўзнікнення назвы судоў прадстаўлена І. Красіцкім, які выводзіць яе ад лацінскага выразу «libera captura», г. зн. сітуацыі непакарання злачынстваў падчас бескаралеўя ў Рэчы Паспалітай⁸. Іншым чынам узнікненне дадзенага тэрміну прадстаўлена ў энцыклапедычным слоўніку Ф. Бракаўза і А. Ефрона, дзе пад словам «каптур» першапачаткова разумеўся шляхецкі саюз, які пазней атрымаў назву канфедэрацыі, але ў ім не было спецыяльных судовых органаў⁹.

Такім чынам, этымалогія тэрміну «каптуровы суд» пакуль застаецца спрэчнай і кожны з разгледжаных варыянтаў узнікнення назвы суда мае пэўныя падставы для існавання. Аднак найбольш верагодным падаецца спалучэнне версіі І. Красіцкага з выказанай у слоўніку Ф. Бракаўза і А. Ефрона, з агаворкамі, што каптуровы суд склікаўся для падтрымання парадку падчас бескаралеўя па ўзоры канфедэрацыі шляхты РП, якая называлася «каптур». Пытанне аб існаванні знешніх атрыбутаў суда (чорныя капелюшы ў знак жалю па памерлым главе дзяржавы па версіі З. Глогера) застаецца спрэчным. Пры гэтым выкарыстанне самога тэрміну падчас дзейнасці судоў не выклікае пытанняў, таму што ў дакументах для адзначэння разглядаемай установа выкарыстоўваецца тэрмін «каптуровы суд у Гародні».

2. Гістарыяграфія. У айчынай і замежнай гістарыяграфіі судовых устаноў на беларуска-літоўскіх землях у XVI–XVIII стст. дзейнасць каптуровых судоў увогуле і Гарадзенскага, у прыватнасці, адлюстравана ў шэрагу даследаванняў, прысвечаных такім тэмам як уласна дзейнасць каптуровых судоў, судовыя ўстановы на беларуска-літоўскіх землях у XVI–XVIII стст., крыніцазнаўчы аналіз і выкарыстанне дакументаў каптуровых судоў у навуковых даследаваннях, асаблівасці складу шляхты ВКЛ і РП, у тым ліку і формы шляхецкага самакіравання.

Спецыяльныя даследаванні дзейнасці каптуровых судоў з'явіліся толькі ў к. XX–XXI стст. Польская даследчыца Е. Дубас-Урвановіч на падставе вывучэння каронных з'ездаў дзвюх першых бескаралеўяў сцвярджае, што пасля смерці Жыгімонта Аўгуста ў ВКЛ каптуры не ўтвараліся¹⁰. Пры гэтым даследаваннем перыядаў міжкаралеўя і арганізацыі самакіравання шляхты займаецца таксама польскі гісторык Г. Люлевіч¹¹. У 2002 г. выйшла яго праца, у якой аўтар аспрэчыў пункт гледжання Е. Дубас-Урвановіч, даказаўшы, што на тэрыторыі ВКЛ у 1572 г. дзейнічаў Берасцейскі каптур¹². Беларускі гісторык А. Радаман у сваім артыкуле засяродзіўся праблеме ўзнікнення каптуровых судоў і даказаў, што і на тэрыторыі Новагародскага павета ў бескаралеўе

пасля смерці Жыгімонта Аўгуста дзейнічаў каптуровы суд¹³. У іншым артыкуле даследчык згадвае полацкі каптуровы суд¹⁴. Польская даследчыца Д. Канечна ў сваім артыкуле разглядела ўплыў Берасцейскага соймаку на дзейнасць каптуровага суда гэтага павета ў 1572–1764 гг.¹⁵ Значны ўнёсак у даследаванне бескаралеўя 1572–1576 гг. належыць украінскай даследчыцы Н. Старчанка, якая ў шэрагу артыкулаў разглядала дзейнасць каптуровых судаў на Валыні¹⁶. Перыядам міжкаралеўя прысвечана манаграфія нямецкай даследчыцы М. Радэ¹⁷.

Пры даследаванні судовых устаноў ВКЛ і РП у XVI–XVIII стст. таксама краналіся каптуровыя суды. Пры гэтым можна вылучыць два перыяды, згодна панавання падыходаў да вывучэння. Першыя навуковыя працы па азначанай праблематыцы з’явіліся ў канцы XIX – пачатку XX стст. Сярод іх вылучаюцца працы І. Лапа¹⁸ і С. Кутшэбы¹⁹, у якіх адлюстраваліся толькі асобныя аспекты дзейнасці судовых устаноў падчас міжкаралеўяў, таму што даследчыкі не лічылі каптуровыя суды аб’ектам для даследавання. На думку Ф. Леантовіча у літоўска-«рускім» праве да Статутаў 1566 і 1588 гг. не вылучаліся адміністрацыйныя органы ад судовых, а таксама адміністрацыйныя і крымінальныя суды. Ён лічыў, што гродскія суды разглядалі крымінальныя справы, а земскія і падкаморскія – адміністрацыйныя правапарушэнні. Каптуровы суд даследчык адносіў да абласных, аднак не спыніўся на разглядзе яго дзейнасці²⁰. Улічваючы склад і арганізацыю дзейнасці суда, можна згадзіцца з меркаваннем гэтага даследчыка. Пры гэтым, разглядаючы цэнтральныя судовыя ўстановы, Ф. Леантовіч абышоў увагай канфедэрацыю, якая дзейнічала як апеяцыйны орган для каптуровых судаў²¹. Ён жа падзяліў крыніцы па гісторыі права ВКЛ, у якія ўключыў дакументацыю каптуровых судаў, на заканадаўчыя помнікі, акты заканадаўчай і судовай практыкі, розныя прыватныя акты²². Гэта адна з першых класіфікацый, аднак, улічваючы спрэчнасць класіфікацыі судовай дакументацыі, яна застаецца дагэтуль актуальнай.

Другі перыяд гістарыяграфіі пачынаецца ў другой палове XX ст., калі навукоўцы звяртаюцца да даследавання асобных судовых устаноў. На пачатку XXI ст. абараніла дысертацыю кандыдат юрыдычных навук Ю. Доўнар, у якой даследчыца падчас разгляду судовай рэформы XVI ст. у ВКЛ закранула дзейнасць каптуровых судаў²³. Пэўныя аспекты дзейнасці каптуровых судаў былі разгледжаны А. Рахубам²⁴ і П. А. Лойкам²⁵. Першы каротка спыніўся на значэнні гэтых устаноў як органаў самакіравання шляхты і парламентарных рысах у іх дзейнасці. Другі засяродзіў сваю ўвагу на ролі шляхты ў грамадска-палітычным жыцці РП у другой палове XVI – першай трэці XVII стст., што немагчыма без адзначэння месца гэтага саслоўя ў каптуровых судах, якія выконвалі судовыя функцыі ў найбольш складаныя перыяды існавання дзяржавы – міжкаралеўя. Нягледзячы на

гэта, на сучасным этапе вывучэння мясцовага самакіравання дадзеным установам як правіла надаецца мінімум увагі²⁶.

Дакументацыя каптуровых судаў амаль не выкарыстоўвалася ў даследаваннях, таму яе крыніцазнаўчы аналіз застаецца па-за ўвагай пераважнай большасці даследчыкаў. Галоўнай прычынай гэтага з'яўляецца спецыфіка дзейнасці азначаных устаноў і захавання іх архіваў. Актавыя кнігі Валынскага каптуровага суда, як крыніцы па гісторыі аднаго з першых у дзейнасці азначаных устаноў бескаралеўяў, якое цягнулася з 1572 г. па 1576 г., разглядела Н. Старчанка²⁷. У сваім артыкуле яна прааналізавала дакументы, якія адклаліся ў справаводстве гэтага суда. Улічваючы спецыфіку судовага справаводства ў ВКЛ XVI–XVIII стст., калі у справаводстве судовых устаноў адкладаліся падобныя па фармуляры дакументы, а таксама тое, што членамі каптуровых судаў часта з'яўляліся суддзі і пісары, якія ў звычайны час выконвалі аналагічныя абавязкі ў гродскіх і земскіх судах, цікавасць прадстаўляе артыкул украінскай даследчыцы І. Варанчук. Яна на прыкладзе Валыні раскрывае патэнцыял кніг гродскіх і земскіх судаў як генеалагічных крыніц і засяроджваецца на агульнай для даследчыкаў гэтага перыяду праблеме ідэнтыфікацыі асобаў, з чым сутыкаюцца і даследчыкі дзейнасці каптуровых судаў²⁸.

Прадстаўнікі шляхты уваходзілі ў склад каптуровых судаў і значна ўплывалі на іх дзейнасць, таму пры даследаванні азначаных устаноў значэнне набываюць працы, прысвечаныя фарміраванню і складу шляхецкага саслоўя ВКЛ, а таксама формам шляхецкага самакіравання (павятовыя з'езды, соймы). Сярод першых выдзяляюцца даследаванні І. Лапа, М. Доўнар-Запольскага і М. Бычковай. У працэсе фарміравання беларуска-літоўскай шляхты, які падрабязна разглядае даследчык XIX ст. І. Лапа, гэтае саслоўе набыло рысы, характэрныя для шляхты Рэчы Паспалітай, у тым ліку імкненне да самавызначэння і ўплыву на палітычныя падзеі, што асабліва праяўлялася падчас дзейнасці каптуровых судаў. Даследчык выдзеліў ключавым момантам у фарміраванні шляхты рэформу 1565–1566 гг., якая стала таксама пачаткам зменаў у галіне судовай арганізацыі²⁹. М. Доўнар-Запольскі адзначае, што асабліва сцю ВКЛ было абмежаванне вярхоўнай улады на карысць вышэйшага саслоўя, якое пераўтварала звычай у права. Менавіта гэта з'яўляецца адметнай рысай падчас арганізацыі дзейнасці каптуровых судаў. Пры гэтым права не кансервалася, а змянялася з цягам часу. На яго думку, гэтая рыса з'яўляецца вынікам працэсу фарміравання дзяржаўнага ладу краіны, што вызначыла ролю вышэйшага саслоўя і ваенна-служылага класа (шляхецтва), якое з сярэдзіны XV ст. набыло ўплыў у дзяржаве, і адлюстравалася на складзе каптуровых судаў і прыняцці імі рашэнняў³⁰. Разглядаючы гісторыю сеймаў М. Любаўскі звярнуў увагу на фарміраванне

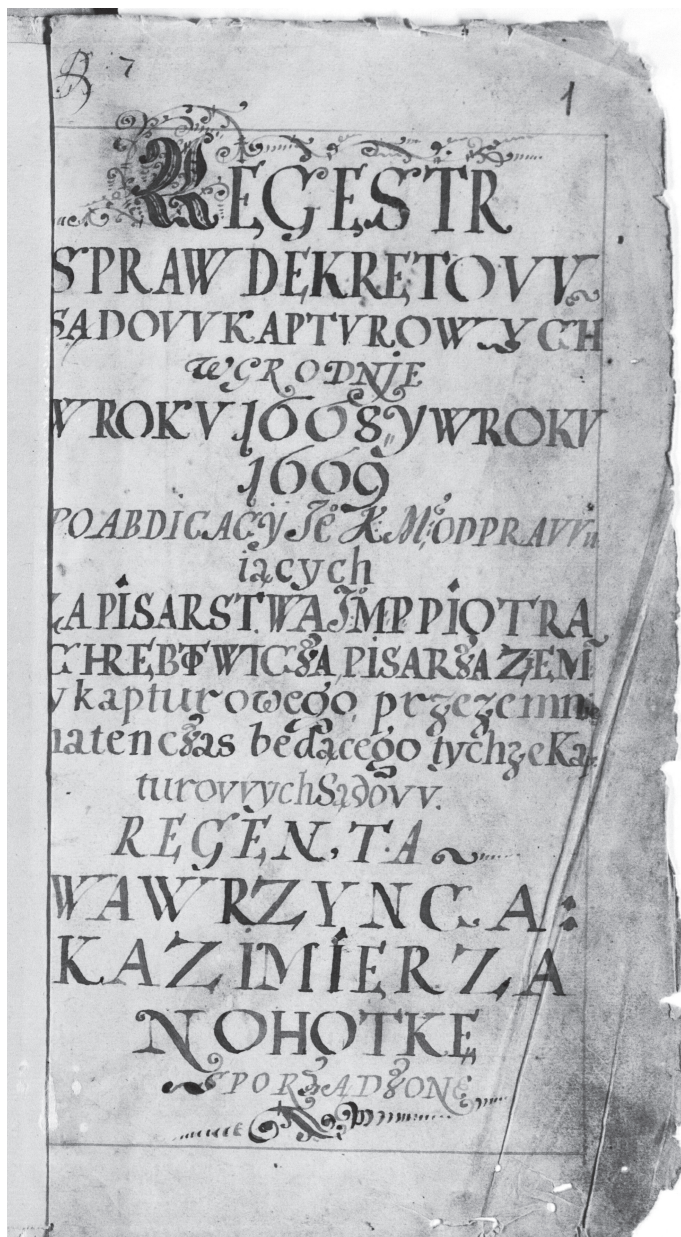
шляхты і змены ў адміністрацыйна-тэрытарыяльным дзяленні ВКЛ пасля Люблінскай уніі, у тым ліку Гарадзенскага павета³¹. Ён спыніўся на структуры і зборах шляхты, эвалюцыі асноўных судовых устаноў, а таксама утварэнні гродскіх, земскіх і падкаморскіх судаў па польскім узору, аднак каптуровыя суды даследчык не закранае³². М. Максімейка аналізаваў удзел насельніцтва ў судзе і склад мясцовых соймаў да Люблінскай уніі. На яго думку, іх асаблівасцю з'яўлялася тое, што ў абласных (мясцовых) соймах удзельнічалі розныя службовыя асобы духоўнага і свецкага стану, што таксама характэрна для складу каптуровых судаў³³. Праца П. Баравіка хоць і прысвечана гарадзенскім юрысдыкам, але значна дапамагае ўдакладніць асабістыя звесткі аб мясцовых суддзях³⁴.

Такім чынам, гістарыяграфія азначанага пытання вельмі абмежаваная. Спецыяльныя даследаванні прысвечаных дзейнасці і крыніцазнаўчаму аналізу дакументаў Гарадзенскага каптуровага суда амаль адсутнічаюць. Нягледзячы на гэта, існуе шырокае кола сумежных тэмаў, у якіх разглядаюцца асобныя аспекты арганізацыі азначанай установы. Сярод іх выдзяляюцца даследаванні, прысвечаныя судовым установам на беларуска-літоўскіх землях у XVI–XVIII стст., якімі вызначаецца месца каптуровага суда сярод іншых. Асаблівасці складу шляхты ВКЛ і РП і формы шляхецкага самакіравання маюць таксама непасрэднае дачыненне да дзейнасці каптуровых судаў, таму што у склад гэтых устаноў уваходзілі прадстаўнікі шляхецкага саслоўя, а самі суды з'яўляліся унікальнымі ўстановамі шляхецкага самакіравання.

3. Крыніцы. Крыніцазнаўчую базу Гарадзенскага каптуровага суда можна падзяліць на архіўныя матэрыялы (фонды «Гарадзенскі каптуровы суд», «Гарадзенскі гродскі суд», «Гарадзенскі земскі суд», якія захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (далей – НГАБ)) і апублікаваныя крыніцы, а таксама дакументы заканадаўства, якімі карысталіся гэтыя ўстановы ў сваёй дзейнасці.

Дадзены артыкул напісаны пераважна на падставе матэрыялаў архіўных фондаў НГАБ (першая група). Дакументы Гарадзенскага каптуровага суда захоўваюцца пераважна ў аднаіменным фондзе НГАБ. Улічваючы спецыфіку арганізацыі справаводства і захавання спадчыны азначанай установы (гл. ніжэй), пашырэнне крыніцазнаўчай базы патрабуе прыцягнення матэрыялаў фондаў «Гарадзенскі гродскі суд»³⁵ і «Гарадзенскі земскі суд»³⁶.

Каптуровыя суды, як і камісарскі, копны, прыяцельскі (палюбоўны)³⁷, не ўтваралі ўласных архіваў. Пасля абрання новага манарха завершанае і незавершанае справаводства каптуровых судаў перадавалася земскім і гродскім судам, якія дзейнічалі ў звычайны час. Таму, дакументальную спадчыну неабходна дадаткова вылучаць з архіўных фондаў гэтых устаноў. Напрыклад, справаводства Пінскага і Берасцейскага каптуровых судаў

Тыгульная старонка актавай кнігі
 гарадзенскага катуровага суда за 1668–1669 гг.

вылучана са спраў пінскага і берасцейскага земскіх судаў. Цікава, што спадчына Гарадзенскага каптуровага за XVII ст. перадавалася ў земскі суд, а справы за XVIII ст. – у градскі. Верагодна, гэта звязана з ростам значэння градскіх судаў. Так, справы за перыяды бескаралеўяў 1668–1669 і 1696–1697 гг. былі перададзены на захаванне ў гарадзенскі земскі суд, дзе яны захоўваліся разам з дакументацыяй гэтай установы. Справы за 1764 г. трапілі ў гарадзенскі градскі суд. У гэты перыяд яны амаль не апрацоўваліся. Пасля ліквідацыі азначаных устаноў іх дакументацыя была перададзена на захаванне ў Віленскі Цэнтральны архіў старажытных актаў, дзе ім былі прысвоены наступныя нумары: 6653, 6722, 6723. Пагінацыяй аркушаў і падшыўкай спраў у XIX ст. займаўся архіварыус Кунцэвіч. Тут яны правяраліся камісіяй па праверцы актавых і метрычных кніг, створанай па ўказу імператара ад 19 снежня 1833 г. для папярэджвання фальсіфікацыі запісаў пры пацверджанні шляхецкага паходжання.

Гарадзенскі каптуровы суд апрацоўваўся першай камісіяй, якая дзейнічала на тэрыторыі Беластоцкай вобласці, Віленскай і Гродзенскай губерній³⁸. Яна складалася з падпалкоўніка корпуса жандармаў калежскага асэсара Папова, калежскага асэсара Бабеля, чыноўніка міністэрства ўнутраных спраў паручніка Пассена, калежскага асэсара Керменскага і павятовага страпчага Пазняка³⁹. У гэтым архіве матэрыялы захоўваліся да 1917 г. і былі выкарыстаны Віленскай археаграфічнай камісіяй пры падрыхтоўцы зборнікаў дакументаў⁴⁰. Экспертыза каштоўнасці таксама не мінула матэрыялы Гарадзенскага каптуровага суда. Яна праводзілася на працягу ўсяго захавання дакументаў, калі знішчаліся дублюючыя дакументы, як, напрыклад, судовыя рэестры, аднак дэталёвых звестак пра гэта не захавалася⁴¹.

На жаль, гісторыю архіўнага фонду НГАБ «Гарадзенскі каптуровы суд» з 1917 г. да 1948 г. прасачыць не ўдалося. Верагодна, пасля 1917 г. справы трапілі ў Цэнтральны дзяржаўны архіў Міністэрства ўнутраных спраў Літоўскай ССР (далей – ЦДА МУС ЛітССР), дзе захоўваліся да 5 кастрычніка 1948 г., калі дзве неапісаныя справы, улічаныя пад нумарам «i-102» былі перададзены ў філіял Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва БССР у г. Гродна. Цікава, што пасля апісання дакументаў было ўлічана 6 адзінак захавання і фонду прысвоены № 1388⁴². У 1951 г. фонд быў перапрацаваны. У 1960 г. з ЦДА МУС ЛітССР у філіял ЦГДА г. Гродна перадалі яшчэ 3 справы за 1669–1764 гг., улічаныя па вопісу 2⁴³. У 1964 г. па распараджэнню Архіўнага ўпраўлення БССР ад 27 лютага 1964 г. фонд быў перададзены ў Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў БССР у г. Мінску і яму прысвоены нумар 1870⁴⁴. У 1977 г. фонд быў перапрацаваны і ўлічаны па 1 вопісе, а да яго дададзены вопіс спраў да перапрацоўкі (справа 10). Па выніках зверкі наяўнасці і стану спраў у 1977 г. 5 адзінак захавання

патрабавала дезинфекцыі і дезинсекцыі, а 6 – пераплёту⁴⁵. У 2008 г. падшыўкі патрабавалі справы № 3, 4, 5, 6⁴⁶.

На дадзены момант фонд складаецца з 10 спраў, сістэматызаваных па намінальна-храналагічным прынцыпе. У ім маецца тры актавыя кнігі, дзве з якіх за 1668–1669 гг. захаваліся цалкам (517 і 307 арк. адпаведна). У кнізе за 1696–1697 гг. (507 арк.), нягледзячы на рэстаўрацыю, 111 дакументаў захавалася фрагментарна (гэтыя аркушы пашкоджаны ўздоўж аркуша (зверху больш; гэтая частка не захавалася), а затым паласа размыта (нечытаемая), асобныя дакументы цалкам выцвілі)⁴⁷. Пашкоджанне складае ад 40–50 да 70% аркушаў. Выпісы з актавых кніг каптуровых судоў за 1669–1764 гг. прадстаўлены ў трох справах⁴⁸. Пры гэтым захавалася 15 спраў на 22 аркушах, якія складаюць частку актавай кнігі за 1764 г.⁴⁹ Улічваючы фрагментарнасць у асвятленні падзей, гэтыя справы мала інфарматыўны пры даследаванні гісторыі ўстанова. Астатнія тры справы з’яўляюцца рэстрамі або пракаламаі пасяджэнняў суда за 1764 г.⁵⁰

Дыяграма 1.

Сярод дакументаў архіўных фондаў НГАБ «Гарадзенскі земскі суд» і «Гарадзенскі гродскі суд» дадатковых крыніц вылучыць не ўдалося, за выключэннем рэстра пасяджэнняў каптуровага суда пісара Міхала Ваўкавыцкага за чэрвеньскую кадэнцыю 1764 г.⁵¹

Разглядаючы дакументальную спадчыну гарадзенскага каптуровага суда, неабходна засяродзіцца на справаводстве суда і крыніцазнаўчай вартасці дакументаў. Спецыфікай іх вывучэння з’яўляецца эпізадычнасць існавання ўстаноў – перыяды бескаралеўя. Разам з тым, складанасць прадстаўляе вылучэнне іх рашэнняў, таму што справу мог

пачаць разглядаць каптуровы суд, а працягваць земскі або гродскі, у кнігі якога справа ўпісвалася.

Сфера дзейнасці каптуровых судаў распаўсюджвалася на натарыяльнае зацвярджэнне правоў на маёмасці, тэстаменты, квітацыйныя запісы і г. д., а таксама разгляд і вынясенне рашэння па крымінальных злачынствах і адміністрацыйных правапарушэннях (судовыя справы). Г. Люевіч на падставе апрацаваных крыніц сведчыць, што найбольш распаўсюджаным відам дакументаў справаводства былі лісты, якімі ажыццяўлялася камунікацыя паміж каптурамі на беларуска-літоўскіх і польскіх землях. Пасольства суправаджалася выданнямі інструкцый і вяршыцельных лістоў. Пры гэтым віленскі і генеральныя соймакі выдавалі ўхвалы і пасольскія інструкцыі дэпутатам на сейм. Выдаваліся універсалы, канфедэрацыі і каптуры⁵². На жаль, гэтыя віды дакументаў сярод дакументальнай спадчыны гарадзенскага каптуровага суда, якая знаходзіцца ў НГАБ, не захаваліся.

Справаводства гарадзенскага каптуровага суда ў XVI–XVII стст. вялося пераважна на старабеларускай мове, а ў XVIII ст. – на польскай. Гэта можна назваць агульнай тэндэнцыяй, таму што аналагічным чынам афармлялася справаводства ў пінскім і берасцейскім судах. Усе дакументы напісаны на паперы з філігранямі, хаця яны не заўсёды праглядаюцца з-за сярэдняй якасці паперы. Іх аналіз з'яўляецца дадатковым атрыбутам пры верыфікацыі дакументаў⁵³. Падчас бескаралеўя 1668–1669 гг. справаводства было падзелена на тры часткі, якія фіксаваліся ў асобных кнігах: натарыяльнае зацвярджэнне прыватнаўсласніцкіх адносінаў, разгляд крымінальных злачынстваў і адміністрацыйных правапарушэнняў (судовыя справы, дэкрэтовыя кнігі) і паточная дакументацыя. Усяго, за перыяд з лістапада 1668 г. па верасень 1669 г. захавалася 356 дакументаў [гл. дыяграму 1]. Верагодна, у справаводстве выкарыстоўваліся шнуравыя кнігі, а не асобныя аркушы для запісу дакументаў.

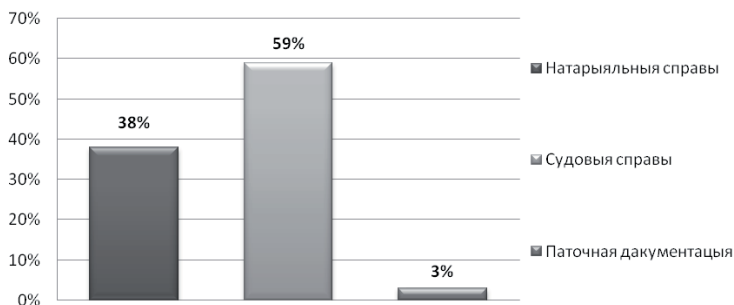
У кнізе натарыяльных актаў знаходзіцца 104 дакумента (29,2 %), а судовых спраў было разгледжана 240 (67,4 %) ⁵⁴. Пераважная большасць разгляду крымінальных злачынстваў і адміністрацыйных правапарушэнняў у справаводстве гарадзенскага каптуровага суда звязана з тэрміновасцю разгляду гэтых спраў, калі зацвярджэнне правоў на маёмасці магло чакаць да абрання новага караля і быць разгледжана звычайнымі судамі. Кніга паточнай дакументацыі за адпаведны перыяд не захавалася. Аднак, у кнізе натарыяльных запісаў маецца 12 паточных дакументаў (3,4 %), якія, мяркуючы па нумарацыі аркушаў і адсутнасці дакументаў у рэестры дадзенай кнігі, былі падшыты да яе ў XIX ст. ⁵⁵

Аналагічным чынам справаводства Гарадзенскага каптуровага суда было падзелена на тры часткі падчас бескаралеўя пасля смерці Яна Казіміра [гл. дыяграму 2]. За гэты перыяд захавалася 214 спраў, якія

ўключаны ў адну кнігу. Большасць сярод іх (59 %) складаюць судовыя справы (126 дакументаў), пры чым іх колькасць у параўнанні з папярэднім перыядам зменшылася на 8,4 %. Пры гэтым да 38 % (81 дакумент) ад агульнага справаводства ўзрасла лічба зваротаў асоб для натарыяльнага зацвярджэння прыватнаўласніцкіх адносінаў. На жаль, паточная дакументацыя таксама амаль не захавалася (3%, 6 дакументаў).

Дыяграма 2.

Віды спраў, разгледжаных Гарадзенскім каптуровым судом у студзені 1696 - жніўні 1697 гг.

Актыкацыі і прызнанні дакументаў маёмаснага характару (аблігацыйных і квітацыйных запісаў, тэстамэнтаў, пераносы і г. д.), займалі пераважную частку справаводства. Звычайна кожны запіс пачынаўся з чыстай старонкі. На верхняй частцы аркуша пазначалася назва дакумента на польскай мове. Верагодна, назва запаўнялася пасля ўнясення дакумента перад перадачай кнігі ў архіў, таму што як правіла яна напісана аднолькавым з тэкстам почыркам і атрамантам. Затым на старабеларускай мове пазначалася дата пасяджэння (год, месяц і дзень) на другой чвэрці аркуша. Напрыклад, прызнанне улеўковага запісу сакратара яго каралеўскай міласці Яна Гіля гарадзенскаму земскаму пісару Пятру Храбтовічу ўпісана ў кнігу каптуровага суда наступным чынам⁵⁶: «Лета од Нарожения Сына Божого тысяча шестсотъ / шестдесят шестаго м(есе)ца декабря чотырнадцатого дня»⁵⁷.

Іншым накірункам дзейнасці гарадзенскага каптуровага суда быў разгляд крымінальных злачынстваў і адміністрацыйных правапарушэнняў. Падчас бескаралеўяў 1668–1669 гг. і 1696–1697 гг. рэдка выкарыстоўваўся для адзначэння назвы справы такі тэрмін як «дэкрэт». Напрыклад, у перыяд пасля смерці Яна Казіміра дэкрэты складаюць 6 % (11 дакументаў) разгледжаных справаводствам спраў. Пры гэтым дэкрэты, выдадзеныя берасцейскім каптуровым судом за аналагічны перыяд, займаюць значнае месца сярод яго дакументальнай спадчыны (51 %) ⁵⁸. Адначасова выкарыстоўваўся тэрмін «судовая справа», які адпавядае

значэнню «дэкрэта». Гэты від дакументаў складаўся з нагоды правядзення следства. У залежнасці ад свайго зместу судовыя справы падзяляліся на ўласна дэкрэты, якімі замацоўвалася рашэнне суда па справе, кантумацыі і інквізіцыі. Кантумацыйныя дэкрэты або кантумацыі прадстаўлялі сабой вырак, згодна з якім асоба, якая не прысутнічала на судзе павінна выплаціць штраф⁵⁹. Яны складаліся выключна на старабеларускай мове. Па сваёй структуры судовыя дакументы адпавядаюць актам натарыяльных запісаў. Уступ запісваўся ў поўнай або скарачанай форме. У першым варыянце запіс афармляўся наступным чынам: «Перед нами Судьями по обдекаций Е(го) Кор(олевской) м(ило)сти одъ / ихъ м(ило)сти Пановъ обывателейъ Повету Городенского На соимику / релацыйномъ згодне на суде Каптуровом в Городне в року / Тесеча шестсот шестдесят осмомъ обранами Кгды с порадъку / реестрового Ку розъсудъку Нашому Препала Справа»⁶⁰. Калі ў адзін дзень разглядалася некалькі спраў, выкарыстоўваўся скарачаны варыянт уступа: «Перед нами Судьями, яко выжэй», а затым з наступнага радка «зъ распорадъку реестрового Ку розъсудъку Нашому Препала Справа»⁶¹. Асноўная частка падзялялася на выкладанне сутнасці справы і прысуд, якія аддзяляў выраз, напісаны, як правіла, большым шрыфтам: «А ТАК МЫ СУД В ТОЙ СПРАВЕ»⁶². У заключэнні пазначалася: «Котора/я справа до книгъ Судовыхъ Каптуровыхъ / повету Городеньского / есть записана» і рабілася дапіска на польскай мове аб выданні выпісу⁶³.

Паточныя кнігі Гарадзенскага каптуровага суда за XVII ст., як адзначалася вышэй, не захаваліся. Сярод падшытых да натарыяльных актаў за 1668–1669 гг. і 1696–1697 гг. дакументаў маюцца працэсы, пільнасці, выкананні прысягі, рэляцыі падання і пратэстацыі. Спынімся на найбольш цікавых з іх. Часткай дакументальнай спадчыны гарадзенскага каптуровага суда з’яўляюцца працэсы (6 дакументаў за 1668–1669 гг. і 1 – за 1696–1697 гг.). Калі дэкрэты прадстаўляюць сабой рашэнні суда па крымінальных справах, то працэсы складаліся справы, разгляд якіх не быў скончаны. Уступ і заключэнне ў гэтых дакументах, як і ў справах натарыяльнага характару, пісаліся на старабеларускай мове. У асноўнай частцы, якая магла ўносіцца на старабеларускай або польскай мовах, больш увагі прысвячалася асобам, паміж якімі адбываўся працэс. Напрыклад, 15 лютага 1669 г. гарадзенскім каптуровым судом разглядалася скарга Андрэя Маладзіла супраць Казіміра Ашменца, які пазычыў на вяселле у А. Маладзілы аксамітавую сабаліную шапку. Яна не была вернута ўласніку, а ісцэц прызнаў, што пашкодзіў яе ад свечкі і гатовы выплаціць яе кошт. Так як адказчык не меў пры сабе грошай, ён выдаў рэляцыйны квіт аб кампенсацыі кошту шапкі істцу (80 злотых), што было ўнесена ў кнігі каптуровага суда⁶⁴. Пільнасці выдаваліся ў выпадках, калі пры прызначанай актыкацыі дакумента адсутнічаў адзін з бакоў. Напрыклад, пільнасць была выдадзена Міхаілу

Чашэйка, калі Ян Казімір Сямашка не з'явіўся ў суд асабіста і не прыслаў сваіх прадстаўнікоў для актыкацыі ўлеўковага запісу на карысьць Міхаіла Чашэйка, які чакаў яго на працягу лютаўскіх рочкаў 1669 г. разам з двума шляхціцамі Пятром і Васілём Більчыцамі⁶⁵.

Сярод дакументальнай спадчыны ў НГАБ захоўваюцца як судовыя справы (выпісы з актавых кніг), такі пратаколы пасяджэнняў (рэстры спраў) за 1764 г. (бескаралеўе пасля смерці Аўгуста III). У XVIII ст. справаводства Гарадзенскага каптуровага суда, у адрозненні ад XVII ст., вялося на польскай мове са значнай колькасцю лацінізмаў, уласцівых тагачаснаму пісьму. Пры гэтым захавалася дзяленне на тры віды спраў, якія разглядаліся судом: натарыяльнае зацвярджэнне прыватнаўсласніцкіх адносінаў, разгляд крымінальных злачынстваў і адміністрацыйных правапарушэнняў (судовыя справы, дэкрэтавыя кнігі) і паточная дакументацыя. На жаль, дэталёва прааналізаваць суадносіны першых двух відаў спраў у справаводстве суда за гэты перыяд не прадстаўляецца магчымым, таму што яны захаваліся ў выглядзе асобных выпісаў з актавых кніг (15 дакументаў). Сярод іх цікавасць прадстаўляе скарга адэльскага плябана Яна Пятроўскага і прыёра дамініканскага Клімаўскага канвента Алана Касцешы Жабы на Юрыя, яго жонку, Казіміра, Марка і Яна Снарскіх, гарадзенскага гродскага суддзю Юзэфа Валовіча і яго жонку Юстыну з Юндзілаў па справе тэстамента мсціслаўскага лоўчага Юрыя Снарскага. Паводле гэтага дакумента для Адэльскага касцёла на сярэбраныя лампы было завешчана 1000 злотых, для дамініканскага кляштара на звон – 1000 злотых, якія павінна была выплаціць Юстына Валовічава па аблігацыйным запісе⁶⁶.

Рэстры прадстаўляюць сабой паточную дакументацыю Гарадзенскага каптуровага суда за XVIII ст. Яны складаліся як правіла ў трох асобніках: для маршалка, суддзі і пісара, у вельмі сціслай форме напярэдадні рочкаў для арганізацыі парадку разгляду спраў, таму іх інфарматыўная вартасць значна абмежавана. Як правіла, кожны новы запіс пачынаўся з новага аркуша, які звычайна ўмоўна дзяліўся на дзве часткі па вертыкалі. Справа ставіўся нумар аркуша, а з наступнага радка пісалася назва справы, якая ўключала імёны істца і адказчыка, а таксама сутнасць справы літаральна дзвюма словамі. Напрыклад: «Folio 29 W Bogu Przewielebny I(ego) m(ośc) c Xiądz Jan Piotrowski Pleban Odelski, tudzież W Bogu Przewielebny I(ego) m(ośc) Xiądz Alan Kosciesza Zaba Przeor i wszyscy I(ch) m(iłoś)c(i) XX(iędzy) Dominikanie Klasztoru Klemowskiego prz(eciw)ko⁶⁷ I(chmośc) PP(ano)m Jerzemu Snarskiemu y samey Jeym(oś)ci M(a)ł(zon)kow. Tudzież Kazimierzowi Stryiowi, Markowi y Janowi synowcom Snarskim, Takoz WW(ielmożnym) I(chmośc) PP(ano)m Jozefowi y Justynie z Gundziłow⁶⁸ Wałowiczom Sędziom Grod(skim) Grodzien(skim) M(a)ł(zon)kom za pozwem⁶⁹» («*Аркуш*⁷⁰ 29. У Богу прэвелебны яго міласць ксёндз Ян Пятроўскі плябан Адэльскі,

а таксама ў Богу прэвелебны яго міласць ксёндз Алан Касцеша Жаба, прыёр, і ўсе іх міласць ксяндзы дамініканцы Клімаўскага кляштара⁷¹ супраць іх міласцей сужэнцаў Юрыя Снарскага і самой яе міласці жонкі. Таксама Казіміра дзядзькі, Марка і Яна пляменнікаў Снарскіх, як і вальможных іх міласць паноў Юзэфа і Юстыны з Юндзілаў Валовічаў гарадзенскіх гродскіх суддзяў, сужэнцаў па прычыне позвы»). Левае частка магла быць большай, таму што ў ёй адзначалася сутнасць прысуду і ўмовы яго выканання: «(D)ie 22 Maj Coll(ectio) Gratis Ichm(ość) P(anowie) Snarscy na Banicyą Doczesno, a w I(chmość) P(anom) Wołłowiczom Sędziom Grodzkim Grodzinskim datum Copie Spraw» («Дня 22 мая *na woli schody*⁷² іх міласць панам Снарскім прызначана часовая баніцыя, а панам Валовічам суддзям гродскім гарадзенскім *перададзена*⁷³ копія справы»)⁷⁴.

Улічваючы, што разглядаемыя крыніцы створаны ў XVII–XVIII стст., цікавасць прадстаўляе аналіз структуры дакумента. Найбольш падрабязна яго прааналізаваць дазваляе нямецкая школа дыпламатыкі. На падставе распрацовак Т. Зікеля і Ю. Фіккера змест актыкаваных дакументаў можна падзяліць на тры часткі згодна нямецкай школе дыпламатыкі: уступ (праатакол), асноўная частка і заключэнне (эсхатакол), у якім пазначалася зацвярджэнне ўнясення ў актавыя кнігі. Ва ўсіх дакументах азначанага характару першая і апошняя частка былі аднатыпнымі напісанымі на старабеларускай мове, а асноўная частка з'яўлялася толькі перапісаным *слова ў слова* дакументам на мове арыгінала, які прадстаўляўся ў суд для гарантавання юрыдычнай вартасці і пільнавання правоў уласніка. Ва ўступе адзначалася дзейнасць каптуровага суда спасылкай на абранне суддзяў шляхтай павета пасля смерці Яна Казіміра (1668–1669 гг.) або Яна Сабескага (1696–1697 гг.). Асноўная частка прысвячалася выкладанню сутнасці справы. Яна ў сваю чаргу таксама падзяляецца на тры часткі, для аналізу складу якіх можна часткова выкарыстаць умоўны фармуляр акта. У першай невялікай частцы пазначалася кароткая сутнасць справы і абавязкова асоба або яе прадстаўнік, які сцвярджае аўтэнтычнасць і дабравольнасць прашэння ўпісаць пэўны дакумент у актавыя кнігі суда. Яе можна вызначыць як від інвакацыі, якая ў дыпламатыцы прадстаўлена прысвячэннем Богу або Св. Тройцы, аднак выконвала такія ж функцыі ўводзінаў. Яна завяршаецца словамі: «*просячи абы тот тестамент был принятъ до книг Кгродских городенских уписан / которы(й) вписует в книги Слово до слова*»⁷⁵. Далей пісар перапісаў справу, прадстаўленую да актыкацыі. Яна пачыналася з пазначэння асобы (*intitulatio*), ад імя якой напісана, з абавязковым адзначэннем пасады і прычын, якімі абумоўлена стварэнне дадзенага дакумента. Сярод прычын маглі фігураваць выражэнне апошняй волі (тэстамэнты), пазыка грошаў пад залог маёмасці (аблігацыйны запіс), купля-продаж маёмасці. Затым адзначалася асоба або некалькі чалавек, на

карысьць якой або якіх выдадзены дакумент (*inscriptio*). У асноўнай частцы дэталізавана выкладаліся абставіны і ўмовы, паводле якіх складаўся арыгінал дакументу, а таксама час яго уступлення ў юрыдычную моц (*promulgatio, narratio, dispositio*). Завяршалася асноўная частка датай і месцам выдачы дакументу (*corroboratio, datum*). Заклучэнне складалася з адзначэння асобы, якая прадстаўляла дакумент, і сведкаў, якія зацвярджалі правільнасць унясення зместу ў актавую кнігу. Імёны ўраднікаў каптуровага суда як правіла не пазначаліся, а адзначалася толькі выданне выпісу са справы зацікаўленым асобам.

Нешматлікія дакументы дзейнасці гарадзенскага каптуровага суда былі апублікаваны. Асобныя дакументы ўвайшлі ў склад актаў Віленскай археаграфічнай камісіі сярод вытрымак з кніг земскага суда за 1668–1669, 1674–1675, 1696–1697 гг.⁷⁶ і гродскага суда за 1707, 1721, 1733, 1764 гг.⁷⁷ Польскі даследчык Г. Люевіч апублікаваў найбольш значныя дакументы каптуровых судоў 9 бескаралеўяў (1572–1764 гг.), у тым ліку чатырох гарадзенскіх. Ён выкарыстаў арыгінальныя і капійныя зыходзячыя дакументы гарадзенскага каптуровага суда за XVI–XVIII стст., якія захоўваюцца ў аддзелах рукапісаў бібліятэк Кракава (Ягелонскай, князёў Чартарыйскіх, Польскай Акадэміі Мастацтваў і Польскай Акадэміі Навук), Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве, бібліятэцы Асалінскіх ва Вроцлаве, Аўстрыйскім дзяржаўным архіве ў Вене, Аўстрыйскай Нацыянальнай бібліятэцы, Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве⁷⁸.

Матэрыялы заканадаўства, якім карысталіся ў сваёй дзейнасці каптуровыя суды прадстаўлены ў шэрагу зборнікаў (другая група). Вольнасці шляхты ВКЛ, якімі вызначалася актыўнасць яе прадстаўнікоў ва ўнутрыпалітычным жыцці і знешнепалітычных зносінах, былі замацаваны ў Статутах 1566 і 1588 гг.⁷⁹ У Метрыцы ВКЛ маюцца справы міжкаралеўя пасля смерці С. Баторыя пераважна па ўзаемаадносінах канфедэрацыі з Маскоўскай дзяржавай⁸⁰. Арганізацыйна-распарадчая дакументацыя Гарадзенскага каптуровага суда ў перыяды бескаралеўяў адлюстравана ў 2–8 тамах Валюміна Легум, а Канстытуцыі генеральнай канфедэрацыі ў Варшаве 1572 г. і ў Кракаве 1587 г. апублікаваны ў Статутах, ухвалёных на Вальных соймах⁸¹.

Такім чынам, крыніцазнаўчая база прадстаўлена двума групамі крыніц. Да першай групы адносяцца матэрыялы справаводства Гарадзенскага каптуровага суда за XVII–XVIII стст., якія захоўваюцца пераважна ў НГАБ у складзе аднаіменнага архіўнага фонда. Адметнай рысай справаводства каптуровых судоў, у тым ліку гарадзенскага, з’яўляецца тое, што яны не ўтваралі ўласных архіваў. Створаная дакументацыя пасля заканчэння дзейнасці гарадзенскага суда перадавалася ў XVII ст. у архіў земскага суда, а ў XVIII ст. – гродскага, дзе яны захоўваліся і апрацоўваліся. У выніку, на

сённяшні момант у архіўным фондзе НГАБ лічыцца 10 спраў, сярод якіх тры актывыя кнігі за перыяды бескаралеўяў 1668–1669 г. і 1696–1697 г., тры справы з выпісамі з актывых кніг за 1669–1764 г., тры справы – пратаколы пасяджэнняў суда за 1764 г. Астатняя дакументацыя была страчана на працягу захавання.

У справаводстве суда ў XVII ст. адкладалася тры віды дакументаў. Гэта, па-першае, дакументацыя натарыяльнага зацвярджэння прыватнаўсласніцкіх адносінаў, па-другое, разгляд крымінальных злачынстваў і адміністрацыйных правапарушэнняў (судовыя справы, дэкрэтовыя кнігі) і, па-трэцяе, паточная дакументацыя. Пры гэтым пераважную большасць сярод дакументаў, якія захаваліся, складаюць судовыя дакументы (другі від), таму што адкладаць разгляд гэтых спраў да абрання караля было немэтазгодным. Найменш захавалася паточнай дакументацыі, якая, верагодна, пацярпела падчас правядзення экспертызы каштоўнасці ў XIX–пач. XX стст. У XVIII ст. арганізацыя справаводства і фармуляр дакумента амаль не змяніліся. Пры гэтым у XVII ст. справаводства Гарадзенскага каптуровага суда вялося на старабеларускай мове, аднак актыкацыя дакументаў упісвалася даслоўна на мове арыгіналу, таму часта выкарыстоўвалася польская мова. Сярод дакументаў за XVIII ст. пераважаюць польскамоўныя са значнай часткай лацінізмаў. За бескаралеўе пасля смерці Аўгуста III захавалася паточная дакументацыя ў выглядзе рээстраў спраў. Адзін асобнік гэтага віду спраў захаваны таксама ў архіўным фондзе НГАБ «Гарадзенскі гродскі суд». Нешматлікая частка дакументаў дзейнасці гарадзенскага каптуровага суда была апублікавана на працягу XIX–XX стст. Сярод іх вылучаецца праца Г. Люлевіча, які апрацаваў арыгінальныя і капійныя зыходзячыя дакументы суда за XVI–XVIII стст. Трэцяя група крыніц прадстаўлена матэрыяламі заканадаўства, якімі карысталіся судзі ў сваёй дзейнасці.

Можна сцвярджаць, што крыніцазнаўчая база прадстаўлена разнастайнымі відамі дакументаў, створаных у справаводстве Гарадзенскага каптуровага суда, якімі разам з апублікаванымі крыніцамі і матэрыяламі справаводства характарызуецца дзейнасць азначанай установы XVI–XVIII стст.

4. Арганізацыя і дзейнасць гарадзенскага каптуровага суда. Працэдура абрання караля РП пры дынастыі Ягелонаў не была вызначана і выпрацоўвалася падчас першых двух бескаралеўяў, калі прымас станавіўся намеснікам караля і насіў тытул «interrex»⁸². Пасля смерці караля РП Жыгімонта Аўгуста канфедэрацыя шляхты, якая сабралася ў Варшаве 7 сакавіка 1572 г., паставіла абараняць свае правы падчас бескаралеўя, склікаць элекцыйны сойм і назвала сябе «Kapturem»⁸³. Падрыхтоўкай элекцыі займаўся канвакацыйны з’езд (сойм), пастановы якога называліся

«канфедэрацыя», якая дзейнічала нават пры зрыве элекцыйнага сойма. Гнезненскі арцыбіскуп (прымас) адгэтуль узначальваў шляхецкую канфедэрацыю, а канвакацыйны сойм зацвярджаў лакальныя каптуровыя суды, склікаў суд генеральнай канфедэрацыі, які быў упаўнаважаны як вышэйшы апеляцыйны орган на перыяд міжкаралеўя на чале з прымасам. Ён звычайна збіраўся пад Варшавай каля в. Воля⁸⁴.

Па іх прыкладзе былі ўтвораны адпаведныя ўстановы ў іншых паветах, для якіх генеральная канфедэрацыя з'яўлялася адзіным апеляцыйным органам. Аднак каптуровыя суды ўзніклі не паўсюдна. Адным з першых у 1572 г. пачаў дзейнасць каптуровы суд Валынскага ваяводства⁸⁵, а ў 1573 г. генеральная канфедэрацыя распаўсюдзіла дадзены парадак на ўсе паветы ВКЛ⁸⁶. Першыя звесткі пра дзейнасць гарадзенскага каптуровага суда адносяцца да бескаралеўя пасля смерці С. Баторыя (1587 г.) у сувязі з яго ліквідацыяй як неправамоцнага⁸⁷.

Агульныя абавязкам каптуровых сеймікаў на тэрыторыі Рэчы Паспалітай было абранне аднаго-двух паслоў на канвакацыйны сеймі членаў каптуровага суда. Яны абіраліся з ліку асоб шляхецкага паходжання, якія ўжо вылучыліся на палітычнай арэне павета або дзяржавы і адзначыліся на пэўных пасадах ў органах мясцовага самакіравання. Напрыклад, падчас 6-га бескаралеўя (1696–1697 гг.) дэпутатамі ад Гарадзенскага павета былі абраны гарадзенскі харужы Ян Масальскі, інстыгатар⁸⁸ ВКЛ Станіслаў Кукевіч, гарадзенскі падчашы Ігнацій Кукевіч, скарбнік смаленскі Станіслаў Аляксандр Сапоцька⁸⁹, гарадзенскі чашнік Аляксандр Казімір Сапоцька⁹⁰. Амаль праз стагоддзе падчас 9-га бескаралеўя (1763–1764 гг.) павет прадстаўляў філіпаўскі староста Тадэвуш з Казельска Пузына⁹¹. У выпадках зрыву дзейнасці суда, арцыбіскуп па прашэнню шляхты выдаваў новы ўніверсал аб дзейнасці каптуровых судаў.

Хаця каптуровыя суды ўжо існавалі ў РП, першым нарматыўным актам для рэгламентацыі іх дзейнасці на беларуска-літоўскіх землях стаў «Каптур ВКЛ па смерці яго міласці караля Стэфана і часе бескаралеўя»⁹² або «Пастанова і парадак забеспячэння пакою, справядлівасці і земскай аховы падчас міжкаралеўя». Дакумент быў прыняты на агульнадзяржаўным канвакацыйным з'ездзе ў Вільні 29 студзеня 1587 г.⁹³ па ўзоры кракаўскай канфедэрацыі⁹⁴. Паводле ўніверсала збіраліся павятовыя соймікі⁹⁵. Працэс фарміравання каптуровых судаў на месцах расцягваўся на непрацяглы перыяд (каля месяца)⁹⁶.

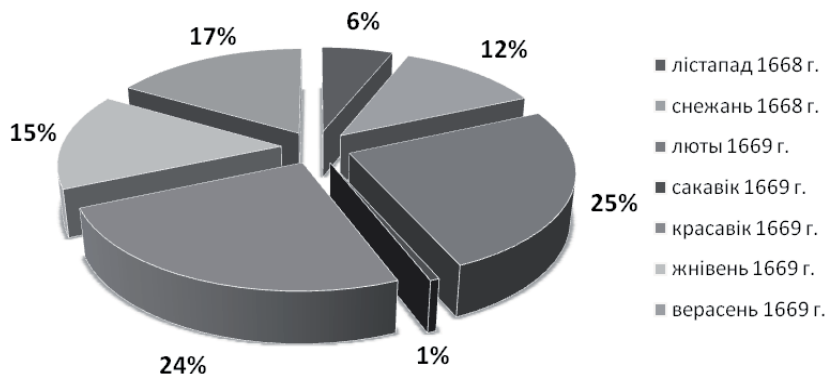
Склад і функцыі каптуровых судаў першапачаткова не былі дакладна вызначаны. У адных паветах для падтрымання парадку было дастаткова дзейнасці земскіх і гродскіх судаў. У іншых фарміраваліся каптуровыя суды. Каптуровыя судзі абіраліся шляхтай на павятовых сойміках паводле большасці галасоў, прычым іх колькасць вызначалася патрэбамі павета,

а затым зацвярджаліся на канвакацыйным сейме. Для правамоцнасці пастановаў суда, у ім павінна было быць не менш 5 асобаў⁹⁷. Яны прыносілі прысягу Рэчы Паспалітай па ўзоры дэпутатаў Галоўнага трыбуналу. Значнасць судаў падкрэслівалася тым, што пісарамі абіраліся прадстаўнікі шляхты. Пастановай 1587 г. вызначаўся склад каптуровага суда, у які ўваходзілі ваявода або староства (пры іх адсутнасці – намеснікі), ураднікі гродскага і земскага судаў, падкаморы, суддзя, падсудак і пісар земскага суда. Па сутнасці, гэта аб'яднаны склад трох звычайных судаў. На жаль, інфармацыя захавалася не пра ўсіх членаў гарадзенскіх каптуровых судаў. Падчас бескаралеўя 1668–1669 гг. ураднікамі Гарадзенскага каптуровага суда былі гарадзенскі возны і маршалак Мікалай Казімір Міленькій, а суддзямі Пётр і Васіль Быльчыцы⁹⁸. У 1674 г. суд узначальваў гарадзенскі маршалак Ян Казімір Кердзей, абавязкі пісара выконваў пісар земскага суда Аляксандр Валовіч⁹⁹. У 1733 г. у склад каптуровага суда ўваходзілі гарадзенскі падкаморы і каптуровы маршалак Казімір Фларыян Міцута, віцебскі падстолі Ануфры Хлявінскі, гарадзенскі і смаленскі чашнік Бенедыкт Сапоцька і гарадзенскі гродскі пісар Бенедыкт Боўфал¹⁰⁰. У 1764 г. склад гарадзенскага каптуровага суда пашырыўся. У яго ўвайшлі каптуровы маршалак Мацей Шчэрбін, гарадзенскі чашнік Міхаіл Палітускі, гарадзенскі стольнік Ігнацій Храптовіч, гарадзенскія крайчыя Андрэй і Юзаф Гліндзічы, гарадзенскі падчашы Аляксандр Нарвойт, гарадзенскі каморнік Міхал Юзаф Шымак, ротмістр Гарадзенскага павета Юзаф Антоній Сапоцька і гарадзенскі гродскі пісар Міхал Ваўкавыцкі¹⁰¹. Па меркаванні І. Лапо пасяджэнні каптуровых судаў павінны былі збіраць больш шляхты, чым звычайныя земскія рокі¹⁰², што пацвярджаецца дзейнасцю гарадзенскага каптуровага суда.

На падставе праналізаваных крыніц І. Лапо робіць вынік, што службовыя асобы маглі прысутнічаць на соймаках і абіраць на іх каптуровых суддзяў не тых паветаў, да якіх яны належалі па сваіх урадах. Ураднік мог быць асмым шляхцічам іншага павету або ён мог знаходзіцца ў іншым павеце і тады далучаўся да соймака гэтага павета¹⁰³. Напрыклад, у 1674 г. на соймаку пасля смерці караля Міхала Вішнявецкага ў Гародні прысутнічалі смаленскі скарбнік Аляксандр Сапоцька, віленскі скарбнік Дадзібог Градкоўскі, вэндэнскі падкаморы Мікалай Юры Сапоцька, якія мелі маёмасць у гарадзенскім павеце¹⁰⁴. У выпадках, калі хтосьці з пакліканых суддзяў не з'явіўся на першыя рочки і не прысягнуў, абіралі іншага суддзю. Ад прысягі вызваліліся толькі сенатары, таму што з наступленнем бескаралеўя Паны-Рада прыносілі асаблівую прысягу на вернасць дзяржаве. Калі хтосьці з абраных і прысягнуўшых суддзяў не з'явіцца на рочки, астатнія судзьяць без яго. Пры гэтым у асобных паветах маглі існаваць ўласныя суды, якія адрозніваліся ад каптуровых, як, напры-

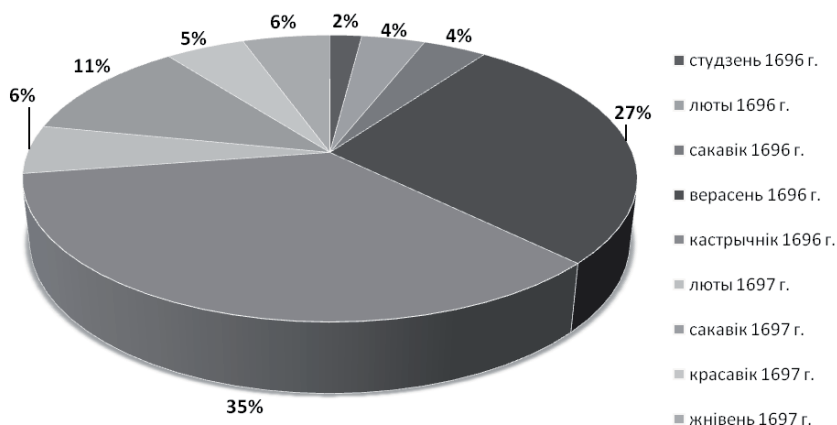
Дыяграма 3.

Колькасць спраў, разгледжаных Гарадзенскім каптуровым судом у лістападзе 1668 - верасні 1669 г.

Дыяграма 4.

Колькасць спраў, разгледжаных Гарадзенскім каптуровым судом у студзені 1696 - жніўні 1697 г.

клад, у Берасці ў 1587 г. У адрозненні ад Валынскага каптуровага суда, дакументы якога сведчаць аб маніпуляцыях адным з суддзяў іншымі і часам некампетэнтнасці суддзяў, гарадзенскія каптуровыя суддзі праяўлялі адказнасць і адпаведнасць іх дзейнасці заканадаўчым актам перыядаў міжкаралеўяў, што адлюстравалася ў адсутнасці скаргаў на іх дзейнасць¹⁰⁵.

Дзейнасць Гарадзенскага каптуровага суда можна прааналізаваць па датах і колькасці спраў, а таксама відах дакументаў, якія ўносіліся ў актавыя кнігі. Кворум для правамоцнасці суда складаў пяць асоб. Паводле актавых кніг часам складана прасачыць канкрэтныя даты пасяджэнняў, таму што пісар мог уносіць рашэнні пасля заканчэння слухання ўсіх прадстаўленых для разгляду спраў. Аднак, на падставе гэтых архіўных матэрыялаў дазваляецца прааналізаваць колькасць разгледжаных спраў па месяцах. Пасяджэнні (кадэнцыі) гарадзенскага каптуровага суда падчас бескаралеўя пасля смерці караля РП Яна Казіміра збіраліся на пачатку кожнага месяца з лістапада 1668 г. да верасня 1669 г. [гл. дыяграму 3], калі быў абраны каралём Міхаіл Вішнявецкі. Шляхта не збіралася толькі ў студзені з-за шматлікіх свят, а таксама ў траўні, чэрвені і ліпені, калі праводзіліся найбольш значныя гаспадарчыя працы. Таму, найбольш напружанымі месяцамі па колькасці разгледжаных спраў былі люты і красавік (25 і 24 % адпаведна, 86 і 84 справы). Пры гэтым 2 справы (1 %) было разгледжана ў сакавіку, а 21 (6 %) – у лістападзе. Падчас астатніх кадэнцый было створана ад 42 да 57 дакументаў (12–17 %). Кадэнцыі працягваліся каля 10 дзён за выключэннем лютага 1669 г., калі суд працаваў з 6 па 22 (17 дзён)¹⁰⁶. Усяго было разгледжана 343 справы.

Пасля смерці Яна Сабескага каптуровы суд збіраўся на пасяджэнні з канца студзеня 1696 г. па жнівень 1697 г. [гл. дыяграму 4]. Кадэнцыі працягваліся ад двух тыдняў да месяца пасля перапынкаў з красавіка па жнівень 1696 г., лістапада 1696–лютага 1697 гг., калі пасяджэнні не адбываліся¹⁰⁷. За гэты перыяд было разгледжана 214 спраў, прычым большасць у верасні кастрычніку 1696 г. (55 і 71 справа, 26 і 33 % адпаведна). Толькі па чатырох справах (2 %) суддзі паспелі прыняць рашэнне ў студзені 1696 г., што звязана з іх занятасцю арганізацыйнымі пытаннямі дзейнасці суда. На іншых кадэнцыйных разглядалася ад 8 да 24 дакументаў (4–11 %).

Найбольш актыўнымі істцамі судовых спраў у 1668–1669 гг. былі гарадзенскі падкаморы Станіслаў Масальскі, гарадзенскі падпісак Юры Будкевіч, рэчыцкі чашнік Андрэй Эйсмант. Напрыклад, 7 снежня 1668 г. разглядалася справа аб ўзяцці Самуэлем Талібскім у няволю трох дзяўчат і хлопца з розных вёсак, якія належалі С. Масальскаму. У кампенсацыю С. Масальскі патрабаваў выплаты 20 коп грошай¹⁰⁸. Нярэдка для адстойвання сваіх правоў у суд звярталіся жанчыны (11,25 %)¹⁰⁹, як, напрыклад, удава земскага суддзі Канстантыя Александровіча Зафія Барытоўская, якая скардзілася на аўгустоўскага старосту Юрыя Мікалая Масальскага аб нявыплаце пазычаных ім 100 польскіх злотых¹¹⁰. Супраць сваіх сужэнцаў выступалі Ганна Дыбоўская і Наталля Хлябоўская за невяртанне ім пазык¹¹¹. Сярод разгледжаных судом у гэты перыяд спраў 4,5 % складаюць звароты прадстаўнікоў канфесійных устаноў Гародні. Найбольш актыўнымі

сярод іх былі базыліянкі (3 справы), у тым ліку дачка канюшага, а затым падканцлера ВКЛ, абатыса ў віленскім і менскім базыліянскім кляштарых Кацярына (у свеце – Еўдаксія) Сапежанка¹¹², бернардынцы і францысканцы (па дзве справы), якія адстойвалі фінансава-маёмасныя інтарэсы супраць Пятра і Адама Барановічаў, пана Халецкага, старадубскага харужага Самуэля Астаф’евіча Літавора Храптовіча¹¹³ і інш¹¹⁴.

Цікава, што пасяджэнні пінскага каптуровага суда падчас бескаралеўя 1733–1735 гг., у адрозненне ад гарадзенскага, адбываліся больш уладкавана: кожныя 6 тыдняў па 3 тыдні¹¹⁵. Толькі падчас бескаралеўя 1764 г. тэрміны пасяджэнняў былі ўпарадкаваны. Адбылося 4 кадэнцыі Гарадзенскага каптуровага суда: у сакавіку, траўні, чэрвені, кастрычніку [гл. дыяграму 5]. Яны цягнуліся па тры тыдні, пры гэтым назіраецца тэндэнцыя да змяншэння колькасці разглядаемых спраў пад канец дзейнасці суда¹¹⁶. Усяго было разгледжана 278 спраў. Найбольш напружанымі былі першая і другая кадэнцыі ў сакавіку і траўні, калі суддзі вынеслі рашэнні па 85 і 83 справах (31 і 30 % адпаведна), а ў кастрычніку падчас апошняй кадэнцыі ў рэестрах зафіксавана толькі 45 зваротаў асоб (16 %). Летам, у чэрвені, у сувязі з занятасцю было разгледжана 65 спраў (23 %).

Дыяграма 5.

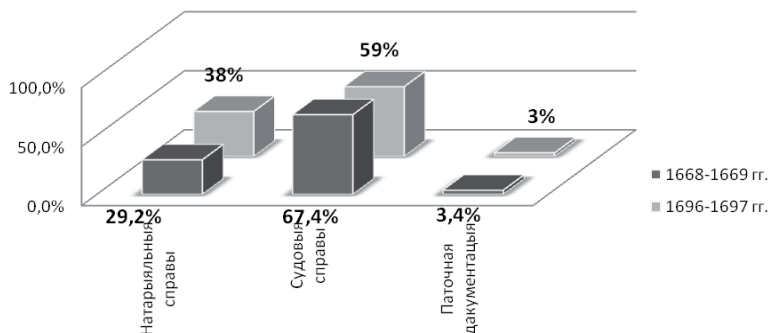
Такім чынам, Гарадзенскі каптуровы суд дзейнічаў на падставе пастановаў канвакацыйных соймаў па парадку, зацверджанаму «Каптуром ВКЛ па смерці яго міласці караля Стэфана і часе бескаралеўя» або «Пастановай і парадакам забеспячэння пакою, справядлівасці і земскай аховы падчас міжкаралеўя». Суддзі (не менш пяці) абіраліся павятовай шляхтай, як правіла сярод буйной шляхты або прадстаўнікоў мясцовых судовых устаноў, якія дзейнічалі ў звычайны час. Справаводства веў пісар земскага суда. Члены суда прыносілі адпаведную прысягу. Падчас бескаралеўяў

XVII ст. кадэнцы адбываліся штомесяц і працягваліся каля 10 дзён, а ў XVIII ст. – чатыры разы ў год і цягнуліся каля месяца. Шляхта павета актыўна звярталася ў каптуровы суд, у тым ліку жанчыны. Пераважная большасць спраў тычылася адміністрацыйных парушэнняў гаспадарча-фінансавага характару (узысканні пазык).

Гарадзенскі каптуровы суд з'яўляўся шляхецкім судовым органам, сферай дзейнасці якога ахопліваліся натарыяльныя справы, крымінальныя злачынствы і адміністратыўныя правапарушэнні паміж жыхарамі Гарадзенскага павета падчас бескаралеўяў. Першыя звесткі пра існаванне азначанай установы ў Гарадзенскім павеце тычацца безкаралеўя 1572–1573 гг., а ліквідавана яна была пастановай сойма 1768 г. Асноўныя матэрыялы дзейнасці суда за 1572–1576 гг. апублікаваў Г. Люлевіч (маніфесты, пастановы), а асобныя дакументы за 1668–1669, 1674–1675, 1696–1697, 1707, 1721, 1733, 1764 гг. змешчаны ў Актах Віленскай археаграфічнай камісіі. У архіўным фондзе НГАБ «Гарадзенскі каптуровы суд» захоўваюцца справы за 1668–1669, 1696–1697 гг., а таксама выпісы з актавых кніг за 1733 г. і 1764 гг. Першапачаткова дакументы за 1668–1669 і 1696–1697 гг. захоўваліся ў складзе архіва гарадзенскага земскага, а за XVIII ст. – гарадзенскага гродскага судоў, разам з матэрыяламі якіх пераходзілі ва ўласнасць фондаўтваральнікаў-спадчыннікаў. Звестак пра яго апрацоўку і ўмовы захоўвання ў гэтых архівах няма. Апрацоўка матэрыялаў пачалася толькі на мяжы XIX і XX ст., калі кнігі, падчас захавання ў Віленскім цэнтральным архіве старажытных актаў, былі прашыфраваны і ўнесены ў каталог старажытных актаў. На жаль, у архіўных фондах НГАБ «Гарадзенскі земскі суд» і «Гарадзенскі гродскі суд» іншых звестак, акрамя рээстру чэрвеньскай кадэнцыі 1764 г., вылучыць не ўдалося. Частка дакументальнай спадчыны магла застацца ў Вільні, а таксама быць пашкоджанай падчас прыродных (пажараў, павадкаў) або сацыяльных (ваенных канфліктаў, рэвалюцый) катаклізмаў, якія адбываліся на месцах захавання дакументаў.

На падставе азначаных дакументаў можна вылучыць асаблівасці функцыянавання гарадзенскага каптуровага суда. Неабходна зазначыць, што найбольшую актыўнасць праявіла заможная шляхта, як у якасці суддзяў, так і асобаў, якія звярталіся ў суд. Справаводства гэтай ўстановы фарміравалася паступова. Падчас бескаралеўяў 1668–1669 гг. і 1696–1697 гг. услёск актыўнасці суда назіраецца пасля перапынкаў, у выніку працяглых святаў і летніх месяцаў. У гэты перыяд вялося тры актавыя кнігі: для запісу натарыяльных актаў, судовых спраў і паточнай дакументацыі (апошняя захавалася фрагментарна).

Дыяграма 6.
Справы, разгледжаныя Гарадзенскім каптуровым судом
падчас бескаралеўяў 1668-1669 гг. і 1696-1697 гг.

У бескаралеўе пасля смерці Яна Сабескага ўзрасла колькасць актывацый і зменшыўся разгляд судовых спраў [гл. дыяграму 6]. Пры гэтым пашырылася выкарыстанне «дэкрэта» як назвы віда дакумента, у параўнанні з папярэднім перыядам бескаралеўя, калі шырэй выкарыстоўваўся тэрмін «судовая справа». Рэестры каптуровага суда, якія захаваліся за 1764 г., не дазваляюць прасачыць якія былі віды спраў, аднак падаюць звесткі аб арганізацыі дзейнасці суда падчас апошняга бескаралеўя, калі яго актыўнасць была размеркавана на чатыры кадэнцыі, падчас апошняй з якіх разглядалася найменшая колькасць спраў.

Нягледзячы на складанасці ў вывучэнні гісторыі і дакументальнага складу гарадзенскага каптуровага суда яго архіў захоўвае цікавыя звесткі па гісторыі Гарадзеншчыны, гісторыі права, крыніцазнаўству, архівазнаўству, археаграфіі, генеалогіі.

¹ Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права // Журнал Министерства народного просвещения (далее – ЖМНП). Шестое десятилетие. Часть ССLXXXVI. СПб., март 1893. С. 101; Леонтович Ф. И. Словный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины // ЖМНП. Седьмое десятилетие. Часть ССХСІХ. СПб., июнь 1895. С. 371–374, 384–385, 392–395, 399; Часть ССС. СПб, июль 1895. С. 1–20.

² Юхо Я. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2. / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. Мн., 2006. С. 632–633.

³ Лаппо И.И. Земский суд в Великом Княжестве Литовском в конце XVI века // ЖМНП. СПб., 1897. Вып. 6. С. 49–301.

⁴ Kiaupienė J., Zakrzewski A. Unie polsko-litewskie – próba nowego spojrzenia // Lex est Rex in Polonia et in Lithuania... Tradycje prawno-ustrojowe Rzeczypospolitej – doświadczenie i dziedzictwo. Warszawa, 2008. S. 65–82.

⁵ Gloger Z. Kaptury, Kapturowe sądy // Encyklopedia staropolska ilustrowana. Warszawa, 1985. T. III. S. 3–4.

- ⁶ М-нґ В. Каптуровый суд // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и А. Е. Ефрона. Т. XIV. Кн. 27. СПб., 1895. С. 400.
- ⁷ Gloger Z. Kaptury...
- ⁸ Gloger Z. Kaptury...; Rachuba, A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763. Warszawa, 2002.
- ⁹ М-нґ В. Каптуровый суд... С. 400.
- ¹⁰ Dubas-Urwanowicz E. Stanowisko szlachty na zjazdach koronnych wobec tendencji separatystycznych w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszym bezkrólewiu po śmierci Zygimonta Augusta // Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń / Pod red. M. Liedke i in. Białystok, 1999. T. 1. S. 73.
- ¹¹ Lulewicz H. Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Warszawa, 2006. ; Lulewicz, H. Gniewów o unię ciąg dalszy. Warszawa, 2002.
- ¹² Lulewicz, H. Gniewów o unię ciąg dalszy... S. 84–85, przypis 15.
- ¹³ Радаман А. А. Шляхецкія з'езды і соймакі Навагародскага павета і праблема ўзнікнення каптуровых судоў у Вялікім Княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім у час бескаралеўя ў другой паловы XVI ст. // Вестник Академии МВД Республики Беларусь. 2004. № 1. С. 132–136.
- ¹⁴ Радаман А. А. Полацкі земскі суд у другой палове XVI – першай трэці XVII стст. // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Полацк, 2003. С. 216–227.
- ¹⁵ Konieczna D. Wpływ sejmiku brzesko-litewskiego na działalność sądu kapturowego w okresie 1572–1764 // Studia historyczno-prawne. Księga poświęcona pamięci Profesora Jana Seredyki / red. W. Kaczorowski. Opole, 2008. S. 177–187.
- ¹⁶ Старченко Н. Проблематика сеймиків Волинського воеводства під час Великого безкоролів'я (1572–1776 рр.) // Парламентська структури ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях: матэрыялы міжнар. навук. канф. (Мінск–Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г.) / Навук. рэд. С. Ф. Сокал, А. М. Янушкевіч. Мінск, 2008. С. 110–126; Каптуровый суд першого безкоролів'я крізь прызму скарг (1572–1574) // Український археографічний щорічник. Київ, 2009. С. 265–283.
- ¹⁷ Rhode M. Ein Königreich ohne König Der kleinpolnische Adel in sieben Interregna. Wiesbaden, 1997.
- ¹⁸ Лаппо И.И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI в. // ЖМНП. 1897. Июнь. С. 266.
- ¹⁹ Kutrszeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. T. I: Koron. Poznan, 2001. S. 140, 211–212.
- ²⁰ Леонтович Ф. И. Областные суды в Великом Княжестве Литовском // ЖМНП. 1910. № 9. С. 83–130.
- ²¹ Леонтович Ф. И. Центральные судебные учреждения в Великом Княжестве Литовском до и после Люблинской унии // Журнал Министерства юстиции. 1910. № 2. С. 186–210.
- ²² Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права... С. 72.
- ²³ Доўнар Ю. Судовая рэформа XVI ст. у Вялікім Княстве Літоўскім: дыс... канд. юрыд. навук / Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт; Ю. П. Доўнар; навук. кіраўнік І. А. Юхо; БДУ, Мінск, 2003.
- ²⁴ Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763. Warszawa, 2002.
- ²⁵ Лойка П. А. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст. Мінск, 2002.

- ²⁶ Вішнеўскі А. Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: Вуч. дапам. Мінск, 2003; Доўнар А. Б., Стрэнкоўскі, С. П. Дзейнасць органаў самакіравання Пінска ў канцы XVI–XVIII стст. // «Гісторыя і сучаснасць Пінска (да 910-годдзя першай летапіснай узгадкі горада)». Пінск, 2007. С. 62–76.
- ²⁷ Старченко Н. Актові книги як джерело до історії Великого безкоролів'я на Волині (1572–1576 рр.) // Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України: Наукові записки. Кн. 1. Київ, 2009. С. 215–232.
- ²⁸ Ворончук И. А. Акты гродских и земских судов как источник генеалогических исследований (на примере Волины XVI–XVII вв.) // Ягелоны: династия, эпоха, спадчына: матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф. (Гальшаны–Навагрудак, 8–10 верас. 2006 г.) / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; рэд. кал.: А. А. Каваленя (адказ.рэд.) [і інш.] Мінск, 2007. С. 51–73.
- ²⁹ Лаппо И. И. Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911.
- ³⁰ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901. Т. I. С. 8–45.
- ³¹ Любавский М. К. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. Москва, 1901. С. 736–850.
- ³² Любавский М. К. Очерки истории Литовско-русского государства. Санкт-Петербург, 2004. С. 114–120, 176–200, 273–278.
- ³³ Максимейко Н. А. Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. Харьков, 1900. С. 27–40.
- ³⁴ Borowik P. Jurysdyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Supraśl, 2005.
- ³⁵ НГАБ. Ф. 1711.
- ³⁶ НГАБ. Ф. 1755.
- ³⁷ Лаппо И.И. Земский суд в Великом Княжестве Литовском в конце XVI века... С. 49–301.
- ³⁸ НГАБ. Ф. 3124. Оп. 1. Д. 1. Лл. 1–2.
- ³⁹ НГАБ. Ф. 1870. Воп 1 Спр. 1. Арк. 307.
- ⁴⁰ Акты Віленскай археографічнай камісіі (далей – АВАК). Т. 1. С. 196–203; Т. 7. С. 31–32, 223–224, 232–234, 280–293, 345–349.
- ⁴¹ Самошенко В. Н. История архивного дела в дореволюционной России. Москва, 1989. С. 58–59, 128–130.
- ⁴² НГАБ. Ф. 1870 (Справа фонда). Арк. 1–3.
- ⁴³ НГАБ. Ф. 1870 (Справа фонда). Арк. 4.
- ⁴⁴ НГАБ. Ф. 1870 (Справа фонда). Арк. 5.
- ⁴⁵ НГАБ. Ф. 1870 (Справа фонда). Арк. 13–13 адв.
- ⁴⁶ НГАБ. Ф. 1870 (Справа фонда). Арк. 16–16 адв.
- ⁴⁷ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 3, арк. 314–503, 513–518, 521–522, 523–528, 533–534, 539–540, 543–546, 548–553, 558, 563–580, 587–588, 591–592, 602–610, 622–629, 648–658, 661–662, 710–711.
- ⁴⁸ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 4, 5, 6.
- ⁴⁹ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 6.
- ⁵⁰ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 7, 8, 9.
- ⁵¹ НГАБ. Ф. 1711, воп. 1, спр. 170.
- ⁵² Lulewicz H. Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego... S. 10.

- ⁵³ Лауцявичус, Э. Бумага в Литве в XV–XVIII вв. Атлас / Э. Лауцявичус. Вильнюс, 1967. 615 с.
- ⁵⁴ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 1, 2.
- ⁵⁵ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 1, арк. 281–307.
- ⁵⁶ У дадзеным артыкуле пры цытаванні дакументаў захавана напісанне вялікіх літар як у арыгінале, вынасныя літары перадаюцца курсівам, скароты раскрыты ў круглых дужках, а страчаныя часткі слоў – у квадратных, канец радка для дакументаў XVI ст. пазначаецца «/».
- ⁵⁷ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 1, арк. 56.
- ⁵⁸ НГАБ. Ф. 1741, воп. 1, спр. 189, арк. 471–491.
- ⁵⁹ Горбачевский Н. В. Словарь древнего актового языка северо-западного края и царства Польского. Вильно, 1874. С. 88.
- ⁶⁰ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 2, арк. 329.
- ⁶¹ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 2, арк. 337.
- ⁶² НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 2, арк. 340.
- ⁶³ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 2, арк. 348–348 адв.
- ⁶⁴ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 1, арк. 295–296 адв.
- ⁶⁵ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 1, арк. 297–298 адв.
- ⁶⁶ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 6, арк. 1–4.
- ⁶⁷ Так у тэксце.
- ⁶⁸ Так у тэксце. Правільна: Jundziłow.
- ⁶⁹ Так у тэксце.
- ⁷⁰ Пераклад з лацінскай мовы.
- ⁷¹ Клімаўка, м. Троцкага ваяводства.
- ⁷² Пераклад з лацінскай мовы.
- ⁷³ Пераклад з лацінскай мовы.
- ⁷⁴ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 9, арк. 56 адв.
- ⁷⁵ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 1, арк. 65.
- ⁷⁶ АВАК. Т. 1. Вільна, 1865. С. 129–130, 175, 196–203, 339–343, 348–363.
- ⁷⁷ АВАК. Т. 7. Вільна, 1874. С. 31–32, 223–224, 232–234, 280–293, 345–349.
- ⁷⁸ Lulewicz H. Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego... S. 19–22, 163–178, 195–202.
- ⁷⁹ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. Мінск, 2003. С. 77–95; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года. Мінск, 2002. С. 42–58.
- ⁸⁰ Lietuvos Metrika / Parengė A. Baliulis. Knyga Nr. 594 (1585–1600). Vilnius, 2006. P. 45–95.
- ⁸¹ Statuta na Walnych seymech Koronnych uchwałone.
- ⁸² 15 кастрычніка 1445 г. паслы сабраліся ў Гародні для элекцыі караля Казіміра Ягелончыка. Гэта былі арцыбіскуп гнезненскі Вінцэнт, кракаўскі біскуп Збігнеў, вроцлаўскі – Уладзіслаў, кракаўскі ваявода Ян з Тэнчына, познаньскі – Лукаш з Горкі, брэст-куяўскі – Ян з Ліхіна, іваўскі – Пётр са Спровы, канцлер каронны Ян з Канецполя. Сойм, які быў праведзены Пётрыкове 27 лютага 1446 г., ухваліў кандыдатуру Казіміра, аднак канчатковае рашэнне было прынята 5 чэрвеня (гл. Panowanie Kazimierza, Jana Alberta i Alexandra Jagiellończyków królów Polskich i W. zsiążeń Litewskich wyjęte z rękopisów Jana Albertrandego biskupa Zenopolitańskiego/Onacewicz Ź. Wyd. T. 1. Warszawa, 1827. S. 5–20)
- ⁸³ Statuta na Walnych seymech Koronnych uchwałone. S. 207–220.

- ⁸⁴ Кутшеба С. Истории общественно-государственного строя Польши. СПб., 1907. С. 149–152.
- ⁸⁵ Старченко Н. Проблематика сеймиків Волинського воеводства... С. 116.
- ⁸⁶ Падзнякоў В. Каптуровы суд // Энциклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 4. Мінск, 1999. С. 103; Volumina legum. Tom II. Petersburg, 1859. S. 123–126.
- ⁸⁷ Радаман А. А. Шляхецкія з'езды і соймікі... С. 135.
- ⁸⁸ Інстытатар – прадстаўнік інтарэсаў дзяржавы ў маёмасных справах са шляхтай, духавенствам і інш.
- ⁸⁹ Borowik. P. Jurysdyki miasta Grodna... S. 278.
- ⁹⁰ Volumina legum. Tom V. Warszawa, 1738. S. 429. Гл.: Borowik. P. Jurysdyki miasta Grodna ... S. 312, 317.
- ⁹¹ Volumina legum. Tom VII. Warszawa, 1860. S. 114.
- ⁹² Радаман А. А. Шляхецкія з'езды і соймікі... С. 135.
- ⁹³ АВАК. Т. 3. Акты Брестского суда (1401 – 1699) / Предисл. Я. Головацкий. Вильно, 1870. № 165. С. 308–319.
- ⁹⁴ Statuta na Walnych seymech Koronnych uchwalone... S. 400–438.
- ⁹⁵ Падчас бескаралеўяў дзейнасць павятовых соймаў цесна далучалася да дзейнасці з'ездаў ВКЛ. Пасля смерці С. Баторыя ў 1587 г. соймікі скліканы на 16 верасня ўніверсалам, выдадзеным 25 жніўня ў Варшаве (гл. Volumina legum. Tom II. S. 226–233.). Для разгляду пастаноў соймаў 17 лістапада быў скліканы Віленскі з'езд, якім былі накіраваны ў Польшчу паслы для удзелу ў элекцыі (гл. Лаппо И.И. Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия... С. 620–624.). Акрамя таго, у Варшаву маглі выклікацца асобныя службовыя асобы па пастанове генеральнай канфедэрацыі. Напрыклад, па генеральнай канфедэрацыі 1648 г. у Варшаву 10 верасня павінен быў з'явіцца староста і ваявода мсціслаўскі, гарадзенскі, абрынскі Фрэдэрык Сапега для рэвізіі скарбу ВКЛ (Volumina legum. Tom IV. Warszawa, 1737. S. 72–84.).
- ⁹⁶ Практыка абласных соймаў шляхты асабліва развілася ў ВКЛ з сярэдзіны XV ст. у форме вялікіх з'ездаў шляхты зямлі або нязначнай колькасці суседніх землеўласнікаў, якіх тычылася справа па якой склікаўся з'езд. У іх маглі ўдзельнічаць мяшчане ў якасці землеўласнікаў, калі абмяркоўваліся справы аб пахожых людзях або зямскіх маёмасцях. Шляхта на беларуска-літоўскіх землях XVI ст. падзялялася на ўплывовых магнатаў і дробную павятовую шляхту. Яе прадстаўнікі збіраліся падчас 1-га і 2-га бескаралеўяў, а з 3-га (Volumina legum. Tom III. Petersburg, 1859. S. 343–358.) паўплывалі на выпрацоўку шырокага паняцця сойма, як збору павятовай шляхты. З часоў Жыгімонта I уваходзяць у практыку павятовыя з'езды шляхты для абрання дэпутатаў на вальныя сеймы. Першыя сеймікі былі скліканы ў 1511 г. для камандзіравання 2-х дэпутатаў ад павета на вальны сойм, дзе абмяркоўвалася пытанне аб спосабах адбывання ваеннай павіннасці. Павятовыя соймікі былі зацверджаны канстытуцыяй 1565 г., а затым – Статутамі 1566 і 1588 гг. Пры заснаванні ў 1581 г. Трыбунала ВКЛ соймамі афіцыйна былі названы зборы павятовай шляхты для абрання членаў гэтага суда. У Статуце 1588 г. зацверджаны тры віды соймака: перадсеймавы, пасеймавы і галоўны, на якім выпрацоўваліся агульныя дзеянні на сойм. Збор шляхты для суддзяў зямскага суда называлі з'ездам (Лаппо И.И. Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911. С. 76, 115–118, 175–285, 286–307).
- ⁹⁷ АВАК. Т. 3. С. 308–319.
- ⁹⁸ НГАБ, ф. 1870, воп. 1, спр. 1, арк. 297–298 адв.
- ⁹⁹ АВАК. Т. 1. С. 196–203.
- ¹⁰⁰ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 5, арк. 4–6.

- ¹⁰¹ НГАБ, ф. 1870, воп. 1, спр. 6, арк. 7.
- ¹⁰² Лаппо И.И. Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия... С. 620–624.
- ¹⁰³ Лаппо И.И. Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия... С. 556.
- ¹⁰⁴ АВАК. Т. 1. С. 196–203.
- ¹⁰⁵ Старченко Н. Каптуровий суд першого безкоролів'я крізь призму скарг... С. 265–282.
- ¹⁰⁶ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 1, 2.
- ¹⁰⁷ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 3.
- ¹⁰⁸ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 2, арк. 43–44 адв.
- ¹⁰⁹ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 2, арк. 81–82 адв., 111–114 адв., 179–180 адв., 373–380 адв., 419–420 адв., 497–498 адв.
- ¹¹⁰ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 2, арк. 377–378 адв.
- ¹¹¹ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 2, арк. 327–328 адв., 453–454 адв.
- ¹¹² Nagielski M. Sapięha Paweł Stefan // PSB. T. 35/1. Zesz. 144. Warszawa; Wrocław; Kraków, 1993. S. 133–138.
- ¹¹³ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. IV. Ziemia Smoleńska i województwo Smoleńskie XIV–XVIII wiek / pod red. A. Rachuby. Oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. Romaniuk. Warszawa, 2003. S. 231.
- ¹¹⁴ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 2, арк. 111–114, 363–364 адв., 419–420 і інш.
- ¹¹⁵ НГАБ. Ф. 1877, воп. 1, спр. 2.
- ¹¹⁶ НГАБ. Ф. 1870, воп. 1, спр. 7, 8, 9.

Гарадзенскі магістрат у XVIII ст.

Дадзены артыкул з'яўляецца працягам планамернага даследавання гісторыі, структуры і функцыянавання Гарадзенскага магістрата – органа гарадскога самакіравання мяшчан г. Гродна. У матэрыялах папярэдняй канферэнцыі «Гарадзенскі палімпсест» быў апублікаваны артыкул па гісторыі Гарадзенскага магістрата ў XVII ст.¹ У сувязі з гэтым аўтары спрабавалі пазбегнуць паўтораў і адпаведна не тлумачылі розныя моманты і тэрміны, якія былі асветлены ў папярэднім даследаванні.

Прадметам даследавання найперш з'яўляюцца актавыя кнігі Гарадзенскага магістрата XVIII ст., якія захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (далей – НГАБ), а таксама друкаваныя крыніцы і даследаванні. Аб'ект даследавання – дзяржаўная ўстанова Гарадзенскі магістрат. Мэта працы – асвяціць дзейнасць згаданай установы ў XVIII ст., ахарактарызаваць асноўныя віды крыніц, якія належаць да яе справаводства і зберагаюцца ў фондах НГАБ, скласці спіс ураднікаў за згаданы перыяд. Як і ў папярэдні раз шэраг тлумачэнняў тэрмінаў упершыню ўводзіцца ў навуковы абарачэнне ў беларускай гістарыяграфіі. Акрамя таго была зроблена спроба стварыць біяграфію аднаго з гарадзенскіх бурмістраў і першых прэзідэнтаў места Юзафа Бадаракі.

Спецыяльных даследаванняў прысвечаных гарадзенскаму магістрату за выключэннем артыкула Юрыя Гардзева² па гісторыі канцылярыі няма. Шэраг даследчыкаў гісторыі Гарадні і яе ўраднікаў згадвалі альбо вывучалі розныя аспекты выкарыстоўваючы пры гэтым асобныя дакументы. Адпаведна мы скарысталіся інфармацыяй з прац таго ж Ю. Гардзева³, Наталлі Сліж⁴. Тэрміналагічныя аспекты – назвы дакументаў і ўрадаў, іх дэфініцый – былі распрацаваны з дапамогай слоўніка старажытнай актавай мовы Мікіты Гарбачэўскага⁵, энцыклапедыі ўрадаў Збігнева Гуральскага⁶ і артыкула аб сакратарах надворных караля Жыгімонта Аўгуста Марка Феранца⁷. Асобныя палажэнні апошняга даследчыка, а таксама аднаго з аўтараў былі выкарыстаны пры даследаванні ўраду каралеўскага сакратара⁸. Пры стварэнні спіса ўраднікаў гарадзенскага магістрата важнай крыніцай стаў даведнік па ўрадніках Троцкага ваяводства⁹, а таксама дакументы надрукаваныя ў сёмым томе Актаў віленскай археаграфічнай камісіі¹⁰. Дзейнасць гарадзенскага магістрата параўноўвалася з падобнымі структурамі ў іншых гарадах Беларусі¹¹.

Крыніцы. Усе дакументы з актавых кніг Гарадзенскага магістрата за XVIII ст. можна падзяліць на некалькі тыпаў, якія адрозніваюцца спосабам фіксацыі інфармацыі і спосабам яе захавання. Прадстаўленыя крыніцы ў матэрыялах Гарадзенскага магістрата, з'яўляюцца арыгінальнымі. Арыгіналы падзяляюцца на бруднапісы і белавыя экзэмпляры. Бруднапісы перапісваліся ў актавую кнігу ў чыстым выпраўленым выглядзе згодна з усталяванай формай. Перапісаных з бруднапісаў і картак начыста ў актавую кнігу дакументы набывалі юрыдычную моц¹².

У фондзе Гарадзенскага магістрата (ф.1761) захоўваецца 25 спраў, што храналагічна ахопліваюць прамежак часу з 1638 па 1799 гг. Гэта актавыя кнігі, выпісы з іх, інвентарныя апісанні Гародні і яе ваколіц (1680, 1738 гг.) і інш. З іх ліку было праведзена даследаванне пяці актавых кніг Гарадзенскага магістрата XVIII ст. Першыя тры змяшчаюць матэрыялы змешанага справаводства абедзвюх палат магістрата за 1680–1729 гг., 1715–1720 гг., 1726–1779 гг. У іх утрымліваецца шырокая колькасць дакументаў натарыяльнага, гаспадарча-фінансавага, дзяржаўнага і судовага характару. Канец XVIII ст. прадстаўлены двума асобнымі справамі, адна з якіх прысвечана дзейнасці войтаўска-лаўніцкага суда (судовыя працэсы, пастановы), а другая – бурмістраўска-радзецкага (акты куплі-продажу, даверанасці і інш.).

Тагачасная тэрміналогія безумоўна адрознівалася ад сучаснай і таму важным прадстаўляецца ведаць, як вызначаліся некаторыя найменні дакументаў, якія актыкоўваліся на пасяджэннях магістрату. Да назваў дакументаў патлумачаных у папярэднім артыкуле, прысвечаным гісторыі Гарадзенскага магістрата ў XVII ст.¹³, можна дадаць новыя, якія з'явіліся ў актавых кнігах згаданай установаў ў XVIII ст.¹⁴.

«Аблігацыя» – запіс закладнога пагаднення, заклад, зарука; «акт дыспартамента кантрыбуцыйнага» – акт размеркавання кантрыбуцыйнага падатку; «апавяданне» – паказанне істца на судовым працэсе; «ардэнанс» – указ караля або князя сваім падданым увогуле, асобнай групе ці адной асобе, нарматыўна-прававы акт, які выдаваўся манархам; «атэстацыйны скрыпт / атэстацыя» – дакумент аб прызнанні (атэстацыі) пэўнай дамовы; «візія» – агляд месца здарэння; «дэспацыя» – распараджэнне; «інструмент» – інструкцыя да дзейнасці або патэнт на пасаду; «інтэрагаторыя» – судовы акт, які змяшчаў пракакол апытання сведкаў ў ходзе судовага разбору; «інтэрчыза» – перадшлюбны запіс, у якім агаворваліся ўмовы атрымання пасагу, «запіс выдзеркафовы» – запіс грашовай сумы на водкуп; «запіс дажывоцны» – акт перадачы маёмасці ў пажыццёвае валоданне; «запіс рэфармацыйны» – запіс за прынесены жонкай пасаг роўнай або падвоенай сумы; «зрачэнне» – акт перадачы; «кантумацыя» – судовы вырак, які вызначаў лёс маёмасці асуджанага; «касацыя / касацыйны скрыпт» – вердыкт аб адмене пэўнай пастановаў ці судовага выраку; «квітацыйны скрыпт / квітацыя» –

дакумент аб скасаванні прэтэнзій грашовага ці іншага характару; «легацыя» – даравальны запіс на маёмасць для касцёла; «дароўны запіс» – даравальны запіс на маёмасць для свецкай асобы; «ліст паезджы» – дакумент аб выездзе ўрадніка на месца для выканання пэўнага судовага выраку; «ліст прыватны» – дакумент, складзены адной асобай і адрасаваны другой асобе па нейкай асабістай патрэбе; «кантрыбуцыя» – дакумент, што рэгламентаваў умовы пастоя жаўнераў і памеры кантрыбуцыі; «пленіпатэнцыя» – даверанасць; «права вячыстае» – спадчыннае права на валоданне; «рэвізійны скрыпт» – судовы дакумент ў якім апісвалася маёмасці; «рэкламацыя» – пагадненне; «сазнанне пільнасці» – запіс аб нез’яўленні адной асобы ў пазначаны час на заключэнне дамовы з іншай асобай; «цэсія» – запіс аб перадачы нерухомай маёмасці іншай асобе пажыццёва або на пэўны тэрмін; «экзамен» – допыт, апытанне сведак на судовым працэсе.

Часам загалоўкі перад дакументамі ў актавых кнігах не адпавядаюць загалоўкам у рэестры спраў, якія былі зроблены ў пазнейшы час і іншым чалавекам. Не выключана, што адзін і той жа дакумент з пункту гледжання розных па адукацыі людзей мог мець дзве назвы. Так, у тэксце актавых кніг часта падаюцца такія назвы дакументаў як «права» і «прызнанне». Тыя ж дакументы ў рэестры называюцца «актамі куплі-продажу». Пры разглядзе структуры актавых кніг намі ўжываецца апошні з тэрмінаў.

Актавая кніга Гарадзенскага магістрата за 12.04.1680 – 24.10.1729 г. змяшчае на 431 аркушы матэрыялы змешанага справаводства абодвух палат магістрата (акты куплі-продажу ў іншых месцах куплі, судовыя справы, інвентары)¹⁵. Усяго ў кнізе пададзены 258 дакументаў. У геаграфічным паказальніку І. Я. Спрогіса кніга мае справаводчы нумар 6986¹⁶.

Структура актавай кнігі:

Тытульны аркуш да інвентару Гародні за 1680 г. Арк. 1.

Інвентар места ЯКМ Гародні за 12 красавіка 1680 г.¹⁷ Арк. 2–9 адв.

25.04.–09.12.1712 г. Цэсія (1), акт куплі-продажу (1), інвентар (1). Арк. 10–19 адв. Колькасць дакументаў: 3.

12.02.–05.09.1714 г. Лісты прыватныя (5), інвентары (2), квітацыя (1), асэкурацыя (1), кантумацыйны дэкрэт (1), падаўчы ліст (1), абвяшчэнне (1), прызнанне (1). Арк. 20–33. Колькасць дакументаў: 13.

11.02.–11.12.1715 г. Судовыя працэсы (3), дэкрэты (2), акт куплі-продажу (1), застаўны запіс (1), карта (1). Арк. 34–43. Колькасць дакументаў: 8.

12.02.–09.10.1716 г. Дэкрэт (1), акт куплі-продажу (1), вячыстае сазнанне (1), сазнанне вяноўнага запісу (1). Арк. 44–50 адв. Колькасць дакументаў: 4.

11.01.–05.07.1717 г. Акты куплі-продажу (4), застаўныя запісы (2), інвентары (2), запісы асэкурацыйныя (2), дэкрэты (2), даравальны запіс (1), дэкрэт (1), квітацыя (1), касацыя (1), улівак (1), прывілей Уладзіслава IV на 30 валок у вёсцы Ходарава для кляштару Св. Брыгіты ў Гародні (1),

інтрамісія (1), кантумацыя (1), інтэрцыза (1). Арк. 51–95 адв. Колькасць дакументаў: 23.

30.05.–12.11.1718 г. Судовы працэс (1), улівак (1). Арк. 96–97 адв. Колькасць дакументаў: 2.

05.02.–11.12.1719 г. Акты куплі-продажу (8), дэкрэты (3), інтрамісіі (2), улівак (1), каралеўскі ліст да магістрату (1), квітацыя (1). Арк. 98–119 адв. Колькасць дакументаў: 16.

13.05.–07.06.1720 г. Акты куплі-продажу (3), улівак (1). Арк. 120–125. Колькасць дакументаў: 4.

06.06.1721–29.12.1721 г. Акты куплі-продажу (3), пленіпатэнцыі (2), дэкрэты (2), квітацыі (2), зрачэнне (1), інтрамісія (1), тэстамент (1). Арк. 125–138. Колькасць дакументаў: 12.

23.01.–20.12.1722 г. Акты куплі-продажу (10), дэкрэты (3), зрачэнні (2), тэстаменты (2), дыспазіцыя (1), цэсія (1), абвяшчэнне (1), інтрамісія (1), «рэфармацыйны» запіс (1), інтрамісія (1), аблігацыя (1). Арк. 138 адв.–165. Колькасць дакументаў: 24.

07.05.–10.12.1723 г. Акты куплі-продажу (11), зрачэнне (1), квітацыя (1), тэстамент (1). Арк. 165 адв.–178. Колькасць дакументаў: 14.

10.03.–07.07.1724 г. Акты куплі-продажу (3), «рэфармацыйныя» запісы (3), легацыйны-прадажны запіс (1), зрачэнне (1), тэстамент Жыгімонта Шульца, бурмістра старой рады (1), асэкурацыя (1). Арк. 178 адв.–198 адв. Колькасць дакументаў: 10.

21.03.–19.12.1725 г. Акты куплі-продажу (11), асэкурацыі (2), аблігацыі (2), застаўныя запісы (2), легацыя (1), «вячыстае» права (1), квітацыя (1), прызнанне (1), дэкрэт (1), зрачэнне (1), інвентар (1). Арк. 199–231 адв. Колькасць дакументаў: 24.

10.01.–20.12.1726 г. Акты куплі-продажу (15), квітацыі (4), інтрамісіі (2), тэстаменты (2), дэкрэты (2), асэкурацыя (1), улівак (1), падаўчы ліст (1), легацыя (1), цэсія (1). Арк. 232–265 адв. Колькасць дакументаў: 30.

20.01.–17.12.1727 г. Акты куплі-продажу (11), запісы «дажывотныя» (8), данацыі (6), дэкрэты (5), права «вячыстае» (3), аблігацыі (2), цэсіі (2), крэдэнс на лентвойтаўства Станіслава Крупскага (1), запіс грашовай сумы на водкуп (1), пленіпатэнцыя (1), квітацыя (1), зрачэнне (1), асэкурацыя (1), інтрамісія (1). Арк. 266–349 адв. Колькасць дакументаў: 44.

28.03.–12.11.1728 г. Квітацыйныя / угодлівыя запісы (9), акты куплі-продажу (3), тэстаменты (2), дэкрэт (1), атэстацыя (1), аблігацыя (1). Арк. 350–400 адв. Колькасць дакументаў: 17.

10.05.–24.10.1729 г. Акты куплі-продажу (3), дэкрэт (1), запіс «дажывотны» (1), судовы працэс (1), вьяноўны запіс (1), угодлівы асэкурацыйны запіс (1), пленіпатэнцыя (1), застаўны запіс (1). Арк. 400 адв.–423 адв. Колькасць дакументаў: 10.

Рээстр дакументаў. Арк. 424–431 адв.

Актавая кнігі Гарадзенскага магістрата за 12.03.1715 – 10.04.1720 гг. змяшчае на 67 аркушах матэрыялы змешанага справаводства абодвух палат магістрата (акты куплі-продажу, судовыя справы, акты аб выбарах у магістрат)¹⁸. Усяго ў справе – 39 дакументаў.

Структура актавай кнігі:

12.03.–15.05.1715 г. Акты куплі-продажу (2), прывілей Аўгуста II рыбацкаму цэху (1), квітацыя (1), асэкурацыя (1), угода (1). Арк. 1–12. Колькасць дакументаў: 6.

05.09.1716 г. Асэкурацыя (1). Арк. 12 адв. Колькасць дакументаў: 1.

03.05.–15.11.1717 г. Акты куплі-продажу (3), акты элекцыі (2), тэстамент (1), дэкрэт (1), працэс (1), рээстр падаткаў для патрэб маскоўскага войска (1), ардэнанс найвышэйшага гетмана ВКЛ Людвіка Пацея да Яна Падольскага, харужага яго пешага палка, які кватараваў у Магілёве, аб забароне цікавіцца мяшчанскімі справамі, ажыццяўляць пастой жаўнераў на непрыёмальных для мяшчан умовах і здзяйсняць над імі пакаранне (1), судовы «працэс» (1), грашовы разлік на трох каралеўскіх драбантаў (1). Арк. 13–30. Колькасць дакументаў: 10.

04.01.–14.10.1718 г. Акты куплі-продажу (3), судовая справа (1), дэкрэт (1), тэстымонія (1), застава (1), цэсія (1), тэстамент (1), квітацыя (1), улівак (1), працэс (1), асэкурацыя (1). Арк. 30–50. Колькасць дакументаў: 13.

16.06.–13.11.1719 г. Улівак (1), тэстамент Яна Лікава (1), акт куплі-продажу (1). Арк. 50 адв.–55. Колькасць дакументаў: 3.

05.02.–10.04.1720 г. Цэсія (1), судовая справа (1), арэнда (1), квітацыя (1), акты куплі-продажу (1). Арк. 55–62. Колькасць дакументаў: 5.

15.09.1723 г. Тэстамент Еліяша Іванішэўскага (1). Арк. 63–65. Колькасць дакументаў: 1.

Актавая кнігі Гарадзенскага магістрата за 07.06.1726 – 20.11.1779 гг. змяшчае на 705 аркушах матэрыялы змешанага справаводства абодвух палат магістрата (акты куплі-продажу, судовыя справы, інвентары)¹⁹. Усяго ў справе – 315 дакументаў. У геаграфічным паказальніку І. Я. Спрогіса кніга мае справаводчы нумар 6987²⁰.

Структура актавай кнігі:

Рээстр пералік-дакументаў за 1726–1779 гг. Арк. 1–31.

07.06.1726 г. Аблігацыя (1), асэкурацыя (1). Арк. 32–37 адв. Колькасць дакументаў: 2.

23.05.–26.11.1727 г. Дэкрэты (5). Арк. 38–48 адв. Колькасць дакументаў: 5.

10.01.–08.10.1728 г. Працэсы (6), дэкрэты (4), прызнанні (4), інтрамісія (1). Арк. 49–89. Колькасць дакументаў: 15.

12.01.–10.10.1729 г. Судовыя працэсы (9), атэстацыі (5), дэкрэты (3), квітацыя (1), тэстамент (1), прызнанне (1), асэкурацыя (1), інквізіцыя (1), аблігацыя (1), кантракт (1). Арк. 90–134 адв. Колькасць дакументаў: 24.

06.03.–05.10.1730 г. Прызнанні (2), працэс (1). Арк. 135–142. Колькасць дакументаў: 3.

07.05.–10.10.1731 г. Прызнанні (4), дэкрэт (1). Арк. 143–151 адв. Колькасць дакументаў: 5.

07.01.–07.07.1732 г. Прызнанні (2), атэстацыя (1), дэкрэт (1). Арк. 152–158 адв. Колькасць дакументаў: 4.

13.08.1735 г. Судовы працэс (1). Арк. 159–162 адв. Колькасць дакументаў: 1.

02.01.–26.10.1736 г. Прызнанні (2), дэкрэт (1). Арк. 163–171. Колькасць дакументаў: 3.

19.08.1737 г. Прызнанне (1). Арк. 172–173 адв. Колькасць дакументаў: 1.

10.02.–19.09.1738 г. Прызнанні (2), дэкрэты (2), дакумент на прыняцце грашовай сумы ў дэпазіт (1). Арк. 174–180 адв. Колькасць дакументаў: 5.

16.12.1739 г. Прызнанне (1), інтрамісія (1). Арк. 181–183 адв. Колькасць дакументаў: 2.

04.05.–31.12.1740 г. Судовыя працэсы (2), прызнанне (1), довад пазвы (1). Арк. 184–189 адв. Колькасць дакументаў: 4.

23.03.–14.11.1741 г. Прызнанні (3), працэсы (2), дэкрэт (1). Арк. 190–213. Колькасць дакументаў: 6.

07.05.–14.12.1742 г. Прызнанні (5), дэкрэт (1), інтрамісія (1), ліст «паезджы» (1). Арк. 214–230 адв. Колькасць дакументаў: 8.

20.02.–17.05.1743 г. Прызнанні (2), дэкрэт (1). Арк. 231–244. Колькасць дакументаў: 3.

28.03.–26.11.1744 г. Прызнанні (4), працэс (1). Арк. 245–255 адв. Колькасць дакументаў: 5.

26.04.–13.12.1745 г. Судовыя працэсы (3), дэкрэты (2). Арк. 256–264 адв. Колькасць дакументаў: 5.

25.04.–10.12.1746 г. Судовыя працэсы (2), прызнанні (2), атэстацыйны скрыпт (1), рэвізійны скрыпт (1). Арк. 265–275 адв. Колькасць дакументаў: 7.

11.03.–12.04.1747 г. Прызнанні (2). Арк. 276–279 адв. Колькасць дакументаў: 2.

09.02.1748 г. Апавяданне (1). Арк. 280–280 адв. Колькасць дакументаў: 1.

13.06.–04.08.1749 г. Прызнанні (5). Арк. 281–292 адв. Колькасць дакументаў: 5.

16.01.1750 г. Прызнанне (1). Арк. 293–294 адв. Колькасць дакументаў: 1.

19.04.1751 г. Судовы працэс (1). Арк. 295–296 адв. Колькасць дакументаў: 1.

05.05.–31.10.1752 г. Прызнанні (4), сазнанне (1). Арк. 297–305 адв. Колькасць дакументаў: 5.

20.04.–16.10.1753 г. Прызнанні (5). Арк. 306–317 адв. Колькасць дакументаў: 5.

25.06.–18.12.1754 г. Прызнанні (2). Арк. 318–322 адв. Колькасць дакументаў: 2.

03.10.1755 г. Прызнанне (1). Арк. 323–324 адв. Колькасць дакументаў: 1.

22.01.–01.10.1756 г. Прызнанні (5), сазнанне пільнасці (1), пленіпатэнцыя (1). Арк. 325–337 адв. Колькасць дакументаў: 7.

30.06.–06.10.1757 г. Прызнанні (2). Арк. 338–345 адв. Колькасць дакументаў: 2.

07.06.–13.10.1758 г. Дэкрэты (2), прызнанне (1), дабравольная / уліўковая аблігацыя (1), застаўнае / уліўковае права (1). Арк. 346–356 адв. Колькасць дакументаў: 5.

26.04.–08.06.1759 г. Прызнанні (4). Арк. 357–365 адв. Колькасць дакументаў: 4.

23.01.–1.12.1760 г. Прызнанні (11), інвентар (1). Арк. 366–390 адв. Колькасць дакументаў: 12.

19.02.–31.12.1761 г. Прызнанні (10). Арк. 391–406 адв. Колькасць дакументаў: 10.

30.04.–31.12.1762 г. Прызнанні (2). Арк. 407–410 адв. Колькасць дакументаў: 2.

17.01.–23.07.1763 г. Прызнанні (5). Арк. 411–420 адв. Колькасць дакументаў: 5.

12.01.–14.06.1764 г. Прызнанні (6). Арк. 421–434 адв. Колькасць дакументаў: 6.

12.11.1766 г. Прызнанне (1). Арк. 435–436 адв. Колькасць дакументаў: 1.

10.03.–07.12.1767 г. Прызнанне (1), зрачэнне (1). Арк. 437–441 адв. Колькасць дакументаў: 2.

06.01.–26.11.1768 г. Прызнанне (5), акт куплі-продажу (1), судовы працэс (1), рээстр (1), зрачэнне (1), экстракт скрыпты (1). Арк. 442–468 адв. Колькасць дакументаў: 10.

07.01.–18.06.1769 г. Інструкцыя віцебскіх мяшчан для сакратара ЯКМ Фердынанда Смыка, пасла віцебскага магістрата да Скарбовай камісіі ВКЛ, якая засядала ў Гародні (1), інквізіцыя (1), акт куплі-продажу (1), рээстр (1), акт дыспартаменту кантрыбуцыйнага (1). Арк. 469–480 адв. Колькасць дакументаў: 5.

02.06.–18.07.1770 г. Судовыя працэсы (2), прызнанне (1). Арк. 481–484 адв. Колькасць дакументаў: 3.

22.03.–18.12.1771 г. Прызнанні (6), судовы працэс (1). Арк. 485–496 адв. Колькасць дакументаў: 7.

18.03–31.08.1772 г. Прызнанні (4), інтэрагаторыі (2), экзамен (1), пасведчанне ад зэгармістра Людвіка Франкоіса для Карыота Фарыняша (1). Арк. 497–511 адв. Колькасць дакументаў: 8.

16.05.–09.12.1774 г. Прызнанні (4), інтрамісіі (3), дэкрэты (3), юрамент Міхала Капеловіча, гарадзенскага жыда, на выкананне дамовы з Грыгорыем Грудзінскім, лядненскім мешчанінам (1), квітацыйны скрыпт (1). Арк. 512–545 адв. Колькасць дакументаў: 12.

20.01.–13.12.1775 г. Рэестры (4), прызнанні (4), квітацыі (2), такса (1). Арк. 546–560 адв. Колькасць дакументаў: 11.

29.03.–09.12.1776 г. Калькуляцыі (4), довады пазвы (4), прызнанні (3), рэскрыпт караля Станіслава Аўгуста (1), цэсія (1), інтрамісія (1), каралеўскі прывілей на сакратарства для пана Андрэя Сталінскага, прэзідэнта гарадзенскага (1), квітацыя (1), сазнанне (1), аўтэнтычная пазва (1), акт кантрыбуцыі (1). Арк. 561–613 адв. Колькасць дакументаў: 19.

15.01.–20.12.1777 г. Прызнанні (3), рэестры (2), довады пазвы (2), прывілеі для Хрыстафора Эппінгера, гарадзенскага аптэкара, на дом у Віленскім прадмесці з пустым пляцам, камяніцу і дамы з фальваркамі ў Коўна (2), юраменты мемельскага гандляра Генрыка Рэдэра і ковенскага купца і абывацеля Сымона Коха (2), кантракт арэндны (1), прыватны ліст (1), генеральскае сазнанне (1), квітацыйны / касацыйны скрыпт (1), інструмент камісіі на гарадзенскае мейскае пракуратарства выдадзены Яну Юрборскаму (1), довад абвяшчэння (1), рэзалюцыя Гарадзенскага магістрата на рэестр калькуляцыйны гарадзенскіх выдаткаў (1), кантумацыйны дэкрэт (1), квітацыйная актыкацыя з прэтэнзій (1). Арк. 614–645 адв. Колькасць дакументаў: 20.

29.01.–04.11.1778 г. Прызнанні (6), рэестр (1), права (1), інквізіцыя (1), вексель (1), тэстамент (1). Арк. 645–664 адв. Колькасць дакументаў: 11.

01.01.–20.11.1779 г. Экзамены (7), пленіпатэнцыя (3), аўтэнтычная пазва (2), інтрамісіі (2), рэкламацыя (1), інтэрагаторыя (1), кантумацыйны дэкрэт (1), прыватны ліст (1), пасведчанне (1), карта (1), квітацыя (1), дэкрэт інквізіцыйны (1), візія (1). Арк. 665–704 адв. Колькасць дакументаў: 23.

Асобную справу складае комплекс дакументаў, што адносяцца да дзейнасці войтаўска-лаўніцкага суда за 13.07.1772–18.04.1816 гг.²¹ На 29 аркушах змешчана 24 дакумента, пераважна судовага кшталту.

Як відаць з прыведзенага храналагічнага адрэзку часу познія дакументы (з 1796 г.) адносяцца да справаводства Расійскай імперыі і верагодна належаць да дзейнасці так званага гарадавога магістрата. У гэты перыяд ранейшая тэрміналогія захоўваецца. Пэўным выключэннем з'яўляюцца актыкаваныя ў кнізе тры імператарскія указы²².

Кніга прызнанняў пратаколаў бурмістраўска-радзецкага суда за 16.10.1787 – 18–29.09.1797 гг.²³ На 81 аркушы змяшчаюцца акты куплі-

продажу, дарчыя лісты і пленіпатэнцыі (даверанасці). Усяго ў справе – 344 дакументы.

Большасць асоб, імёны якіх сустракаюцца ў кнізе, з’яўляюцца гарадзенскімі мяшчанамі (рамеснікамі і купцамі), у рэдкіх выпадках – шляхтай. Так, 17 чэрвеня 1793 г. Станіслаў з Казельска Пузына падараваў Ліпаўчынскі пляц ў месцы Радзілаве Францішку Вільчэўскаму, віскаму старосце²⁴. Некаторыя дакументы актыкаваліся асобамі, што апынуліся ў Гародні па прычынах ваенна-палітычнага характару і знаходзіліся далёка ад сваёй радзімы. Цікава што, нават пасля падзелаў Рэчы Паспалітай гарадзенскі магістрат функцыянаваў па старой схеме. Напрыклад, у чэрвені 1797 г. харужы былога галоўнага штабу войск расійскіх у Гародні Ілля Купчынаў напісаў даверанасць сваёй маці Ганны Міхайлаўны Купчынавай на частку бацькоўскага маёнтка ў Ізюмскім павеце Слабодска-Украінскай губерні²⁵.

Дзейнасць магістрата спалучала разгляд крымінальных, грамадзянскіх, адміністрацыйных спраў, што адлюстравана ў актавых кнігах. Наогул, актавая кніга – гэта адмысловы збор, дзе актыкаваны як дакументы натарыяльнага, гаспадарча-фінансавага, дзяржаўнага, так і судовага характару. Дакументы натарыяльнага характару прадстаўлены тэстаментамі, інтрамісіямі, страхаваннямі. Дакументы гаспадарча-фінансавага характару ўключаюць акты куплі-продажу, фінансавыя справаздачы, грашовыя ўнёскі. Дакументы дзяржаўнага характару – прывілеі, юраменты, элекцыі; судовага характару – дэляцыі, дэкрэты, інквізіцыі, маніфестацыі, рэляцыі, угоды.

Войт прызначаў лентвойта спецыяльным лістом «крэдэнсам», дзе надаваў яму права валодання «валокамі войтаўскімі» падчас выканання сваіх абавязкаў на згаданай пасадзе. 30 траўня 1727 г. Міхал Юзаф Масальскі, вялікі пісар ВКЛ, радашкоўскі, берзніцкі староста, гарадзенскі войт і староста надзяліў сваімі валокамі прызначанага ім лентвойта Станіслава Юзафата Крупскага, старадубаўскага падчашага. З карыстання валокамі лентвойт выплочваў працэнт²⁶.

Асаблівую важнасць у даследаванні структуры і прынцыпаў функцыянавання магістрату прадстаўляюць акты элекцыі (абрання) ўраднікаў на пасады. У актавых кнігах Гарадзенскага магістрата за XVII ст. сустракаюцца толькі акты элекцый аб абранні на пасады бурмістраў, радцаў і лаўнікаў. Сярод адпаведных актаў пачатку XVIII ст. маецца дакумент за 4 лютага 1718 г. аб абранні на пасаду цэхмістраў па некалькі чалавек з пляці гарадзенскіх цэхаў. З кавальскага цэху былі абраныя Андрэй Воўк (лаўнік), Мацей Мурашка, Еляш Іванішэўскі, Павел Камароўскі; з шавецкага цэху – Францішак Мяркоўскі, Барталамей Янкевіч, Сымон Апановіч; з гарбарскага цэху – Грыгорый Рамановіч і Ян Мацеевіч; з рыбацкага цэху – Юры Даніловіч і Міхал Казлоўскі. Усяго цэхмістраў было абрана

11 чал. Свабоднай засталася вакансія цэхмістра мулярскага цэху [гл. дадатак 1, дакумент 1]²⁷. Дадзены дакумент ўяўляе цікавасць яшчэ тым, што тут прадстаўлены не толькі дэпутаты гарадской рады гэтага году, але і патэнцыяльны рэзerv магістрацкіх ураднікаў.

У параўнанні з актавымі кнігамі XVII ст. адчуваецца значны рост памеру аркушаў у адпаведных кнігах Гарадзенскага магістрата XVIII ст. Так, калі колькасць аркушаў у актавых кнігах XVII ст. вагаецца ад 300 да 437, то ў прагледжаных актавых кнігах XVIII ст. – ад 431 да 705 (за выняткам кнігі за 1715–1723 на 65 аркушах). На XVII ст. прыходзіцца ў сярэднім 37, а на XVIII ст. – 11 дакументаў. Колькасны дыяпазон дакументаў за год у першым выпадку (XVII ст) вагаецца ад аднаго да 77, у другім – ад аднаго да 34. Нягледзячы на гэта, пры падліку сярэдняй колькасці дакументаў, якія актыкоўваліся ў дадзенай установе за год, атрымоўваецца памяншэнне колькасці дакументаў, пры павелічэнні аб’ёма старонак, на якіх яны фіксаваліся. Але хутчэй за усё гэта звязана з кепскай захаванасцю актавых кніг гарадзенскага магістрата.

Назвы дакументаў у актавых кнігах Гарадзенскага магістрата можна ўмоўна падзяліць на дзве групы: лацінскага і польска-беларускага паходжання. Іх працэнтныя суадносіны можна ахарактарызаваць як 70:30. Зліку прадстаўленых дакументаў да традыцыйных славянскіх тэрмінаў варта аднесці прыватны ліст, паезджы ліст, сазнанне пільнасці. Большасць назваў запазычана з лацінскай юрыдычнай мовы (асэкурацыя, пленіпатэнцыя, рэляцыя). У некаторых выпадках лацінская тэрміналогія ўжываецца з пэўным размежаваннем з польска-беларускай тэрміналогіяй у плане сутнасці тэрмінаў. Так, як зазначана вышэй, легацыяй называецца акт падаравання на карысць касцёла, а тэрмінам «даравальны запіс» вызначаецца як акт падаравання, зроблены для свецкай асобы. Дакументы, актыкаваныя ў апрацаваных актавых кнігах Гарадзенскага магістрата XVIII ст., ахарактарызуюць разнастайныя бакі яе дзейнасці ў шырокім коле гаспадарча-фінансавых, судовых, натарыяльных і адпаведна з’яўляюцца традыцыйнымі (тыповымі). Яны характэрны для справаводчай дзейнасці як згаданай установы, так і іншых магістратаў ВКЛ²⁸.

Магістрат і ўраднікі. Як і ў ранейшыя стагоддзі гарадзенскі магістрат складаўся з рады і лавы. Рада выступала ў якасці органа гарадскога самакіравання, ёй жа належалі таксама судовыя функцыі па маёмасных і цывільных справах. Бурмістраўска-радзецкія суды разглядалі справы рамеснікаў і рамесніцкіх карпарацый, гандлёва-крэдытная пытанні і спрэчкі, справы, звязаныя з сямейнымі адносінамі і мараллю. Апроч выканання судовых функцый рада актыўна займалася і фінансава-адміністрацыйнай дзейнасцю²⁹.

Лаўнікі выбіраліся з ліку паважаных тутэйшых мяшчан хрысціянскага веравызнання. Яны ўваходзілі ў склад вайтоўска-лаўніцкага суда, які павінен быў займацца крымінальнымі справамі. Абодва судовыя органы часам ладзілі супольныя пасяджэнні³⁰. На чале магістрата знаходзіўся войт, які прызначаўся каралём і вялікім князем літоўскім. У час сваёй адсутнасці войт мог прызначаць лентвойта, а той у сваю чаргу віцэ-лентвойта. Так, 4 ліпеня 1715 г. на супольным пасяджэнні бурмістраўска-радзецкага і войтаўска-лаўніцкага судоў прысутнічаў віцэ-лентвойт Бартламей Каліноўскі³¹. Абранне бурмістраў, радцаў і лаўнікаў адбывалася шляхам агульнага галасавання цэхмістраў і пасольства напачатку кожнага года. Вылучэннем кандыдатаў на абранне ў магістрат у XVII ст. займаліся сендыкі, дзейнасць якіх у Гародні XVIII ст. на старонках актавых кніг не адлюстравалася.

У XVIII ст. Гарадзенскі магістрат меў такія ж службовыя пасады, што і ў XVII ст., аднак часам у дачыненні да іх ужываецца лацінамоўная тэрміналогія. Так, у актавай кнізе за 1715–1723 гг. фармуляр дакументаў складзены на латыні. Адпаведна, войт па-лацінску называецца адвакатам (advocat), бурмістры – праконсуламі (proconsularis), радцы – консуламі (consularis), лаўнікі – скабіналі (scabinali), пісар – натарыусам (notarius)³². Ураднікі Гарадзенскага магістрата называюцца выключна шляхетнымі панамі, астатнія мяшчане называюцца пачцівымі або проста яснавяльможнымі панамі. Колькасць бурмістраў на пасяджэнні вызначалася лічбай у два чалавекі. Сярэдняя колькасць радцаў, што прымалі ўдзел у пасяджэнні магістрата складалася 3–4 асобаў, лаўнікаў – 2–3 ураднікаў.

У другой палове XVIII ст. у дачыненні да ўраднікаў гарадзенскага магістрата ўпершыню пачынае ўжывацца тэрмін «прэзідэнт». Дадзены магістрацкі ўрад пачаў ужывацца ў Польшчы ў другой палове XVII ст. Як лічаць некаторыя польскія даследчыкі, зроблена гэта было з мэтай фармальна павысіць статус бурмістра ў вялікіх гарадах³³. Увогуле прэзідэнтам места лічыўся той бурмістр, які кіраваў пасяджэннямі магістрату, такім чынам найменне «прэзідэнт» вызначае старэйшага бурмістра³⁴. Першым прэзідэнтам гарадзенскім называецца шляхетны пан Юзаф Бадаракі (03.10.1755 г.)³⁵. Прэзідэнтаў на пасяджэнні магло быць і некалькі. Так, 17 студзеня 1763 г. на пасяджэнні магістрата старшынствавалі прэзідэнты Вінцэнт Тадэвуш Жылінскі і Тадэвуш Клява, які таксама займаў пасаду пісара³⁶.

Каралеўскім упаўнаважаным па асобых даручэннях з'яўляўся сакратар. Маюцца звесткі аб існаванні гэтай пасады ў Гародні яшчэ ў 30–40-я гг. XVII ст., аднак першае дакументальнае сведчанне прыходзіцца на канец гэтага стагоддзя, калі сакратаром ЯКМ называўся Стэфан Градкоўскі³⁷. У пэўных выпадках адбывалася сумяшчэнне абодвух пасадаў адной асобай.

Так, 30 траўня 1776 г. прэзідэнт гарадзенскі Андрэй Сталінскі атрымаў пасаду каралеўскага сакратара³⁸.

Урад надворнага каралеўскага сакратара ў крыніцах XVI–XVIII стст. таксама часта называўся «сакратар наш» альбо «сакратар яго каралеўскай моцці», ці скарочана – «сакратар ЯКМ». Пасада была вельмі ганаровай і даволі высока прызнавалася ў ВКЛ і Рэчы Паспалітай. Гэты ганаровы тытул надавалі асобам заслужаным у галіне навукі і мастацтва³⁹.

Аб сакратарах надворных караля Жыгімонта Аўгуста піша польскі даследчык Марэк Феранц⁴⁰. У сваім артыкуле ён выдзяляе шэраг катэгорый каралеўскіх сакратароў: надворныя, духоўныя, ганаровыя і тытулярныя. Надворныя сакратары былі штатнымі і рэгулярна знаходзіліся пры каралеўскім двары, дзе атрымлівалі грашовы заробак; духоўныя сакратары – займаліся справамі надання маёмасці касцёлам і духоўным асобам; ганаровыя – выконвалі розныя даручэнні манархаў і часам атрымоўвалі ўзнагароджанне, у тым ліку ў выглядзе нерухамай маёмасці; тытулярныя атрымлівалі сам урад як узнагароду і не выконвалі ніякіх абавязкаў, адпаведна не мелі аплаты⁴¹.

Функцыі сакратара ЯКМ часам мала чым адрозніваліся ад функцый двараніна ЯКМ – службовай асобы, якая адказвала за карэспандэнцыю, выконвала розныя каралеўскія даручэнні. Гуральскі прыпісвае сакратару разгляд спрэчак паміж дваранамі ЯКМ⁴². Больш падрабязна яго функцыі павінны былі быць распісаны ў каралеўскіх прывілеях на дадзеную пасаду ці ў інструкцыях. Але, як вядома, яны амаль не ўведзены ў навуковы ўжытак. Выключэннем з’яўляецца прывілей караля Яна Казіміра ад 20 мая 1661 г. на урад каралеўскага сакратара магілёўскаму войту Пятру Казановічу⁴³.

Каралеўскія сакратары з Гародні, як і з іншых гарадоў ВКЛ спалучалі гэты урад з магістрацкім, найчасцей з войтаўскім⁴⁴. Увогуле, на нашу думку, адпаведна вышэй згаданых катэгорый яны больш падыходзілі да ліку ганаровых. Асноўнай іх функцыяй было здзяйсненне сувязі паміж каралём і гарадскімі ўладамі, выканне яго даручэнняў і інфармаванне аб гэтым магістрата.

Шырока распаўсюджанымі ў Еўропе з’яўляюцца даследчыя працы прысвечаныя элітам, ў тым ліку і гарадскім. Дзякуючы захаваўшымся крыніцам ёсць магчымасць звярнуць больш падрабязную ўвагу на біяграфію прадстаўніка гарадзенскай мясцовай эліты, чалавека, які пакінуў значны адбітак у гісторыі Гародні, першага прэзідэнта места Юзафа Бадаракі. Асобныя эпізоды з яго жыцця знайшлі адлюстраванне ў працы Ю. Гардзева «Магдэбургская Гародня»⁴⁵. Юзаф Міхал Бадаракі нарадзіўся на мяжы XVII–XVIII стст. На старонках актавых кніг упершыню згадваецца 18 сакавіка 1734 г., падчас актыкацыі апраўдальнага тэстыманіяльнага

запісу⁴⁶. Пасаду райцы ў гарадзенскім магістраце Бадаракі займаў у 1737, 1741–1742 гг.⁴⁷, бурмістра – у 1738–1740, 1743 гг.⁴⁸. 11 сакавіка 1747 г. ён згадваецца як каралеўскі сакратар⁴⁹. Шляхетны пан Юзаф Бадаракі, сакратар ЯКМ, упершыню згадваецца як прэзідэнт 3 кастрычніка 1755 г.⁵⁰. У той жа час Андрэй Францішак Сталінскі называецца бурмістрам. У дакуменце за 27 жніўня 1756 г. абодва ўраднікі называюцца гарадзенскімі бурмістрамі⁵¹. Праз год 6 кастрычніка 1757 г. Юзаф Бадаракі і Андрэй Сталінскі ўжо маюць тытул прэзідэнтаў⁵². 27 красавіка 1763 г. Юзаф Бадаракі сустракаецца ў дакументах як шляхетны пан, субстытут (намеснік) сындыка генеральнага апостальскага Караля Літавора Храптовіча, сакратара ЯКМ⁵³. Пасады гарадзенскага прэзідэнта і сакратара ЯКМ займаў да моманту сваёй смерці 8 лістапада 1774 г.⁵⁴.

Юзаф Бадаракі тройчы быў жанаты. Першай яго жонкай называецца Марыяна Шульцаўна, дачка гарадзенскага бурмістра Жыгімонта і Юліаны Шульцаў, сястра Тамаша Шульца (06.06.1732 г.)⁵⁵. Другой жонкай Юзафа была Марыяна з роду Талаконскіх Пашкевічаў, сястра Андрэя Талаконскага Пашкевіча, які 10 сакавіка 1740 г. актыкаваў для яго асэкурацыйны запіс⁵⁶. Трэцяй жонкай стала шляхетная пані Марыяна Адамовічаўна (Свярчэўская па першаму мужу)⁵⁷.

Ад першага шлюбу з Марыянай Шульцаўнай у Бадаракі была дачка Ружа, ад трэцяга – Тэрэза. Абедрэе былі замухам за ўплывовымі гарадзенскімі ўраднікамі, што займалі важныя пасады ў гарадскім самакіраванні. Так, Ружа ў першым шлюбе была замухам за Вінцэнтам Жылінскім, віцэ-рэгентам Скарбовай камісіі ВКЛ⁵⁸, прэзідэнтам старой рады⁵⁹, у гэтым шлюбе нарадзіліся дзеці: Юзаф, Марыяна (жонка Казіміра Абрамовіча, бурмістра ў 1768 г. і прэзідэнта ў 1774 г.⁶⁰), Ганна, Брыгіта, Эльжбета⁶¹. У другі раз Ружа выйшла замуж за Юзафа Зялінскага, гарадзенскага вайта, віцэ-рэгента (намесніка) і архівіста Скарбовай камісіі ВКЛ (70–80-я гг. XVIII ст.)⁶².

Тэрэза была спачатку замухам за Янам Браунам, каралеўскім сакратаром, у другім шлюбе за Ваўжынцам Сабалеўскім, гарадзенскім паштмайстрам⁶³. У сувязі з гэтым цікавай уяўляецца інфармацыя С. Лазы і І. Трусава аб пабудове на «пляцу Цэхлівічоўскім» пад кіраўніцтвам архітэктара Мэйзэра у 1762–1765 гг. дома гарадзенскага паштмайстра Бадаракі⁶⁴. Дадзенае сцвярджанне можна лічыць недакладным, таму што згодна з архіўнымі звесткамі пасаду паштмайстра займаў не сам Бадаракі, а яго зяць Ян Браун, але камяніца з зямлёй да моманту складання тэстаментна належала самому Бадаракі⁶⁵. Можна лічыць слушным меркаванне Ю. Гардзева, што менавіта ў гэтым будынку знаходзілася гарадзенская пошта⁶⁶.

У сваім тэстаменце, які быў складзены 8 лістапада 1774 г. і актыкаваны ў кнігах гарадзенскага земскага суда 26 лістапада 1774 г.⁶⁷, Юзаф Бадаракі

завяшчаў пахаваць сваё цела ў склепе Бернардынскага касцёла ў Гародні, «у якім маецца звычай хаваць тэрцыяраў». Тэрцыярамі маглі называцца свецкія асобы, якія не давалі манаскіх абедаў, мелі сем'і, але абавязваліся весці сціплы лад жыцця і аказваць грашовую падтрымку касцёлу⁶⁸.

У той жа крыніцы Бадаракі згадвае, што атрымаў па тэстаменту ад першай жонкі Марыяны Шульцаўны (пам. 1730 г.) палову рагавой камяніцы на Рынку па Маставой вуліцы з Судамінскім пляцам і склепам пры ім, а таксама Мысевичаўскім пляцам, на якім быў агарод і драўлянае забудаванне. Гэтыя ўладанні завяшчаў перадаць дачцэ Ружы і яе мужу Зялінскаму⁶⁹. Унучцы Брыгідзе Жылінскай завяшчаў рагавы пляц над Нёманам, дзе пражываў жyd Пулталярак, і другі такі пляц, былое ўладанне Шмуклера, таксама пляц на вуліцы Азёрскай, набыты ад Карпушкі. Акрамя гэтага назаўсёды Брыгідзе перадаваўся пляц на вуліцы Рэзніцкай, атрыманы ад Сяткоўскіх. Другой унучцы, Кацярыне Жылінскай, Бадаракі завяшчаў выкупленую у кармелітаў маёмасць свайго шурына нябожчыка Тамаша Шульца, які напрыканцы свайго жыцця ўступіў у ордэн кармелітаў⁷⁰. Эльжбета Жылінская атрымала ў спадчыну драўляную краму на Рынку⁷¹. Унучцы Марыяне, яе мужу гарадзенскаму бурмістру Казіміру і сыну Вінцэнту Абрамовічам завяшчаў «пляц з будынкам, дзе сам пражываў»⁷², а удаўцу сваёй унучкі Ганны Жылінскай, Пятру Пастольскаму, гарадзенскаму радцу, – камяніцу з пляцам на Замкавай вуліцы⁷³, брату каплану Міхалу Бадаракі было завешчана атрыманне працэнтаў ад сумы, запісанай для алтара Ісуса⁷⁴. Дадзеныя звесткі сведчаць пра заможнасць першага гарадзенскага прэзідэнта, які здолеў сканцэнтраваць у руках сваіх нашчадкаў значную маёмасць.

Напрыканцы XVIII ст. з'яўляецца новая пасада – гарадзенскі пракуратар. У адпаведнасці з функцыямі і задачамі пры магістраце магло быць тры пракуратара: першы фіскальны, ці судовы, другі – пракуратар паліцыі, трэці спецыялізаваўся на абароне сірот і ўбогіх. Намі адшукана інфармацыя толькі пра аднаго гарадзенскага пракуратара. У прыватнасці, 10 сакавіка 1777 г. на пасаду пракуратара магістрата гарадзенскага быў прызначаны Ян Юрборскі, які быў абавязаны сачыць за паступленнем падаткаў, рэгулярна рабіць справаздачы перад магістратам⁷⁵.

На сённяшні момант вядома імяны 13 войтаў, 8 лентвойтаў, 1 віцэ-лентвойта, 14 бурмістраў, 29 райцаў, 21 лаўніка, 12 пісараў, 1 пракуратара Гарадзенскага магістрата XVIII ст. Інфармацыя аб іх прадстаўлена ў дадатку ад артыкула за 1700–1791 гг. [гл. дадатак 2].

Унутраная дзейнасць магістрату з'яўлялася дакладна рэгламентаванай і адной з яе асаблівасцяў у XVIII ст. была абавязковая рэгістрацыя новапрыбылыху пошуках заробку і сталага пражывання асоб. Спецыяльны ліст караля Аўгуста II да магістрата ад 11 лютага 1719 г. усталёўваў пільны

парадак атэстацыі бургмістрамі ўсіх асоб, што прыязджалі і прыходзілі ў горад, як хрысціян, так і жыдоў. Без атэстацыі ў магістраце і ведамасці ад яго яны не мелі права атрымаць у горадзе начлег, быць уладкаванымі на працу ці на службу⁷⁶ [гл. дадатак 1, дакумент 2].

У сваёй дзейнасці магістрат кіраваўся нормамі магдэбургскага права; актыкацыі магістрату падлягалі дакументы, складзеныя для патрэб мяшчан, а таксама заканадаўчыя нарматыўныя акты, якія тычыліся дзейнасці магістрата і выдаваліся ад імя манарха. З дакументаў другой групы вядомыя толькі згаданыя вышэй каралеўскі ліст да магістрату за 1719 г. і тры імператарскія указы канца XVIII ст. Варта заўважаць, што ў рамках вядомай працэсуальнай практыкі, у Гарадзенскім магістраце маглі актыкоўвацца таксама і тыя дакументы, якія не датычыліся Гародні і гарадзенскіх мяшчан, але мелі адносіны да іншых гарадоў і павеятаў Рэчы Паспалітай (акты куплі-продажу, інструкцыі, пленіпатэнцыі і інш)⁷⁷.

Архіў і канцылярыя. У актавых кнігах Гарадзенскага магістрата XVIII ст. ужо не згадваецца месца правядзення пасяджэнняў. Даведацца аб гэтым можна толькі з дапамогай урыўкавых запісаў. Як правіла, са згаданай мэтай выкарыстоўваліся ўласныя дамы ўраднікаў. Так, 5 снежня 1730 г. пасяджэнне адбылося ў судовым доме Міхала Календы, гарадзенскага райцы, верагодна там жа месціўся і архіў⁷⁸.

У 1784 г. у Гародні замест колішняй ратушы, зруйнаванай у вайну з Маскоўскай дзяржавай 1654–1667 гг., была ўзведзена новая мураваная з крамамі і гаубвахтай⁷⁹, куды відаць і былі ўрэшце перамешчаны канцылярыя з архівам. Справаводства вялося на польскай мове з выкарыстаннем лацінскіх тэрмінаў і выразаў. Некаторыя дакументы, як напрыклад, пасведчанне славетнага пана зэгармістра Людвіка Франкоіса, дадзенае Карыяту Фарыяшу, амаль цалкам напісаны на лаціне (29.07.1772)⁸⁰. На нашу думку Людвік Франкоіс з'яўляецца тым самым майстрам гадзіннікавых спраў, якога пад імем Франсуа ў ліку іншых згадае Ю. Гардзееў, спасылаючыся на Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў⁸¹.

У Гарадзенскім магістраце XVIII ст. існавала дзве пасады пісараў – пісара войтаўскага (засядаў на пасяджэннях войтаўска-лаўніцкага суда) і радзецкага (удзельнічаў у пасяджэннях бургмістраўска-радзецкага суда). Войтаўскім пісарам паміж 1712–1718 гг. з'яўляўся Тамаш Маркевіч, у 1718–1722 гг. – Міхал Фабіян Казакевіч, у 1728–1737 гг. – Казімір Шаркевіч, у 1743–1760 гг. – Ян Казімеровіч, у 1768–1777 гг. – Пётр Рамановіч, у 1782–1784 гг. – Ігнат Тапольскі, у 1787–1789 гг. – Якуб Сідаровіч, у 1791 г. – Пётр Губчынскі. Пісарам радзецкім у 1712–1717 гг. з'яўляўся Міхал Юхальскі, у 1719–1747 гг. – Мікалай Міхал Шаркоўскі, у 1752 г. – Пяткевіч,

у 1756–1762 гг. – Ігнат Сцярпейка, у 1764–1772 гг. – Лаўрын Сабалеўскі, у 1760 і 1776 гг. – Тадэвуш Клява, у 1776–1791 гг. – Даніэль Лянкевіч⁸².

Прыбытак радзецкага пісара складаўся з пенсіі са скарбу места, якая ў канцы XVIII ст. раўнялася 500 золотым у год, з атрымання аплаты ад атрымальнікаў дакументаў, а таксама з узнагародаў за надзвычайную працу⁸³. Напрыклад ў Магілёве за сваю працу яны атрымоўвалі па 4 тынфы на тыдзень⁸⁴.

У канцылярыі працавалі таксама падпіскі, возныя і іншыя канцылярысты. Сведчаць аб гэтым запісы мескіх кніг, дзе гаворыцца аб службе канцылярскай або аб мескіх пахолах. Напрыклад, у гарадзенскіх актах згадваецца магістрацкі пахолак Міхал Воўк, які ў другой палове XVIII ст. валодаў грунтам у вёсцы Грандзічы⁸⁵.

Па звестках Ю. Гардзева пераплётам актавых кніг, а менавіта інтралігатарскай справай, займаліся выключна мясцовыя жыды. У апошнюю чвэрць XVIII ст. гэта былі: Мэйрым, Лейба Абрамовіч, Гірш Зэльмановіч, Борух Еселёвіч⁸⁶.

Параўнанне структуры і асаблівасцяў функцыянавання Гарадзенскага магістрата ў XVII і XVIII стст. не выявіла значных адрозненняў. Да іх можна аднесці з’яўленне ў другой палове XVIII ст. у магістраце ўраду пракуратара і знікненне ўраду сендыка, а таксама наймення на заходні манер старэйшага бурмістра прэзідэнтам места. У XVIII ст. адчувальна большай стала роля польскай мовы, як асноўнай мовы ў справаходстве, і лаціны, што прасочваецца як праз назвы дакументаў, так і праз найменне ўрадаў. Магістрат, як і раней, складаўся з двух органаў судовай улады – бурмістраўска-радзецкага і войтаўска-лаўніцкага суда, якія маглі разглядаць справы, як разам, так і паасобку. Безумоўна, дадзены артыкул не прэтэндуе на цэласнае асвятленне ўсяго шырокага кола аспектаў, звязаных з гісторыяй Гарадзенскага магістрата XVIII ст., аднак характарызуе асноўныя бакі яго функцыянавання, абарачэння дакументаў, архіўнай справы ў азначаны перыяд.

ДАДАТКІ

Палітарнае транскрыбіраванне дакументаў было выканана з захаваннем тагачасных асаблівасцяў арыгінала. Пры публікацыі дакументаў выкарыстаны наступныя правілы: прозвішчы і імёны напісаны з вялікай літары, існуючыя скарачэнні раскрываюцца ў простых дужках, акрамя абрэвіатур ЖКм (яго каралеўскай міласці), Р. N. (панства нашага), Р. (пан), Р. Р. (паны). Лацінізмы пазначаюцца курсівам. Нумар аркуша актавай кнігі пазначаецца ў дакуменце ў квадратных дужках. Літары «ž, Ź, ą, ł» і інш. транскрыбіраваны, як у арыгінале, таксама як і вялікія літары напачатку слоў.

Дакумент 1. Элекцыя ўраднікаў Гарадзенскага магістрата 1718 г.
 Дакумент захоўваецца ў НГАБ, ф.1761, воп. 1, адз. з. 5, арк. 24–25.

Electia 1718 r.

[24] Anno 1718 dnia 21 Januarij szlachetny Pan Tomasz Eustach Markiewicz za *consensem* całego magistratu y Pospolstwa obrany na Lawictwo⁸⁷ ktoremu *jurament condonowano tandem* na Radziectwo promowowany. [24 адв.] Anno 1718 dnia 21 Januarij szl(ac)h(e)tny Bartłomey Kalinowski y szl(ac)h(e)-tny Pan Tomasz Markiewicz *in prosentio* całego magistratu y Pospolstwa przysięgli na Radziectwo za zgodę wszystkich Ich m(iłosci)w(ych)

Na Burmistrzowstwo podani *kandydacy*:

szl(ac)h(e)tny Pan Zygmunt Szulc. Kresek – 10.

Szl(ac)h(e)tny P. Jan K(azi)m(ie)rz Rozumowicz. Kresek – 2.

Szl(ac)h(e)tny P. Jan Markiewicz. Kresek – 28.

Szl(ac)h(e)tny P. Michał Kołęda. Kresek – 26.

Ponieważ na dniu dzisiejszym iednostainey zgody tak Szlachetnych Panow Urzędowych Maydeburgii Miasta JKm Grodna nie była na Panow Burmistrzow odłożona *Elekcyja* da dnia 28 Januarij.

Tandem 28 Januarij *An(no) P(ro)sens* Za Zgramadzeniem sie *ad locum solitum* Tak Szlachetnych Panow Urzędnikow Maydeburgyi Miasta JKm Grodna iako Panow Cechmistrzow y całego Pospolstwa podani Za *Kandydatow* na Burmistrzowstwo:

szl(ac)h(e)tny Pan Jan Grzywna Markiewicz miał kresek – 20.

Szl(ac)h(e)tny P. Zygmunt Szulc miał kresek – 10.

Szl(ac)h(e)tny P. Michał Kołęda kresek – 25.

Szl(ac)h(e)tny P. Jan Meyster kresek – 27.

Pro conclusionem tedy Szlachetny Pan Zygmunt Szulc *condonował* Swoie *Kalkuły per medietatem* Szla(c)h(e)tnym P.P. Janowi Meystrowi y P. Michałowi Kołędzie Rajcom *pro tunc*⁸⁸ Miasta Grodna. *Una nimi* tedy *Consensu* z Pomienionych Czterech Raycow y *Candytatow*⁸⁹ są obrani za Burmistrzow na rok 1718 Szl(a)-ch(e)tni Panowie Jan Meyster y Pan Michał Kołęda. *Nemine contradicente* *Dag Psoze*⁹⁰ Szczęśliwie Kturyym Szlachetnym obranym Panom Burmistrzom *Condonowana* Przysięga *ea ratione*⁹¹ ze *In Antecessum* będąc Burmistrzami przysięgali y na Radziectwo *unanimi Concordia* tak Urzędu Cechmistrzow y Całego Pospolstwa. Ich m(ił)osci czas P.P. Burmistrzowie *Novo Electi* Submiłłowali sie według dawnego Zwyczaui, *et in virtute* przeszley przysięgi byc Miasta JKm Grodna Szlachetnym P.P. Urzędowym, Cechmistrzom y Całemu Pospolstwu wszelką zyczliwość.

[25] Anno 1718 dnia 4 February według Praw y Przywileiow Naiasn(iej-szych) krulow P.N. mił(osciwy)ch Majdeburgyi Miasta JKm Grodna P.P. Cechmistrzowie *Jurament* wykonali *In p(ro)sentia*⁹² I(ego) m(iłosci) P. Matheusza By-

lewskiego Lantwoyta *pro tunc*⁹³ szl(a)h(e)tnych P.P. Jana Meystra, Michała Kolędy Burmistrzow, Jana Grzywny Markiewiczza, Tomasza Eustachiego Markiewiczza rayca, Felicyana Legatowicza Lawnika, Fabiana Michała Kozakiewiczza Pisarza woytowskiego Grodziens(kiego).

Z Cechu Kowalskiego obrani za Cechmistrzow szl(a)ch(e)tny P. Andrzej Wołk Lawnik, m(i)osciwy) P. Maciey Muraszka, Eliazs Iwaniszewski, Paweł Komarowski.

Z Cechu Szewskiego Franciszek Mierkowski, Bartłomiej Jankiewicz, Symon Opanowicz młodszy.

Z Cechu Garbarskiego Hrehory Romanowicz, Jan Maciejewicz.

Z Cechu Rybackiego Jerzy Daniłowicz, Michał Kozłowski.

Z Cechu Mularskiego.

Дакумент 2. Ліст караля Аўгуста II да Гарадзенскага магістрату аб абавязковай рэгістрацыі розных асоб, якія прыбылі на службу і працу ў Гародню, 11 лютага 1719 г.

Дакумент захоўваецца ў НГАБ, ф.1761, воп. 1, адз. з. 4, арк. 99–99 адв.

List napominalny do Magistratu Miasta JKM Grodna w Miescie według dawnych zwyczajow porządek czynili, łudzi roznych przychożych konnotowali, osobliwie służących u żydow *Pro Informatione* W. JM. Xiędza Proborzcza Grodziens(kiego).

[99] Działo się na Urzędzie Miasta Jkm Grodna *in Praesentia* szlachetnych PPw. Jana Rozumowicza, Tomasza Markiewiczza Burmistrzow, Jana Meystra, Michała Kolędy, Michała Oponowicza, Jana Markiewiczza, Zygmunta Szulca, Antoniego Juchalskiego, Bałtromieia Kalinowskiego Raycow, Eliazsa Iwaniszewskiego, Felicyana Legatowicza, Jakuba Łewancewicza, Daniela Noreyki, Jakuba Sulmanowskiego Ławnikow Roku 1719 msca Februaryi jedynastego dnia. Stanąwszy *personaliter* na Urzędzie Miasta Jkm. Grodna Jm Pan Marcin Stuczynski sługa wielmo(żnego) Jm Xiędza Suchodolskiego kanonika Smolenskigo, proboszcza Grodzien(skiego) o List Jkm. Do Miasta Grodna pisany od Akta Maydeburgy Grodzienskiej podał w te słowa pisany ktory upisuiąc od słowa do słowa taki u sobie tenor ma. August wtory Bożey Łaski krol Polski, Wielki Xiąże Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Żmudski, Kijowski, Wołhynski, Podolski, Podlaski, Inflantski, Smolenski, Siewierski y Czernihowski, a dziedziczny Xiąże ze łaski y Elector. Wszem wobec y koźdemu zosobna, a mianowicie szlachetnemu Magistratowi *et toti Communitati* Miasta naszego Grodna tudziesz łudziom wszelkiej Condycyey, w tym że Miescie na czyich kolwiek Juryzdykach jakiego kolwiek dostoiensstwa y stanu mieszkaiącym y nayduiącym się, a naybarzziej żydom Kahału Grodzien(skiego) o lesię Ich w Miescie Grodnie naydować może do wiadomosci podaiemy doniesione nam są przez Wielebnego Jana Sucho-

dolskiego, canonika Smolenskigo, proboszcza naszego Grodzienskigo wielkie *inkonwenientie, scelera et scandala*, ktore przychodzą ludzie do tego Miasta służbą u Chrzescian, a naybarziew u Żydow bawiący się, tudziesz y pokornym y na rodzienney robocie czas trawiący y tulaiące się trawią, z obrazą Bożą y różnemi Excessami popełniaią, przeto chcąc władzą naszą krolewską wszelkie usmierzyć swowole. Naprzod szlachetnemu Magistratowi przykazujemy, aby samych Gospodarzow wiele Ich iest na czyiey Juryzdyce y Placu tak Chrzescian iako y Żydow [99 адв.] Corocznie rejestrował Przychożych ludzi oboiey Pl(e)ci, jaka osoba i kiedy przyidzie do Miasta spisowali y Wielebnemu Proboszczowi Regestra dla Wielconocney spowiedzi rekwirowania komunikowali. Gospodarzom zaś wszystkim Chrzescianom, a naybardziej Żydom, Domami po Juryzdykach, Dworach wszelkich mieszkaiącym pilno Przykazujemy, aby Przychożych Łudzi zaraz do Burmistrow opowiadali y zapisować dawali nieprzyimując Żadney osoby na nocleg, na Robotę, Ani na służbę, ktora by od Magistratu Attestacyi nie miała. Wszelkiey zaś Condycyi Łudziom do Miasta naszego Grodna Przychodzącym przykazujemy aby przychodzyć do miasta zaraz, Magistratowi opowiadali się y wpisując się Attestacye brali żkąd przychodzą y gdzie u kogo iaką Robotą czy służbą iak długo bawic się będą pod wolnym przez Magistrat Sekwestrowaniem, Łapaniem, y więzieniem każdy zaś Gospodarz Chrzescianin y Żyd iesliby iakiego człowieka bez Attestacyi y Wiadomosci Magistratowey u siebie Przechowywał więzieniem karany bydz ma y Szkoda ktora by od Jakiey Stała się nagradzać ma y za występek Jako *Complex facti* karany być powinien. Też Czeladz u Żydow nayduiāco się y Dziennikow, Aby Żydzi w święta wszelkie do kosciola puszczali y chodzic *omnino* necessaryowali, Pod karaniem takowego Żyda więci⁹⁴ dniem ktory by Chrzescianskiey osobie do kosciola isc hamował, albo do Roboty Przymuszał. Ze zaś Żydzi w kromach swych maiąc szynki w święta iak nayraniey otwieraiā, Gdzie Pospolstwo upisać się zwykło y Msze święte w uroczystosci omieszkiwać, zabiegaiā y tym obrazie Bożey, Przykazujemy *serio* Żydom, Aby kromow szynkowych w Niedziele y Uroczyste Święta do Godziny Dziesiątey otwierac nieważyło się Podwolnym przez Magistrat **zamknięciem** y na Cały dzień Zapieczętowaniem, ktorey to woli naszej, Aby tak Chrescianie iako i Żydzi dość Czynili *serio* przykazujemy y Magistrat aby do Exekucyi Przywodził *Intymutemy*⁹⁵ w Czym aby Urząd Starosciński y Woytowski z Władzy Swey miał *Animaduwersyā* y do tego tak Magistrat, Pospolstwo y Żydow stymulował *Authoritate nostra Regia* zlecamy. U Tego listu Przy Pieczęci Jkm. Podpis ręki Naiiasnieyszego krola Jmsci tymi Słowy Augustus Rex. Connotacya zaś Pod Pieczęcią Jkmsci tym tenorem Maxymilian Graf Ossolinski⁹⁶ z Tęczyna, Podskarbi Nadworny koronny, ktory to list za Podaniem onego Przez osobe zwyspecifikowaną do Xiąg Maydeburgi Grodzenskigo iest przyięty y w xięgi wpisany.

Дадатак 2. Ураднікі Гарадзенскага магістрата 1700–1791 гг.⁹⁷

Войты

№	Дата	Імя, прозвішча	Крыніца
1.	04.11.1700	Масальскі Ян Антоній (<i>надворны маршалак ВКЛ</i>)	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. 2. Warszawa, 2009. S. 355.
	16.05.1706	Масальскі Ян Антоній (<i>надворны маршалак ВКЛ</i>)	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 355; ABAK. T. VII. C. 426.
2.	03.06.1706	Вайдзевіч Казімір Кароль (<i>дэкрэтовы пісар ВКЛ</i>)	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 355.
	26.09– 12.1707	Вайдзевіч Казімір Кароль (<i>дэкрэтовы пісар ВКЛ</i>)	Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Wrocław; Kórnik, 1985. T. XI. S. 734.
3.	25.09.1706– 18.08.1707	Крышпін Кіршэнштэйн Казімір Францішак (<i>плунгянскі староства</i>)	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 355; НГАБ, ф. 1711, воп. 1, адз. з. 2, арк. 323; адз. з. 3, арк. 465.
4.	1707	Скродзкі Міхал (<i>віскі стольнік</i>)	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 355; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, f. 2582, nr. 12.
5.	03.11.1709	Струтынскі Базыль	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. C. 355; ML 154, s. 192–193.
6.	18.10.1709	Катовіч Грыгорый Юзаф (<i>гарадзенскі староства</i>)	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 355.
	08.04.1713	Струтынскі Базыль	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 355.

	21.04.1713	Струтынскі Базыль	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 355.
	04.07.1715	Катовіч Грыгорый Юзаф (лоўчы, гарадзенскі староста)	НГАБ, ф. 1761, воп. 1, адз. з. 4, арк. 40.
	05.07.1717	Катовіч Грыгорый Юзаф (лоўчы, гарадзенскі староста)	НГАБ, ф. 1761, воп. 1, адз. з. 4, арк. 94.
	02.03.1724	Катовіч Грыгорый Юзаф (гарадзенскі староста)	НГАБ, ф. 1722, воп. 1, адз. з. 91, арк. 92–96 адв.
7.	24.03.1724	Чартарыйскі Міхал Фрэдэрык (віленскі кашталян)	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. C. 355; ML 161, s. 144–145.
	20.03.1727	Чартарыйскі Міхал Фрэдэрык (віленскі кашталян)	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 355; ML 165, s. 306–308.
8.	1736	Масальскі Міхал Юзаф (вялікі пісар ВКЛ)	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 356
	1751	Масальскі Міхал Юзаф (вялікі пісар ВКЛ)	НГАБ, ф. 1761, воп. 1, адз. з. 10, арк. 1.
9.	06.06.1765	Масальскі Юзаф Адрыян (гарадзенскі староста)	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 356.
10.	17.06.1765	Дулеба Юзаф (сакратар ЯКМ)	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 356; AGAD, Archiwum Kameralne, sygn III 325, k. 18.
11.	30.01.1768	Ельскі Юзаф (гарадзенскі харужы)	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 356.

	07.12.1782	Ельскі Юзаф (гарадзенскі харужы)	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 356.
12.	11.12.1782	Кліманскі Марцін (гарадзенскі падкаморы)	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 356; НГАБ, ф. 1705, воп. 1, адз. з. 68, арк. 55.
	15.02.1783	Кліманскі Марцін (гарадзенскі падкаморы)	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. С. 356; НГАБ, ф. 1741, воп. 1, адз. з. 42, арк. 2-7.
13.	20.02.1784	Зялінскі Юзаф Антоній (віцэ-рэгент (намеснік) і архівіст Скарбовай камісіі ВКЛ)	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 356.
	11.05.1784	Зялінскі Юзаф Антоній	НГАБ, ф. 1761, воп. 1, адз. з. 21, арк. 4.
	1791	Зялінскі Юзаф Антоній	Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 356; Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня. С. 275.

Лентвойты

№	Дата	Імя, прозвішча, дадатковыя пасады	Крыніца (НГАБ, ф. 1761)
1.	09.12.1712	Сямашка Казімір	Адз.з. 4, арк. 12.
	11.02.1715	Сямашка Казімір	Адз.з. 4, арк. 34-37.
2.	12.02.1716	Сарасек Ян Антоній (гарадзенскі намеснік і гродскі рэгент)	Адз.з. 4, арк. 44.
	11.01.1717	Сарасек Ян Антоній (гарадзенскі намеснік і гродскі рэгент)	Адз.з. 4, арк. 51.

3.	04.02.1718	Былеўскі Матэвуш	Адз.з. 5, арк. 25.
	15.03.1726	Сямашка Казімір	Адз.з. 4, арк. 235.
4.	28.05.1727	Крупскі Станіслаў (<i>старадубскі падчашы</i>)	Адз.з.4, арк. 268.
	07.11.1727	Крупскі Станіслаў Юзафат (<i>старадубаўскі падчашы</i>)	Адз.з. 4, арк. 289.
	20.01.1727	Сямашка Казімір	Адз.з. 4, арк. 314.
	23.02.1728	Крупскі Станіслаў Юзафат (<i>старадубскі падчашы</i>)	Адз.з. 4, арк. 352.
	10.05.1729	Крупскі Станіслаў Юзафат (<i>старадубскі падчашы</i>)	Адз.з.4, арк. 400 адв.
	06.03.1730	Крупскі Станіслаў Юзафат (<i>старадубскі падчашы</i>)	Адз.з. 6, арк. 135.
5.	13.09.1740	Цешэйка Міхал (<i>смаленскі падчашы</i>)	Адз.з. 6, арк. 186.
	28.03.1741	Цешэйка Міхал (<i>смаленскі падчашы</i>)	Адз.з. 6, арк. 191.
6.	11.03.1747	Пачобут Адлянскі Казімір Ян Непамуцэн Тадэвуш (<i>крайчы і ротмістр Гарадзенскага пав.</i>)	Адз.з. 6, арк. 276.
7.	07.06.- 13.10.1758	Шаняўскі Станіслаў	Адз.з. 6, арк. 346, 353.
8.	12.11.1766	Грабскі Станіслаў Юзафат (<i>гарадзенскі рэгент земскі</i>)	Адз.з. 6, арк. 435.
	14.07.1770	Грабскі Станіслаў Юзафат (<i>гарадзенскі рэгент земскі</i>)	Адз.з. 6, арк. 482.

Віцэ-лентвойты

№	Дата	Імя, прозвішча	Крыніца (НГАБ, ф. 1761)
1.	04.07.1715	Каліноўскі Бартламей	Адз.з. 4, арк. 40.

Бурмістры

№	Дата	Імя, прозвішча, дадатковыя пасады	Крыніца (НГАБ, ф. 1761)
1.	25.04.1712	Разумовіч Ян	Адз.з. 4, арк. 10.
2.	25.04.1712	Грыўна Маркевіч Ян	Адз.з. 4, арк. 10.
	05.09.1714	Разумовіч Ян Казімір	Адз.з. 4, арк. 32.
3.	05.09.1714	Мейстр Ян	Адз.з. 4, арк. 32.
	11.02.1715	Мейстр Ян	Адз.з. 4, арк. 34.
4.	11.02.1715	Календа Міхал	Адз.з. 4, арк. 34.
	12.02.1716	Разумовіч Ян Казімір	Адз.з. 4, арк. 44.
5.	12.02.1716	Апановіч Міхал	Адз.з. 4, арк. 44.
	11.01.1717	Разумовіч Ян Казімір	Адз.з. 4, арк. 51.
	11.01.1717	Апановіч Міхал	Адз.з. 4, арк. 51.
	12.11.1718	Календа Міхал	Адз.з. 4, арк. 97.
	05.02.1719	Разумовіч Ян Казімір	Адз.з. 4, арк. 98.
6.	05.02.1719	Маркевіч Тамаш Яўстах	Адз.з. 4, арк. 98.
	11.12.1719	Разумовіч Ян Казімір	Адз.з. 4, арк. 119.
	13.05.1720	Календа Міхал	Адз.з. 4, арк. 120.
	07.07.1720	Мейстр Ян	Адз.з. 4, арк. 122 адв.
7.	12.02.1721	Шульц Жыгімонт	Адз.з. 4, арк. 130.
	28.07.1721	Календа Міхал	Адз.з. 4, арк. 136.
	23.01.1722	Шульц Жыгімонт	Адз.з. 4, арк. 138 адв.
	23.01.1722	Календа Міхал	Адз.з. 4, арк. 138 адв.
	20.10.1723	Разумовіч Ян Казімір	Адз.з. 4, арк. 171.
	20.10.1723	Мейстр Ян	Адз.з. 4, арк. 171.

	07.07.1724	Разумовіч Ян Казімір	Адз.з. 4, арк. 189 адв.
	07.07.1724	Маркевіч Тамаш Яўстах	Адз.з. 4, арк. 189 адв.
	22.03.1725	Мейстр Ян	Адз.з. 4, арк. 200.
	22.03.1725	Календа Міхал	Адз.з. 4, арк. 200.
	15.03.1726	Календа Міхал	Адз.з. 4, арк. 235.
	07.07.1726	Мейстр Ян	Адз.з. 6, арк. 32.
	28.05.1727	Разумовіч Ян Казімір	Адз.з. 4, арк. 268.
8.	28.05.1727	Судан Юзаф	Адз.з. 4, арк. 268.
	23.02.1728	Календа Міхал	Адз.з. 4, арк. 352.
	23.02.1728	Маркевіч Тамаш Яўстах	Адз.з. 4, арк. 352.
	10.05.1729	Мейстр Ян	Адз.з. 4, арк. 400 адв.
	12.10.1729	Календа Міхал	Адз.з. 4, арк. 417.
	06.03.1730	Мейстр Ян	Адз.з. 6, арк. 135.
9.	07.05.1731	Цяхлевіч Войцах	Адз.з. 6, арк. 143.
	13.08.1735	Календа Міхал	Адз.з. 6, арк. 159.
	13.08.1735	Мейстр Ян	Адз.з. 6, арк. 159.
	19.08.1737	Мейстр Ян	Адз.з. 6, арк. 172.
	19.08.1737	Судан Юзаф	Адз.з. 6, арк. 172.
	10.02.1738	Календа Міхал	Адз.з. 6, арк. 174.
10.	10.02.1738	Бадаракі Юзаф	Адз.з. 6, арк. 174.
	16.12.1739	Мейстр Ян	Адз.з. 6, арк. 183.
	16.12.1739	Бадаракі Юзаф	Адз.з. 6, арк. 183.
	13.09.1740	Бадаракі Юзаф	Адз.з. 6, арк. 186.
	28.03.1741	Календа Міхал	Адз.з. 6, арк. 191.

	28.03.1741	Мейстр Ян	Адз.з. 6, арк. 191.
	26.11.1744	Мейстр Ян	Адз.з. 6, арк. 252.
	26.11.1744	Бадаракі Юзаф	Адз.з. 6, арк. 252.
11.	19.04.1751	Сталінскі Андрэй Францішак	Адз.з. 6, арк. 295.
	03.10.1755	Бадаракі Юзаф Міхал (<i>прэзідэнт, сакратар ЯКМ</i>)	Адз.з. 6, арк. 323.
	03.10.1755	Сталінскі Андрэй Францішак	Адз.з. 6, арк. 323.
	13.10.1758	Бадаракі Юзаф Міхал (<i>прэзідэнт, сакратар ЯКМ</i>)	Адз.з. 6, арк. 353.
12.	17.01.1763	Жылінскі Вінцэнт Тадэвуш (<i>прэзідэнт</i>)	Адз.з. 6, арк. 411.
13.	17.01.1763	Клява Тадэвуш (<i>прэзідэнт</i>)	Адз.з. 6, арк. 411.
	17.01.1763	Бадаракі Юзаф (<i>прэзідэнт, сакратар ЯКМ</i>)	Адз.з. 6, арк. 411.
	17.01.1763	Сталінскі Андрэй Францішак (<i>прэзідэнт</i>)	Адз.з. 6, арк. 411.
	13.01.1768	Клява Тадэвуш	Адз.з. 6, арк. 443.
14.	13.01.1768	Абрамовіч Казімір	Адз.з. 6, арк. 443.
	13.01.1768	Сталінскі Андрэй Францішак (<i>прэзідэнт</i>)	Адз.з. 6, арк. 443.
	13.01.1768	Бадаракі Юзаф (<i>прэзідэнт, сакратар ЯКМ</i>)	Адз.з. 6, арк. 443.

	15.10.1774	Сталінскі Андрэй Францішак (<i>прэзідэнт</i>)	Адз.з. 6, арк. 524.
	15.10.1774	Абрамовіч Казімір (<i>прэзідэнт</i>)	Адз.з. 6, арк. 524.
	01.02.1779	Клява Тадэвуш	Адз.з. 6, арк. 668.
15.	01.02.1779	Крэйбіч Францішак	Адз.з. 6, арк. 668.
	01.02.1779	Сталінскі Андрэй Францішак (<i>прэзідэнт, сакратар ЯКМ</i>)	Адз.з. 6, арк. 668.

Райцы

№	Дата	Імя, прозвішча	Крыніца (НГАБ, ф. 1761)
1.	25.04.1712	Календа Міхал	Адз.з. 4, арк. 10.
2.	25.04.1712	Апановіч Міхал	Адз.з. 4, арк. 10.
3.	25.04.1712	Урублеўскі Пётр	Адз.з. 4, арк. 10.
4.	09.12.1712	Мейстр Ян	Адз.з. 4, арк. 12.
5.	11.02.1715	Разумовіч Ян	Адз.з. 4, арк. 34.
	11.02.1715	Апановіч Міхал	Адз.з. 4, арк. 34.
	11.02.1715	Урублеўскі Пётр	Адз.з. 4, арк. 34.
6.	11.02.1715	Шульц Жыгімонт	Адз.з. 4, арк. 34.
7.	06.06.1715	Юхальскі Антоній	Адз.з. 4, арк. 36.
	28.06.1715	Маркевіч Ян	Адз.з. 4, арк. 37.
	12.02.1716	Календа Міхал	Адз.з. 4, арк. 44.
	12.02.1716	Маркевіч Ян	Адз.з. 4, арк. 44.
	11.01.1717	Маркевіч Ян	Адз.з. 4, арк. 51.
	11.01.1717	Календа Міхал	Адз.з. 4, арк. 51.
	05.07.1717	Мейстр Ян	Адз.з. 4, арк. 94.
	12.11.1718	Разумовіч Ян	Адз.з. 4, арк. 97.
	12.11.1718	Апановіч Міхал	Адз.з. 4, арк. 97.
	12.11.1718	Маркевіч Ян	Адз.з. 4, арк. 97.
8.	12.11.1718	Каліноўскі Баўтрамей	Адз.з. 4, арк. 97.
	05.02.1719	Мейстр Ян	Адз.з. 4, арк. 98.

	05.02.1719	Календа Міхал	Адз.з. 4, арк. 98.
	05.02.1719	Шульц Жыгімонт	Адз.з. 4, арк. 98.
	13.05.1720	Апановіч Міхал	Адз.з. 4, арк. 120.
	13.05.1720	Маркевіч Ян	Адз.з. 4, арк. 120.
	13.05.1720	Шульц Жыгімонт	Адз.з. 4, арк. 120.
	12.02.1721	Апановіч Міхал	Адз.з. 4, арк. 130.
	12.02.1721	Мейстр Ян	Адз.з. 4, арк. 130.
	12.02.1721	Юхальскі Антоній	Адз.з. 4, арк. 130.
	12.02.1721	Маркевіч Ян	Адз.з. 4, арк. 130.
9.	12.02.1721	Маркевіч Тамаш Яўстах	Адз.з. 4, арк. 130.
	12.02.1721	Каліноўскі Баўтрамей	Адз.з. 4, арк. 130.
	23.01.1722	Апановіч Міхал	Адз.з. 4, арк. 138 адв.
	23.01.1722	Каліноўскі Баўтрамей	Адз.з. 4, арк. 130.
	09.12.1722	Разумовіч Ян Казімір	Адз.з. 4, арк. 163.
	09.12.1722	Маркевіч Тамаш Яўстах	Адз.з. 4, арк. 163.
	20.10.1723	Календа Міхал	Адз.з. 4, арк. 171.
	07.07.1724	Календа Міхал	Адз.з. 4, арк. 189 адв.
	07.07.1724	Мейстр Ян	Адз.з. 4, арк. 187.
	22.03.1725	Разумовіч Ян Казімір	Адз.з. 4, арк. 200.
	22.03.1725	Маркевіч Тамаш Яўстах	Адз.з. 4, арк. 200.
	15.03.1726	Маркевіч Тамаш Яўстах	Адз.з. 4, арк. 235.
10.	15.03.1726	Судан Юзаф	Адз.з. 4, арк. 235.
	29.03.1726	Разумовіч Ян Казімір	Адз.з. 4, арк. 237.
	28.05.1727	Мейстр Ян	Адз.з. 4, арк. 268.
	28.05.1727	Календа Міхал	Адз.з. 4, арк. 268.
	28.05.1727	Маркевіч Тамаш Яўстах	Адз.з. 4, арк. 268.
	23.02.1728	Мейстр Ян	Адз.з. 4, арк. 352.
11.	23.02.1728	Нарэйка Даніла	Адз.з. 4, арк. 352.
	10.05.1729	Маркевіч Тамаш Яўстах	Адз.з. 4, арк. 400 адв.
	10.05.1729	Судан Юзаф	Адз.з. 4, арк. 400 адв.
	10.05.1729	Нарэйка Даніла	Адз.з. 4, арк. 400 адв.
12.	10.05.1729	Цяхлевіч Войцах	Адз.з. 4, арк. 400 адв.
	06.03.1730	Календа Міхал	Адз.з. 6, арк. 135.
	06.03.1730	Маркевіч Тамаш Яўстах	Адз.з. 6, арк. 135.

	06.03.1730	Судан Юзаф	Адз.з. 6, арк. 135.
	06.03.1730	Нарэйка Даніла	Адз.з. 6, арк. 135.
	19-26.08.1737	Календа Міхал	Адз.з. 6, арк. 172.
13.	19-26.08.1737	Бадаракі Юзаф	Адз.з. 6, арк. 172.
	10.02.1738	Мейстр Ян	Адз.з. 6, арк. 174.
	10.02.1738	Судан Юзаф	Адз.з. 6, арк. 174.
14.	10.02.1738	Ёрдан Ян Каспар	Адз.з. 6, арк. 174.
	16.12.1739	Календа Міхал	Адз.з. 6, арк. 183.
	16.12.1739	Ёрдан Ян	Адз.з. 6, арк. 183.
	13.09.1740	Календа Міхал	Адз.з. 6, арк. 186.
	13.09.1740	Мейстр Ян	Адз.з. 6, арк. 186.
	28.03.1741	Ёрдан Ян Каспар	Адз.з. 6, арк. 191.
15.	28.03.1741	Шаркоўскі Мікалай Міхал	Адз.з. 6, арк. 191.
	26.11.1744	Календа Міхал	Адз.з. 6, арк. 252.
	26.11.1744	Ёрдан Ян Каспар	Адз.з. 6, арк. 252.
	26.11.1744	Шаркоўскі Мікалай Міхал	Адз.з. 6, арк. 252.
	11.03.1747	Ёрдан Ян Каспар	Адз.з. 6, арк. 276.
16.	11.03.1747	Сталінскі Андрэй Францішак	Адз.з. 6, арк. 276.
	19.04.1751	Мейстр Ян	Адз.з. 6, арк. 295.
17.	19.04.1751	Вінтэргальтр Клеменс	Адз.з. 6, арк. 295.
18.	19.04.1751	Высоцкі Тамаш	Адз.з. 6, арк. 295.
19.	19.04.1751	Жылінскі Вінцэнт	Адз.з. 6, арк. 295.
	03.10.1755	Вінтэргальтр Клеменс	Адз.з. 6, арк. 323.
	03.10.1755	Высоцкі Тамаш	Адз.з. 6, арк. 323.
20.	03.10.1755	Мейстр Бенедыкт	Адз.з. 6, арк. 323.
21.	13.10.1758	Юшкевіч Юры	Адз.з. 6, арк. 353.
	17.01.1763	Юшкевіч Юры	Адз.з. 6, арк. 411.
22.	17.01.1763	Жылінскі Матэвуш	Адз.з. 6, арк. 411.
23.	17.01.1763	Каваліцкі Вінцэнт	Адз.з. 6, арк. 411.
24.	15.10.1774	Клява Тадэвуш	Адз.з. 6, арк. 524.
25.	15.10.1774	Крэйбіч Францішак	Адз.з. 6, арк. 524.
26.	15.10.1774	Легатовіч Юзаф	Адз.з. 6, арк. 524.
27.	15.10.1774	Сабалеўскі Ваўрынец	Адз.з. 6, арк. 524.

28.	01.02.1779	Пастольскі Пётр	Адз.з. 6, арк. 668.
29.	01.02.1779	Шаматула Марцін	Адз.з. 6, арк. 668.

Лаўнікі

№	Дата	Імя, прозвішча	Крыніца (НГАБ, ф. 1761)
1.	25.04.1712	Леванцэвіч Якуб	Адз.з. 4, арк. 10.
2.	25.04.1712	Суліmanoўскі Якуб	Адз.з. 4, арк. 10.
3.	25.04.1712	Шаркоўскі Міхал	Адз.з. 4, арк. 10.
4.	05.09.1714	Нарэйка Даніла	Адз.з. 4, арк. 32.
5.	05.09.1714	Легатовіч Феліцыян	Адз.з. 4, арк. 32.
	11.02.1715	Суліmanoўскі Якуб	Адз.з. 4, арк. 34.
6.	11.02.1715	Іванішэўскі Еліаш	Адз.з. 4, арк. 34.
	11.02.1715	Нарэйка Даніла	Адз.з. 4, арк. 34.
	06.06.1715	Леванцэвіч Якуб	Адз.з. 4, арк. 36.
	06.06.1715	Легатовіч Феліцыян	Адз.з. 4, арк. 36.
	06.06.1715	Шаркоўскі Міхал	Адз.з. 4, арк. 36.
	12.02.1716	Іванішэўскі Еліаш	Адз.з. 4, арк. 44.
	12.02.1716	Легатовіч Феліцыян	Адз.з. 4, арк. 44.
	05.07.1717	Іванішэўскі Еліаш	Адз.з. 4, арк. 94.
	05.07.1717	Суліmanoўскі Якуб	Адз.з. 4, арк. 94.
	05.07.1717	Нарэйка Даніла	Адз.з. 4, арк. 94.
7.	04.02.1718	Воўк Андрэй	Адз.з. 5, арк. 25.
	12.11.1718	Леванцэвіч Якуб	Адз.з. 4, арк. 97.
	12.11.1718	Нарэйка Даніла	Адз.з. 4, арк. 97.
	12.11.1718	Легатовіч Феліцыян	Адз.з. 4, арк. 97.
	11.12.1719	Леванцэвіч Якуб	Адз.з. 4, арк. 119.
	12.02.1721	Леванцэвіч Якуб	Адз.з. 4, арк. 130.
	12.02.1721	Нарэйка Даніла	Адз.з. 4, арк. 130.
	12.02.1721	Легатовіч Феліцыян	Адз.з. 4, арк. 130.

	28.07.1721	Леванцэвіч Якуб	Адз.з. 4, арк. 136.
	23.01.1722	Леванцэвіч Якуб	Адз.з. 4, арк. 138 адв.
	23.01.1722	Нарэйка Даніла	Адз.з. 4, арк. 138 адв.
	23.01.1722	Легатовіч Феліцыян	Адз.з. 4, арк. 138 адв.
	20.10.1723	Нарэйка Даніла	Адз.з. 4, арк. 171.
	20.10.1723	Легатовіч Феліцыян	Адз.з. 4, арк. 171.
	07.07.1724	Нарэйка Даніла	Адз.з. 4, арк. 189 адв.
8.	07.07.1724	Судан Юзаф	Адз.з. 4, арк. 189 адв.
	22.03.1725	Легатовіч Феліцыян	Адз.з. 4, арк. 200.
	22.03.1725	Нарэйка Даніла	Адз.з. 4, арк. 200.
	22.03.1725	Судан Юзаф	Адз.з. 4, арк. 200.
	15.03.1726	Легатовіч Феліцыян	Адз.з. 4, арк. 235.
9.	15.03.1726	Вішнеўскі Францішак	Адз.з. 4, арк. 235.
	07.07.1726	Нарэйка Даніла	Спр .6, арк. 32.
	07.07.1726	Шаркевіч Казімір	Адз.з. 6, арк. 32.
	28.05.1727	Нарэйка Даніла	Адз.з. 4, арк. 268.
	28.05.1727	Легатовіч Феліцыян	Адз.з. 4, арк. 268.
10.	28.05.1727	Шаркевіч Казімір	Адз.з. 4, арк. 268.
11.	07.11.1727	Цяхлевіч Войцах	Адз.з. 4, арк. 289.
	23.02.1728	Легатовіч Феліцыян	Адз.з. 4, арк. 352.
12.	23.02.1728	Каваліцкі Павел	Адз.з. 4, арк. 352.
13.	23.02.1728	Каспаровіч Казімір	Адз.з. 4, арк. 352.
	05.06.1728	Цяхлевіч Войцах	Адз.з. 4, арк. 368.
	12.10.1729	Каваліцкі Павел	Адз.з. 4, арк. 417.
14.	12.10.1729	Губчынскі Ян	Адз.з. 4, арк. 417.
15.	06.03.1730	Жызнеўскі Францішак	Адз.з. 6, арк. 135.
	06.03.1730	Каваліцкі Павел	Адз.з. 6, арк. 135.
	07.05.1731	Каваліцкі Павел	Адз.з. 6, арк. 143.

	07.05.1731	Губчынскі Ян	Адз.з. 6, арк. 143.
16.	19– 26.08.1737	Ёрдан Ян Каспар	Адз.з. 6, арк. 172.
	13.09.1740	Губчынскі Ян	Адз.з. 6, арк. 186.
17.	13.09.1740	Высоцкі Войцах	Адз.з. 6, арк. 186.
	28.03.1741	Губчынскі Ян	Адз.з. 6, арк. 191.
	28.03.1741	Высоцкі Войцах	Адз.з. 6, арк. 191.
18.	26.11.1744	Высоцкі Тамаш	Адз.з. 6, арк. 252.
	26.11.1744	Губчынскі Ян	Адз.з. 6, арк. 252.
	19.04.1751	Губчынскі Ян	Адз.з. 6, арк. 295.
19.	19.04.1751	Юшкевіч Юры	Адз.з. 6, арк. 295.
20.	13.10.1758	Клява Тадэвуш	Адз.з. 6, арк. 353.
21.	13.10.1758	Жылінскі Матэвуш	Адз.з. 6, арк. 353.

Пісары

№	Дата	Імя, прозвішча	Крыніца (НГАБ, ф. 1761)
1.	25.04.1712	Маркевіч Тамаш (<i>войтаўскі пісар</i>)	Адз.з. 4, арк. 10.
2.	09.12.1712	Юхальскі Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Адз.з. 4, арк. 12.
	06.06.1715	Юхальскі Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Адз.з. 4, арк. 36.
	04.07.1715	Маркевіч Тамаш (<i>войтаўскі пісар</i>)	Адз.з. 4, арк. 40.
	05.07.1717	Маркевіч Тамаш (<i>войтаўскі пісар</i>)	Адз.з. 4, арк. 94.
3.	04.02.1718	Кзакевіч Міхал (<i>войтаўскі пісар</i>)	Адз.з. 5, арк. 25.
4.	05.02.1719	Шаркоўскі Мікалай Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Адз.з. 4, арк. 98.

	13.05.1720	Шаркоўскі Мікалай Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Адз.з. 4, арк. 120.
	20.10.1723	Шаркоўскі Мікалай Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Адз.з. 4, арк. 171.
	07.07.1724	Шаркоўскі Мікалай Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Адз.з. 4, арк. 190.
	22.03.1725	Шаркоўскі Мікалай Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Адз.з. 4, арк. 200.
	15.03.1726	Шаркоўскі Мікалай Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Адз.з. 4, арк. 235.
	28.05.1727	Шаркоўскі Мікалай Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Адз.з. 4, арк. 268.
5.	23.02.1728	Шаркевіч Казімір (<i>войтаўскі пісар</i>)	Адз.з. 4, арк. 352.
	05.06.1728	Шаркоўскі Мікалай Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Адз.з. 4, арк. 368.
	10.05.1729	Шаркоўскі Мікалай Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Адз.з. 4, арк. 400 адв.
	06.03.1730	Шаркоўскі Мікалай Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Адз.з. 6, арк. 135.
	07.05.1731	Шаркоўскі Мікалай Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Адз.з. 6, арк. 143.
	18.01.1732	Шаркевіч Казімір (<i>войтаўскі пісар</i>)	Адз.з. 6, арк. 154.
	19– 26.08.1737	Шаркоўскі Мікалай Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Адз.з. 6, арк. 172.
	19– 26.08.1737	Шаркевіч Казімір (<i>войтаўскі пісар</i>)	Адз.з. 6, арк. 172.
	16.12.1739	Шаркоўскі Мікалай Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Адз.з. 6, арк. 183.
6.	13.09.1740	Казімеровіч Ян (<i>войтаўскі пісар</i>)	Адз.з. 6, арк. 186.
	28.03.1741	Шаркоўскі Мікалай Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Адз.з. 6, арк. 191.

	28.03.1741	Казімеровіч Ян (<i>войтаўскі пісар</i>)	Адз.з. 6, арк. 191.
	28.03.1744	Казімеровіч Ян (<i>войтаўскі пісар</i>)	Адз.з. 6, арк. 245.
	26.11.1744	Шаркоўскі Мікалай Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Адз.з. 6, арк. 252.
	1747	Шаркоўскі Мікалай Міхал (<i>радзецкі пісар</i>)	Гардзеёў Ю. 3 гісторыі канцылярыі гарадзенскага магістрата. С. 104.
	19.04.1751	Казімеровіч Ян (<i>войтаўскі пісар</i>)	Адз.з. 6, арк. 295.
7.	1752	Пяткевіч (<i>радзецкі пісар</i>)	Гардзеёў Ю. С. 104.
8.	1756-1762	Сцярпейка Ігнат (<i>радзецкі пісар</i>)	Гардзеёў Ю. С. 104.
	13.10.1758	Казімеровіч Ян (<i>войтаўскі пісар</i>)	Адз.з. 6, арк. 353.
9.	1764–1772	Сабалеўскі Лаўрын (<i>радзецкі пісар</i>)	Гардзеёў Ю. С. 104.
10.	07.01.1769	Раманоўскі Тамаш (<i>войтаўскі пісар</i>)	Адз.з. 6, арк. 469.
	23.02.1769	Раманоўскі Тамаш (<i>войтаўскі пісар</i>)	Адз.з. 6, арк. 471.
11.	1760, 1776	Клява Тадэвуш (<i>радзецкі пісар</i>)	Гардзеёў Ю. С. 104.
12.	1776-1791	Лянкевіч Даніэль (<i>радзецкі пісар</i>)	Гардзеёў Ю. С. 104.

Пракуратары

№	Дата	Імя, прозвішча	Крыніца (НГАБ, ф. 1761)
1.	10.03.1777	Юрборскі Ян	Адз.з. 6, арк. 631.

¹ Яцкевіч З., Урублеўскі В. Гарадзенскі магістрат у XVII ст. // Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст. / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У Сліж. Гародня, 2009. С. 75–117.

² Гардзеёў Ю. 3 гісторыі канцылярыі гарадзенскага магістрата // Герольд Litherland. Гародня, 2004. № 3–4. С. 104.

- ³ Гардзеёў Ю. Да пытання аб гісторыі Гродзенскай ратушы (канец XV–XVIII стст.) // Краязнаўчыя запіскі. Вып. 4. Гродна, 1997. С. 57–63; Гардзеёў Ю. Магдэбургская Гародня. Гродна; Вроцлаў, 2008. С. 35–40.
- ⁴ Сьліж Н. Лава ў капліцы Маці Божай Студэнцай у фарным касцёле Гародні // Arche. Другая Гародня. 2010. № 1, 2. С. 81.
- ⁵ Словарь древнего актового языка Северо-западного края и царства польского / сост. Н. Горбачевский. Вильна. 1874.
- ⁶ Goralski Z. Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000; Losowski Y. Kancellaria miast szlacheckich woj. Lubelskiego. Lublin, 1996.
- ⁷ Ferenc M. Sekretarze «Nadworni» Zygmunta Augusta // Studia Historyczne. R. XL, 1997. Z. 1 (156). S. 33–34.
- ⁸ Яцкевіч З. Л. Каралеўскія сакратары з Магілёва ў XVII–XVIII. // Беларускі археаграфічны штогоднік. Вып. 3. Мн. 2002. С. 189–190.
- ⁹ Urzędnicy Wielkiego księstwa Litewskiego. Spisy. Województwo Trockie XIV–XVIII wiek. / Pod red. A. Rachuby. Opr. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, A. Naratym. Przy współpr. A. Macuka i J. Aniszczanki. Warszawa, 2009. S. 355.
- ¹⁰ Акты Виленской Археографической Комиссии (далее – АВАК). Т. VII. Акты Гродненского городского суда. Вильна, 1874.
- ¹¹ Урублеўскі В. В., Яцкевіч З. Л. Віцебскі магістрат у канцы XVI–XVIII стст. // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навук. канф., прысвеч. 50-годдзю знаходкі берасцяной граматы ў Віцебску і 150-годдзю з дня нараджэння А. Р. Брадоўскага, 22–23 кастрычніка 2009 г. Мінск, 2010. С. 124; Яцкевіч З. Архівы Магілёва XVI–пач. XX стст. // Сучасныя праблемы дакументазнаўства, архівазнаўства і археаграфіі (Матэрыялы навук.-практ. канф., прысвеч. 85-годдзю Дзярж. архіў. службы і 80-годдзю Нац. архіва Рэсп. Беларусь) (Мінск, 12 красавіка 2007 г.). Мн., 2007. С. 146–150; Яцкевіч З. Л. Праблемы даследавання статусу і біяграфій беларускіх гарадскіх ураднікаў XV–XVIII стст. // Праблемы гістарыяграфіі, крыніцазнаўства, архівазнаўства і археаграфіі ў Беларусі: Матэрыялы «круглага стала», прысвечанага 60-годдзю з дня нараджэння праф. У. М. Міхнюка (Мінск, 28 верасня 2007 г. / Склад. В. С. Пазнякоў, П. П. Журкевіч; навук. рэд. У. І. Адамушка, А. Я. Рыбакоў. Мн., 2008. С. 88–94; Беларусь у актавых кнігах XVI–XVIII стст. Вып. 2: Магілёўскі магістрат. 1597–1598, 1599–1600, 1602–1603 / Аўт.-склад. А. А. Лашкевіч і З. Л. Яцкевіч. Ч. 1–2. Мн., 2006.
- ¹² Яцкевіч З., Урублеўскі В. Гарадзенскі магістрат у XVII ст... С. 77.
- ¹³ Тамсама. С. 77–83.
- ¹⁴ Словарь древнего актового языка Северо-западного края и царства польского / сост. Н. Горбачевский. Вильна. 1874.
- ¹⁵ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, адз. з. 4.
- ¹⁶ Спрогис И.Я. Географический указатель выборных документов из актовых книг Виленского центрального архива. Вильна, 1913.
- ¹⁷ Документ быў надрукаваны ў: Памяць: Гіст.-дакум. хроніка горада Гродна. Мн., 1999. С. 84–95.
- ¹⁸ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, адз. з. 5.
- ¹⁹ Тамсама, адз. з. 6.
- ²⁰ Спрогис, И.Я. Географический указатель выборных документов...
- ²¹ НГАБ. Переводные таблицы к древним актам. Ф. 1761, воп. 1, адз. з. 21.
- ²² Тамсама, арк. 22–26 адв.
- ²³ Тамсама, адз. з. 24.
- ²⁴ Тамсама, арк. 23 адв.

- ²⁵ Тамсама, арк. 76.
- ²⁶ Тамсама, адз. з. 4, арк. 274.
- ²⁷ Тамсама, адз. з. 5, арк. 25.
- ²⁸ Урублеўскі В. В., Яцкевіч З. Л. Віцебскі магістрат у канцы XVI–XVIII стст... С. 124.
- ²⁹ Падрабязней гл.: З. Яцкевіч, В. Урублеўскі. Гарадзенскі магістрат у XVII ст... С. 75–117.
- ³⁰ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, адз. з. 6, арк. 252, 295, 353.
- ³¹ Тамсама, адз. з. 4, арк. 40.
- ³² Тамсама, адз. з. 5, арк. 17 адв.
- ³³ Losowski Y. Kancellaria miast szlacheckich... S. 115.
- ³⁴ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, адз. з. 6, арк. 411, 443, 524.
- ³⁵ Тамсама, арк. 323.
- ³⁶ Тамсама, арк. 411.
- ³⁷ Сьліж Н. Лава ў капліцы Маці Божай Студэнцак... С. 81.
- ³⁸ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, адз. з. 6, арк. 571–571 адв.
- ³⁹ Яцкевіч З. Л. Каралеўскія сакратары з Магілёва... С. 184–192.
- ⁴⁰ Ferenc M. Sekretarze «Nadworni» Zygmunta Augusta...
- ⁴¹ Ibid., S. 32–33.
- ⁴² Zbigniew Góralski. Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. S. 136
- ⁴³ Яцкевіч З. Л. Каралеўскія сакратары з Магілёва... С. 189–190.
- ⁴⁴ Тамсама. С. 186.
- ⁴⁵ Гардзеёў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 256–258.
- ⁴⁶ НГАБ. Ф. 1769, воп. 1, адз. з. 7, арк. 445–446
- ⁴⁷ Тамсама, арк. 797, 883; адз. з. 6, арк. 193, 229.
- ⁴⁸ Тамсама, адз. з. 8, арк. 1; адз. з. 6, арк. 188, 231.
- ⁴⁹ Тамсама, адз. з. 6, арк. 276.
- ⁵⁰ Тамсама, арк. 323.
- ⁵¹ Тамсама, арк. 335.
- ⁵² Тамсама, арк. 342.
- ⁵³ Тамсама, арк. 413–414 адв.
- ⁵⁴ Тамсама, арк. 543.
- ⁵⁵ Тамсама, адз. з. 8, арк. 483–486.
- ⁵⁶ Тамсама, арк. 511–512.
- ⁵⁷ ГДГАМ (далей – Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей). Кніга 15114, арк. 5.
- ⁵⁸ Гардзеёў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 182.
- ⁵⁹ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, адз. з. 6, арк. 411.
- ⁶⁰ Тамсама, арк. 443, 524.
- ⁶¹ Тамсама, арк. 423–424 адв.
- ⁶² Гардзеёў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 258; НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, адз. з. 6, арк. 608–609 адв.
- ⁶³ Тамсама.
- ⁶⁴ Loza St. Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa, 1954. S. 201; Трусов И.Г. Историко-архивные и библиографические исследования по бывшему кармелитскому монастырю и костелу в г. Гродно. КНИ. Гродно, 1990. С. 14.
- ⁶⁵ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, адз. з. 6, арк. 538–539 адв.

- ⁶⁶ Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 187.
- ⁶⁷ Аўтары выказваюць шчырую ўдзячнасць сп. А. І. Шаландзе за магчымасць карыстацца копіяй згаданага дакумента.
- ⁶⁸ Sondel J. Słownik łacinsko-polski dla prawników i historyków. Kraków, 1997. S. 939; Gloger Z. Encyklopedia staropolska. Warszawa, 1985. S. 364
- ⁶⁹ ГДГАМ. Кніга 15114, арк. 4.
- ⁷⁰ Тамсама, арк. 4 адв.
- ⁷¹ Тамсама, арк. 12 адв.
- ⁷² Тамсама, арк. 8–8 адв.
- ⁷³ Тамсама, арк. 8 адв.–9.
- ⁷⁴ Тамсама, арк. 9 адв.–10. Назва храма ў дакуменце не пазначана.
- ⁷⁵ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, адз. з. 6, арк. 631–631 адв.
- ⁷⁶ Тамсама, адз. з. 4, арк. 99–99 адв.
- ⁷⁷ Тамсама, адз. з. 5, арк. 21; адз. з. 6, арк. 469–470 адв.; адз. з. 24, арк. 23 адв., 76.
- ⁷⁸ НГАБ. Ф. 1711, воп. 1, адз. з. 22, арк. 866–867 адв.
- ⁷⁹ Гардзеў Ю. Да пытання аб гісторыі Гродзенскай ратушы... С. 61; Encyklopedia powszechna. T. X, W, 1862. S. 750.
- ⁸⁰ НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, адз. з. 6, арк. 505–505 адв.
- ⁸¹ Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня... С. 317.
- ⁸² Гардзеў Ю. 3 гісторыі канцылярыі гарадзенскага магістрата... С. 104.
- ⁸³ Тамсама. С. 104; НГАБ. Ф. 1761, воп. 1, адз. з. 13, арк. 464.
- ⁸⁴ AGAD. Archiwum Kameralne, sygna. II/128, арк. 377; Яцкевіч З. Архівы Магілёва XVI–пач. XX стст... С. 146–150.
- ⁸⁵ Гардзеў Ю. 3 гісторыі канцылярыі гарадзенскага магістрата... С. 105; НГАБ. Ф. 1764, воп. 1, адз. з. 9, арк. 665; адз. з. 14, арк. 885.
- ⁸⁶ Гардзеў Ю. 3 гісторыі канцылярыі гарадзенскага магістрата... С. 108.
- ⁸⁷ Так у тэксце.
- ⁸⁸ Так у тэксце.
- ⁸⁹ Так у тэксце.
- ⁹⁰ Так у тэксце.
- ⁹¹ Так у тэксце.
- ⁹² Так у тэксце.
- ⁹³ Так у тэксце.
- ⁹⁴ Так у тэкście.
- ⁹⁵ Intymuteta у дадзеным кантэксце павестка, пісьмовае ўведамленне для прадастаўлення ў магістрат.
- ⁹⁶ Ассалінскі Франц Максімілян (пам. 1756) – граф, падскарбі надворны каронны, з 1736 г. – герцаг і пэр Францыі.
- ⁹⁷ Большасць звестак аб урадніках было адшукана ў НГАБ (ф. 1761, воп. 1), менавіта таму ва ўсіх спісах, акрамя спісу войтаў пазначэнне месца захавання, апроч нумара справы і аркуша, адсутнічае.

«Danse macabre» у тэкстах манастырскіх хронік

Усе гарадзенскія кляштарныя хронікі змяшчаюць звесткі пра злачынствы і пакаранні, якія мелі месца ў горадзе. На старонках манаскіх дакументаў, прысвечаных захаванню інфармацыі пра падзеі ў манастырах, падобныя апісанні выглядаюць асабліва адметна. Некаторыя з іх звяртаюць увагу на дзіўнасць злачынства, іншыя сведчаць пра ўдзел манахаў у судовым працэсе у якасці духоўнікаў, іншыя асабліва ярка апісваюць спосаб выканання кары.

Падрабязнасць некаторых апісанняў і насычанасць крывавымі сцэнамі ўздымае пытанні пра прычыны з'яўлення падобных тэкстаў у хроніках: замілаванне да крыві ці наадварот выражэнне здзіўлення ці пратэсту ў адносінах да сітуацыі. У якую культурную парадыгму ўлісваюцца манаскія тэксты другой паловы XVIII ст. і якое стаўленне да апісанай сітуацыі выражаюць? Як адбываліся смяротныя пакаранні ў Гародні ў гэты перыяд і як рэагавалі на іх мясцовыя жыхары?

На старонках гарадзенскіх манаскіх хронік: кармеліцкага кляштара (складалася ў 1652–1790 гг.), езуіцкага¹ (1650–1768 гг.), Дамавой гісторыі бернардынцаў² (1763–1792 гг.), – крымінальныя злачынствы, працэсы ці пакаранні, якія мелі месца ў Гародні, згадваюцца 13 разоў (з апісаннем 12 выпадкаў – адзін з іх апісваецца ў дзвюх хроніках). Манахі-бернардынцы ўдзельнічалі ў працэсах у якасці духоўнікаў з 1765 г. (раней гэтым займаліся езуіты)³, таму, напэўна, колькасць упамінаванняў пакаранняў у хроніках гэтага манастыра большая, чым іншых (7 з 13).

Найбольш ранняя згадка аб працэсах зроблена ў гісторыях езуітаў у 1743 г.⁴, апошнія з'яўляюцца ў хроніцы бернардынцаў у 1790 г. Найчасцей падобныя апісанні сустракаюцца ў тэкстах у 1788–1790 гг. (6 выпадкаў з 13).

Хроніка кармелітаў босых часта адзначае аўтараў тэкстаў, такім чынам для трох з апісанняў пакаранняў вядома аўтарства. Найранейшае апісанне смяротнага пакарання прыводзіцца бр. Кліментам ад Ахвяравання бласлаўленай панны Марыі (Міхалам Ёдкам), які выконваў функцыю гарадзенскага гістарыёграфа ў 1757–1760 гг., пасля службы прапаведнікам і падпрэрам у віленскім кляштары ў 1754–1757 гг.⁵ Экзекуцыю 1760 г. у падрабязнасцях прадставіў бр. Сямён ад св. Тадэвуша⁶ (дадзены ўрывак хронікі будзе прыведзены ніжэй). У 1787–1790 гг. Хроніку вёў бр. Мацвей ад

св. Марыі і адзначае два выпадкі здзяйснення пакаранняў. На жаль, іншыя біяграфічныя звесткі адносна апошніх гістарыёграфу нявыяўлены.

У хроніках згадваюцца 9 смяротных пакаранняў, 3 з іх – з апісаннем кваліфікаванай кары. Найбольш жорсткія з апісаных пакаранняў адбываліся ў 1760 і 1790 гг. Табліца з дадзенымі аб злачынствах і пакараннях прыводзіцца ніжэй.

Звяртае ўвагу позняе з’яўленне апісанняў смяротных пакаранняў у хроніках (у адносінах да храналагічнага перыяду, у які ствараліся тэксты). Нельга меркаваць, што ў ранейшыя гады пакаранні не адбываліся ці былі больш лагоднымі. Магчыма, колькасць пакаранняў у горадзе ўзрасла з перанясеннем у Гародню адной з сесій Галоўнага трыбунала ВКЛ у 1775 г., аднак насычанасць апісанняў хронік выпадае на яшчэ пазнейшыя гады – 1788–1790 гг.

Адначасова ў другой палове XVIII ст. ва ўсёй Еўропе, таксама і Рэчы Паспалітай, вядуцца грамадскія дыскусіі пра нечалавечнасць цялесных катаванняў, неабходную адпаведнасць пакаранняў віне, бессэнсоўнасць публічных экзекуцый, нават адмену смяротнага пакарання. Падставы для дэбатаў былі закладзены ўжо ў працах Хрысціана Тамазіуса (1655–1728) і Шарля Мантэск’ё (1689–1755)⁷. Сфармулявалі ідэі гуманітарнага падыходу да пытання пакаранняў немец Карл Гоммел (1722–1781), аўстрыйск Яозэф фон Зонненфельс (1733–1817), італьянец Гаэтана Філанджэры (1752–1788)⁸. Найбольшы ўплыў, па меркаванням гісторыкаў права, мела праца Чэзарэ Бекарыі «Пра злачынствы і кары», выдадзеная на італьянскай мове ў 1764, на французскай – у перакладзе А. Марэле – у 1766 г.⁹ Ч. Бекарыя выступае за амаль поўную адмену смяротнага пакарання, увядзенне градацыі караў у адпаведнасці са злачынствамі, увядзенне зняволення ў вязніцы як асноўную меру пакарання¹⁰. Ужо ў 1767 г. на падставе гэтай працы Кацярына II выдае «Інструкцыю» для рэформы карнага заканадаўства ў Расійскай імперыі¹¹.

У Рэч Паспалітую дыскусія пра гуманітарны падыход да пакаранняў увайшла ў 1780-я гг.¹² У ёй удзельнічаюць такія юрысты як Тэадор Астроўскі (1750–1802), Себасцян Чохран (1749–1819), сябры Дэпутацыі па распрацоўцы новага Кодэкса карнага права Юзаф Шыmanoўскі (1748–1801), Юзаф Вейсенхоф (1760–1798)¹³.

У той жа перыяд у еўрапейскіх краінах пачынаюць ажыццяўляцца рэальныя рэформы заканадаўства, якія прыводзяць да таго, што пакаранні на гонару, цялесныя катаванні, смяротнае пакаранне паступова зыходзяць з ліку караў. Першай краінай, у якой былі адмененыя катаванні, была Аўстрыя – у 1776 г.¹⁴ Пазней, у кодэксе Іосіфа II, выдадзеным у 1787 г., «Allgemeines Gesetz über Verbrechen und derselben Bestrafung», цалкам адмяняецца пакаранне смерцю ў звычайных працэсах. Адмена дзейнічала

да 1795 г. у сувязі з рэакцыяй на Французскую рэвалюцыю¹⁵. Рэформы карнага заканадаўства праводзіліся ці рыхтаваліся таксама ў іншых Еўрапейскіх краінах.

У Рэчы Паспалітай напрыканцы XVIII ст. працягвала дзейнічаць былое заканадаўства. У гарадах ВКЛ у якасці карнага права дзейнічалі магдэбургскае права і Статут 1588 г., якія прадугледжвалі шырокае выкарыстанне смертнага пакарання¹⁶.

Аднак, нягледзячы на тое, што рэформа права не была рэалізавана, у гэты перыяд адбываліся выразныя змены ў судовай практыцы. Даследчыкі прыводзяць дадзеныя па гарадах Польшчы. Напрыклад, па падліках М. Мікалайчыка, кракаўская гарадская рада з 1750 г. пастаянна змяншала колькасць смяротных прысудаў, так што пасля 1790 г. у судовых кнігах не адзначаны ніводны выпадак прызначэння найвышэйшага прысуду¹⁷. Падобная тэндэнцыя назіралася таксама ў іншых буйных гарадах Рэчы Паспалітай (Познані, Пшэмыслі)¹⁸.

На наш погляд, занатоўванне на старонках хронік апісанняў смяротных пакаранняў было менавіта вынікам непрыняцця падобных звычаяў аўтарамі тэкстаў. Стасаваныя пакаранні выдаваліся настолькі дзіўнымі і жорсткімі, што манахі не маглі не занатаваць іх у сваіх кнігах. Пацверджаннем падобнай інтэрпрэтацыі з'яўляецца спосаб апісання пакаранняў, праяўленне спагады да прызначаных на смерць злачынцаў. Разгледзім два найбольш падрабязныя апісанні пакаранняў.

1) З хронікі кармелітаў босых. 1760 г. Група разбойнікаў хрысціян і жыдоў напала на двор пана Паніквіцкага. Яны збілі гаспадара і забілі грэка-каталіцкага святара, які прыйшоў яму на дапамогу.

*In solemnitate sancti patris nostri Joannis a Cruce executio facta est per ministrum justitiae severissimi decreti, emanati a judicio terrestri grodnensi. <...> Christianus vivus palo infixus. Duo ex Judeis fidem amplexati christianam, gladio animadversi, eorum capita uniuscuiusque ad tumbam propriam pervenere. Aliorum carnes forcipibus ignitis laniatae, manusque guttatim sulphure et pice liquata exustae, post dissectorum vivorum corporum partes, non procul a patibulis appensae. Unus autem vivus, versus viam publicam Skidel, post duas costas lateris palo appensus.*¹⁹

У свята св. айца нашага Яна ад Крыжа служкай справядлівасці была выканана экзекуцыя па жорсткаму дэкрэту²⁰, выдадзенаму Гарадзенскім земскім судом. <...> Хрысціянін жывы на кол быў пасаджаны. Двое з жыдоў, якія прынялі хрысціянскую веру, былі сцятыя мячом, і іх галовы былі пакладзеныя кожная ў адпаведную ёй труну. Іншых жа [іудзеяў] кускі цела былі вырваныя распаленымі абцугамі, рукі – прапаленыя па кроплях серай і растопленай смалой, пасля разрублення часткі жывых целаў былі падвешаныя недалёка ад шыбеніцы. Адзін жа жывы,

насупраць грамадскай дарогі на Скідаль, паміж двух рэбраў бока за гак быў падвешаны.

2) 3 Дамавой гісторыі бернардынцаў. 1790 г.

Sententia iudicum Tribunalis Magni Ducatus Lithuaniae ad executionem deducta est circa horam 12 antemeridianam in causa Judaei nefandi, qui occidit hominem catholicum mercatorem, crudeliter, pro hoc facinore praedictus Judaeus a carnifice in platea civitatis poena amputationis capitis, postea sectione in 4 partes corporis affectus est ignominiose. Nostri religiosi zelo ducti laborabant circa animam illius, ut cognita falsitate religionis suae judaeicae perveniret ad nostrum verissimam et sanctissimam religionem, facinorosus Judaeus non animi iudicio, sed pertinaciae studio in religione sua usque ad finem persistens, infelix efflavit animam et in perpetuum perdidit. Continuo in ore habebat et proclamabat: Messiam non venisse. Messiam non venisse, sed fore venturum²¹.

Прысуд суддзяў Трыбунала Вялікага Княства Літоўскага быў выкананы калі 12 гадзіны дня ў справе бязбожнага жыда, які забіў каталіка гандляра, жорстка, за гэтае злачынства названы жыд быў ганебна пакараны на гарадской плошчы: спачатку праз кару адсячэння галавы ад цела, потым рассячэнне цела на 4 часткі. Нашы манахі, кіруемыя руплівасцю (Божай), працавалі над яго душой, каб, пазнаўшы ілжывасць сваёй іўдзейскай рэлігіі, перайшоў да нашай праўдзівай і святой веры. Але злачынца, не паводле суджэння розуму, а ўплыву ўпартасці і застаўся ва ўласнай веры аж да канца, і няшчасны выпусціў дух і загінуў навечна. Увесь час жа меў у вуснах і абвяшчаў: «Месія не прыйшоў. Месія не прыйшоў, але яшчэ прыйдзе».

На нашу думку, абодва апісанні выражаюць пэўнае спачуванне да злачынцаў. Кармеліцкі аўтар падкрэслівае гуманнасць звыклага смяротнага пакарання праз адсячэнне галавы, кажучы пра пахаванне гэтай галавы разам з целам. Сама дэталёвасць і вобразнасць апісанняў кармеліцкай хронікі выяўляе жорсткасць і нечалавечнасць гэтых караў.

У абодвух выпадках хронікі апісваюць працу манахаў над навярненнем іўдзеяў, вынікам чаго, акрамя «вечнага збаўлення», было б больш лагоднае пакаранне. Паводле Статута 1588 г. да іўдзеяў, якія судзіліся хрысціянскім судом, стасаваліся такія нормы права як для простых людзей. Калі ж жыд пераходзіў на хрысціянства, «тогда каждая такая особа и потомство ихъ за шляхтича почитаны быти мають»²² і судзіцца адпаведным чынам. Так, у першым з цытаваных урыўкаў ахрышчаныя жыды за ўчынены разбой былі сцяганы мячом (як шляхціцы).

У працэсах над іўдзеямі, якія былі апісаныя ў хроніках, заўсёды ўдзельнічаюць манахі, схіляючы тых да прыняцця хрысціянства. Тым не менш, тэксты хронік не толькі не фіксуюць праяў антысеміцкага стаўлення, але і апісваюць пакаранні ў спосаб характэрны для іўдзейскай мартыралогіі, падкрэсліваючы мужнасць асоб у час смерці²³, праяўляюць спагаду да няверных.

Акрамя прыведзеных двух выпадкаў кваліфікаванага пакарання ў хроніках адзначаецца павешанне царкоўнага злодзея, якое адбылося таксама ў верасні 1790 г.²⁴ Трэба адзначыць, што рабаванне царквы разумелася як злачынства супраць Бога і адносілася да публічных, разам са злачынствамі супраць дзяржавы і парадку ў ёй, паводле права Новага Часу²⁵.

Хроніка кармелітаў прыводзіць факт бацьказабойства па намове маці, які меў месца ў Гародні ў 1788 г.²⁶ Адзначаецца, што справа дайшла да Асэсарскага суда, і быў пацверджаны смяротны прысуд. Матэрыялы войтаўскага суда адносна гэтага працэсу знаходзяцца ў Актавых кнігах гарадзенскай магдэбургіі²⁷. Паводле пастановы суда маці, Разалія Леановіч, была асуджана на знеслаўленне (інфамію) і смерць праз адсячэнне галавы, сын жа, Ян Леановіч, – таксама на знеслаўленне і смерць і акрамя таго, чвартаванне цела і развешванне яго частак ля «гасцінцаў публічных»²⁸. Дакументы справы заканчваюцца на перадачы яе ў Асэсарскі суд²⁹. Варта адзначыць, што і паводле артыкулаў Статута, і магдэбургскага права бацьказабойства каралася інфаміяй і ганебным патапленнем у мяшку з чатырма жывёламі³⁰ (па традыцыі Рымскага права), аднак, як сцвярджаюць гісторыкі права, такі прысуд увогуле не прызначаўся ў практыцы³¹. Чвартаванне цела пасля смерці лічылася больш лагоднай карай, чым звычайнае, таму што пазбаўляла чалавека пакутаў.

У хроніках адзначаецца адзін выпадак забойства маці-ўдавы ўласнага трохгадовага сына. Тэкст хронікі прыводзіць інфармацыю пра прыкметы вар'яцтва жанчыны, хоць падобны дыягназ не згадваецца (жанчына кажа, што лічыла, што забівае асла). Сцвярджаецца, што ўдава была прызнана вінаватай і смяротны прысуд (адсячэнне галавы) быў выкананы 4 траўня 1759 г.³² Забойства жанчынай нованароджанага дзіцяці паводле магдэбургскага права каралася закопваннем жывёцом у зямлю і прабіццём колам або патапленнем³³. Паводле Статута бацька ці маці, вінаватыя ў забойстве дзіцяці, павінны былі быць зняволеныя год і шэсць тыдняў у вежы і пазней на працягу года публічна вызнаваць віну ў царкве (чатыры разы)³⁴; забойства ж незаконнанароджанага дзіцяці жанчынай ці пазбаўленне плоду каралася смерцю³⁵. У выпадку, апісаным у хроніцы, справа не ідзе пра забойства немаўляці. Не адзначаецца, як доўга жанчына была ўдавой ці іншыя абставіны справы. Згадваюцца толькі прыкметы вар'яцтва, аднак, як сведчыць выданы прысуд, яны не былі прызнанымі³⁶ – жанчына атрымала смяротнае пакаранне, хоць і некваліфікаванае.

Адзначаецца адзін выпадак працэсу супраць жывага за забойства двух хрысціянскіх дзяцей, для падрыхтоўкі, «як кажуць», іудзейскіх рытуалаў³⁷. Пра выключнасць гэтага выпадку сведчыць апісанне яго ў двюх хроніках. Злачынца атрымаў смяротны прысуд – адсячэнне галавы. Бернардзінскі храніст адзначае працу манахаў («нашых і дамініканцаў») па навярненні

іудзея, аднак той «нешчасліва душу сваю згубіў у вечнасць»³⁸. Такім чынам, у хроніках не выражаецца антысемеіцкіх поглядаў, выказваецца сумнеў адносна магчымасці выкарыстання крыві ў рытуалах (што таксама падкрэслівалася ў афіцыйнай дактрыне касцёла³⁹), выяўляецца спачуванне да «нешчаслівага» нехрысціянна, суд жа выносіць смяротны прысуд, але праз звычайнае, некваліфікаванае пакаранне.

Такім чынам, усе працэсы, апісаныя ў хроніках, якія заканчваліся смяротным (асабліва кваліфікаваным) пакараннем, былі звязаныя з выключнымі злачынствамі: разбоем, бацьказабойствам, забойствам уласнага дзіцяці, рабаваннем святыні, забойствам дзяцей, інтэрпрэтаваным як рытуальнае. Хронікі прыводзяць яшчэ некалькі выпадкаў звычайных смяротных пакаранняў: злачынца ў іх заўсёды быў вінен у смерці пацяпелага⁴⁰.

У параўнанні з Кракавам і прыведзенымі вышэй іншымі буйнымі гарадамі Рэчы Паспалітай, дзе напрыканцы XVIII ст. амаль знікаюць смяротныя пакаранні, колькасць падобных прысудаў у Гародні гэтага перыяду вельмі высокая, прычым некаторыя з іх выкарыстоўваюць кваліфікаваныя кары. На наш погляд, менавіта адчуванне жорсткасці практыкі смяротных караў паўплывала на адзначэнне гэтых выпадкаў на старонках хронік.

Колькасць і характар звестак, якія прыводзяцца ў хроніках пра прысуды і пакаранні, сведчаць пра ўвагу аўтараў да гэтай праблемы. Вобразнае дэталёвае апісанне кваліфікаваных караў падкрэслівае іх акрутнасць і несучаснасць. Мы лічым, што падобныя апісанні пакаранняў можна інтэрпрэтаваць як праяву гуманітарнага стаўлення да праблемы пакаранняў аўтараў хронік, адпаведнае агульнаеўрапейскай гуманітарнай плыні, якая развіваецца ў другой палове XVIII ст. Манахі, хоць не ўдзельнічаюць на старонках хронік адкрыта ў дыскусіях пра сэнсоўнасць розных відаў пакаранняў, выяўляюць увагу да гэтай праблематыкі і рэагуюць у духу прадстаўнікоў Асветніцтва.

Таб. 1. Эзекуцы ў Гродне

дата	значыцца (акрэсліць не якое ў хроніцы)	значыцца	судовая інстанцыя	прысуд	месца эзекуцы	увагі аўтараў хронік	крыніца
1.	1743	забыцтва рохтары каляці	войтаўскі суд				Гісторыя сузітаў, 30. Л. 19.
2.	1759 красавік	лейка <i>жычыва ўрава апаедат mliler ydana</i>	магістрат	смарота прысуд		вар'ягтва - лічыла, што забівае асла	Хроніка кармеліт. Л. 39дв
3.	1760 св'ята ад кража	жылы <i>жычыва ўрава апаедат mliler ydana</i>	земскі суд	храсціянцін - насаджанне жылога на кол, жылы, які прыналі храсціянства, - адзячэнне галавы мяром, будзе - выраванне кускоў цела, паленне крошчымі серы і смалы, чвартаванне, павешанне часткаў целаў на агляд	каля п'ябейшы (насураць грамадскай дарогі на Скідаць)	<i>жорстка (szalifikawaty) прысуд severissimus decretus</i>	Хроніка кармеліт. Л. 41-4 дв.
4.	1765, студзень-сакавік	слуга пана Міхленца, стражнік п'яскага	магістрат	смарота прысуд	взяцтва - у бернарцінаў	эзекуцыя пры назарыні ў яго гораде (<i>podziwieniem miasta całego</i>)	Historia domowa, Cz. 1, K. 5v
5.	1774, месяц неўказаны	жонка <i>лейкага жьдота іхот сіншдат Jadaei, жывына - храсціянка mliler Christiana</i>	магістрат	грашовая кара			Хроніка кармеліт. Л. 47дв-48

6.	1776, чэрвень	габрыі	напаўценне разбойнае	трыбунал	смероты прасуд				Historia domowa. Cz. 2. K. 3v
7.	1776, жнівень	Ян Грабскі, Вітнінг Баранюбскі		трыбунал	смероты прасуд аблаўам		пахаваны на Бернардынскіх могілках	Historia domowa. Cz. 2. K. 4v	
8.	1788, месяц неўдакладна	<i>жэнка менавіта і яе свя іагор сціпадат incolae et sans filius</i>	забойства мужыка і башкі	магістрат, аскарокі суд	смероты прасуд аблаўам			Хроніка кармеліт. Л. 115 - 115одв	
9.	1790, май	бязбожны жьд <i>Judas nefandus</i>	рытуальнае забойства (запрудчанне) двух хрысціянскіх дзяцей	трыбунал ВКЛ	смероты прасуд - адрэжэнне галавы	Рынак (кар)	манахі спрабуюць наварнуць - напачэсны пераходзіць у вечную згубу, сумну ў мацьмямаці рытуальнага забойства - "як кажуць" (<i>ut dicunt</i>); манахі спрабуюць наварнуць - алмавы - "і так ён, белы, перайшоў ад напачэснага жьдзя" (<i>Ersie ex infelicis ad multo infeliciorem vitam miser se transiit</i>).	Historia domowa. Cz. 2. K. 44; Хроніка кармеліт. Л. 121одв.	
10.	1790, верасень	бязбожны жьд <i>Judas nefandus</i>	забойства хрысціянна - куша	трыбунал ВКЛ	смероты прасуд - адрэжэнне галавы, потым чвартаванне	Рынак	манахі спрабуюць наварнуць - паграе са словамі "Меся не прайшоў. Меся не прайшоў, але яшчэ грайдзе"	Historia domowa. Cz. 2. K. 54	
11.	1790, верасень	габрыі Янкель Шломавіч	рабаванне святляў		смероты прасуд	шэбёніца	манахі спрабуюць наварнуць, ён гатовы прыняць хрысціянства, калі будзе даравава жьдце, у іншым выпадку - не.	Historia domowa. Cz. 2. K. 54	
12.	1790, верасень	іншы габрыі	гвалт		кляймо на губе			Historia domowa. Cz. 2. K. 54	

- ¹ *Анналы і гісторыі езуітаў // Рымскі архіў Таварыства Ісуса, Ф. Lithuanica.*
- ² *Historia domowa klasztoru Grodzieńskiego XX Bernardynów ... od roku 1763 D. 2 Lipca zaczęta. Księga I: 1763–1775 // Адзел рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі Польшчы, ф. BOZ, адз. з. 1798 (мф. 83258); Historia domowa klasztoru Grodzieńskiego XX Bernardynów ... od roku 1776 d. 1 Stycznia zaczęta. Księga II: 1776–1792 // Vilnau Universiteto Mokslines Bibliotekos rankraščių skyrius. F. 4–A–391.*
- ³ *Historia domowa... Cz. 1. K. 5.*
- ⁴ *Анналы і гісторыі езуітаў..., адз. з. 50, арк. 19.*
- ⁵ *Міхал Ёдка памёр у 1768 г. Кляштарную адукацыю праходзіў у Любліне. Гл.: Kronika rozpañskich Karmelitów Bosych / opr. przez P.Fr. Neumanna. – Poznań, 2001. S. 366.*
- ⁶ *Хроніка кляшгара Кармелітаў Босых... Л. 40.*
- ⁷ *Salmonowicz S. Europejskie kodyfikacje karne epoki Oświecenia: programy i ich realizacja // Salmonowicz S. Z wieku Oświecenia. Studia z dziejów prawa i polityki XVIII w. Toruń, 2001. S. 54.*
- ⁸ *Salmonowicz S. Europejskie... S. 49–68; Sójka-Zielińska K. Historia prawa. Wyd. 13. Warszawa, 2009. S. 268–269.*
- ⁹ *Толькі ў 1766 г. праца была 6 разоў перавыдадзена на французскай мове накладам па 1000 асобнікаў. Гл.: Salmonowicz S. Lektura Dei delitti e delle pene Cezarego Beccarii (1738–1794) w dwuchsetlecie zgonu autora dzieła // Salmonowicz S. Z wieku Oświecenia. Studia z dziejów prawa i polityki XVIII w. Toruń, 2001. S. 37, прыр. 13.*
- ¹⁰ *Salmonowicz S. Lektura Dei delitti...*
- ¹¹ *Sójka-Zielińska K. Historia prawa... S. 285.*
- ¹² *Salmonowicz S. Europejskie... S. 62.*
- ¹³ *Sójka-Zielińska K. Historia prawa... S. 269.*
- ¹⁴ *Salmonowicz S. Europejskie... S. 62.*
- ¹⁵ *Salmonowicz S. Europejskie... S. 77–83.*
- ¹⁶ *Бардах Ю. Лад месгаў на магдэбургскім праве ў Вялікім Княстве Літоўскім да паловы XVII ст. // Бардах Ю. Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Мн., 2002. С. 147.*
- ¹⁷ *Mikołajczyk M. Przestępstwo i kara w prawie miast Polski południowej XVI–XVIII w. Katowice, 1998. S. 190–191.*
- ¹⁸ *Mikołajczyk M. Przestępstwo i kara... S. 191–192.*
- ¹⁹ *Хроніка кляшгара Кармелітаў Босых..., арк. 41–41адв.*
- ²⁰ *Так называліся прысуды кваліфікаванай кары смерці: «mors crudelis, turpissima, sroga, bez miłosierdzia itp.» (смерць жорская, ганебная, лютая, без міласэрнасці) (пар.: Makarewicz J. Polskie prawo karne. Część ogólna. Lwów; Warszawa, 1919. S. 214).*
- ²¹ *Historia domowa... Cz. 2, k. 44.*
- ²² *III Статут, разд. 12, арт. 7.*
- ²³ *Tazbir J. Okrucieństwo... S. 89.*
- ²⁴ *Historia domowa... Cz. 2, k. 54.
Гл.: Makarewicz J. Polskie prawo ... S. 57–62.*
- ²⁵ *Хроніка кляшгара Кармелітаў Босых..., арк. 115–115адв.*
- ²⁷ *Актавая кніга гродзенскай магдэбургіі за 1787–1790 гг. // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 1761, воп. 1, адз. з. 4, арк. 638–644, 661–676, 717–718.*
- ²⁸ *Актавая кніга... Арк. 673.*
- ²⁹ *Актавая кніга... Арк. 717–718.*

- ³⁰ III Статут, Раздз. 11, Арт. 7; Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego. Warszawa, 1954. S. 39.
- ³¹ Mikołajczyk M. Przestępstwo... S. 198.
- ³² Хроніка кляштара Кармелітаў Босых..., арк. 39адв.
- ³³ Groicki B. Postępek sądów około karania na gardle // Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów. Warszawa, 1954, Art. 80, S. 157.
- ³⁴ III Статут, раздз. 11, арт. 7.
- ³⁵ III Статут, раздз. 11, арт. 60.
- ³⁶ Забойства ў стане вар'яцтва каралася паводле Статута зняволеннем у вежы на працягу года і шасці тыдняў (III Статут, раздз. 11, арт. 35).
- ³⁷ Хроніка кляштара Кармелітаў Босых..., арк. 121адв; Historia domowa... Cz. 2, k. 44.
- ³⁸ Historia domowa... Cz. 2, k. 44.
- ³⁹ Tazbir J. Okrucieństwo... S. 58.
- ⁴⁰ Хроніка кляштара Кармелітаў Босых... арк. 104адв., Historia domowa... Cz. 1, k. 5, 5адв, Historia domowa... Cz. 2, k. 4адв.

*Dr. Mariusz Sawicki
(Opole)*

INSTRUKCJE SEJMIKOWE I RELACJE Z WYDARZEŃ PUBLICZNYCH Z II POŁOWY XVII WIEKU W NARODOWYM HISTORYCZNYM ARCHIWUM BIAŁORUSI W GRODNIU

WNarodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Grodnie znajdują się dwa bardzo interesujące dla badacza zajmującego się historią nowożytną zbiory. Są to fondy rodziny Śliźniów¹ i Bychowców², które zawierają w większości dokumenty dotyczące dziejów majątkowych omawianych rodów. W związku z tym stanowią one nieocenione źródło do badań kwestii majątkowych oraz finansowych związanych z funkcjonowaniem wymienionych wyżej rodzin. Przeprowadzając kwerendę archiwalną w wymienionych kolekcjach można jednak natrafić na materiały dotyczące najważniejszych wydarzeń politycznych omawianego okresu, zarówno politycznych jak i wojskowych. Związane to było z piastowaniem przez przedstawicieli rodzin Śliźniów i Bychowców ważnych stanowisk w administracji lokalnej, co wiązało się z koniecznością gromadzenia takiej dokumentacji. Z drugiej strony uczestniczyli oni w takich wydarzeniach publicznych jak choćby sejmiki, z których gromadzili dokumentację i najważniejsze odpisy. W obu omawianych fondach znajduje się również interesująca korespondencja dotycząca II połowy XVII wieku jednak nie stanowi ona zasadniczego celu zawartego w powyższym temacie.

Niniejszy referat stanowi jedynie zarys problematyki poruszonej w temacie. Źródła archiwalne przechowywane w Grodnie wymagają bowiem dalszej skrupulatnej i żmudnej kwerendy dotyczącej okresu od XVI do XVIII wieku ze szczególnym uwzględnieniem ciekawej korespondencji prywatnej, w której można odnaleźć interesujące informacje publiczne i polityczne.

Krótkiego opisu, przed właściwą tematowi analizą materiału archiwalnego, wymagały także dokumenty dotyczące wcześniejszego okresu, a mianowicie I połowy wieku XVII. W fondzie 1663, opisie 1 można odnaleźć interesujące materiały publiczne dotyczące sejmu w 1618 roku wraz z krótkim jego dziennikiem zawierającym także mowy posłów, w tym podziękowania za urzędy³. Kolejne interesujące dokumenty dotyczą roku 1632. Jest to między innymi laudum wileńskie po śmierci Zygmunta III. Z 1647 roku pochodzi wotum biskupa kujawskiego ogłoszone na sejmie⁴. W omawianym fondzie pod numerem 410 może odnaleźć również instrukcję sejmiku relacyjnego słonimskiego z 28 sierpnia

1648 roku⁵. Z okresu bezkrólestwa po śmierci Władysława IV znajdują się także kopie listów dygnitarzy koronnych oraz instrukcja sejmiku województwa lubelskiego⁶. W omawianym numerze znajduje się również diariusz rady wileńskiej odbytej po śmierci monarchy w 1648 roku. Wojskowości staropolskiej dotyczyą «*Punkta do uspokojenia wojska zaporowskiego*» z 1651 roku oraz «*Artykuły koła rycerskiego*» z 1661 roku i inne dokumenty dotyczące konfederacji wojskowych z lat 1661–1663.

Kolejny omawiany fond o numerze 1664, opis 1 obejmuje w znakomitej większości dokumenty majątkowe, finansowe i liczne związane z tym sądowe przed Trybunałem Głównym Litewskim i innymi instancjami wymiaru sprawiedliwości. Można jednak w nim odnaleźć ciekawą korespondencję o charakterze politycznym, szczególnie z lat 90 XVII wieku, która nie jest jednak bezpośrednio związana z tematem niniejszego artykułu⁷.

W prowadzonych badaniach dotyczących tematu «*Dom sapieżyński 1668–1698. Droga do hegemonii na Litwie*» odnalazłem w omawianym archiwum cztery interesujące dokumenty. Jeden z 1668 roku, drugi z 1669 – dwa ostatnie z 1677 roku. Przeanalizowane zostaną one w sposób chronologiczny, co wydaje się uzasadnione biorąc pod uwagę czas ich powstania.

Pierwszy z nich pochodzi, jak już to wcześniej zostało wykazane, z 1668 roku i jest to diariusz sejmu konwokacyjnego po abdykacji Jana Kazimierza Wazy, w którym interesować mnie będą przede wszystkim przedstawiciele Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz sprawy dotyczące wymienionego terytorium. Pozwolę sobie również na odtworzenie przebiegu tego sejmu na podstawie odnalezionego diariusza i weryfikację zawartych w nim informacji, co pozwoli ocenić rzetelność anonimowego autora. Oczywiście ze względów badawczych pozwolę sobie także na podstawie znanych mi informacji omówić szczegółowiej niektóre kwestie zasygnalizowane w materiale źródłowym.

Sejm konwokacyjny rozpoczął swoje obrady w dniu 5 listopada zwyczajowymi ceremoniami religijnymi. Prymas Mikołaj Prażmowski odprawił mszę w kościele św. Jana, a jezuita Adrian Piekarski w wygłoszonym kazaniu wezwał wszystkich do jedności⁸. Następnie przystąpiono do wyboru marszałka, którym został podkomorzy smoleński Jan Antoni Chrapowicki, osoba blisko współpracująca z dworem królewskim Jana Kazimierza.⁹ O decyzji izby poselskiej o wyborze marszałka poinformować miał senat podstoli żmudzki Andrzej Kazimierz Giełgut, który, według anonimowego autora diariusza, przemawiał w izbie wyższej 6 listopada¹⁰. Najprawdopodobniej jednak mylił się, ponieważ posłowie, ze względu na «*trudne materyje*» nie udali się do senatu. Być może sam podstoli żmudzki udał się «na górę» w celu poinformowania o wyborze marszałka¹¹. Awantura opisywana w diariuszu, która rozpoczęła się 6 listopada, związana była z rugowaniem z izby poselskiej posła i pisarza bielskiego Krzysztofa Żelewskiego. Sędzia ziemski wileński Mateusz Jan Zakrzewski zarzucił mu bowiem, że

sam napisał sobie instrukcję nie aprobowaną przez szlachtę i z nią przyjechał na sejm. Pomagać miał mu w tym rzekomo koniuszy litewski Bogusław Radziwiłł, który również był posłem bielskim¹².

Zapewne Mateusz Jan Zakrzewski związany był z facją pacowską, a cały incydent wraz z jego następstwami miał na celu zdyskredytowanie Radziwiłłów przed szlachtą, a tym samym zmniejszenie znaczenia politycznych konkurentów.

Zarzuty te padały pod nieobecność księcia Bogusława, który przybył do Warszawy najprawdopodobniej dopiero 12 listopada. Spóźnienie wynikało być może z informacji, którymi dysponował Radziwiłł, a dotyczącymi pretensji posłów wobec jego osoby. Nie kończyły się one bowiem na kwestii rugowania i ewentualnego sfałszowania instrukcji poselskiej. Oskarżano go o wprowadzenie swoich ludzi na Podlasie i zamiar obsadzenia nimi granic. Jako pierwszy kwestię tę podniósł podkomorzy i poseł drohiczyński Stanisław Karol Łużecki już 6 listopada 1668 roku. Pisarz litewski Andrzej Kotowicz twierdził nawet, że jadąc przez Brańsk widział tam sługi Bogusława Radziwiłła. Dodatkowo zarzucano księciu koniuszemu, że będąc namiestnikiem Prus Książęcych jest ministrem kurfirsta i działa na rzecz jego kandydatury do korony polskiej. W związku z powyższym proponowano wykluczyć go z sufragiów. Obrony nieobecnego koniuszego podjęli się ze strony Wielkiego Księstwa podczaszy litewski Krzysztof Potocki oraz łowczy litewski Andrzej Tyzenhauz¹³. Ten ostatni już na początku listopada, zapewne wobec zaistniałej sytuacji, wręcz nalegał, aby Bogusław Radziwiłł jak najszybciej przybył do Warszawy¹⁴. 9 listopada łowczy litewski ponownie prosił koniuszego litewskiego o szybkie stawienie się w stolicy zapewne z tych samych powodów, co 7 dni wcześniej¹⁵. Sprawę ostatecznie «ukonkludowano» 9 listopada, o czym jednak nie wspominał autor omawianego diariusza. Wspomina natomiast o kolejnej prywatnej kwestii, która sparaliżowała obrady. Być może chodziło o problem rugowania starosty wiskiego Jana Kossakowskiego, który ostatecznie «ostał się w izbie»¹⁶. Ostatecznie posłowie udali się do senatu, gdzie wysłuchali mowy Mikołaja Prażmowskiego, w której namawiał on do wzajemnej zgody wobec ogłoszonego bezkrólewia. Kolejne kwestie, którymi zajęli się prymas dotyczyły problemów usatysfakcjonowania wojska oraz spraw podatkowych. W dalszej części poruszył on kwestie monetarne zaznaczając, aby «mennice były zamknięte tak szelężne jako i ortowe»¹⁷. Prażmowski nie pominął także spraw związanych z podarkami tatarskimi, które zalecał oddawać podskarbiemu wielkiemu koronnemu Janowi Andrzejowi Morsztynowi, kontaktami dyplomatycznymi z Moskwą oraz zaopatrzeniem i naprawą twierdzy kamienieckiej i białocerkiewnej. Zalecał także jak najszybsze ustalenie terminu elekcji nowego władcy¹⁸. W izbie wyższej kontrowersyjną okazała się kwestia, nie poruszana przez autora diariusza, dotycząca zastępstwa nieobecnych marszałków obu narodów przez kanclerza wielkiego litewskiego Krzysztofa Zygmunta Paca. Pominął on również to, że przed prymasem głos zabrał marszałek sejmu Jan Antoni

Chrapowicki¹⁹. 10 listopada rozpoczęły się wota senatorów, ale tego dnia nie wypowiedzieli się przedstawiciele Wielkiego Księstwa Litewskiego, a autor diariusza zanotował jedynie, że głosy w senacie «rozdawał» kanclerz wielki litewski²⁰. Wota zakończyły się o 3 po południu. W dniu następnym, w niedzielę 11 listopada nie obradowano. Senatorowie z okazji św. Marcina uczestniczyli w nabożeństwie w kościele pod jego wezwaniem²¹. W następnym dniu wotował wojewoda mściśławski Mikołaj Walerian Ciechanowiecki, który ubolewał nad losem ojczyzny i zalecał powołanie konfederacji generalnej w takiej formie jak odbywało się to do tej pory. Kolejna kwestia, którą poruszył związana była z wojskiem, proponując usatysfakcjonowanie zaciągniętego wojska i pozostawienie go pod komendą hetmanów. W sprawie regimentów cudzoziemskich apelował on o pozostawienie go pod komendą szlachty, a w razie konieczności zgadzał się na pospolite ruszenie. W sprawie elekcji wojewoda mściśławski zalecał odłożenie jej do marca następnego roku. Po Ciechanowieckim głos zabrał kanclerz wielki litewski Krzysztof Zygmunt Pac, który nie przemawiał długo, zgadzając się z zasadniczymi tezami wygłoszonymi przez prymasa. Poprosił tylko o prolongowanie swojego wotum na dzień następny. W tym samym dniu przybył do Warszawy kasztelan wileński i hetman wielki litewski Michał Kazimierz Pac²². Prawdopodobnie jednak przyjechał on do stolicy dzień wcześniej, późnym wieczorem, o czym pewnie nie wiedział autor diariusza²³. Kasztelan wileński wotował w senacie 13 listopada wypowiadając się w kwestii elekcji, aby «*electia at auderatq̄ urgent.*» Zalecał również jak najszybsze rozliczenie z wojskiem i uzgodnienie sposobów zebrania na ten cel odpowiednich funduszy. W dniu następnym wypowiadał się prymas Prażmowski zdając relację z wysłania poselstw do chana tatarskiego i cara moskiewskiego. 15 listopada marszałek poselski Jan Antoni Chrapowicki czytał publicznie uzgodnione punkty konfederacji generalnej, choć sam nic o tym nie wspomina w swoim diariuszu²⁴. W tym samym dniu pojawił się w izbie poselskiej Bogusław Radziwiłł, co zapewne ponownie uaktywniło posłów związanych z faksją pacowską. Niewymieniony z imienia poseł połocki, powołując się na instrukcję swojego sejmiku, prosił zgromadzonych, aby zabronić koniuszemu litewskiemu wypowiadać się, ponieważ, co potwierdzały inne głosy szlachty, jest «*in summa suspicione o łasce brandenburskiej*». Radziwiłł odpierając zarzuty twierdząc, że nie jest ministrem elektora brandenburskiego i przybył na sejm jako poseł²⁵. Ostatecznie uzgodniono porozumienie między dwiema zwalczającymi się faksjami. Chrapowicki w swoim «*Diariuszu*» wspomina, że miało to miejsce rano. Autor omawianego rękopisu grodzieńskiego stwierdził jedynie, że książę koniuszy «*punkta strony przysięgi przymawiał.*» Podobno wypowiadał się również w sprawie pospolitego ruszenia, «*aby było urgent*»²⁶. 16 listopada na sejmie górowali Koroniarze, a marszałkowi nie pozwolono czytać swojego projektu zapewne dotyczącego konfederacji generalnej, a cały dzień, jak sam wspomina spędzono na wzajemnych kłótniach i sprzeczkach²⁷.

W sobotę, 17 listopada 1668 roku w izbie poselskiej zapanował niebywały chaos, ponieważ każdy *«swoją i inną materię wnosił.»* Następnie dyskutowano o gońcu moskiewskim, a w dalszej kolejności wypowiedział się marszałek oszmiański Jan Władysław Despot Zenowicz radząc jak najszybsze ustalenie terminu elekcji i złożenie przysięgi na konfederację²⁸. Jako kolejny głos zabral podstoli żmudzki Andrzej Kazimierz Giełgut ponownie atakując Bogusława Radziwiłła za jego związki z elektorem brandenburskim, co było zapewne związane z kolejnym etapem rywalizacji faksji pacowskiej z radziwiłłowską²⁹. Powołując się na instrukcję sejmiku żmudzkiego nie chciał zezwolić na zajęcie miejsca w izbie poselskiej przez księcia koniuszego, argumentując to jego namiestnikostwem w Prusach Książęcych. Radziwiłł bronił swoje stanowisko koniecznością piastowania tego urzędu wyrażoną w konstytucji z 1659 roku³⁰. W poniedziałek 19 listopada odbyła się osobną sesją posłów Wielkiego Księstwa Litewskiego u ojców jezuitów. Wśród senatorów obecni byli: biskup wileński Aleksander Sapieha, kasztelan wileński Michał Kazimierz Pac, wojewoda trocki Mikołaj Stefan Pac, kanclerz wielki litewski Krzysztof Zygmunt Pac oraz referendarz litewski³¹. Niestety autor diariusza nie wymienia, czy był to referendarz duchowny czy świecki, choć wydaje mi się, że chodzi o Cypriana Pawła Brzostowskiego, co dawałoby dominującą pozycję faksji pacowskiej wśród zasiadających na sesji senatorów. Obecni na niej byli również posłowie Wielkiego Księstwa. Na początku obrad zajęto się kwestiami związanymi ze stosunkami dyplomatycznymi z Moskwą i zabezpieczeniem zamków przygranicznych oraz obmyśleniem sposobów wypłacenia wojsku zaległego żołdu. W sprawie elekcji domagano się jej prolongaty w obawie, aby Koroniarze nie przeprowadzili swojego kandydata bez udziału przedstawicieli Wielkiego Księstwa *«mając na elekcji nie tego, którego my chcemy, ale tego, którego oni [Polacy] chcieli Pana obrali.»* Burzliwa dyskusja wywiązała się w sprawie zgody na pospolite ruszenie, ale Litwinom udało się osiągnąć kompromis. Polegał on na tym, że wyraziliby oni zgodę na wyprawę zbrojną szlachty, jeśli przedstawiciele Korony zgodzą się na prolongację elekcji. Kolejnym żądaniem w sprawie pospolitego ruszenia było odpowiednie zabezpieczenie zaplecza logistycznego w postaci dostatecznej ilości żywności dla ludzi i koni. Sesji ostatecznie nie zakończono i prolongowano ją do następnego dnia³². Kolejnego dnia obrady litewskie rozpoczął hetman wielki litewski Michał Kazimierz Pac upominając się o zapłatę dla wojska oraz uchwalenie na ten cel odpowiednich podatków. Następnie głos zabral marszałek oszmiański Jan Władysław Despot Zenowicz wymieniając kandydatów do korony w osobach Luisa de Burbon Condé, Karola V Leopolda księcia Lotaryngii oraz Filipa Wilhelma księcia Neuburskiego, zastanawiając się, który z wymienionych będzie najlepszym kandydatem na nowego monarchę³³. W dalszej części sesji rozpoczęła się burzliwa dyskusja dotycząca buławy polnej litewskiej, a sprawa ta zasadniczo poróżniła faksję pacowską i radziwiłłowską. Według autora omawianego diariusza głos w tej sprawie zabral

hetman wieki litewski twierdząc, że po śmierci wojewody witebskiego Władysława Wołłowicza urząd ten został za szybko nadany i w dodatku bez konsultacji z Michałem Kazimierzem Pacem, co niewątpliwie stanowiłoby zupełną nowość, bowiem król nie musiał omawiać kandydata na hetmana polnego z hetmanem wielkim. Być może słowa Paca zostały przekreślone w diariuszu, a może czuł się on tak pewnie i stabilnie politycznie, że mógł sobie pozwolić na wypowiedzenie podobnego stwierdzenia. Autor omawianego rękopisu przytacza także inną informację dotyczącą kontrowersyjnego urzędu. Podaje on, że przed abdykacją pisarz polny litewski Aleksander Hilary Połubiński prosił Jana Kazimierza o buławę polną litewską, ale ten delikatnie odmówił twierdząc, że jeszcze nie wie, komu ma przekazać wakans³⁴. 20 listopada 1668 roku w trakcie omawianej już sesji parlamentu głos zabrał podczaszy słonimski i poseł brzeski Teodor Tokarzewski, członek faksji radziwiłłowskiej, który pytał o wakanse, w szczególności buławę polną litewską. Wówczas odezwał się podkanclerzy litewski Michał Kazimierz Radziwiłł twierdząc, że nie jest ona wakansiem, ponieważ ma na nią przywilej podpisany przez Jana Kazimierza 15 września, a więc dzień przed oficjalną abdykacją. Deklaracja ta wywołała prawdziwą awanturę, w której główny prym wiedli obecni na sejmie Pacowie. Michał Kazimierz stwierdził, że nic o niej nie wie, chociaż obowiązuje ona już od pięciu tygodni, a przedstawiony przywilej uznał za sfałszowany. Poza tym twierdził, że Władysław Wołłowicz zmarł 14 września, a nie jak podaje Michał Kazimierz Radziwiłł – 15. W dodatku wiadomość ta nie mogła w tak szybkim czasie dotrzeć do Warszawy. Pac twierdził dodatkowo, że 19 września był u Jana Kazimierza i prosił go, aby wpłynął na swojego następcę, by ten oddał buławę Połubińskiemu. W rzeczywistości podkanclerzy litewski otrzymał zapewne przywilej z tak zwanymi okienkami, czyli miejscami na nazwisko i datę, które sam uzupełnił. W omawianej sprawie nie udało się osiągnąć kompromisu i obie strony konfliktu rozpoczęły walkę propagandową wśród szlachty, jednocześnie mobilizując swoich stronników przed sejmem elekcyjnym. Dodatkowo pikanterii dodaje fakt, że Radziwiłł złamał zasadę o incompatybilności, która zabraniała łączenia podkanclerstwa z hetmaństwem³⁵. 21 listopada odbyła się kolejna sesja posłów i senatorów litewskich. Dyskusję rozpoczęto od postulatu jak najszybszego wysłania posłów do Moskwy i księcia kurlandzkiego, a także ostateczne zaspokojenie roszczeń wojska litewskiego. Następnie podskarbi wielki litewski Hieronim Kryszpin Kirszensztejn rozpoczął czytanie rachunków, ale przerwał mu wojewoda trocki Mikołaj Stefan Pac twierdząc, że inne problemy są ważniejsze i należy je omówić w pierwszej kolejności, a «rachubę» odłożyć do sejmu elekcyjnego. W dalszej części dyskusji głos zabrał pisarz litewski Andrzej Kotowicz, który nie zgadzał się na nałożenie jakichkolwiek podatków twierdząc, że *«jmści ksiądz prymas nie ma facultatem rozdania uniwersałów na nie.»* Ostatecznie podskarbiemu litewskiemu udało się z poinformować zgromadzoną szlachtę i senatorów o wydatkach skarbu litewskiego.

Według jego informacji dług wobec wojska wynosił 14 mln i 3 tys. zł., a do tej pory przekazano jedynie 6 mln. zł. Podskarbi prosił również, aby wszystkie środki finansowe z ekonomii przewidziane dla monarchy wpłacać bezpośrednio do niego. O ostateczną zapłatę wojsku wspominał również chorąży upicki Krzysztof Kazimierz Aleksander Białożor. Kolejne dwa dni upływały również na osobnych sesjach litewskich, natomiast wspólne obrady toczyły się wokół problematyki konfederacji generalnej, kandydatów do korony oraz spraw prywatnych, które paraliżowały obrady konwokacji już w zasadzie od samego jej początku. 23 listopada posłowie i senatorowie litewscy zgromadzeni ponownie na osobnej sesji zgodzili się wstępnie na 10 podymnych, a następnie wrócili na wspólne obrady, gdzie ponownie toczyły się spory dotyczące konfederacji generalnej. W następnym dniu zgromadziło się niewielu przedstawicieli Wielkiego Księstwa. Mimo tego i tak doszło do nieprzyjemnej sytuacji związanej z pisarzem litewskim Andrzejem Kotowiczem, który stwierdził, że zablokuje obrady, jeśli nie zobaczy wojewody trockiego Mikołaja Stefana Paca, który go *«przymawiał do głosu»*. Wobec powyższego także inne powiaty i województwa nie chciały zabierać głosu, a przedstawiciele połockiego, mścisławskiego oraz powiatów orszańskiego i mozyrskiego nie zezwolili na omawiane już wcześniej podatki *«dlatego całą sesję na jednej tej strawili materjej»*. Natomiast marszałek lidzki Teofil Dunin Rajewski stwierdził, że w ogóle nie pozwala na jakiegokolwiek podatki, nawet najmniejsze. 27 listopada zaczęły się deklaracje województw i jak zanotował autor diariusza grodzieńskiego tylko województwa połockie i nowogródzkie deklarowały 6 podymnych. Kolejne dni upływały na bez konstruktywnych sesjach litewskich i wspólnych obradach, na których poruszano kwestie konfederacji generalnej oraz religijne, które poróżniły, już chyba zwyczajowo, posłów. W ostatnim dniu listopada marszałek poselski zaczął czytać akt konfederacji, w której znalazł się punkt dotyczący przyszłej elekcji. Spowodowało to ponowną dyskusję, czy odbyć ją w lutym, kwietniu lub maju. Niektórzy argumentowali to koniecznością odzyskania wcześniej sejmików gromnicznych. Natomiast posłowie Wielkiego Księstwa stwierdzili wprost, że *«powiaty i województwa litewskie nie mogły by się tak prędko panowie posłowie wrócić do domu i znowu nazad przyjechać.»* 1 grudnia, według relacji autora diariusza doszło do rozejścia się, czy nawet zerwania sesji litewskiej przez niewymienionego z imienia i nazwiska posła nowogródzkiego, który nie zezwalał na dyskusję nad zwiększeniem podatków, ponad uzgodnione wcześniej 6 podymnych³⁶. Tego też dnia pozwolono na prolongację konwokacji, którą ostatecznie zakończono konkluzją 6 grudnia, choć diariusz konwokacji zakończenie sejmku datuje na 5 grudnia³⁷.

Kolejnym interesującym dokumentem przechowywanym w Archiwum Grodzieńskim jest instrukcja sejmiku powiatu słonimskiego na sejm elekcyjny w 1669 roku. Niestety jest on poważnie zniszczony – ubytki w kartach nie po-

zwalają częściowo na poprawne odczytanie tekstu. Także nazwiska nie wszystkich osób wymienionych w dokumencie można odczytać ze względu na opisane wyżej uszkodzenia. Z tych, które udało mi się odczytać to: Dymitr Połubiński, Hieronim Piasecki marszałek (słonimski?), Dymitr Jeśmian Symkowicz chorąży (słonimski?), Krzysztof Połubiński sędzia ziemski (słonimski?), «*Wojniłłowiczowi nowogródzkiemu i upickiemu staroście*», stolnik oszmiański Aleksander Kazimierz Ślizień, Aleksander Bychowski podczaszy (nieczytelne jaki), stolnik wiłkomierski Samuel Kazimierz Niemcewicz, horodniczy smoleński Władysław Michał Juraha Giedroyc, podczaszy nowogródzki Aleksander Zienkowicz³⁸. Dalej instrukcja słonimska wymienia: Ludwika Połubińskiego, Michała Połubińskiego, Haraburdę (niestety w tym przypadku imię jest nieczytelne), Kazimierza Piaseckiego oraz Ludwik (?) Tyszkiewicz³⁹.

Na samym początku posłowie poruszyli kwestie związane z ekonomiami i dobrami stołu królewskiego oraz związanymi z tym problemami finansowymi. W dalszej części postulowali oni utworzenie prawa, które zabraniałoby królowi wyjazdu za granicę, a dodatkowo proponowano, aby je surowo «obwarować». Najprawdopodobniej zatem posłowie słonimscy liczyli się ze zwycięstwem któregoś z obcych kandydatów. Postulowali również, aby urzędnicy i dygnitarze nadal «*prywatnie przysięgi składali*». Przedstawiciele Słonimia zabrali również głos w sprawie buławy polnej litewskiej. Zalecali, aby oddać ją Michałowi Kazimierzowi Radziwiłłowi, co wskazywałoby na zdominowanie tamtejszego sejmiku przez stronników księcia podkanclerzego. Zakładali oni jednak równoczesne zrzeczenie się pieczęci mniejszej litewskiej, która miałaby być oddana na sejmie, a w żadnym przypadku poza parlamentem. W dalszej części instrukcja słonimska nakazywała swoim posłom, aby sądy sejmowe odbywały się według dawnego zwyczaju, prawa i statutu litewskiego (!). Szlachta zgromadzona na sejmiku zajęła się także prerogatywami urzędników. Zwracali również uwagę, że odwołania od wyroków urzędników żmudzkich powinny być składane w Trybunale Głównym Litewskim. Posłowie mieli się także zająć naprawą prawodawstwa dotyczącego starostów sądowych i ekonomii królewskich. Przedstawiciele Słonimia mieli stanowczo zaznaczyć i zaakcentować kwestie związaną z wpłacaniem pieniędzy z ekonomii królewskich. Miano to czynić z uwzględnieniem podziału na państwa federacyjne, czyli z koronnych miano wpłacać na ręce podskarbiego nadwornego koronnego, a z litewskich do podskarbiego nadwornego litewskiego. W sprawach wojskowo-podatkowych zgadzali się oni na 6 podymnych w celu zaspokojenia pretensji finansowych żołnierzy litewskich. Poruszano także sprawy lokalne oraz kwestię oddania długu przez skarb koronny województwu nowogródzkiemu⁴⁰.

Kolejnym interesującym dokumentem przechowywanym w archiwum grodzieńskim jest instrukcja sejmiku słonimskiego na sejm 1677 roku⁴¹. Posłami wybrani zostali: Leon Połubiński wojewodzie nowogródzki i Stefan Śliznia. Na

samym początku przedstawiciele szlachty zebranej na sejmiku mieli wyrazić zwyczajową wdzięczność królowi Janowi III Sobieskiemu za troskę i «pracę» na rzecz ojczyzny. Podobne podziękowania miały być również skierowane pod adresem wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego Michała Kazimierza Paca. W dalszej kolejności posłowie słonimscy mieli się upomnieć, aby dług skarbu wobec wymienionego wyżej wojewody wileńskiego oraz podkancle-rzego litewskiego i hetmana polnego litewskiego Michała Kazimierza Radziwiłła jak najszybciej został uregulowany. Istotnym elementem dla szlachty słonimskiej było również zatwierdzenie i utrzymanie pokoju z Turcją, o co mieli się stanowczo upomnieć posłowie wysłani na sejm. Kolejne punkty instrukcji dotyczyły konstytucji sejmowych, które mają być zatwierdzane wyłącznie po wyrażeniu na nie zgody przez wszystkich sejmujących. Połubiński wraz z Śliźnią mieli się także upomnieć o jak najszybsze rozesłanie po grodach konstytucji podatkowych przez podskarbiego wielkiego litewskiego Benedykta Pawła Sapiechę i usatysfakcjonowanie wojska litewskiego⁴².

W sprawach podatkowych szlachta zgromadzona na sejmiku w Słonimiu zdecydowała wyrazić zgodę jedynie na dwa pobory, a nie pozwalać na jakiegokolwiek podymne czy też pogłównne. Uważali oni zapewne, że uchwalone na poprzednich sejmach środki finansowe są wystarczające na pokrycie potrzeb Rzeczypospolitej, a skupić się należy na wymyśleniu sposobu skuteczniejszego ich zbierania. Instrukcja aprobowała również postanowienia litewskiego Trybunału Skarbowego z 1676 roku. Szlachta upominała się także o dokonanie w trakcie obrad rozliczenia finansowego, także z ceł, przez byłego podskarbiego Hieronima Kryszpina Kirszenszteina oraz obecnego Benedykta Pawła Sapiechę. To samo miał uczynić generał artylerii litewskiej Michał Antoni Korwin Gosiewski. Ostatnią kwestią związaną z problemami finansowo-skarbowymi Wielkiego Księstwa było żądanie posłów słonimskich dotyczące uruchomienia mennicy litewskiej⁴³.

Kolejny punkt dotyczył polityki zagranicznej. Posłowie słonimscy mieli kategorycznie przeciwstawić się jakimkolwiek planom wojennym króla. W przypadku, kiedy postanowiono by rozpocząć jakieś działania zaczepne Połubiński i Śliźnia zobowiązani zostali do zerwania sejmu. Jednocześnie instrukcja zabraniała zawierania układów wojskowych z Turcją lub Chanatem Krymskim przeciwko jakiegokolwiek innemu państwu. Zabraniano także posiłkowania wymienionych państw. Według instrukcji słonimskiej sejm miał również wysłać legację do Moskwy⁴⁴.

Następny postulat szlachty słonimskiej dotyczył kwestii odbywania się sejmów na terenie Wielkiego Księstwa. Posłowie mieli zażądać, aby co trzeci sejm odbywał się na Litwie, a następny po 1677 roku został złożony w Grodnie. Jeśli stany sejmujące nie wyrażą na to zgody to Połubiński i Śliźnia mają, zgodnie z instrukcją, zerwać sejm wyjeżdżając z Warszawy. W celu przygotowania

zamku na przybycie posłów i senatorów, podskarbi wielki litewski ma wypłacić 30 tys. zł. na przeprowadzenie niezbędnych napraw i prac budowlanych na zamku grodzieńskim⁴⁵.

W sprawie zwołania litewskiej komisji woskowo-skarbowej posłowie słonimscy nie mieli wyrazić zgody na jej obrady w Koronie, w Warszawie, ale zaraz po zakończeniu sejmu w Wilnie, wypowiadając się tym samym przeciw decyzji królewskiej w tej sprawie, która łamała prawa litewskie. W dalszej kolejności upominali się oni o sporządzenie odpowiedniej ordynacji dotyczącej Inflant, które pozostały w granicach Rzeczypospolitej. W końcowej części instrukcji posłowie słonimscy mieli poruszyć sprawy prywatne w tym dotyczące rekompensaty dla «panów Sapiehów» za zniszczenie przez wojska nieprzyjacielskie ich majątności Żórawno. W dalszej części sejmikująca szlachta upominała się o zwrot kosztów poniesionych na rzecz państwa przez kasztelana mińskiego Judyckiego⁴⁶. Posłowie prosili również o usatysfakcjonowanie finansowe marszałka grodzieńskiego Jana Kazimierza Kierdeja, który w bitwie pod Żurawnem został zraniony kulą armatnią, co może chyba wskazywać na wpływy, jakie posiadał wymieniony urzędnik w powiecie słonimskim. Szlachta słonimska wniosowała również o przyznanie trzech włók podstaroście słonimskiemu Bułhakowi (Bułakowi vel Butakowi). Proszono także o zwolnienie dóbr niewymienionego z imienia Brzuchańskiego⁴⁷, od «chlebów» żołnierskich. Kolejna prośba szlachty słonimskiej dotyczyła niewymienionego z imienia Haraburdy, porucznika roty petryhorskiej podkanclerzego litewskiego Michała Kazimierza Radziwiłła⁴⁸. Posłowie mieli wnioskować o częściowe zwolnienie z powinności podatkowych należącej do niego wsi Ostrowie, która częściowo spłonęła⁴⁹.

Ostatnim z omawianych dokumentów jest diariusz sejmu z 1677, choć dokładny, to niezwykle mało miejsca poświęcił jego autor Litwinom i sprawom Wielkiego Księstwa. 13 stycznia 1677 roku odbył się zwyczajowy uroczysty wjazd króla do Warszawy, a w dniu następnym inauguracyjna msza, na której kazanie wygłosił ksiądz Piekarski nawołując do szybkiego odbycia sejmu i zgodności parlamentarzystów. Obrady rozpoczęły się w atmosferze pretensji do króla o bezprecedensową sprawę komisji wojskowo-skarbowych, które miały się odbyć tuż przez planowanym zebraniem parlamentu. Przeciwno takiemu rozwiązaniu protestowali zwłaszcza Litwini i przedstawiciele szlachty wielkopolskiej. Kolejne dni sejmu upłynęły na licznych kłótniach, w tym o wybór marszałka i wspomniane powyżej komisje skarbowo wojskowe. 15 stycznia wypowiadał się w tej kwestii cześnik wileński oraz pisarz grodzki wileński i porucznik chorągwi husarskiej kanclerza wielkiego litewskiego Krzysztofa Zygmunta Paca, Kazimierz Stanisław Dąbrowski. Także inni posłowie litewscy zabrali głos w omawianych sprawach, ale niestety anonimowy autor diariusza nie zanotował ich z imienia i nazwiska⁵⁰. Cała ta debata w zasadzie stała się zarzewiem ostrego starcia opozycji ze stronnictwem królewskim, co zablokowało wybór marszał-

ka. Kwestia jego przysięgi przez długi czas nie została rozstrzygnięta, a posłowie występowali z propozycjami złożenia jej przez wszystkich zgromadzonych, co miało przeciwdziałać mieszaniu się w przebieg i postanowienia sejmu przez obcych rezydentów. Ostatecznie dopiero 20 stycznia opracowano rotę przysięgi marszałkowskiej, która zobowiązywała go do nie wpisywania do wolumina legum żadnej konstytucji, na którą nie byłoby zgody wszystkich sejmujących. Kolejny punkt przewidywał, że nie mógł on popierać interesów politycznych obcych państw oraz nie przeprowadzania konferencji z przedstawicielami innych mocarstw. 22 stycznia zdecydowano się przystąpić do wyboru marszałka, którym został popierany przez dwór królewski chorąży poznański Władysław Skoraszewski⁵¹. Przedstawiciele Wielkiego Księstwa Litewskiego także brali udział w dyskusjach dotyczących przysięgi marszałkowskiej. 18 stycznia doszło na tym tle do ostrego sporu między cześnikiem wileńskim Kazimierzem Stanisławem Dąbrowskim a podstolim przemyskim Jaroszem Hieronimem Kuropatnickim. Kolejny dzień minął również na sporach w omawianej sprawie, które nie doprowadziły do żadnych konstruktywnych rozwiązań. Ostatniego dnia debat nad przysięgą marszałka, 22 stycznia 1677 roku, wspomniany już wcześniej cześnik wileński zaproponował, aby zapisać w jej rocie punkt mówiący o tym, że posłowie powinni dopiero wtedy udać się żegnać króla jak wszystkie konstytucje zostaną zanesione do grodu i wpisane do odpowiednich ksiąg. Zapewne jego postulaty nie spotkały się z aprobatą sejmujących skoro nie zostały wpisane do ostatecznej wersji przysięgi marszałkowskiej. W trakcie dyskusji poruszono również kwestię związaną z projektem rozciągnięcia przysięgi na senatorów, co publicznie poparł pisarz litewski Michał Leon Drucki Sokoliński. Litwini domagali się również, aby nowo mianowany marszałek po ucałowaniu ręki królewskiej nie dopuszczał do żadnej dyskusji zanim wojsko nie zostanie rozpuszczone. Zapewne i ten postulat nie znalazł zrozumienia w izbie poselskiej, na co wskazywałyby pierwsze dni obrad⁵².

17 stycznia wypowiediano się w kwestiach polityki wobec Turcji, a w rozmowach brali również czynny udział Litwini, choć i tym razem autor nie zanotował, kto i w jaki sposób się wypowiadał. Kwestie te poruszano również 8 lutego, kiedy to podskarbi wielki litewski Benedykt Paweł Sapieha zaznaczył, że w kontekście wojny z imperium otomańskim nie jest w stanie sfinansować tego przedsięwzięcia, ponieważ już w tej chwili brakuje mu prawie 2 miliony złotych. Wniósł zatem o uchwalenie nowych podatków w celu pokrycia bieżących zobowiązań⁵³. O sprawach finansowych w trakcie swojego wotum wspominał również hetman wielki litewski Michał Krzysztof Pac, który uważał, że przy regulowaniu należności wobec wojska należy przestrzegać zasady nie wypłacania żołdu tym, którzy nie uczestniczyli w ostatniej kampanii wojennej⁵⁴.

2 i 5 lutego wotowali odpowiednio kanclerz wielki litewski Krzysztof Zygmunt Pac oraz hetman wielki litewski i wojewoda wileński Michał Kazimierz

Pac. W pierwszym przypadku autor diariusza zanotował, że kanclerz mówił tak cicho, że go nikt nie usłyszał, a wojewoda wileński mówił ponad godzinę poruszając między innymi kwestie polityki zagranicznej, którą należało omówić na «secretum consilium» oraz problem rozliczenia zaległości finansowych wobec wojska litewskiego. W sprawie stosunków z Turcją kanclerz wielki litewski twierdził, że nie należy ratyfikować porozumienia przez sejm, ale wysłać poselstwo w celu spełnienia formalności. Podobnego zdania był hetman wielki litewski, który nie ukrywał irytacji z powodu tak wielu wypowiedzi zalecających zawarcie pokoju z sułtanem⁵⁵. W trakcie swojego wotum Krzysztof Zygmunt Pac zajął się również problemem podnoszenia znaczenia rad senatorskich. Uważał on bowiem, że forum to niejednokrotnie łamie postanowienia sejmikowe, co może w konsekwencji doprowadzić do zamachu na wolności szlacheckie. Wypowiedź ta, w tonie antykrólewskim szybko zyskała popularność wśród szlachty wyczuwającej na punkcie szeroko rozumianej swobody działania⁵⁶.

9 lutego rozpoczęły się sądy królewskie oraz obrady w osobnych izbach. Z Wielkiego Księstwa Litewskiego wybrani zostali do nich poseł brzeski litewski Sapięha oraz poseł nowogródzki Uniechowski⁵⁷. Już na samym początku wypłynęła sprawa posłów żmudzkich, która nie została rozstrzygnięta w trakcie sejmiku koronacyjnego. Zamierzających iść do króla posłów: brzeskiego litewskiego i nowogródzkiego zatrzymano w izbie podobnie jak posłów żmudzkich zamierzających złożyć na ręce monarchy protestację. W 1676 roku nie stawili się oni na rozprawie i zamierzali uczynić to ponownie w trakcie omawianego sejmiku i odwołać się do izby poselskiej. Nastąpiła zatem realna groźba zerwania sejmiku, którą zażegnał marszałek sejmiku nakłaniając ich do wycofania protestu i biecując osobistą interwencją Jana III Sobieskiego. 10 lutego ponownie rozpatrywano w parlamencie sprawę przedstawicieli Księstwa Żmudzkiego, proponując wysłać w ich obronie poselstwa do monarchy. W sprawie tej wypowiadali się również senatorowie litewscy Michał Kazimierz Pac i Krzysztof Zygmunt Pac biorąc ich w obronę i przeciwstawiając się tym samym przeprowadzeniu procesu sądowego. Argumentowali to tym, że dopuszczono się obrazy monarchy na sejmiku, a wcześniej królowie nie przywiązywali do tego tak dużej wagi. Ostatecznie Sobieski zdecydował się na powołanie specjalnej komisji, która miała zająć się rozwiązaniem tego problemu. W jej skład wszedł tylko jeden Litwin, mianowicie wojewoda wileński Michał Kazimierza Pac. Przez 7 dni obrad komisja doprowadziła do pogodzenia posłów żmudzkich i postanowiono, że wszystkie dokumenty dotyczące tej sprawy zostaną skasowane specjalną konstytucją sejmową, co stanowiło porażkę Jana III i na pewno nie przyczyniło się do wzrostu prestiżu monarchy⁵⁸ 15 lutego z kategorycznym sprzeciwem wobec połączonych obrad wystąpił cześnik wileński Kazimierz Stanisław Dąbrowski i dopiero dwa dni później izba poselska połączyła się z senatem⁵⁹.

20 lutego ponownie wypłynęła sprawa przysięgi marszałka, na którą zgadzali się prawie wszyscy sejmujący wysuwając przy okazji poważne oskarżenia wobec marszałka sejmku elekcyjnego Benedykta Pawła Sapiehy zarzucając mu fałszerstwa przy sporządzaniu i redakcji paktów konwentów, co stanowiło atak na stronnika dworu królewskiego. Koniuszy litewski Franciszek Stefan Sapieha kategorycznie przeciwstawił się przysiędze marszałka poselskiego twierdząc, że celu zapobieżenia przekupywania wymienionego urzędnika należy wyznaczyć mu pensję ze skarbu państwa⁶⁰.

8 marca odbyła się osobna sesja Wielkiego Księstwa Litewskiego, na której kanclerz wielki litewski Krzysztof Zygmunt Pac nawoływał wszystkich do zgody i podjęcia konstruktywnych uchwał. W trakcie obrad uzgodniono, że dopiero wtedy posłowie litewscy zdecydują się na wspólne obrady, kiedy porozumieją się w najważniejszych sprawach publicznych. Postanowiono także, że należy jak najszybciej wysłać posłów do Turcji. Według autora diariusz 10 marca uzgodniono także podatki litewskie, które miały wynosić 6 podymnych. W rzeczywistości posłowie Wielkiego Księstwa zgodzili się jedynie na 2 pogłównne, co było sumą niewystarczającą na uregulowanie bieżących potrzeb państwa. 14 marca, według autora diariusza, wojewoda witebski Jan Antoni Chrapowicki przedstawił szlachcie rozliczenie poniesionych wydatków i wpływów na artylerię litewską. Być może generał artylerii Michał Kazimierz Korwin Gosiewski nie był obecny na omawianym sejmie i w jego zastępstwie «rachubę» przedstawił wymieniony powyżej senator. Kwestii tej nie jestem w stanie na łamach niniejszego artykułu wyjaśnić. W każdym bądź razie szlachta zdecydowała się na przełożenie sprawozdania na następny sejm, co dodatkowo przemawia za faktem absencji zwierzchnika artylerii litewskiej⁶¹.

W połowie kwietnia 1677 roku przystąpiono do czytania konstytucji litewskich. Na plan pierwszy wypłynęła dyskusja dotycząca miejsca obrad przyszłego sejmu, którym miało być, według niedawno uchwalonej konstytucji, Grodno. Posłowie pruscy wraz z biskupem krakowskim Andrzejem Trzebnickim uważali nawet, że rozwiązanie to jest wbrew unii zawartej w Lublinie w 1569 roku. Inni z kolei domagali się, aby sejm odbył się w innym mieście niż Grodno, na przykład w Wilnie, ponieważ obawiano się, że w tym pierwszym może zabraknąć miejsca dla wszystkich, którzy przybędą na obrady sejmowe. Nie podjęto jednak w tej kwestii żadnej konstruktywnej decyzji, a 26 kwietnia dzięki wytrwałości Jana III Sobieskiego, który dwukrotnie całe noce spędził w izbie poselskiej szczęśliwie zakończono sejm⁶².

Podobnego zdania w sprawie Grodna był również kanclerz wielki litewski Krzysztof Zygmunt Pac. W swoim liście do marszałka wielkiego litewskiego Aleksandra Hilarego Połubińskiego z 27 sierpnia 1678 roku pisał bowiem wprost «*co do miejsca sejmowania w Grodnie, w tym i ja tym luho niwidzę sposobu żeby się posłowie koronni pomieścić mieli, ponieważ według konstytucji domów nie chcieli województwa WXL każdy dla swoich posłów (czego potym żalować mogą), jednak że samemu już wmm panu jako marszałkowi lepiej patere może nunierus domów w Grodnie toć już*

ta illummarkować i mieścić należałoby, bo król jm u zamku będzie miał swoją wygodę wszelką, której w Wilnie mieć nie może, lubi jm pan podskarbi WXL ad perte etione operis zamku tego i zaczętym uprzykrzeniem sobie od jmp marszałka słonimskiego niedojdzie pieniędzy.» W dalszej części Pac wyrażał przekonanie, że na pewno wybuchnie z tego powodu awantura, a część posłów i przybyłych na sejm będzie szukała noclegu w Wilnie, a być może i cały sejm przeniosą do stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podkreślał mimo tego, że konstytucja wyraźnie mówi o Grodnie, które teraz muszą szybko rozbudowywać. Pomimo tych wątpliwości planowany sejm odbył się w Grodnie, zapewne ku niezadowoleniu posłów koronnych⁶³.

W Państwowym Historycznym Archiwum Białorusi w Grodnie przechowywanych jest wiele dokumentów rękopiśmiennych dotyczących historii Rzeczypospolitej Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Niniejszy artykuł stanowi jedynie omówienie niewielkiej części tych zbiorów dotyczący zaledwie jednego fondu i kilku dokumentów z II połowy XVII wieku. Prezentowany materiał rękopiśmienny jest niezwykle ważny ze względu na swój unikalny charakter. Bardzo często są to dziurne sejmowe i instrukcje sejmikowe nieznane do tej pory historykom, a wymagające szczegółowej analizy, której autor podjął się w stosunku zaledwie do kilku znajdujących się w omawianym archiwum. Stanowią one z tego względu bardzo istotny materiał do badań historycznych na dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego w II połowie XVII wieku. Należy również wspomnieć, że w omawianym materiale archiwalnym możemy także odnaleźć sporo ciekawych informacji dotyczących Grodna i grodzieńszczyzny, które należałoby chyba poddać głębszej analizie przez historyków zajmujących się tą problematyką. Stanowią one niewątpliwie ważny element składowy dla historii omawianego regionu jak i samego miasta Grodna.

¹ Nacyjonalny gistoryczny archiū Bielarusi w Grodnie (dalej: NGABGr.), fond 1663.

² NGABGr., fond 1664.

³ Tamże, fond 1663, op. 1, nr 410.

⁴ Tamże, fond 1663, op. 1, nr 410.

⁵ Tamże, k. 30-31.

⁶ Tamże, fond 1663, op. 1, nr 410.

⁷ NGABGr., fond 1664.

⁸ M. Chmielewska, Sejm elekcyjny Michała Korybuta Wiśniowieckiego 1669 roku, Warszawa 2006, s. 35.

⁹ Diariusz konwokacji 1668 roku, NGABGr, fond 1663, op. 1, nr 412, k. 7–37; J. A. Chrapowicki, Diariusz. Część druga: lata 1665-1669 (dalej: Diariusz), oprac. A. Rachuba, T. Wasilewski, Warszawa 1988, s. 453; M. Nagielski, «Partia dworska» w schyłkowym okresie panowania Jana Kazimierza Wazy (1664–1668), w: Faworycy i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVIII wieku, pod red. M. Markiewicz, R. Skowrona, Kraków 2006, s. 338.

¹⁰ Diariusz..., NGABGr, fond 1663, op. 1, nr 412, k. 7–37.

¹¹ J.A. Chrapowicki, Diariusz, s. 453.

¹² Diariusz..., NGABGr, fond 1663, op. 1, nr 412, k. 7–37; J. A. Chrapowicki, Diariusz, s. 453–454.

¹³ M. Chmielewska, Sejm elekcyjny..., s. 40–41; J. A. Chrapowicki, Diariusz, s. 455.

- ¹⁴ A. Tyzenhauz do B. Radziwiłła, Warszawa 2 listopada 1668, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Radziwiłłowskie (dalej: AR), dz. V, rkps 16710, k. 106.
- ¹⁵ Tenże do tegoż, Warszawa 9 listopad 1668, tamże, k. 108.
- ¹⁶ Diariusz..., NGABGr, fond 1663, op. 1, nr 412, k. 7–37; J. A. Chrapowicki, Diariusz, s. 453–454.
- ¹⁷ Diariusz..., NGABGr, fond 1663, op. 1, nr 412, k. 7–37.
- ¹⁸ Tamże, k. 7–37.
- ¹⁹ J. A. Chrapowicki, Diariusz, s. 454.
- ²⁰ Diariusz..., NGABGr, fond 1663, op. 1, nr 412, k. 7–37.
- ²¹ J. A. Chrapowicki, Diariusz, s. 454–455.
- ²² Diariusz..., NGABGr, fond 1663, op. 1, nr 412, k. 7–37.
- ²³ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa, Warszawa 2008, s. 215.
- ²⁴ Diariusz..., NGABGr, fond 1663, op. 1, nr 412, k. 7–37; J. A. Chrapowicki, Diariusz, s. 456.
- ²⁵ Diariusz..., NGABGr, fond 1663, op. 1, nr 412, k. 7–37.
- ²⁶ Tamże, k. 7–37; J. A. Chrapowicki, Diariusz, s. 456; K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac..., s. 215.
- ²⁷ J. A. Chrapowicki, Diariusz, s. 456.
- ²⁸ Anonimowy autor diariusza grodzieńskiego nie wymienił imienia i nazwiska marszałka osmiańskiego. Identyfikacja na podstawie Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. Tom I. Województwo wileński XIV–XVIII wiek, pod red. A. Rachuby, Warszawa 2004, nr 1476.
- ²⁹ K. Bobiatyński uważa, że zawarta 15 listopada umowa między Pacami a Radziwiłłami przetrwała do 20 listopada (Tenże, Michał Kazimierz Pac..., s. 215). Wydaje się jednak, że nie istniała ona już 17 listopada. Poza omawianym diariuszem grodzieńskim potwierdza to również J. A. Chrapowicki, Diariusz, s. 456–457.
- ³⁰ Diariusz..., NGABGr, fond 1663, op. 1, nr 412, k. 7–37; J.A. Chrapowicki, Diariusz, s. 457.
- ³¹ Diariusz..., NGABGr, fond 1663, op. 1, nr 412, k. 7–37.
- ³² Tamże.
- ³³ Tamże.
- ³⁴ Tamże.
- ³⁵ J. A. Chrapowicki, Diariusz, s. 457; K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac..., s. 215–217; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy (dalej: UCDL), oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik 1994, nr1665, 166.
- ³⁶ Diariusz..., NGABGr, fond 1663, op. 1, nr 412, k. 7–37.
- ³⁷ J.A. Chrapowicki, Diariusz, s. 462–463. Pomyłka autora diariusza może wynikać z oczywistego faktu. Wpisał on bowiem datę 31 listopada zamiast 1 grudnia, a opisywany miesiąc ma 30 dni. W związku z tym sejm konwokacyjny według niego skończył się 5, a nie 6 grudnia (Diariusz..., NGABGr, fond 1663, op. 1, nr 412, k. 7–37).
- ³⁸ Instrukcja sejmiku słonimskiego na elekcję 1669 roku, NGABGr, fond 1663, op. 1, nr 412, k. 2–6v. Nie jestem pewny, czy wymieniony Aleksander Zinkowicz był podczaszym nowogrodzkim. Od 1664 roku sprawował bowiem funkcję podczaszego słonimskiego i to być może o ten urząd chodzi (J. W. Poczobut Odlanicki, Pamiętnik 1640–1684, (dalej: Poczobut Odlanicki), oprac. A. Rachuba, Warszawa 1987, s. 414)
- ³⁹ Tamże, k. 2–6v.
- ⁴⁰ Instrukcja sejmiku słonimskiego na elekcję 1669 roku, NGABGr, fond 1663, op. 1, nr 412, k. 2–6v.
- ⁴¹ Instrukcja sejmiku słonimskiego na sejm 1677 roku, NGABGr, fond 1663, op.1, nr 412, k. 70–78v.

- ⁴² Tamże.
- ⁴³ Tamże.
- ⁴⁴ Tamże.
- ⁴⁵ Tamże.
- ⁴⁶ W tekście diariusza kasztelan miński wymieniony jest tylko z nazwiska, ale chodzi o Aleksandra Judyckiego (J. Wolff, Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795, Kraków 1885, T. Wasilewski, Judycki Aleksander, PSB, t.11, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964–65).
- ⁴⁷ Być może chodzi o sędziego grodzkiego słonimskiego Bartłomieja Władysława Brzuchańskiego (Poczobut Odlanicki, s. 376). W przypadku podstarościego słonimskiego nazwisko w rękopisie napisane jest bardzo niewyraźnie, co nie pozwala na poprawne jego odczytanie.
- ⁴⁸ Prawdopodobnie chodzi o Michała Karola Haraburdę (Poczobut Odlanicki, s. 382).
- ⁴⁹ Instrukcja sejmiku słonimskiego na sejm 1677 roku, NGABGr, fond 1663, op.1, nr 412, k. 70–78v.
- ⁵⁰ Diariusz sejm 1677 roku, NGABGr, fond 1633, op. 1, nr 412, k. 38–63.
- ⁵¹ K. Matwijowski, Pierwsze sejmy za czasów Jana III Sobieskiego, Wrocław 1976, s. 198–200.
- ⁵² Diariusz sejm 1677 roku, NGABGr, fond 1633, op. 1, nr 412, k. 38–63; K. Matwijowski, Pierwsze sejmy..., s. 200–201.
- ⁵³ Tamże, k. 38–63.
- ⁵⁴ K. Matwijowski, pierwsze sejmy..., s. 213.
- ⁵⁵ Tamże, k. 38–63; K. Matwijowski, Pierwsze sejmy..., s. 206–207.
- ⁵⁶ K. Matwijowski, Pierwsze sejmy..., s. 213.
- ⁵⁷ Diariusz sejm 1677 roku, NGABGr, fond 1633, op. 1, nr 412, k. 38–63. W przypadku Sapięhy być może chodzi o Franciszka Stefana koniuszego litewskiego. Jeśli chodzi natomiast o Uniechowskiego to być może o pisarza ziemskiego nowogródzkiego Bogusława Aleksandra (Poczobut Odlanicki, s. 411).
- ⁵⁸ Diariusz sejm 1677 roku, NGABGr, fond 1633, op. 1, nr 412, k. 38–63; K. Matwijowski, Pierwsze sejmy..., s. 216–217.
- ⁵⁹ Diariusz sejm 1677 roku, NGABGr, fond 1633, op. 1, nr 412, k. 38–63.
- ⁶⁰ K. Matwijowski, Pierwsze sejmy... s. 218.
- ⁶¹ Diariusz sejm 1677 roku, NGABGr, fond 1633, op. 1, nr 412, k. 38–63; K. Matwijowski, Pierwsze sejmy..., s. 232.
- ⁶² K. Matwijowski, Pierwsze sejmy..., s. 230–231.
- ⁶³ K. Pac do A. H. Połubińskiego, Belweder 27 sierpnia 1678, AGAD, AR, dz. V, rkps 11208/III, k. 105–108.

Віталь Галубовіч,
кандыдат гіст. навук (Гродна)

ПЕРАДСОЙМАВЫ СОЙМІК ГАРАДЗЕНСКАГА ПАВЕТА Ў XVIII СТАГОДДЗІ: СПРОБА АГУЛЬНАЙ ХАРАКТАРЫСТЫКІ

Важнейшым інстытутам парламенцкай сістэмы Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XVI–XVIII ст., пакліканай да жыцця ў выніку рэформаў Жыгімонта Аўгуста, быў перадсоймавы соймік. Пачаткова соймікамі называліся толькі сходы шляхты для абрання паслоў на соймы і забеспячэння іх належнымі парадамі ў выглядзе інструкцый¹. Пазней гэтая назва пашырылася на іншыя сходы шляхецкага грамадства павета. У гістарыяграфіі, асабліва датычнай XVIII ст., замацавалася яшчэ адна назва перадсоймавага сойміка – пасольскі соймік². Перадсоймавыя соймікі ў сістэме дзяржаўнага ўладкавання ВКЛ і Рэчы Паспалітай адыгрывалі важную ролю. Яны з’яўляліся галоўным элементам механізма фармавання заканадаўчай улады, школай парламентарызма, месцам абмеркавання міжнароднай і ўнутранай палітыкі, лакальных праблем павета. Нездарма знакаміты польскі гісторык Адольф Павінскі ў назве сваёй класічнай манаграфіі выкарыстаў словазлучэнне «*соймікавае кіраванне*»³, каб вылучыць ключавую значнасць у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай менавіта гэтага інстытута.

Значнасць пасольскага сойміка на працягу існавання Рэчы Паспалітай не была аднолькавай. Павольна нарастаючае з XVII ст. аслабленне вышэйшага органа прадстаўнічай улады, якое набыла асабліва катастрафічныя памеры ў першай палове XVIII ст., не магло не адбіцца на аўтарытэце перадсоймавых соймікаў. Парламент у часы Аўгуста III ўвогуле страчвае свае заканадаўчыя функцыі і, па словах Войцэха Крыгсайзэна, «*чым горш працаваў сойм, тым больш развіваўся цырыманіяльны бок яго функцыянавання*»⁴. Прафанацыя соймавання наўмысна падштурхоўвае да думкі пра **практычнаю** марнасць пасольскага сойміка, хаця фінансавы і прэстыжны аспекты паславання заставаліся заўсёды актуальнымі.

Даследаванне перадсоймавых соймікаў Вялікага Княства Літоўскага мае амаль стогадовую традыцыю, калі ўзяць за пачатак з’яўленне ў 1911 г. вядомага даследавання І. Лапы⁵. Доўгія дзесяцігоддзі гэтая капітальная праца фактычна з’яўлялася найбольш грунтоўным унёскам навукі на карысць даследавання перадсоймавых соймікаў. Толькі ў другой палове XX ст. польская гістарыяграфія нарэшце «разварушыла»

праблему. Асабліва варта адзначыць унёсак Г. Віснера, які апублікаваў хіба адзінае спецыяльнае даследаванне перадсоймавага соймака, але абмежаванае храналагічна (1607–1648 гг.) і адміністрацыйна-геаграфічна (на прыкладзе Наваградскага павета)⁶. На мяжы XX і XXI стагоддзяў, ва ўмовах актуальнасці парламенцкай праблематыкі ў Польшчы, паўсталі абагульняючыя даследаванні А. Закшэўскага і А. Рахубы прысвечаныя гісторыі прадстаўнічых устаноў Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVIII стст.⁷ Асабліва варта адзначыць, што польскія гісторыкі паказалі механіку функцыянавання перадсоймавых соймакаў у ВКЛ на працягу некалькіх стагоддзяў, у тым ліку XVIII ст., парламенцкая гісторыя якога яшчэ мае мноства прагалаў. Так, фактычна застаецца нерэканструяванай гісторыя соймакавага жыцця асобных тэрытарыяльных адзінак ВКЛ. Наша даследаванне пераследуе адну канкрэтную мэту – папярэдне абагульніць інфармацыю пра асобныя аспекты функцыянавання пасольскага соймака ў Гарадзенскім павеце на працягу XVIII ст.

Храналогія і колькасць. Час правядзення перадсоймавых соймакаў быў акрэслены ў трэцім Статуце ВКЛ, згодна з якім, яны праводзіліся за чатыры тыдні перад вялікім соймам. Тэрмін іх склікання залежаў ад караля (ад 1775 г., калі манарх не выдаваў універсалы на скліканне соймака, адпаведныя распараджэнні магла рабіць Сталая Рада⁸), а яго воля, у сваю чаргу, была абмежавана правам, якое абавязвала склікаць ардынарныя соймы толькі раз на два гады⁹. Адпаведна раз на два гады мелі адбывацца і перадсоймавыя соймікі, каб забяспечыць камплектацыю Пасольскай Ізбы. Такі парадак дзейнічаў да 1717 г., калі Нямы Сойм вызначыў сталы тэрмін пачатку соймавання на першы панядзелак пасля дня Св. Міхала (29 верасня) у цотныя гады, а перадсоймавыя соймікі належала склікаць у панядзелак за шэсць тыдняў да сойма¹⁰. Нарэшце, у 1768 г. у сувязі з невыгоднасцю гэтага тэрміну, пачатак сойма быў перасунуты на першы панядзелак пасля дня Св. Барталамея (24 жніўня)¹¹. Такім чынам, гарадзенскія абывацелі, як і ўся шляхта Рэчы Паспалітай, звычайна з'язджаліся на соймікі пасля 1717 г. у другой палове жніўня, часам у ліпені, як ў 1776 г.¹². Так, гарадзенскі соймік перад соймам 1720 г. адбыўся ў адпаведнасці з новымі патрабаваннямі ў жніўні, а абранне паслоў было здзейснена акурат 19 жніўня¹³. Абранне паслоў на варшаўскі сойм 1780 г. адбылося на соймаку ў Гародні 22 жніўня¹⁴. Безумоўна, надзвычайных соймаў гэта не датычылася.

На вылучаны намі храналагічны адрэзак часу агулам прыпадае 51 сойм усіх разнавіднасцяў (элекцыйныя, канвакацыйныя, звычайныя і надзвычайныя), але адбыліся не ўсе і не толькі з прычыны зрыву¹⁵. Тэарэтычна, пачынаючы з 1701 г. і заканчваючы 1793 г., гарадзенская шляхта павінна была арганізаваць і правесці 51 пасольскі соймік, калі ўлічыць, што перад каранаваннем 1734 г. соймікі не склікаліся¹⁶, а ў 1790 г. адбыўся дадатковы соймік¹⁷. Адзначым,

што перадсоймавыя соймакі збіраліся, у параўнанні з некаторымі іншымі іх разнавіднасцямі, не так часта. Так, дэпутацкія (грамнічныя) соймакі павінны былі адбывацца штогод, за выключэннем надзвычайных выпадкаў, напрыклад, смерці манарха. Нават з улікам гэтых стратаў гарадзенская шляхта правяла дэпутацкіх соймакаў на працягу стагоддзя, няхай і сарваўшы нарады¹⁸, амаль у два разы больш. Просты падлік паказвае, што адзін перадсоймавы соймак прыпадаў крыху менш, чым на кожныя два гады, але на практыцы так не было. Найбольшая часта перадсоймавыя соймакі склікаліся ў чацвёртым і шостым дзесяцігоддзях: у 1732–1740 г. адбылося ажно 9, а ў 1761–1768 гг. – 8 соймакаў. Такая інтэнсіўнасць тлумачыцца выпадзеннем менавіта на гэтыя дзесяцігоддзі элекцыйных кампаній. Досыць часта склікаліся соймакі ў другі і трэцім дзесяцігоддзях XVIII ст.: па 6 разоў у 1712–1720 гг. і ў 1722–1730 гг. Пяць разоў соймакі склікаліся на працягу 1752–1760 гг, па чатыры – у 1701–1710 гг., 1744–1750 гг., 1773–1780 гг., 1782–1788 гг., і два ў 1790-я гады, калі ўлічыць даабранне паслоў у 1790 г. і пасольскі соймак 1793 г.¹⁹. Такім чынам, калі адкінуць гады правядзення элекцыйных кампаній, за дзесяцігоддзе шляхціцы павінны былі сустракацца на перадсоймавым форуме чатыры-пяць разоў, што не вельмі часта.

Найменшыя перапынкі паміж скліканнем соймакаў перад соймамі, па зразумелых прычынах, выпадалі на перыяды *interregnum*, калі час паміж працай соймакаў скарачаўся да некалькіх месяцаў, як гэта было ў 1733 г. і 1764 г.²⁰. З іншага боку, вайсковыя і палітычныя абставіны ўслед за немагчымасцю арганізацыі правядзення соймаў рабілі немагчымым правядзенне перадсоймавых соймакаў. Так, найбольшы па часе прамежак выпадае на першае дзесяцігоддзе XVIII ст.: соймакі не склікаліся з 1703 г. на працягу пяці з паловай гадоў. Чатыры гады раздзяляюць перадсоймавыя соймакі 1740 г. і 1744 г., паколькі кароль, заняты вайной за аўстрыйскую спадчыну, не склікаў сойм у 1742 г.

Перадвыбарчая кампанія. Соймак ніколі не быў мерапрыемствам спантаным, і яго арганізацыя спецыяльна планавалася зацікаўленымі асобамі. Сам жа пасольскі сход быў толькі канцавым этапам дзейнасці палітычных актывістаў. Зрэшты, тагачасныя агітацыйныя мерапрыемствы вельмі нагадваюць сучасныя перадвыбарчыя акцыі. Вось як красамоўна абмаляваў хаду піяр-кампаніі супраць сваёй кандыдатуры на пасольства гарадзенскі земскі пісар Караль Літавор Храптовіч у лісце ад 14 сакавіка 1761 г.: *«Яго міласць пан Эйсмант, гарадзенскі войскі, і Яго міласць пан Тызенгаўз, гарадзенскі падстароста, аб'язджаючы шляхту, наўшчываюць яе, каб на соймаку супраць мяне паўстала, пашыраючы прыкрасць, нібы я незвычайны да Айчыны, што я з Рэччу Паспалітай не трымаюся і калі потым стану здраднікам Айчыны, застануся за адно з дваром у імя знішчэння шляхецкіх вольнасцей, і розныя неадпаведнасці, якія здольныя выдумачь, не*

толькі кажуць, але таксама да шляхты пішуць, на што ёсць доказам ліст Іх міласцей, адзін з якіх, увогуле напісаны без асцярожнасці, да мяне трапіў ад пэўнага прыяцеля»²¹. Распаўсюджванне лістоў і вербальная перадвыбарчая агітацыя ў XVIII ст. была дапоўнена вельмі важным **гарадзенскім** вынаходніцтвам, якім стала «Гарадзенская газета», якую з 1776 г. выдаваў давераны сакратар А. Тызенгаўза – Францішак Сухадольскі²². Адметна, што адной з галоўных мэтаў перыёдыка стала фармаванне прыязнай двару грамадскай думкі акураг напярэдадні перадсоймавых кампаній²³.

Да пачатку соймака павятовыя групы ўжо, як правіла, мелі сваіх прэтэндэнтаў на пасольскія функцыі, праўда, не заўсёды іх планы спраўджваліся. У ліпені 1761 г. Караль Літавор Храптовіч, адзін з лідэраў гарадзенскіх радзівілаўцаў, прасіў, «каб сваёй ўсеўладнай падтрымкай для маіх большых паслугаў загадаў зрабіць мяне паслом з Інфлянцкага княства на будучы экстраардынарны сойм, **а з павету Гарадзенскага**, як мне падаецца, на многіх розных прычынах, каб Яго міласць князь мечнік Вялікага Княства Літоўскага (маецца на ўвазе – Караль Станіслаў Радзівіл²⁴) стаў паслом.... »²⁵. Працавала над гэтымі пытаннямі не толькі кіраўніцтва, але і самі кандыдаты. Нам вядомы такі выпадак: Ксаверы Масальскі у лісце ад 16 студзеня 1786 г., хіба, да Караля Станіслава Радзівіла, пісаў: «наведамляю, што маю ахвоту быць на будучым сойме паслом з павета майго Гарадзенскага або Ваўкавыскага, паколькі мне там найзручней, нарэшце, аддаю гэта да волі і меркавання пана. Ксёндз біскуп пра гэта ведае і не супраць, сам мне казаў паклапаціцца і прасіць высокай дапамогі Яго міласці князя дабрадзея... »²⁶.

Удзельнікі соймака. Палітычная эліта Гарадзенскага павета, зрэшты як і іншых адміністрацыйных адзінак ВКЛ, на соймаках была прадстаўлена ў першую чаргу ўраднікамі. Склад соймакуючай шляхты не быў стабільным, паколькі пасольскія соймікі адбываліся не вельмі часта, таму на форумах звычайна збіраліся актывісты. Можна прывесці імёны некалькіх гарадзенскіх шляхціцаў, якія з'яўляліся заўзятарамі пасольскіх соймакаў: Казімір Міцута ў 1710–1730 гг., Тамаш Літавор Храптовіч ў 1730–1750 гг., Бенядзікт Боўфал у 1770–80 гг., Тадэвуш Александровіч у 1770–90 гг. і інш. Сярод удзельнікаў гарадзенскіх соймакаў фіксуюцца і духоўныя асобы. Так, на соймаку перад элекцыйным соймам 1733 г. прысутнічаў і падпісаў інструкцыю гарадзенскі пробашч, віленскі канонік Ян Сухадольскі, а ў 1754 г. – віленскі канонік, пісар ВКЛ Ігнацій Масальскі²⁷.

Вельмі хісткай падставай для вылічэння колькасці прысутных на пасольскіх соймаках у Гародні з'яўляюцца спісы падпісаў пад інструкцыямі, між тым, іншых дадзеных няма. Аднак, на нашу думку, агульную тэндэнцыю гэтая крыніца адлюстроўвае. Так, калі перадсоймавыя інструкцыі першай паловы і сярэдзіны XVIII ст. падпісвалі ад 11 да 61 шляхціца, то з 1760-х

колькасць фармальных удзельнікаў гарадзенскіх пасольскіх нарадаў павялічваецца ў разы і дасягае сотняў чалавек²⁸, а па некаторых дадзеных і магло быць і больш тысячы²⁹.

Як слухна заўважыў А. Літыньскі, «*сотнямі і нават тысячамі прыбываючымі на соймікі ў другой палове XVIII ст. не кіраваў а ні ўласны інтарэс, а ні раптам абуджаная грамадзянская свядомасць (часта нават не ведалі сутнасць справы), але інтарэс таго, хто іх уласным коштам дастаўляў*»³⁰. З'яўленне галоты на соймках было вынікам выкарыстання магнацкай алігархіяй прагалаў у праве і павольнай дэградацыі дзяржаўнага ладу³¹. Не выключана, што менавіта А. Тызенгаўзу гарадзенскі соймкі абавязаны ўзрастаннем масавасці, бо як раз пры дамінаванні яго партыі ў павеце колькасць прысутных павялічваецца.

Кіраванне нарадамі: соймкавы дырэктар ці маршалак павятовы.

Згодна з даследаваннямі А. Закшэўскага, пачатак соймкавых нарадаў, да абрання соймкавага дырэктара, адбываўся пад кіраўніцтвам найвышэйшага па пасадзе ўрадніка, што ў ВКЛ дакументальна фіксуецца з другой паловы XVII ст.³². Гэта практыка юрыдычна была зафіксавана толькі канстытуцыяй 1764 г., якая, па сутнасці, давала вышэйшаму ўрадніку магчымасць уплываць на працэдуру абрання соймкавага дырэктара³³. Асоба, якая ўрачыста пачынала соймкавыя нарады, магла застацца на іх чале да канца сесіі. Так, на пасольскім соймку перад звычайным соймам 1768 г. надворны падскарбі А. Тызенгаўз не толькі распачаў нарады, але і быў абраны дырэктарам³⁴.

Фармальна кіраўніком соймкавых нарадаў згодна з парадкам, вызначаным правам, з'яўляўся гарадзенскі маршалак. У XVIII ст. гэтую пасаду займалі дзевяць асобаў, якія належалі да сямі найбольш заўважных у лакальнай прасторы ўласна гарадзенскіх кланаў, з якіх толькі Міцуты (з пэўнымі агаворкамі) і Юндзілы па два разы атрымлівалі намінацыі на маршалкоўства³⁵. Для большасці названая пасада была вяршыняй кар'ернага ўздыму, што можа сведчыць пра абмежаванасць амбіцый ці магчымасцей. Скандальная сітуацыя з абраннем у 1699 г. на пасаду дзвюх асобаў у выніку барацьбы за ўплывы ў павеце³⁶, а таксама адхіленне ад ураду ў 1704 г. Яна Антонія Масальскага і нерэалізацыя намінацыі Крыштафа Міцуты мелі вынікам «знікненне» з палітычнага гарызонту на цэлае дзесяцігоддзе гарадзенскага маршалка, згадка пра якога, у аспе Крыштафа Юндзіла, адносіцца толькі да пачатку 1716 г.³⁷. Характэрна, што найчасцей на маршалкоўства намінаваліся павятовыя падкаморы, а таксама земскія судзі, а гэта сведчыць пра высокі фактычны статус павятовага маршалка. Так, пасля смерці ў чэрвені 1783 г. Яна Ваўкавыцкага, актыўна, але беспаспяхова, спрабаваў пераскочыць на вакантны ўрад маршалкоўства гарадзенскі земскі суддзя Тадэвуш

Александровіч, які дзеля справы, як ён сам адзначаў, «на якую увесь свой лёс ахвярую», адмыслова звяртаўся да ўплывовых асобаў і ездзіў ў Нясвіж, каб праз радзівілаўскія сувязі заручыцца падтрымкай сваёй кандыдатуры пры двары³⁸.

Аднак, улічваючы статус павета, асабліва ў часы дамінавання Фаміліі і Тызенгаўза, наўрад ці на практыцы маршалкоўскі ўрад меў абсалютную самастойнасць і аўтарытэт. Магчыма, гэта не датычыцца ўсіх відаў соймакаў, але на перадсоймавых соймаках гарадзенскія павятовыя маршалкі не былі ў фаворы ў шляхты і рэдка абіраліся дырэктарамі пасольскіх соймакаў. У апублікаваных у XIX ст. інструкцыях сустракаюцца толькі некалькі выпадкаў, калі маршалкі называюцца соймакавымі дырэктарамі, і адносяцца яны да 1773 г і 1780 г.³⁹. Цікава, што ў большасці апублікаваных пасольскіх інструкцый дырэктарамі названы розныя асобы, але дакладна не гарадзенскія павятовыя маршалкі: у 1712 г. – Павел Стрыенскі, гарадзенскі войскі, у 1732 г. – Казімір Фларыян Міцута, гарадзенскі падкаморы, у 1750 г. – Юзаф Вал, гарадзенскі харужы, у 1782 г. – Бенядзікт Боўфал, земскі суддзя⁴⁰. Дырэктарам перадсоймавага соймака станавіліся і сенатары, як гэта было ў 1733 г. і 1735 г., калі на чале нарадаў быў мсціслаўскі кашталян Самуэль Лазовы⁴¹.

Пасольская рэпрэзентацыя Гарадзенскага павета. Галоўнай мэтай склікання пасольскіх соймакаў было фармаванне камплекта прадстаўніцтва адміністрацыйнай адзінкі на сойме. Колькасць пасольскай рэпрэзентацыі ад павета ў вылучаны час не змянялася. Адразу агаворымся, што наша спроба абагульнення інфармацыі пра пасольскую рэпрэзентацыю Гарадзенскага павета на соймах Рэчы Паспалітай у XVIII ст. не выключае істотных пропусакаў, якія абумоўленыя шэрагам прычын. У першую чаргу трэба ўлічваць магчымасць зрыву соймакаў, што стала пашыранай практыкай, асабліва ў часы Аўгуста III⁴². Нават правядзенне спецыяльнага даследавання перадсоймавай кампаніі і дзейнасці асобных соймаў не дае магчымасці выявіць імёны парламентарыяў: так, напрыклад, кракаўскі гісторык Г. Палькій у манаграфіі соймаў 1736 г. і 1738 г. не называе гарадзенскіх паслоў⁴³.

Вядомы і такі кур'ёзны выпадак, калі імя пасла вядома, але самога сойма не было. Так, у інструкцыю на пацыфікацыйны сойм 1735 г., увайшоў пункт з патрабаваннем гарантый для спадкаемцаў гарадзенскага скарбніка Юзафа Тымінскага, які страціў жыццё выконваючы «пасольскую функцыю на каранацыйны сойм»⁴⁴. Юзаф Тымінскі сапраўды памёр недзе ў пачатку 1734 г. (пахаваны ў гарадзенскім бернардынскім касцёле ў склепе пры алтары Св.Барбары 10 траўня 1734 г.)⁴⁵, аднак, падчас якога пасольства не зразумела, паколькі пасольскія соймікі не былі скліканы, а прызначаны на студзень 1734 г. сойм, у адрозненні ад самой каранацыі, не адбыўся⁴⁶.

Магчыма, што гарадзенскі скарбнік на ўласны кошт ездзіў у Кракаў на каранацыю, альбо, як вынікае з дакумента, меў на гэта нейкія паўнамоцтвы ад павета.

Выбарачная інфармацыя пра гарадзенскіх паслоў выглядае наступным чынам:

надзвычайны сойм 1703 г. – Грыгорый Катовіч, гарадзенскі харужы, і Агінскі, газдоўскі староста⁴⁷.

надзвычайны сойм 1712 г. – Грыгорый Юзаф Катовіч, лоўчы ВКЛ, гарадзенскі староста, і Казімір Пянткоўскі, гарадзенскі падчашы (пастанова сойма ад 23 лютага 1712 г.)⁴⁸;

звычайны сойм 1718 г. – Казімір Фларыян Міцута, падкаморы гарадзенскі, і Міхал Юзаф Масальскі, старосціч гарадзенскі⁴⁹;

звычайны сойм 1720 г. – Грыгорый Юзаф Катовіч, лоўчы ВКЛ, гарадзенскі староста, і Ян Жыгімонт Беньдзікт Вал, гарадзенскі харужы (пастанова сойма ад 19 жніўня 1720 г.)⁵⁰;

звычайны сойм 1724 г. – Міхал Юзаф Масальскі⁵¹; Ян Жыгімонт Беньдзікт Вал⁵²;

надзвычайны сойм 1729 г. – Міхал Юзаф Масальскі⁵³;

надзвычайны сойм 1730 г. – Казімір Фларыян Міцута, падкаморы гарадзенскі, і Самуэль Лазава, гарадзенскі войскі⁵⁴;

надзвычайны сойм 1732 г. – Міхал Масальскі, пісар ВКЛ, гарадзенскі староста, і Уладзіслаў Ельскі, дарагабужскі староста, пяцігорскі палкоўнік (пастанова сойма ад 7 жніўня 1732 г.)⁵⁵;

надзвычайны сойм 1733 г. – Міхал Юзаф Масальскі⁵⁶;

канвакацыйны сойм 1733 г. – Міхал Масальскі, пісар ВКЛ, гарадзенскі староста, і Юзаф Вал, фрамборскі староста (пастанова сойма ад 21 сакавіка 1733 г.)⁵⁷;

элекцыйны сойм 1733 г. – афіцыйным старшынёй абраны Міхал Масальскі, пісар ВКЛ, гарадзенскі староста, а таксама «*усім вялебным іх міласцыям панам ураднікам земскім, рыцарству, шляхце, ротмістрам, абывацелям Гарадзенскага павета*» (пастанова рэляцыйнага сойма ад 14 ліпеня 1733 г.)⁵⁸;

звычайны пацыфікацыйны сойм 1735 г. – Казімір з Ялова Варановіч, польны стражнік ВКЛ, каўнянскі і якевіцкі староста, і Марэк Грабецкі, гарадзенскі стражнік (пастанова сойма ад 16 жніўня 1735 г.)⁵⁹;

звычайны сойм 1740 г. – Юзаф Вал, гарадзенскі войскі, і Юзаф Сасноўскі, пяцігорскі харужы (пастанова сойма ад 22 жніўня 1740 г.)⁶⁰;

звычайны сойм 1744 г. – Юзаф Масальскі, гарадзенскі староста і Казімір Барановіч, польны стражнік ВКЛ (пастанова сойма ад 24 жніўня 1744 г.)⁶¹;

звычайны сойм 1746 г. – Ян Масальскі, радашквіцкі староста, і генерал-ад’ютант Н. Храптовіч⁶²;

звычайны сойм 1748 г. – Юзаф Масальскі, гарадзенскі староста, і Юзаф Вал, гарадзенскі харужы⁶³.

надзвычайны сойм 1750 г. – Юзаф Масальскі, гарадзенскі староста, і Лукаш Барановіч, абозны Гарадзенскага павета (пастанова сойма ад 23 чэрвеня 1750 г.)⁶⁴;

звычайны сойм 1754 г. – Юзаф Масальскі, надворны падскарбі ВКЛ, гарадзенскі староста, і Міхал Эйсмант, стольнік ВКЛ (пастанова сойма ад 9 жніўня 1754 г.)⁶⁵;

звычайны сойм 1756 г. – Ян Масальскі, ваўкавыскі староста, і Уладзіслаў Ельскі, палкоўнік⁶⁶;

звычайны сойм 1758 г. – Юзаф Масальскі, надворны падскарбі ВКЛ, гарадзенскі староста, і Уладзіслаў Ельскі, пінскі староста⁶⁷;

звычайны сойм 1760 г. – Юзаф Вал, гарадзенскі харужы, і Антоній Тызенгаўз, гарадзенскі падстолі і падстароста (пастанова сойма ад 25 жніўня 1760 г.)⁶⁸;

надзвычайны сойм 1761 г. – Антоній Тызенгаўз, гарадзенскі падстолі і падстароста, і Караль Літавор Храптовіч, гарадзенскі земскі пісар⁶⁹;

звычайны сойм 1762 г. – Тадэвуш Юндзіл, гарадзенскі падкаморы, і N. Боўфал, гарадзенскі пісарэвіч⁷⁰;

канвакацыйны сойм 1764 г. – Антоній Тызенгаўз, пісар ВКЛ, і Іахім Храптовіч, наваградскі стольнік (пастанова сойма ад 7 лютага 1764 г.)⁷¹;

каранацыйны сойм 1764 г. – Антоній Тызенгаўз, пісар ВКЛ, і Ян Ваўкавыцкі, гарадзенскі стольнік (пастанова сойма ад 29 кастрычніка 1764 г.)⁷²;

звычайны сойм 1766 г. – Антоній Тызенгаўз, надворны падскарбі ВКЛ, гарадзенскі староста, і Тадэвуш Юндзіл, гарадзенскі маршалак (пастанова сойма ад 25 жніўня 1766 г.)⁷³;

надзвычайны сойм 1767–1768 гг. – Караль Літавор Храптовіч, гарадзенскі земскі пісар, і Андрэй Гліндзіч, гарадзенскі крайчы (пастанова сойма ад 24 жніўня 1767 г.)⁷⁴;

звычайны сойм 1768 г. – Казімір Волмер, гродскі суддзя, гарадзенскі абозны, і Францішак Боўфал, гарадзенскі пісар і стражнік (пастанова сойма ад 27 верасня 1768 г.)⁷⁵;

надзвычайны сойм 1773–1775 гг. – Юзаф Ельскі, гарадзенскі харужы, і Казімір Волмер, гарадзенскі земскі суддзя (пастанова сойма ад 22 сакавіка 1773 г.)⁷⁶;

звычайны сойм 1776 г. – Казімір Волмер, гарадзенскі земскі суддзя, і Міхал Пац, барцянскі староста⁷⁷;

звычайны сойм 1778 г. – Тадэвуш Александровіч, гарадзенскі земскі суддзя, і Марцін Кліманскі, ашмянскі падчашы⁷⁸;

звычайны сойм 1780 г. – Юзаф Ельскі, гарадзенскі харужы, і Ігнацій Дашкевіч, гарадзенскі падчашы (пастанова сойма ад 22 жніўня 1780 г.)⁷⁹;

звычайны сойм 1782 г. – Антоній Радзівіл, менскі ваяводзіч, і Рамуальд Быстры, берасцейскі кашталяніч⁸⁰;

звычайны сойм 1784 г. – Казімір Волмер, гарадзенскі маршалак, і Стэфан Попел, тразанскі староста⁸¹;

звычайны сойм 1786 г. – Антоній Валовіч, надворны харужы ВКЛ, і Канстанцін Ельскі, старадубскі падстолі⁸²;

звычайны сойм 1788–1792 гг. – Казімір Волмер, гарадзенскі маршалак, і Аляксандр Міхал Эйсмант, гарадзенскі войскі і падстароста⁸³;

надзвычайны сойм 1793 г. – Іосіф Забела, лоўчы ВКЛ, і Мацвей Жынеў, берніцкі староста⁸⁴.

Як відаць з гэтага далёкага ад паўнаты спіса, пасламі станавіліся звычайна прадстаўнікі мясцовай адміністрацыі, сярод якіх у першай палове XVIII ст. найбольшай актыўнасцю вылучаліся гарадзенскія старосты. Толькі ў апошняй трэці стагоддзя сітуацыя змянілася і склад пасольскай рэпрэзентацыі становіцца больш стракатым за кошт розных гарадзенскіх ураднікаў. Прывабным пасольства з Гародні становіцца для цэнтральных ураднікаў, хаця і не самых уплывовых (сойм 1786 г. і 1793 г.).

Пры ўсім нашым жаданні разглядаць паслоў ад Гарадзенскага павета выключна як рэпрэзэнтантаў мясцовай шляхецкай грамады нельга, паколькі яны прадстаўлялі інтарэсы дамінуючых ў тагачасным грамадстве палітычных групавак, што было ўласціва для ўсёй Рэчы Паспалітай⁸⁵.

Удзел у працы соймаў. Актыўнасцю на соймах вылучаўся як прадстаўнік гарадзенскага сойма Міхал Юзаф Масальскі (у 1718 г. выказаўся за лімітацыю сойма, у 1719–1720 гг. – быў прыхільнікам праекта апісання скарбу)⁸⁶. Палітычны досвед М. Ю. Масальскага быў адной з падстаў абрання яго на пасаду соймавага маршалка на канвакацыі 1733 г.⁸⁷.

Дзейная прысутнасць гарадзенскай рэпрэзентацыі часамі трапляла ў поле зроку аўтараў соймавых дыярыюшаў. Напрыклад у апісанні сойма 1724 г., якое захавалася ў Архіве Радзівілаў у Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве, адзначаны факт выступу гарадзенскага харужага Яна Жыгімонта Вала, які 4 лістапада выказаў меркаванне адносна кампетэнцыі соймавага суда пры разглядзе земскіх спраў⁸⁸.

Гарадзенскія паслы вылучаліся актыўнасцю на соймах, некаторыя нават прэтэндавалі на «ласку» соймавага маршалка. Так, Юзаф Адрыян Масальскі на сойме 1744 г. «як першы пасол гарадзенскі», па словах З. Зелінскай⁸⁹, настойліва, але безвынікова імкнуўся дамагчыся абрання маршалкам, а ў 1752 г. пры падтрымцы Фаміліі і бацькі, Міхала Юзафа, гетмана ВКЛ, прыхільніка Чартарыйскіх⁹⁰, здабыў пажадаанае маршалкоўства. Высокая апека гарантавала яму магчымасць узначаліць форум Рэчы Паспалітай у адносна раннім узросце: ён нарадзіўся каля 1726 г.⁹¹.

Аднак наўрад ці гарадзенскі староста быў асобай цалкам выпадковай і неадпаведнай пасадазе. Вось якую характарыстыку яму даў прысутны на сойме 1752 г. Вільгельм Шлемюлер: «Другі сын гетмана. Гарадзенскі староста. Абраны аднагалосна соймавым маршалкам. Апранаецца ў шыкоўны французскі стой. Мае амаль дваццаць шэсць гадоў. Невялікага росту. Носіць дагэтуль натуральныя валасы, якія ладна прыбірае. Спрытны на розум, дасканала ведае літаратуру і польскае права, але, мне здаецца, за малады для той адказнай ролі, якую яму выпадае адыгрываць»⁹². Як відаць, і знешнія прыкметы – нізкі рост, і жаданне вылучацца, спадабацца – моднае адзенне, і здольнасць ў параўнальна маладым узросце ачольваць галоўны форум усёй краіны сведчылі пра наяўнасць у Масальскага вялікіх палітычных амбіцый.

На сойме 1778 г. у склад камісіі, у якой дамінавалі прыхільнікі караля, па кантролі за дзейнасцю Вайсковага дэпартаменту ўваходзіў гарадзенскі пасол Т. Александровіч⁹³.

Але былі і выпадкі, калі гарадзенцаў пазбаўлялі права ўдзельнічаць у працы парламента. На апошнім сойме папярэдняга XVII ст. у 1699 г. гарадзенскія паслы Ян Масальскі, гарадзенскі харужы, і Грыгорый Ліпніцкі, мазырскі стольнік, увогуле былі пазбаўленыя мандатаў, бо не прайшлі «ругі» (працэдуру верыфікацыі пасольскага мандата) і не прымалі ўдзел у выбарах маршалка⁹⁴. Абодва належалі да антысапегаўскай групы (а такіх сярод літоўскіх паслоў было больш), прадстаўнікоў якой абвінавацілі ў тым, што сталі пасламі з дапамогай саксонцаў⁹⁵.

Выбары паслоў. Працэдура вылучэння і зацвярджэння павятовай рэпрэзентацыі дастаткова добра вядомая ў гістарыяграфіі. Соймікі дастаткова хутка засвоілі практыку соймаў, на якіх прынцып аднагалоснасці стаў падставай для права зрываць пасяджэнні ў стылі *liberum veto*⁹⁶. Адметна, што паміж першым зрывам сойма ў 1652 г., здзейшаным кліентам Радзівілаў Сіцынскім, і дакументальна зафіксаваным у соймавай канстытуцыі 1678 г. зрывам гарадзенскага сойма прайшло толькі некалькі дзесяцігоддзяў. Такім чынам, у другой палове XVII ст. гарадзенскі соймак ахапілі з’явы, якія былі вядомыя паўсюдна ў Рэчы Паспалітай⁹⁷.

У 1730–1750 гады зрыў соймаў набыў у Рэчы Паспалітай масавы характар⁹⁸. Для гарадзенцаў зрыў сойма не быў нечым выключным. Ужо ў час сойма 1678 г. была прынятая канстытуцыя «Гарадзенскі соймак», на падставе якой, у сувязі са зрывам пасольскага сойма ў Гародні і адсутнасцю паслоў, прызначаліся падаткі без уліку меркавання павета і тэрмін рэляцыйнага сойма⁹⁹. У XVIII ст. перадсоймавыя нарады ў Гародні зрываліся рэдка. Але такая сітуацыя, відаць, мела месца перад соймам 1736 г. Пасольскі соймак ў Гародні сабраўся своечасова – 14 траўня 1736 г.¹⁰⁰,

але нарады адбываліся ў напружанай атмасферы. Ужо ў той самы дзень у актавыя кнігі гарадзенскага гродскага суда была ўнесена пратэстацыя за подпісам мясцовага старосты Міхала Масальскага і некаторых іншых ураднікаў на Уладзіслава Ельскага, пяцігорскага паручніка, які акрэсліваўся ў дакуменце, як *«нарушальнік публічных нарадаў, неспакою і нязгоды аўтар і рухавік»*¹⁰¹. Як заяўлялі маніфестанты, пасля згоднага абрання соймакавага дырэктара паручнік пачаў *«шукаць розныя спосабы сарваць соймак, а калі ўбачыў, што ўсе перашкоды і супярэчнасці былі вырашаныя, не маючы падстаў для разладжвання публічных нарадаў, без слушнага тлумачэння і прычыны, не складаючы пратэстацыі пакінуў соймак, калі ж мы за яго міласцю між нас многіх годных і разважлівых іх міласцею выправілі, запрашаючы да супольнай нарады, ён адказаў адмовай...»*¹⁰². У выніку соймак быў сарваны, а ў гродзе было зафіксавана, што *«у так патрэбным часе соймак разыйшоўся без выніку»*, а таксама выказана пажаданне, каб Ельскі не дапускаўся ў будучым на пасады і *«на ніводным кангрэсе нашага павету не быў»*¹⁰³. Адсутнасць дадзеных пра пасольскую рэпрэзентацыю гарадзенскага соймака на сойме 1736 г. толькі пацвярджае поспех акцыі У. Ельскага¹⁰⁴.

Гарадзенскі пасольскі соймак на працягу і XVIII ст. з'яўляўся арэнай сутыкнення інтарэсаў і парушэння парадку выбараў, але часамі, як пры ўплывовым старосце А. Тызенгаўзе, без сумнення працэдура элекцыі мела фармальны характар, паколькі мясцовыя абывацелі звычайна толькі пацвярджалі зроблены за іх выбар. Дакументы фіксуюць шматлікія выпадкі поўнага кампрамісу ў мясцовай шляхты адносна прэтэндэнтаў на пасольскі мандат. Так, у інструкцыі, складзенай перад соймам 1720 г., адзначана, што паслы абраныя *«згодна без супраціву аднастайнымі галасамі»*¹⁰⁵. Тым не менш, фраза *«без супраціву»* дае падставы меркаваць, што нейкія «кантрадыкцыі» здараліся пры абранні. Адзінства панавала на пасольскім соймаку перад соймам 1732 г.¹⁰⁶, 1740 г. (*libero et unanimi voto*)¹⁰⁷, 1744 г. (*nemine reclamante et contradicente*)¹⁰⁸, 1750 г. (*unanimi voto*)¹⁰⁹, 1754 г. (*unanimi voto*)¹¹⁰, 1760 г. (*libertis votis nemine contradicente nec reclamante*)¹¹¹, 1766 г. (*zgodnemi głosy... nemine contradicente*)¹¹², 1768 г. (*zgodą et... nemine contradicente*)¹¹³; 1773 г.¹¹⁴. Кампраміс і аднагалоснасць можна разглядаць з розных пунктаў гледжання, як станоўча, так і адмоўна, паколькі *«прыцыты згоды паўсюль з'яўляецца прыкметай пасіўнасці групы»*¹¹⁵.

Пры адсутнасці згоды выбары паслоў маглі зацягвацца на некалькі дзён. Так, на пасольскім соймаку 18 жніўня 1788 г. гарадзенская шляхта згодна абрала паслом Казіміра Волмера, маршалка, а адносна другой кандыдатуры адзінства не было. Нарады былі перанесены на наступны дзень – 19 жніўня, калі паслом быў абраны М. А. Эйсмант¹¹⁶.

Пасольства можна было дамагчыся і без падтрымкі большасці, але поспех здабыты шляхам злоўжыванняў быў досыць хіткі і залежаў ад канкрэтных абставінаў. Такая сітуацыя, па звестках гетмана ВКЛ Міхала Масальскага, склалася ў 1764 г. на пасольскім (каранацыйным?) сойміку, дзе адбылося *«гвалтоўнае, мінаючы большасці абывацеляў, прызначэнне і прыўлашчванне пасольства»* праз махінацыі падстаросты А. Тызенгаўза¹¹⁷. Сітуацыю, якая балансавала па лязу шаблі, *«выратаваў ад тумульта, які пацягнуў бы за сабой крымінальныя наступствы»*, сам гетман, які з сваімі прыхільнікамі абмежаваўся складаннем пратэстнага маніфеста¹¹⁸.

Парадак абрання паслоў літаральна да апошніх гадоў існавання Рэчы Паспалітай заставаўся актуальнай праблемай і яшчэ перад соймам 1786 г. гарадзенскі сойм настойваў: *«паслы разам са станамі Рэчы Паспалітай абавязаны абмеркаваць прстойны спосаб галасавання»*¹¹⁹.

Пасольскія інструкцыі. Пасольскія інструкцыі гарадзенскага сойма XVIII ст. маюць у цэлым больш шчаслівы лёс, у параўнанні з аналагічнымі дакументамі большасці паветаў ВКЛ, паколькі яшчэ ў XIX ст. яны былі часткова апублікаваныя¹²⁰, а ў дадатак у 2009 г. інструкцыі апошняй чвэрці XVIII ст. выйшлі друкам у беларускім перакладзе¹²¹.

Шляхецкія масы ў ВКЛ ўплывалі на змест мясцовых інструкцый вельмі абмежавана, а самі інструкцыі маглі стварацца не ў соймавым коле¹²². Падобнае становішча было ў Кароне¹²³. У інструкцыях гарадзенцаў, як і ў інструкцыях кароннай шляхты, пераважалі палажэнні, якія адлюстроўвалі палітычныя інтарэсы груповак і толькі ў апошнюю чаргу лакальнай грамады¹²⁴.

Польскі гісторык Яцэк Курэк заўважаў, што ў апошнія гады жыцця Аўгуста II Вецінга Рэч Паспалітая, пераадолеўшы палітычны і гаспадарчы крызіс, перайшла ў стан *«мірнага дабрабыту»*, што адлюстравалася, як здаецца Я. Курэку, і ў пасольскіх інструкцыях¹²⁵. Сітуацыя на справе не выглядала так аптымістычна, бо канец панавання Аўгуста II быў адначасова пачаткам цьмянай палітычнай будучыні¹²⁶. Тым не менш, гарадзенскія інструкцыі ў літаратурна-пафасных уступках цалкам адпавядалі каронным узорам: на сойміке 1732 г. занатаваны такі рэфрэн: *«Ласкавасці Яго міласці пана нашага міласцівага для Айчыны нашай, відавочнай стараннасці, працы і клопату для паспалітага дабрабыту прадпрынятых вылічыць немагчыма...»*¹²⁷.

У пачатку эпохі Станіслава Панятоўскага вартасць пасольскіх інструкцый была істотна падважана. У 1764 г. сойм увёў забарону прысягаць інструкцыям, г. зн., з гэтага часу паслы маглі не ва ўсім трымацца зместу соймавых пастулатаў, што выклікала неадназначную рэакцыю шляхты¹²⁸. Значэнне соймавых пастулатаў яшчэ больш знізілася у выніку пастановаў 3 траўня 1791 г., якія абмежавалі іх уплыў на бягучыя справы выканаўчай улады¹²⁹.

Структура гарадзенскіх інструкцый асаблівай арыгінальнасцю не вылучалася і адпавядала агульнапрынятым узорам. Памеры соймакавых інструкцый вызначаліся колькасцю пунктаў, якіх, у залежнасці ад сітуацыі, магло быць мінімум, як ў інструкцыі 1732 г., альбо нават некалькі дзесяткаў, як у інструкцыі перад соймам 1754 г.¹³⁰. Можна пагадзіцца з Я. Курэкам, што інструкцыі, велічыня якіх сягала часамі 60 пунктаў, з перспектывы агульнадзяржаўнага інтарэсу часта былі пазбаўленыя зместу і логікі¹³¹.

Лакальныя праблемы. Пасольскія соймакі былі зручнай нагодай для шляхты калі не вырашыць, то, па меншай меры, дэклараваць неабходнасць абмеркавання шматлікіх праблемаў лакальнага і прыватнага характару, хаця, безумоўна, на соймакавых нарадах дамінавала агульнадзяржаўная праблематыка. Больш таго, менавіта ў гарадзенскай інструкцыі 1766 г. былі сфармуляваны палажэнні знакамітых рэформаў Антонія Тызенгаўза¹³².

На працягу ўсяго стагоддзя на гарадзенскіх соймаках рэгулярна абмяркоўваліся пытанні, звязаныя з інтарэсамі каталіцкай царквы, ад якой шляхта залежала ў тым сэнсе, што карысталася кляштарнымі памяшканнямі для правядзення соймакаў¹³³. Многія інструкцыі абавязвалі паслоў лабіраваць маёмасныя інтарэсы шматлікіх мясцовых касцёлаў і ордэнаў. У пастулатах на сойм 1712 г. знаходзяцца патрабаванні аб вызваленні брыгітак і бернардынак ад мейскіх падаткаў і жаўнерскіх «стацыяў», аб звальненні ад вайсковых павіннасцей земскіх уладанняў гарадзенскіх брыгітак, аб рэалізацыі выплатаў на Фарны кацёл з эканоміі¹³⁴. У інструкцыі 1720 г. гарадзенскія абывацелі патрабавалі спагнання з гарадзенскай эканоміі за сем гадоў «пенсіі» на шпіталь Св. Духа і Фарны касцёл, вызвалення ад соймавых, камісарскіх і іншых «стацыяў» юрыдыкаў Фарнага касцёла, а таксама прасілі зацвердзіць за гарадзенскімі езуітамі шэраг фондушаў¹³⁵. У 1733 г. шляхта выступіла з патрабаваннем аб вызваленні ад павіннасцяў маёмасці езуітаў у Гародні¹³⁶, а ў 1740 г. шляхта ўступілася за брыгітак і бернардынак, якія трывалі ўціск ад «дыпазітарыяў» эканоміі, і за кармелітаў, у якіх адабралі ўладанні ў Гарадзенскім павеце на карысць эканоміі¹³⁷. У 1754 г. гарадзенскі соймак прасіў падтрымкі для «*заняпалых праз знішчэнне пажарам*» ксяндзоў бернардынцаў¹³⁸. Напярэдадні сойма 1767–1768 гг. гарадзенскім паслам прадпісвалася падтрымаць бернардынцаў, бернардынак і брыгітак, у справе пацвярджэння іх правоў на карыстанне ляснымі ўгоддзямі пушчы Гарадзенскай эканоміі, на што яны мелі прывілеі ад манархаў, і дамагачыся пацвярджэння іх правоў на вольны абмалот на млынах па рэчцы Ласасянка¹³⁹. У інструкцыі 1778 г. выказана занепакоенасць лёсам былых езуітаў, ордэн якіх прыносіў шмат карыснага «*пры сваім існаванні*», а таксама ўключана прапанова аб пацвярджэнні правоў гарадзенскім кляштарам у сувязі з ростам да іх прэтэнзій¹⁴⁰. Выкарыстанне ўстановаў

шляхецкага мясцовага самакіравання ў якасці пасрэднікаў сведчыць пра тое, што ніжэйшаму кліру было прасцей правесці патрабаванні праз соймік, чым спадзявацца на біскупаў, якія па сваім сане з'яўляліся сенатарамі¹⁴¹.

Значна радзей у пасольскія інструкцыі траплялі звароты ў абарону інтарэсаў уніяцкай царквы. Напрыклад, у 1754 г. паслам загадвалася звярнуцца да караля з нагоды стану дзевяці цэркваў у гарадзенскай эканоміі. Да ліку храмаў, якія выглядалі як «зруйнаваныя і абваленыя», была аднесена і Уваскрасенская царква ў Гародні¹⁴².

На пасольскім сойміку даволі часта ўздымаліся праблемы, непасрэдна датычныя месца Гарадзенскага. Адпаведныя патрабаванні ўключаліся ў інструкцыі. У 1740 г. гарадзенскі соймік запатрабаваў пацвярджэння ўсіх старажытных прывілеяў і камісарскіх дэкрэтаў, выдадзеных Гародні, у тым ліку прывілея Аўгуста II, выдадзенага на сойме 26 лістапада 1718 г., і дэкрэта правінцыйнай камісіі ВКЛ, датаванага 14 чэрвенем 1738 г., якія яшчэ не ўвайшлі ў канстытуцыі¹⁴³. Перад соймам 1744 г. мясцовая шляхта адзначала, што ў Гародні, якая мае значную колькасць фальваркаў, адсутнічае *прыстойная ратуша*, ремонт якой прапаноўвалася здзейсніць на падставе асобнай канстытуцыі за кошт прыбыткаў з фальваркаў¹⁴⁴. Тады ж шляхта цікавілася лёсам 120 тысячаў золтых сабраных на пабудову мосту праз Нёман у Гародні, а таксама перспектывамі вылучэння месца пад будынак для гродскай канцылярыі і архіва, які, згодна з канстытуцыяй сойма 1611 г., быў пабудаваны ў старым замку, але ў час «*мінулай рэвалюцыі шведскай*» быў зруйнаваны, пасля чаго на яго месцы паўстаў каралеўскі палац¹⁴⁵. Увогуле на сойміку з рознай нагоды паўтараліся патрабаванні аб разбудове месца з прычыны размяшчэння там дзяржаўных устаноў, як, напрыклад, асэсарскага суда (пасулат інструкцыі 1782 г.), або перспектывы перамяшчэння іх у Гародню (пасольская інструкцыя 1776 г. абавязвала паслоў забяспечыць перавод сесій Трыбуналу ВКЛ у Гародню)¹⁴⁶. Часамі шляхта скардзілася на злоўжыванні, якія адбываліся ў горадзе: напрыклад, у 1784 г. прасіла паслоў паведаміць манарху пра прыкрасці, якія адбываюцца пры аплаце гандлёвага і брукавага падатку¹⁴⁷.

Асобна трэба адзначыць, што гарадзенская шляхта рэгулярна паўтарала ў сваіх інструкцыях патрабаванне аб ажыццяўленні закона пра правядзенне кожнага трэцяга сойма на тэрыторыі ВКЛ, што цалкам супадала з інтарэсамі Гародні. Такія патрабаванні сустракаюцца ў інструкцыях 1712 г., 1732 г., элекцыйнага сойма 1733 г., 1750 г., 1754 г., 1768 г., 1780 г., 1782 г., 1790 г.

У сваіх зваротах на соймы гарадзенская шляхта неаднойчы выказвала патрабаванні аб захаванні ў яе распараджэнні традыцыйных месцаў правядзення соймаў. Так, напрыклад, было напярэдадні элекцыйнага сойма 1733 г., калі гарадзенцы абавязалі сваіх паслоў атрымаць гарантыі на пра-

вядзенне соймакавых нарадаў толькі ў замку, дзе, паводле іх патрабаванняў, належала ўзвесці асобны будынак «шопу» для правядзення соймакаў¹⁴⁸. Як вядома, замак далёка не заўсёды становіўся месцам соймакавых нарадаў¹⁴⁹. У сувязі з ростам значнасці Гародні як месца дзейнасці розных агульнадзяржаўных устаноў мясцовая шляхта мела праблему з пошукам памяшкання для нарадаў. Так, у час даабрання камплекта паслоў на чатырохгадовы сойм у 1790 г. на гарадзенскім сойміке было актуалізавана пытанне пра месца правядзенне соймакаў, а ў інструкцыю быў уключаны пункт, дзе адзначалася: *«Гарадзенскі павет мае з даўніх часоў пад публічныя нарады стары замак, дзе адбываюцца соймікі, земскія і гродскія суды, і хаця той замак належыць уладзе гродавага старосты, аднак скарбовая камісія Літоўскай правінцыі, якая ў поўным сваім складзе ўтрымліваецца з публічнага скарбу, перанесла свае суды і з 1785 года яе службоўцы занялі пакоі згаданага замка з крыўдай для павета. Таму іх міласці паслы абавязаны прасіць наяснайшага пана і станы аб вызваленні старога замка...»*¹⁵⁰.

З другой паловы XVIII ст. гарадзенскі соймлік часцей стаў месцам абмеркавання актуальных для шляхты праблем асветы. Калі яшчэ ў 1754 г. мясцовая шляхта клапацілася пра пацвярджэнне прывілеяў Віленскай акадэміі на ўзор Кракаўскай¹⁵¹, то ў наступныя дзесяцігоддзі яе больш цікавіла пашырэнне адукаванасці сярод маламаёмаснай шляхты і стварэнне ў Гародні новых навучальных устаноў. Так, у інструкцыі 1766 г. выказвалася незадаволенасць, што асвета закранае толькі *«абывацеляў вышэйшай крыві»* і востра гучыць патрабаванне, каб *«Рэч Паспалітая вылучыла сродкі на парафіяльныя школы для беднай шляхты»*¹⁵². Патрабаванне адчыніць парафіяльныя школы сустракаецца і ў інструкцыі 1768 г.¹⁵³. Перад соймам 1780 г. гарадзенская шляхта спецыяльна дзякавала манарха за адкрыццё *«рыцарскай школы»* і абавязвала паслоў прасіць у яго, каб *«гэты карысны для краю фондуш з часам не быў скасаваны і заняпаў»*¹⁵⁴.

Палітычныя ўплывы. На працягу XVIII ст. гарадзенскія соймікі, у тым ліку пасольскія, былі часам арэнай жорсткага супрацьстаяння палітычных групавак і ў гэтым сэнсе нічым не адрозніваліся ад іншых адміністрацыйных адзінак ВКЛ. Хада і вынікі соймакавых нарадаў вырашальным чынам залежалі ад таго, якая палітычная сіла дамінавала ў краіне ці рэгіёне. Мяжа XVII ст. і XVIII ст. стала важнай вяхой у гісторыі ВКЛ. Пачатак стагоддзя адзначыўся сканчэннем дамінацыі ў краіне роду Сапегаў, якія з 1683 г. знаходзіліся ў апазіцыі да манарха і бескампрамісна змагаліся з яго прыхільнікамі¹⁵⁵. Сапежынская групоўка мела ўстойлівыя ўплывы і ў Гарадзенскім павеце з часоў дамінавання Пацаў: яшчэ ў траўні 1671 г. у сваім дзённіку віцебскі ваявода Я. А. Храпавіцкі ў роспачы канстатаваў ўласную няздольнасць супрацьстаяць на гарадзенскім сойміке *«бязбожнай фракцыі Сапегаў»*¹⁵⁶. Пра важную ролю Гародні ў палітычных

планах Сапегаў сведчыць наяўнасць у іх значнай маёмасці ў горадзе, дзе на 1690 г. былі ажно тры палацы, якія належалі Казіміру Яну, Бенядзікту Паўлу і Аляксандру Паўлу Сапегам¹⁵⁷. Пазіцыі апошніх на гарадзенскім соймаку ў апошнія гады XVII ст. саслаблі, у сувязі з ростам уплываў так званых «рэспубліканцаў», якія былі ў стане гарантаваць сабе па меншай меры палову пасольскай рэпрэзентацыі з 1697 г., а ў 1699 г. праз злоўжыванні на сойм выправілі поўны камплект сваіх прыхільнікаў, што само па сабе адметна, хаця гарадзенская рэпрэзентацыя не здолела прайсці так званае «ругаванне» ды заняць месца ў Пасольскай Ізбе¹⁵⁸. Такім чынам, да бітвы пад Алькенікамі ў 1700 г. значная частка гарадзенскай шляхты падтрымлівала Сапегаў, але пазней сітуацыя змянілася.

Нягледзячы на перамогу і ўсталяванне поўнага дамінавання на Гарадзеншчыне «рэспубліканскія» уплывы ў першыя гады XVIII ст. зведалі карэктуючы ў сувязі з уступленнем ВКЛ у Паўночную вайну. Ужо летам 1704 г. «рэспубліканцы» панеслі істотныя вайсковыя і палітычныя страты, што, як слушна заўважыў З. Віцько, абумовіла залежнасць сімпатый шляхты ад таго, «якое войска кантралюе павет»¹⁵⁹. Абранне новым каралём Станіслава Ляшчынскага ў ліпені 1704 г. яшчэ больш дэзарганізавала сітуацыю ў краіне і паспрыяла аднаўленню ўплываў Сапегаў¹⁶⁰. Красамоўным сведчаннем рэстаўрацыі сапезынскай групы з'яўляецца факт абрання ў 1708 г. ад Гарадзенскага павета ў якасці дэпутата ў Галоўны Трыбунал ВКЛ віленскага ваяводы Яна Паўла Сапегі¹⁶¹. Але гэта не перашкодзіла некаторым актывістам «рэспубліканскага» руху рабіць кар'еру ў Гарадзенскім павеце, больш таго, прафанаваць дасягненні ранейшых перамогаў. Характэрным прыкладам з'яўляецца біяграфія Грыгорыя Юзафа Катовіча, які атрымаў пасады гарадзенскага падстаросты і харужага (1698 г. і 1699 г.), у першую чаргу, за свае антысапезынскія погляды, а ў 1706 г., не без дапамогі «золата», вышэйшы павятовы ўрад – староства, ад якога кароль Станіслаў Ляшчынскі напрыканцы 1707 г. яго пазбавіў і перадаў староства, напэўна зацікаўленай асобе, – Міхалу Юзафу Сапегу, польнаму пісару ВКЛ¹⁶². Аднак ужо ў 1709 г. Г. Катовіч дзіўным лёсам апынуўся сярод прыхільнікаў С. Ляшчынскага ў атачэнні Казіміра Яна Сапегі, вялікага гетмана ВКЛ¹⁶³. У вірлівых перыпетыях тых стагоддзяў прынцыповасць не заўжды была ў пашане, асабліва, калі яна не адпавядала асабістаму інтарэсу. Так ці іначай, але за дзесяцігоддзе свайго супярэчлівага староставання Грыгорый Катовіч здолеў манапалізаваць уладу ў павеце ды нажыць нянавісць мясцовай шляхты. Яскравым сведчаннем гэтага з'яўляецца інструкцыя, складзеная гарадзенскай шляхтай на гранічным соймаке ў 1716 г. паслам да Караля Станіслава Радзівіла, канцлера ВКЛ, дзе староста абвінавачваецца ва ўстанаўленні ў павеце «*absolutis dominationibus*», а ў якасці доказаў даецца пералік розных злоўжыванняў, сярод якіх на першым месцы стаіць тое, што «*усімі соймакімі згодна ўласнай волі*

кіруючы, пры адсутнасці маршалка сам часта не праз галасаванне (поп рер vota), а без абрання дырэктарам станавіўся»¹⁶⁴.

Зінструкцыі вынікае, што мясцовая шляхта шукала ў асобе К. С. Радзівіла альтэрнатыву панаванню Катовіча, які, відавочна, знаходзіўся пад пратэкцыяй Сапегаў. Не выключана, што акурат падпісанты інструкцыі, а іх было больш за сотню чалавек¹⁶⁵, на чале з павятовым маршалкам Крыштафам Юндзілам імкнуліся ініцыяваць стварэнне нейкай альтэрнатывы Катовічу, і дасягнулі пэўнай мэты, паколькі *«інструкцыя найшаноўнейшага павета ў мяне абудзіла належнае спачуванне да прыгнечанага шляхецкага стану»* – пісаў у адказ гарадзенцам канцлер і абяцаў разабрацца ў сітуацыі¹⁶⁶. Так ці іначай, але Радзівілаўскія магчымасці былі ў гэты час моцна абмежаваныя, а смерць канцлера К. С. Радзівіла ў 1719 г., лідэра сям’і, адсунула іх на другія ролі ў палітычным працэсе¹⁶⁷. Дзякуючы Г. Катовічу, сапезынскія ўплывы ў Гарадзенскім павеце заставаліся заўважнымі: так, прыхільны ім змест мела пазнейшая гарадзенская пасольская інструкцыя, з якой сам староста ездзіў на сойм у 1720 г.¹⁶⁸. Што праўда, у другім дзесяцігоддзі XVIII ст., праз гарадзенскі сойм ік лабіравалі свае інтарэсы не толькі Сапегі, але і Агінскія¹⁶⁹.

Смерць у 1724 г. Грыгорыя Катовіча і намінацыя на староства віленскага кашталяна Міхала Фрыдэрыка Чартарыйскага¹⁷⁰ паклалі пачатак доўгага перыяду панавання ў гарадзенскіх справах групой Чартарыйскіх, да якой перайшла ініцыятыва па кансалідацыі на той момант аморфнай прыдворнай партыі ў ВКЛ. Гарадзенскі павет Фаміліі апанаваць ўдалося дастаткова хутка праз прасоўванне на ключавыя пасады сваіх прыхільнікаў.

Напэўна, яшчэ за некаторы час да атрымання ў 1727 г.¹⁷¹ гарадзенскага староства М. Ю. Масальскі ўваходзіць у кола прыхільнікаў Чартарыйскіх, што прадвызначыла характар яго ўплываў на Гарадзеншчыне ў канцы 1720–1740 гг. Атрымаўшы ў 1744 г. староства ад бацькі, Ю. А. Масальскі адпаведна з’яўляўся правадніком палітычнай лініі Чартарыйскіх на Гарадзеншчыне і зразумела на мясцовых соймках з сярэдзіны 1740-х гг. да 1764 г.¹⁷². Але Масальскія не былі адзінай палітычнай сілай у павеце. На працягу 1730-х гадоў у ВКЛ узрасла эканамічная і палітычная вага Радзівілаў, якія за два дзесяцігоддзі здолелі вярнуць былыя ўплывы і аднавіць сваё дамінаванне ў ВКЛ¹⁷³. Паны з Нясвіжа праз сваю кліентэлу пільна сачылі за падзеямі ў Гародні і, асабліва ў моманты сумеснай працы з Фаміліяй, іх пратэжэ неаднойчы станавіліся пасламі на соймы¹⁷⁴. Аднак, у другой палове 1750-х і пачатку 1760-х гадоў на пасольскіх соймках у Гародні кліенты Радзівілаў вялікай падтрымкай шляхты не карысталіся, нават ва ўмовах пераходу Фаміліі ў апазіцыю да двара з 1752–1754 гг.¹⁷⁵. Як для пракаралеўскай групы на чале з Міхалам Казімірам Радзівілам, так і Фаміліі мясцовы сойм ік з’яўляўся толькі зручным, магчыма не заўсёды

прадказальным, інструментам рэалізацыі ўласных палітычных планаў. Калі адштурхоўвацца ад даследаванняў А. Мацука, які прааналізаваў хаду падрыхтоўкі і рэалізацыі соймавай кампаніі ў 1761 г. у павеце склалася парытэтная сітуацыя, у выніку соймак ухваліў пасольства як апазіцыянера, так і радзівілаўскага кандыдата¹⁷⁶.

У сярэдзіне 1760-х гадоў нечакана хутка абрынуліся пазіцыі Масальскіх, палітычная лінія якіх магла б моцна паўплываць на сітуацыю ў Гарадзенскім павеце. Справа ў тым, што на гарадзенскім перадканвакацыйным соймак 1764 г. стаў відавочным радыкальны разрыў з Фаміліяй Масальскіх, дзе групой іх прыхільнікаў выступіла супраць нібы самавольна абраных паслоў, і між іншымі, А. Тызенгаўза¹⁷⁷. Але смерць старосты Ю. А. Масальскага ў 1765 г. прывяла да ўтварэння новай палітычнай дамінацыі на Гарадзеншчыне. Апошняя (бо гетман памёр у 1768 г.) палітычнай акцыяй Масальскага, звязанай з мясцовым соймакам, стала пратэстацыя супраць гарадзенскай інструкцыі перад соймам 1766 г. і агітацыя супраць Вайсковай камісіі ВКЛ¹⁷⁸.

Дзякуючы працы знакамітага польскага гісторыка С. Касцялкоўскага, дастаткова добра вядомы характар і практычная механіка функцыянавання гарадзенскіх соймак у 1760–1770-я гады, калі на вядучыя ролі ў Гарадзенскім павеце выйшаў пратэжэ Масальскіх, а потым новаабранага караля Станіслава Панятоўскага – Антоній Тызенгаўз¹⁷⁹. Палітычная кар’ера А. Тызенгаўза ад пачатку была шчыльна звязана з Гарадзенскім паветам, дзе ён з 1757 г. як падстароста, а з 1765 г. як староста¹⁸⁰ здолеў не толькі выйсці з ценю Масальскіх, але цалкам падпарадкаваць палітычную актыўнасць гарадзенскага соймак ў патрэбным двару кірунку. Больш таго, С. Панятоўскі асабіста блакаваў магчымыя спробы падрыву пазіцыі Тызенгаўза на гарадзенскіх пасольскіх соймаках¹⁸¹. У першай палове 1770 г. А. Тызенгаўз становіцца кіраўніком прыдворнай партыі не толькі ў Гарадзенскім павеце, але і ва ўсім ВКЛ. Так, калі перад соймам 1773–1775 гг. ён быў здольны рэалізаваць каралеўскія планы толькі ў сваім пасольскім соймак, то напрыканцы дзесяцігоддзя яго уплывы былі паўсюдыя¹⁸².

Падмуркам дамінацыі надворнага падскарбія ў Гарадзенскім павеце ў час правядзення соймавых кампаній была канцэнтрацыя ў яго руках значных матэрыяльных і сацыяльных рэсурсаў, што дазваляла яму не толькі быць пэўным у сваіх крэатурах, але і выкарыстоўваць мясцовы соймак у якасці рэзерву для тых кандыдатаў, якім не пашанцавала ў іншых паветах¹⁸³. Аўтар манаграфіі пра сойм 1778 г. Вітальд Філіпчак пацвярджае думку С. Касцялкоўскага пра асаблівую ролю Гародні і мясцовага пасольскага соймак, які пад кіраўніцтвам А. Тызенгаўза спецыяльна зацягваўся на некалькі дзён, каб падтрымаць належных кандыдатаў, адзін з якіх, Тадэвуш Александровіч, гарадзенскі земскі суддзя, першапачаткова павінен быў

стаць паслом ад Лідскага павета, а зялёнае святло ашмянскаму падчашаму Марціну Кліманскаму, падначаленаму А. Тызенгаўзу, адміністрацору гарадзенскай эканоміі, было гарантаванае¹⁸⁴. Перадсоймавая 1778 г. кампанія ў ВКЛ была паспяховай для двара, але некаторыя яе недахопы сталі яшчэ адной падставай для ўзнікнення канфлікту паміж каралём і А. Тызенгаўзам¹⁸⁵.

Аслабленнем уплываў А. Тызенгаўза хутка скарысталіся апазіцыйныя двару сілы: ужо на сойм 1782 г. ад Гарадзенскага павета трапляе Рамуальд Іахім Быстры, а дадзеная яму інструкцыя ўтрымлівае пункт у падрымку апальнага падскарбія¹⁸⁶. У 1784 г. павет прадстаўляў незалежны, але звязаны з апазіцыяй пасол Стэфан Попель¹⁸⁷. Адыход у гісторыю часоў «тыраніі» Тызенгаўза змяніў агульны расклад сілаў у ВКЛ. Кіраўніцтва прыдворнай партыі апынулася ў «мяккіх» руках падканцлера Іахіма Храптовіча, але ён не здолеў так, як Тызенгаўз, манапалізаваць уплывы і абাপіраўся на цэлы шэраг памагатах¹⁸⁸. На тле пэўнай дэзарыентацыі і дэцэнтралізацыі пракаралеўскіх сілаў у ВКЛ пачалі адраджацца партыі Радзівілаў і Чартарыйскіх¹⁸⁹. Акрамя падканцлера, лінію караля праводзіў новы падскарбі ВКЛ князь Станіслаў Панятоўскі, які дзякуючы атрыманню ў 1783 г. Гарадзенскай эканоміі апынуўся ў шэрагу найбагацейшых магнатаў Рэчы Паспалітай¹⁹⁰. Але крыўдлівы і неактыўны палітычна (з 1780 г. не з'яўляўся ў Пасольскай Ізбе з прычыны абразы) брат караля не здолеў апанаваць нават сітуацыю ў Гарадзенскім павеце, нягледзячы на вялікія матэрыяльныя рэсурсы. Кіруючы пасольскім соймакам у траўні 1788 г., князь С. Панятоўскі імкнуўся правесці сваіх кандыдатаў – харужага надворнага ВКЛ Антонія Валовіча¹⁹¹ і каралеўскага шамбеляна Марціна Бадыню¹⁹², а павет выстаўляў маршалка гарадзенскага Казіміра Волмера і яшчэ аднаго кандыдата, імя якога не вядома. У выніку пасламі сталі, да прыкрасці караля, К. Волмер, «даўні і верны прыхільнік Тызенгаўза», і гарадзенскі падстароста Аляксандар Эйсмант¹⁹³. Акрамядворнайгрупоўкі, у пасольскім соймакубылізацікаўленыя і Радзівілы, агент якіх, гарадзенскі харужы Ігнацій Ігнатовіч, напразці звяртаўся ў лісце з Гародні ад 1 ліпеня 1788 г. з прапановамі падтрымаць радзівілаўскага кандыдата: «...*Наступаюць пакуль два патрыятычныя мерапрыемствы – адно датычнае соймакаў для абрання паслоў на сойм; каго Ваша княская міласць дабрадзеі будзе жадаць сабе, каб толькі з важных асобаў, якія маюць здольнасці і Сантыменты, буду выконваць загад падтрымліваць яго папулярнасць сярод шматлікіх прыяцеляў...*»¹⁹⁴.

Гарадзенскі павет у «палітычнай геаграфіі» ВКЛ.

Уваходзячы ў склад Троцкага ваяводства, Гарадзенскі павет фармальна павінен быў саступаць сталічнаму Троцкаму па сваёй палітычнай вазе. На працягу першага стагоддзя пасля правядзення рэформаў сярэдзіны XVI ст. мясцовы гарадзенскі соймак па сваёй значнасці, несумненна, не мог

прэтэндаваць на першаступенную ролю ў межах ваяводства, але напэўна не быў апошнім, улічваючы статус Гародні не толькі як істотнага для краіны гаспадарчага асяродка, але і цэнтра каралеўскай эканоміі. Аднак становішча пачало паволі змяняцца ўжо ў другой палове XVII ст. у сувязі з ростам палітычнай і адміністрацыйнай значнасці горада. Згодна з вядомымі пастановамі сойма 1673 года, Гародня стала другой «парламенцкай» сталіцай Рэчы Паспалітай. Абвяшчэнне новага прынцыпу, згодна з якім кожны трэці сойм павінен быў адбывацца на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага, спрыяла росту статуса Гародні і натуральным чынам павялічвала аўтарытэт мясцовага шляхецкага форуму. Літоўскі даследчык Роберт Юргайціс адзначаў, што Гародня ў XVIII стагоддзі стала канкурыраваць па сваім статусе з сталіцай ВКЛ – Вільняй, у тым ліку гэта датычылася і дзейнасці сойма¹⁹⁵. Апошняя акалічнасць вельмі істотная, паколькі на пазіцыю віленскага сойма традыцыйна азіраліся ўсе паветы княства. Услед за гэтым можна досыць пэўна казаць пра тое, што гарадзенскі сойм набываў «сталічную» прыцягальнасць, а статус горада прымушаў мясцовую шляхту адчуваць пэўнае прывілеяванае становішча, разважаць пра літаральна блізкія для яе праблемы арганізацыі публічных мерапрыемстваў. Правядзенне ж тут з 1650 па 1726 г. сесій Скарбовага Трыбунала ВКЛ¹⁹⁶, а з 1775 па 1791 г. сесій Галоўнага Трыбунала ВКЛ¹⁹⁷, нарэшце, ажыццяўленне рэформаў Антоніяма Тызенгаўзам, якія здзейснілі своеасаблівую архітэктурную і эканамічную рэвалюцыю ў Гародні, ды ў дадатак, пераўтварэнне места ў цэнтр палітычнага жыцця¹⁹⁸ не магло не адбіцца на павелічэнні значнасці мясцовага сойма. Да таго ж, знаходзячыся у сферы ўплываў прыдворнай партыі, гарадзенскі сойм не мог не стаць узорам для ўсіх сілаў, якія арыентаваліся на манархаў. За яго пастановамі сачылі, каб ведаць пра праграму двара. Павольнае скарачэнне тэрыторыі ВКЛ у выніку падзелаў Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII ст. таксама спрыяла змацванню пазіцый гарадзенскай шляхты. Пад уплывам зменаў, якія адбываліся ў XVIII стагоддзі, гарадзенскі сойм стаў займаць, па меншай меры, стабільныя пазіцыі ў іерархіі палітычных уплываў асобных адміністрацыйных адзінак Вялікага Княства.

Высновы. Значнасць гарадзенскага перадсоймавага сойма ў XVIII ст. вызначалася высокім палітычным і адміністрацыйным статусам, які Гародня адыгрывала ў жыцці ВКЛ. У першай палове XVIII ст. галоўнымі ўдзельнікамі мясцовага сойма былі павятовыя ўраднікі. У другой палове стагоддзя значна ўзрастае колькасць прысутнай на соймах шляхты. Высокі статус ва ўрадніцкай іерархіі гарадзенскіх павятовых маршалкаў не адзначаў, што яны часта станавіліся дырэктарамі пасольскіх соймаў.

Палітычныя ўплывы на гарадзенскім сойме мелі ў вялікай ступені персаніфікаваны характар і залежалі ад асабістых прыхільнасцяў найбольш уплывовага ў павеце ўрадніка – старосты. Гарадзенскія старосты

дамінавалі на пасольскіх соймаках і ахвотна асабіста станавіліся галоўнымі прэтэндэнтамі на пасольскія функцыі. Мясцовы соймак у XVIII ст. даў Рэчы Паспалітай шэраг вядомых парламентарыяў, яго прадстаўнікі станавіліся соймавымі маршалкамі.

Гарадзенскі пасольскі соймак быў адным з інструментаў давадзнення да заканадаўчай і выканаўчай улады лакальных інтарэсаў павета. У некаторых выпадках (патрабаванні аб прызначэнні соймаў у Гародні) мясцовыя інтарэсы супадалі з агульнымі інтарэсамі ўсёй шляхты ВКЛ. Найбольш заўважныя праблемы, якія артыкулявала мясцовая шляхта датычыліся прававых гарантый як усяму месту, так і асобным інстытуцыям, найперш каталіцкай царкве. У другой палове XVIII ст., пад уплывам асветніцкіх ідэяў, у гарадзенскіх інструкцыях актуалізаваліся сацыяльныя праблемы.

- ¹ Rachuba, A. *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*. Warszawa, 2002. S. 72.
- ² Pawiński A. *Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 na tle stosunków województw kujawskich*. Warszawa, 1978. S. 120.
- ³ Pawiński A. *Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 na tle stosunków województw kujawskich*. Warszawa, 1978.
- ⁴ Kriegerseisen W. *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763 roku)*. Warszawa, 1995. S. 167.
- ⁵ Лаппо, И.И. *Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик*. Юрьев, 1911.
- ⁶ Wisner H. *Przedsejmowy sejmik nowogrodzki w latach 1607–1648 // Przegląd historyczny*. T. LXIX. Z. 4. 1978. S. 677–693.
- ⁷ Zakszewski A.B. *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*. Warszaw, 2000; Rachuba, A. *Wielkie Księstwo Litewskie...*
- ⁸ Łaszewski R. *Sejmiki przedsejmowe w Polsce Stanisławowskiej. Problemy organizacji i porządku obrad // Acta universitatis Nicolai Copernici. Prawo. XV – Nauki humanistyczno-społeczne*. Z. 83. 1977. S. 103
- ⁹ Zakszewski A.B. *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w...* S. 131.
- ¹⁰ *Ibid.* S. 131–132.
- ¹¹ *Ibid.* S. 131.
- ¹² Конопчыński W. *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*. Kraków, 1948. S. 168.
- ¹³ *Акты Виленской археографической комиссии. Т. VII. Акты Гродненского гродского суда*. Вильна, 1874. С. 270.
- ¹⁴ Тамсама. С. 384.
- ¹⁵ Конопчыński W. *Chronologia sejmów polskich...* S. 160–169.
- ¹⁶ *Ibid.* S. 163.
- ¹⁷ Анішчанка Я. *Чатырохгадовы сойм 1788–1792 // Энциклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 6. Кн.2: Усвея-Яшын; Дадатак*. Мн., 2003. С. 159.

- ¹⁸ Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1697–1794); spis / pod red. Andrzeja Rachuby; oprac. Andrzej Rachuba i Przemysław P. Romaniuk przy współpr. Andrzeja Macuka i Jegenija Aniszczuki. Warszawa, 2004. S. 94, 155.
- ¹⁹ Анішчанка Я. Чатырохгадовы сойм 1788–1792... С. 159.
- ²⁰ Konopczyński W. Chronologia sejmów polskich... S. 166–167.
- ²¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów, dz. V, sygn. 2184, k. 15–16.
- ²² Kościalkowski S. Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski. T. 1. Londyn, 1970. S. 109.
- ²³ Ibid. S. 109.
- ²⁴ Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy / Pod red. A. Gąsiarowskiego. Kórnik, 1994. T. 11: Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba; PAN. Bibl. Kórnicka. S. 100.
- ²⁵ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. V, sygn. 2184, k. 24.
- ²⁶ Ibid., sygn. 9338, k. 118.
- ²⁷ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею (далее – АВАК). Т. VII. Акты Гродненского гродского суда. Вильна, 1874. С. 293, 331.
- ²⁸ Тамсама. С. 340–341, 381–383.
- ²⁹ Анішчанка Я. К. Збор твораў у 6-ці т. Т. 5. Абывацелі правінцыі: Інструкц. шлях. сеймікаў бел. земл. ВКЛ (Літ. правінц.) канца XVIII ст. Зб. дакум. / Я. К. Анішчанка. Мінск, 2009. С. 185.
- ³⁰ Lityński A. Sejmiki ziemskie 1764–1793. Dzieje reform. Katowice, 1988. S. 112–113.
- ³¹ Ibid. S. 113.
- ³² Zakszewski A.B. Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego... S. 60.
- ³³ Ibid. S. 61.
- ³⁴ АВАК. Т. VII. Вильна, 1874. С. 369, 371.
- ³⁵ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. Т. II. Województwo Trockie XIV–XVIII wiek / pod red. Andrzeja Rachuby. Warszawa, 2009. S. 269–271.
- ³⁶ Віцько З. Супрацьстаянне палітычных групавак у Гарадзенскім павеце ў 1696–1700 гг. (падчас грамадзянскай вайны) // Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст. Пад рэдакцыяй А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Гародня, 2009. С. 206, 208.
- ³⁷ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. Т. II... S. 269–270.
- ³⁸ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. V, sygn. 96, k. 4.
- ³⁹ АВАК. Т. VII. Вильна, 1874. С. 381, 388.
- ⁴⁰ Тамсама. С. 251, 279, 321.
- ⁴¹ Тамсама. С. 283, 299.
- ⁴² Olszewski H. Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652–1763. Prawo-praktyka-teoria-programy. Poznań, 1966. S. 76; Kriegseisen W. Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763 roku). Warszawa, 1995. S. 171.
- ⁴³ Palkij H. Sejmy 1736 i 1738 roku. U początków nowej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej. Kraków, 2000. S. 217–228.
- ⁴⁴ АВАК. Т. VII. Вильна, 1874. С. 299.

- ⁴⁵ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II... S. 329; Сьліж Н. Лава ў капліцы Маці Божай Студэнцкай у фарным касцёле Гародні // Arche Пачатак. Другая Гародня. 2010. № 1, 2. С. 70–71.
- ⁴⁶ Konopczyński W. Chronologia sejmów polskich... S. 169.
- ⁴⁷ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. VI, sygn. II-51a, k. 123.
- ⁴⁸ АВАК. Т. VII. Вільна, 1874. С. 243.
- ⁴⁹ Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721) wydane z oryginalnego rękopismu i opatrzone przypiskami przez Juliana Bartoszewicza. Warszawa: 1862. S. 350; Zielińska Z. Massalski Michal Józef // PSB. T. XX. Wrocław etc., 1975. S. 141.
- ⁵⁰ АВАК. Т. VII. Вільна, 1874. С. 270.
- ⁵¹ Zielińska Z. Massalski Michal Józef... S. 141.
- ⁵² AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. VI, sygn. II-54, k. 1.
- ⁵³ Zielińska Z. Massalski Michal Józef... S. 141.
- ⁵⁴ Звесткі Андрэя Мацука – Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 1711, воп. 1, адз. з. 22, арк. 658–658 адв.
- ⁵⁵ АВАК. Т. VII. Вільна, 1874. С. 278.
- ⁵⁶ Zielińska Z. Massalski Michal Józef... S. 141.
- ⁵⁷ АВАК. Т. VII. Вільна, 1874. С. 280.
- ⁵⁸ Тамсама. С. 285.
- ⁵⁹ Тамсама. С. 294.
- ⁶⁰ Тамсама. С. 304.
- ⁶¹ Тамсама. С. 311.
- ⁶² Звесткі Андрэя Мацука – AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz.V, sygn. 13075, cz. 5, k. 55: гл. яго артыкул *Барацьба магнацкіх групак на гарадзенскім соймаку ў панаванне Аўгуста III у гэтым жа зборніку.*
- ⁶³ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. II, sygn. 2712, k. 1.
- ⁶⁴ АВАК. Т. VII. Вільна, 1874. С. 318.
- ⁶⁵ Тамсама. С. 323.
- ⁶⁶ Мацук А. Эліта Гарадзенскага павета ў перыяд праўлення Аўгуста III. 1733–1763 гг. // Гарадзенскі палімпсест. XII–XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гарадзя, 7 лістапада 2008 г.) / Пад рэдакцыяй А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Гарадзя; Беласток, 2008. С. 60.
- ⁶⁷ Тамсама. С. 62.
- ⁶⁸ АВАК. Т. VII. Вільна, 1874. С. 332.
- ⁶⁹ Мацук А. Паслы ад Вялікага княства Літоўскага на сойм Рэчы Паспалітай 1761 г. // Парламентскія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях: Матэрыялы міжнар. навук. канф. (Мінск–Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г.) Навук. рэд. С. Ф. Сокал, А. М. Янушкевіч. Мінск, 2008. С. 323.
- ⁷⁰ Звесткі Андрэя Мацука – НГАБ, ф. 1730, воп. 1, адз. з. 35, арк. 1906–1906 адв.: гл. яго артыкул у гэтым жа зборніку.
- ⁷¹ АВАК. Т. VII. Вільна, 1874. С. 337.
- ⁷² Тамсама. С. 345.

- ⁷³ Тамсама. С. 351.
- ⁷⁴ Тамсама. С. 361.
- ⁷⁵ Тамсама. С. 369, 371.
- ⁷⁶ Тамсама. С. 374.
- ⁷⁷ Анішчанка Я. К. Збор твораў У 6-ці т. Т. 5... С. 160.
- ⁷⁸ Filipczak W. Sejm 1778 roku. Warszawa, 2000. S. 346.
- ⁷⁹ АВАК. Т. VII. Вільна, 1874. С. 384.
- ⁸⁰ Анішчанка Я. К. Збор твораў У 6-ці т. Т. 5... С. 186.
- ⁸¹ Тамсама. С. 190.
- ⁸² Тамсама. С. 195.
- ⁸³ Тамсама. С. 200, 204.
- ⁸⁴ Тамсама. С. 208.
- ⁸⁵ Bondyra W. Reprezentacja sejmowa Rusi Czerwonej w czasach saskich. Lublin, 2005. S. 99.
- ⁸⁶ Zielińska Z. Massalski Michał Józef... S. 141.
- ⁸⁷ Ibid. S. 141.
- ⁸⁸ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. VI, sygn. II-54, k. 28.
- ⁸⁹ Zielińska Z. Massalski Józef Adrian // PSB. T. XX. Wrocław etc., 1975. S. 140.
- ⁹⁰ Ibid. S. 141–143.
- ⁹¹ Ibid. S. 140.
- ⁹² Schlemüller W. Dyaryusz podróży polskiej na sejm Grodzieński roku pańskiego 1752 odbytej // Litwa i Rus. Miesięcznik poświęcony kulturze, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu. T. II. Z. I. Wilno. S. 19–20.
- ⁹³ Filipczak W. Sejm 1778 roku. Warszawa, 2000. S. 193.
- ⁹⁴ Dybaś B. Sejm pacyfikacyjny w 1699 r. Rocznik towarzystwa naukowego w Toruniu. Rocznik 84. Zeszyt 2. Toruń: Zakład Małej Poligrafii TNT, 1991. S. 239.
- ⁹⁵ Ibid. S. 115.
- ⁹⁶ Lityński A. Sejmiki ziemskie 1764–1793... S. 32.
- ⁹⁷ Ibid. S. 33.
- ⁹⁸ Olszewski H. Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652–1763... S. 76–77.
- ⁹⁹ Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane T. V. Petersburg, 1860. S. 314.
- ¹⁰⁰ Konopczyński W. Chronologia sejmów polskich... S. 164.
- ¹⁰¹ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. II, ks. 45, k. 1–3.
- ¹⁰² Ibid. S. 1.
- ¹⁰³ Ibid. S. 2–3.
- ¹⁰⁴ Palkij H. Sejmy 1736 i 1738 roku... S. 217–228.
- ¹⁰⁵ АВАК. Т. VII. Вільна, 1874. С. 270.
- ¹⁰⁶ Тамсама. С. 278.
- ¹⁰⁷ Тамсама. С. 304.
- ¹⁰⁸ Тамсама. С. 311.
- ¹⁰⁹ Тамсама. С. 318.
- ¹¹⁰ Тамсама. С. 323.

- ¹¹¹ Тамсама. С. 332.
- ¹¹² Тамсама. С. 351.
- ¹¹³ Тамсама. С. 369.
- ¹¹⁴ Тамсама. С. 374.
- ¹¹⁵ Lityński A. Sejmiki ziemskie 1764–1793... S. 29.
- ¹¹⁶ Анішчанка Я. К. Збор твораў У 6-ці т. Т. 5... С. 200.
- ¹¹⁷ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. V, sygn. 9340, k. 21.
- ¹¹⁸ Ibid., sygn. 9340, k. 21.
- ¹¹⁹ Анішчанка Я. К. Збор твораў У 6-ці т. Т. 5... С. 197.
- ¹²⁰ АВАК. Т. VII. Вільна, 1874. С. 231–389.
- ¹²¹ Анішчанка Я. К. Збор твораў У 6-ці т. Т. 5... С. 151–211.
- ¹²² Zakszewski A.B. Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego... S. 126.
- ¹²³ Bondyra W. Reprezentacja sejmowa Rusi Czerwonej... S. 35.
- ¹²⁴ Ibid. S. 100.
- ¹²⁵ Kurek J. U schyłku panowania Augusta II Sasa. Z dziejów wewnętrznych Rzeczypospolitej (1729–1733). Katowice, 2003. S. 26, 73, 78.
- ¹²⁶ Копорczyński W. Dzieje Polski nowożytnej. Wydanie czwarte krajowe. Warszawa, 2003. S. 544.
- ¹²⁷ АВАК. Т. VII. Вільна, 1874. С. 278.
- ¹²⁸ Łaszewski R. Instrukcje poselskie w drugiej połowie XVIII wieku // Acta universitatis Nicolai Copernici. Prawo. XV – Nauki humanistyczno-społeczne. Z. 56. 1973. S. 71–72.
- ¹²⁹ Ibid. S. 77–78.
- ¹³⁰ АВАК. Т. VII. Вільна, 1874. С. 277–279, 322–331.
- ¹³¹ Kurek J. U schyłku panowania Augusta II Sasa... S. 103.
- ¹³² Гардзеў Ю. Тызенгаўз Антоній // Энциклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 6. Кн. 1. Мн., 2001. С. 547.
- ¹³³ Паўлоўская Г. Апісанне гарадзенскіх соймакаў у хроніках бернардзінскага кляштара // Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст. Пад рэдакцыяй А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Гародня, 2009. С. 224–225.
- ¹³⁴ АВАК. Т. VII. Вільна, 1874. С. 247, 249, 251.
- ¹³⁵ Тамсама. С. 274–275.
- ¹³⁶ Тамсама. С. 282.
- ¹³⁷ Тамсама. С. 306, 307.
- ¹³⁸ Тамсама. С. 330.
- ¹³⁹ Тамсама. С. 366.
- ¹⁴⁰ Анішчанка Я. К. Збор твораў У 6-ці т. Т. 5... С. 177.
- ¹⁴¹ Kurek J. U schyłku panowania Augusta II Sasa... S. 139.
- ¹⁴² АВАК. Т. VII. Вільна, 1874. С. 330.
- ¹⁴³ Тамсама. С. 308.
- ¹⁴⁴ Тамсама. С. 315.
- ¹⁴⁵ Тамсама. С. 314–315.
- ¹⁴⁶ Анішчанка Я. К. Збор твораў У 6-ці т. Т. 5... С. 164, 175.
- ¹⁴⁷ Тамсама. С. 193.

- ¹⁴⁸ АВАК. Т. VII. Вільна, 1874. С. 287.
- ¹⁴⁹ Паўлоўская Г. Апісанне гарадзенскіх соймаў у хроніках бернардзінскага кляштара... С. 224–225.
- ¹⁵⁰ Анішчанка Я. К. Збор твораў У 6-ці т. Т. 5... С. 206.
- ¹⁵¹ АВАК. Т. VII. Вільна, 1874. С. 328.
- ¹⁵² Тамсама. С. 353–354.
- ¹⁵³ Тамсама. С. 370.
- ¹⁵⁴ Тамсама. С. 385.
- ¹⁵⁵ Рахуба А. Палітычныя групы ў ВКЛ (1569–1732) // Спадчына. 2002. № 5–6. С. 44–45.
- ¹⁵⁶ Chrapowicki J.A. Diariusz. Część trzecia: lata 1669–1673. Opracował L.A. Wierzbicki. Warszawa, 2009. S. 145.
- ¹⁵⁷ Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo Trockie 1690 r. Opracował H. Lulewicz. Warszawa, 2000. S. 95–96.
- ¹⁵⁸ Віцько З. Супрацьстаянне палітычных групав у Гарадзенскім павеце ў 1696–1700 гг. (падчас грамадзянскай вайны) // Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст. Пад рэдакцыяй А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Гародня, 2009. С. 201–207.
- ¹⁵⁹ Віцько Д. В. Міжусобная барацьба магнатскіх групав у Вялікім Княстве Літоўскім у канцы XVII–пачатку XVIII ст. Дысертацыя на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук па спецыяльнасці 07.00.02. Мінск, 2007. С. 106.
- ¹⁶⁰ Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 3. Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII–XVIII стст.) / Ю. Бохан, В. Голубеў, У. Емельячык і інш.; Рэдкал.: М. Касцюк (галрэд.) і інш. Мн., 2004. С. 105.
- ¹⁶¹ Rachuba A. Sapieha Kazimir Jan Paweł // PSB. T. XXXV/1. Z. 144. Warszawa; Kraków, 1994. S. 45.
- ¹⁶² Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II... S. 307, 243, 339; Gierowski J. Kotowicz Hrehory // PSB. T. XIV. Wrocław etc., 1968–1969. S. 482.
- ¹⁶³ Gierowski J. Kotowicz Hrehory... S. 483.
- ¹⁶⁴ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. II, sygn. 2354, k. 2.
- ¹⁶⁵ Ibid., sygn. 2354, k. 5–8.
- ¹⁶⁶ Ibid., ks. 45, k. 124.
- ¹⁶⁷ Мацук А. Палітычныя групы ў ВКЛ (1717–1763) // Спадчына. 2008. № 1. С. 4–5.
- ¹⁶⁸ АВАК. Т. VII. Вільна, 1874. С. 270, 274.
- ¹⁶⁹ Тамсама. С. 248.
- ¹⁷⁰ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II... S. 340.
- ¹⁷¹ Ibid. S. 340.
- ¹⁷² Zielińska Z. Massalski Józef Adrian... S. 141.
- ¹⁷³ Мацук А. Палітычныя групы ў ВКЛ (1717–1763)... С. 5–9.
- ¹⁷⁴ Мацук А. Эліта Гарадзенскага павета ў перыяд праўлення Аўгуста III... С. 57.
- ¹⁷⁵ Тамсама. С. 58, 63.
- ¹⁷⁶ Мацук А. Паслы ад Вялікага княства Літоўскага на сойм Рэчы Паспалітай 1761 г... С. 323.
- ¹⁷⁷ Zielińska Z. Massalski Michał Józef... S. 143.
- ¹⁷⁸ Ibid. S. 143.

- ¹⁷⁹ Kościałkowski S. Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski. T. 1... S. 58–93.
- ¹⁸⁰ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II... S. 309, 340.
- ¹⁸¹ Kościałkowski S. Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski. T. 1... S. 92–93.
- ¹⁸² Ibid. S. 96, 101–131.
- ¹⁸³ Ibid. S. 117–118.
- ¹⁸⁴ Filipczak W. Sejm 1778 roku. Warszawa, 2000. S. 96.
- ¹⁸⁵ Ibid. S. 140–141.
- ¹⁸⁶ Анішчанка Я. К. Збор твораў У 6-ці т. Т. 5... С. 188.
- ¹⁸⁷ Stroynowski A. Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. Studium z dziejów kultury politycznej. Łódź, 2005. S. 483–494.
- ¹⁸⁸ Michalski J. Studia historyczne z XVIII i XIX wieku. T. I. Polityka i społeczeństwo. Warszawa, 2007. S. 260–261.
- ¹⁸⁹ Ibid. S. 261.
- ¹⁹⁰ Stroynowski A. Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej... S. 104.
- ¹⁹¹ Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy / Pod red. A. Gąsiarowskiego. Kórnik, 1994. T. 11: Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy... S. 33.
- ¹⁹² Boniecki A. Herbarz Polski. T. I. Cz. 1. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Warszawa, 1899. S. 68.
- ¹⁹³ Michalski J. Studia historyczne z XVIII i XIX wieku. T. I... S. 267.
- ¹⁹⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów, dz. V, sygn. 5207. S. 3.
- ¹⁹⁵ Jurgaitis R. Funkcjonowanie sejmiku wileńskiego w latach 1717–1795: między szlacheckim parlamentaryzmem a samorządem // Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku. Materiały XVIII konferencji Komisji Lituanistycznej przy Komitecie Nauk Historycznych PAN w dniach 22–23 września 2008 roku / Pod redakcją Urszuli Augustyniak i Andrzeja B. Zakrzewskiego. Warszawa, 2010. S. 39.
- ¹⁹⁶ Ciesielski T. Grodno miejscem obrad komisji trybunałów skarbowych. Przyczynek do dziejów skarbowości litewskiej pierwszej ćwercy XVIII w. // Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя установы і палітычнае жыццё. Пад рэдакцыяй А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Гародня, 2009. С. 142–150.
- ¹⁹⁷ Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego... S. 323–391.
- ¹⁹⁸ Kościałkowski S. Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski. T. 1... S. 108.

Дзмітрый Віцько,
кандыдат гіст. навук (Мінск)

Гарадзенскі з'езд шляхты ВКЛ 1701 г.

Падзенне гегемоніі Сапегаў і прыход да ўлады ў ВКЛ рэспубліканцаў Пуканцы 1700 г. суправаджаліся пераходам з боку апошніх да своеасаблівай формы калегіяльнага кіравання. Паводле Алькеніцкай пастановы ад 24 лістапада 1700 г. у дапамогу генеральным палкоўніку Міхалу Сервацыю Вішнявецкаму прызначаліся т. зв. камісары (прадстаўнікі паветаў, асобныя сенатары і цэнтральныя ураднікі ВКЛ)¹. Па-другое, імкненне да падтрымання аднадумства і сумеснага прыняцця рашэнняў выявілася ў частым скліканні з'ездаў шляхты ВКЛ. Толькі на працягу 1701 г. прайшлі ажно чатыры такія з'езды: у Ружанах (10–14.03), Вільні (2–14.05, 23.07–12.08) і Горадні (26.09–26.10). Атрымаўшы згоду Аўгуста II на правядзенне першага з іх, рэспубліканцы ў далейшым на гэты конт асабліва не клапаціліся, прымаючы кожны раз акт лімітацыі і збіраючыся зноў у вызначаны тэрмін². Удзел у з'ездах побач з камісарамі, прызначанымі пад Алькенікамі, прымалі таксама новыя, павятовыя камісары, абраныя на грамічных соймах у лютым 1701 г. Між тым, Аўгуст II пагадзіўся на правядзенне з'езда афіцыйна таму, што палічыў такі форум зручнай пляцоўкай для пачатку перамоваў паміж рэспубліканцамі і Сапегамі (рашэнні Алькеніцкага з'езда пра пазбаўленне Сапегаў урадаў і ўладанняў, выгнанне іх за межы Княства мелі мала супольнага з тагачаснымі прававымі нормамі, і Аўгуст II мусіў гэта ўлічваць)³. Але перамовы доўгі час не маглі пачацца. Спачатку ў Ружанах ад іх адмовіліся рэспубліканцы. Затым на з'ездзе ў Вільні яны абвясцілі, што гатовыя былі на гэты раз іх пачаць, але Сапегі не прыслалі прадстаўнікоў. У Варшаве пад ціскам каронных паслоў бакі, якія з'ехаліся на сойм, нарэшце пагадзіліся іх пачаць, аднак сойм быў адкладзены на канец года. Сапегі даслалі свайго прадстаўніка, холмскага падкаморыя Тамаша Яна Раманоўскага, на паўторны Віленскі з'езд, але ён прыбыў ужо пасля лімітацыі, і «калі пра яго *principaliores* даведаліся, адразу ж паслалі да яго прыстанку, рэчы трэслі, рабавалі, двух слуг пабілі, шчасце, што самога не засталі, які, *confusus infectis*, занёсшы ў Трыбунале пратэстацыю, ад'ехаў»⁴. 12 жніўня Віленскі з'езд быў адкладзены на 26 верасня; сабрацца на гэты раз ён павінен быў у Горадні⁵.

У пачатку верасня кароль прызначыў пасрэднікам на перамовах, якія павінны былі нарэшце распачацца на з'ездзе ў Горадні, падканцлера Станіслава Антонія Шчуку⁶. Аднак у гэты час з'явіліся новыя акалічнасці,

якія маглі негатыўна адбіцца на перамовах і наогул ставілі іх пачатак пад пагрозу. У пачатку жніўня вялікі гетман Казімір Ян Сапега распачаў перапіску са шведскім каралём Карлам XII, войскі якога занялі Курляндыю. У верасні шведскія аддзелы ўвайшлі на тэрыторыю Жамойці, каб абараніць сапежынскія ўладанні ад рэспубліканцаў⁷. 7 верасня вялікі падскарбій Бенядзікт Павел Сапега сустрэўся ў Варшаве з Аўгустам II, заявіўшы, што «шведскай пратэкцыі яны яшчэ не ўзялі і жадаюць пры пасрэдніцтве яго каралеўскай міласці яшчэ ў апошні раз спрабаваць трактатаў згоды на гарадзенскай сесіі»⁸. Нават нібыта прадэманстраваў ліст Карла XII з адказам вялікаму гетману, у якім шведскі кароль адмаўляўся вывесці войскі з Курлянды і Жамойцкага княства, пра што яго быццам бы прасіў Сапега. Наўрад ці такое прызнанне ў кантактах са шведамі было разлічана, каб выклікаць давер, – хутчэй з боку Сапегаў гэта было недвухсэнсоўным папярэджаннем каралю. Адказнасць за ўвядзенне шведаў была перакладзена на пасэсараў жамойцкіх уладанняў (Крэтынгі і Шкудаў) – вялікі гетман выказаў гатоўнасць пісаць да іх, каб не трымалі шведскіх залогаў. За Сапегаў у каралеўскім атачэнні хадайнічаў галоўным чынам мальбаркскі ваявода Ян Ежы Пшэбьндоеўскі. Адначасова ў Варшаву вярнуўся ноўгарад-северскі харужы Крыштаф Сеніцкі, каралеўскі эмісар, накіраваны папярэдне на рэспубліканскі з'езд да Вільні, які таксама раіў устрымацца ад баявых дзеянняў і выказаўся на карысць перамоваў⁹. Усе чакалі прыбыцця падканцлера для прыгатавання каралеўскай інструкцыі. 13 верасня Аўгуст II заклікаў яго да сябе лістом, у якім выказаў надзею на паспяховае завяршэнне ўсёй справы, паколькі вораг толькі таго і чакае, каб выкарыстаць унутраную сумяціцу на яго, караля, «згубу»¹⁰. 18 верасня Бенядзікт Павел Сапега наведаў Пшэбьндоеўскага, якому заявіў, што Сапегі вымушаныя будучь звярнуцца да крайніх сродкаў («*ad desperata media*»), калі кароль не акажа шчырае садзеянне ў перамовах¹¹.

Пасля трэцяга каралеўскага ліста 24 верасня Шчука прыбыў да Варшавы, але не дачакаўшыся каралеўскай інструкцыі, даў кароннаму рэгенту пісьмовыя ўказанні па яе падрыхтоўцы і ад'ехаў 27 верасня да Тыкоціна на канферэнцыю з Сапегамі¹². Тым не менш, згаданая інструкцыя Аўгуста II для Шчукі, як для каралеўскага камісара, таксама была падпісана 27 верасня (магчыма, заднім чыслом або ў той жа дзень па ад'ездзе) і ўключала наступныя пункты: 1) Па прыездзе ў Горадню паведаміць на публічнай аўдыенцыі, што кароль узяў на сябе пасрэдніцтва ў перамовах і прызначыў яго сваім паўнамоцным прадстаўніком, паказаць адпаведныя крэдэнс і распавесці пра ўсе небяспечныя акалічнасці, якімі пагражае нязгода; 2) Спачатку імкнуцца, каб бакі ўзаемна даравалі адзін аднаму ўсе крыўды і прэтэнзіі, а потым з дэлегаванымі з абодвух бакоў прадстаўнікамі падрыхтаваць праект пагаднення; 3) Імкнуцца, каб у адпаведнасці з правам

Сапегам былі вернуты ўладанні і староствы, а таксама чынш з іх за гэты год; каб усе маёмасныя прэтэнзіі да іх былі скіраваныя ў суд; 4) Тое ж самае датычыла рэстытуцыі ўрадаў (асабліва падскарбія ВКЛ); 5) Пытанне камандавання войскам адкласці да будучага сойма; 6) Пытанне апекі і адміністрацыі «нойбургскіх уладанняў» да кампетэнцыі Гарадзенскага з'езда не належыць, але на ўсялякі выпадак таксама даюцца паўнамоцтвы на перамовы і падпісанне адпаведнага трактату паміж Сапегамі і Каралем Станіславам Радзівілам; 7) Дамагацца пакрыцця шкоды, нанесенай ўладанням Ганны Крысціны з Любамірскіх, удавы канцлера Дамініка Мікалая Радзівіла (у першым шлюбе Сапезынай), і яе сына, бабруйскага старасты Яна Казіміра Сапегі; 8) Імкнуцца, каб пры гэтым удзельнікі перамоваў былі на баку караля «супраць усіх махінацый»; 9) Намагацца адстойваць інтарэсы каралеўскага скарбу, што ў першую чаргу датычыла выплаты прыбыткаў з Шавельскай эканоміі, а таксама 100 тыс. злотых з мытных збораў; з Гарадзенскай эканоміі мусіў быць выдалены абоз рэспубліканскага войска і пакрыцця шкоды, нанесеныя «ўбогім людзям»; 10) Адстойваць прэтэнзіі Берэндта Лехмана, контрагента Аўгуста II, у тым ліку перадачу яму мытных паступленняў адпаведна кантракту, пакрыццё ранейшых выдаткаў, прызнанне яму доўга Бенядзікта Паўла Сапегі (240 тыс. злотых) на Чарэі з магчымасцю перадачы гэтых уладанняў у заклад, прызнанне доўга Казіміра Яна і Аляксандра Паўла Сапегаў (12 тыс. талераў) на Друі з магчымасцю перадачы яе таму, хто гэтую суму выплаціць, перадача яму ж з новага году паводле кантракту мытні ВКЛ¹³. Інструкцыя была паслана Шчуку наўздагон. 28 верасня для яго быў падпісаны таксама згаданы ў інструкцыі крэдэнс¹⁴. У гэты ж дзень выйшлі лісты да сенатараў¹⁵ і, напэўна адначасова, да ўраднікаў ВКЛ¹⁶ з заклікамі да згоды, якія прызначаліся галоўным чынам для рэспубліканцаў¹⁷.

Займаліся пошукам пасрэднакаў са свайго боку і Сапегі. 17 верасня да серадзкага ваяводы Яна Хрызастома Пенёнжжа прыбыў іх пасланнік ксёндз Азямблоўскі. У прывезеным ім лісце вялікі гетман «ледзьве не заклінаў» ваяводу згадзіцца на пасрэдніцтва. Пасля доўгіх роздумаў Пенёнжжак пагадзіўся на гэтую місію, каб садзейнічаць вырашэнню канфлікту, «на які не толькі цэлая Айчына, але і еўрапейскі свет заглядаецца», і каб нарэшце «спынілася грамадзянская вайна», пра што паведаміў 19 верасня ў лісце да Караля Станіслава Радзівіла. Апошні, як вынікае з ліста, таксама жадаў «унутранага супакаення, як свайму народу, так і Кароне»¹⁸. Спачатку таксама да Горадні пагадзіўся ехаць познаньскі біскуп Мікалай Свянціцкі¹⁹. На пачатак з'езда Казімір Ян і Бенядзікт Павел Сапегі выслалі да яго ўдзельнікаў прывітальны ліст, дэманструючы гатоўнасць да перамоваў і прапануючы пасрэднакаў, якімі названыя познаньскі біскуп Свянціцкі, серадзскі ваявода Пенёнжжак, холмскі падка-

морый Томаш Ян Раманоўскі, а таксама падляшскі ваявода, якім быў на той час Стэфан Мікалай Браніцкі²⁰. Пра ўдзел апошняга ў перамовах нічога не вядома. Для трох першых Сапегамі ў Тыкоціне 24 верасня быў падрыхтаваны спіс з папярэднімі ўмовамі, які прадугледжваў: 1) Бяспеку пошты і свабоднай перапіскі, як уступнае пажаданне; 2) Вяртанне Сапегам міністэрстваў і іншых урадаў; 3) Вяртанне ўсіх уладанняў; 4) Пакрыццё шкоды, нанесенай ў выніку спусташэння маёнткаў, спагнання з іх кантрыбуцый і прыўлашчэння прыбыткаў; 5) Скасаванне ўсіх вынесеных завочна выракаў (замест гэтага Сапегі абяцалі добраахвотна задаволіць усе прэтэнзіі ў адпаведнасці з дадзенымі распіскамі). Патрабаванні ахоплівалі таксама ўсіх іх прыхільнікаў, якія пацярпелі ад рэспубліканцаў²¹. 25 верасня Бенядзікт Павел Сапега ў лісце да Шчуку выказаў цвёрдую пазіцыю і не пагаджаўся на кампраміс ні ў плане свабоднага распараджэння ўрадамі, ні наконт прэтэнзій да ранейшай дзейнасці Сапегі на гэтых урадах, ні на пакрыццё дзяржаўных даўгоў (перад войскам і г. д.), якія ўзніклі падчас іх знаходжання на гэтых ўрадах²². Па нейкіх прычынах у апошні момант ад пасрэдніцтва адмовіўся біскуп Свянціцкі²³, і Пенёнжак з Раманоўскім выехалі да Горадні ўдваіх.

Свой праект у інтарэсах Сапегі (датаваны 26 верасня) прапанаваў і мальбаркскі ваявода Ян Ежы Пшэбьяндоўскі. Ён прадугледжваў: 1) Падрыхтоўку ўсеагульнай згоды, а не толькі з сапегынскім домам; 2) Вяртанне ўладанняў шляхам скасавання Алькеніцкай пастановы або яе змякчэння, а таксама задавальненне прэтэнзій крэдытараў у звычайным судовым парадку; 3) Вяртанне міністэрстваў і іншых урадаў ранейшым уладальнікам, калі сойм не прыме на гэты конт іншага рашэння; 4) Выплату войску 4 чвэрцяў заробку ў адпаведнасці з Пузавіцкім трактатам 1698 г. і канстытуцыяй аб Скарбовым Трыбунале ВКЛ 1699 г.; 5) Пераход скарбу ў распараджэнне Бенядзікта Паўла Сапегі; 6) Роспуск войска, як магчымы кампраміс, у выніку якога гетман ператварыўся б толькі ў тытулярнага; калі б такі варыянт не мог быць рэалізаваны з-за магчымай пагрозы вайны са Швецыяй, то правядзенне такога апісання (*абмежавання паўнамоцтваў* – В. Д.) улады гетмана, якое б не дазволіла празмернага ўжывання сілы; 7) Гарантаванне бяспекі ўладанням бабруйскага старасты Яна Казіміра Сапегі²⁴. Праект (ці «мамерыял») быў перададзены Сапегам і (магчыма, праз іх) Шчуку. Бенядзікт Павел Сапега выказаў толькі засцярогі наконт апісання ўрадаў, як «рэчы далікатнай»²⁵.

Гарадзенскі з'езд пачаў працу 26 верасня пад дырэкцыяй генеральнага палкоўніка Міхала Сервацыя Вішнявецкага. Кола ўдзельнікаў (камісараў) істотна адрознівалася ад мінулага з'езда; дзе-нідзе ранейшым камісарам напісалі дадаткі да інструкцый²⁶. Адкрыццё пасяджэнняў праходзіла ў кляштары езуітаў. Назаўтра кіраўніцтва перанесла нарады ў палац

Казіміра Яна Сапегі (уся маёмасць Сапегаў у ВКЛ была канфіскаваная рэспубліканцамі). 28 верасня Вішнявецкі ўнёс на разгляд ўдзельнікаў свае прапановы, змест якіх, на жаль, невядомы. На наступны дзень усе ўдзельнікі былі запрошаны генеральным палкоўнікам да сябе на імяніны. Святкаванне праходзіла ў абозе рэспубліканскага войска ВКЛ, які размяшчаўся недалёка ад Горадні. Пры гэтым быў праведзены яго агляд²⁷.

Тым часам Шчука па дарозе наведваўся да сябе ў Шчучын (Мазавецкі), адкуль толькі 7 кастрычніка выехаў нарэшце да Горадні, «дзе, *ut fertur*, усе справы ўжо павінны быць укладзеныя *in ordine* да згоды, жадаючы іх міласцяў паноў Сапегаў зноў дапусціць да булавы, якую б [рэспубліканцы] хацелі мець *in suspensio* аж да будучага сойму, а гэта для гарантавання сабе амністыі *ab universa Re[i]pub[licae]* і для апісання яе (булавы – В. Д.), але *plurimi dubitant*, каб іх міласці каронныя маглі дапусціць *circumscriptionem*, бо тады такое ж апісанне магло б з часам *praetendi* і ў Кароне»²⁸. Але адначасова прапаноўвалася прызнаць Алькеніцкую пастанову, на што Казімір Ян Сапега ў лісце да Станіслава Шчукі ад 14 кастрычніка катэгарычна не пагаджаўся²⁹.

12 кастрычніка пасрэднікі атрымалі на Гарадзенскім з'ездзе публічную аўдыенцыю. У сваёй прамове Станіслаў Шчука заклікаў удзельнікаў да згоды з Сапегамі, паколькі нязгода магла быць патрэбная толькі шведскаму каралю, які толькі і чакае, каб выкарыстаць яе ў сваіх інтарэсах. Размова ішла ў тым ліку пра агучанае Карлам XII жаданне правесці дэтранізацыю Аўгуста II. Прыклаўшы ўсё сваё красамоўства, Шчука, які быў адным з найлепшых аратараў Рэчы Паспалітай, падаў усю справу так, што дасягненнем згоды бакі падтрымалі б у першую чаргу караля³⁰. Ян Хрызастом Пенёнжак пабудаваў сваю прамову на біблейскіх алюзіях, заклікаючы таксама да згоды, якімі б непераадольнымі не здаваліся супярэчнасці, бо для Бога няма нічога немагчымага. Напрыканцы адзначыў, што пасрэднікі не атрымалі ад рэспубліканцаў яшчэ ніякіх прапановаў³¹.

Нягледзячы на намаганні пасрэднікаў, перамовы практычна адразу ж апынуліся пад пагрозай зрыву. Яшчэ ад пачатку з'езда не сціхалі жарсці вакол таёмнага пагаднення, нібыта заключанага паміж Сапегамі і Агінскімі. Паводле версіі рэспубліканцаў, яго копія была нібыта прысланая Панцэжынскім (звязаным у мінулым з Сапегамі) яшчэ летам на Віленскі з'езд, але не была прынятая тады да разгляду. Зараз жа на пачатку з'езда яна была абнародавана. На нарадзе рэспубліканцы пастанавілі зрабіць выгляд, нібыта жадаюць аднавіць гэта пагадненне. Тады ім ўдалося «завабіць» Панцэжынскага заявай, што без арыгіналу яны зрабіць гэтага не могуць, і той паабяцаў паказаць арыгінал пагаднення, які захоўваўся ў адным з кляшараў. Калі кіраўніцтва рэспубліканцаў з'ехалася на ўказанае месца, Панцэжынскі дастаў арыгінал і паказаў яго Грыгорыю Агінскаму. Той узяў

пагадненне з яго рук і не аддаючы паехаў з ім проста на з'езд і абнародаваў там у прысутнасці пасрэдніка³².

Дакумент насіў назву «Пункты пагаднення паміж домам ясна вяльможных іх міласцяў паноў Сапегаў і ясна вяльможным яго міласцю панам Грыгорыем Агінскім, старастам жамоіцкім, і домам іх міласцяў паноў Агінскіх». Паводле яго, жамоіцкі стараста абавязваўся: 1) Сканцэнтравачь усе свае сілы на вывадзе з ВКЛ саксонскага войска і больш ніколі яго не ўпускаць; 2) Аб'яднаць войска ВКЛ з каронным і шведскім дзеля ратавання свабоды; 3) Не дапускаць разам з кароннымі ваяводствамі да ўступлення Рэчы Паспалітай у вайну супраць Швецыі, нават калі б дзеля гэтага прыйшлося адрачыся ад вернасці каралю; 4) Арганізаванае рэспубліканцамі войска прывесці і аддаць пад уладу вялікага гетмана; 5) Дапамагаць Сапегам у вяртанні урадаў і ўладанняў; сапежынскія ўладанні ў яго ўласным трыманні пасля Віленскага з'езда, прызначанага на 22 ліпеня, перадаць у валоданне Сапегам; 6) На Віленскім з'ездзе клапаціцца пра заключэнне мірнага пагаднення з Сапегамі; калі б гэта не атрымалася – перадаць ім войска; 7) Пад дадзеным пагадненнем павінны падпісацца за дом Агінскіх і адказваць сваімі ўладаннямі тыя асобы, на якіх укажа прадстаўнік Сапегаў; 8) Бакі замацоўвалі пагадненне прысягай. Што цікава, подпісы пад пагадненнем стаялі толькі Казіміра Яна і Бенядзікта Паўла Сапегаў. Пасля яго абнародавання ўнізе была адзначана, што 18 кастрычніка 1701 г. на Гарадзенскім з'ездзе яго было прэзэнтавана і публічна прачытана, што пацвердзілі сваімі подпісамі прысутныя пры гэтым генеральны палкоўнік Вішнявецкі, падканцлер Шчука, віленскі біскуп Бжастоўскі, серадзкі ваявода Пенёнжак і холмскі падкаморый Раманоўскі³³.

Натуральна, сам Агінскі заявіў, што ніякіх дамоваў не падпісаў, а яго паводзіны былі нібыта закліканы гэта пацвердзіць, таму рэспубліканцы ніколікі ў ім не ўсумніліся³⁴. Працягваючы дэманстраваць сваю нявіннасць, жамоіцкі стараста загадаў аддаць пагадненне да гарадзенскіх гродскіх кніг³⁵. Сапегі таксама адмаўлялі сваё дачыненне: яшчэ на пачатку з'езда, пасля з'яўлення копіі, Бенядзікт Павел 3 кастрычніка напісаў да Шчукі, што «з панам Агінскім ніякага заключэння не было – гэта вашай міласці пану па сакрэту паведамляю»³⁶. Тым самым падскарбій прызнаваў факт перамоваў, але адмаўляў, што яны скончыліся падпісаннем пагаднення. Зрэшты, перамовы сапраўды мелі месца і, напэўна, не былі вялікім сакрэтам. Пачаліся яны ў чэрвені на сойме ў Варшаве і працягваліся ў ліпені ў Мсцібаве. Пасрэднікам выступаў менскі стараста Крыштаф Завіша, які адназначна засведчыў, што да пагаднення на іх не дайшло³⁷. З'яўленне дакумента было нечаканасцю і для каронных саюзнікаў Сапегаў. Прымас Міхал Радзьяёўскі атрымаў копію «Пунктаў» разам з лістом Шчукі ад 19 кастрычніка і, па

ўласнаму прызнанню, спачатку ашукаўся. Прымас пытаўся у падканцлера: «Ці не тыя гэты пункты, пра якія ў Варшаве шапталіся, што яго міласць пан Агінскі пагадзіўся з Сапегамі, ад'язджаючы з Варшавы?» Далей выказваў меркаванне, што праз гэты не павінны зрывацца перамовы, «хаця б яны былі і сапраўдныя»³⁸.

Абнародаванне паперы дало прадказальны вынік – пачаліся галасы супраць пагаднення з Сапегамі. Гэта выклікала непакой пры двары. Радзівілаўскі карэспандэнт Ян Антоній Гардына адзначыў 21 кастрычніка ў лісце з Варшавы, што кароль са сваім дваром вельмі разгублены пасля навін з Горадні пра тое, што рэспубліканцы не жадаюць замірэння, бо і на яго падзе падазрэнне³⁹. На наступны дзень з Варшавы паступала процілеглая інфармацыя. Пшэбяндоўскі, які па-ранейшаму выступаў за супрацоўніцтва з Сапегамі, пісаў да Шчукі, што нязгода пагражае вялікімі праблемамі на сойме і ўскладніла б магчымыя перамовы са шведам⁴⁰. У той жа час Длускі, варшаўскі карэспандэнт Шчукі, паведамляў падканцлеру пра настроі пры двары наступнае: «Усе тут як апараныя – выглядаюць адтуль або пацехі, або засмучэння. (...) Улавілі тут, што кароль яго міласць згоды не хоча *absolute*, процілеглыя бакі *per obliqua tacite irritando*, і абавязкова жадаючы зрабіць так, каб палякі біліся са шведам»⁴¹. Як вынікае, Аўгусту сталі вядомыя некаторыя падрабязнасці кантактаў паміж Сапегамі і Якубам Сабескім, які адным з першых падтрымаў план дэтранізацыі і да якога ў Алаву (Сілезія) у жніўні ездзіў Аляксандр Павел Сапега. Аўгуст пачаў падазраваць апазіцыю ў змове, быў «моцна разгневаны» на вялікага маршалка⁴². У такой атмасферы 23 кастрычніка Пшэбяндоўскі атрымаў ад Шчукі «Пункты да пагаднення», якія ацаніў як «нейкую загадку», і пераклаў каралю⁴³. Іншая копія трапіла да яго праз каронную канцылярыю. Прынамсі на выгляд Аўгуст быў моцна збянтэжаны⁴⁴. Назаўтра, 24 кастрычніка, магчыма, каб уратаваць сітуацыю, Аляксандр Павел Сапега вымушаны быў прасіць у караля прабачэння за кантакты з Сабескім. Аўгуст, здавалася, стаў абыякавым да лёсу гарадзенскіх перамоваў, па поваду якіх кінуў толькі наступнае: «Калі хочучь гінуць, няхай жа гінуць»⁴⁵.

Адным словам, кантэкст для падробкі быў выбраны ўдала: пра перамовы з Агінскім было вядома, як і пра кантакты са шведамі. З гэтага пункту погляду становіцца зразумелым, чаму «Пункты» адразу ж былі ўспрыняты неадназначна і выклікалі сумненні, нягледзячы на тое, што зроблены самі па сабе дастаткова груба; нават пры першым знаёмстве бачна, што гэты падробка. Акалічнасці іх з'яўлення – неверагодныя. Яны не маглі быць падпісаныя Сапегамі напярэдадні другога Віленскага з'езда, бо на той момант яшчэ не існавала шведска-сапежынскага паразумення, ад якога яны адштурхоўваюцца (зразумела, іх стваральнікі пра гэта не ведалі). Шмат якія акалічнасці таксама выклікаюць здзіўленне

(аднабаковае падпісанне, захоўванне арыгінала ў кляштары пад бокам рэспубліканцаў і г. д.). Адзіная мэта, якую маглі ставіць перад сабой іх сапраўдныя аўтары – гэта дыскрэдытацыя Сапегаў праз выяўленне іх варожых інтрыгаў супраць караля і супрацоўніцтва са шведамі. Прычым з усіх магчымых нядобразычліўцаў найбольшае падазрэнне выклікае сам Агінскі – у разыграным на з’ездзе спектаклі яму належала галоўная роля. У гэтым сэнсе кідаецца падабенства з іншай падробкай – т. зв. «Віленскай пастановай 1700 г.», якая адносна нядаўна выйшла з сапезынскага лагера і моцна папсавала нервы рэспубліканцам. Магчыма, гэта быў своеасаблівы адказ на яе. Такі метад барацьбы, як палітычная правакацыя, у тых часы не быў рэдкасцю.

У гэты час у самой Горадні Шчука пераконваў рэспубліканцаў не зрываць перамовы і, нягледзячы на агульнае напружанне, спрабаваў падвесці да кампрамісу. 22 кастрычніка а 10-й гадзіне вечара рэспубліканцы даслалі яму ўласны праект з агаворкай, што гэта іх апошнія патрабаванні. Складаўся ён з наступных пунктаў: 1) У выпадку вайны са Швецыяй улада над войскам па-ранейшаму павінна належаць генеральнаму палкоўніку нават пасля заканчэння тэрміну дзеяння Алькеніцкай пастановай (*двух гадоў – В. Д.*); затым, у выпадку якой-небудзь іншай вайны, яна будзе перададзена гетману толькі пасля адпаведнага рашэння сойма (пры ўмове яго паспяховага завяршэння); 2) Вялікі маршалак павінен захаваць свае паўнамоцтвы (месца ў сенаце, раздаванне галасоў, нясенне перад каралём жазла і інш.), за выключэннем судовых, якія пераходзілі пажыццёва (або да павышэння Сапегі) да маршалка надворнага; 3) Падскарбій таксама мог па-ранейшаму выконваць свае абавязкі, за выключэннем збору мытных паступленняў, які ў адпаведнасці з Алькеніцкай пастановай быў перададзены на два гады ў арэнду Коцелу з Агінскім і павінен быў заставацца за імі да заканчэння тэрміну кантракту; 4) Вяртанне Сапегам уладанняў павінна адбыцца на працягу пяці тыдняў ад моманту падпісання пагаднення, пры ўмове задавальнення на працягу гэтага тэрміна прэтэнзій усіх несправядліва імі пакрыўджаных, якія атрымалі адпаведныя дэкрэты ў Трыбунале ВКЛ у парадку, вызначаным Алькеніцкай пастановай; 5) Апека «нойбургскіх уладанняў» застаецца за Каралем Станіславам Радзівілам у адпаведнасці з Алькеніцкай пастановай; 6) Падзел іўеўскіх уладанняў Сапегаў паміж параненымі ў Алькеніцкай бітве і нашчадкамі забітых застаецца ў сіле; 7) Аналагічна застаюцца ў сіле ўсе астатнія рашэнні, якія ўключае ў сябе Алькеніцкая пастанова⁴⁶.

Змякчыўшы асноўныя патрабаванні бакоў, Шчука падрыхтаваў свой уласны праект: 1) Сапегі з прыхільнікамі атрымліваюць на працягу двух тыдняў усе свае ўладанні; 2) Ім жа вяртаюцца ўрады і годнасці, за выключэннем улады над войскам (захоўваецца арганізаванае

рэспубліканцамі), якая часова, на працягу двух гадоў, застаецца ў генеральнага палкоўніка Міхала Сервацыя Вішнявецкага ў адпаведнасці з Алькеніцкай пастановай; 3) Прэтэнзіі па сапежынскіх даўгах перакладаюцца на Галоўны Трыбунал ВКЛ, дзе павінны разглядацца паводле асаблівага рээстру два дні на тыдзень (у сераду і чацвер); 4) Для вырашэння пытання апекі «нойбургскіх уладанняў» ствараецца спецыяльная камісія на чале з віленскім біскупам Канстанцыем Казімірам Бжастоўскім, куды ўваходзяць прадстаўнікі трох зацікаўленых бакоў, уключаючы «нойбургскі», і рашэнне якой з'яўляецца канчатковым; 5) Усе маёнткі, якія Сапегі раней незаконна трымалі, вернутыя зараз іх сапраўдным уладальнікам, застаюцца пры апошніх, з той, аднак, агаворкай, што Сапегі могуць аспрэчыць кожнае з такіх рашэнняў у Галоўным Трыбунале ВКЛ (у тым жа парадку, што і прэтэнзіі да іх саміх); 6) Скарбовыя кантракты, заключаныя рэспубліканцамі, захоўваюцца ў сіле да будучага сойму; 7) Усе нанесеныя крыўды ўзаемна даруюцца; 8) У выпадку, калі б нехта надумаўся помсціць за мінулае або парушаць каэквацыю, супраць яго за каралеўскімі ўніверсаламі склікаецца паспалітае рушанне; 9) Заключанае пагадненне на будучым сойме зацвярджаецца асобнай канстытуцыяй⁴⁷.

Хутка высветлілася, што апека «нойбургскіх» уладанняў – адно з найбольш цяжкіх і прынцыповых пытанняў. Кароль Станіслаў Радзівіл патрабаваў прызнання яе сабе і катэгарычна не пагаджаўся ні на стварэнне найвышэйшай камісіі, ні на прызначэнне са свайго боку для перамоваў трох давераных асобаў. Другая праблема была ў задавальненні маёмасных і фінансавых прэтэнзій да Сапегаў. Рэспубліканцы не пагаджаліся на прапанову Шчукі перадаць усе такія справы, як і звычайна гэта робіцца, на разгляд Трыбунала, а настойвалі на стварэнні спецыяльнай камісіі і прызначэнні камісараў са свайго кола, прычым не жадалі аддаваць Сапегам уладанняў да таго часу, пакуль усе прэтэнзіі не будуць разгледжаныя і задаволеныя. Праўда, шмат хто з іх выказваў гатоўнасць да саступак ў гэтым пытанні, але катэгарычна супраць выступілі браслаўскі маршалак Уладзіслаў Казімір Бяганскі і вялікі стражнік ВКЛ Людвік Канстанцій Пацей. Падканцлер зразумеў, што без вырашэння прыватных інтарэсаў не атрымаецца зрушыць з месца і палітычныя справы. Вяртанне ўрадаў Сапегам, асабліва булавы, выклікала цяжкасці ў тым плане, што рэспубліканцы сцвярджалі, быццам асцерагаюцца з іх боку помсты. На каралеўскую гарантыю пры гэтым яны не пагаджаліся, бо ўсе папярэднія дамовы былі сарваныя нягледзячы на яе наяўнасць. Шчука, не ўяўляючы, што тут яшчэ можна прыдумаць, прапанаваў прыняць у якасці гарантыі свае ўласныя ўладанні і «сваю асобу», але гэта было ўспрынята як жарт. Наконт пакрыцця шкоды, нанесенай сапежынскім уладанням, і адказнасці за крымінальныя злачынствы (забойствы), здзейсненыя пасля Алькенікаў,

рэспубліканцы не хацелі і слухаць, таму Шчука прапанаваў Сапегам дараваць узаемна крыўды і пагадзіцца на ўсеагульную амністыю. Таксама падканцлер ставіў перад імі пытанне запазычанасці на Чарэі, спасылаючыся на каралеўскую інструкцыю, і пытаўся, як быць з рэспубліканскімі кантрактамі на збор скарбовых паступленняў. Акрамя таго, прасіў паўплываць на сваіх прыхільнікаў сярод удзельнікаў з'езда, каб тыя не маўчалі, а аказвалі яму падтрымку. Да ўсіх цяжкасцяў дадалася рэзкая змена пазіцыі Агінскага, які «быў зразу добры» і настроены на замірэнне, а пасля гісторыі з «пагадненнем» моцна пакрыўдзіўся, ці прынамсі зрабіў такі выгляд, і ўсяляк гэта дэманстраваў. Услед за ім падліваў масла ў агонь жамоіцкі харужы Казімір Заранак. Пачаліся, між іншым, новыя абвінавачванні ў супрацоўніцтве са шведамі⁴⁸.

Сапегі, адказваючы на ліст Шчукі, па многіх пунктах выказвалі паранейшаму цвёрдую пазіцыю, нават месцамі ішлі на абвастрэнне. Па «нойбургскаму пытанню», напрыклад, гатовыя былі спыніць перамовы, паколькі былі ўпэўненыя ў сваёй слушнасці і лічылі, што прыватныя інтарэсы Радзівіла не павінны стрымліваць працэс усеагульнага замірэння. Адносна маёмасных спрэчак прымалі прапанову Шчукі (зрэшты, ужо адкінутую апанентамі) наконт вырашэння іх праз Трыбунал, з тым аднак удакладненнем, што там жа заадно будуць разглядацца іх уласныя крыўды, а таксама справы ўсіх, чые ўладанні пацярпелі за гэты час ад рэспубліканцаў. Адначасова яны выказалі здзіўленне па поваду рэспубліканскай прапановы стварэння спецыяльнай камісіі, «як бы іх міласці Галоўным Трыбуналам не давяралі», і бачылі ў гэтым спробу стварэння фактычна новага судовага органа без дазволу сойма. Свае даўгі, па вяртанню якіх існавалі прэтэнзіі, Сапегі падзялілі на тры групы. Да першай адносіліся пазыкі, узятыя імі як міністрамі і на дзяржаўныя патрэбы – вяртацца яны таксама павінны былі з дзяржаўных сродкаў. Да другой – пратэрмінаваныя прыватныя, наконт выплаты якіх можна будзе па-добраму дамовіцца. Да трэцяй – усе астатнія, якія абяцалі выплаціць, як толькі атрымаюць назад свае уладанні. Прычым Сапегі адмаўлялі, што нешта вінаватыя Бяганскіму, браслаўскаму маршалку, які больш за ўсё настойваў на камісіі. А Пацеі, паводле іх, дарэмна вінавацяць падскарбія ў прыўлашчэнні сумы (100 тыс. злотых), якую ён павінен быў выплаціць са скарбу спадчыннікам Агінскага (*магчыма, яшчэ канцлера Марцыяна; цяжка сказаць, вакол чаго ішла спрэчка, але Сапегі былі вінаватыя Пацеям са скарбу значна большыя сумы яшчэ па віцебскім ваяводзе Леанардзе – В. Д.*), бо яна ўжо збольшага выплачана, а калі штосьці яшчэ і засталася, і гэта пацвердзіць калькуляцыя, то выплаціць, як толькі атрымае доступ да ўраду. Скліканне паспалітага рушання ў выпадку парушэння пагаднення павінна быць забаронена, паколькі баяцца помсты ў першую чаргу трэба ім, Сапегам, а не рэспубліканцам. Магнаты

лічылі верхам несправядлівасці, калі б рэспубліканцам былі дараваныя шкоды, нанесеныя іх уладанням (прыўлашчаны чынш, спаленыя вёскі і гарады, павыразаныя сяляне, каля 1 млн. золтых водкупу і сотні тысяч, забраныя ў купцоў). Не пагаджаліся таксама на ўзаемнае дараванне крымінальных злачынстваў. Адзінае, што прымалі, гэта вяртанне Лехману скарбовага доўгу на Чарэі. Супраць жа скарбовых кантрактаў, заключаных рэспубліканцамі, выступалі адназначна – паўнамоцтвы падскарбія мусілі быць вернутыя ў поўным аб'ёме. Сапегі апраўдваліся перад Шчукам, што не могуць заклікаць сваіх прыхільнікаў на з'ездзе да публічнага выказвання падтрымкі, паколькі рэспубліканцы (Коцел) пагражаюць ім у такім выпадку фізічнай расправай. Адносна паводзін Агінскага заявілі, што самі шакаваныя з'яўленнем фальшыўкі, і ў сувязі з гэтым просяць для жамойцкага старасты мандатаў на сойм. Абвінавачанні ў супрацоўніцтве са шведамі называлі «больш чым хлуснёй, такой жа, як і згаданы дакумент, выдуманай нікчэмнымі людзьмі»⁴⁹. Просьба выдаць мандаты сапраўды была накіравана да караля, што толькі яшчэ больш абвастрыла адносіны і негатыўна адбілася на перамовах⁵⁰.

Наступны варыянт праекта Шчукі ўтрымліваў, аднак, далейшыя саступкі на карысць рэспубліканцаў. Першы пункт, наконт вяртання Сапегам уладанняў на працягу двух тыдняў, захоўваўся ў нязменным выглядзе. Другі, якім вярталіся ўрады, быў прыняты ў рэспубліканскай рэдакцыі: войска захоўвалася пад камандаваннем Вішнявецкага не проста да сканчэння тэрміну дзеяння Алькеніцкай пастановы, але, у выпадку вайны, і пасля гэтага, і магло быць перададзена Сапегу толькі пасля адпаведнага рашэння, прынятага на сойме. У трэцім пункце замест Галоўнага Трыбуналу для разгляду прэтэнзій да Сапегаў і іх даўгоў быў прапанаваны кампрамісарскі суд, які павінен быў пачаць працу ў Горадні праз два тыдні пасля рэляцыйных соймаў. Для гэтага рэспубліканцы зараз жа на з'ездзе павінны прызначыць са свайго боку шэсць суддзяў з ліку незацікаўленых асобаў, якія не маюць да Сапегаў ніякіх прэтэнзій; столькі ж са свайго боку прызначаюць Сапегі. Акрамя таго, бакі абяруць яшчэ адну (трынаццатую) асобу за маршалка. Суд павінен прымаць рашэнні большасцю галасоў і судзіць на ўзор Трыбуналу. У чацвёртым пункце пакідалася прапанова стварэння спецыяльнай камісіі на чале з біскупам Бжастоўскім для вырашэння пытання апекі «нойбургскіх» уладанняў. Пяты пункт захоўваўся ў ранейшым выглядзе (пацвярджалася вяртанне ранейшым уладальнікам спрэчных маёнткаў, адабраных у Сапегаў; прызнаваўся доўг на Чарэі) з то толькі розніцай, што Сапегі маглі аспрэчыць гэтыя рашэнні не ў Трыбунале, а на згаданым вышэй кампрамісарскім судзе. Апошнія чатыры пункты пакідаліся без зменаў. Скарбовыя кантракты захоўваліся ў сіле да сойму. На-

несеныя крыўды ўзаемна дараваліся. У выпадку парушэння пагаднення ці каэквачы за каралеўскімі ўніверсаламі склікалася паспалітае рушанне (як гарантыя ад помсты). На бліжэйшым сойме пагадненне зацвярджалася канстытуцыяй⁵¹. Пакуль не стала вядомай рэакцыя Сапегаў, Шчука абмяркоўваў гэты праект з рэспубліканцамі. Апошнія выгандлявалі толькі невялікае ўдакладненне ў перадапошнім, восьмым пункце, у які пасля слоў пра гарантыю ад магчымай помсты ад кагосьці была ўстаўлена фраза «пасля вяртання вяршэнства і ўлады» для канкрэтызацыі, хто маеца на ўвазе⁵².

На гэты раз Сапегі пайшлі насустрач, прыняўшы, хаця і з агаворкамі, кампрамісарскі суд, найвышэйшую камісію па «нойбургскіх» уладаннях і інш. Больш падрабязна іх пазіцыя па некаторых пунктах была выкладзена ў лісце да Шчукі ад 24 кастрычніка. На пачатку было катэгарычна заяўлена, што Алькеніцкая пастанова не можа быць прынятая з іх боку ні цалкам, ні часткова. Магнаты лічылі, што ў іх больш падстаў асцерагацца за сваю бяспеку, таму прапанавалі перадаць войска да сойма пад камандаванне польнага гетмана Юзафа Багуслава Слушкі (*замест Вішнявецкага – В. Д.*) або якой-небудзь іншай нейтральнай асобе. Выказвалася згода замест Трыбунала на кампрамісарскі суд, які б у Варшаве падчас сойма разглядаў даўгі і прэтэнзіі па спрэчных уладаннях. Апеку «нойбургскіх» уладанняў Сапегі пагаджаліся вынесці на разгляд спецыяльнай камісіі на чале з кардыналам-прымасам Міхалам Радзьяёўскім (*замест Бжастоўскага – В. Д.*), у якую б увайшлі ў якасці пасрэднікаў віленскі біскуп Бжастоўскі, вармінскі біскуп Залускі і яшчэ дзве ці тры асобы з абодвух бакоў (пры ўмове згоды на такі варыянт таксама з «нойбургскага» боку). Скарб павінен быў перайсці ў поўнае распараджэнне падскарбія адразу ж пасля падпісання пагаднення. Апошні абяцаў выплаціць цалкам скарбовы доўг на Чарэі на згаданым кампрамісарскім судзе ў Варшаве. Далей магнаты выказвалі згоду на ўзаемнае дараванне крыўдаў, за выключэннем крымінальных злачынстваў, а таксама прысвоеных з іх уладанняў прыбыткаў і праведзеных пабораў. Як рэспубліканцы будуць іх вяртаць – ці кожны паасобку, ці неяк цэнтралізавана – ім прапаноўвалася вырашыць самім. У выпадку парушэння пагаднення кароль і «ўся Рэч Паспалітая» павінны будуць дапамагчы пацярпеламу боку «войскамі і кароннымі ваяводствамі» (*замест паспалітага рушання ВКЛ – В. Д.*). Аднак Сапегі ўсё адно выказвалі сумненне, што рэспубліканцы, нават падпісаўшы трактат, не будуць шукаць помсты. Прасілі таксама перадаць усё гэта Раманоўскаму і Пенёнжку, паведаміўшы, што гэта іх апошнія рашэнне. Напрыканцы яшчэ раз вярталіся да пытання выбранага з іх уладанняў за бягучы год чыншу, які павінен быць вернуты ў поўным аб'ёме, а тое, што было прысвоена раней, прапанавалі таксама вынесці на кампрамісарскі суд⁵³.

Канчаткова праект пагаднення пасля ўнесеных Сапегамі паправак выглядаў наступным чынам: 1) Вяртанне сапежынскіх уладанняў на працягу двух тыдняў, для чаго прызначаецца двухбаковая камісія; 2) Вяртанне урадаў і годнасцяў, за выключэннем улады над войскам, якое да сойма перадаецца пад камандаванне польнага гетмана Юзафа Багуслава Слушкі, а ўжо на сойме на гэты конт прымаецца канчатковае рашэнне; 3) Перадача даўгоў і ўзаемных прэтэнзій на разгляд кампрамісарскага суда, які пачынае працу праз два тыдні пасля пачатку сойма, г. зн. 7 студзеня 1702 г., і ў склад якога ўваходзяць па шэсць незацікаўленых асобаў з кожнага боку, а таксама дырэктар, выбраны шляхам кампрамісу; перад гэтым касуюцца ўсе выракі, вынесеныя па дадзеных справах пасля Алькенікаў; 4) Перадача спрэчкі вакол «нойбургскіх» уладанняў на разгляд спецыяльнай камісіі ў Варшаве на чале з кардыналам-прымасам Міхалам Радзьяёўскім у складзе віленскага біскупа Бжастоўскага, вармінскага біскупа Залускага і яшчэ шасці асобаў ад зацікаўленых бакоў; 5) Пераход скарбу ад моманту падпісання пагаднення ў распараджэнне падскарбія, які са свайго боку прызнае ўсе асігнацыі па ўчыненых рэспубліканцамі скарбовых кантрактах; 6) Усеагульная амністыя і дараванне крыўдаў, за выключэннем крымінальных, а таксама шкоды, нанесенай сапежынскім уладанням, якая павінна быць кампенсавана, што асабліва датычыць прысвоенага нядаўна чыншу (наконт ранейшых пабораў за Сапегамі захоўваецца права дамагацца іх вяртання праз кампрамісарскі суд); 7) Гарантыя ад помсты ці парушэння каэквацыі ў выглядзе ўзброенай дапамогі з боку караля, кароннага войска і каронных ваяводстваў; 8) Зацвярджэнне пагаднення соймавай канстытуцыяй і перадача яго ў друк⁵⁴.

25 кастрычніка Шчука агучыў пазіцыю Сапегай перад удзельнікамі з'езда. Спадзяваюцца, што пасля частковых саступак праект стане цалкам прымальным для рэспубліканцаў, не выпадала, але прынамсі яны дазвалялі рухацца далей⁵⁵. Аднак нічога падобнага не адбылося. У гэты ж дзень падканцлер занатаваў на адвароце свайго ўласнага апошняга праекту: «Рвецца згода на тым, каб паклаў булаву», дадаўшы ніжэй: «Ці варта пералічыць, хто: 1. Яго міласць пан харужы літоўскі [Грыгорый Антоній Агінскі?]; 2. Яго міласць пан [Крыштаф Дамінік Пузына], стараста ўпіцкі; 3. Яго міласць пан [Людвік Якуб] Хамінскі, камісар ашмянскі; 4. [Грыгорый Юзаф Катовіч], харужы гарадзенскі (*апошні пункт выкраслены – В. Д.*)»⁵⁶.

Пасля зрыву перамоваў заставалася толькі лімітаваць з'езд і раз'ехацца. Ужо 25 кастрычніка быў гатовы адказ на каралеўскую інструкцыю для Шчукі, дзе лёс перамоваў згадваўся толькі ў агульных рысах, а ўся ўвага была засяроджана на апошніх пунктах, якія датычылі каралеўскіх інтарэсаў. Наконт паступленняў з Шавельскай эканоміі рэспубліканцы прасілі караля «цярпліва пачакаць» да сойма. Мытныя паступленні па скарбовых

кантрактах, як было заяўлена, пайшлі на войска, і адміністратары зараз іх выплаціць таксама не могуць, у сувязі з чым у караля прасілі адтэрміноўкі на год, да канца кантракту. Таксама было заяўлена, што кантракту на арэнду мытні, атрыманага ад караля, Лехман не датрымаў (толькі за першы квартал 1701 г.), у чым сам вінаваты, але ўнесеныя сума будзе яму вернута. Клапаціцца ж пра вяртанне Лехману сапежынскіх даўгоў (вялікага гетмана і маршалка), рэспубліканцы фармальна не павінны і могуць толькі параіць звярнуцца ў Трыбунал ВКЛ⁵⁷.

Назаўтра быў падрыхтаваны ліст ад з'езда да каронных ваяводстваў, дзе на пачатку звярталася ўвага на дэспатычныя паводзіны шведаў у Курляндцы і на поўначы ВКЛ. Уся віна за зрыў перамоваў ускладалася на Сапегаў, якія па-ранейшаму «палаюць помстай», што толькі даказвае «аўтэнтчны дакумент, выяўлены на нашым з'ездзе, уласнымі рукамі іх міласцяў падпісаны, на дэтранізацыю караля яго міласці, пана нашага міласцівага, і на ўвядзенне шведаў складзены» (копія прыкладалася). Аднак, адклаўшы гэты «доказ» да сойма, рэспубліканцы, з іх словаў, па-ранейшаму былі гатовыя да працягу перамоваў і нават пагаджаліся на скасаванне накладзеных на Сапегаў пакаранняў, адмову ад прэтэнзій па нібыта прысвоеных падатках, на вяртанне ўладанняў і ўрадаў (з затрыманнем хіба што апошніх да пэўнага часу дзеля ўласнай бяспекі), абы толькі былі задаволеныя прэтэнзіі да Сапегаў з боку кредытораў, якія ацэньваліся на 8 млн. золтых. Але затым пераканаліся, што супрацоўніцтва Сапегаў са шведамі працягваецца, і што тыя ўжо нібыта нават прынялі шведскую пратэкцыю, каб аднавіць сваё дамінаванне ў ВКЛ, і па гэтай прычыне наўмысна адкідалі ўсе прапановы і саступкі, што і прывяло да спынення перамоваў⁵⁸. Звяртае на сябе ўвагу велізарная па тых часах сума прэтэнзій да Сапегаў. Нават калі мела месца пэўнае перабольшанне, усё адно можна канстатаваць, што напярэдадні Алькенікаў Сапегі былі на мяжы банкруцтва. Такімі былі кошты падтрымання палітычнай гегемоніі ў Княстве і палітыкі, накіраванай на пашырэнне ўладанняў⁵⁹.

26 кастрычніка Гарадзенскі з'езд быў лімітаваны. У акце лімітацыі віна за зрыў перамоваў зноў жа ўскладалася на Сапегаў. Затым былі пералічаны іншыя справы, якія абмяркоўваліся на з'ездзе. Па-першае, была прызначана камісія для праверкі разлікаў з войскам. Па-другое, быў выпраўлены тарыф гіберны (падатак на ўтрыманне войска на зімовых кватэрах) і скасаваны папярэдні варыянт, які быў прыняты пад Алькенікамі і затым апублікаваны. У прыватнасці, былі звольнены ад яе уладання каталіцкага і уніяцкага духавенства, гарады Магілёў, Горадня і Ліда (у адпаведнасці з соймавымі канстытуцыямі) і шэраг прыватных асобаў. Тое ж самае датычыла і рэпартыцыі войска ВКЛ (раскладка на паветы): прынятая пад Алькенікамі і апублікаваная касавалася, а замест яе зацверджалася новая.

Было даручана камісарам Ковенскага, Троцкага і Гарадзенскага павеатаў правесці рэвізію новых пасяленняў у Зялёнай пушчы і за ёю, якія ўзніклі пасля 1667 г., а па яе выніках падаць справаздачу на наступны з'езд, каб унесці гэту інфармацыю ў дадатак да агульнага тарыфу ВКЛ. Таксама ў акт лімітацыі былі ўнесены некаторыя рашэнні па ўладаннях былых сапежынцаў: Яну Шрэтэру (Шротэру), скарбнаму ВКЛ, былі вернуты Раклішкі ў Лідскім павеце (пры ўмове пацвярджэння на сойме, што канстытуцыя аб індыегнаце дазваляе яму мець у ВКЛ спадчынныя ўладанні), а Ізабела Алена з Палубінскіх, жонка Юрыя Станіслава Сапегі, стольніка ВКЛ, якая выплаціла на войска ВКЛ 120 тыс. злотых, была зацверджана ў сваіх спадчынных уладаннях. Жыдам гарадзенскага кагалу, якія скардзіліся на перашкоды ад зборшчыкаў Лідскага і Ковенскага павеатаў, а таксама яшчэ пяці кагалаў, было дазволена самім збіраць пагалоўнае. З'езд быў лімітаваны да 6 сакавіка 1702 г. [гл. дадатак 1]⁶⁰ Аднак узнавіць яго ў вызначаны час не атрымалася з-за пагрозы шведскага наступлення. На наступны з'езд рэспубліканцы сабраліся толькі ў снежні 1702 г. у Ружанах. У сувязі з паспешным заканчэннем Гарадзенскага з'езда акт яго лімітацыі падпісала адносна мала ўдзельнікаў⁶¹. На развітанне выступіў Ян Хрызастом Пенёнжак, які ў сваёй прамове выказаў шкадаванне, што Алькеніцкая пастанова стала краевугольным каменем, аб які разбіліся ўсе намаганні пасрэднякаў, а таксама надзею, што перамовы будуць працягнуты на сойме і скончацца пагадненнем⁶². Зрэшты, і самі рэспубліканцы, як вынікае з акту лімітацыі і лістоў да каронных ваяводстваў, фармальна не адмаўляліся ад іх узнаўлення.

Вішнявецкі пасля з'езда затрымаўся ў Горадні, каб скончыць рэпартыцыю (фармальна ўжо зацверджаную!). Яе вядомы варыянт датаваны 27 кастрычніка, і тое, напэўна, заднім чыслом⁶³. І лістапада войска з-пад Горадні было накіравана на кансістэнцыі⁶⁴. Акрамя генеральнага палкоўніка, затрымаліся таксама Коцел і Пацей. Астатнія лідэры і большасць удзельнікаў хутка раз'ехаліся. Аказалася, што праблема знайсці ахвотных данесці пра вынікі перамоваў каралю. Першапачаткова планавалася, што ў Варшаву паедзе надворны падскарбій Мікалай Францішак Агінскі з лідскім гродскім пісарам Янам Сцыпіёнам, але апошні адмовіўся. Тады было прапанавана Юзафу Міхалу Краеўскаму, аршанскаму чашніку і камісару (менавіта на яго і Агінскага імя складзена інструкцыя), але і той не гарэў жаданнем і таксама адмовіўся. Урэшце пагадзіўся ехаць ашмянскі камісар, оберлейтэнант Геранім Важынскі⁶⁵.

Інструкцыя паслам да караля змяшчала амаль даслоўны пераказ інструкцыі да каронных ваяводстваў і выкладзеных там аргументаў, затым ішлі розныя прыватныя просьбы. У першую чаргу ўзгадваліся фінансавыя інтарэсы прынца Якуба Сабескага (верагодна, звязаныя з Шавельскай

эканоміяй). Перадавалася скарга шляхты Рэчыцкага павету на казакаў, якія нарабілі шмат шкоды на шляху з Украіны да Інфлянтаў. Далей ішла скарга данатарыушаў Гарадзенскай, Магілёўскай, Берасцейскай і Аліцкай эканомій на саксонскіх рэвізораў (вайскоўцаў), якія прыраўнялі дробную шляхту да сялян, абкладаючы гібернай і рознымі паборамі. У сувязі з гэтым паслы павінны былі прасіць караля, каб звольніў шляхту і не прызначаў больш саксонцаў у эканамічныя ўладанні. Напрыканцы ўдзельнікі з'езда заступаліся за гарадзенскіх (*віграўскіх* – В. Д.) камедулаў, у якіх Караль Генрык Лейбніц, надворны лоўчы ВКЛ, наважыўся забраць фундацыю, наданую яшчэ ад Казіміра, і просьба прызначыць камісію для яе вяртання. Таксама ішло заступніцтва за саноцкім чашнікам Зыгмунтам Стрыенскім, адміністратарам Гарадзенскай эканоміі і лясніцтва, якога саксонцы адхілілі ад кіравання, нягледзячы на кантракт⁶⁶.

Паслы прыбылі ў Варшаву 22 лістапада⁶⁷. У адказе Аўгуста II на дадзеную ім інструкцыю напачатку быў змешчаны шэраг кампліментаў да удзельнікаў з'езда, у тым ліку запэўненне, што кароль не забыўся пра падтрымку літоўскай шляхты падчас элекцыі. Далей ішло шкадаванне з нагоды правалу перамоваў. Аўгуст апеляваў да таго, што шведы ўсё больш распасціраюцца па ВКЛ, у сувязі з чым «у гэты час вельмі патрэбнае грамадзянскае адзінства, страшнае ворагам». Далей ішоў заклік «прыступаць да згоды і з такой лёгкасцю прыехаць на будучы сойм, каб на самым пачатку *sine mora* адбылося пажаданае замірэнне». Затым кароль паведамляў, што задаволіць інтарэсы Якуба Сабескага, будзе ставіць перад расійскім царом пытанне кампенсацыі за нанесеныя казакамі шкоды і абяцаў разгледзець справу камедулаў. Што тычылася данатарыушаў, то ў эканамічных уладаннях пасэсія ў прынцыпе забаронена, а калі хтосьці хоча яе там мець, то мусіць несці павіннасны цяжар разам з сялянамі (!). Просьбу захаваць Стрыенскага пры адміністрацыі Гарадзенскай эканоміі і лясніцтва кароль абяцаў адкласці на свае скарбовыя суды⁶⁸. У лісце да Шчукі, як свайго пасрэдняка, кароль мог толькі выказаць шкадаванне з нагоды правалу перамоваў і паабяцаў прыкласці на сойме ў Варшаве ўсе сілы, каб яны скончыліся пагадненнем⁶⁹.

Прапагандысцкія захады прынялі Сапегі. 28 кастрычніка яны разаслалі зварот да шляхты, якую спрабавалі пераканаць, што рэспубліканцы дзеля таго не захацелі з імі мірыцца, каб «дашчэнтну нас загубіць, а з намі і Вялікае Княства Літоўскае вывернуць, вашым міласцям панам дыктатуру навязаць задумалі». Таксама інфармавалі, што выдалі некалькім асобам мандаты на надыходзячы сойм. Але разам з тым заклікалі шляхту, каб даручыла паслам дабівацца на сойме пагаднення⁷⁰.

Як вядома, пад ціскам каронных сенатараў і паслоў 16 студзеня 1702 г. такое пагадненне на сойме было заключана: рэспубліканцы вымуша-

ны былі пагадзіцца без агаворак на вяртанне Сапегам ўрадаў і маёнткаў, усе прэтэнзіі вырашаліся ў судовым парадку, крыўды і шкоды дараваліся (за выключэннем забойства Міхала Францішка Сапегі), а для вырашэння «нойбургскага пытання» стваралася спецыяльная камісія на чале з прымасам⁷¹. Як бачым, умовы, на якіх была дасягнутая згода, набліжаліся да ўмоваў апошняга тыкоцінскага праекта Сапегаў, пры невялікіх саступках з боку апошніх. Тое, што яно аказалася непрацяглым, шмат у чым было прадвызначана зменамі, якія адбыліся за перыяд ад заканчэння Гарадзенскага з'езда да сойма.

Правал гарадзенскіх перамоваў меў выключна негатыўныя наступствы. Адразу са з'езда Агінскі ад'ехаў на Жамойць, рашуча настроены на ўзброены адпор шведам⁷². Між тым, Карл XII толькі і чакаў, пакуль хтосьці зачэпіць выстаўлены наперад шведскія аддзелы, каб мець падставы ўвесці ў ВКЛ галоўныя сілы. У канцы лістапада 1701 г. курляндскі князь Фердынанд, як давераная асоба Аўгуста II, прадставіў расійскаму паслу ў Варшаве Грыгорыю Фёдаравічу Даўгарукаму праект выкарыстання дывізіі Агінскага супраць шведскіх войск у Курляндыі пры адначасовым расійскім наступленні на Інфлянты⁷³. 25 снежня 1701 г. царскі пасланнік Павел Нікіфаравіч Гагоўцаў сустрэўся з Агінскім у Коўне і дамовіўся, што той будзе працягваць вайну супраць шведаў узамен за царскае ўзнагароджанне і абяцанне вайскавай дапамогі⁷⁴. На мяжы 1701–1702 гг. рэспубліканцы выслалі ў Расію пасольства шукаць дапамогі супраць шведаў, якое, як вядома, прывяло да заключэння сепаратнага пагаднення і фактычна ўцягвала Княства ў Паўночную вайну. У такіх умовах згаданае пагадненне, падпісанае ў Варшаве 16 студзеня 1702 г., не мела ўжо практычнага значэння, было хутчэй саступкай польскім палітычным колам. Прычым Сапегі ставіліся да яго аналагічна і нават у сам дзень заключэння пісалі да Карла XII пра намер у хуткім часе прыбыць да яго асабіста⁷⁵.

Разам з тым пагадненне засведчыла адсутнасць легітымных падстаў улады рэспубліканцаў, вымушаных адступіць ад «вечнай і непарушнай» Алькеніцкай пастановы і іншых сваіх аднабаковых рашэнняў. У такіх умовах пераход Сапегаў на бок Швецыі і наступнае прызнанне іх здраднікамі было ў пэўным сэнсе ім выгаданым – як адзіны шанец для затрымання ў руках улады і ўсіх здабыткаў. Невыпадкова ў хуткім часе яны становяцца ў Рэчы Паспалітай фактычна «партыяй вайны», найбольш адданымі прыхільнікамі каралеўскай палітыкі. Як можна меркаваць, пачатак такому курсу быў пакладзены на Гарадзенскім з'ездзе па ініцыятыве радыкальнага крыла групыкі на чале з Агінскім.

Дадатак 1. Удзельнікі Гарадзенскага з'езда 1701 г.⁷⁶*Дырэктар:*генеральны палкоўнік Міхал Сервацый Вішнявецкі[†]*Сенатары і цэнтральныя ўраднікі:*

канцлер ВКЛ Караль Станіслаў Радзівіл, віленскі біскуп Канстанцый Казімір Бжастоўскі^{2а}, жамойцкі староста Грыгорый Антоній Агінскі^а, троцкі кашталян Міхал Казімір Коцел^{а*}, віцебскі кашталян Казімір Аляксандр Пацей^а, жамойцкі біскуп Ян Крышпін Кіршэнштэйн, інфлянцкі кашталян Уладзіслаў Францішак Берк, надворны падскарбій ВКЛ Мікалай Францішак Агінскі^{а*}, мечнік ВКЛ Марцыян Міхал Агінскі^{а*} (але на папярэднім Віленскім з'ездзе – як віцебскі камісар), стражнік ВКЛ Людвік Канстанцый Пацей^{а*}, рэферэндар ВКЛ Ян Уладзіслаў Бжастоўскі^а.

Павятовыя камісары:

віленскі стольнік Стафан Казімір Хамінскі (віленскі камісар), лідскі падкаморый Уладзіслаў Нарбут^{а*} (лідскі камісар), лідскі земскі пісар Міхал Ян Александровіч* (лідскі камісар), лідскі гродскі пісар Ян Сцыпіён дэ Кампа (лідскі камісар), ашмянскі харужы *pro tunc* Людвік Якуб Хамінскі (ашмянскі камісар), Геранім Важынскі* (ашмянскі камісар), вількамірскі земскі суддзіч Францішак Ігнацый Казімір Шырвінскі^{а*} (вількамірскі камісар), браслаўскі маршалак Казімір Уладзіслаў Бяганскі^а (браслаўскі камісар), ужвенцкі староста Дамінік Война (троцкі камісар), упіцкі стольнік Базылій Корвін Крукоўскі (троцкі камісар), гарадзенскі падстолій Аляксандр Левальт Язерскі* (гарадзенскі камісар), гарадзенскі земскі суддзя Крыштаф Віктарыян Юндзіл (гарадзенскі камісар), гарадзенскі харужы і судовы падстароста Грыгорый Юзаф Катовіч* (быў, верагодна, гарадзенскім камісарам, прынамсі, у такім статусе браў удзел у папярэднім Віленскім з'ездзе), ковенскі стольнік Юрый Дамінік Даўмонт^{а*} (ковенскі камісар), упіцкі падстолій Караль Павел Белазор (упіцкі камісар), жамойцкі харужы Казімір Заранак^а (жамойцкі камісар), новагародскі стольнік Павел Міхал Вонгль Свідэрскі (новагародскі камісар), ваўкавыскі войскі Геранім Калантай (ваўкавыскі камісар), ваўкавыскі гродскі суддзя Лявон Казімір Хлусевіч (Хлусовіч) (ваўкавыскі камісар), ашмянскі земскі пісар Стафан Ян Слізень^{а*} (слоніцкі камісар), менскі харужы Ян Юрый Завіша* (менскі камісар), рэчыцкі маршалак Антоній Юдыцкі* (рэчыцкі камісар), рэчыцкі маршалковіч Пётр Юдыцкі (рэчыцкі камісар), полацкі харужы Крыштаф Бенядзікт Неміровіч Шчыг^а (полацкі камісар), полацкі пісар (?) Міхал Рыпінскі (полацкі камісар), віцебскі скарбнік Казімір Саковіч* (віцебскі

* Зорачкай пазначаны ўдзельнікі, якія падпісалі акт лімітацыі.

^а Літарай «а» пазначаны камісары, прызначаныя Алькеніцкай пастановай. Рэшта была абрана на грамічных соймаках, але затым у некаторых паветах часткова заменена на іншых; статус некалькіх удзельнікаў дакладна высветліць не ўдалося.

камісар), аршанскі чашнік Юзаф Міхал Ясенчык Краеўскі (аршанскі камісар), краснасельскі староста Казімір Кміціц^a (аршанскі камісар), мсціслаўскі харужы Марцыян Дамінік Валовіч^a (мсціслаўскі камісар), Андрэй Казімір Война Аранскі* (падпісаў акт лімітацыі як мсціслаўскі камісар, але не быў ім⁷⁷), берасцейскі падсудак Мікалай Казімір Махвіц* (берасцейскі камісар), смаленскі харужы Станіслаў Эйдзятовіч (смаленскі камісар), старадубскі харужы Андрэй Мікалай Гімбут (старадубскі камісар), інфлянцкі чашнік Ян Плятэр* (інфлянцкі камісар), аршанскі палкоўнік Сімяон Друцкі Любецкі (статус невядомы, магчыма, аршанскі камісар), упіцкі староста Крыштаф Дамінік Пузына (статус невядомы, магчыма, упіцкі камісар), інстыгатар ВКЛ і каралеўскі сакратар Станіслаў Ян Рукевіч (?), віленскі падстолій і сурагатар Міхал Рафал Шумскі^a (віленскі камісар, але, хутчэй за ўсё, не ўдзельнічаў, хаця дадатак да інструкцыі віленскім камісарам складзены ў тым ліку на яго імя).

¹ Postanowienie generalne stanów W. X. Litt., wieczne i nigdy nienaruszone, na zieżdzie walnym woiewództw u powiatów, pospolitym ruszeniem pod Olkinikami uchwalone. Wilno, 1700. К. Е.

² Лімітацыя ў дадзеным выпадку была актам хутчэй фармальным. Акты лімітацыі, якія прымаліся за кожным разам, з улікам уключэння ў іх вялікай колькасці рашэнняў, прынятых на з'ездзе, нагадвалі больш выніковыя пастановы. Пасля Гарадзенскага прайшлі яшчэ два такія з'езды: пасля больш чым гадавога перапынку – у Ружанах (снежань 1702 г.), затым у Вільні (сакавік 1703 г.). Кола іх ўдзельнікаў істотна адрознівалася.

³ Рахуба А. Вялікае Княства Літоўскае ў парламенцкай сістэме Рэчы Паспалітай. Мінск, 2008. С. 356–360.

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далей – AGAD). Archiwum Radziwiłłów (AR), dz. V, sygn. 5359/L, k. 109 (Я. А. Гардына да К. С. Радзівіла, 31 жніўня 1701 г.). Раманоўскі ў лісце названы холмскім харужым, хаця быў ужо падкаморыем.

⁵ Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (BPANKr.). rkps. 6122, k. 128–134 (Інструмент лімітацыі Віленскага з'езда, 12 жніўня 1701 г.). Гарадзенскі з'езд 1701 г. і сапежынска-рэспубліканскія перамовы, якія на ім вяліся, нягледзячы на іх важнае значэнне для разумення працэсаў, якія папярэднічалі ўступленню ВКЛ і Рэчы Паспалітай у Вялікую Паўночную вайну, да сённяшняга дня не былі апрацаваныя ў поўнай меры. Даследчыкі звярталіся да іх двойчы. На перамовы паміж групамі звярнуў увагу ў сваёй доктарскай дысертацыі П. Смалярэк, які выкарыстаў частку дакументаў з архіва Станіслава Антонія Шчукі, падканцлера ВКЛ і пасрэдніка на перамовах, якія трапілі затым да Патоцкіх і сёння захоўваюцца ў ГАСА ў Варшаве (Archiwum Publiczne Potockich). Праца яго засталася неапублікаванай: Smolarek P. Rzeczpospolita wobec wojny północnej (1699–1702). S. 206–211 (maszynopis pracy doktorskiej w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1950 r.). Аднак большасць матэрыялаў з архіва Шчукі недатаваная, і без прыцягнення дадатковага кола крыніц паслядоўна ўзнавіць ход перамоваў праблематычна. А. Рахуба ў сваёй вядомай манаграфіі, праводзячы агляд з'ездаў станаў ВКЛ, спыніўся на акце лімітацыі з'езда і мімаходзь згадаў пра перамовы: Рахуба А. Вялікае Княства Літоўскае... С. 359–360.

- ⁶ AGAD. AR, dz. V, sygn. 5359/I, k. 140 (Я. А. Гардына да К. С. Радзівіла, з Варшавы, 2 верасня 1701 г.).
- ⁷ Adlerfeld G. Histoire militaire de Charles XII, roi de Suede: Depuis l'an 1700, jusqu'à la bataille de Pultowa en 1709, écrite par ordre exprès de Sa Majesté: en 3 t. Paris, 1741. T. I. P. 100; Nordberg J.A. Histoire de Charles XII, roi de Suède: en 3 t. A la Haie, 1748. T. I. P. 185; Rachuba A. Sapieha Kazimierz Jan Paweł // Polski Słownik Biograficzny. Warszawa; Kraków, 1994. T. XXXV/1. Z. 144. S. 44.
- ⁸ AGAD. AR, dz. V, sygn. 5359/I, k. 147 (Я. А. Гардына да К. С. Радзівіла, з Варшавы, 8 верасня 1701 г.).
- ⁹ Тамże, к. 147–148, 158–159. Бенядзікт Павел Сапега пісаў да Станіслава Антонія Шчукі, што шведаў маглі запрасіць не абавязкова пасэсары, але нават і самі падданыя, і што рэспубліканцы самі ў гэтым вінаватыя, паколькі вымусілі іх гэта зрабіць, каб абараніць як уладанні, так і свае ўласныя жыцці: AGAD. Archiwum Publiczne Potockich (APP), sygn. 55, t. I, k. 685–689 (Б. П. Сапега да С. А. Шчукі, з Тыкоціна, 6 кастрычніка 1701 г.).
- ¹⁰ AGAD. APP, sygn. 55, t. I, k. 604 (Аўгуст II да С. А. Шчукі, з Варшавы, 13 верасня 1701 г.).
- ¹¹ AGAD. AR, dz. V, sygn. 5143, k. 21–22 (Я. Герmanoўскі да К. С. Радзівіла, з Варшавы, 18 верасня 1701 г.).
- ¹² Тамże, к. 25 (Я. Герmanoўскі да К. С. Радзівіла, з Варшавы, 29 верасня 1701 г.).
- ¹³ AGAD. APP, sygn. 55, t. I, k. 612–615 (Інструкцыя Аўгуста II для С. А. Шчукі на Гарадзенскі з'езд, 27 верасня 1701 г.).
- ¹⁴ Тамże, к. 606–607 (Крэдэнс Аўгуста II для С. А. Шчукі, як свайго камісара на Гарадзенскі з'езд, Варшава, 28 верасня 1701 г.).
- ¹⁵ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (BPANKórn.). rkps. 2215, k. 40–40v. (Копія ліста Аўгуста II да сенатараў ВКЛІ, Варшава, 28 верасня 1701 г.)
- ¹⁶ BPANKórn., rkps. 2215, k. 40. (Копія ліста Аўгуста II да ўраднакаў ВКЛ, б. д.).
- ¹⁷ AGAD. AR, dz. V, sygn. 5143, k. 25 (Я. Герmanoўскі да К. С. Радзівіла, з Варшавы, 29 верасня 1701 г.).
- ¹⁸ Тамże, sygn. 11645, k. 31–32 (Я. Х. Пенёнжак да К. С. Радзівіла, 19 верасня).
- ¹⁹ Тамże, 5143, k. 25 (Я. Герmanoўскі да К. С. Радзівіла, з Варшавы, 29 верасня 1701 г.).
- ²⁰ Biblioteka Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie (BCzart.), rkps. 2115, s. 82–83 (Копія ліста К. Я. і Б. П. Сапегаў на Гарадзенскі з'езд, які распачынаецца 26 верасня, б. д.).
- ²¹ AGAD. APP, sygn. 73, t. I, k. 274–275 (Пункты К. Я. і Б. П. Сапегаў пасрэднікам на Гарадзенскі з'езд, Тыкоцін, 24 верасня 1701 г.).
- ²² Тамże, sygn. 55, t. I, k. 672–679 (Б. П. Сапега да С. А. Шчукі, з Тыкоціна, 25 верасня 1701 г.).
- ²³ AGAD. AR, dz. V, sygn. 5143, k. 25 (Я. Герmanoўскі да К. С. Радзівіла, з Варшавы, 29 верасня 1701 г.).
- ²⁴ AGAD. APP, sygn. 55, t. I, k. 626 (Пункты *ex parte* Сапегаў, прапанаваныя Я. Е. Пшэбляндоўскім, 26 верасня). У канцы праекта маецца прыпіска з шэрагам пунктаў, не зусім выразна прапісаных і напэўна, не разлічаных на рэспубліканцаў (хутчэй аб'яднанні для заахвочвання Сапегаў), у тым ліку: 1) Дапамога вялікаму гетману на сойме падчас справаздачы і кампенсцыя пакрыўджаным праз прызнанне ім пэўнай сумы; 2) Спрыянне ў «нойбургскай справе» як наконт апекі, так і наконт прызнання кантракта на набыццё гэтых уладанняў; кампенсцыя жонцы (*магчыма, Юрыя Станіслава Сапегі, – за шкоды нанесеныя яе ўладанням – В. Д.*); 3) Пячаткі *facilitas confidentia* (?); 4) Аб'яднанне не пакрываць віленскага каноніка Міхала Крыштафа Белазора (падазраванага ў арганізацыі забойства Міхала Францішка Сапегі); 5) Узнагароджанне ў памеры 100 тыс. за шкоды сапезынскім і «нойбургскім» уладанням.

- ²⁵ Tamže, k. 681–682 (Б. П. Сапега да С. А. Шчукі, з Тыкоціна, 3 кастрычніка 1701 г.).
- ²⁶ Lietuvos Valstybės istorijos archyvas (далей – LVIA). F. SA, b. 4716, l. 1216–1279v. (Дадатак да інструкцыі камісарам Віленскага павету, дадзены на рэляцыйным соймакі 30 жніўня 1701 г.); Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (НГАБ). Ф. 1729, воп. 1, адз. з. 5, арк. 694–694адв. (Дадатак да інструкцыі камісарам Мсціслаўскага ваяводства, дадзены на фіскальных судах паслу Андрэю Казіміру Войне Аранскаму, накіраванаму ў дадатак да ранейшых камісараў). Дадааткі дадчылы галоўным чынам выпраўлення тарыфа гіберны.
- ²⁷ AGAD. AR, dz. VI, sygn. II-79, k. 46. Абоз размяшчаўся ў Кавалях (Кавальцах) над Нёманам. Войска было расставлена па Гарадзенскай эканоміі – на кожную харугву выдзелена па вёсцы «для правіянтаў і для пашы»: AGAD. AR, dz. V, sygn. 14226, k. 2–3 (В. Сялецкі да К. С. Радзівіла, з абозу, 9 верасня 1701 г.).
- ²⁸ AGAD. AR, dz. V, sygn. 5143, k. 28 (Я. Германюўскі да К. С. Радзівіла, з Варшавы, 9 кастрычніка 1701 г.).
- ²⁹ AGAD. APP, sygn. 55, t. I, k. 690–693 (К. Я. Сапега да С. А. Шчукі, з Тыкоціна, 14 кастрычніка 1701 г.).
- ³⁰ VCzart., rkps. 195, nr 72, s. 271–274 (Прамова С. А. Шчукі на Гарадзенскім з’ездзе 12 кастрычніка 1701 г.); Тое ж: Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (BOss.), rkps. 233/II, s. 367–370; Lietuvos Mokslo Akademijos centrinė biblioteka (LMAB). F. 148, b. 68, l. 38v–41v; Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN), rkps. 6650, s. 588–593; BPANKórn. 394, k. 405–407; AGAD. AR, dz. II, ks. 38, k. 554–559.
- ³¹ BOss., rkps. 233/II, s. 236–238 (Прамова Я. Х. Пенёнжка на Гарадзенскім з’ездзе 12 кастрычніка 1701 г.); Тое ж: BN, rkps. 6650, s. 593–598; AGAD. AR, dz. II, ks. 38, k. 559–564.
- ³² BPANKórn. 2215, k. 45a–45av. (Копія ліста М. К. Коцела да К. К. Бжастоўскага, 12 лістапада 1701 г.). Копія, верагодна, несапраўдная, бо віленскі біскуп Канстанцый Казімір Бжастоўскі прысутнічаў на з’ездзе падчас абнародавання пагаднення і яму не было патрэбы пра ўсё гэта распавядаць (*гл. далей*).
- ³³ VCzart., rkps. 195, nr 73, s. 275–277 («Пункты пагаднення паміж домам ясна вяльможных іх міласцяў паноў Сапегаў і ясна вяльможным яго міласцю панам Грыгорыем Агінскім, жамоіцкім харужым, і домам іх міласцяў паноў Агінскіх», б. д.; Выпіс з кнігі гарадзенскага гродскага суда, тэкст найбольш поўны); AGAD. APP, sygn. 55, t. I, k. 646–647 (Копія, якая засталася ў Шчукі, тэкст месцамі адрозніваецца ад папярэдняга); Тое ж: AGAD. AR, dz. II, ks. 38, k. 578–580; Tamže, dz. II, sygn. 1928, k. 1–2; AGAD. Archiwum Zamojskich (AZ), sygn. 3055, k. 99–100; BN, rkps. 6650, k. 609; VCzart. 2115, s. 84; LMAB. F. 148, b. 68, s. 53–54.
- ³⁴ BPANKórn., rkps. 2215, s. 45av.
- ³⁵ VCzart., rkps. 195, nr 73, s. 275.
- ³⁶ AGAD. APP, sygn. 55, t. I, k. 682 (Б. П. Сапега да С. А. Шчукі, з Тыкоціна, 3 кастрычніка 1701 г.).
- ³⁷ Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721) / wyd. przez J. Bartoszewicza. Warszawa, 1862. S. 100, 102. Я. Будровіч-Навіцкі на падставе, магчыма, недакладнай інтэрпрэтацыі Завішы вырашыў, што ў Горадні праходзіла трэцяя стадыя перамоваў паміж Агінскім і Сапегамі, хаця відавочна меліся на ўвазе перамовы з рэспубліканцамі ўцэлым. Гэта паслужыла аргументам на карысць тэорыі пра тое, што Агінскі ўдзельнічаў час трымаўся нейтралітэта і ледзве не перайшоў на бок Сапегаў і Швецыі: Budrowicz-Nowicki J. Piotr I, August II i Rzeczpospolita 1697–1706. Kraków, 2010. S. 135–136. На нашу думку, эпізод з летнімі перамовамі тлумачыцца тым, што Агінскі ўдзельнічаў час намагаўся весці сваю ўласную гульню, што дыктавалася яго непамернымі амбіцыямі, зайздасцю да Вішнявецкага і намаганнем рабіць усё яму насуперак. Гэтым жа ў пэўнай ступені тлумачыцца яго паводзіны на з’ездзе: як толькі Вішнявецкі пачынаў схіляцца да

- пагаднення, Агінскі ішоў на абвастрэнне. Невыпадкова ў канцы года, перад соймам, яны былі ўжо канчаткова пасвараныя.
- ³⁸ AGAD. APP, sygn. 163, t. III, k. 383 (М. Радзьяёўскі да С. А. Шчукі, 25 кастрычніка 1701 г.). Рэакцыя паказвае, што Радзьяёўскі яшчэ не атрымаў тлумачэння Сапегаў.
- ³⁹ AGAD. AR, dz. V, sygn. 5359/I, k. 182 (Я. А. Гардына да К. С. Радзівіла, з Варшавы, 21 кастрычніка 1701 г.).
- ⁴⁰ AGAD, APP, sygn. 163a, t. 30, k. 101 (Я. Е. Пшэбьяндоўскі да С. А. Шчукі, з Варшавы, 22 кастрычніка 1701 г.).
- ⁴¹ Tamże, k. 112 (У. К. Длускі да С. А. Шчукі, з Варшавы, 22 кастрычніка 1701 г.); Smolarek P. Rzeczpospolita wobec wojny północnej ... s. 211.
- ⁴² AGAD, APP, sygn. 163a, t. 30, k. 139 (У. К. Длускі да С. А. Шчукі, з Варшавы, 24 кастрычніка 1701 г.); Smolarek P. Rzeczpospolita wobec wojny północnej ... s. 205.
- ⁴³ Tamże, k. 134 (Я. Е. Пшэбьяндоўскі да С. А. Шчукі, з Варшавы, 24 кастрычніка 1701 г.).
- ⁴⁴ Tamże, k. 405 (Каронны рэгент да С. А. Шчукі, з Варшавы, 25 кастрычніка 1701 г.).
- ⁴⁵ Tamże, k. 139 (У. К. Длускі да С. А. Шчукі, з Варшавы, 24 кастрычніка 1701 г.).
- ⁴⁶ AGAD. APP, sygn. 55, t. I, k. 644–645 (Пункты пагаднення паміж шляхтай ВКЛ і Сапегамі, 22 кастрычніка 1701 г.); Тоё ж: LMAV. F. 148, b. 68, s. 54–54v; BOss., rkps. 233/II, s. 671; BN, rkps. 6650, s. 603; AGAD. AR, dz. II, sygn. 1928, k. 3; BCzart., rkps. 2115, s. 88–89; Smolarek P. Rzeczpospolita wobec wojny północnej... s. 209.
- ⁴⁷ BOss., rkps. 233/II, s. 620–622 (Праект С. А. Шчукі, прадстаўлены на Гарадзенскім з’ездзе, б. д.).
- ⁴⁸ AGAD. APP, sygn. 55, t. I, k. 637–639 (Ліст С. А. Шчукі да Сапегаў з просьбай хуткага і канчатковага адказу, б. д.).
- ⁴⁹ Tamże, k. 640–643 (Ліст Сапегаў да С. А. Шчукі, б. д.)
- ⁵⁰ Tamże, sygn. 163a, t. 30, k. 143 (Я. Е. Пшэбьяндоўскі да С. А. Шчукі, Варшава, 27 кастрычніка 1701 г.); AGAD. AR, dz. V, sygn. 5359/I, k. 193 (Я. А. Гардына да К. С. Радзівіла, з Варшавы, 28 кастрычніка 1701 г.).
- ⁵¹ AGAD. APP, sygn. 55, t. I, k. 648–650 (Камісарскі праект С. А. Шчукі, б. д.); Тоё ж: AGAD. APP, sygn. 55, t. I, k. 659–661; BCzart., rkps. 2115, s. 85–88; Smolarek P. Rzeczpospolita wobec wojny północnej ... s. 210.
- ⁵² AGAD. APP, sygn. 55, t. I, k. 651–653 (Праект С. А. Шчукі, б. д.).
- ⁵³ Tamże, sygn. 73, t. I, k. 275–278; AGAD. AR, dz. II, ks. 38, s. 571–578; BN, rkps. 6650, k. 604–609 (Копія ліста Сапегаў да С. А. Шчукі, з Тыкоціна, 24 кастрычніка 1701 г.).
- ⁵⁴ AGAD. APP, sygn. 55, t. I, k. 655–658 (Камісарскі праект, папраўлены Сапегамі, б. д.); Тоё ж: Tamże, k. 662–665; Tamże, sygn. 73, t. I, k. 278–280; AGAD. AR, dz. II, sygn. 1938, k. 1–3; BCzart., rkps. 2115, s. 89–91; Smolarek P. Rzeczpospolita wobec wojny północnej... s. 210.
- ⁵⁵ У акце лімітацыі з’езда маецца ўзгадка, што рэспубліканцы на чацвёрты дзень пасля падачы свайго ўласнага праекта дачакаліся «дэкларацыі з Тыкоціна» (верагодна, згаданага ліста Сапегаў да падканцлера) і «рэляцыі» Шчукі, што Сапегі «не толькі на гэтыя, ад нас прапанаваныя, але таксама і на пададзеныя ад ясна вальможнага яго міласці пана падканцлера пункты не даюць згоды, але свае, іншыя, складзеныя *ad placitum* прысылаюць»: ВРANKr., rkps. 6122, k. 142v.
- ⁵⁶ AGAD. APP, sygn. 55, t. I, k. 654. Застаюцца пэўныя сумненні, ці меўся на ўвазе пад «харужым літоўскім» сам Агінскі са сваім ранейшым урадам, ці жамойцкі (не літоўскі) харужы Казімір Заранак (яго «правая рука»). У любым выпадку, усё указвае на жамойцкага старасту, як галоўнага ініцыятара зрыву перамоваў.
- ⁵⁷ BCzart., rkps. 2115, s. 103 (Адказ на інструкцыю С. А. Шчуку, каралеўскаму камісару, з Гарадзенскага з’езда ад станаў ВКЛ, 25 кастрычніка 1701 г.); Тоё ж: LMAV. F. 148, b. 68, s. 47–48.

- ⁵⁸ AGAD. AR, dz. II, ks. 38, k. 580–582 (Копія ліста з Гарадзенскага з’езда, пісанана да каронных ваяводстваў, 26 кастрычніка 1701 г.); Тое ж: Tamże, ks. 36, s. 511; BN, rkps. 650, s. 611–614; BCzart., rkps. 2115, s. 105–108; LMAV. F. 9, b. 6, s. 16v–17a; Ibid., f. 148, b. 68, s. 50v–52.
- ⁵⁹ Пра выдаткі на падтрыманне гегемоніі гл.: Rachuba A. Hegemonia Sapiehow na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju // Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / pod red. J. Urwanowicza. Białystok, 2003. S. 217–229.
- ⁶⁰ ВРANKr., rkps. 6122, k. 142–147v. (Інструмент лімітацыі Гарадзенскага з’езда, 26 кастрычніка 1701 г.); Тое ж (копія): AGAD. AR, dz. II, sygn. 1926, k. 1–11; Тое ж (копія): LMAV. F. 17, b. 133, s. 11–15v; Тое ж: BCzart., rkps. 2115, s. 92–99 (копія, без подпісаў); Рахуба А. Вялікаекняства Літоўскае... С. 359–360. Гл. таксама: Сумарыштарыфагіберны, перапрацаванага ў Горадні, б.д. (BCzart., rkps. 2115, s. 109); Ліст М. С. Вішнявецкага да Полацкага ваяводства, б.д., якім паведамляе пра выпраўленне на Гарадзенскім з’ездзе тарыфа гіберны шляхам супастаўлення «ўсіх рээстраў, г. зн. пацоўскіх гетманскіх, сапезьнскіх і аб’юратовых *Anno* 1667 з алькеніцкім» (НГАБ. Ф. 1734, воп. 1, адз. з. 56 арк. 349адв.); Тарыф Рэчыцкага павету, перапрацаваны на Гарадзенскім з’ездзе на падставе тарыфу 1667 г.; выпіс выдадзены 26 кастрычніка 1701 г. Янам Шротэрам, які, як можна меркаваць, вярнуўся т.ч. да выканання абавязкаў скарбнага (НГАБ. Ф. 1736, воп. 1, адз. з. 1, арк. 35–35адв.); Перапрацаваны тарыф Віленскага павету, б.д. (LVIA. F. SA, b. 4716, l. 1539–1540v.); Пацвярджэнне Аўгустам II дэкрэта Гарадзенскага з’езда наконт вызвалення ад гіберны горада Магілёва (вынесенага 18 кастрычніка 1701 г.), Варшава, 10 студзеня 1702 г. (НГАБ, КМФ-18, воп. 1, спр. 148, арк. 1003–1006). Нягледзячы на «выпраўленне», на соймаках пасля з’езда пачаліся пратэсты супраць такога тарыфу. Так, 10 лістапада 1701 г. на рэчыцкім перадсоймавым соймаку супраць яго пратэставалі ўсе ўдзельнікі (НГАБ. Ф. 1736, воп. 1, адз. з. 1, арк. 35адв.). На трохкім перадсоймавым соймаку Міхал Шчука, мясцовы цівун і земскі пісар, пасол на сойм з Троцкага павету, пратэставаў супраць камісараў, якія на Гарадзенскім з’ездзе «без супастаўлення з ранейшым тарыфам гіберны, адных *per favore* ад выплаты яе звольнілі, а іншых няслухна ўнеслі», у т.л. яго дзяржаву Галганы, вызваленую каралеўскімі прывілеямі; трочкія ж камісары гэтага не дагледзелі (Vilniaus Universiteto Biblioteka (VUB). F. 7, sign. 15, 20/5974, l. 1039–1039v). З’езд разглядаў таксама маёмасныя пытанні. 18 кастрычніка Я. Шротэру быў вернуты маёнтак Раклішкі (LVIA. F. SA, b. 49, l. 574–575. Ліст М. С. Вішнявецкага да віленскіх баніфратраў, у які цалкам упісана пастанова з’езда аб вяртанні маёнтка). 23 кастрычніка згаданая Ізабела Алена з Палубінскіх Сапезына была паквітаваная з выплаты ўскладзеных на яе маёнткі пабораў і зацверджаная ў сваіх спадчынных правах на гэтыя ўладанні (НГАБ. Ф. 1731, воп. 1., адз. з. 2, арк. 770–770адв. Пастанова з’езда аб квiтацыі). А 26 кастрычніка, у апошні дзень паседжанняў, Людвіку Канстанцыю і Казіміру Аляксандру Пацеям у адпаведнасці з атрыманымі ў Трыбунале дэкрэтамі было прызнана Дубровенскае графства, канфіскаванае ў Сапегаў, – палова, як спадчыннае ўладанне, і палова – за 1 207 000 злотых (*верагодна, сума іх прэтэнзій да Сапегаў – В. Д.*); гл.: ліст падаўчы Дубровенскага графства Пацеям (НГАБ. Ф. 1731, воп. 1, адз. з. 2, арк. 755, за подпісам аршанскага гродскага пісара Казіміра Барташэвіча і двараніна яго каралеўскай міласці Юрыя Карала Паплаўскага, 30 кастрычніка 1701 г.); тое ж (LMAV. F. 17, b. 133, l. 18, за подпісам аднаго Паплаўскага, 30 кастрычніка 1701 г.); універсал М. С. Вішнявецкага да Дуброўны і дубровенскай воласці (Тамасама, l. 17, Горадня, 30 кастрычніка 1701 г.).
- ⁶¹ Параўн. таксама ліст С. Я. Слізня да К. С. Радзівіла ад 28 кастрычніка 1701 г. з Горадні: «...а то ледзве ў чацвер мы праслухалі перасланы інструмент *limitationis*; усе раз’ехаліся, мала хто і падпісаўся да яго»: AGAD. AR, dz. V, sygn. 14573, k. 29.
- ⁶² BOss., rkps. 233/II, s. 242–243 (Прамова Я. Х. Пенёнжка на закрыцці Гарадзенскага з’езда, б.д.); Тое ж: LMAV. f. 168, b. 48, s. 57v.

- ⁶³ BCzart., rkps. 2115, s. 110–118 (Рэпартыцыя войск ВКЛ, прынятая ў Горадні, 27 кастрычніка 1701 г.). Але не была гатова яшчэ 29 кастрычніка: AGAD. AR, dz. V, sygn. 14226, k. 2–3 (В. Сялецкі да К. С. Радзівіла, з Горадні, 29 кастрычніка 1701 г.). Пра сістэму рэпартыцыі гл.: Віцько З. Ураўнаванне правоў // Энцыкл. ВКЛ. Т. 3. Мн., 2010. С. 405.
- ⁶⁴ AGAD. AR, dz. V, sygn. 14226, k. 13–14 (В. Сялецкі да К. С. Радзівіла, з Горадні, 1 лістапада 1701 г.); AGAD. APP, sygn. 56, k. 102 (У. К. Длускі з Варшавы да С. А. Шчуку, з Варшавы, 22 лістапада 1701 г.).
- ⁶⁵ AGAD. AR, dz. V, sygn. 14573, k. 30 (С. Я. Слізень да К. С. Радзівіла з Горадні, 28 кастрычніка 1701 г.); Тамзе, sygn. 14226, k. 10, 15–16 (В. Сялецкі да К. С. Радзівіла, з Горадні, 29 кастрычніка, 1 лістапада 1701 г.).
- ⁶⁶ LMAV. F. 148, b. 68, s. 48–50v. (Інструкцыя паслам з Гарадзенскага з’езда да Аўгуста II, 8 кастрычніка (*sic*) 1701 г.); Тое ж, б. д.: BCzart., rkps. 2115, s. 99–103.
- ⁶⁷ AGAD. APP, sygn. 56, k. 101 (У. К. Длускі з Варшавы да С. А. Шчуку, з Варшавы, 22 лістапада 1701 г.).
- ⁶⁸ AGAD. AR, dz. II, sygn. 1933, k. 1–4 (Адказ Аўгуста II на інструкцыю паслам з Гарадзенскага з’езда, Варшава, 28 лістапада 1701 г.); Тое ж: LMAV. F. 148, b. 68, l. 58–60v.
- ⁶⁹ AGAD, APP, Sygn. 55, t. I, k. 609–610 (Аўгуст II да С. А. Шчуку, з Варшавы, 4 лістапада 1701 г.).
- ⁷⁰ AGAD, AZ, sygn. 3055, k. 102–103 (Зварот Сапегаў да шляхты, Тыкоцін, 28 кастрычніка 1701 г.), k.104–105 (тое ж).
- ⁷¹ Diariusz Sejmu Walnego Warszawskiego 1701–1702 / wyd. P. Smolarek. Warszawa, 1962. S. 301–307.
- ⁷² AGAD, AR, dz. V, sygn. 14226, k. 9–16 (В. Сялецкі да К. С. Радзівіла, з Горадні, 29 кастрычніка 1701 г.).
- ⁷³ Budrowicz-Nowicki J. Piotr I, August II i Rzeczpospolita 1697–1706. Kraków, 2010. S. 319.
- ⁷⁴ Тамзе. S. 320. Аўгуст II адобрыў гэту дамоўленасць.
- ⁷⁵ Jonasson G. Karl XII:s polska politik 1702–1703. Stockholm, 1968. S. 36.
- ⁷⁶ Спіс складзены на падставе наступных крыніц: ВРANKr., rkps. 6122, k. 147–147v. (Акт лімітацыі з’езда; подпісы ўдзельнікаў); НГАБ. Ф. 1731, воп. 1, адз. з. 2, арк. 770адв. (Пастанова з’езда аб квітацыі Ізабелы Алены з Палубінскіх Сапезынай; подпісы ўдзельнікаў); НГАБ. КМФ-18, адз. з. 148, арк. 1003 (Дэкрэт аб вызваленні ад гіберны г. Магілёва, подпісы ўдзельнікаў); LVIA. F. SA, b. 49, l. 574–575. (Ліст М. С. Вішнявецкага да віленскіх баніфратраў з упісанай у яго пастановай з’езда аб вяртанні маёнткаў Я. Шрэтару; подпісы ўдзельнікаў); НГАБ. Ф. 1736, воп. 1, адз. з. 1, арк. 35 (Згадка пра рэчыцкага камісара); LVIA. F. SA, b. 4716, l. 1276, 1539 (Згадка пра віленскіх камісараў); VUB. F. 7, sign. 15, 20/5974, l. 1039–1039v. (Згадка пра троцкіх камісараў); LMAV. F. 17, b. 133, l. 17 (Згадка пра ўдзел К. А. Пацея); AGAD. APP, sygn. 55, t. I, k. 654 (Пералік удзельнікаў, якія сарвалі перамовы).
- ⁷⁷ А. К. Война Аранскі не быў камісарам, а толькі паслом на з’езд, абраным у Мсціславе на фіскальных судах з даручэннем завезці ў Горадню выпраўлены тарыф гіберны Мсціслаўскага ваяводства; яму 16 верасня 1701 г. быў напісаны дадатак да камісарскай інструкцыі (НГАБ. Ф. 1729, воп. 1, адз. з. 5, арк. 694–694адв.); пазней занёс пра-тэстацыю ў мсціслаўскі гродскі суд, дзе заявіў, што удзельнікі з’езда прымусілі яго падпісацца як камісара (Тамсама, арк. 1020–1020адв.).

*Андрэй Мацук,
кандыдат гіст. навук (Мінск)*

Барацьба магнацкіх групавак на гарадзенскім соймаку ў панаванне Аўгуста III

У панаванне Аўгуста III гарадзенскі соймак адыгрываў значную ролю ў барацьбе магнацкіх групавак за палітычнае вяршэнства ў ВКЛ. Чатыры разы абраныя на ім дэпутаты станавіліся маршалкамі Трыбунала ВКЛ. Яшчэ адзін раз абраны на гарадзенскім соймаку пасол станавіўся маршалкам сойма Рэчы Паспалітай. Зразумела, што такія выбары будучых кандыдатаў на ўрад маршалкаў Трыбунала ВКЛ і сойма Рэчы Паспалітай мог адбыцца толькі на адным з найбольш бяспечных для іх выбару соймаку. Менавіта такім і быў гарадзенскі соймак, нягледзячы на тое, што на ім у панаванне Аўгуста III актыўна змагаліся прыхільнікі розных магнацкіх групавак. Мэтай артыкулу з'яўляецца вывучэнне барацьбы магнацкіх групавак на гарадзенскім соймаку ў панаванне Аўгуста III.

У канцы панавання Аўгуста II на гарадзенскім соймаку значныя ўплывы мела некалькі магнацкіх родаў: Радзівілаў, Сапегаў, Чартарыйскіх, Агінскіх. Пазіцыі апошніх на гарадзенскім соймаку аслаблі пасля смерці ў 1733 г. – віленскага ваяводы Казіміра Агінскага, а ў 1736 г. – яго сына трэцякага ваяводы Юзафа Агінскага. Сын апошняга Міхал Казімір Агінскі быў непаўналетнім і не мог кіраваць шляхецкімі кліентамі бацькі. Іншыя прадстаўнікі роду як віцебскі ваявода Марцін Агінскі і абозны ВКЛ Ігнацій Агінскі адносіліся да іншай галіны роду і не мелі значных уплываў на гарадзенскую шляхту¹. Праўда яны працягвалі мець некаторую лічбу сваіх прыхільнікаў на гарадзенскім соймаку. Так у 1746 г. Агінскія ў саюзе з Янам Салагубам, на думку Юзафа Станіслава Сапегі, пастараюцца стаць дэпутатамі на ваўкавыскім і гарадзенскім соймаках. Прычым Сапегі тады дзейнічалі ў саюзе з Радзівіламі, Масальскімі і Чартарыйскім, але і ў такім выпадку Сапега лічыў, што Агінскія і Салагуб валодаюць дастатковымі сіламі на гарадзенскім соймаку, каб старацца аб выбары прыхільных дэпутатаў². Аднак гэтыя сілы Агінскіх былі непараўнальна меншымі чым у апошнія гады панавання Аўгуста II.

Радзівілы наадварот узмацнілі свае пазіцыі як на мясцовым соймаку, так і увогуле ў ВКЛ. Адбылося так, дзякуючы таму, што падчас бескаралеўя 1733–1735 гг. Радзівілы і іх крэўныя падтрымалі кандыдатам на трон

саксонскага электара Фрыдэрыка Аўгуста, які стаў каралём Рэчы Паспалітай пад імём Аўгуста III. За гэта Радзівілы і іх крэўныя атрымалі найбольш значныя ўрады ў ВКЛ: Міхал Вішнявецкі (жанаты з Тэкляй з Радзівілаў) – вялікага гетмана ВКЛ, Ян Фрэдэрык Сапега³ (жанаты з Канстанцыяй з Радзівілаў) – канцлера ВКЛ, Міхал Казімір Радзівіл – польнага гетмана ВКЛ. Узмацненню пазіцый Радзівілаў садзейнічала і атрыманне ў 1732 г. найбольшага земскага маёнтка ў ВКЛ – «нойбургскіх уладанняў». На гарадзенскую шляхту сярод магнацкай групы Радзівілаў найбольш моцныя ўплывы меў Міхал Вішнявецкі. Як гетман ВКЛ ён у першую чаргу разлічваў на дапамогу вайскоўцаў, якімі ў Гарадзенскім павеце кіравалі польны стражнік ВКЛ Казімір Барановіч, пяцігорскі палкоўнік і пінскі гродскі староста Уладзіслаў Ельскі⁴. Пасля смерці Міхала Вішнявецкага ў 1744 г. сярод іншага аслаблі і пазіцыі Радзівілаў на гарадзенскім сойміку. З гэтага часу часцей усяго ў групы Радзівілаў за выбары на гарадзенскім сойміку адказвала наваградская ваяводзіна Барбара Радзівілава.

Магнацкая групы Сапегаў выйшла аслабленай з бескаралеўя 1733–1735 гг. Большасць прадстаўнікоў роду падтрымала кандыдатуру Станіслава Ляшчынскага, але ў выніку пры падтрымцы замежных войск перамог яго канкурэнт саксонскі электар Фрыдэрык Аўгуст. Смерць у 1734 г. маршалка ВКЛ Аляксандра Сапегі яшчэ больш аслабіла пазіцыі Сапегаў (у тым ліку і ў Гарадзенскім павеце). На чале роду аказваюцца прадстаўнікі іншага пакалення Сапегаў: браты⁵ генерал артылерыі ВКЛ Казімір Леон, віленскі каад’ютар Юзаф Станіслаў і гультынскі староста Міхал Антоній, а таксама іх стрыечны брат мерацкі староста Антоній Казімір⁶. Супрацоўнічалі з імі іншыя прадстаўнікі роду – смаленскі ваявода Пётр, надворны падскарбі ВКЛ Юзаф Францішак, вількаўскі староста Юры Феліцыян і падляшскі ваявода Міхал Юзаф. Пры гэтым Пётр і Міхал Юзаф Сапегі ў асноўным дзейнічалі на соймаках у Кароне. Юзаф Францішак Сапега ў асноўным меў кліентаў толькі на берасцейскім і ваўкавыскім соймаках, а Юры Феліцыян Сапега – на наваградскім. Унутры роду Сапегаў за гарадзенскі соймак адказваў Міхал Антоній Сапега, які асноўным месцам сваёй рэзідэнцыі выбраў недалёкую ад Гародні Чарлёну.

Чартарыйскія ў ВКЛ у апошнія гады панавання Аўгуста II значна ўмацавалі свае пазіцыі. За палітыку ў ВКЛ у Фаміліі адказваў падканцлер ВКЛ Міхал Чартарыйскі. У Гарадзенскім павеце значнымі ўплывамі валодаў і іншы лідэр Фаміліі падскарбі ВКЛ Ян Салагуб. Пад яго кіраваннем знаходзілася Гарадзенская эканомія, што давала магчымасць уплываць на шляхту, якая мела ў заставе яе ўладанні. Няўдачы бескаралеўя пахіснулі пазіцыі Фаміліі і закрылі для яе лідэраў шлях да атрымання новых пасадаў. У ВКЛ шэрагі Фаміліі пакінуў і Ян Салагуб. Праўда, ён працягваў супрацоўнічаць з Фаміліяй.

Супрацоўнічаў з Фаміліяй і ўплывовы ў павеце гарадзенскі гродскі староста Міхал Масальскі, які адносіўся да аднаго з вядучых родаў мясцовай павятовай эліты – Масальскіх. Падчас бескаралеўя Міхал Масальскі быў маршалкам канвакацыйнага сойма 1733 г., што значна павялічыла яго папулярнасць сярод шляхты. Гэтую папулярнасць вымушаны быў улічваць і Аўгуст III, які надаў Масальскаму ў 1737 г. урад мсціслаўскага ваяводы. Урад гарадзенскага гродскага старосты Міхал Масальскі перадаў свайму сыну Юзафу Масальскаму. Атрыманне гэтых двух пасадаў прадстаўнікамі роду Масальскіх адбылося пры актыўнай дапамозе Чартарыйскіх.

Бескаралеўе 1733–1735 гг. не вельмі моцна змяніла ўплывы магнацкіх групавак на гарадзенскім сойміку. На дэпутацкім сойміку 1736 г. дэпутатамі былі абраны звязаны з Масальскімі і Сапегамі гарадзенскі гродскі суддзя Юзаф Качаноўскі і прыхільнік Радзівілаў старадубскі стольнік Антоній Палітальскі. Падчас гарадзенскага пасольскага сойма 1736 г. моцы мясцовых радзівілаўскіх прыхільнікаў хапіла толькі на зрыў сойма. Так быў сарваны гарадзенскія пасольскія соймік 1736 г. Перавага падобна і надалей знаходзілася ў Сапегаў і іх прыхільнікаў. Ужо на наступным сойміку 23 кастрычніка 1736 г. падчас выбараў камісараў на Правінцыянальную камісію ВКЛ⁷ прыхільнікі Радзівілаў аказаліся не ў стане правесці выбар сваіх кандыдатаў і камісарамі былі абраны Міхал Антоній Сапега і гарадзенскі мечнік Якуб Храптовіч⁸. Апошні быў прыхільнікам Масальскіх. Фактычна гэтыя выбары на прыкладзе аднаго сойма паказалі супрацоўніцтва паміж Масальскімі і Сапегамі супраць Радзівілаў, якое ўсталявалася ў ВКЛ. Для гарадзенскага сойма гэта азначала, што ён аказваўся пад дамінаваннем прыхільнікаў Сапегаў і Масальскіх.

Абодва магнацкія роды моцна пільнавалі сваю перавагу на гарадзенскім сойміку. На пасольскім сойміку ў Гародні ў 1738 г. паслом стараўся стаць генерал артылерыі ВКЛ Юры Флемінг. Сапегі былі пакрыўджаны на Флемінга з-за тое, што той насуперак Міхалу Антонію Сапегу атрымаў урад генерала артылерыі ВКЛ. Менавіта таму сапезынскія прыхільнікі па загаду сваіх магнацкіх патронаў сарвалі гарадзенскі соймік. Сітуацыя была настолькі варожай Флемінгу, што па заўвагах сапезынскіх прыхільнікаў, калі б з'явіўся на сойміку, то інструкцыю «яму напісалі на яго ўласнай скуру»⁹.

Тым больш нечакана ў 1739 г. дэпутатамі ў Гародне былі абраны прыхільнікі Радзівілаў гарадзенскі гараднічы Канстанцін Гардзееўскі і Міхал Эйсмант¹⁰. Тлумачэннем такой сітуацыі бачыцца незацікаўленасць Сапегаў і Масальскіх выбарамі ў Трыбунал ВКЛ 1739 г. Радзівілы наадварот змагаліся з пасэсарамі «нойбургскіх уладанняў» і вельмі стараліся аб выбарах прыхільных дэпутатаў на найбольш небяспечных для Радзівілаў соймах, да якіх адносіўся і гарадзенскі¹¹.

Гэта перамога радзівілаўскіх прыхільнікаў на гарадзенскім соймаку 1739 г. не змяніла агульнай тэндэнцыі перавагі тут Сапегаў і Масальскіх пры паступовым умацаванні пазіцый апошніх. Іх перавага стала яшчэ большай са складаннем антырадзівілаўскай кааліцыі Сапегаў, Чартарыйскіх, Масальскіх і Салагубаў. Асабліва абвастраліся адносіны паміж Сапегамі і Радзівіламі. У 1740 г. на гарадзенскім і ваўкавыскім соймаках Сапегі збіраліся супрацоўніцаць з Міхалам Масальскім. Праўда, на думку Міхала Антонія Сапегі, сапезынскія прыхільнікі на гэтых двух соймаках больш маюць прыхільнікаў Міхала Масальскага за канкурэнтаў¹². Як бачна прысутнічалі недавер Міхала Антонія Сапегі да Міхала Масальскага і канкурэнцыя паміж іх прыхільнікамі, хоць за некалькі дзён да таго ён атрымаў ад мсціслаўскага ваяводы абяцанне, што той правядзе на гарадзенскім соймаку выбары дэпутатамі шляхціцаў Садлускага і Катовіча¹³. У выніку дэпутатам быў абраны толькі чарнігаўскі скарбнік Станіслаў Катовіч, але Сапегі былі задаволены выбарам і яго калегі гарадзенскага канюшага Канстанціна Калянкевіча. Яны прыклалі вялікія намаганні, каб супакоіць пратэсты супраць іх выбару дэпутатамі¹⁴. Гэта ў выніку ім удалося і гарадзенскія дэпутаты ўвайшлі ў лік трыбунальскіх суддзяў.

З часам пазіцыі Масальскіх на гарадзенскім соймаку яшчэ больш умацаваліся. Пры інфармаванні Радзівілаў аб сітуацыі ў Гародні Міхал Рэшка ў сваіх лістах да Міхала Казіміра Радзівіла даволі дакладна акрэсліў час, калі Масальскія пачалі асобна дамінаваць на гарадзенскім соймаку. Яшчэ ў 1740 г. Міхал Масальскі няўдала спрабаваў правесці выбар паслом свайго сына Юзафа. Гарадзенская шляхта не пагадзілася на яго выбар і Міхал Масальскі быў вымушаны саступіць. У выніку паслом замест Юзафа Масальскага быў абраны прыхільнік Сапегаў пяцігорскі харужы Юзаф Сасноўскі¹⁵. Цалкам па-іншаму, па назіранню Рэшкі, выглядала сітуацыя на гарадзенскім соймаку ў 1746 г. На грамнічным соймаку: «прыватна прыехаў польны гетман, стараннем і ўгаворамі, нягледзячы, што шмат было канкурэнтаў і праціўных, аднак спакойна абраны дэпутатамі пінскі староста Ельскі і Храптовіч»¹⁶. На пасольскім соймаку: «за стараннем польнага гетмана соймак тутэйшы антэкаміцыяльны (пасольскі) увогуле ўдала адбыўся, пасламі абраны радашковіцкі староста Масальскі і генерал-ад'ютант Храптовіч»¹⁷. Як бачым усталяванне дамінавання Масальскіх адбылося паміж 1740 і 1746 гг.

Гэты перыяд у гісторыі ВКЛ уключыў у сябе апагей барацьбы паміж Радзівіламі і Сапегамі 1741–1743 гг. Апошніх у гэтай барацьбе супраць дамінавання Радзівілаў у ВКЛ падтрымалі Чартарыйскія, Масальскія і Салагубы. Менавіта гарадзенскі соймак у гэтай барацьбе адыграў выключна важную ролю. Ганна Радзівілава ў 1741 г. вельмі турбавалася аб грамнічных соймаках, а «найбольш гарадзенскім» і нават спецыяльна

напісала да Міхала Вішнявецкага ліст з просьбай сарваць гэты соймак¹⁸. Нягледзячы, на ўсе асцярогі гарадзенскі соймак 1741 г. скончыўся для Радзівілаў поўным фіяскам. Міхал Масальскі пры дапамозе прысутнага ў Гародні Міхала Антонія Сапегі быў абраны дэпутатам. Яго калегай быў абраны звязаны з Масальскімі і Сапегамі гарадзенскі падстолі і гарадзенскі падстароста Антоній Міцута. Лаўдум аб іх выбары падпісалі мясцовыя ўраднікі: гарадзенскі чашнік Казімір Сапоцька, гарадзенскі стражнік Францішак Грабіцкі і гарадзенскі крайчы Марцін Алізаровіч¹⁹. Радзівілы спрабавалі аспрэчыць выбар Масальскага дэпутатам і сфабрыкавалі пратэстацыю супраць гарадзенскага соймака²⁰. Падчас рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ 1741 г. Сапегі настойвалі, што няма ніякіх пратэстацый супраць выбару Масальскага гарадзенскім дэпутатам. Падтрымка каралеўскага двара і Фаміліі прымусіла Радзівілаў саступіць, і пратэстацыя супраць выбару дэпутатам на гарадзенскім соймаку Міхала Масальскага была прызнана сфальсіфікаванай²¹.

Пасля паразы на гарадзенскім грамадскім соймаку 1741 г. Радзівілы вельмі апасаліся выбараў на такім непрыхільным ім соймаку. У выніку гарадзенскі соймак 1742 г. быў сарваны. Нягледзячы на гэта гарадзенскі соймак вылікаў вялікія падазрэнні Барбары Радзівілавай. Яна заўважыла пратэставаўшага супраць соймака шляхціца Ельскага ў віленскага каад'ютара Юзафа Станіслава Сапегі. Таму яна не выключала, што, як ужо было не раз, сапезынскія прыхільнікі спецыяльна пратэставалі супраць соймака, а пазней збіраліся адмовіцца ад пратэстацыі і гарадзенскія дэпутаты былі б дапушчаны ў лік трыбунальскіх суддзяў²². У выніку яе падазрэнні не пацвердзіліся.

У 1743 г. барацьба кааліцыянтаў Сапегі, Чартарыйскіх і Масальскага з Радзівіламі зноў абвастрылася. «Кааліцыянты» зноў хацелі атрымаць перавагу над Радзівіламі ў Трыбунале ВКЛ 1743 г. Сярод іншых і на гарадзенскім соймаку, які быў прыхільны «кааліцыі». На ім меркавалася правесці выбар прыхільных «кааліцыі» дэпутатаў. Зразумела, што Радзівілы збіраліся гэтаму супрацьдзеянчаць. У выніку дэпутатамі пад дырэкцыяй гарадзенскага мечніка Якуба Храптовіча былі абраны, яго сын, гарадзенскі мечніковіч Караль Храптовіч і ваўкавыскі стольнікавіч Тадэвуш Юндзіл. Лаўдум ім падпісалі найбольш значныя мясцовыя павятовыя ўраднікі: войскі Юзаф Вал, стольнік Бенедыкт Александровіч, падстолі і падстароста Антоній Міцута²³.

Міхал Антоній Сапегі не чакаў, што гарадзенскі соймак не будзе сарваны. На думку Міхала Антонія Сапегі гарадзенскія дэпутаты былі варожымі іх роду²⁴. Міхал Масальскі наадварот пераконваў Міхала Антонія Сапегу, што ў Гародні былі абраны прыхільныя ім дэпутаты. Масальскі увогуле прасіў, каб Юндзілу дасталася маршалкоўства Духоўнага Трыбунала²⁵. Радзівілаўскія прыхільнікі занеслі ў ваўкавыскія гродскія кнігі пратэстацыі

супраць абраных у Гародні дэпутатаў²⁶. Барбара Радзівілава працягвала настойваць, каб абавязкова не былі дапушчаны ў лік суддзяў ашмянскія і гарадзенскія дэпутаты, якія былі абраны з пратэстамі. Барбара Радзівілава пераконвала не дапускаць Юндзіла, бо той быў «прыяцелем» Сасноўскага і Пшаздзецкага, а значыцца прыхільнікам кааліцыі, а ў крайнім выпадку раіла Міхалу Казіміру Радзівілу пакінуць канчатковае рашэнне для «гандлю» пад час рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ²⁷. Перавага на Трыбунале ВКЛ была на баку Сапегаў і іх саюзнікаў і гарадзенскія дэпутаты ўвайшлі ў лік трыбунальскіх суддзяў. У той жа час неабходна заўважыць, што абраныя дэпутаты прызнаваліся да Сапегаў, але адносіліся да прыхільнікаў Масальскага і Фаміліі. Міхал Масальскі ўсё больш актыўна інтэграваўся ў Фамілію і сярод іншага адказваў у ёй за выбары на гарадзенскім сойміку.

У 1744 г. пасля вырашэння спрэчных спраў паміж Сапегамі і Радзівіламі сітуацыя ў ВКЛ супакоілася. Радзівілы пачалі актыўна супрацоўнічаць з Чартарыйскімі і Сапегамі. Фактычна была створана «вялікая кааліцыя» Фаміліі, Сапегаў і Радзівілаў, якая дамінавала ва ўнутрыпалітычным жыцці ВКЛ. Гэтае супрацоўніцтва не абмінула і гарадзенскі сойм. У 1744 г. пасламі ў Гародні пад дырэкцыяй гарадзенскага мечніка Караля Храптовіча былі абраны радзівілаўскі прыхільнік стражнік ВКЛ Казімір Барановіч і гарадзенскі гродскі староста Юзаф Масальскі²⁸.

Стварэнне «вялікай кааліцыі» не паўплывала на пазіцыі Міхала Масальскага на гарадзенскім сойміку. Ён быў вызначаны адказным у «вялікай кааліцыі» за выбары на гарадзенскім грамадзянскім сойміку ў 1746 г.²⁹. Яго старанні скончыліся паспяхова. Нягледзячы на захады варожых магнацкіх родаў Агінскіх і Салагубаў дэпутатамі былі абраны старадубскі харужыч Марцін Храптовіч і кандыдат «вялікай кааліцыі» на ўрад трыбунальскага маршалка Уладзіслаў Ельскі³⁰. Лаўдум аб іх выбары з мясцовых ураднікаў падпісалі: стольнік Бенедыкт Александровіч, падстолі і падстароста Антоній Міцута, гродскі суддзя Марцін Алізаровіч, чашнік Казімір Сапоцька³¹.

Увогуле гарадзенскі сойм ператварыўся для Фаміліі ў адзін з найбольш бяспечных для выбараў прыхільных дэпутатаў і паслоў. Так у 1747 г. Юзаф Станіслаў Сапега бачыў гарадзенскі сойм разам з ваўкавыскім найбольш бяспечным для выбару дэпутатам Пятра Францкевіча, які быў кандыдатам Масальскага на ўрад пісара рускай кадэнцыі³². У тым жа 1747 г. Міхал Чартарыйскі лічыў, што для выбару магчымага кандыдата на ўрад маршалка Трыбунала ВКЛ 1748 г. хведайскага старосты Паца лепшымі соймікамі былі ковенскі і гарадзенскі³³.

У Фаміліі за гарадзенскі сойм працягваў адказваць Міхал Масальскі. Саюзнікі Фаміліі Сапегі захоўвалі значныя ўплывы на гарадзенскую шляхту і пры жаданні маглі нават паспрабаваць супрацьстаяць Масальскім

на мясцовым соймаку. У 1748 г. Сапегі у сувязі са справай з ваўкавыскім гродскім старостай Казімірам Масальскім непрыхільна ставіліся да кандыдатуры Юзафа Масальскага на ўрад трыбунальскага маршалка. Юзаф Станіслаў Сапега нават збіраўся сарваць гарадзенскі грамадскі соймак, дзе планавалі абраць дэпутатам Юзафа Масальскага. Пазней справу ўдалося вырашыць кампрамісам і віленскі каад'ютар перадумаў перашкаджаць Масальскім на гарадзенскім соймаку³⁴. У выніку Масальскія без праблемаў правялі выбар дэпутатамі ў Гародні гарадзенскага гродскага старосту Юзафа Масальскага і гарадзенскага падсудка Марціна Алізаровіча³⁵. У тым жа 1748 г. Міхал Антоній Сапега ажаніўся з Аляксандрай з Чартарыйскіх, і Сапегі ва ўнутрыпалітычным жыцці ВКЛ фактычна становяцца часткай Фаміліі. Нягледзячы на гэта Сапегі даволі непрыязна ставіліся да некаторых прыхільнікаў Фаміліі сярод гарадзенскай шляхты, якія прыналежалі да кліентаў Масальскіх і Юрыя Флемінга. У 1750 г. Сапегі імкнуліся правесці выбар пісарам рускай кадэнцыі свайго прыхільніка рэчыцкага дэпутата і ашмянскага канюшага Францішка Ракіцкага насуперак узгодненаму ўнутры Фаміліі плану, што гэты ўрад павінен дастацца прыхільніку Флемінга гарадзенскаму дэпутату і гарадзенскаму земскаму пісару Каралю Храптовічу. Толькі пасля працяглай дыскусіі з лідэрам Фаміліі Міхалам Чартарыйскім Міхал Антоній Сапега саступіў і Караль Храптовіч стаў пісарам рускай кадэнцыі³⁶. Аднак, адносіны паміж Флемінгам і Сапегам і іх прыхільнікамі як увогуле ў ВКЛ, так і ў Гарадзенскім павеце працягвалі быць напружанымі і ў любы момант мог успыхнуць канфлікт. Ужо на гарадзенскім пасольскім соймаку 1752 г. перашкоды Каралю Храптовічу стаць паслом рабіў сапежынскі прыхільнік Боўфал (магчыма гарадзенскі гродскі пісар Юзаф)³⁷.

Распад «вялікай кааліцыі» і далучэнне Сапегі да Фаміліі ў 1748 г. скончыла фарміраванне ў ВКЛ двух асноўных магнацкіх групавак: Чартарыйскіх і Радзівілаў. Абвастрэнне адносін паміж гэтымі родамі прымусіла Радзівілаў рабіць захады супраць дамінавання Фаміліі ў ВКЛ. Не абмінулі яны ўвагай і прыхільны Фаміліі гарадзенскі соймак. Актыўнасць іх мясцовых прыхільнікаў Міхала Эйсманта і Барановічаў прымусіла Масальскіх ісці на кампраміс на некаторых гарадзенскіх соймаках. У 1750 г. пасламі ў Гародні пад дырэкцыяй гарадзенскага войскага Юзафа Вала былі абраны гарадзенскі гродскі староста Юзаф Масальскі і прыхільнік Радзівілаў гарадзенскі абозны Лукаш Барановіч³⁸. У 1752 г. дэпутатскі соймак у Гародні зноў скончыўся кампрамісам і пад дырэкцыяй гарадзенскага падчашага Юзафа Сапоцькі былі абраны мечнік ВКЛ Сымон Сіруць і гарадзенскі абозны Лукаш Барановіч. Сымон Сіруць яшчэ раней быў вызначаны ўсімі магнацкімі групамі кандыдатам на ўрад маршалка Трыбунала ВКЛ. Менавіта таму не чакалася ніякіх пратэстаў супраць яго

выбару з боку радзівілаўскіх прыхільнікаў. Тым больш, што калегай Сіруця быў абраны адзін з мясцовых лідэраў групы Радзівілаў Лукаш Барановіч. Нягледзячы на гэта частка радзівілаўскіх прыхільнікаў на чале з Каралем, Юзафам і Антоніем Камінскімі, Янам Эйсмантам і лідскім гродскім рэгентам Юзафам Гаўрылкевічам сфабрыкавала пратэстацыю супраць выбараў Сіруця і Барановіча. У маніфесце супраць сфабрыкаванай пратэстацыі сцвярджалася, што адзін з Камінскіх «з братамі на пустым бланку падпісаўся», а потым ездзілі па аколцы Эйсманты падпісывалі шляхту. Адначасова ў маніфесце прызнавалася, што існавалі пэўныя праблемы з выбарамі дэпутатаў, але Міхал Масальскі «раней прыбыўшы да Гародні канкурэнтаў, якія стараліся быць абранымі дэпутатамі, супакоіў»³⁹. У выніку частка шляхты прызнала, што падчас соймаку «не быўшы тады ў Гародні, але былі ў сваіх дамах у аколцы Эйсмантах у Гарадзенскім павеце», дзе іх «барылам, гарэлкай» частавалі і «да падпісаў на голым бланкеце толькі з подпісамі Караля Камінскага і Яна Эйсманта» угаворвалі і прымушалі падпісацца⁴⁰.

Перавага часцей усё ж такі знаходзілася ў прыхільнікаў Фаміліі. У 1753 г. дэпутатамі былі абраны яе прыхільнікі наваградскі стольнік Іахім Храптовіч і ваўкавыскі падчашы Рафал Булгарын. У 1754 г. у Гародні пад дырэкцыяй радзівілаўскага прыхільніка гарадзенскага гараднічага Лукаша Барановіча дэпутатамі былі абраны прыхільнікі Фаміліі гарадзенскі падкаморы Тадэвуш Юндзіл і гарадзенскі земскі судзіч і гарадзенскі ротмістр Ігнацій Александровіч⁴¹. Праўда па загаду слонімскага абознага Станіслава Карпа яго слуга Юзаф Блашкоўскі сфабрыкаваў пратэстацыю супраць выбараў дэпутатаў і «падпісаць бланкет п'яных [шляхціцаў] угаварыў і іншых знаёмых і незнаёмых [шляхціцаў] падпісаць загадаў»⁴².

Зразумела, што такая сітуацыя не магла задавальняць Радзівілаў і іх мясцовых прыхільнікаў. За гарадзенскі пасольскі соймак 1754 г. у Фаміліі адказваў Міхал Масальскі⁴³. Паслом на гарадзенскім соймаку планавалася абраць надворнага падскарбія ВКЛ Юзафа Масальскага. Лідэр прыдворнай партыі Юры Мнішак загадаў Міхалу Казіміру Радзівілу не перашкаджаць Масальскаму і не дапусціць «гвалту» на гэтым соймаку⁴⁴. Такія загады адносна гарадзенскага соймака былі зроблены з-за Фаміліі, якая распаўсюджвала чуткі, што радзівілаўскі прыхільнік гарадзенскі стольнік Міхал Эйсмант мае загад сарваць соймак. Радзівіл пераконваў, што Эйсмант мяркуе быць абраным паслом разам з Масальскім і не думае зрываць гарадзенскі соймак. Чуткі аб зрыве гэтага соймака распаўсюджвае Фамілія, каб спецыяльна перашкодзіць выбару Юзафа Масальскага, які быў маршалкам старой ласкі. У такім выпадку сойм павінен распачаць першы віленскі пасол, якім напэўна будзе адданы прыхільнік Фаміліі віленскі падкаморы Ян Гарайн⁴⁵. Самому Эйсманту Радзівіл загадаў дапамагаць выбару паслом Масальскага⁴⁶. У выніку соймак адбыўся спакойна і Юзаф

Масальскі быў абраны паслом. У сваю чаргу яго бацька Міхал Масальскі напужаны, што пакрыўдзіць каралеўскі двор, пасля доўгіх развагаў пагадзіўся на ўключэнне ў гарадзенскую інструкцыю ўсіх пунктаў дасланых Радзівілам. Частка з якіх была варажой Фаміліі, часткай якой Масальскія надалей з'яўляліся⁴⁷.

Разрыў Чартарыйскіх з каралеўскім дваром у 1752–1754 гг. узмацніў іх барацьбу з Радзівіламі ў ВКЛ. Радзівілаў падтрымаў лідэр новаўтворанай прыдворнай партыі надворны каронны маршалак Юры Мнішак, што дало тым магчымасць перайсці ў атаку падчас выбараў на Трыбунал ВКЛ 1755 г. Зразумела, што і на гарадзенскім сойміку Радзівілы хацелі парушыць шматгадовае дамінаванне Фаміліі. Аб выбары прыхільных дэпутатаў для Радзівілаў на гарадзенскім сойміку павінны былі старацца польны стражнік ВКЛ Казімір Барановіч і гарадзенскі стольнік Міхал Эйсмант. Інфармацыю аб сойміку ім павінен быў перадаць сын польнага стражніка ВКЛ пяцігорскі харужы Францішак⁴⁸. Становішча прыхільнікаў Фаміліі ў Гарадзенскім павеце аслаблялі непаразуменні ўнутры самой магнацкай групы. Было вядома, што Міхал Масальскі не хацеў парываць з Фаміліяй, але збіраўся фактычна захоўваць нейтралітэт і «перасядзец» дэпутацкія соймікі дома. Таму, на думку саюзніка Радзівілаў Ігнація Агінскага, трэба было старацца аб выбары прыхільных Радзівілам дэпутатаў нават на гарадзенскім сойміку⁴⁹. Масальскі аднак не рашыўся парваць з Фаміліяй і таму на сойміку ў Гародні зноў перамаглі прыхільнікі Фаміліі і дэпутатамі пад дырэкцыяй Станіслава Катовіча былі абраныя гарадзенскі абозны Антоній Калянкевіч і гарадзельскі пісарэвіч Каэтан Міцута. Лаўдум аб іх выбары з мясцовых ураднікаў толькі падпісалі земскі суддзя Бенедыкт Александровіч і падсудак Марцін Алізаровіч⁵⁰. Прыхільнікі Радзівілаў не змірыліся з такім выбарам дэпутатаў і занеслі пратэстацыю супраць іх у лідскія гродскія кнігі. Радзівілы збіраліся ўтрымліваць пратэстацыю супраць гарадзенскага сойміка. Ужо 9 лютага 1755 г. Міхал Казімір Радзівіл загадаў польнаму стражніку Казіміру Барановічу ўтрымліваць пратэстацыю супраць гарадзенскіх дэпутатаў да рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ.⁵¹

Паміж Фаміліяй і Радзівіламі разгарнулася барацьба наконт захавання пратэстацый і допуску дэпутатаў у лік трыбунальскіх суддзяў. Найбольш упарта яна вялася вакол выбараў на наваградскім, старадубскім, лідскім і гарадзенскім соймаках. Барбара Радзівілава лічыла, што Фамілія пастараецца ўтрымаць, нягледзячы на шматлікія пратэстацыі, выбар гарадзенскіх дэпутатаў⁵².

Падчас рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ Фаміліі не ўдалося ўвесці ў лік трыбунальскіх суддзяў лідскіх дэпутатаў і гарадзенскага дэпутата Каэтана Міцуту (Другі гарадзенскі дэпутат і гарадзенскі абозны Антоній Калянкевіч памёр перад рэасумпцыяй Трыбунала ВКЛ). Міхал Казімір Радзівіл аддаў

справу аб іх допуску на разгляд Трыбунала ВКЛ, дзе большасць мелі радзівілаўскія прыхільнікі. Тыя ў сваім рашэнні прызналі слухнымі пратэстацыі пададзеныя супраць выбараў на гэтых соймаках. У выніку гарадзенскі і лідскія дэпутаты не былі дапушчаны ў трыбунальскае кола⁵³.

У 1756 г. Міхал Чартарыйскі меркаваў узяць рэванш у Радзівілаў у выбараху Трыбунал ВКЛ. У Гародні ён планаваў правесці выбар дэпутатам гарадзенскага земскага пісара Караля Храптовіча і пагаджаўся на тое, каб яго калегай стаў радзівілаўскі прыхільнік Міхал Эйсмант. Лічылася, што ў такім выпадку іншы прыхільнік Фаміліі гарадзенскі падсудак Марцін Алізаровіч адмовіцца прэтэндаваць на дэпутацтва. Стараўся аб дэпутацтва і іншы радзівілаўскі прыхільнік Францішак Барановіч⁵⁴. Зразумела, што ў сітуацыі абвастрэння барацьбы паміж магнацкімі групоўкамі вельмі мала шанцаў скончыцца выбарам дэпутатаў меў гарадзенскі соймак і сапраўды ён быў сарваны яшчэ да выбараў дырэктара соймака радзівілаўскім прыхільнікам гарадзенскім войскам Міхалам Эйсмантам⁵⁵.

Барацьба паміж Чартарыйскімі і Радзівіламі ў ВКЛ перад пасольскімі соймакамі 1756 г. яшчэ больш абвастрылася. Радзівілы апасаліся абрання на гарадзенскім пасольскім соймаку 1756 г. Юзафа Масальскага ці каго-небудзь з лідэраў Фаміліі і вырашылі пратэставаць супраць соймака. Для гэтага было даслана пяць тысяч золтых Барановічу⁵⁶. Міхал Казімір Радзівіл пераканаў Барбару Радзівіл, што іх ранейшы прыхільнік гарадзенскі войскі Міхал Эйсмант, нягледзячы на свае дэкларацыі, канчаткова перайшоў на бок Чартарыйскіх, бо атрымаў у заставу некаторыя ўладанні Гарадзенскай эканоміі ад падскарбія ВКЛ Юрыя Флемінга, які быў яе трымальнікам. Таму вялікі гетман ВКЛ разлічваў толькі на Барановічаў⁵⁷. У выніку на гарадзенскім соймаку пасламі былі абраны ваўкавыскі староста Ян Масальскі і палкоўнік Уладзіслаў Ельскі «без ніводнай кантрадыкцыі і пратэстацыі»⁵⁸. Іх інструкцыю разам з дырэктарам соймака Каэтанам Міцутаі падпісалі мясцовыя ўраднікі: падкаморы Тадэвуш Юндзіл, земскі суддзя Бенедыкт Александровіч, падсудак Марцін Алізаровіч, войскі Міхал Эйсмант, падстолі Лукаш Барановіч, пісар земскі Караль Храптовіч, пісар гродскі і мярнічы ВКЛ Юзаф Боўфал, стражнік Юзаф Каленкевіч, мастаўнічы Ян Барталамей Алізаровіч, каморнік Юзаф Шымак, земскі рэгент і старадубскі падчашы Аляксандр Нарвойш, гродскі і земскі рэгент Францішак Алізаровіч. Акрамя таго, свае подпісы пад інструкцыяй заставіла 67 шляхціцаў⁵⁹. Радзівілаўскія прыхільнікі па ініцыятыве сваіх мясцовых лідэраў Барановічаў азэчылі выбар такіх паслоў. Іх пратэстацыя была занесена ў лідскія гродскія кнігі. Пратэставаўшая шляхта сцвярджала, што выбар дырэктара і паслоў адбываўся, нягледзячы на «некалькі соцен пратэстацый». Акрамя таго, пасламі былі абраныя асобы, якія ўвогуле «не былі на соймаку». У канцы шляхта скардзілася, што ніводная пратэстацыя з-за загада гарадзенскага гродскага старосты Юзафа Масальскага не была

прынята ў гарадзенскія гродскія кнігі. Падпісала гэтую пратэстацыю больш за сорок шляхціцаў на чале са Станіславам Балеславам Дашкевічам⁶⁰. Радзівіл збіраўся не дапусціць на сойме падчас ругаў⁶¹ гарадзенскіх паслоў і для гэтага прывесці пратэставаўшую шляхту на сойм, але сойм не адбыўся з-за пачатку Сямігадовай вайны 1756–1763 гг.⁶²

Перад наступным грамадзянскім соймам 1757 г. пазіцыі Фаміліі аслаблялі канфлікты ўнутры групы паміж Міхалам Чартарыйскім і Міхалам Масальскім. Незадаволены адсутнасцю падтрымкі Чартарыйскага ў справе атрымання віленскай каадыюторыі для Ігнація Масальскага Міхал Масальскі нават паабяцаў Агінскаму, што правядзе выбар на гарадзенскім сойміку любых дэпутатаў, якія задаволяць Радзівілаў⁶³. Ігнацій Агінскі хацеў паразмаўляць аб будучым гарадзенскім сойміку з Масальскім і мясцовым лідэрам радзівілаўскай партыі Барановічам⁶⁴. Аднак сустрэча Агінскага і Масальскага не адбылася. Агінскі толькі змог наладзіць перапіску з Масальскім і ў лістах да яго прасіў, калі праўдзівымі з'яўляюцца звесткі пра нейтралітэт у барацьбе Радзівілаў і Фаміліі, каб ён не ўмешваўся ў выбары на гарадзенскім сойміку⁶⁵. Масальскі аднак не паддаўся на ўтавары Агінскага і імкнуўся абраць прыхільных Фаміліі дэпутатаў на сойміку ў Гародні. У выніку сойм быў сарваны радзівілаўскімі прыхільнікамі, якія да поздняга часу ўтрымлівалі пратэстацыю. Аказаў дапамогу ім і гарадзенскі войскі Міхал Эйсмант, якога Флемінгу ўдалося перакупіць яшчэ на соймах 1756 г.⁶⁶

Апагей барацьбы паміж Чартарыйскімі і Радзівіламі ў ВКЛ прыпаў на 1755–1756 гг. У 1757 г. удалося заключыць дамову, якая часткова супакоіла сітуацыю, але барацьба паміж Чартарыйскімі і Радзівіламі працягвалася. Не абмінула іх змаганне і гарадзенскі сойм. У 1758 г. на грамадзянскім сойміку было абрана ажно шэсць дэпутатаў: гарадзенскі падсудак Алізаровіч, пяцігорскі харужы Францішак Барановіч, гарадзенскі гараднічы Францішак Боўфал, гарадзенскі лоўчы Станіслаў Дашкевіч, гарадзенскі стольнікавіч Храптовіч і Эйсмант. Дырэктар сойма Гажкоўскі нікому не падпісаў крэдэнсу і выехаў з Гародні. Зрабіў ён гэта па просьбе гарадзенскага войскага Міхала Эйсманта, які быў незадаволены тым, што згодна планам падскарбія ВКЛ Флемінга дэпутатамі не сталі Валовіч і Храптовіч. Алізаровіч не разгубіўся і падпісаў для сябе ў шляхты лаўдум і крэдэнс, сцвярджаючы, што дырэктар сойма падпіша іх пазней. Аднак супраць гарадзенскага сойма былі занесены пратэстацыі⁶⁷. Міхал Казімір Радзівіл дзякаваў за дзеянні на сойміку пяцігорскага харужага Барановіча, гарадзенскага лоўчага Дашкевіча і гарадзенскага стольніка Барановіча, а апошняга прасіў пакуль не падпісаць крэдэнс і ўтрымліваць супраць сойма пратэстацыі⁶⁸. Асабліва адзначаў, што пакуль крэдэнс не падпісаны трэба назіраць, каб прыхільнікі Фаміліі не замянілі Францішка Барановіча на якога-небудзь прыхільнага ім кандыдата⁶⁹. У выніку Гажкоўскі падпісаў крэдэнс Алізаровічу і Барановічу⁷⁰.

Вынікі гарадзенскага соймака сапсавалі адносіны радзівілаўскіх прыхільнікаў з мясцовым гродскім старостам Юзафам Масальскім. Радзівілы былі незадаволены тым, што Юзаф Масальскі не стараўся правесці выбар Валовіча, а, каб не злаваць свайго бацьку Міхала Масальскага, падтрымаў кандыдатуру Алізаровіча⁷¹. У гэты час пратэставаўшая шляхта сабралася пад кіраўніцтвам гарадзенскага стольніка Лукаша Барановіча ў Аляшэвічах. Яна дапамагла Барановічу заняць зэчныя ўладанні. За гэта ўсе ўдзельнікі захопу былі арыштаваны і накіраваны ў Трыбунал ВКЛ. Барбара Радзівіл прасіла Міхала Казіміра Радзівіла вызваліць іх з-пад арышту, каб яны маглі прыбыць на рэасумпцыю Трыбунала ВКЛ і перашкодзіць гарадзенскім дэпутатам увайсці ў лік трыбунальскіх суддзяў⁷². У выніку адным з дэпутатаў стаў Францішак Барановіч. Радзівілы былі вымушаны адмовіцца ўтрымліваць пратэстацыю супраць соймака і гарадзенскія дэпутаты ўвайшлі ў лік трыбунальскіх суддзяў.

Падчас пасольскага соймака 1758 г. для Фаміліі было важна правесці выбар паслом рускага ваяводзіча Аўгуста Чартарыйскага. Адным з варыянтаў быў яго выбар паслом на найбольш прызных для Фаміліі ў ВКЛ гарадзенскім ці ваўкавыскім соймаках. Юзаф Масальскі не хацеў гэтага. На яго погляд падтрымка кандыдатуры Адама Чартарыйскага прывялі б да канчатковага разрыву Масальскіх з каралеўскім дваром. Гэта азначала б, што Ігнацій Масальскі не толькі не атрымае пасаду віленскага каад'ютара, але і нават урад жмудскага біскупа. Акрамя таго, трэба было выдаткаваць і вялікія грошы на гэтыя соймакі: 2 тысячы злотых – на гарадзенскі, 4 тысячы злотых – на ваўкавыскі⁷³. Аднак, Юзаф Масальскі быў вымушаны падпарадкавацца свайму бацьку польнаму гетману ВКЛ Міхалу, які згадзіўся дапамагчы Чартарыйскім і лічыў больш прыдатным для абрання Адама Чартарыйскага гарадзенскі соймак. Аднак Чартарыйскі ў сваю чаргу вырашыў прэтэндаваць на пасольства на соймаку ў Кароне⁷⁴. Гэта не змяніла непрыязнага стаўлення Радзівілаў да гэтых двух соймакаў. Міхал Казімір Радзівіл загадаў сваім прыхільнікам перашкаджаць выбару пасламі на гарадзенскім і ваўкавыскім соймаках Юзафа і Яна Масальскіх. Для зрыву гарадзенскага соймака Радзівіл даслаў грошы Каралю Вішчыньскаму, які быў вызначаны ад магнацкай групы Радзівілаў назіраць за выбарамі на гэтым соймаку. Вялікія перашкоды соймаку рабіў і гарадзенскі войскі Міхал Эйсмант, які пагаджаўся на выбар паслом надворнага падскарбі ВКЛ Юзафа Масальскага толькі ў выпадку выплаты яму тысячы талераў, але надворны падскарбі ВКЛ быў гатовы заплаціць яму толькі тысячу злотых. Ігнацій Агінскі дамогся ад Міхала Казіміра Радзівіла абяцання не перашкаджаць выбару паслом ў Гародні Юзафа Масальскага, але з непрымальнай умовай для Масальскіх, што паслом разам з ім павінен стаць ашмянскі гродскі староста Андрэй Агінскі. У выніку Радзівіла пераканаў толькі ліст лідэра прыдворнай партыі Юрыя Мнішка, які патрабаваў, каб вялікі гетман ВКЛ не перашкаджаў Масальскім на соймаках. У падтрымку Юзафа

Масальскага Міхал Казімір Радзівіл напісаў лісты да Барбары Радзівілавай і гарадзенскага стольніка Лукаша Барановіча⁷⁵. У выніку соймак скончыўся поўнай перамогай Фаміліі і пасламі сталі Юзаф Масальскі і, пры падтрымцы Юрыя Флемінга, пінскі гродскі староста Уладзіслаў Ельскі.

У канцы 1758 г. адбываецца знакавая падзея для ўнутрыпалітычнага становішча ў ВКЛ. Міхал Антоній Сапега парывае з Фаміліяй і Сапегі пачынаюць дзейнічаць самастойна. У 1759 г. Міхал Антоній Сапега складае спіс сваіх прыхільнікаў. Сярод гарадзенскіх шляхціцаў у ім былі пералічаны: гарадзенскі падкаморыч Францішак Юндзіл, гарадзенскі гродскі пісар Юзаф Боўфал і Садлускі⁷⁶. Як бачна большасць з гарадзенскіх прыхільнікаў Фаміліі засталася ў яе шэрагах. Адначасова паказала, што Сапегі ўжо не валодаюць значнымі ўплывамі сярод мясцовай шляхты.

У наступным 1759 г. дэпутатамі ў Гародні былі абраны прыхільнікі Фаміліі гарадзенскі стольнікавіч Ігнацій Храптовіч і візскі падстоліч Ігнацій Ігнатовіч. Радзівілаўскім прыхільнікам удалося толькі занесці пратэстацыю супраць выбару гарадзенскіх дэпутатаў⁷⁷. Міхал Казімір Радзівіл збіраўся ўтрымліваць пратэстацыю супраць гарадзенскага соймака⁷⁸. Ён заўважаў Міхалу Масальскаму, што гарадзенскія дэпутаты могуць увайсці ў лік суддзяў толькі калі супакояць пратэстацыі супраць свайго выбару⁷⁹. Міхал Чартарыйскі прасіў супакоіць пратэстацыі супраць гарадзенскіх дэпутатаў свайго былога саюзніка Міхала Антонія Сапегу⁸⁰. У выніку гэта ўдалося зрабіць толькі пасля рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ, пасля таго як частку прыхільнікаў Сапегу перакупілі Міхал Масальскі і Юры Флемінг, якія прысутнічалі ў Вільні⁸¹. Міхал Казімір Радзівіл не верыў, што адз. толькі ў грошах і лічыў, што сам Міхал Антоній Сапега саступіў і дапусціў гарадзенскіх дэпутатаў у лік трыбунальскіх суддзяў разам з іншымі прыхільнымі Фаміліі ваўкавыскімі і ўпіцкімі дэпутатамі⁸².

У 1760 г. Юры Мнішак і Міхал Казімір Радзівіл вырашылі, што будучым трыбунальскім маршалкам будзе ашмянскі гродскі староста Андрэй Агінскі, а за выбары на грамнічных соймаках будуць адказваць Агінскія. Незалежна ад Агінскіх Міхал Казімір Радзівіл стараўся выбраць прыхільных дэпутатаў на віленскім, смаленскім, старадубскім, гарадзенскім, ваўкавыскім, пінскім і берасцейскім соймаках⁸³. Не заставаліся ў баку ад выбараў на гарадзенскім соймаку і Сапегі. Іх прыхільнік гарадзенскі гродскі пісар Юзаф Боўфал стараўся быць абраным дэпутатам⁸⁴. У выніку дэпутатамі былі абраны Юзаф Боўфал і прыхільнік Флемінга віцэ-адміністратар Гарадзенскай эканоміі Ян Ваўкавіцкі. Юзаф Боўфал прасіў падтрымкі Сапегу на ўрад пісара рускай кадэнцыі, і адзначаў, што калі не атрымае яе, то ўвогуле адмовіцца старацца стаць трыбунальскім суддзёй⁸⁵. Пастараўся ён аб падтрымцы і ў Міхала Казіміра Радзівіла. Вялікі гетман ВКЛ, аднак, толькі павіншаваў Юзафа Боўфала з выбарам яго дэпутатам, але адмовіў падтрымаць яго прэтэнзіі на

ўрад пісара рускай кадэнцы⁸⁶. У гэты час яшчэ больш абвастрэліся адносіны паміж Сапегамі і Радзівіламі. У сувязі з гэтым сапегынскі прыхільнік Ян Лапацінскі заўважаў, што помсцячы Сапегам, Міхал Казімір Радзівіл не дапусціць полацкіх і гарадзенскіх дэпутатаў, супраць якіх радзівілаўскімі прыхільнікамі былі сфальсіфікаваны пратэстацы⁸⁷. У выніку з-за пададзенай пратэстацыі гарадзенскія дэпутаты не былі дапушчаны ў лік трыбунальскіх суддзяў на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ.

Яшчэ адной крыніцай незадаволенасці Радзівілаў гарадзенскай шляхтай было тое, што яна не стала ў баку ад канфлікта вялікага гетмана ВКЛ з падчашым ВКЛ Янам Масальскім. Гарадзенская шляхта на гаспадарскім сойміку 1760 г. абрала паслоў да караля, якія павінны шукаць падтрымкі для Яна Масальскага ў Аўгуста III. Паслы павінны былі давесці, што Міхал Казімір Радзівіл не мае права судзіць Яна Масальскага, бо той ужо адмовіўся ад свайго ўрада палкоўніка артылерыі і не падлягае ваеннаму суду. Гэтымі пасламі на гарадзенскім гаспадарскім сойміку былі абраны адданыя Фаміліі шляхціцы гарадзенскі гродскі пісар Караль Храптовіч і гарадзенскі гродскі суддзя Юзаф Валовіч⁸⁸. Фактычна гэтым крокам гарадзенская шляхта выклікала вялікую незадаволенасць каралеўскага двара і Радзівілаў, але ў чарговы раз выказала падтрымку Масальскім.

У гэты час у шэрагах гарадзенскіх прыхільнікаў Фаміліі на вядучыя ролі пачынае выходзіць гарадзенскі падстароста Антоній Тызенгаўз. У першыню яго подпіс заўважаны пад інструкцыяй гарадзенскіх паслоў на сойм 1756 г.⁸⁹ Ужо на пасольскім сойміку 1760 г. ён быў абраны паслом. Яго калегай быў абраны гарадзенскі харужы Антоній Вал, які прытрымліваўся нейтралітэту ў барацьбе магнацкіх групавак у ВКЛ. Іх інструкцыю з мясцовых ураднікаў падпісалі земскі суддзя Яўстах Александровіч, падсудак Марцін Алізаровіч, лоўчы Бенядыкт Сапоцька і абозны Ян Ваўкавіцкі⁹⁰. Супраць такога соймака была занесена пратэстацыя радзівілаўскімі прыхільнікамі. Яе падпісала больш за трыццаць шляхціцаў. Узначальвалі іх радзівілаўскія прадстаўнікі на сойміку мсціслаўскі лоўчы Юры Снарскі, пяцігорскі харужы Караль Вішчыцкі і гарадзенскі ротмістр Крыштаф Эйсмант⁹¹. Гэта пратэстацыя не перашкодзіла гарадзенскім паслам на соймавых ругах.

На гарадзенскім дэпутацкім сойміку ў 1761 г. было 10 канкурэнтаў на дэпутацтва, якія не прыйшлі да згоды паміж сабой і соймак быў сарваны⁹². У гэтым не было нічога дзіўнага для склаўшайся ўнутрыпалітычнай сітуацыі ў ВКЛ, калі значна абвастрэлася барацьба паміж магнацкімі групамі Радзівілаў і Фаміліяй. Перад надзвычайным соймам 1761 г. Міхал Казімір Радзівіл у Гародні хацеў правесці выбар паслом гарадзенскага земскага пісара Караля Храптовіча ці, у крайнім выпадку, яго швагра Палітальскага⁹³. Сам Караль Храптовіч быў упэўнены, што яму не ўдасца стаць паслом, бо падчас гарадзенскага грамічнага соймака 1761 г. ён перайшоў з шэрагаў павято-

вых прыхільнікаў Фаміліі ў шэрагі радзівілаўскай групойкі. Фамілія была настроена адпомсціць яму за гэта. Мясцовыя лідэры Чартарыйскіх гарадзенскі войскі Міхал Эйсмант і гарадзенскі падстароста Антоній Тызенгаўз ездзілі па маэнтках гарадзенскай шляхты і абвінавачвалі Храптовічаў падтрымцы планаў каралеўскага двара супраць «вольнага шляхецкага голасу». Пакрыўджаны на Храптовіча польны гетман ВКЛ Міхал Масальскі нават збіраўся прысутнічаць на соймаку, каб асабіста перашкодзіць выбару паслом гарадзенскага земскага пісара⁹⁴. У выніку, нягледзячы на перашкоды з боку гарадзенскага войскага Міхала Эйсманта, Каралю Храптовічу ўдалося стаць паслом разам з прыхільнікам Фаміліі Антоніем Тызенгаўзам. Выбару апошняга дапамог сам Міхал Масальскі. Іх інструкцыю разам з дырэктарам соймака гарадзенскім падсудкам Марцінам Алізаровічам падпісалі наступныя мясцовыя ўраднікі: земскі суддзя Яўстах Александровіч, гродскі суддзя Юзаф Валовіч і абозны Ян Ваўкавіцкі⁹⁵. Нягледзячы на гэта некаторая частка радзівілаўскіх прыхільнікаў палічыла неабходным занесці пратэстацыю ў Лідзе супраць выбару паслом Тызенгаўза⁹⁶.

Смерць Міхала Казіміра Радзівіла (25 мая 1762 г.) значна аслабіла групойку Радзівілаў напярэдадні выбараў паслоў на сойм. Прыхільнікі Фаміліі ў Гарадзенскім павеце выдатна скарысталіся з такой сітуацыі. У Гародні пасламі ў 1762 г. былі абраны прыхільнік Масальскага гарадзенскі падкаморы Тадэвуш Юндзіл і прыхільнік Сапегаў гарадзенскі пісарэвіч Боўфал (Францішак ці Пётр). Дваццаць пяць шляхціцаў прыхільных Радзівілам на чале з гарадзенскім струкчашым Адамам Праневічам падпісала пратэстацыю супраць выбару паслоў на гарадзенскім соймаку. Пратэставаўшая шляхта сцвярджала, што мясцовыя ўраднікі не звярталі ўвагі на «вольны голас» пры выбары дырэктара соймака і паслоў. Больш таго, правялі выбар неабходных кандыдатаў пры дапамозе «рознай кандыцыі людзей і кампутовых жаўнераў» у прысутнасці польнага гетмана ВКЛ Міхала Масальскага. Шляхта зноў скардзілася, што ніводная з пратэстацый радзівілаўскіх прыхільнікаў не была прынята ў гарадзенскія гродскія кнігі⁹⁷. У выніку гэтая пратэстацыя не перашкодзіла гарадзенскім паслам на сойме, але сам сойм амаль адразу быў сарваны прыхільнікамі Фаміліі.

Чартарыйскія, сарваўшы сойм, не спыніліся на гэтым. Яны пры падтрымцы расійскай імператрыцы Кацярыны II пачалі актыўную падрыхтоўку да стварэнню антыкаралеўскай канфедэрацыі ў Рэчы Паспалітай. У такой сітуацыі вялікае значэнне меў кантроль над Трыбуналам ВКЛ 1763 г. У ВКЛ Чартарыйскім збіраліся супрацьстаяць прыхільнікі Радзівілаў. Узначаліўшы магнацкую групойку віленскі ваявода Караль Станіслаў Радзівіл хацеў абраць на грамнічных соймаках прыхільных дэпутатаў нават у выпадку, калі іх выбар адбыўся бы незаконна. Выбары дэпутатаў на грамнічных соймаках у ВКЛ прайшлі ў зацятай барацьбе паміж прыхільнікамі Радзівілаў і Чартарыйскіх.

Шмат соймакаў было сарвана, шмат дзе адбылося адразу два альтэрнатыўныя соймакі прыхільнікаў Радзівілаў і Чартарыйскіх. У Гародні ў 1763 г. прыхільнікі Фаміліі на соймаку ў замку абралі дэпутатамі гарадзенскага падстоля Ігнація Ігнатовіча і гарадзенскага мечніка Якуба Рукевіча. Радзівілаўскія прыхільнікі сабраліся ў бернардзінскім касцёле і абралі дэпутатамі гарадзенскага земскага судзіча Тадэвуша Александровіча і Антонія Рамановіча. Прыхільнікі Радзівілаў сцвярджалі, што насамрэч гарадзенская шляхта сабралася на соймак у рэфрэктарыі бернардынаў. Калі пачалося абмеркаванне кандыдатаў на дэпутатаў, то Антоній Тызенгаўз «без кантрадыкцыі выйшаў толькі з партыяй сваёй», перайшоў на замак, дзе «нейкага соймак абрады распачаў» і правёў выбары дэпутатаў. Гэтую пратэстацыю падпісала каля 70 шляхціцаў. Звяртае ўвагу, што сярод іх было толькі два мясцовыя ўраднікі – мастаўнічы Міхал Немчыноўскі і струкчашы Адам Праневіч⁹⁸. Фактычна на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ Караль Станіслаў Радзівіл, як віленскі ваявода, прызнаў легітымнымі выбары толькі сваіх прыхільнікаў. Таму Александровіч і Рамановіч увайшлі ў лік трыбунальскіх суддзяў.

Такім чынам, можна зрабіць наступныя высновы. Гарадзенскі соймак адыгрываў істотную ролю ў барацьбе магнацкіх групавак у панаванне Аўгуста III. Гэта было выклікана ўсталяваным на ім дамінаванню прыхільнікаў магнацкай групой Чартарыйскіх. У выніку Фамілія на гарадзенскім соймаку магла спакойна праводзіць выбар сваіх кандыдатаў дэпутатамі і пасламі. Такая перавага Фаміліі аказалася магчымай дзякуючы роду Масальскіх. Яго прадстаўнікі ўвесь час у панаванне Аўгуста III займалі ўрад гарадзенскага гродскага старосты. Акрамя таго, прыналежнасць да Фаміліі дала ў свой час ім падтрымку з боку Чартарыйскіх і Сапегаў. Разам з прыхільнікамі Масальскіх прыхільнікі гэтых двух родаў і сфарміравалі шляхецкую групую прыхільнікаў Фаміліі, якая на доўгія гады стала дамінаваць на гарадзенскім соймаку.

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далей – AGAD). AR, dz. V, 18782, k. 395.

² Biblioteka Jagiellońska (далей – BJ) 5006, k.215.

³ Паходзіў з коданьскай галіны роду Сапегаў і таму не змагаўся з Радзівіламі разам са сваімі далёкімі крэўнымі з ружанскай галіны Сапегаў.

⁴ AGAD. AR, dz. V, 18782, k. 376, 378, 380.

⁵ Сыны Аляксандра Паўла Сапегі.

⁶ Сын мсціслаўскага ваяводы Юрыя Сапегі.

⁷ Вызначана на сойме 1736 г. і павінна была вызначыць сродкі для павялічэння войска.

⁸ НГАБ. Ф. 1711. Воп. 1. З. 25, арк. 76, 441, 785, 787.

⁹ Palkij H. Sejmy 1736 i 1738 roku. U początków nowej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej. Kraków, 2000. S. 109.

¹⁰ AGAD. AR, dz. IV, nr 638, Б. Радзівіл да М. К. Радзівіла, 17.02.1739, Дзятлава, к. 1.

¹¹ Мацук А. Рух пасэсараў «нойбургскіх уладанняў» // Геральд Litherland. №17. Гродна, 2007. С. 33.

- ¹² Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka (далее – LMAV). F. 139, b. 4061, M. A. Сапега да Ю. С. Сапегі, 27.01.1740, Быхаў, л. 303в–304.
- ¹³ LMAV. F. 139, b. 4061, M. A. Сапега да Ю. С. Сапегі, 16.01.1740, Шклоў, л. 288в.
- ¹⁴ LMAV. F. 139, b. 4061, M. A. Сапега да Ю. С. Сапегі, 07.03.1740, Чарлёна, л. 319–319в; AGAD, Archiwum Roski LVI/7, M. A. Сапега да Ю. С. Сапегі, 09.03.1740, Чарлёна, к. 138. НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз 29, арк. 267-267адв.
- ¹⁵ AGAD. AR. Dz. V. Sygn. 13075, cz. 3, M. Рэшка да М. К. Радзівіла, 31.08.1740, б.м., к. 70. НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 29, арк. 646. Акты Виленской археографической комиссии. Т. VII. Вильна, 1874. С. 304.
- ¹⁶ AGAD. AR. Dz. V. Sygn. 13075, cz. 5, M. Рэшка да М. К. Радзівіла, 08.02.1746, Гродна, к. 44. Дэпутатамі ў 1746 г. былі абраны старадубскі харужыч Марцін Храптовіч і пінскі гродскі староста Уладзіслаў Ельскі. Пасламі ў 1746 г. на гарадзенскім соймаку былі абаняны Юзаф Масальскі і Караль Храптовіч.
- ¹⁷ Юзаф Масальскі і Марцін Храптовіч. AGAD. AR. Dz. V. Sygn. 13075, cz. 5, M. Рэшка да М. К. Радзівіла, 30.08.1746, Гродна, к. 55.
- ¹⁸ AGAD. AR, dz. IV, nr 628, Г. Радзівіл да М. К. Радзівіла, 18.01.1741, Бяла, к. 124.
- ¹⁹ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 30, арк. 73-74.
- ²⁰ LMAV. F. 139, b. 4061, M. A. Сапега да Ю. С. Сапегі, 20.03.1741, Чарлёна, л. 423в.
- ²¹ BN. BOZ 941, k. 344-345.
- ²² AGAD. AR, dz. IV, nr 638, Б. Радзівіл да М. К. Радзівіла, 02.03.1742, б.м., к. 131.
- ²³ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 32, арк. 79-80.
- ²⁴ LMAV. F. 139, b. 4062, M. A. Сапега да Ю. С. Сапегі, 12.02.1743, Боцкі, л. 123.
- ²⁵ LMAV. F. 139, b. 2711, M. Масальскі да Ю. С. Сапегі, 11.02.1743, Вайсеі, л. 71–71в.
- ²⁶ НГАБ. Ф. 1710, воп. 1, Адз. 13, арк. 1079–1080.
- ²⁷ AGAD. AR, dz. IV, nr 638, Б. Радзівіл да М. К. Радзівіла, 31.03.1743, Дзятлава, к. 221. AGAD. AR, dz. IV, nr 638, Б. Радзівіл да М. К. Радзівіла, б.д., б.м., к.188.
- ²⁸ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 33, арк. 777. АВАК. Т. VII. Вильна, 1874. С. 311.
- ²⁹ LMAV. F. 139, b. 4062, p. 349-350в.
- ³⁰ Мацук А. Эліта Гарадзенскага павета ў перыяд панаванне Аўгуста III (1733 – 1763 гг.) // Гарадзенскі палімпсест XII–XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гародня, 7 лістапада 2008 г.) / Пад рэдакцыяй А. Ф. Смаленчука і Н. У. Сліж. Гродна; Беласток, 2008. С. 57.
- ³¹ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 35, арк. 86адв.
- ³² ВJ 5006, k. 195-196.
- ³³ AGAD. AR, dz. V, nr 2579, cz.3, M. Чаргарыйскі да М. К. Радзівіла, 18.07.1747, Воўчын, к.37-38.
- ³⁴ Biblioteka Narodowa (далее – BN). BOZ 941, k. 474.
- ³⁵ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 37, арк. 41адв.
- ³⁶ Мацук А. Палітычная сітуацыя вакол Трыбунала ВКЛ 1750 г. // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Молодэж в науке, 2008. Ч 2. С. 221–222.
- ³⁷ LVIA. F. 1135, op. 14, b. 3, Я. Лапацінскі да М. Лапацінскага, 03.09.1752, Антокаль, л. 115в.
- ³⁸ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 39, арк. 385, 389. АВАК. Т. VII. Вильна, 1874. С. 318.
- ³⁹ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 41, арк. 105, 164–165.
- ⁴⁰ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 41, арк. 184-185адв.
- ⁴¹ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 43, арк. 37. LVIA. F. 1135, op. 14, b. 18, А. Хмара да М. Лапацінскага, 10.02.1754, Слонім, л. 44.
- ⁴² НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 43, арк. 31-32.

- ⁴³ BN 3285, cz. 1, М. Чартарыйскі да М. А. Сапері, 05.08.1754, Варшава, к. 40.
- ⁴⁴ Czerpe M., Kamaryla pana z Dukli. Kształtowanie się obozu politycznego Jerzego Augusta Mniszcha 1750–1763. S.108–109.
- ⁴⁵ AGAD. AR, dz. IVa, ks. 13, k. 406.
- ⁴⁶ AGAD. AR, dz. IVa, ks. 13, k. 397.
- ⁴⁷ AGAD. AR, dz. IVa, ks. 13, k. 427-428. НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 43, арк. 316-321адв. АВАК. Т. VII. Вильна, 1874. С. 323. У іншым сваім артыкуле памылкова лічыў, што інструкцыя цалкам складзена ў прыхільных Фаміліі пунктах. Мацук А. Эліта Гарадзенскага павета ў перыяд панаванне Аўгуста III (1733–1763 гг.)... С. 58.
- ⁴⁸ AGAD. AR, dz. IVa, ks. 13, k. 669-670.
- ⁴⁹ AGAD. AR, dz. V, nr 10702, cz. 3, I. Агінскі да М. К. Радзівіла, 10.12.1754, Варшава, к. 76.
- ⁵⁰ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 44, арк. 19.
- ⁵¹ AGAD. AR, dz. IVa, ks. 13, k. 654.
- ⁵² AGAD. AR, dz. IV, nr 640, Б. Радзівіл да М. К. Радзівіла, 12.03.1755, Дзятлава, к. 120.
- ⁵³ AGAD. AR, dz. IVa, ks. 13, k. 787-790, 792, 796-797.
- ⁵⁴ BN 3285, cz. 1, М. Чартарыйскі да М. А. Сапері, 18.10.1755, б.м., к. 34; LMAV. F. 139, b. 2712, Ю. Масальскі да І. Масальскага, 01.02.1756, Слонім, л. 116-116в.
- ⁵⁵ BN. BOZ 939, М. Масальскі да М. А. Сапері, 15.02.1756, Мыш, к. 3.
- ⁵⁶ AGAD. AR, dz. IVa, ks. 14, k. 369, 391.
- ⁵⁷ AGAD. AR, dz. IVa, ks. 14, k. 396.
- ⁵⁸ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 45, арк. 143.
- ⁵⁹ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 45, арк. 150адв-151.
- ⁶⁰ НГАБ. Ф. 1722. Воп.1. Адз. 109, арк. 105-106. ВJ Akcesja 24/61, б.р.
- ⁶¹ Соймавыя ругі – праверка законнасці выбараў на сойм і пацверджанне мандатаў.
- ⁶² AGAD. AR, dz. IVa, ks. 14, k. 458; AGAD. AR, dz. II, suplement, 1012, к. 1. Гл. падрабязней: Мацук А. Эліта Гарадзенскага павета ў перыяд панаванне Аўгуста III (1733–1763 гг.)... С. 60–61.
- ⁶³ AGAD. AR, dz. V, nr 10702, cz. 3, I. Агінскі да М. К. Радзівіла, вытрымкі з лісту, Варшава, 10.01.1757, к. 220.
- ⁶⁴ AGAD. AR, dz. V, nr 10702, cz. 3, I. Агінскі да М. К. Радзівіла, 18.01.1757, Васількоў, к. 213-214.
- ⁶⁵ AGAD. AR, dz. V, nr 10702, cz. 3, I. Агінскі да М. К. Радзівіла, 30.01.1757, Іўе, к. 221a-222.
- ⁶⁶ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 47, арк. 161-162; AGAD. AR, dz. IV, nr 641, Б. Радзівіл да М. К. Радзівіла, 14.02.1757, Дзятлава, к. 52.
- ⁶⁷ LMAV. F. 139, b. 327, Ю. Баўфал да М. А. Сапері, 09.02.1758, б.м., л. 1-2; НГАБ. Ф. 1710, воп. 1, Адз. 18, арк. 707-707адв; LMAV. F. 139, b. 2724, Я. Масальскі да І. Масальскага, 08.02.1758, Алексшыцы, л. 215; М. Масальскі да І. Масальскага, 07.02.1758, Алексшыцы, л. 302.
- ⁶⁸ AGAD. AR, dz. IVa, ks. 15, k. 77, 85.
- ⁶⁹ AGAD. AR, dz. IVa, ks. 15, k. 112.
- ⁷⁰ НГАБ. Ф. 1711, воп. 1, Адз. 47, арк. 270-270адв; LMAV. F. 139, b. 2556, Я. Лапацінскі да М. А. Сапері, 11.02.1760, Вільня, л. 61; AGAD. AR, dz. V, nr 10803, М. Алізаровіч да М. К. Радзівіла, 09.02.1758, Гродна, к. 17. Цікава, што Міхал Казімір Радзівіл нават павіншаваў Алізаровіча з выбарам дэпутатам. AGAD. AR, dz. IVa, ks. 15, k. 97.
- ⁷¹ AGAD. AR, dz. IV, nr 641, Б. Радзівіл да М. К. Радзівіла, 12.02.1758, Дзятлава, к. 84-85.
- ⁷² AGAD. AR, dz. IV, nr 641, Б. Радзівіл да М. К. Радзівіла, 11.03.1758, Дзятлава, к. 91; Б. Радзівіл да М. К. Радзівіла, 28.03.1758, Дзятлава, к. 94-95.

- ⁷³ LMAV. F. 139, b. 2724, Я. Масальскі да І. Масальскага, 14.07.1758, Алекшыцы, л. 251.
- ⁷⁴ LMAV. F. 139, b. 2724, М. Масальскі да І. Масальскага, 13.07.1758, Алекшыцы, л. 310v-311.
- ⁷⁵ LMAV. F. 139, b. 2724, М. Масальскі да І. Масальскага, 04.07.1758, б.м., л. 42-42v; Я. Масальскі да І. Масальскага, 30.06.1758, Алекшыцы, л. 195-195v; Я. Масальскі да І. Масальскага, 15.08.1758, Алекшыцы, л. 220; Я. Масальскі да І. Масальскага, 15.08.1758, Алекшыцы, л. 221v; LMAV. F. 139, b. 4060, М. А. Сапега да А. Смагаржэўскага, 15.08.1758, Дзярэчын, л. 269; LMAV. F. 139, b. 2724, Я. Масальскі да І. Масальскага, 01.08.1758, Алекшыцы, л. 225v; Я. Масальскі да І. Масальскага, 25.07.1758, Алекшыцы, л. 243; Я. Масальскі да І. Масальскага, 13.07.1758, Алекшыцы, л. 244; Я. Масальскі да І. Масальскага, 19.07.1758, Алекшыцы, л. 249v; Я. Масальскі да І. Масальскага, 23.08.1758, Алекшыцы, л. 259; М. Масальскі да І. Масальскага, 16.08.1758, Алекшыцы, л. 304; М. Масальскі да І. Масальскага, 01.08.1758, Алекшыцы, л. 321-321v; AGAD. AR, dz. V, nr 9855, cz. 7, Ю. Мнішак да М. К. Радзівіла, 28.08.1758, Варшава, к. 90; Dz. IVa, ks. 15, k. 375, 380, 383.
- ⁷⁶ Biblioteka PAU i PAN 361, k.60.
- ⁷⁷ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 47, арк. 546.
- ⁷⁸ AGAD. AR, dz. IVa, ks. 16, k. 192.
- ⁷⁹ AGAD. AR, dz. IVa, ks. 16, k. 100.
- ⁸⁰ BN 3285, cz. 1, М. Чаргарыйскі да М. А. Сапегі, 26.02.1758, б.м., к. 128.
- ⁸¹ AGAD. AR, dz. V, nr 13858, cz. 5, М. А. Сапега да М. К. Радзівіла, 07.05.1759, Вільня, к. 51.
- ⁸² LMAV. F. 139, b. 3774, М. К. Радзівіл да М. А. Сапегі, 13.05.1759, Нясвіж, л. 15.
- ⁸³ AGAD. AR, dz. IVa, ks. 16, k. 462; Ks. 17, k. 17, 19, 53-55, 64-65, 67-68, 70, 123.
- ⁸⁴ LMAV. F. 139, b. 2556, Я. Лапацінскі да М. А. Сапегі, 22.12.1759, Вільня, л. 114.
- ⁸⁵ LMAV. F. 139, b. 2556, Я. Лапацінскі да М. А. Сапегі, 10.03.1760, Вільня, л. 171v.
- ⁸⁶ AGAD. AR, dz. IVa, ks. 17, k. 98.
- ⁸⁷ LMAV. F. 139, b. 2556, Я. Лапацінскі да М. А. Сапегі, 17.03.1760, Вільня, л. 173v-174. LMAV. F. 139, b. 2556, Я. Лапацінскі да М. А. Сапегі, 23.03.1760, Міхнішкі, л. 176.
- ⁸⁸ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 49, арк. 11-12адв.
- ⁸⁹ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 45, арк. 150адв.
- ⁹⁰ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 49, арк. 71. АВАК. Т. VII. Вильна, 1874. С. 332.
- ⁹¹ НГАБ. Ф. 1730. Воп.1. Адз. 34, арк. 712-712адв.
- ⁹² AGAD. AR, dz.V, nr 2184, К. Храптовіч да М. К. Радзівіла, 10.02.1761, Гродна, к. 11-12.
- ⁹³ AGAD. AR, dz. IVa, ks. 18, k. 174, 183, 184-185.
- ⁹⁴ AGAD. AR, dz. V, nr 2184, К. Храптовіч да М. К. Радзівіла, 14.03.1761, Гродна, к. 15-17.
- ⁹⁵ НГАБ. Ф. 1711. Воп. 1. Адз. 49, арк. 300; Kościalkowski S. Antoni Tyzenhauz: podskarbi nadworny litewski. Т. 1. Лондун, 1970. S. 59; AGAD. AR, dz. V, nr 2184, К. Храптовіч да М. К. Радзівіла, 17.03.1761, Гродна, к. 19.
- ⁹⁶ НГАБ. Ф. 1722. Воп.1. Адз. 112, арк. 597-597адв.
- ⁹⁷ НГАБ. Ф. 1730. Воп.1. Адз. 35, арк. 1906-1906адв.
- ⁹⁸ НГАБ. Ф. 1711. Воп.1. Адз. 49, арк. 889-890адв.

Віталь Галубовіч,
кандыдат гіст. навук (Гродна)

КАНФІРМАЦЫЙНЫ ПРЫВІЛЕЙ ГАРОДНІ НА МАГДЭБУРГСКАЕ ПРАВА 1633 г.

Гісторыя беларускіх гарадоў прыцягвае ўвагу даследчыкаў ужо некалькі стагоддзяў, але дагэтуль нельга адназначна сцвярджаць, што гістарычная навука выканала пастаўленыя перад ёй задачы. Сапраўды, існуюць працы па гісторыі, калі не ўсіх, то большасці беларускіх гарадоў, вылучаюцца раздзелы ў адпаведных абагульняючых выданнях, але няма «сінтэзы», хаця б па ўзору «Гісторыі беларускага сялянства», дзе разглядалася б станаўленне і развіццё гарадскіх асяродкаў як цэнтраў своеасаблівай культуры¹. Увогуле, узнікае ўражанне, што сучаснаму жыхару беларускага горада не вельмі цікава, як і чым жылі яго папярэднікі. Магчыма, гэта вынікае з сялянскай натуры беларусаў, якія пасля катастрофы сярэдзіны XVII ст., масава сталі перасяляцца ў гарады толькі ў другой палове XX ст., а, магчыма, гэта не пасуе тым, хто не можа дараваць нашай гісторыі за тое, што яна дае нам шыкоўныя ўзоры імкнення да свабоды і самастойнасці. Між тым беларускае мяшчанства мела сваю не толькі матэрыяльную, але і духоўную культуру, важнейшым элементам якой было права на самакіраванне. Пра магдэбургскае права напісана нямала, але яшчэ больш трэба напісаць на падставе не ўведзеных у навуковае абарачэнне крыніц. Абмінаючы тут праблему даследавання актавых кніг беларускіх гарадаў XVI–XVIII стст., вымушаны адзначыць, што дагэтуль не выкарыстаным з’яўляецца патэнцыял такога ўнікальнага архіва, як Метрыка Вялікага Княства Літоўскага, аналіз дакументаў якога толькі на прыкладзе паўтара дзесятка кніг дазволіў нам выявіць цэлы шэраг крыніц па гарадской гісторыі². Між іншымі ў Метрыцы захавалася копія прывілея Гародні на магдэбургскае права, пацверджанага Уладзіславам Вазай у Гародні 11 чэрвеня 1633 г.³. Арыгінал гэтага дакумента зберагаўся ў Гародні, напэўна, у магістрацкім архіве, а ў 1837–38-х гадах разам з некаторымі іншымі гарадзенскімі прывілеямі быў вывезены ў Пецябург, дзе захоўваецца і да гэтага часу ў Архіве Санкт-Пецябургскага аддзела Інстытута гісторыі Расійскай акадэміі навук⁴.

Абставіны пацвярджэння Гародні права на самакіраванне Уладзіславам Вазам мелі пэўную спецыфіку. Найбольш значныя гарады ВКЛ атрымалі канфірмацыі яшчэ на каранацыйным сойме ў Кракаве⁵, а гарадзенцы дачакаліся асабістага прыезду манарха. Адбылося гэта падчас дастаткова

працяглага шляху караля да вайсковага лагера пад Смаленск. Уладзіслаў знаходзіўся ў Гародні з 20 траўня па 12 чэрвеня 1633 г., а мяшчанская дэлегацыя вітала яго пры ўездзе ў горад⁶. Уласны подпіс манарх пакінуў на магдэбургскім прывілеі толькі за дзень да ад'езду, будучы хворым⁷. Чаму падпісанне было адкладзена на перадапошні дзень не вядома. Магчыма з-за занятасці караля больш важнымі пытаннямі, але не выключана, што на момант прыезду Уладзіслава мяшчане не мелі канчатковага тэксту дакумента. Відавочна, што асабістая прысутнасць караля падштурхнула кіраўніцтва горада да татальнай інвентарызацыі магістрацкага архіва дзеля пацвярджэнні як мага большай колькасці ранейшых наданняў.

Пра пацвярджальны прывілей Гародні на магдэбургію ў 1633 г. у гістарыяграфіі ёсць некалькі згадак, сярод якіх варта прыгадаць працу Зіновія Капыскага, прысвечаную сацыяльна-палітычнаму развіццю беларускіх гарадоў⁸. У сваім даследаванні З. Капыскі зрабіў шэраг назіранняў на падставе вывучэння арыгінальнага акта. Так, даследчык высветліў, што большасць пацверджаных дакументаў Гародня атрымала ў XVI ст., а ўсе граматы са спіса ён падзяліў на «*комплексныя, якія ўтрымліваюць прывілеі і падпісанні, і спецыяльныя, якія датычыліся вузкага кола асобаў*»⁹. У выніку З. Капыскі слухна заўважыў, што «*комплексныя*» дакументы датычыліся галоўных галінаў жыцця гараджан: гандлю, адміністрацыі і юрысдыкцыі, пабораў і падаткаў¹⁰. Разам з тым дадзена я ім характарыстыка прывілея выглядае дастаткова фармальнай і не дае магчымасці зразумець, якія канкрэтныя акты пацвердзіў гарадзенцам Уладзіслаў Ваза, і што прынцыпова новага надаваў манарх. Зразумець гэта можна толькі пры непасрэднай працы з дакументам, які, аднак, не дачакаўся публікацыі на падставе арыгінала. Улічваючы тое, што далёка не ўсе магдэбургскія прывілеі Гародні апублікаваныя, а даследчыкі дагэтуль карыстаюцца прывілеямі XVI ст. і XVIII ст., надрукаванымі ў сёмым томе «Актаў віленскай археаграфічнай камісіі»¹¹, мы палічылі неабходным апублікаваць дакумент з даступнай нам метрычнай копіі. Публікацыя гэтага дакумента, нават на падставе копіі, пазбавіць гістарыяграфію ад такіх недарэчнасцяў, як, напрыклад, уяўленне некаторых даследчыкаў пра пацвярджальны прывілей 1633 г., як «*цэлую кнігу*»¹².

Прывілей Уладзіслава Вазы з'яўляецца ці не самым поўным зборам норм, якія рэгулявалі жыццё гарадзенцаў. Сумарна аўтары-складальнікі прывілея вылучылі для прадстаўлення манарху 40 асобных дакументаў, хаця, на самой справе, іх было больш (пры характарыстыцы дваццатага дакумента згаданы яшчэ адзін дакумент Жыгімонта Вазы да гарадзенскага староства ад 4 красавіка 1618 г.). Ужо сам гэты факт сведчыць пра памеры гарадскога архіва, які праз 137 гадоў пасля надання магдэбургскага права складаўся з некалькіх дзесяткаў асобных дакументаў. Як відаць

з канфірмацыі, большая частка дакументаў (там, дзе такая інфармацыя ёсць), якія пацвердзілі мяшчане ў 1633 г., былі ў арыгінале напісаны па-старабеларуску (22), рэшта – па лаціне і на польскай мове. Не выпадае не заўважыць таго, што першы польскамоўны дакумент, з прыведзеных 40, адносіцца толькі да 1604 г. Надзвычай цікавай уяўляецца і інфармацыя пра матэрыял, на якім дакументы фіксаваліся. З 40 дакументаў 19 маюць пазначэнне, што яны былі напісаны на пергаменце, 15 – на паперы, рэшта – без пазначэнняў. На пергаменце былі запісаныя самыя раннія дакументы, у тым ліку наданне Аляксандрам Ягелончыкам Гародні магдэбургіі і яе пацвярджэнне Жыгімонтам Старым ды Стэфанам Баторыем але ўжо частка дакументаў, дадзеных гарадзенцам Жыгімонтам Старым, была на паперы.

Змест большасці пераказаных у прывілеі дакументаў дастаткова добра вядомы па некаторых ранейшых публікацыях, датычных Гародні¹³, таму не выпадае даваць ім нейкую асаблівую адзнаку. Аднак у кожным асобным выпадку інфармацыю з прывілея трэба пераправяраць. Напрыклад, у спісе пацверджаных дакументаў побач з каралеўскімі распараджэннямі, апынулася пастанова Галоўнага з'езду ВКЛ у Ваўкавыску ад 15 чэрвеня 1587 года (№ 26 паводле дакумента), але ў апублікаванай Г. Люлевічам ухвале ваўкавыскага з'езда нічога не паведамляецца пра вызваленне гарадзенскіх жыдоў і мяшчан «*od miarek młynowuch*»¹⁴. Магчыма, існавалі нейкія іншыя пастановы прынятыя ў гэты ж дзень, якія не захаваліся. У любым выпадку гэты факт сведчыць пра абазнанасць мяшчанаў у датычных іх юрыдычных нормах і выкарыстанні гэтых дакументаў, нават праз фальсіфікацыю, на сваю карысць.

Сустракаюцца і такія супярэчнасці, як у трыццаць дзевятым па ліку пацверджаным дакуменце: Наданне яго прыпісана Жыгімонту Аўгусту, а датаваны ён 1590 г., чаго быць не можа. Не выключана, што памылка ўзнікла ў час капіравання дакумента ў кнігі Метрыкі.

Што датычыцца норм, увядзенне якіх у дакуменце прыпісана ўласна Удазіславу Вазе, то хіба найбольшую цікавасць выклікае палажэнне, згодна з якім «*ерэтыкам і схізматыкам*» забаранялася займаць пасады ў гарадскім самакіраванні. Іншымі словамі, пратэстанты і праваслаўныя фактычна адхіляліся ад удзелу ў кіраванні гарадскімі справамі. Само з'яўленне гэтай нормы ва ўмовах талерантных дэкларацый караля сведчыла пра дамінаванне каталіцкага і ўніяцкага мяшчанства ў жыцці Гародні ў 1630-я гады¹⁵. Няма сумненняў, што акурат гэты пункт яшчэ больш паспрыяў працэсу акаталічвання хрысціянскага насельніцтва, сярод якога каталікі ўжо ў XVIII ст. складалі большасць¹⁶.

Каштоўнасць прывілея заключаецца ў тым, што ён утрымлівае згадкі пра дакументы, якія адсутнічаюць у іншых крыніцах. У цэлым гэта дастаткова ўдалая спроба сістэматызацыі архіва гарадскога магістрата.

Канфірмацыйны прывілей Гародні 1633 г. быў падрыхтаваны да друку з копіі, якая захоўваецца ў дзяржаўным архіве Вялікага Княства Літоўскага, альбо Метрыцы ВКЛ.

Дадатак. Пацвярджальны прывілей Гародні на магдэбургскае права, копія, Гародня, 11 чэрвеня 1633 г.

Дакумент захоўваецца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі, ф. КМФ-18, адз. з. 106. Тэкст напісаны на польскай мове перыяду XVII ст. Пры транслітарацыі тэксту ў аснову пакладзены прынцып палітарнай перадачы. Вынасныя літары пададзеныя курсівам. Прапушчаныя літары ў словах і скароты раскрыты ў круглых дужках з улікам асаблівасцяў тагачаснага правапісу. Знакі прыпынку выстаўляліся па сэнсу. Нумарацыя старонак пазначана ў квадратных дужках.

[398] **Confirmatia praw wolnoscі miastu Grodzieskiemu danych**
Wladisław IV

Oznaimuiemy tym listem naszym komu to wiedziec należy, iż pokładano przed nami y pokazywano przez osoby obecnie będące sławetnych burmistrzow, radziec, ławnikow sa mych y wszytkiego pospolstwa miasta naszego Grodzieskiego imionami przywileia i listy rozne w roznych daciech y na roznych m(i)eiscach na roznych pargaminach y na papierach tak z zawiesistemi pieczęciami W(ielkieg)o X(ięstw)a Li(tewskieg)o iako y s przycisnionemi ni w czym nie-naruszone y zadnego podeirzenia w sobie nie mające miastu naszemu Grodzieskiemu od najasniejszych przodkow naszych krolow Jch Mci¹⁷ polskich i wielkich xiążęt litewskich (s)zczodrobliwey łaski y panskiey litosci nadane.

A naprzod. Przywiley świętey pamięci najasniejszego krola Je(g)o Mci Alexandra w Bersztach dany dnia poniedziałkowe(g)o w dzien świętego Benedicta roku od narodzenia Panskiego tysiącnego czterechsetnego dziewiętdziesiątego szoste(g)o na pargaminie łacinskim ięzykiem spisany, w ktorым, wyzwoliwszy miasto nasze Grodno y obywatelie ie(g)o od prawa ziemskiego, nadaie im prawo niemieckie maydeburskie¹⁸ oddaliwszy wszelkie prawo przed tym trzymane i sposoby, ktore by prawu maideburskiemu przeciwnie byli, woitowstwo takze onym funduie karczmy trzy od wszelkiego podatku naszego uwalnia, młyn na rzece Niemnie budowac pozwala y ku ich pozytkom mlec przenagabania nie mając. Tak ludzie za Niemnem mieszkaiące iako y poddani y we dworach panskich mieszkaiące y w okolicy y w domach szlacheckich mieszkaiące pod iurisdike maideburską we wszelakich punctach y artykułach poddaie od podwody wymuie za oddaniem corocznym czynszu kop pięćdziesiąt pod potrzebe iednak ziemską od podwod nie uwalnia. Podwod dawac nie kaze az by potrzebuiący [398 адв.] list signetem naszym zapieczętowany pokazał. Poddany uwalnia od drog ktore bywały w przenaszaniu listow y rzeczy na potrzebe zamkową y od

wszelkiew służby, ktore przy bytnosci naszey przed tym czyniwali nie uwalniając, od tlok takze uwalnia. Co rok trzy iarmarki tygodniowe w rynku według zwyczaju odprawowac pierwszy na dzien znalezienia Krzyza Świętego, drugi na święto świętej Małgorzaty, trzeci na święto świętego Jędrzeia pozwala i oprócz ktorych iarmarkow zaden z obcych y przybyłych bez woli starszych przedawac y kupowac w Grodnie nie ma krom wilnian i troczan, pozwala waznią budowac tak ze woskoboinią y pieczęc do cechowania wosku, a s tego pozytki brac przychodnym kupcom na trzy kamienie wosku w iednym podaniu albo okręgu miec nie dozwaliając więcey. Puste miejsca zydowskie starszym do osadzenia rozdaie w moc y za rzeką Niemnem pozwalam czynszu stanowic obywatelow tegoz miasta naszego z Grodna ku Kownowi przez Niemen, tak ze na rzece Necie ku Prusom od płacenia myta wyzwala. Obywatelom tegoz miasta naszego daie częc łąki od miasta az po Szubienice z iedney części az do placu albo gumna naszego, z drugiey az do Niemna dla wolney paszy bydła, pozwala łąznie spolną dla pozytku woitowskiego wistawic¹⁹ ratusz, tez postrigalnią na miejscu przystoinym pozwala zbudowac. Dozwala na ratusen²⁰ miec becške do mierzenia zboza y miodową miednice, wyzwala obywatelow od sądow y iurisdictiony i moci woiewodow, kasztelanow, starostow, sędziow, podsędkow y ich namiesnikow y drugich urzędnikow Wielkiego Xięstwa Litewskiego tak malych²¹, iako i w wielkich sprawach woitowi y raicom iesli by w czym powinności swey nie dosic uczynili przed sobą forum uznawa chcą ie prawem maydeburskim sądzic.

Drugi przywilej świętej pamięci krola Je(g)o Mci Zygmunta dany w Grodnie w poniedziałek w wigilią poczęcia przenaswiętszey panny Maryei roku od narodzenia Panskiego tysiąc pięc set szoste(g)o [399] na pergaminie łacinskim ięzykiem pisany, ktory przywilej przerzeczony krola Jego mci Alexandra we wsztych punctach stwierdza.

Trzeci przywilej świętej pamięci krola Jego Mci Stephana na seimie torunskim dnia piątego listopada roku od narodzenia Chrystusowego tysiąc pięc set siedmdziesiąt szostego dany na pergaminie łacinskim ięzykiem pisany, ktorym stwierdza sie przywilej krola Jego Mci Zygmunta confirmujący przywilej krola Jego Mci Alexandra.

Czwarty przywilej najasnieisze(g)o świętej pamięci krola Jego Mci pana oica naszego Zygmunta Trzeciego na pergaminie po łacinie pisany pod datą w Grodnie dnia wtorego miesiāca lutego roku panskiego tysiąc pięc set osmdziesiąt dziewiętego, ktorym przywileie krolow Jch Mci Alexandra, Zygmunta Pierwszego y Stephana w iednym przywileiu pergaminowym zawarte są we wszty kim stwierdza y umacnia.

Piąty przywilej najasnieiszego krola Jego Mci Alexandra roku tysiąc pięc set wtore(g)o m(ie)s(iā)ca july dnia szesnastego indicta piątego dany w Nowogrodku po rusku na pergaminie, ktorym pokupione wsi, niwy, ziemie, sianozęci u powiatowych grodzienskich za oica świętej pamięci krola Cazimierza y podczas dzie-

rzawcow grodzienskich pana Olechna, Stanka Sudiwowicza, Kuczuka, Nasuty²² y tudziej pod panowanie swe za dzierzawy kniazia Alexandra Jurewicza casztelana wilenskiego wiecznym prawem mieszczanom z wolnym szafowaniem daie.

Szosty przywilej tegoz krola Je(g)o Mci Alexandra dany w Wilnie na pargami nie po rusku pisany roku tysiacy piety set szostego mca maia dnia iedenastego indicta dziewiatyego, kotrym krol Je(g)o m(iesiacy) wiecznie puszczy naszey Grodzienskiej y dla budowania domow grodzienskich y drev dla ich wspomozenia podlug zawiedzenia Jana Juriewicza starosty grodzienskigo²³ dal im y zawiesc znouu roskazal poczowszy od Micucinego pola mimo Kaplyczysie Oskę drogą ku Prutcom, [399 адв.] a od Prutcow do Pondiewa pola, a od tego pola ku Dotleniu borku y ku Wierciliskiemu rubiezu iako kniaz Alexander zawiodł wierciliszczanom lasu po wysoką gure.

Siodmy przywilej pargaminowy łacinski swiętey pamięci krol Je(g)o Mci Zygmunta dany w Grodnie dnia piątkowego w dzien swiętey Barbary roku panskigo tysiaccnego piety setnego szostego, kotrym krol Je(g)o M Zigmunt confirmie przywilej krola Jego Mci Alexandra dany pod datą w Nowogrodku roku panskigo tysiacy piety set wtorego dnia szesnastego lipca indictiei piątey na pokupione od szlachty niwy, ziemie, sianozęci y wsi od mieszczan grodzienskich sposobem wysz opisanym za panowania krola Je(g)o Mci Kazimierza y krola Je(g)o m(os)ci Alexandra potwierdza takze y przywilei dany od krola Je(g)o mci Alexandra grodnianom w Wilnie roku panskigo tysiacy pietysetnego szostego indictiei dziewiatyego na zawiedzenie puszczy naszey Grodzienskiej wedlug wysz opisanых granic w przywileiu krola Je(g)o M Alexandra.

Osmy dekret swiętey pamięci krola Je(g)o Mci Zygmunta dany Wilnie roku panskigo tysiacy piety set szesnastego m(iesiacy)ca lutego dnia dwudziestego piątego indicta czwartego na pargaminie po rusku pisany, kotrym za skargą mieszczan grodzienskich na starostę o zabronienie puszczy wysz mianowanej wedlug zawiedzeni Jana Juriewica Zabrzezinskigo, takze o branie z nich myta na rzece Necie do Prus iadacy nakazuie staroscie, aby sie w te puszcze nie wstepowal y myta na Necie brac zakazal, stwierdzaiacy onym dane przywileia brata swego krola Jego Mci Alexandra.

Dziwiaty przywilej tegoz krola Je(g)o Mci Zygmunta dany w Wilnie dnia dwudziestego piątego m(iesiacy)ca lipca roku panskigo tysiacy pietyset czterdziestego pargaminowy łacinski, kotrim za prozbą najasniejszey krolowey Jei mci Bony stwierdzaiacy przywileia [400] przywileia y nadania krola Je(g)o Mci Alexandra starostom, podstaroscim, burgrabiom, factorom y ich namiestnikom y celnikom w Grodnie, Mereczu, Puniach, Dorszuniskach, Rumszyskach y w Niecie na on czas będuacy y następuiacy zakazuie z mieszczan grodzienskich na rzece Niemie y Niecie do Kowna y Prus zegluyacych y splywaiacych od samych rzeczy i towarow cła zadnego nie wyciagac, ani ich zatrudniac pod winami.

Dziesiąty krola Jego Mci Zygmunta na papierze po rusku pisany w Wilnie m(iesią)ca lutego dwudziestego szóstego dnia indicta czwartego, którym zakazuje staroscie Grodzienskiemu wszelkich rzemieśników którzy są do miasta wpisani do zamku oddawac y owszm miastu ie przyłączaiać. Nakazuje, aby kowalow, krawcow, kuszniarzow y inszych wszytkich rzemieśników pod zamkową władzę nie zaciągał, takze płatnerz y inszi służebni domy w miescie maiać y targuiać aby płaty mieisckie iako inszi mieszczanie płacili uwalnia od służby z włok y ziemi za krola Je(g)o Mci Alexandra pokupionych y miastu przyłączonych takze y od podatkow staroscie zakazuje dawac sług na mieszczany y przed sie ich stanowiąc nakazuiąc aby kto ukrzywdzony od mieszczan z urzędu mieiskiego prawa dochodził na kopach przesądu z mieszczan²⁴ staroscie zabrania zakazuje wywodzic z miasta targiem sie bawiaćcych, a ziem oiczystych nie paszących kturzi z włosci grodzienskiej wychodzą zarek na mieszczany zarzucac nie kaze tak przez staroste iako sługi urzędniiki iego y nakazuje staroscie przeciw mieszczanom sprawowac sie według prawa ich maideburskiego.

Jedenasty tegoz najasnieisze(g)o krola Jego Mci Zygmunta dany w Pabiiianiczach po rusku na papierze m(iesią)ca grudnia dnia dwudziestego pierwszego indicta pierwszego, którym podług przywileiu krola Je(g)o Mci Alexandra y swe(g)o mieszczan y rzemieśników [400 адв.] s prawa maydeburskiego odeimowac zakazuje przed sąd staroscie swoi stanawiac, przesądow brac, sądow miesckich przesądzac, mieszczan bic, sromocic, więsic, myto na Niecie brac, karczem miodowych, piwnych pomierzac, winy za to brac, pomierne pobrane wrocic nakazuje. Dla saletry domow kopac, roskazywac aby most na Niemnie robili zakazuje, ziem krola Jego Mci Alexandra kupionych odbierac, listy odnas w potrzebach mieiskich podawane nakazuje oddawac i ze copie tylko przywileiow naszych, a nie same przywileie przed starostami naszemi maia byc pokazywane uznawa zeby starostowie z sług swoich sprawiedliwosc mieszczanom naszym grodzienskim czynili, od zbytkow ich mieszczan bronili nakazuje.

Dwanasty przywilej tegoz najasnieiszego krola Je(g)o Mci Zygmunta na pergaminie ruskim pismem dany w Wilnie roku panskiego tysiąc pięć set czterdziestego pierwsze(g)o m(iesią)ca stycznia trzynastego dnia indicta czternastego, którym poddani kop pięćdziesiąt litewskich do skarbu naszego na gromnice co rok gorzałke miastu grodzienskiemu incorporuie, tak zeby zaden s poddanych panskich, szlacheckich, xiążęcych, duchownych y swieckich tak w miescie, iako na przedmieisciu bez woli radnych miasta naszego grodzienskiego szynkowac iei y palic nie wazył sie pod zabronieniem gorzałki.

Trzynasty przywilej naiasnieiszego świętey pamięci krola Jego Mci Zygmunta Trzeciego na pergaminie ruskim ięzykiem dany w Grodnie roku panskiego tysiąc pięć set osmdziesiąt dziewiątego m(iesią)ca lutego czternastego dnia, którym przywilej krola Jego Mci Zygmunta na gorzałkę miastu darowaną stwierdza s tą milisratia²⁵ iz y poboru do tego nic nie maia za oddaniem corocznym do skarbu

naszego kop pięćdziesiąt litewskich kassuiąc listy wszelkie iesli by wydane były s kancelarię naszej gdi(e) by kto wolnosc [401] kto wolnosc szynkowania iey uprosił ale ią tylko ratuszowi grodzienskiemu pozwalaiąc.

Czternasty krola Je(go) Mci Zygmunta po rusku na papierze w Gdansku m(iesią)ca maia dnia dwunastego indicta czternastego roku tysiąc pięć set dwudziestego szostego, którym zakazuie staroscie grodzienskiemu, urzędnikom y sługom iego ciągać te(g)o tak na zydach, iako y mieszczanach naszych grodzienskich, aby mieli pokazywać daniny nasze na ziemię y pasznie y nakazuie onym pokoi w dzierzeniu przywileiow nie kaze pokazywać, krzywd czynić, kołędy y włóczobnego, poniewolnego braci, grabieży y bicia, grabieży płacić y krzywdy nagradzać, a przesądu s tych co sie s potwarzi wywiodą braci zakazuie y we wszystkim miastu pokoi przykazuie.

Piętnasty przywilej najasniejszy krolowej Jei Mci Bony pergaminowy łacinski z datą Wilnie we wtorek przed świętem świętej Mariey Magdaleny roku tysiąc pięćsetnego czterdzieste(g)o, którym jarmarki od krola Jego Mci Alexandra nadane Grodnowi przysądza, daiąc wolnosc podczas jarmarkow handlowac obczym bez zadne(g)o i cła, y podatku. A kto by sie po iarmarku został y sprzedawał, ma cło od kopy po groszu płacić gdy przeda według zwyczaiu w Lublinie nakazuie tez, aby domy w miescie miiący rowno ciężary z mieszczanami ponosili, a kto by nie chciał, aby do roku sprzedawał, a kto kupi, aby posłuszny miastu y wszystkie ciężary miestkie rowno ponosił. Rzemiesnicy, plebanscy y szlacheccy kturzy by miastu nie podlegali, aby sie za Niemen na mieiscie zamkowe przenieśli, w domach za sie szlacheckich rzemiesnicy mieszkaiący prowenta i powinności miią rowno z ynszemi mieszczany pełnić nakazuie wolnosc od cła na Niecieku Prusom uznawa, we młynach powinni mleć krolewskich, a iesli by gdzie indziej mleć chcieli miarke we młyne krolewskim dawac wolne mliwo [401 адв.] w młynach nie hospodarskich za oddaniem mostowego węglu uwagi las tez dawny wolnym czyni od przeszkody factorow naszych jezierskich. Zydy nasze grodzienskie podwodom y ciężarom miasta naszego Grodna poddaie za ogólnym zapłaceniem od soli uwalnia grodniany od płacenia gdy iadą do miasteczek szlacheckich. Pieczęć osobliwą woiłowi y ławnikom naszym grodzienskim podług Lublina pozwala.

Szesnasty teize najasniejszy krolowej Jei Mci Bony dany Wilnie na pergaminie łacinski m(iesią)ca jula dnia dwudziestego piątego roku tysiąc pięć set czterdziestego pierwszego, którym przy porządkach mieiskich iako zeby przy odmienianiu burmistrzow starszi przed nowemi przy woicie, radziie, ławnikach y osmiu s pospolstwa liczbe z dochodow mieiskich co rok czynili, res(z)te płacili. Tudziesz aby pieczęć mieiska była przy burmistrzu litewskim w skrzini mieiskiej na ratuszu chowana, za kluczami trzema, to iest woita, burmistrza litewskiego, burmistrza ruskiego, takim ze sposobem xięgi spraw mieiskich, testamenta aby pokątne nie byli, aby przy woicie y ławnikach sprawione do xiąg podawane byli.

Rzeczy po zmarłych aby woit z raicami opatrował y rozporządzali. Juridica woitowa z radziecką nie ma sie mieszac, dozwała s przekupniow y s postrzizalni przymnozenia miastu, podwoły zarowno kaze dawac, radnemu przysięgac, nie inszych na urzędy miejskie kaze obierac, iedno rzeczą w miescie osiadłemi y mieszkaiącemi nakazuie y to azeby kto chce byc mieszczaninem y prawa miejskiego zazywac lubo rolei, folwarki mu na wsi wolno miec w miescie sie budował grodzienskim pod zgubą prawa y dobr, domow y praerogatyw miejsckich. Zegarmistrza powinni miec. Pozwala nawet aby xiążętow, baronow y szlachte w miescie naszym grodzienskim domy, role y place maiących lubo by sami przywileiem naiasniejszych xiążęt [402] xiążęt wielkich litewskich wyięci od prawa miejskiego byli mieszkanci iuridice miejsckiej podlegali y posłuszni byli ciężary y podaczki zarowno miejskie ponosząc. A ktore by s tych ze xiążąt, baronow y szlachty wyięci nie byli, aby iurisdice y ciężarom miejskim zarowno z mieszczyzny podlegali zakazując aby na potym zaden z xiążąt, baronow y szlach ty w miescie domow nie kupował, a ni im zaden pokątnie nie przedawał pod zgubą dobr takowych zapisow kupna y przedazy takowych nie dopuszczaiąc y za nie wazne uznawaiąc.

Siedmnasty, na co pokładali y list tei za naiasniejszey krolowey Jei Mci Bony po rusku do namiestnika grodzienskigo z daty w roku tysiąc pięć set czterdziestym dziewiętym m(iesią)ca maia dnia dwudziestego pierwszego indicta siodmego w Warszawie, ktorym kaze wszelkiej szlachcie y rzemiesnikom role, domy y pasznie miejskie maiącym ciężarom y iurisdictiony miejsckiej podlegac, w serebszczyznach y podwodach y innych powinnościach miejskich do executiey przywodzić roskazując.

Osmnasty pokładali y list krola Je(g)o Mci Zygmunta Augusta ruski na pierze z Krakowa roku tysiąc pięć set pięćdziesiąt trzeciego dnia dwudziestego trzecie(g)o m(iesią)ca lutego dany, ktorym pod wszelkie ciężary miejskie szlachte z dobr miejskich poddaie.

Dziewiętnasty pokładali y dekret najasniejszego świętey pamięci krola Je(g)o Mci pana oica naszego Zygmunta Trzeciego dany w Krakowie roku tysiąc szesc set piątego m(iesią)ca decembra dziewiętego dnia gdzie pod winami Andzeiowi Woinie podczaszemu W(ielkieg)o Xiętwia Litt(ewskie(g)o z włok miejsckich wsi Dziechciarzow powinności do miasta y skarbu naszego płacic nakazano.

Dwudziesty pokładali takze dekret naiasniejszego pana oica naszego w Warszawie dnia pierwszego miesiāca marca roku tysiąc szesc set osmnastego, ktorym szlachetnemu [402 адв.] Baltromieiowi Tołoczкови ciężary powinności mi(e)iskie z domu miejskiego y tak do skarbu iako do miasta czynsze płacic do iuridiki stawac kaze, iako y iego mieszkancom w domie tym pod winami w prawie pospolitym opisanemi y zatrzymane czynsze płacic kaze takze list do starostow grodzienskich dany w Warszawie dnia dwudziestego wtorego mca marca roku tysiąc szescset szesnastego aby executiā czynili ziemian, ktorzi z domow y włok miejs-

kich nie chcą iuridice podlegac, czynszow do skarbu naszego płacic y ciężarow miejskich ponosic. O czym także y drugi pokładali tegoż krola Je(g)o Mci Zygmunta Trzeciego list do starosty grodzieskiego w Warszawie dnia czwartego m(iesią)ca kwietnia roku tysiąc szesc set osmnastego.

Dwudziesty pierwszy pokładali y list najasniejszego krola Je(g)o Mci Stephana z daty w Grodnie roku tysiąc pięć set osmdziesiąt wtorego m(iesią)ca juny dnia dwudziestego trzeciego do mieszczan naszych grodzieskich aby sie w mieście pod winami budowali.

Dwudziesty wtory przywilej najasniejszego krola Je(g)o Mci Zygmunta Augusta na pergaminie po ruski pisany z datą Wilnie roku panskiego tysiąc pięć set szescdziesiąt pierwszego m(iesią)ca marca dnia dwudziestego osmego, w którym przywilei krola Je(g)o Mci Alexandra stryia y oica swego krola Jego Zygmunta stwierdzając uwalnia mieszczan naszych grodzieskich tak od tłok iako y płacenia za tłoki corocznyego po groszy dwunastu, także od płacenia z placow prętowego z ogrodow przy domach w Grodnie będących y gdzie sie sie lidzbe²⁶ stanowią przy zwykley robocie około mostu na Niemnie mieszczan naszych grodzieskich zostawując.

Dwudziesty trzeci przywilej tegoż krola Je(g)o Mci Zygmunta Augusta pergaminowy ruski w Wilnie dany w roku tysiąc pięć set szescdziesiąt wtorym marca dnia trzeciego, którym według pomiary nowej w starostwie grodzieskim y zawiedzenia pomiercze(g)o daie [403] daie połtrzeci włoki sianożęci pod Grodnem powysz Horodnici między polmi, paszniei, na placie z włoki po groszu czterdziestu, a na podwoły po groszy trzech s kolędnym plebanowi po pułgroszku, woitowi po pułgroszku przy odbieraniu płatu przez bierczego nie dozwalając ich ruszac z gruntow y s pol.

Dwudziesty czwarty przywilej krola Jego Mci Stephana w Toruniu roku tysiąc pięć set siedmdziesiąt szostego m(iesią)ca nowembra dnia trzydziestego ruski na papierze pisany, którym skład soli krupiastej w Grodnie naznacza tak zeby sol s Krolewca y ze Gdanska w Kownie odmycona, a w innych miasteczkach nie złożona lubo Niemniem, lubo lądem prowadzona w Grodnie była składana y w Grodnie przez kupce nasze, xiążęce, panske, ziemianskie y duchowne ku Podlaszu przedawana.

Dwudziesty piąty świętey pamięci krola Jego Mci pana oica nasze(g)o Zygmunta Trzeciego dany na pergaminie po rusku w Krakowie roku tysiąc pięć set dziewięćdziesiąt szostego m(iesią)ca february piątego dnia, którym ten przywilej na skład solny krupcy stwierdza.

Dwudziesty szosty przywilej pokładali kapturowy Wielkie(g)o Xięstwa Litewskiego ziazdu Wołkowyskiego w roku tysiąc pięć set osmdziesiąt siodmym m(iesią)ca juny piętnastego dnia na papierze po rusku dany, którym tak zyd, iako y mieszcianie nasze grodzieskie y za daniem dwanasie pieniędzy od beczki zboza y słodu od miarek młynowych uwalniając.

Dwudziesty siodmy przywilej pokładali krola Je(g)o Mci Stephana na papierze po rusku pisany w Toruniu roku panskiego tysiąc pięć set siedmdziesiąt szostego m(iesią)ca nowembra dnia trzydziestego, którym według przywileiu krola Jego Mci Zygmunta Pierwsze(g)o y kapturowego uwalnia Grodno od płacenia słodowien y browarow tego na nich wyciągac zakazuiać podskar-bim naszym Wielkiego Xięstwa Litewskiego, a tym ze ciężar z miasta nasze-go Grodna znosi, który był przeciw prawu maydeburskiemu na nie włożony przez krola Je(g)o Mci Zygmunta Augusta [403 адв.] gdy z Moskwą wojował ze od słodowien y browaru płacili.

Dwudziesty osmy przywilej tegoz przodka naszego krola Je(g)o Msci Ste-phana w Wilnie roku panskiego tysiąc pięć set siedmdziesiąt dziewiętego m(iesią)ca maia dnia dwuziestego szostego, którym dozwała młym na Niemnie bu-dowac na pozytek mieiski z wolnym mliwem zboza wszelakiego bez wszelkieu prze szkody horodniczych naszych.

Dwudziesty dziewięty po rusku na papierze pisany od tegoz krola Je(g)o Mci Wilnie roku m(iesią)ca y dnia wysz mianowanych dany, którym dozwała miec karcz me w rinku wolną z napoiem piwnym, miodowym y gorzałczanym y wszelkim napitkiem bez płatu do skarbu naszego, a na pozytek mieiski.

Trzydziesty na papierze po rusku spisany od krola Jego Mci Stephana dany w Krinkach²⁷ miesiąca Jula dnia dwuziestego siodmego w roku tysiąc pięć se-tosmdziesiąt wtorym, którym pod nagrodą szkod nakazuie starostom, aby pod zboze nasze nie brali od grodnian wicin, ktore za swe pieniądze fractuią u Kow-nian, ale zeby sie oto znosili s podskarbiemi naszymi ziemskimi zakazuie tez starostom hamowac wicin.

Trzydziesty pierwszy krola Je(g)o Mci Zygmunta Trzeciego pana oica nasze-go w Krakowie dany na pergaminie po rusku w roku tysiąc pięć set osmdziesiąt osmym m(iesią)ca marca dnia dwuziestego wtorego, którym podług kapturu Wołkowyskiego uwalnia tak zydy, iako y mieszcany nasze grodzienskie od dawania miarek w młynach naszych hospodarskich gdy dadzą dwanasie pieniędzy od beczki wszelakiego zboza y słodu dozwaliać wolne mliwo w młynach cu-dzych gdy nasze hospodarskie pustuią.

Trzydziesty wtory przywilej tegoz naiasnieiszego pana oica naszego po pol-sku na papierze dany w Krakowie roku tysiąc szesc set czwartego dnia osmna-stego m(iesią)ca augusta, którym zakazuie staroscie grodzienskiemu brac u mie-szczan naszych grodzienskich młynowe na moscie gdy przez pustowanie młynow [404] młynow naszych hospodarskich w cudzych młynach mielą.

Trzydziesty trzeci przywilej tegoz Jego Mci pana oycza naszego w Warszawie na papierze po polsku dany miesiąca marca dnia trzeciego roku tysiąc szesc set dziewiętego, którym takze wyciągac na moscie młynowego zakazuie, gdy na-sze hospodarskie pustuią, a mieszcianie grodzienscy w cudzych młnach mielą. Zakazuie takze wyciągac od soli cechowe(g)o więcey mimo ustawę nad siedm

pieniędzy nie kaze też bronic przystępu wicinom na brzeg niemenski tym, którzy domy y place swe nad Niemnem mają targowe też ceł niezwykłych wyciągac y krzywd zakazuie.

Trzydziesty czwarty tegoz krola Jego mci pana oycy naszego przywilej na pergaminie po rusku pisany z daty w Wilnie roku tysiąc szesc set pierwszego m(iesią)ca sierpnia czternastego dnia, którym dla spustoszenia y оголоzenia powiatow roznych w zywnosc też dla odięcia zywnosci narodowi krzescianskiemo na co zydzi roznemi sie fortelami zasadzaią, a dla pewniejszego płatu powinności tak do skarbu naszego iako y Rz(eczy)p(ospoli)tey a pomnozenia obywatelow miasta naszego Grodzienskigo świętey pamięci krol Je(g)o mci pan ociec nasz zakazał zydow grodzienskim jawnie potaicznie samym y przez obce osoby albo factory idąc za zwyczaiem innych miast kupczyc zbozem wszelakim y wodą spuszczać niedopuszcza, ani sledzi, soli y towarow lepszych nad drobne kramne rzeczy y szynki nazad idąc wodą kupczyc y targowac z utratą towarow połową na nas, połową na miasto nasze Grodzienskie y z winą do skarbu naszego tysiąca czerwonych złotych, czego urząd nasz mieyski y grocki grodzienski dogładac mają. Jakoz w tey mierze pokładali przed nami za tym przywileiem y decret najasniejszego krola Je(g)o Mci pana oycy nasze(g)o [404 адв.] w Wilnie stały w poniedziałek po gromnicach roku tysiąc szesc setnego wtorego za pozwem zydow naszych grodzienskich, którym ten przywilej stwierdzony iest y drugy tegoz krola Je(g)o Mci pana oycy naszego w Warszawie dnia dwudziestego piątego nowembra roku tysiąc szesc set iedenastego, którym warowano, aby zydzi zboza Niemnem na doł wszelkiego nie spuszczały y łądem nie prowadzili, ale tylko u mieszczań grodzienskich samych, a nie u kogo innego sol y sledzie kupowali, w gore ich y łądem ani sami, ani przez kogo innego nie prowadząc pod utraceniem towarow.

Trzydziesty piąty przywilej tegoz krola Je(g)o Mci pana oycy naszego po polsku na papierze pisany z daty w Warszawie dnia dziesiątego m(iesią)ca nowembra roku tysiąc szesc set iedenastego, którym pozwala krol Je(g)o m(osc) pan ociec nasz nie dawac podwod z Grodna, gdy potrzebuiący niema listu s kancelariej swieze(g)o z datą ymieniem y przewiskiem swym napisanego y który by był z okienkami, albo bez signetu nasze(g)o nakazuie też, aby potrzebuiący podwodne pieniądze dawali y konie nie daley ciągneli, albo y psowali nadzwyczaj pod karaniem.

Trzydziesty szosty przywilej tegoz najasniejszego krola Jego Mci a pana oycy nasze(g)o dany w Warszawie dnia dwudziestego m(iesią)ca augusta w roku tysiąc szesc set dwudziestym osmym, którym dla wybrukowania rynku y ulic w mieście naszym Grodzienskim wiecznie pozwolone iest myto brukowe od wozu towarem ladownego po dwa szelągi wiyąwszy stan szlachecky, duchowny y ich podwodniki lecz nie kupce.

Trzydziesty siedmy tegoz krola Je(g)o Mci a pana oycy naszego dany na papierze po polsku, który po smierci Hanusa Fanderberka raycy miasta nasze(g)o Grodna tar-

gowe rinkowe miastu naszemu Grodzienskiemu incorporuie od ludzi przyiedzcyh w rynku targuiących y towary przedaiących waruiąc to ze tego targowego rinkowego pisarze celni iako przed tym wybierali na mycie starym nie maią, ktorym przywileiem co od czego dawac maią dostatecznie opisano iest²⁸, [405] wszak ze po smierci Hanusa Fandeberka to na pospolity pozytek isc ma y na ozdobe miasta.

Trzydziesty osmy tegoz krola Je(g)o Mci a pana oyca naszego na papierze po polsku pisany z daty w Warszawie roku tysiác szesc set dwudziestego siodme(g)o m(iesiã)ca decembra dnia trzydziestego pierwsze(g)o, ktorym dla politowania miasta zniszczonego one od statiey wszelkiey, lezy y stanowiska zołnierzskiego uwalnia z daniem mocy na odpor na gwałtowniki y z zakazaniem hetmanom Wielkiego Xięstwa Litewskie(g)o zeby w Grodnie lezy nie ukazowali zołnierstwu wszelakiemu.

Trzydziesty dziewiãty przywilej naiasniejszego krola Je(g)o Mci Zygmunta Augusta dany mieszczanom naszym grodzienskim w Olkinikach po rusku na papierze roku tysiác pięc set dziewiędziesiątego m(iesiã)ca septembra dnia trzydziestego, ktorym sianozęc daie s płaceniem czynszu mieszczanow naszym grodzienskim w puszczy Jezerskiej im od krola Je(g)o Mci Alexandra nadaney y zawiedzioney.

Czterdziesty krola Je(g)o Mci Stephana po rusku na papierze dany w roku tysiác pięc set siedemdziesiąt wtorym m(iesiã)ca july dwudziestego siodme(g)o w Krynkach, azeby wszyscy w miescie mieszkaiące iednaką powinność czynili y ci tez ktorzi handle odprawuią w miescie y targi albo swebod miesckich uzywaią takze kturzy podane swoje maią pod nakazaniem staroscie, aby to exequował.

Przy ktorych przywileiach przed nami położonych maiestatu naszego prosili przerweczeni burmistrze, rayce, ławnicy y wszytko pospolstwo miasta naszego Grodzienskiego przez Pany Radne, duchowne y swieckie urzędniki nasze, abysmy im z łaski naszej y politowania one powagą naszą krolewską y mocą we wszelakich ich y szczegulnych punctach zamknieniach, conditiach, artykułach [405 адв.] y sprawach stwierdzili, umocnili y ugruntowali, takze y wszelakie ich ktore kolwiek maią prawnu pospolitemu nie przeciwnych zwycziach²⁹ takze ku ich lepszemu pozytkowi y porządkowi listow, decretow naiasniejszych przodkow naszych ferowanych. My tedy Władysław Czwarthy krol ozdoby y pozytkow mieszczanom naszym grodzienskim zycząc, aby tym sposobniejszi mogli byc do odprawowania powinności swey y poratowania sie. Wiedząc tez iz krolow i xiążąt cnota zalecensza bywa, gdy poddanym pozytku zycząc w sprawiedliwosci ich rządzą y tak zewnątrz od postronnych nieprzyiaciół onych obraniaiā, iako y wewnątrz w ich prawach y wolnosciach przymnazanie im czyniā. Przetoz my tak wszelkie wyz mianowane przywileia, listy, mandaty, decreta iako y te, ktorych przed nami nie pokładali, ale od przodkow antecessorow naszych krolow polskich y wielkich xiążąt litewskich nadane maią we wszelkich ich punctach, clausulach, conditiach y paragrafach mocą y powagą naszą krolewską stwierdzilismy ugruntowali y umocnili. Jakoz niniejszym listem naszym stwierdzamy gruntuiemy y umacniamy na wieczność. Nad to z osobliwej łaski naszej wszelakich ozdoby y pomnozenia temu miastu naszemu zycząc chcemy miec y postanowiamy,

aby starostowie grodzienscy tak teraznieyszy, iako y napotym będący mieszczan grodzienskich piechotą y czeladzią swą nie zarenkali, ani do karmienia ich przymuszali. Burmistrze, raice y urzędnicy inszi mieysci, a zwłaszcza ławnicy, aby w mieście nie we wsiach mieszkali y zeby s powinności urzędu swe(g)o tak bezpieczenstwa, iako rządow w mieście postrzegali w Prutcach puszczy od przodkow s. pamięci naszych sobie nadaney, aby wolne barcie mieli, które urząd mieiski ma rozporządzić, a iż przyjezdźcze ludzie na targach wielką przeszkodę handlami swemi czynią, przeto nie mają, kupczyc wyiawszy, podczas jarmarkow iż komornicy nasze przejazdami swemi zywność kładac sobie roskazują od te(g)o ciężaru to miasto uwalniamy i zeby cz³⁰ komornicy [406] w wybieraniu podwod według ordynatiew świętey pamięci przodkow naszych y constituty na seimie uchwalonych sie zachowali a iako domy, włoki y place, które ludzie stanu szlacheckiego trzymają iż są pod iurisdictionią mieiską, tak aby gdy podatki na seimie uchwalone będą do urzędu mieiskiego iako y czynsze do skarbu naszego przychodzące oddali postanowiamy y miec chcemy. Takze by zaden z mieszczan y stanu szlacheckie(g)o o dobra leżące pod iurisdictionią mieiską zapisow tak na wieczność, iako y na zastawie w ziemstwie, w grodzie, w trybunale, czynic nie wazył sie sub nullitate zapisu, ale³¹ in forofori na urządzie mieiskim sądu gainego powinni wszelkie swoje zapisy czynic. Jz zydzi w tym mieście zagęścili sie, siła przeszkody w pozywieniu krzescianom czynią, tedy nie mają więcey domow skupowac y dalej sie szerzyc, takze tez heretycy y shismaticy³² aby na urządach mieiskich nie bywali miec chcemy y postanowiamy. Jednak ze zachowując prawo nasze krolewskie wcale na co dla lepszey wiary przy podpisie ręki naszej pieczęc³³ Wielkiego Xięstwa Litewskiego zawiesic roskazalismy. Dan w Grodnie dnia iedenastego m(iesią)ca czerwca roku panskiego tysiąc szesc set trzydziestego trzeciego panowania krolewstw naszych polskiego pierwsze(g)o, a szwedzkiego wtorego roku.

Vladislaus Rex.

Marcyan Tryzna Referendarz y pisarz W(ielkieg)o X(ięstw)a L(itewskiego)o.

¹ Не сцяшаюць нават такія цікавыя спробы ўкласіць беларускі горад у сусветны кантэкст, як падручнік: Шыбека З. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет. Курс лекцый. Вільня, 2009.

² Галубовіч В. У. Кнігі запісаў Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага за час праўлення Уладзіслава IV Вазы як крыніца па гісторыі гарадоў Беларусі // Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гродна, 25–26 верасня 2009 г.) / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: І. Крэнь, І. Соркіна (адк. рэдактары) [і інш.]. Гродна, 2009. С. 112–125.

³ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. КМФ-18, адз. з. 106, арк. 398–406.

⁴ Калекцыя 114, вопіс 3, № 24, арк. 1–11: Копыский З. Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. Минск, 1975. С. 24; Rimša E. Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. Warszawa, 2007. P. 401.

⁵ Галубовіч В. У. Кнігі запісаў Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага... С. 113.

⁶ Radziwiłł A.S. Pamiętniki o dziejach w Polsce. T. 1. Warszawa, 1980. S. 307–308.

- ⁷ Ibid. S. 308.
- ⁸ Копыцкий З. Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии... С. 23–24.
- ⁹ Таксама. С. 24.
- ¹⁰ Тамсама.
- ¹¹ Акты Виленской археографической комиссии (далее – АВАК). Т. VII. Акты Гродненского гродского суда. Вильна, 1874. С. 59–61, 65–66, 85–89, 98–99, 125–134, 135–139.
- ¹² Місарэвіч Н. В. Магдэбургскае права на Беларусі. Манаграфія. Гродна. С. 46.
- ¹³ АВАК. Т. VII. Вильна, 1874. С. 59–112.
- ¹⁴ Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. I. Okresy bezkrólewí (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1696–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764). Opracował Henryk Lulewicz. Warszawa, 2006. S. 242–247.
- ¹⁵ Иванова Л. «Пункты заспакаення грэчаскай веры» // 3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі) / С. Марозава, Т. Казакоў, Ю. Бохан і інш.; Пад. рэд. М. В. Біча і П. А. Лойкі. Мн., 1996. С. 75.
- ¹⁶ Гардзеў, Ю. Магдэбургская Гародня (сацыяльная тапаграфія і маёмасныя адносіны ў 16–18 ст.). Гародня; Wrocław, 2008. С. 273.
- ¹⁷ *Гэта спалучэнне літар тут і далей перададзена з вялікай літары і не раскрываецца. У тэксце: msc ці m.*
- ¹⁸ *Так у тэксце.*
- ¹⁹ *Трэба: wystawic.*
- ²⁰ *Так у тэксце.*
- ²¹ *Трэба: małych.*
- ²² Пералічваюцца гарадзенскія старосты (дзяржаўцы): Алехна Судымонтавіч у 1458–1459 гг.; Станка Судывоевіч у 1463–1476 гг.; Ян Кучук у 1478 г.; Ян Насутовіч у 1479–1484 гг.; Аляксандр Юр’евіч Гальшанскі ў 1486–1505 гг. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II. Województwo Trockie XIV-XVIII wiek / pod red. Andrzeja Rachuby. Warszawa. S. 334–335.
- ²³ Ян Юр’евіч Забарэзінскі, староста гарадзенскі ў 1505–1508 гг. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II. Województwo Trockie... S. 335.
- ²⁴ *Трэба: mieszczan.*
- ²⁵ *Так у тэксце.*
- ²⁶ *Так у тэксце: sie напісана двойчы.*
- ²⁷ *Трэба: Krynkach.*
- ²⁸ На наступнай старонцы напісана – sano iest.
- ²⁹ *ia дапісана зверху.*
- ³⁰ *Так у тэксце.*
- ³¹ *ale напісана два разы*
- ³² *Трэба: schismaticy.*
- ³³ *Трэба: pieczęc.*

Горад і яго жыхары ў XIX–XX стст.

Сяргей Токць,
канд. гіст. навук (Гродна)

Царскае чыноўніцтва Горадні: структура, сацыяльнае паходжанне і асаблівасці штодзённага жыцця

Інкарпарацыя беларускіх земляў у склад Расійскай імперыі пасля падзелаў Рэчы Паспалітай у канцы XVIII ст. паклала пачатак фармаванню тут новай сацыяльнай групы – імперскага чыноўніцтва. Гэтая група была арганізаваная паводле фармальна-бюракратычных прынцыпаў, ужо выпрабаваных на той час многімі заходнееўрапейскімі краінамі. Характэрнымі рысамі дзяржаўнай бюракратыі з’яўляліся сістэматычны і іерархічны падзел працы паміж рознымі адгалінаваннямі дзяржаўнага кіравання; увядзенне фармальных прынцыпаў камплектавання і праходжання службы, а таксама ўзыходжання па кар’ернай лесвіцы; замена натуральнага жалавання сталымі грашовымі акладамі¹. Бюракратычная арганізацыя дзяржаўнага апарату ва ўмовах новага капіталістычнага грамадства, якое зараджалася тады ў Еўропе, аказалася больш эфектыўнай за ранейшыя феадальныя мадэлі. У XVIII ст. расійская манархія здолела адаптаваць да сваёй дэспатычнай сістэмы дзяржаўнага кіравання заходнееўрапейскія бюракратычныя ўзоры. Менавіта бюракратычны апарат у вялікай ступені забяспечваў мілітарную магутнасць Расійскай імперыі і яе здольнасць да знешняй экспансіі. У Рэчы Паспалітай у той жа час зрабіць гэтага не ўдалося. Моцная і цэнтралізаваная дзяржаўная бюракратыя тут не сфармавалася, што стала адной з галоўных прычын знікнення гэтай дзяржавы з палітычнай карты Еўропы.

Яшчэ Пётр I у 1722 г. зацвердзіў у Расіі адмысловую сістэму чыноў і рангаў, згодна якой уведзіліся 14 класаў. Апошнія адпавядалі вызначаным штатным пасадам у апарате дзяржаўнага кіравання, войску і пры царскім двары. Каб заняць пасаду, патрэбна было мець адпаведны чын, грамадзянскі, ваенны ці прыдворны. Атрымаць самы ніжэйшы грамадзянскі чын калежскага рэгістратара можна было толькі праз інстытут канцылярскіх служачых, якія выконвалі чарнавую руцінную працу па перапісцы службовых дакументаў². Праўда, асобы з вышэйшай адукацыяй адразу атрымлівалі гэты першы чын без знаходжання ў групе канцылярыстаў,

што спрыяла папулярнасці вышэйшых навучальных устаноў. І далей патрэбна было па чарзе прайсці праз усе класныя чыны, каб у лепшым выпадку развіцця кар’еры дасягнуць самых высокіх. Прычым тэрмін службы ў адным чыне, як і ў якасці канцылярскага служачага, залежаў ад саслоўнай прыналежнасці чалавека. Дваране мелі найлепшыя магчымасці для хуткага прасоўвання ўверх па службовай лесвіцы ў адрозненне ад прадстаўнікоў іншых саслоўных груп.

Да 1827 г. права паступлення на дзяржаўную службу ў Расійскай імперыі мелі прадстаўнікі ўсіх станаў грамадства, апроч прыгонных сялян³. Гэта стварала пэўны канал вертыкальнай сацыяльнай мабільнасці для ніжэйшых станаў, паколькі ўжо першы класны чын калежскага рэгістратара прыносіў асабістае шляхецтва, а чын калежскага асэсара – патомнае. Нашчадкі такога чыноўніка, народжаныя пасля прысваення яму гэтага класнага чыну ўжо карысталіся ўсімі правамі спадчыннага шляхецтва. Але ў красавіку 1827 г. быў прыняты царскі ўказ, які забараняў прымаць на грамадзянскую службу прадстаўнікоў падатных станаў (дзяржаўных сялян, мяшчан і г. д.), у выніку чаго гэтая служба станавілася прывілеям вышэйшых станаў грамадства. Праўда, застаўся адзін вынятак. І выхадзец з падатнага саслоўя мог паступаць на службу, калі здолеў атрымаць вышэйшую адукацыю. Але здаралася гэта вельмі рэдка. Пазнейшыя ўказы абмяжоўвалі магчымасці атрымання шляхецтва праз чыны, бо радавітая арыстакратыя баялася ўзмацнення канкурэнцыі з боку так званых «розначынцаў», але ўсё ж магчымасць прабіцца да вяршыняў з дапамогай дзяржаўнай службы існавала.

Гэтыя нормы і правілы, датычныя чыноўніцкай групы, пасля інкарпарацыі ў склад Расійскай дзяржавы распаўсюджваліся і на беларускія землі, дзе імперыя мусіла неадкладна выбудоўваць структуры свайго бюракратычнага апарату. Натуральна, што адразу паўстала кадравое пытанне: дзе ўзяць добранадзейных чыноўнікаў для новапаўсталых устаноў? Імператрыца Кацярына II загадала прызначаць у гэтыя ўстановы «людзей вядомых сваімі здольнасцямі і сумленнасцю, не выключаючы з іх ліку тых мясцовых жыхароў, у якіх больш прыязнасці і стараннасці да імперыі нашай заўважана будзе»⁴. Але адначасова прадпісвалася для арганізацыі справаводства на расійскай мове «канцылярскіх служачых набіраць з Маларасійскай, Тульскай, Калужскай і іншых губерняў»⁵. Такім чынам, асабовы склад дзяржаўнага апарату Расійскай імперыі ў Беларусі фармаваўся як з ліку мясцовых ураджэнцаў, якія дэманстравалі лаяльнасць да новай улады, так і з ліку чыноўнікаў, прысланых з усходу.

У 1802 г. была афіцыйна ўтворана Гарадзенская губерня . З гэтага часу і да 1915 г. (тады горад апынуўся ў зоне нямецкай акупацыі, а афіцыйна Гарадзенская губерня спыніла сваё існаванне ў 1917 г.) Горадня з’яўлялася

губернскім горадам, што аказвала вельмі істотны ўплыў на гарадское жыццё. Дзяржаўнае чыноўніцтва становіцца адной з сацыяльных групаў гарадскога насельніцтва, прычым яго колькасць і значэнне ўвесь час узрасталі. Натуральна, што гэтая група была вельмі неаднароднай, і паміж яе прадстаўнікамі часта пралягала вялізная сацыяльная, культурная і матэрыяльная адлегласць.

На вяршыні губернскай чыноўніцкай іерархіі знаходзіўся губернатар ці начальнік губерні. На свае пасады гэтыя высокапастаўленыя чыноўнікі прызначаліся самім імператарам паводле рэкамендацыі міністра ўнутраных спраў. Такім чынам, губернатар адказваў за сваю дзейнасць непасрэдна перад манархам і штогод дасылаў на імя цара справаздачы аб сваёй дзейнасці. Царскі «Наказ губернатарам» ад 1837 г. афіцыйна называў іх «гаспадарамі» губерняў, што падкрэслівала значэнне гэтай чыноўніцкай групы ў сістэме дзяржаўнага кіравання. Амерыканскі даследчык дзяржаўнага апарату Расійскай імперыі Рычард Робінс справядліва сцвярджаў, што «ў складзе адміністрацыйнай машыны... губернатары былі тымі ста ці каля таго вінтамі, на якіх яна трымалася. Дастаткова было выкінуць іх з машыны, і яна б развалілася⁶. Прычым абавязкі губернатара ў імперскім заканадаўстве акрэсліваліся настолькі шырока, што ён нёс адказнасць амаль за ўсё, што адбывалася ў падначаленай губерні. Расійскі даследчык Бліноў падлічыў, што ў сярэднім звычайнаму губернатару прыходзілася штодзённа падпісваць каля 270 папераў⁷. Натуральна, ён не мог унікаць ва ўсе справы і мусіў давяраць свайму апарату, які адыгрываў усё больш важную ролю ў мясцовым жыцці і становіўся ўсё больш разгалінаваным і шматлюдным.

Як падлічыў гарадзенскі гісторык Вячаслаў Швед, начальнікамі Гарадзенскай губерні ад 1803 г. да 1817 г. былі 36 чалавек⁸. Першы ж губернатар расіянін Дзмітры Кошалеў быў пазбаўлены сваёй пасады з прычыны гучнага карупцыйнага скандалу⁹, пазнаёміўшы такім чынам гарадзенцаў са спецыфікай расійскай бюракратычнай машыны. Наступны начальнік Васіль Ланскі паходзіў з вядомага расійскага дваранскага роду. У 1813 – 1816 г. на гэтай пасадзе знаходзіўся Карл Лешарн, а ў студзені 1816 г. гарадзенскім губернатарам стаў прадстаўнік старажытнага беларускага роду Ксаверы Друцкі-Любецкі, які меў вялікія зямельныя ўладанні ў Гарадзенскім павеце. Яго наступнікамі на губернатарскай пасадзе таксама былі выхадцы з мясцовай радавітай шляхты Станіслаў Урсын-Нямцевіч і Міхал Бутаўт-Анджэйковіч. Такім спосабам імперская ўлада імкнулася заваяваць давер мясцовых шляхецкіх элітаў і заручыцца іх лаяльнасцю адносна імперыі. Зрэшты, з гэтай задумы нічога не выйшла. Пасля паўстання 1830 – 1831 гг. мясцовыя ўраджэнцы ніколі ўжо не прызначаліся начальнікамі губерні. Гэтую пасаду з таго часу і да Першай

сусветнай вайны заўсёды займалі расіяне, альбо выхадцы з прыбалтыйскіх немцаў.

Пры ўсёй важнасці пасады губернатара ён быў толькі першым сярод чыноўнікаў даволі разгалінаванага апарату губернскага кіравання. З самога пачатку дзяржаўная адміністрацыя ў Горадні выбудоўвалася паводле ўжо існуючых у іншых губернях узораў. Вышэйшай дзяржаўнай установай у кожнай губерні лічылася губернскае праўленне. Першапачаткова гэтая ўстанова з'яўлялася толькі дарадчым органам пра губернатара. Паводле адміністрацыйнай рэформы 1845 г. яе значэнне фармальна ўзрасло і найбольш істотныя пытанні ўжо вырашаліся агульнай калегіяй губернскага праўлення ў складзе губернатара, віцэ-губернатара і дарадцаў праўлення, хаця, насамрэч, важныя рашэнні звычайна прымаў асабіста губернатар. Губернскае праўленне было адной з самых вялікіх паводле колькасці чыноўнікаў губернскіх устаноў. Толькі штатных пасадаў налічвалася болей за паўсотні, апроч таго былі яшчэ пазаштатныя пісары. Тут трэба адзначыць, што даволі вялікай паводле свайго штату ўстановай з'яўлялася і канцылярыя губернатара. Менавіта да дакументаў гэтай установы ў першую чаргу звяртаюцца гісторыкі, якія вывучаюць гісторыю Гарадзеншчыны ў перыяд Расійскай імперыі. У канцылярыі губернатара разглядаліся справы, якія тагачасная ўлада лічыла самымі важнымі для дзяржаўнага кіравання.

Віцэ-губернатар з'яўляўся другой па рангу асобай у губернскай чыноўніцкай іерархіі. Напачатку гэтыя службовыя асобы кіравалі казённымі палатамі, якія з'яўляліся галоўнымі фінансава-гаспадарчымі ўстановамі ў губернях і падпарадкоўваліся Міністэрству фінансаў. Чыноўнікі казёнай палаты, напрыклад, праводзілі перапісы абкладзенага падаткамі насельніцтва і арганізавалі збор падаткаў, яны ж займаліся канфіскацыяй маёмнасці удзельнікаў антырасійскіх паўстанняў. Галоўнымі павятовымі ўстановамі, падпарадкаванымі казённым палатам, з'яўляліся павятовыя казначэйствы. У 1845 г. віцэ-губернатара перайшлі ў губернскае праўленне, а на чале казёнай палаты з таго часу знаходзіўся старшыня, якога прызначаў імператар паводле прадстаўлення міністра фінансаў.

У 1840 г. былі ўтвораны адмысловыя палаты дзяржаўных маёмасцяў, якія падпарадкоўваліся новаўтворанаму міністэрству з такой жа назвай. На гэтыя ўстановы ўскладвалася кіраванне дзяржаўнымі вёскамі, лясамі і іншай «казёнай» нерухомай уласнасцю. Губернскія праўленні, казённыя палаты і палаты дзяржаўных маёмасцяў утваралі аснову адміністрацыйна-гаспадарчага апарату ў губерні.

Пасля інкарпарацыі беларускіх земляў у склад Расійскай імперыі ў найбольшай ступені мясцовыя асаблівасці і традыцыі захаваліся ў судовай сістэме. У губернскіх гарадах дзейнічалі Галоўныя суды, якія падзя-

ляліся на крымінальны і грамадзянскі дэпартаменты. На ўзроўні павеатаў крымінальныя справы разглядалі гродскія суды, а грамадзянскія – земскія павятовыя і падкаморскія суды. Суддзі і падсудкі ў гэтыя ўстановы абіраліся мясцовай шляхтай на яе сходах. Толькі пасля паўстання 1830 – 1831 гг. імперская ўлада распачала актыўную дзейнасць у кірунку уніфікацыі судовай сістэмы на беларускіх землях з цэнтральнымі губернямі імперыі. У 1840 г. было скасавана дзеянне Статута Вялікага княства Літоўскага, а судовая сістэма і парадак судаводства прыведзены ў адпаведнасць з цэнтральнымі расійскімі губернямі імперыі. Замест скасаваных гродскіх, земскіх і падкаморскіх судаў былі ўтвораны павятовыя суды. З таго часу сістэма губернскіх і павятовых дзяржаўных устаноў у беларуска-літоўскіх губернях практычна не адрознівалася ад расійскіх губерняў.

Найбольш падрабязныя звесткі пра дзяржаўных чыноўнікаў захоўваліся ў так званых паслужных фармулярных спісках. Дзякуючы гэтым дакументам можна даведацца пра саслоўнае паходжанне чыноўніка, узровень адукацыі, сямейнае і маёмаснае становішча, этапы службовай кар’еры, а таксама пра службовыя ўзнагароды і спагнанні. Дагэтуша гарадзенскіх чыноўнікаў больш-менш поўны збор фармулярных спіскаў захаваліся адносна 1827 г., які дазваляе атрымаць дастаткова яркае ўяўленне пра чыноўніцтва, як сацыяльную групу тагачаснай Горадні¹⁰. Губернатарам тады з’яўляўся сапраўдны стацкі дарадца (*действительный статский советник*) Міхал Бабяцінскі, які паходзіў са шляхты Віцебскай губерні. У 1827 г. яму было 54 гады. Бабяцінскі не належаў да ліку заможных губернатараў. Ён з’яўляўся ўладальнікам усяго 64 сялянскіх душ у Віленскім павеце. Пачаў сваю кар’еру Бабяцінскі яшчэ ў 1789 г. звычайным канцылярыстам у Суражскім павеце Віцебскай губерні. Праз 35 гадоў ён даслужыўся да пасады гарадзенскага губернатара. Такім чынам, Бабяцінскі ўвасабляў сабой тып небагатага шляхціца з усходняй Беларусі, які здолеў зрабіць паспяховую кар’еру на царскай чыноўніцкай службе і далучыцца да шэрагаў правінцыйнай бюракратычнай эліты.

Першым дарадцам Бабяцінскага быў Якаў Нечваладаў, які паходзіў з «малоросійскага шляхецтва». Вайсковую службу Нечваладаў пачаў яшчэ ў 1762 г. На пасадзе дарадцы гарадзенскага губернатара ён працаваў з 1814 г. У 1827 г. Нечваладаву было ўжо 73 гады¹¹. Самым малодшым жа паводле ўзросту дарадцам губернскага праўлення з’яўляўся калезскі асэсар Трафім Батвінка, які меў 39 год. Сваю службовую кар’еру Батвінка распачаў у Магілёўскім земскім судзе, таму, напэўна, і паходзіў ён з Магілёўшчыны. Батвінка з’яўляўся ўласнікам усяго 5 дваровых людзей. Яшчэ адзін дарадца губернскага праўлення калезскі дарадца Казімір Сядлецкі паходзіў з мясцовай шляхты і службовую кар’еру распачаў у Слоніўскім земскім судзе. З мясцовай шляхты паходзіў і сакратар губернскага праўлення

Андрэй Афанасевіч, які распачаў службовую кар’еру ў Ваўкавыскім земскім судзе. А яго намеснік Пётр Людагоўскі паступіў на службу ў губернскую паштовую кантору ў Магілёве ў 1802 г.

Пасаду губернскага пракурора займаў у 1827 г. калезскі дарадца Іван Сокалагорскі, які ў 1802 г. распачаў службу ў паліцыі горада Краменчуга. Тады яму было толькі 14 год. З 1822 г. ён ужо служыў у Горадні. Губернскі страпчы калезскі дарадца Дамінік Віганоўскі належаў да мясцовай шляхты. Ён меў ва ўласнасці ў Кобрынскім павеце 37 сялянскіх душ сумесна з братамі, скончыў Берасцейскае павятовае вучылішча, а на канцылярскую службу паступіў ў 1808 г.

Казённую палату ў 1827 г. узначальваў стацкі дарадца Рыгор Хадалей, якому было 60 год. Хадалей паходзіў са шляхты, валодаў фальваркам Шкодзішкі ў Віленскай губ., да паступлення ў грамадзянскую службу быў у войску. На пасадзе гарадзенскага віцэ-губернатара ён знаходзіўся з 1826 г. Дарадцам рэвізскага аддзела казённай палаты з’яўляўся доктар філасофіі Вікенці Свячынскі. Навуковую ступень ён атрымаў у Віленскім універсітэце, па сканчэнні якога працаваў настаўнікам фізікі і матэматыкі ў Віленскай губ. Увогуле чыноўнікі казённай палаты, якія мелі справу з фінансамі, падаткамі і г.д., звычайна, адрозніваліся больш высокім узроўнем адукацыі ў параўнанні са служачымі іншых ўстановаў.

Старшынёй першага (крымінальнага) дэпартаменту галоўнага суда з’яўляўся Карп Заленскі. На гэтую пасаду старшыню выбіраў мясцовая шляхта на губернскім сходзе. Заленскі меў 34 гады, валодаў маёнткам з 214 сялянскімі душамаі. У 1817 г. ва ўзросце 24 гадоў яго абралі ў межавы суд Кобрынскага павету. З гэтага часу пачалася кар’ера Заленскага ў выбарных установах. Засядальнікам гэтага ж дэпартаменту быў кандыдат філалогіі Віленскага універсітэта Вікенці Завадзкі, якому належаў у Ваўкавыскім павеце маёнтак з 200 сялянскімі душамаі. Завадзкі меў усяго 27 гадоў і распачаў сваю кар’еру ў 1824 г. у Ваўкавыскім межавым судзе. У лік чатырох засядальнікаў уваходзіў і татарын Якуб Адамовіч, уладальнік невялікага (22 души) маёнтка ў Гарадзенскім павеце. Адамовічу было 42 гады, яшчэ ў 1797 г. (г. зн. ва ўзросце 12 гадоў) ён паступіў на вайсковую службу.

Старшынёй другога (грамадзянскага) дэпартаменту Галоўнага суда быў Сцяпан Мікульскі, уладальнік даволі вялікага (489 сялянскіх душ) маёнтка ў Пружанскім павеце. Мікульскаму было 37 гадоў. У 1812 г. ён ваяваў на баку Напалеона супраць Расійскай імперыі, што, аднак, не зашкодзіла яму ў 1815 г. быць абраным у Галоўны суд. Засядальнікам гэтага дэпартаменту з’яўляўся Ігнат Кулакоўскі. Да гэтай надзвычай цікавай асобы мы яшчэ звернемся. Тады Кулакоўскаму было 27 год, яму належаў невялікі (27 душ) маёнтак у Пружанскім павеце.

Старшынёй губернскага гранічнага суда быў уладальнік маёнтка ў Берасцейскім павеце (189 душ) Іван Пуслоўскі. Суддзя гэтага суда Карл Мазеўскі ў 1812 г. ваяваў на баку Напалеона. Тады яму было 18 год. Ужо ў 1814 г. яго абралі ў межавы суд Гродзенскага павета, дзе яму належалі 140 сялянскіх душ.

Вельмі важную ролю ў сістэме дзяржаўнага кіравання ў той час адыгрывалі органы шляхецкага саслоўнага самакіравання. Яго кіраўніком з'яўляўся губернскі маршалак. У 1827 г. у Горадні на гэтай пасадзе знаходзіўся стацкі дарадца князь Канстанцін Чацвярцінскі, уладальнік маёнткаў Скідзель і Котра (1260 сялянскіх душ) у Гарадзенскім павеце. Чацвярцінскаму было 33 гады, у 1821 г. яго абралі павятовым маршалкам, а ў 1824 г. – губернскім. У 1827 г. гарадзенскім павятовым маршалкам з'яўляўся Карл Барконцкі, уладальнік 258 душ у Гарадзенскім і 536 у Кобрынскім паветах. Барконцкаму было 52 гады, ён служыў на выбарных шляхтай пасадах з 1801 г. Самым багатым землеўладальнікам сярод выбарных чыноўнікаў быў у Горадні старшыня павятовага межавога суда Міхал Лявіцкі, якому належалі 1512 сялянскіх душ.

Мясцовая шляхта выбірала таксама спраўнікаў і засядальнікаў земскага паліцэйскага суда. Гэта была галоўная паліцэйская ўстанова на ўзроўні павета. Паліцэйскім спраўнікам павета з'яўляўся ў 1827 г. тытулярны дарадца Адам Дабрылеўскі, якому належалі ўсяго 12 сялянскіх душ. Дабрылеўскі пачаў служыць канцылярыстам у павятовым судзе яшчэ ў 1797 г. Такім чынам ён належаў да першых набораў імперскага чыноўніцтва з ліку дробнай мясцовай шляхты. З 1816 г. Дабрылеўскі займаў пасаду гарадзенскага паліцэйскага спраўніка.

А вось гарадскіх паліцмайстраў – начальнікаў гарадской паліцыі – прызначаў урад. У Горадні гэтую пасаду займаў з 1808 г. калезжскі дарадца Пётр Высочын, які пачынаў сваю кар'еру на вайскавай службе і не належаў да мясцовых урадженцаў. Многія чыноўныя пасады сярэдняга ўзроўню займалі прадстаўнікі мясцовай дробнай шляхты. Так, казначаем павета быў Юзаф Ядкоўскі, павятовым страпчым Аляксандр Сезянеўскі, землямерам – Фелікс Сядлецкі.

Сярод штатнага губернскага і павятовага чыноўніцтва тагачаснай Горадні можна вылучыць тры групы. Першую, самую нешматлікую складалі прадстаўнікі вышэйшай губернскай бюракратыі – губернатар, віцэ-губернатар, дарадцы губернскага праўлення, паліцмайстар, якія былі прысланыя ў Горадню і з'яўляліся галоўнай апорай расійскага ўрада ў сістэме губернскага кіравання. Яны часта перамяшчаліся з месца на месца і таму звычайна мала чым былі звязаныя з Гораднёй ці іншым губернскім горадам. Хоць у 1827 г. сярод гэтых вышэйшых губернскіх чыноўнікаў трапілі яшчэ і прадстаўнікі мясцовай шляхты.

Другую групу складалі выбарныя шляхтай службовыя асобы – маршалкі, суддзі і падсудкі. Сярод іх былі прадстаўнікі знатных і багатых шляхецкіх родаў. Яны стваралі сапраўдную эліту мясцовага грамадства і мелі вялікі ўплыў на шляхецкае асяроддзе. У большасці гэтыя асобы жылі не ў Горадні (хоць часта мелі тут уласныя дамы), а ў сваіх вясковых маёнтках, альбо ў вялікіх гарадах, такіх як Вільня, Пецябург ці Варшава. У Горадню яны прыязджалі на судовыя сесіі ці на шляхецкія сходы.

І трэцюю групу складалі чыноўнікі сярэдняга і ніжэйшага ўзроўню губернскага і павятовага апарату, якія выконвалі важную ролю ў яго спраўным функцыянаванні. У большасці гэта былі прадстаўнікі мясцовай дробнай шляхты, для якіх дзяржаўная служба з’яўлялася добрай магчымасцю сацыяльнага поспеху і крыніцай матэрыяльнага дабрабыту. Ва ўмовах апазіцыйнасці мясцовых элітаў да Расійскай імперыі гэтае чыноўніцтва трапляла ў складаную сітуацыю. З аднаго боку яно знаходзілася пад моцнымі ўплывамі мясцовай памеснай шляхты, было выхавана ў польскамоўнай шляхецкай культуры, але, адначасова, павінна было дэманстраваць лаяльнасць да ўрада, каб не страціць сваіх пасадаў і крыніц існавання.

З ліку мясцовай засцянкавай шляхты рэкрутавалася большасць ніжэйшага губернскага і павятовага чыноўніцтва – канцылярскіх служыцеляў. Напрыклад, у 1830 г. 47 чыноўнікаў Гарадзенскай губерні былі прадстаўленыя да розных службовых узнагародаў¹². Сярод іх 45 мелі шляхецкае паходжанне, адзін быў сынам праваслаўнага святара і яшчэ адзін – салдацкім сынам. Толькі адзін з гэтых 47 чыноўнікаў распачаў службовую кар’еру па-за межамі губерні. Такім чынам, да паўстання 1830 – 1831 гг. ніжэйшае губернскае чыноўніцтва пераважна фармавалася з мясцовых ураджэнцаў, пераважна выхадцаў з небагатай засцянкавай шляхты.

Паўстанне 1830 – 1831 гг. стала няпростым выпрабаваннем для мясцовага чыноўніцтва. Паводле дадзеных губернскай адміністрацыі, у паўстанні прынялі ўдзел 30 чыноўнікаў, з іх 12 так званых чыноўнікаў «ад кароны» (якія прызначаліся на свае пасады вышэйшым начальствам), 9 выбарных шляхтай, 8 адвакатаў і 1 выбарны гараджанамі служачы¹³. Сярод гэтых паўстанцаў бачым, напрыклад, тытулярнага дарадцу з канцылярыі губернатара Канстанціна Парчэўскага, уладальніка маёнтка Жыдомля ў Гарадзенскім павеце. Але большасць губернскіх чыноўнікаў у часе паўстання захавала вернасць імперыі і пастанавіла не рызыкаваць сваімі пасадамі.

У красавіку 1832 г. быў выдадзены ўказ, які абвясчаў ільготы тым расійскім чыноўнікам, што згадзяцца служыць у «Літоўскіх» (да іх ліку афіцыйна адносілі Віленскую, Гарадзенскую, Ковенскую і Мінскую)

губ.¹⁴ Такім чыноўнікам аплачваўся праезд да месца службы, выдаваліся пад’ёмныя грошы на новым месцы, захоўвалася пенсія за ранейшую службу. Але гэта не прынесла заўважнага эфекту. Так, згодна з дадзенымі, якія сабраў у 1834 г. губернатар Міхаіл Мураўёў (будучы віленскі генерал-губернатар, які душыў паўстанне 1863 г.), у губерні налічвалася толькі 70 чыноўнікаў праваслаўнага веравызнання, прычым 43 з іх служылі ў Горадні і пераважна на кіруючых пасадах¹⁵. Сярод гэтых служачых амаль не было мясцовых ураджэнцаў. У другой палове 1830-х гг. у фармулярных спісках чыноўнікаў пачалі ўказваць і рэлігійную прыналежнасць, што раней не рабілася.

Але большасць дзяржаўных служачых і пасля паўстання складалі прадстаўнікі мясцовай шляхты каталіцкага веравызнання. У статыстычных дадзеных губернскай адміністрацыі за 1835 г. прыведзеная лічба 868 чыноўнікаў і членаў іх сем’яў, якія жылі ў Горадні. Усё насельніцтва горада на той час, паводле статыстычных дадзеных, складала 14 813 чалавек. Такім чынам, чыноўнікі разам з іх роднымі складалі 5,9 % насельніцтва горада. Апроч таго, у гэтай жа статыстыцы прыводзіцца лічба 282 канцылярскіх служыцеля. Магчыма, тут меліся на ўвазе дзяржаўныя служачыя, якія не мелі класных чыноў таксама разам са сваімі сем’ямі¹⁶. У такім разе ў суме колькасць служачых апарату дзяржаўнага кіравання і членаў іх сем’яў складала 1150 чалавек (7,8 % ад усяго насельніцтва Горадні).

Аднак дадзеныя тагачаснай статыстыкі вельмі часта выглядалі супярэчліва. Паводле паліцэйскай статыстыкі губерні за 1836 г. у Горадні налічвалася 11793 жыхара¹⁷. Розніца з вышэйпрыведзенымі дадзенымі за 1835 г. магчыма тлумачыцца тым, што ў паліцэйскай статыстыцы не ўлічваліся вайскоўцы. Чыноўнікаў жа і членаў іх сямей, паводле гэтых дадзеных, налічвалася 281 мужчына і 247 жанчын, што складала 4,5 % ад насельніцтва горада. У кожным выпадку чыноўнікі складалі ўжо значную групу ў сацыяльнай структуры і ўплывалі на характар гарадскога жыцця. Напрыклад, шляхты, паводле дадзеных за 1836 г., налічвалася ў горадзе толькі 95 мужчын і 113 жанчын, асобаў духоўнага стану – 66 мужчын і 37 жанчын.

У статыстычных дадзеных за 1833 г. прыводзіцца лічбы канцылярскіх служыцеляў у розных установах губернскага і павятовага кіравання. У казённай палатце іх налічвалася 82 (з іх 3 вольнанаемных), у губернскім праўленні – 58, у палатах крымінальнага і грамадзянскага суду – па 27, у шляхецкай дэпутацкай зборні – 24 (з іх 13 вольнанаемных), у ліквідацыйнай камісіі – 6, у межавым судзе – 10, у прыказе грамадскай апекі – 5, у паштовай канторы – 6, на мытні – 3, ва ўрачэбнай управе – 2, у канцылярыі павятовага шляхецкага маршалка – 3, у павятовым судзе – 12 (з іх 5 вольнанаемных) і яшчэ 8 адвакатаў, у гарадской паліцыі 5 (2 вольнанаемных), у земскім

судзе – 5, у магістраце – 5¹⁸. Такім чынам, толькі канцылярскіх служачых, якія займалі самую нізкую прыступку ў іерархіі адміністрацыйнага апарата і займаліся чарновай работай па перапісцы розных дакументаў, у горадзе налічвалася 288 асобаў.

Матэрыяльны ўзровень жыцця канцылярскіх служачых быў вельмі нізкім. Напрыклад, пісар ніжэйшага разраду атрымліваў у год жалавання 42 руб. і 28 руб. на набыццё абмундзіравання¹⁹. Выходзіла ў сярэднім 6 руб. у месяц. Па цэнам 1837 г. за такія грошы ў Горадні можна было купіць 30 кг масла, ці 35 кг свінога сала, ці 120 кг ялавічыны, альбо 3 вядра гарэлки. А патрэбна было яшчэ плаціць за кватэру, бо большасць канцылярскіх чыноўнікаў не належала да карэнных гарадзенцаў. Звычайна, гэта былі выхадцы з дробнай малазямельнай шляхты, для якіх не было магчымасцяў знайсці занятка і заробак у родных засценках ці суседніх панскіх маёнтках.

Непараўнальным было фінансавае забеспячэнне чыноўнікаў, якія займалі вышэйшыя губернскае пасады. Паводле штатнага раскладу 1837 г. губернатар атрымліваў 3397 руб. у год без уліку дадатковых выплатаў, якія ён, звычайна, меў. Гэта ў 500 разоў перавышала заробак канцылярскага служачага. У 1845 г. жалаванне начальнікаў губерняў было павялічана да 6296 руб.²⁰

Той факт, што большасць служачых губерnskіх і павятовых устаноў складалі выхадцы з мясцовай шляхты, выхаваныя ў польскай культуры, вельмі непакоіў расійскі ўрад. У 1842 г. віленскі генерал-губернатар Мірковіч загадаў начальніку Гарадзенскай губ. падаць дадзеныя пра колькасць «рускіх» (г. зн. праваслаўных) чыноўнікаў у губерні. Аказалася, што на той час у горадзе налічвалася 58 праваслаўных чыноўнікаў, сярод якіх былі сам губернатар Допельмайер, губернскі пракурор Ражноў, старшыня казёнай палаты Анісімаў, гарадзенскі паліцэйскі спраўнік Юдзін²¹. На жаль, нам нічога не вядома пра тое, як складваліся адносіны гэтых расійскіх у большасці сваёй служачых з іх калегамі мясцовага паходжання, а таксама з іншымі сацыяльнымі групамі гарадскога насельніцтва. У верасні 1842 г. упраўляючы Палаты дзяржаўных маёмасцяў пісаў губернатару, што «добрыя чыноўнікі, якія нядрэнна ведаюць расійскую мову, у Літоўскіх губернях каштуюць вельмі дорага, ды і высокія кошты на жыццёвыя прыпасы і кватэрнае памяшканне не заахвочваюць з расійскіх губерняў ехаць на жалаванне ў Літоўскі край на тыя ж пасады»²².

У спісе класных чыноўнікаў Гарадзенскай казёнай палаты за 1842 г. налічваліся 24 асобы²³. Старшыня палаты сапраўдны стацкі дарадца Вяленін паходзіў з расійскіх дваран і быў адзіным праваслаўным у кіраўніцтве гэтай установы. Дарадца рэвізскага аддзела Стычынскі атрымаў ступень доктара філасофіі ў Віленскім універсітэце, а потым працаваў настаўнікам фізікі і матэматыкі ў Віленскай гімназіі. Яго жонцы належалі 25 сялянскіх

душ у Гарадзенскім павеце. Губернскі кантралёр Міхневіч меў 60 душ сялян у Ваўкавыскім і Кобрынскім паветах, службовую кар’еру распачаў у Лідскім павятовым судзе. Губернскі казначэй калезжскі асэсар Лібер скончыў Слонімскае павятовае вучылішча. Асэсар палаты праваслаўны Мірановіч таксама належаў да мясцовых урадженцаў.

І ў 1850 г. сярод 26 канцылярыскіх чыноўнікаў казённай палаты амаль усе з’яўляліся мясцовымі ўрадженцамі²⁴. Паводле веравызнання гэтыя чыноўнікі падзяляліся на каталікоў (17), мусульманаў (6), праваслаўных (3). Непрапарцыянальна высокі адсотак мусульманаў (а ўсе яны былі мясцовымі татарамі) можна патлумачыць тым, што чыноўнікі татарскага паходжання вызначаліся добрасумленнасцю і цвярозым ладам жыцця, а гэтыя якасці мелі асаблівае значэнне для працы ў фінансавых установах. Паводле саслоўнага паходжання, акрамя шасці обер-афіцэрскіх дзяцей і аднаго штаб-афіцэрскага, а таксама аднаго выхадца з духоўнага стану, усе астатнія канцылярысты казённай палаты належалі да шляхецкага стану. Як ужо адзначалася, для чыноўнікаў казённай палаты ў параўнанні з іншымі губернскімі ўстановамі характэрным з’яўляўся высокі ўзровень адукаванасці: 11 з іх вучыліся ў Гарадзенскай гімназіі, 9 – у Свіслацкай, усе астатнія – у павятовых шляхецкіх вучылішчах і духоўных семінарыях.

У 1847 г. у губернскім праўленні налічваліся 94 чыноўнікі²⁵. Губернатарам тады з’яўляўся сапраўдны стацкі дарадца Фёдар Васькоў, які паходзіў з дваран Кастрамскай губ. (знаходзіўся на гэтай пасадзе з ліпеня 1844 г. па сакавік 1848 г.). Пасаду віцэ-губернатара займаў шляхціц каталіцкага веравызнання сапраўдны стацкі дарадца Ф. Янкоўскі. Ён скончыў Валынскае дваранскае вучылішча і паступіў на службу ў Беластоцкае абласное праўленне. У Беластоку Янкоўскі набыў двухпавярховы мураваны дом, а таксама 80 дзесяцін зямлі ў Беластоцкім павеце. Такім чынам, чыноўная кар’ера прынесла яму нядрэнны капітал. У 1838 г. Янкоўскага прызначылі на пасаду гарадзенскага віцэ-губернатара. Да ліку мясцовых урадженцаў належаў і старшы дарадца губернскага праўлення надворны дарадца Ф. Апанасовіч, які паходзіў з мясцовай дробнай шляхты праваслаўнага веравызнання. Сваю кар’еру Апанасовіч распачаў у Слонімскай земскай судзе, а потым перавёўся ў Горадню, дзе набыў ва ўласнасць драўляны дом. Жонка і дачкі Апанасовіча належалі да евангеліцкай канфесіі, а сын быў праваслаўным.

З сакавіка 1848 г. па май 1856 г. губернатарам быў генерал-лейтэнант барон Хрыстафор фон дер Ховен, які нарадзіўся якраз у год апошняга падзелу Рэчы Паспалітай. Ён паходзіў з нямецкай шляхты Курляндскай губ. і належаў да лютэранскага веравызнання²⁶. Скончыўшы кадэцкі корпус Ховен рабіў кар’еру вайскоўца, прымаў удзел у падаўленні паўстання 1830 г. Потым перайшоў на грамадзянскую службу, быў губернатарам у Варонежы

і Ноўгарадзе, а з 1844 г. стаў начальнікам Гарадзенскай губ. Фон дер Ховена у маі 1856 г. змяніў на пасадзе губернатара Іван Абрамавіч Шпэер, якому тады было 51 год²⁷. Гэта быў хіба адзіны габрэй (зразумела, ахрышчаны ў праваслаўе) сярод усіх царскіх губернатараў Горадні. Адукацыю Шпэер набыў ў марскім кадэцкім корпусе. Ён удзельнічаў у расейска-турэцкай вайне ў якасці марскога афіцэра, а з 1833 г. рабіў кар’еру на грамадзянскай службе. У 1853 г. стаў дырэктарам вучылішчаў Маскоўскай губ. Жонка Шпэера М. Норава мела ва ўласнасці 85 сялянскіх душ у Кастрамскай губ. і 189 у Маскоўскай. Гадавое жалаванне губернатара складала ў сукупнасці 6718 руб. Напэўна, гэтага для Шпэера было замала. У 1859 г. чыноўнік Калошын склаў рапарт пра службовыя злоўжыванні Шпэера і віцэ-губернатара Ражнова²⁸.

У лістападзе 1851 г. віленскі генерал-губернатар загадаў начальніку Гарадзенскай губерні падаць яму звесткі пра канфесійны склад чыноўнікаў²⁹. Паводле дадзеных, сабраных губернатарам, у губерні на той час налічвалася 1576 чыноўнікаў Канфесійны склад гэтага чыноўніцтва выглядаў наступным чынам: каталікі – 1281, праваслаўныя – 180, лютэране – 52, мусульмане – 41, іўдзеі – 21, армяне-грыгарыяне – 1. У губернскім праўленні, напрыклад, налічвалася 108 чыноўнікаў: 83 каталіка, 18 праваслаўных, 4 мусульман і 3 пратэстантаў.

Кадровая палітыка расійскага ўрада ўсё ж паволі прыносіла пэўныя вынікі. Напрыклад, калегія губернскага праўлення ў сярэдзіне 1850-х гадоў складалася ўжо выключна з прышлых чыноўнікаў праваслаўнага веравызнання. Віцэ-губернатарам быў Я. П. Ражноў. Няма дакладных звестак, адкуль ён паходзіў, але да Горадні паспеў паслужыць у Табольскай губ., на Каўказе, быў пракурорам у Віцебску, а з 1855 г. стаў гарадзенскім віцэ-губернатарам. Ражноў скончыў Харкаўскі ўніверсітэт са ступенню кандыдата. Зарабляў ён 2000 рублёў у год.

Старэйшым дарадцам губернскага праўлення з’яўляўся стацкі дарадца Белазерскі, які паходзіў з дваран Чарнігаўскай губ., але служыў у губерні ўжо з 1808 г. Такім чынам, ён належаў да адной з першых хваляў чыноўнікаў, якіх імперыя прысылала з усходу. Заробак Белазерскага склаў 1000 рублёў у год. Надворны дарадца Фермор скончыў юрыдычны факультэт Маскоўскага ўніверсітэта, а службовую кар’еру распачаў у Варонежскай губ. У Горадню пераехаў у 1848 г. Надворны дарадца Лазоўскі быў адзіным сябрам калегіі губернскага праўлення нешляхецкага паходжання. Ён з’яўляўся обер-афіцэрскім сынам, але здолеў скончыць юрыдычны факультэт ўніверсітэта Св. Уладзіміра ў Кіеве з навуковай ступенню кандыдата. Як і Фермор, Лазоўскі пачаў працу ў Варонежскай губ., потым яны абодва прадоўжылі службу ў Ноўгарадзе, а ў 1848 г. былі пераведзеныя ў Горадню. Фермор і Лазоўскі зараблялі па 900 рублёў у год. Яшчэ адзін

сябра калегіі губернскага праўлення калежскі сакратар Маслаў пачаў службовую кар’еру ў Пскоўскай губ. канцылярскім служачым, а потым служыў у розных установах Гарадзенскай губерні. У Кобрыне ён набыў ва ўласнасць драўляны дом. Маслаў таксама быў дваранінам і належаў да праваслаўнага вызнання.

Сакратаром губернскага праўлення ў сярэдзіне 1850-х гадоў быў каталік тытулярны дарадца Зальцман, які паходзіў з нямецкіх каланістаў. Зальцман здолеў паступіць у Маскоўскі ўніверсітэт, што дазволіла яму рабіць кар’еру на дзяржаўнай службе. Ён атрымліваў на сваёй пасадзе 505 рублёў жалавання у год. Увогуле, сярод канцылярскіх служачых губернскага праўлення на той час абсалютную большасць складалі мясцовыя ўраджэнцы, пераважна выхадцы з беднай засцянкавай шляхты. Толькі 9 чыноўнікаў з 61 (14,8 %) не мелі шляхецкага паходжання: трое былі обер-афіцэрскімі дзецьмі, канцылярыст Абрамовіч – штаб-афіцэрскім сынам, канцылярскі чыноўнік Артэцкі – сынам праваслаўнага святара, канцылярысты Біроцкі і Пратасевіч таксама паходзілі з духоўнага стану, калежскі сакратар Карпей пазначаны «іншаземцам», а канцылярскі чыноўнік Карпей (магчыма брат першага) паходзіў з «казённых» сялян. Амаль усе астатнія канцылярысты паходзілі з мясцовай дробнай шляхты каталіцкага веравызнання. Некаторыя, як канцылярыст Хлявінскі, не былі яшчэ зацверджаныя ў шляхецтве. Нагадаем тут, што расійскія ўлады ў той час праводзілі палітыку верыфікацыі шляхецтва, паводле якой дробная засцянкавая шляхта павінна была дакументальна пацвердзіць сваё высакароднае паходжанне. Толькі 8 чыноўнікаў (13,1 %) валодалі нерухомай зямельнай ўласнасцю. Прычым гэтыя былі пераважна невялікія валоданні. Напрыклад, столаначальнік калежскі сакратар Пачабут меў 40 дзесяцін зямлі ў Гарадзенскім павеце і 9 сялянскіх душ у Наваградскім.

Паліцэйскім земскім спраўнікам у Гарадзенскім павеце ў 1856 г. з’яўляўся надворны дарадца Ф. Ф. Магнус³⁰. Хоць ён і паходзіў з катэгорыі «іншаземцаў», але скончыў Гарадзенскую гімназію і пачаў службовую кар’еру з пасады справавода ў Гарадзенскай урачэбнай управе. Паводле веравызнання Магнус быў евангелікам. Гадавое жалаванне яго складала 428 рублёў. На сваёй пасадзе Магнус пратрымаўся да паўстання 1863 г.

У 1855 г. быў выдадзены сакрэтны загад імператара Мікалая I пра паступовую замену чыноўніцкіх пасадаў у «Заходніх» губернях рускімі служачымі і пераводзе чыноўнікаў мясцовага паходжання ў цэнтральныя расійскія губерні. Але смерць імператара і змены ва ўнутранай палітыцы Расійскай імперыі пасля паражэння ў Крымскай вайне затрымалі яго рэалізацыю на практыцы. У сакавіку 1857 г. віленскі генерал-губернатар Назімаў напісаў гарадзенскаму губернатару, што паводле меркавання ўрада гэты сакрэтны загад ужо не павінен мець сілы³¹.

Вядомы даследчык Гарадзенскай губерні Павел Баброўскі пісаў у сваім даследаванні пра мясцовых чыноўнікаў: «Вельмі мала служачых належыць да дваранства вялікарасійскіх, беларускіх (меліся на ўвазе Віцебская і Магілёўская губерні – С. Т.) і маларасійскіх губерняў: усе яны праваслаўнай веры, размаўляюць па-расійску і займаюць пераважна вышэйшыя службовыя пасады ў губерні і паветах. Усе ж чыноўнікі мясцовага паходжання, а таксама Польскага Каралеўства і сумежных так званых Літоўскіх губерняў размаўляюць па-польску, а расійскую мову ведаюць настолькі, каб весці на ёй справядства»³².

Баброўскі сцвярджаў, што службовае жалаванне складае галоўную крыніцу ўтрымання губернскіх чыноўнікаў, хаця некаторыя з іх мелі таксама прыбыткі ад маёнткаў, дамоў і капіталаў. У якасці прыкладу ён прыводзіў гарадзенскую казённую палату. У 1853 – 1857 гг. у гэтай установе, паводле дадзеных Баброўскага, служылі 128 чыноўнікаў і 7 ніжэйшых канцылярскіх служачых. На аплату іх працы выдаткоўвалася ў год 37292 руб., што складала 414 руб. ў разліку на аднаго чыноўніка. Старшыня палаты зарабляў 3104 руб., дарадца піцейнага аддзялення – 910 руб., ніжэйшы канцылярскі служачы – 96 руб. Розніца паміж вышэйшым і ніжэйшым акладамі складала 33 разы, а магла і павялічыцца да 83 разоў у выніку розных дадатковых выплатаў вышэйшаму начальству. Заробак старшыні казённой палаты раўняўся прыбытку ад даволі вялікага зямельнага маёнтка, заробак жа канцылярскага служачага адпавядаў даходам сярэдняй сялянскай гаспадаркі (натуральна, што толькі частку гэтых даходаў сяляне пераводзілі ў грошы). У 1858 г., як сцвярджаў Баброўскі, у губерні на ўтрыманне 1980 чыноўнікаў усіх дзяржаўных устаноў было выдаткавана 242 746 руб., што складала ў сярэднім 123 руб. на аднаго чалавека³³.

Павел Баброўскі, як і іншыя тагачасныя аўтары, амаль не пісаў пра лад жыцця гарадзенскіх чыноўнікаў, іх культуру і звычаі. Вельмі непрывабную характарыстыку чыноўніцтву падаў у сваіх мемуарах жыхар Віцебска Максіміліян Маркс: «Вышэйшыя чыноўнікі... былі рускія, якія прыехалі на службу і пазней звычайна перамяшчаліся ў іншыя месцы. Ніжэйшыя пасады займала чарнільная брыдота, якая складалася з рознага зброду і карысталася вельмі кепскай рэпутацыяй. Іх мянушка – «кручкі», і не адзін сумленны чалавек у самых крайніх абставінах не пайшоў бы службыць пісарам [...] у паліцмайстраў і спраўнікаў былі пад камандай апошнія прапойцы і бадзятгі, што страцілі ўсякае пачуццё чалавечай годнасці»³⁴.

Усё ж, напэўна, такі погляд на чыноўніцтва занадта катэгарычны. Сярод дзяржаўных служачых у беларускіх губернях, у тым ліку і сярод ніжэйшых канцылярскіх служачых, апроч, натуральна, злодзеяў і п'яніцаў, сустракаліся вельмі прыстойныя і таленавітыя людзі. Напрыклад, віцебскім віцэ-губернатарам быў аўтар і папулярнызатар беларускіх вершаў

Ігнат Манькоўскі, адзін з пачынальнікаў беларускай археалогіі і этнаграфіі Яўстах Тышкевіч працаваў у канцылярыі віленскага генерал-губернатара, публіцыст і даследчык Адам Кіркор служыў у віленскай казённай палаце, дробнымі служачымі былі пачынальнікі беларускай літаратуры Арцём Вярэга-Дарэўскі, Геранім Марцінкевіч, Вінцэнт Рэут, Фелікс Тапчэўскі.

Сярод гарадзенскага чыноўніцтва вельмі цікавай постаццю быў Ігнат Кулакоўскі. Ён паходзіў з сярэдняй шляхты Пружанскага павета, скончыў юрыдычны факультэт Варшаўскага універсітэта. Кулакоўскі цікавіўся гісторыяй і нават напісаў гістарычны нарыс Горадні (магчыма першы ў гісторыі), які, на жаль, не захаваўся³⁵. У 1834 г. Кулакоўскі даслаў на імя міністра народнай асветы запіску, у якой прапаноўваў увесці ў праграмы мясцовых навучальных устаноў «ясное, систематическое изложение [...] истории Западных губерний под исключительным названием истории Края», паколькі «события, относящиеся к Западным губерниям, обыкновенно или совершенно поглощены историею поляков или едва упомянуты в истории России, а потому доселе составляют в наших училищах науку, слабо занимающую юношество»³⁶. Акрамя таго ён выступаў за «тщательное изучение наречий», бо «простонародный язык – это граница, природою начертанная между народами». Па сутнасці, гэта была першая вядомая прапанова выкарыстання беларускай мовы (хоць сам тэрмін «беларуская» Кулакоўскі і не выкарыстоўваў) у народнай асвеце. Але такія асобы, як Ігнат Кулакоўскі, у чыноўніцкім асяроддзі сустракаліся вельмі рэдка.

Падзеі паўстання 1863 – 1864 г. карэнным чынам змянілі кадравую палітыку расійскага ўрада ў Беларусі, а таксама і асабовы склад устаноў мясцовага кіравання. Прызначаны ў траўні 1863 г. віленскім генерал-губернатарам Міхаіл Мураўёў загадаў падначаленым яму губернатарам у кастрычніку таго ж года прызначаць на ўсе паліцэйскія, а таксама іншыя найбольш адказныя пасады «абавязкова рускіх ураджэнцаў, а выключэнні дапускаць толькі ў адносінах асобаў, якія даказалі сваю несумненную адданасць ураду»³⁷. Праз год Мураўёў даслаў у Пецярбург адмысловую запіску, у якой прапанаваў замяніць «асобамі рускага паходжання вышэйшыя службовыя месцы, а таксама месцы асобных начальнікаў і тыя, якія знаходзяцца ў непасрэдным сутыкненні з народамі»³⁸. 22 траўня 1864 г. імператар Аляксандр II зацвердзіў гэтыя прапановы аб замяшчэнні ўсіх пасадаў, якія патрабуюць непасрэднага кантакту з насельніцтвам, расійскімі чыноўнікамі з «далейшай заменай рускімі і ўсіх астатніх чыноўніцкіх пасадаў»³⁹. Са студзеня 1864 г. прыезджым з Расіі чыноўнікам па загаду Мураўёва сталі даплачваць 50 % да іх акладаў з тых грошаў, якія спаганяліся з мясцовых памешчыкаў каталіцкага веравызнання. У 1866 г. у Гарадзенскай губерні такую даплату атрымалі 364 чыноўніка⁴⁰. Адначасова чыноўнікі каталіцкага веравызнання ў ма-

савым парадку звальняліся са службы. Паводле дадзеных за 1866 г., было звольнена 186 такіх чыноўнікаў⁴¹.

У выніку новай кадрвай палітыкі асабовы склад дзяржаўнага апарату на беларускіх землях хутка змяніўся кардынальным чынам. У Гарадзенскай губерні з 1863 па 1865 г. было прынятымі на службу 818 чыноўнікаў праваслаўнага веравызнання, большасць з якіх прыехалі ў Беларусь з расійскіх губерняў⁴². Фармулярныя спіскі даюць пэўнае ўяўленне пра тое, кім былі гэтыя людзі, адкуль яны прыехалі. Напрыклад, гарадзенскім паліцмайстрам у 1869 г. быў маёр Былінскі, які паходзіў з сярдніх памешчыкаў Палтаўскай губ., дзе яму належалі 230 дзесяцін зямлі. Гадавое жалаванне паліцмайстра складала 1200 рублёў⁴³. Паліцэйскім спраўнікам Гарадзенскага павета з'яўляўся калезскі саветнік Семяненка, які паходзіў з обер-афіцэрскіх дзяцей. Службовую кар'еру Семяненка распачаў ў 1831 г. як пісьмавод ваеннага начальніка ў Расіях Віленскай губ., пазней служыў у віленскай паліцыі⁴⁴. Яго памочнікам з'яўляўся палкоўнік Паль, лютэранін, сын настаўніка з Пецербургскай губ. Паль скончыў у Пецярбурзе Галоўнае інжынернае вучылішча, служыў у Тыфлісе, Варшаве, Берасці, а таксама ў Сібіры і Пецярбурзе. У 1863 г. Паль пераехаў па закліку Міхаіла Мураўёва ў Беларусь, дзе паступіў на паліцэйскую службу.

Павятовым суддзёй у Гарадзенскі павет у 1864 г. быў прызначаны надворны дарадца Галынскі, які паходзіў з духоўнага стану Падольскай губ. і скончыў там духоўную семінарыю. Зарабляў Галынскі 514 рублёў у год. Яго жонцы належаў дом у далёкім Кішыніве⁴⁵. Напэўна, матывы, якімі кіраваліся гэтыя чыноўнікі, прымаючы рашэнне ехаць у Беларусь, былі розныя. Несумненна, адыгрывала ролю магчымасць больш высокага заробку і больш хуткай кар'еры. Так, у 1864 г. кастрамскі губернатар пераслаў у Горадню прашэнне калезскага рэгістратара Калагрыўскага уезда Няўзорава, у якім той пісаў: «В настоящее время я без всякой должности по причине многолюдства чиновников и преобразования присутственных мест в здешней губернии»⁴⁶.

Прыезджыя чыноўнікі не вызначаліся асаблівай добрасумленнасцю і з лёгкасцю займаліся хабарніцтвам і іншымі злоўжываннямі. У верасні 1864 г. гарадзенскі губернатар пісаў ваенным начальнікам паветаў: «Да ведама галоўнага начальства дайшло (меўся на ўвазе віленскі генерал-губернатар – С. Т.), што многія з паліцэйскіх чыноўнікаў рускага паходжання, у асабліваці станаваыя прыставы і гарадавыя дазваляюць сабе розныя злоўжыванні і пераважна аддаюцца хабарніцтву»⁴⁷.

Тым не менш многія чыноўнікі каталіцкага веравызнання і мясцовага паходжання працягвалі працаваць у дзяржаўных установах, паколькі іх проста не было кім замяніць. У сакавіку 1865 г. віленскі генерал-губернатар

загадаў начальніку губерні падаць яму спіс «почтовых служителей и чиновников польского происхождения с отметкою о степени их благонадежности»⁴⁸. Гарадзенскі губернатар падаў такі спіс, які ўключаў 48 чалавек, з пацвярджэннем поўнай добранадзейнасці азначаных чыноўнікаў. У кастрычніку 1865 г. генерал-губернатар Каўфман пісаў у Горадню, што «как в казенной палате, так и в казначействах находится весьма много чиновников римско-католического исповедания»⁴⁹. Начальнік края рэкамендаваў гарадзенскаму губернатару «заменить католиков православными в том по крайней мере размере, чтобы число православных превышало число католиков».

Пазбаўленне магчымасці службы ў дзяржаўнай установе для многіх мясцовых чыноўнікаў азначала страту адзінай крыніцы прыбыткаў. Як мы ўжо адзначалі, у большасці яны паходзілі з беднай засцяпковай шляхты. Віленскі генерал-губернатар Баранаў пісаў у чэрвені 1867 г.: «В последнее время поступает в управление мое немало прошений от лиц польского происхождения из дворян, принявших православие, о предоставлении им служебных должностей»⁵⁰. Начальнік краю загадаў сабраць падрабязныя звесткі пра такіх неафітаў. Усяго ў Гарадзенскай губерні іх аказалася 192, з іх 12 пражывалі ў Горадні і 10 – у павеце⁵¹. Перамена веравызнання выклікала рашучае асуджэнне з боку блізкага асяроддзя, сяброў і часта сваякоў. Вышэйшае начальства нават аказвала моцны ўплыў на асабістае жыццё сваіх падначаленых па-за службай. Так, па сутнасці, пад забаронай аказаліся шлюбы праваслаўных чыноўнікаў з каталічкамі. У лютым 1865 г. віленскі генерал-губернатар дазволіў пісару Слонімскай воласці Івану Казакову ўзяць шлюб з каталічкай толькі з той умовай, калі жонка абавязкова пяройдзе ў праваслаўе⁵².

У верасні 1867 г. віленскі генерал-губернатар рэкамендаваў начальніку губерні «позаботиться о устройстве православных чиновников [...] между тем как еще довольно значительное число должностей в губернии занято лицами польского происхождения»⁵³. У канцылярыі губернатара быў складзены спіс такіх чыноўнікаў праваслаўнага веравызнання, якія засталіся без пасадаў. У гэты спіс уключылі 19 асобаў, пазначыўшы, што «из них 9 мало- и неспособны, пьяницы или состоят под судом»⁵⁴.

Паводле дадзеных губернскай статыстыкі, у 1867 г. у Гарадзенскай губерні налічвалася 815 457 жыхароў⁵⁵. Чыноўнікаў «ад кароны» разам з іх жонкамі і дзецьмі налічвалася 2981 чалавек (1614 мужчын і 1367 жанчын). Гэтая лічба складала 0,37 % ад усяго насельніцтва. Прычым 784 чыноўнікі і іх родныя мужчынскага полу (26 % ад іх агульнай колькасці) пражывалі ў Гарадзенскім павеце (а па сутнасці – у Горадні).

Кардынальныя змены чыноўніцкага корпусу ў 1860-я гады вызначылі аблічча гарадзенскага чыноўніцтва на наступныя 50 год. Мясцовая шлях-

та каталіцкага веравызнання, якая пастаўляла большасць кандыдатаў у губернскія і павятовыя ўстановы да паўстання 1863 г., цяпер, за малымі выключэннямі, не мела магчымасці патрапіць на дзяржаўную службу. Большасць кіроўных пасадаў займалі прысланыя з расійскіх губерняў чыноўнікі, а на ніжэйшыя пасады рэкрутаваліся выхадцы з мясцовага праваслаўнага асяроддзя. Спачатку гэта былі пераважны прадстаўнікі духоўнага стану, а з цягам часу – сяляне.

Колькасць служачых дзяржаўнага апарату ўзрастала на працягу другой паловы XIX ст. Паводле дадзеных Усеагульнага перапісу насельніцтва 1897 г. у Гарадзенскай губ. налічвалася 2803 прадстаўнікі дзяржаўнай адміністрацыі, судоў і паліцыі, а ў самой Горадні – 733. Большасць з іх падчас перапісу прызнала роднай мовай «вялікарусскую» – 363, беларускую мову назвалі роднай 187 чалавек, польскую – 156, «маларускую» – 10, габрэйскую – 14, нямецкую – 3⁵⁶.

Звернемся да фармулярных спіскаў гарадзенскіх чыноўнікаў мяжы XIX – XX ст. Губернатарам тады быў камергер імператарскага двара і сапраўдны стацкі дарадца Мікалай Урусаў, які паходзіў з расійскага княжага роду. Жалаванне Урусава складала 5 тыс. руб. і яшчэ ён атрымліваў 5 тыс. руб. так званых «сталовых». Гэта былі вялікія грошы. Урусава належалі ў Екацярынаслаўскай губ. 1054 дзес. зямлі, а яго маці – 4896 дзес. у Сібірскай губ. Жонкай губернатара была фрэйліна двара і дачка гофмайстра (прыдворны чын) Вера Аляксеева. Такім чынам, Мікалай Урусаў належаў да эліты расійскай арыстакратыі. Ён скончыў прэстыжны Аляксандраўскі ліцэй і ў 1885 г. распачаў кар’еру на грамадзянскай службе. У 1894 г. Урусава прызначылі начальнікам Уладзімірскай губ., а ў 1901 г. ва ўзросце 38 гадоў ён стаў выконваючым абавязкі гарадзенскага губернатара⁵⁷. Праўда, праз год Урусава прызначылі ўжо начальнікам Палтаўскай губ., а яго змяніў на пасадзе губернатара Пётр Сталыпін. Урусаў паспеў адзначыцца яшчэ і тым, што напісаў аналітычную запіску ў Пецярбург, у якой даказаў немагчымасць увядзення ў Гарадзенскай губ. выбарных земскіх устаноў⁵⁸.

Віцэ-губернатарам на пачатку XX ст. з’яўляўся Мікалай Дабравольскі, які таксама меў чын камергера двара і сапраўднага стацкага дарадцы. Дабравольскі атрымліваў 2200 руб. жалавання і 2200 руб. сталовых. Ён купіў у Смаленскай губ. 400 дзес. зямлі, і яшчэ 400 дзес. у той жа губерні належала яго жонцы. Віцэ-губернатар скончыў юрыдычны факультэт Пецярбургскага універсітэта са ступенню кандыдата права і ў 1877 г. распачаў кар’еру ў пракурорскіх установах сталічнай губерні. Потым служыў на Валыні, у Кіеве і ў Рызе. У 1897 г. ва ўзросце 43 гадоў Дабравольскага прызначылі на пасаду гарадзенскага віцэ-губернатара. Жонкай Дабравольскага была княжна Вольга Друцкая-Сакалінская⁵⁹.

У 1899 г. Дабравольскага змяніў на пасадзе віцэ-губернатара Віктар Лішын, які належаў да багатых землеўласнікаў Чарнігаўскай губ., дзе ён набыў ва ўласнасць 1250 дзес. зямлі. Скончыўшы корпус пажоў пры імператарскім двары, Лішын паступіў у кірасірскі гвардзейскі полк, а ў 1881 г. распачаў кар’еру на грамадзянскай службе на пасадзе міравога пасярэдніка. Жанаты ён быў на дачцы генерал-лейтэнанта Вользе Бяляўскай.

Дарадца калегіі губернскага праўлення стацкі дарадца Іван Яноўскі скончыў элітарны юрыдычны ліцэй князя Безбародкі. Службу распачаў у судовай палаце Падольскай губ. Яноўскі быў жанаты другім шлюбам на дачцы ўпраўляючага акцызнымі зборамі Варшаўскай губ. Яшчэ адзін сябра калегіі губернскага праўлення надворны дарадца Уладзімір Яроменка быў сынам стацкага дарадцы. Ён скончыў гісторыка-філалагічны факультэт універсітэта Св.Уладзіміра ў Кіеве са ступенню кандыдата. У 1890 г. ва ўзросце 24 гадоў быў прызначаны чыноўнікам для асобых даручэнняў пры гарадзенскім губернатара. Заробак Яроменкі складаў 1800 руб. у год. Ён набыў ва ўласнасць у Ваўкавыскім павеце маёнткі Войткавічы (982 дзес.) і Міхайлаўшчына (22 дзес.). У губернскім праўленні канцылярыстам служыў яго малодшы брат Леанід (1875 г.н.).

Такім чынам, усе вышэйназваныя чыноўнікі належалі да эліты губернскай бюракратыі. Высокія аклады дазвалялі ім укладваць грошы ў нерухомасць, найперш купляць зямельныя маёнткі, і далучацца да ліку багатых землеўласнікаў імперыі. Гэтыя высокапастаўленыя чыноўнікі былі мала звязаныя з Горадняй, якая з’яўлялася для іх толькі этапам чыноўнай кар’еры. Доўга тут ніхто з іх не затрымліваўся, паколькі частыя пераводы з месца на месца ўяўлялі сабой звычайную практыку ў гэтым асяроддзі. Нават калі яны, як, напрыклад, Уладзімір Яроменка, куплялі тут зямлю, дык звычайна аддавалі яе ў арэнду, а самыя не жылі ў вясковых маёнтках.

Да катэгорыі прыезджых чыноўнікаў належалі і многія тэхнічныя спецыялісты. Напрыклад, губернскі ветэрынар стацкі дарадца Іван Юдзін меў у Сібірскай губ. 37 дзес. зямлі, скончыў Казанскі ветэрынарны інстытут. У 1881 г. ва ўзросце 27 гадоў прыехаў у Горадню. Зарабляў 1500 руб. і вёў халасцяцкі лад жыцця. Губернскі інжынер Васіль Нябольсін меў 72 гады і належаў да найстарэйшых, паводле ўзросту, высокіх губернскіх чыноўнікаў. Паходзіў ён з Разанскай губ. і скончыў будаўнічае вучылішча Галоўнага ўпраўлення шляхоў зносін. Служыў архітэктарам у Маскоўскай, Уладзімірскай, Харкаўскай губ. У 1873 г. атрымаў прызначэнне на пасаду галоўнага інжынера Гарадзенскай губерні і з таго часу служыў у Горадні. Яго гадавы заробак складаў 1513 руб. Жонкай Нябольсіна была дачка тайнага дарадцы (адзін з вышэйшых чыноў у сістэме Расійскай імперыі) Сафія Смірнова, яны мелі сына і трох дачок. Сын Уладзімір скончыў

універсітэт Св. Уладзіміра ў Кіеве са ступенню кандыдата права і ўжо таксама знаходзіўся на дзяржаўнай службе.

Губернскі архітэктар Мікалай Раманаў паходзіў з обер-афіцэрскіх дзяцей. Ён скончыў Інстытут грамадзянскіх інжынераў і ў 1887 г. ва ўзросце 24 гадоў паступіў на службу ў Гарадзенскую губерню. Ажаніўся Раманаў з удавой надворнага дарадцы Сафіяй Главацкай. Такім чынам, гэтая група чыноўнікаў-спецыялістаў з высокімі заробкамі выглядала менш мабільнай, чым вышэй разгледжаны асяродак вышэйшай губернскай бюракратыі. Многія з гэтых чыноўнікаў-спецыялістаў пасля вышэйшых навучальных устаноў увесь час служылі ў Горадні. У большасці яны дамагліся свайго статусу дзякуючы ўпартай працы і каштоўным тэхнічным ведам. Разам з тым, дадзеныя пра сямейны стан разгледжаных чыноўнікаў сведчаць, што яны ўжо ўтваралі дастаткова замкнёную карпаратыўную групу, жаніліся пераважна з прадстаўнікамі сваёй чыноўніцкай касты, іх дзеці таксама ішлі на дзяржаўную службу.

Чыноўнікі канцылярыі губернскага праўлення стваралі групу сярэдняга губернскага чыноўніцтва, болей звязаную з Гораднем. У большасці гэта былі мясцовыя ўраджэнцы, выхадцы з асяроддзя праваслаўнага духавенства. Сакратаром губернскага праўлення з'яўляўся сын святара надворны дарадца Якаў Артэцкі (1831 г.н.), які скончыў Літоўскую духоўную семінарыю і з 1853 г. служыў у гарадзенскім губернскім праўленні. Заробак Артэцкага складаў 900 руб. у год. На Полацкай вуліцы ён меў мураваны дом з мезанінам і «халодныя» пабудовы. Дачка Артэцкага (сам ён ужо быў удаўцом) выйшла замуж за штабс-капітана Веніковіча⁶⁰. Сынам святара быў і старшы справавод будаўнічага аддзела губернскага праўлення Аляксандр Васінскі (1846 г.н.), які меў на Падольнай вуліцы двухпавярховы дом (першы паверх быў мураваны, а другі – драўляны) з мезанінам і пляц плошчай 492 сажні, апроч таго яшчэ два незабудаваных пляцы на Купецкай вуліцы. Васінскі скончыў Мінскую духоўную семінарыю і з 1870 г. служыў у губернскім праўленні⁶¹.

Старшы справавод Зянон Баяроўскі паходзіў са шляхты Берасцейскага праўлення і меў ва ўласнасці ў Кобрынскім павеце 94 дзес. зямлі. Ён скончыў Беластоцкую гімназію і паступіў на дзяржаўную службу. Несумненна, Баяроўскі належаў да ліку мясцовых чыноўнікаў каталіцкага веравызнання, якія захавалі свае пасады дзякуючы пераходу ў праваслаўе. Яго заробак складаў 750 руб. у год, яму належаў у Горадні мураваны дом. Баяроўскі ажаніўся з дачкой тытулярнага дарадцы Марыяй Шырынскай і меў чатырох сыноў. Усе яны на той час служылі ў войску, ці вучыліся ў вайсковых вучэльнях.

На жаль, нам вельмі мала вядома пра тое, як чыноўніцтва праводзіла свой вольны час. Можна меркаваць, што для вышэйшых губернскіх

чыноўнікаў адным з папулярных месцаў адпачынку з'яўляўся Высакародны сход («Благородное собрание»), дзе збіраліся прадстаўнікі мясцовых элітаў, каб, у першую чаргу, бавіць час за гульнёй у карты.

Дзяржаўныя служачыя буйнейшага ў губерні павятовага горада Беластока нават заснавалі ўласны гурток для адпачынку пад назвай «Адпачынак» («Отдых»). Летам 1900 г. паліцмайстар Мятленка звярнуўся да губернатара з просьбай аб заснаванні гэтага гуртка, прывёўшы пры гэтым наступныя аргументы: «У беластоцкі Высакародны сход здаўна ўжо пачалі дапускаць габрэяў, што для некаторых асобаў, якія займаюць у горадзе высокае службовае і грамадскае становішча, вельмі непажадана, паколькі ў час адпачынку ім міжволі прыходзіцца сустракацца ў клубе з габрэямі, і вось склалася карпарацыя, што задалася мэтай адасобіцца ад габрэяў»⁶². Але гэтая мэта ў статуце новага клубу не агаворвалася, «паколькі многія з удзельнікаў маюць сталыя дзелавыя сувязі з габрэямі і не жадаюць настройваць апошніх супраць сябе»⁶³.

Як можна меркаваць, гэты чыноўніцкі клуб «Отдых» функцыянаваў да таго часу, пакуль у 1912 г. габрэй-домаўладальнік не адмовіў у арэндзе памяшкання. Тады кіраўніцтва клубу зноў звярнулася да губернатара за дапамогай, сцвярджаючы, што «Адпачынак» – «адзінае месца ў Беластоку, дзе можна рускаму чалавеку знайсці адпачынак сярод блізкіх яму духам людзей» і, што толькі гэты гурток «дае рускаму духу існаваць на ўскраіне»⁶⁴. Праўда, як аказалася, самай папулярнай формай адпачынку для «рускага духу» стала гульня ў карты. У снежні 1912 г. губернатар нават атрымаў калектыўную скаргу ад чыноўніцкіх жонак, што іхнія мужы трацяць у клубе вялікія грошы, і «таксама гэтая згубная гульня адмоўна ўплывае на працаздольнасць многіх чыноўнікаў і тым самым прыносіць шкоду ўраду»⁶⁵. Паліцмайстру прыйшлося апраўдвацца перад губернатарам, што чыноўнікі займаюцца ў клубе не толькі гульнёй у карты, якая прынесла гуртку ў 1912 г. 3082 руб. прыбытку (на набыццё новых картаў было патрачана 1034 руб.), але і рознымі карыснымі справамі. Так, у клубе існавала бібліятэка, у якой мясцовыя чыноўнікі маглі пачытаць, напрыклад, такія часопісы, як «Вестник Европы», Русское богатство», «Исторический вестник», «Современный мир», «Старые годы», «Пробуждение», «Синий журнал», «Огонек», «Нива», «Ополон», «Новое время», «Варшавский дневник», «Речь», «Русское слово», «Виленский вестник», «Голос Белостока», «Северо-Западная жизнь»⁶⁶. Невядома, ці існавала штосьці падобнае ў Гародні. Тым болей, што дзяржаўных чыноўнікаў было тут значна больш, чым у Беластоку. Але, напэўна, любімымі заняткамі і тут былі карты і більярд.

Фармулярныя спіскі губернскіх чыноўнікаў мяжы XIX – XX ст. адлюстроўваюць таксама працэс фармавання новай групы мясцовых служачых дзяржаўнага апарату. Гэта былі чыноўнікі сялянскага паходжання. Па-

літыка расійскага ўрада, якая блакавала доступ на дзяржаўную службу дробнай шляхце каталіцкага веравызнання, стварала магчымасці для заможных і амбітных сялян прывольнага вызнання. Такія чыноўнікі станаўлілі на пачатку ХХ ст. больш паловы канцылярскіх служачых губернскага праўлення, пераважалі сярод служачых паліцыі і іншых устаноў. Напрыклад, урадженец Наваградскага павета Мінскай губ. Бабко скончыў Маладзечанскую настаўніцкую семінарыю, потым служыў у войску. У 1887 г. уладкаваўся на службу ў гарадзенскае губернскае праўленне, дзе даслужыўся да пасады бухгалтара і чына калезскага рэгістратара. Паказальна тое, што цяпер ён пісаўся ўжо Бабкоўскім. Канцылярскі чыноўнік Емельян Бязюк паходзіў з вёскі Крывая Бельскага павета, дзе меў 16,5 дз. зямлі. Ён скончыў Бельскае павятовае вучылішча і працаваў народным настаўнікам у Цэханаўцы. З 1895 г. Бязюк уладкаваўся ў губернскае праўленне. Ажаніўся ён на мяшчанцы лютэранскага веравызнання Адальфіне Лявольд, у іх было шасцёра дзяцей, ахрышчаных у прывольнае.

Класічным прыкладам можа паслужыць службовая кар’ера калезскага рэгістратара Іван Жука (1853 г.н.). Сялянскі сын, ён здолеў скончыць Ваўкавыскае павятовае вучылішча, працаваў паштальёнам у Пружанах, потым паліцэйскім ураднікам у Ваўкавыскім павеце, у 1881 г. Жук стаў паліцэйскім прыставам у Берасці, дзе здолеў, як запісана ў фармуляры, выкрыць «цярэспальскую» банду, у 1886 г. стаў памочнікам прыстава ў Бельскім павеце, праз два гады – прыставам у Кобрынскім, а потым Пружанскім паветах. За нейкую службовую правіннасць яго адхілілі ад пасады і прыпісалі ў сяляне Міжэрыцкай воласці Ваўкавыскага пав. Але ў 1899 г. яго прынялі ў штат губернскага праўлення.

Продкі канцылярскага служачага губернскага праўлення Леаніда Свёклы былі прыгоннымі сялянамі ў вёсцы Гліняны і служылі на прывілеяваных пасадах у маёнтку Скідаль князя Чацвярцінскага. Ужо тады яны былі заможнымі сялянамі, пра што сведчыць той факт, што Свёклы першымі сярод сялян пачалі ставіць мураваныя помнікі на скідальскіх помніках. Пасля рэформы 1863 г. Свёкла стаў валасным пісарам і здолеў накіраваць на гэтай пасадзе немалы капітал. У фармуляры Леаніда Свёклы ўжо было запісана, што ён паходзіць з мяшчан Горадні⁶⁷. Ён скончыў Сакольскае павятовае вучылішча і ў 1899 г. ва ўзросце 18 год уладкаваўся ў губернскае праўленне.

Можна меркаваць, што гэтыя чыноўнікі сялянскага паходжання ў большасці былі вернымі слугамі імперыі і падзялялі ідэі заходнерусізму. Яскравым прыкладам тут з’яўляецца ўрадженец вёскі Навасёлкі Гарадзенскага павета Лука Саланевіч, адзін з заснавальнікаў у Вільні «Белорусского общества» і перыядычных выданняў «Белорусская жизнь»

і «Северо-Западная жизнь». Яго бацька быў праслаўным святаром, які паходзіў з сялян. Сам Лука Саланевіч скончыў настаўніцкую семінарыю, працаваў народным настаўнікам і валасным пісарам. У 1902 г. уладкаваўся дробным чыноўнікам у гарадзенскую камісію народнага харчавання⁶⁸. Яго сын Іван вучыўся ў мясцовай гімназіі, пазней ён стаў вядомым публіцыстам і спартоўцам, адным з галоўных ідэолагаў расійскага манархізму.

Несумненна, што сярод гэтых чыноўнікаў сялянскага паходжання было шмат таленавітых людзей, якія змаглі выбіцца з вясковай беднасці, атрымаць адукацыю і зрабіць службовыя кар’еры. Але коштам гэтага часта было дэманстратыўнае адмаўленне ад роднай мовы і вясковай культурнай спадчыны. Вядома, напрыклад, рэзка адмоўнае стаўленне да беларускага руху Івана Саланевіча. Мікалай Улашчык апісвае ў сваёй кнізе «Была такая вёска» прыклад аднаго са сваіх землякоў, які здолеў стаць дробным чыноўнікам. Часам ён прыязджаў у родную вёску, але прыныпова заўсёды маўчаў і ні з кім не размаўляў, бо лічыў, што гэтым самым прынізіць свой статус, паколькі не мае ў вёсцы роўных для размовы⁶⁹. Большая частка гэтага чыноўніцтва сялянскага паходжання была страчаная для беларускай культуры і для беларускага нацыянальнага руху.

З’яўленне і сталы колькасны рост у Горадні на працягу XIX ст. такой сацыяльнай групы як дзяржаўнае чыноўніцтва было працэсам аб’ектыўным і непазбежным, па меншай меры пасля набыцця горадам статуса губернскага цэнтра. Урадавая адміністрацыя становілася важнейшым і неабходным чыннікам мадэрнізацыі еўрапейскіх грамадстваў у акрэслены перыяд. У значнай ступені гэта справядліва і для нашага горада. Але ў палітычных абставінах тагачаснай Беларусі галоўнай мэтай дзейнасці дзяржаўнага апарату стала ўсебаковая інтэграцыя і уніфікацыя з расійскімі землямі імперыі, што выклікала востры канфлікт імперскай улады з мясцовымі шляхецкімі элітамі. У выніку пасля паўстання 1863 г. шляхта каталіцкага веравызнання была практычна пазбаўлена магчымасцяў дзяржаўнай службы. Вышэйшае губернскае кіраўніцтва складалася з высокапастаўленых чыноўнікаў, для якіх Горадня з’яўлялася толькі этапам у іх службовай кар’еры на абшарах вялізнай імперыі. Сярод сярэдняга і ніжэйшага чыноўніцтва таксама вельмі высокі адсотак складалі тыя, каго прыслалі ў Беларусь з усходу для замены служачых мясцовага паходжання і рэалізацыі ўрадавай нацыянальнай палітыкі. Аднак болей чым за стагоддзе свайго існавання расійскае чыноўніцтва так і не стварыла ў Горадні трывалага і здольнага да самаразвіцця сацыяльна-культурнага асяроддзя са сваімі традыцыямі, міфамі і героямі. Галоўнай яго слабасцю быў невылечны правінцыяналізм, заснаваны на захапленні веліччу імперскіх цэнтраў і перакананні ў другаснасці і адсталасці свайго горада. Для многіх чыноўнікаў жыццёвай марай з’яўлялася служба ў Маскве ці

Пецярбурзе, альбо навучанне там сваіх дзяцей. Таму культурны і сацыяльны капітал гэтага асяроддзя ў горадзе быў у цэлым даволі небагаты. Гэтая слабасць яскрава выявілася пасля крушэння Расійскай імперыі, калі былое чыноўніцкае рускамоўнае асяроддзе Горадні не здолела адыграць істотнай ролі ў жыцці міжваеннага горада.

- ¹ Троицкий С. М. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Москва: Наука, 1974. С. 5.
- ² Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. Москва: Мысль, 1978. С. 24.
- ³ Шепелев Л. Е. Отмененные историей. Чины, титулы и звания в Российской империи. Ленинград, 1977. С. 67.
- ⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1: в 45 т. СПб., Т. 23. № 17090.
- ⁵ Тамсама.
- ⁶ Роббинс Р. Намесник и слуга // Отечественная история. 1993. № 1. С. 202.
- ⁷ Блинов И. А. Губернаторы: историко-юридический очерк. СПб., 1905. С. 26.
- ⁸ Гродненские губернатары (1801-1917): документально-биографические очерки / Т. Ю. Афанасьева и др. Гродно, 2007. С. 15.
- ⁹ Орловский Е. Ф. Гродненская старина. Ч. 1. Гродна, 1910. С. 222.
- ¹⁰ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Горадні (далей НГАБ у Гродне). Ф. 2. Воп. 37. Адз. зах. 1864.
- ¹¹ Дарэчы, у траўні 1828 г. Я. Нечваладаў разам з гарадзенскім губернатарам наведаў мястэчка Крошын Наваградскага пав. у сувязі з хваляваннямі мясцовых жыхароў супраць памешчыка Юрагі. Менавіта тады падчас візіту да ксяндза Магнушэўскага ён пачуў верш «Размова хлопаў» (варыянт верша Я. Баршчэўскага «Рабункі мужыкоў» або «Бунт хлопаў»), які прачытаў яму па просьбе ксяндза вясковы хлопчык Павел Багрым. Антырасійскі змест гэтага верша абярнуўся раследаваннем дзейнасці мясцовай школы і драмай Паўла Багрыма, які, паводле публікацыі Ігната Яцкоўскага (1854), быў аддадзены ў рэкруты (Літоўскі Дзяржаўны гістарычны архіў. Фонд 567, воп. 2, адз.з.2341) (заўвага рэд.).
- ¹² НГАБ у Гродне. Ф. 2, воп. 37, адз. зах. 1870. Арк. 195-213.
- ¹³ Тамсама. Ф. 1, воп. 3, адз. зах. 1116. Арк. 2-3.
- ¹⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2: в 55 т. СПб., Т. 7. № 5293.
- ¹⁵ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 17, адз. зах. 7022. Арк. 1-95.
- ¹⁶ Тамсама. Воп. 19, адз. зах. 863. Арк. 82.
- ¹⁷ Тамсама. Адз. зах. 1019. Арк. 167 адв – 170.
- ¹⁸ Тамсама. Воп. 10, адз. зах. 943. Арк. 23-83.
- ¹⁹ Тамсама. Воп. 21, адз. зах. 137. Арк. 3.
- ²⁰ Тамсама. Арк. 24.
- ²¹ Тамсама. Воп. 20, адз. зах. 766. Арк. 6.
- ²² Тамсама. Воп. 5, адз. зах. 207. Арк. 21 адв. – 22.
- ²³ Тамсама. Ф. 2, воп. 27, адз. зах. 1934.
- ²⁴ Тамсама. Воп. 37, адз. зах. 2034.
- ²⁵ Тамсама. Адз. зах. 1917.
- ²⁶ Тамсама. Адз. зах. 2144. Арк. 9-17.
- ²⁷ Тамсама. Адз. зах. 2153. Арк. 1-13.
- ²⁸ Гродненские губернатары (1801-1917): документально-биографические очерки / Т. Ю. Афанасьева и др. Гродно, 2007. 67.

- ²⁹ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 22, адз. зах. 75. Арк. 6.
- ³⁰ Тамсама. Ф. 2, воп. 37, адз. зах. 2149. Арк. 1.
- ³¹ Тамсама. Ф. 1, воп. 22, адз. зах. 801. Арк. 1-1 адв.
- ³² Бобровский П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния: В 2 ч. Ч. 1. С. 429.
- ³³ Тамсама. С. 730.
- ³⁴ Маркс М. Записки старика // Віцебскі сшытак. 1995. № 1. С. 74-76.
- ³⁵ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 27, адз. зах. 365.
- ³⁶ Антология педагогической мысли Белорусской ССР. Москва, 1986. С. 173-175.
- ³⁷ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 13, адз. зах. 1436. Арк. 1.
- ³⁸ Тамсама. Воп. 6, адз. зах. 1999. Арк. 2.
- ³⁹ Тамсама. Ф. 1430, воп. 1, адз. зах. 34397. Арк. 7.
- ⁴⁰ Тамсама. Ф. 1, воп. 13, адз. зах. 1455. Арк. 68-84.
- ⁴¹ Тамсама. Воп. 6., адз. зах. 511. Арк. 1-42.
- ⁴² Тамсама. Воп. 22, адз. зах. 1574. Арк. 9.
- ⁴³ Тамсама. Ф. 2, воп. 37, адз. зах. 2308. Арк. 20.
- ⁴⁴ Тамсама. Арк. 161.
- ⁴⁵ Тамсама. Адз. зах. 2305. Арк. 694.
- ⁴⁶ Тамсама. Ф. 1, воп. 13, адз. зах. 1436. Арк. 8.
- ⁴⁷ Тамсама. Адз. зах. 1429. Арк. 21.
- ⁴⁸ Тамсама. Воп. 22, адз. зах. 1586. Арк. 1.
- ⁴⁹ Тамсама. Адз. зах. 1589. Арк. 1.
- ⁵⁰ Тамсама. Воп. 6, адз. зах. 1095. Арк. 28.
- ⁵¹ Тамсама. Арк. 91-104.
- ⁵² Тамсама. Ф. 10, воп. 19, адз. зах. 21. Арк. 32.
- ⁵³ Тамсама. Ф. 1, воп. 6, адз. зах. 991. Арк. 13.
- ⁵⁴ Тамсама. Ф. 2, воп. 37, арк. 18-19.
- ⁵⁵ Тамсама. Ф. 1, воп. 22, адз. зах. 1823. Арк. 234.
- ⁵⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып. XI. Гродненская губерния. 1904. С. 222-223.
- ⁵⁷ НГАБ у Гродне. Ф. 2, воп. 37, адз. зах. 2355. Арк. 2-14.
- ⁵⁸ Тамсама. Ф. 1, воп. 9, адз. зах. 1355.
- ⁵⁹ Тамсама. 17-27.
- ⁶⁰ Тамсама. Арк. 127-129.
- ⁶¹ Тамсама. Арк. 144-151.
- ⁶² Тамсама. Ф. 103, воп. 1, адз. зах. 104. Арк. 2.
- ⁶³ Тамсама.
- ⁶⁴ Тамсама, Арк. 55.
- ⁶⁵ Тамсама. Арк. 56.
- ⁶⁶ Тамсама. Арк. 62.
- ⁶⁷ Тамсама. Ф. 2, воп. 37, адз. зах. 2355. Арк. 280.
- ⁶⁸ Андрэй Ціхаміраў. Саланевічы і Гародня // АРСНЕ. № 1-2. 2010. С. 185-193.
- ⁶⁹ Улашчык М. Выбранае. Мн.: «Беларускі кнігазбор», 2001. С. 36.

Чалавек за кратамі: гарадзенскія турмы і вязні ў XIX ст.

Аналіз дакументальных матэрыялаў, звязаных з гісторыяй функцыянавання гарадзенскіх турмаў ў XIX ст., дазваляе ўбачыць цалкам новыя аспекты паўсядзённага жыцця прынамсі часткі гарадзенцаў, выявіць шмат невядомых і цікавых фактаў, якія закранаюць розныя бакі сацыяльна-эканамічнага, палітычнага і крымінальнага жыцця, а таксама пранікнуць у такую далікатную сферу, якой з'яўляецца маральны стан насельніцтва тагачаснай Горадні і яе наваколля.

Месцы зняволення

Вывучэнне архіўных матэрыялаў дае падставу сцвярджаць, што ў XIX ст. царскія ўлады выкарыстоўвалі розныя месцы для зняволення.

Ратуша з'яўлялася традыцыйным месцам, дзе трымаліся вязні яшчэ з XV ст. У часы Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі яна працягвала выконваць функцыі «турмы мескай»¹. Але выкарыстанне расейскімі ўладамі ратушы як месца зняволення было выклікана не проста павагай да традыцыі.

У сувязі з ваеннымі падзеямі 1812 г. у Горадні быў парушаны заведзены расейскі парадак у справе ўтрымання вязняў. Часовая напалеонаўская адміністрацыя тады не скарысталася турмой, якая дасталася ім па «спадчыне», а арандавала дзеля гэтых мэтаў адмысловы будынак. З адыходам напалеонаўскіх войскаў губернская адміністрацыя не здолела адразу вярнуцца да парадку, што існаваў раней. У прыватнасці, мясцовая паліцыя, як і «за французамі», месцілася ў ратушы. На яе другім паверсе ў двух пакоях былі размешчаныя зняволеныя (больш за 40 чалавек). Адсутнасць прыбіральных і іншых умоваў для ўтрымання (нары і ложка таксама адсутнічалі) такой колькасці людзей адмоўна адбілася на стане ратушы. Пазбаўленыя элементарных санітарна-гігіенічных магчымасцяў вязні «праз выліванне вады і іншага столькі шкоды нанеслі будынку, што [...] нават і скляпенні прагнілі і ў хуткім часе пагражаюць абваліцца. Не толькі будынак можа быць знішчаны, але і горад пазбавіцца значнага даходу»². І зразумела чаму...

Устойлівы смурод у сукупнасці з вільгаццю, якая праз скляпенні трапляла ўніз, пэўна, з'яўляліся не лепшым антуражам для крамаў, што месцілі-

ся на першым паверсе. Але нават пасля таго як была адрамантаваная старая турма, улады працягвалі выкарыстоўваць ратушу ў пенітэнцыярных мэтах. У 20-я гады XIX ст. тут размяшчалася **гаўптвахта** (вязніца для вайскоўцаў): «Галоўная гаўптвахта з афіцэрскім пакоем, вартоўняй і арыштантамі размешчана ў Магістраце на другім паверсе на плошчы ў цэнтры горада [...] і можа ўмясціць з выгодаю 100 чалавек»³. У 1829 г. у горадзе знаходзілася ўжо дзве гаўптвахты «галоўная ля ратушы на вялікай плошчы, а другая каля (новага) **каралеўскага палаца**»⁴.

Асноўным месцам утрымання зняволеных з'яўлялася турма (астрог, турэмны замак). Да 1820 г. арыштантаў месціліся ў так званай **старой турме**, якая знаходзілася ў будынку былога езуіцкага кляштара. Але яна не адпавядала патрабаванням часу. «Лядашная і цесная», «толькі 4 камеры, паветра ў якіх гнілое», «па-за будынкам няма ніякіх умацаванняў» – вось толькі некаторыя характарыстыкі, якія былі дадзены гэтай вязніцы губернскім пракурорам у 1816 г. Перад мясцовымі ўладамі паўстала пытанне аб перабудове асноўнага гарадскога астрага. Перад тым як пачаць яго ўзвядзенне былі вывучаны патрэбы гарадской пенітэнцыярнай сістэмы, у выніку чаго выявілася, што «паслугамі» гарадзенскай турмы за апошнія пяць гадоў (з 1813 па 1817 г.) скарысталася 3675 асобаў (у сярэднім 735 чалавек у год)⁵. Зыходзячы з гэтых лічбаў і адбывалася праектаванне новай турмы.

У лістападзе 1818 г. міністр унутраных спраў дазволіў распачаць будаўнічыя працы, а ў наступным годзе на гэтыя мэты міністэрствам было выдзелена 10 тыс. руб. срэбрам. Працы ажыццяўляліся мясцовымі падрадчыкамі-габрэямі на тэрыторыі былога езуіцкага кляштара. Пры гэтым будынак старой турмы не разбураўся, а быў прыстасаваны пад патрэбы новай. Ужо 23 снежня 1820 г. **астрог** быў агледжаны адмысловай камісіяй і за выключэннем невялікіх хібаў (арфаграфічныя памылкі на шыльдах над дзвярамі, адсутнасць слухавога акенца і г. д.) прызнаны гатовым⁶. Магчыма, якраз тады ён быў абнесены каменным мурам, які ўзгадваецца ў пазнейшых дакументах. У іншых паезуіцкіх будынках у той час размяшчаліся розныя «присутственные места». «Турэмны замак пабудаваны злучана з іншымі будынкамі паезуіцкага кляштара [...], дзе знаходзяцца ўсе прысутныя месцы [...] пад вокнамі якіх размешчаны [турэмныя] прыбіральні», якія нягледзячы на ўсе намаганні напаўнялі наваколле адпаведным спецыфічным «водарам», што адчуваўся нават на галоўнай плошчы⁷.

Турэмны замак цягам XIX ст. неаднаразова пашыраўся, перабудоўваўся, рамантаваўся, некаторыя яго карпусы разбураліся, а з іх будаваліся новыя, паступова займаючы ўсё большую плошчу былога кляштара і выціскаючы з гэтай тэрыторыі ўсе іншыя ўстановы (цікаўных да станаўлення архітэктурнага аблічча турэмнага комплексу адсылаем да кнігі В. Лісіцына⁸, у якой вылучаны асноўныя этапы гэтага працэсу). У нагатцы датаванай

1862 г. ён апісваецца наступным чынам: «У 1820 г. пабудаваны турэмны замак з 12 арыштанцкімі камерамі, памяшканнем на 80 арыштантаў, акрамя таго 3 камеры сакрэтныя, 1 пакой для наглядачыка. У 1853 г. да корпуса турэмнага замка прыбудаваны 2 флігелі з размяшчэннем у іх 10 адмысловых камер для асобных (адзіночных) арыштантаў, якія знаходзіліся пад следствам. У 1854 г. на ніжнім паверсе паезуіцкага кляштара, які прылягае да астрога зроблены 5 камер для вязняў, зняволеных судовым прысудам»⁹. Значныя пераўтварэнні адбыліся ў астразе на пачатку 90-х гадоў XIX ст. У 1893 г. былі скончаныя работы па ўвядзенню ў эксплуатацыю трохпавярховага корпусу для ўтрымання арыштантаў-адзіночак «з усімі прыстасаваннямі і ўдасканаленнямі найноўшага часу», што меў 72 «келлі»¹⁰. У выніку ўсіх гэтых перабудоў ён наблізіўся да сённяшняга выгляду.

Акрамя астрога царскімі ўладамі для часовага зняволення і пакарання ў XIX ст. шырока выкарыстоўваліся былыя кляштарныя камяніцы. Найчасцей дзеля гэтых мэт выкарыстоўваўся **пакармеліцкі** кляштар (па вуліцы Маставой). Адбывалася гэта звычайна ў выпадках, калі турэмны замак не быў у стане ўмясціць неабходную колькасць арыштантаў, што найчасцей было звязана з палітычнымі «крамоламі» ў рэгіёне. Пачатак гэтай традыцыі быў закладзены ў 1831–1832 гг., калі ў пакармяліцкай камяніцы ўтрымлівалася невялікая колькасць найбольш важных паўстанцаў, што апынуліся ў руках царскіх уладаў¹¹. У сувязі з няўдачай экспедыцыі Заліўскага ў 1833 г. колькасць вязняў тут значна павялічылася. У траўні 1834 г. пад турэмныя памяшканні было прыстасавана ўжо 19 пакояў¹². У 1850 г. на трэцім паверсе гэтай камяніцы ў 6 камерах былі зноў такі размешчаны палітычныя вязні¹³.

Варта заўважыць, што ў адрозненні ад крымінальных злачынцаў палітычныя павінны былі самі аплачваць усе выдаткі казны на ўтрыманне, лекаванне, перавоз і г. д. Гэта тычылася нават тых, хто быў прызнаны невінаватым і вызваляўся ад далейшага пераследу. Падчас паўстання 1863 г. улады зноў пераўтварылі былы кармяліцкі кляштар у месца зняволення. 3 сакавіка 1863 г. сюды з турэмнага замка былі пераведзены 48 цывільных арыштантаў¹⁴. Але паколькі колькасць палітычных «злачынцаў» увесь час павялічвалася, частка з іх таксама была размешчана ў былой кармеліцкай камяніцы. Што да ўмоваў утрымання, то яны наўрад ці былі лепшыя за тыя, што ў галоўным астразе: «Арыштанты сціснутыя ў малых пакоях, вельмі цяжкае паветра, людзі размешчаны надзвычай невыгодна [...]»¹⁵. Пенітэнцыярную функцыю былы кармеліцкі кляштар працягваў выконваць да 1 ліпеня 1865 г.¹⁶

Угаданая вышэй экспедыцыя Заліўскага прычынілася да ліквідацыі **дамніканскага** кляштара і вучылішча ў Горадні. Адразу пасля яго скасавання ў 1833 г. ён быў прыстасаваны пад вязніцу для ўдзельнікаў

экспедыцыі і тых, хто аказваў ім дапамогу. Толькі ўстаноўка кратаў у гэтым будынку абышлася ўладам у 432 руб.¹⁷ Пры гэтым губернскі горад застаўся без галоўнай навучальнай установы. Сама пакляшторная камяніца была перададзена ў ведамства Міністэрства народнай асветы. Тут планавалася адкрыць губернскую гімназію. Але інтарэсы турэмнага ведамства пераважылі (не абышлося без удзелу тагачаснага губернатара Міхаіла Мураўёва), і пад гімназію прыйшлося тэрмінова прыстасоўваць палац князя Любецкага (Магістрацкая плошча, дом 13). У лютым 1834 г. апошнія вязні з дамініканскага кляштара былі пераведзены ў былы кармеліцкі будынак¹⁸. І пасля рамонту (верагодна ў 1836/37 навучальным годзе) гімназія і пансіён размясціліся ў падамініканскім комплексе.

Ёсць згадка, што ўлетку 1849 г. у камяніцы **бернардынскага** кляштара ўтрымліваліся «сакрэтныя палітычныя арыштантаў»¹⁹. Па сённяшні дзень невядома, хто гэта быў. Магчыма гэтыя зняволеныя былі ўдзельнікамі рэвалюцыйных падзеяў у Еўропе, а магчыма паходзілі з ліку мясцовых «нядобранадзейных» асобаў. У далейшым бернардынскі кляштар быў прызнаны неадпаведным для зняволення, паколькі ў камерах адсутнічалі печы.

Вышэй згадвалася, што гарадзенскія каталіцкія кляштары выкарыстоўваліся не толькі як месцы зняволення падчас папярэдняга следства, але і ў якасці месцаў для адбыцця пакарання. Напрыклад, у тагачаснай расійскай прававой сістэме існаваў такі від злачынства як «святотатство», які прадугледжваў заключэнне ў манастыр на пэўны тэрмін. Не выключана, што падобныя вязні былі і ў гарадзенскіх кляштарх. Але, асабліваць Горадні (як і ўсяго рэгіёна ў цэлым) заключаецца ў тым, што дзеючыя комплексы некаторых ордэнаў таксама ўжываліся дзеля заключэння (пераважна жанчын) за розныя палітычныя злачынствы. Цікавы факт, што ў некаторых выпадках сюды для адбыцця пакарання высылаліся жыхары Каралеўства Польскага. Месца заключэння, звычайна, вызначала духоўнае начальства, а не свецкія ўлады. Тэрміны вагаліся ад некалькіх месяцаў да некалькіх гадоў.

Захаваліся дадзеныя, што ў Горадні дзеля гэтых мэтаў у 20 – 30-я гады XIX ст. (справы эмісараў, тайных таварыстваў) выкарыстоўваліся кляштары **бернардынак** і **брыгітак**. Нягледзячы на тое, што дадзеныя від рэпрэсій лічыўся не такім цяжкім як турэмнае зняволенне, факты сведчаць аб досыць складаных умовах адбыцця падобнага тыпу пакарання. З прыбыццём арыштанта, ігумен(ня) выдаваў(ла) паліцэйскім уладам дакумент аб тым, што прыняў(ла) тую ці іншую асобу пад сваю адказнасць. З гэтага часу ў асуджанага спыняліся ўсе кантакты з вонкавым светам. Як сведчаць просьбы зняволеных, нават непрацяглае знаходжанне ў кляштарных мурах негатыўна адбівалася на стане іх здароўя. «Нездаровае манастырскае паветра шмат шкоды нанесла майму

слабаму здароўю», – скардзілася Тэкля Шпек пасля гадавога знаходжання ў бернардынскіх мурах. Большасць падобных арыштантаў звярталіся да губернскіх уладаў з просьбай аб дазvole выходзіць на свежае паветра²⁰. І тут узнікала праблема. Справа ў тым, што ў адпаведнасці, напрыклад, з уставам бернардынак ні зняволены, ні манашкі не мелі права пакідаць тэрыторыю кляштара без згоды духоўнага начальства.

У другой палове XIX ст. уладамі актыўна выкарыстоўваўся ў пэнітэнцыярных мэтах **францысканскі** кляштар. У 60–80 гады сюды з мэтай адбыцця пакарання (зноў жа тэрміны вагаліся ад некалькіх месяцаў да некалькіх гадоў) у масавым парадку накіроўвалася як белае так і чорнае рымска-каталіцкае духавенства з тэрыторыі ўсёй губерні. Прычынай затачэння маглі быць як заняўбанне службовых абавязкаў, непрыстойныя паводзіны (п’янства і г. д.), так і «палітычныя злачынствы» (антыўрадавыя выказванні, навучанне дзяцей на польскай мове і г. д.).

На працягу большай часткі XIX ст. значная частка **паезуіцкага комплекса** да турэмнага ведамства не належала. У ім месціліся розныя губернскія ўстановы. Разам з тым у выпадку патрэбы частка гэтых пабудоў магла быць досыць хутка прыстасавана пад вязніцу. Так было ў красавіку 1832 г., калі ў сувязі з масавым надыходам ваеннапалонных былой арміі Каралеўства Польскага, што накіроўваліся на Усході Каўказ, гарадзенскі камендант зрабіў распараджэнне аб «пераводзе ўсіх ваенных арыштантаў з турэмнага замка ў пакоі паезуіцкага кляштара»²¹. У 1848 г. гарадзенскі пракурор звяртаўся да губернатара з просьбай «заныць пад памяшканні арыштантаў [...] пакоі на ніжнім паверсе паезуіцкай камяніцы, што прымыкаюць да астрога, у якіх зараз жывуць майстры гарадзенскага гарнізоннага батальёна»²². У былых езуіцкіх камяніцах (што належалі Фарнаму касцёлу) былі размешчаны арыштантаў і ў 1863 г. На прыстасаванне другога паверха пад утрыманне арыштантаў і размяшчэнне Ваеннаследчай, а таксама Суднай камісіі было выдаткавана 757 руб. срэбрам, а на «рамонт 3 паверха паезуіцкага будынку для палітычных арыштантаў» – 2093 руб.²³ Аб тым, што іх выкарыстанне мела часовы характар сведчыць факт заключэння дамовы з іншаземцам Іванам Нейшыльдам на чыстку комінаў «у памяшканні палітычных арыштантаў у паезуіцкім будынку [...]»²⁴.

Таксама 1863 – 1864 гг. датуецца яшчэ адно месца, дзе ўлады трымалі палітычных вязняў – **стары замак** (казармы старога замка). У снежні 1863 г. тут былі ўстаноўлены краты, на дзверы навешаны новыя замкі, і ў студзені 1864 г. «усе працы па ператварэнню казармаў старога замка ў часовы астрог» былі скончаныя²⁵. Аднак эксплуатацыя замка пачалася раней. Напрыклад, 1 лістапада 1863 г. тут ужо было размешчана каля 136 «злачынцаў» з Аўгустоўскай губ.²⁶ Захаваліся ўспаміны былога паўстанца, якія даюць агульнае ўяўленне аб гэтым месцы зняволення ў 1864 г.: «Унутранае наша

жыццё ў замку хаця і не было занадта вясёлым, але і не было сумным. Мы карысталіся там большай свабодай [чым у астрозе – А. Р.]. Нельга было толькі выходзіць за межы замка. Акрамя таго нам давалі кнігі, часопісы і даручалі розную працу»²⁷.

Нельга не абмінуць увагай яшчэ дзве пенітэнцыярныя ўстановы, якія ў адрозненні ад большасці вышэй апісаных мелі не часовы, а сталы характар. Першая з іх гэта **арыштанцкае памяшканне пры гарадской паліцыі** (аналаг цяперашняга ізалятара часовага ўтрымання або камеры папярэдняга затрымання). На жаль, не ўдалося знайсці апісання гэтай установы ў Горадні, але захавалася характарыстыка падобных арыштанцкіх памяшканняў пры земскай і гарадской паліцыі ў межах Гарадзенскай губ., датаванае 1862 г.: «Сэрца сціскаецца, калі бачыш гэтыя брудныя цёмныя куты, што напоўнены задушлівым, мэфетычным газам, падобныя больш на клеткі для дзікай жывёліны. Арыштанты, што ўтрымліваюцца пры паліцыі [...] не маюць утрымання, на іх не выдзяляюцца казнай ні грошы, ні нават паёк [...] Часцяком яны вымушаныя больш за двое сутак прасядзець там [...]»²⁸. Адзінай дадатнай рысай гэтага месца зняволення, з'яўлялася тое, што ў ім мужчыны і жанчыны знаходзіліся асобна, а не ў адной «клетцы».

Яшчэ адным месцам утрымання вязняў у Горадні на працягу ўсяго XIX ст. з'яўляўся **ардананс-гауз** – турма для асобаў, якія трапілі пад ваенна-палявы суд. Гэта маглі быць і цывільныя асобы, якіх за адпаведны тып злачынства па рашэнню генерал-губернатара ці следчай камісіі перадавалі ў ваеннае ведамства для асуджэння. Так, напрыклад, у 1834 г. было асуджана 46 асобаў па справе эмісараў²⁹. Верагодней за ўсё тут утрымліваліся Міхал Валовіч і яго таварышы, прыгавораныя ваенна-палявым судом да пазбаўлення жыцця сярэднявечнымі спосабамі. На жаль, у архіве не захавалася звестак аб умовах утрымання, асобах і прысудах, што выносіліся гэтай установай. Паколькі ардананс-гауз і яго вязні падпарадкоўваліся ваеннаму ведамству, то пошук адпаведных дакументаў у гэтым кірунку павінен ажыццяўляцца ў Ваенна-гістарычным архіве. Месцазнаходжанне гарадзенскага ардананс-гауза на працягу XIX ст. мянялася. Паводле звестак В. Лісіцына, на пачатку 30-х гадоў ён месціўся ў будынку былога езуіцкага калегіума³⁰.

Такім чынам, у XIX ст. у Горадні існавала больш за тузін месцаў, якія ў розны час выкарыстоўваліся ўладамі для ўтрымання зняволеных. Ужыванне большасці з іх мела часовы характар і было выклікана з'яўленнем вялікай колькасці палітычных арыштантаў. Разам з тым, у гэты час у Горадні існавалі «спецыялізаваныя» пенітэнцыярныя ўстановы – для вайскоўцаў і каталіцкага духавенства. Ролю асноўнай вязніцы выконвала гарадская турма.

Гарадзенскія вязні

Дакументы сведчаць, што ў сярэдзіне стагоддзя назіраўся адчувальны рост колькасці зняволеных гарадзенскага астрага (табл. 1, 2).

Табліца 1. Колькасць вязняў* у пэўныя месяцы і гады. 1813-1900 гг..

Месяц/год	11. 1813**	04. 1814**	03. 1815**	06. 1816**	11. 1817**	11. 1821	08. 1826	10. 1831	04. 1832	11. 1836
Колькасць зняволеных	49	94	85	75	116	61	30	450	266	54
З іх жанчын	3	3	3	9	13	3	4	?	?	3

Месяц/ год	01. 1841	05. 1848	07. 1853	01. 1855	11. 1856	01. 1883	01. 1886	01. 1889	01. 1892	01. 1895	01. 1898	01. 1900
Колькасць зняволеных	35	60	117	158	128	232	395	294	262	179	225	212
З іх жанчын	1	7	10	14	14	26	19	30	35	31	41	46

Крыніцы: НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 1, адз. з. 795, а. 26; Ф. 1, воп. 1, адз. з. 869, а. 202–204; Ф. 1, воп. 1, адз. з. 1033, а. 143–144; Ф. 1, воп. 13, адз. з. 193, а. 1–2; Ф. 1, воп. 2, адз. з. 487, а. 16–18; Ф. 1, воп. 11, адз. з. 1212, а. 1–2; Ф. 1, воп. 13, адз. з. 873, а. 381–382; Ф. 1, воп. 22, адз. з. 604, а. 12–13; Ф. 1, воп. 10, адз. з. 2101, а. 1–3; Ф. 1, воп. 21, адз. з. 1104, а. 17–19; Ф. 1, воп. 27, адз. з. 70, а. 6–7; Ф. 1, воп. 3, адз. з. 1093, а. 1; Обзор Гродненской губернии за 1883, 1886, 1889, 1892, 1895, 1898, 1899 г. Гродно [розн. гады выд.].

Табліца 2. Колькасць вязняў у пэўныя гады. 1822-1898 гг.

Год	1822	1883	1886	1889	1892	1895	1898
Колькасць вязняў	1206 ^{1**}	907	1873	1537	1606	1262	1261
З іх жанчын	?	74	216	191	282	181	222

Крыніцы: НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 1, адз. з. 2838, а. 9; Обзор Гродненской губернии за 1883, 1886, 1889, 1892, 1895, 1898 г. Гродно [розн. гады выд.].

Павялічэнне лічбы зняволеных было выклікана тым, што пасля прыняцця ў 1845 г. «Улажэння аб пакараннях крымінальных і папраўчых» турма ў Расійскай імперыі пачала шырока выкарыстоўвацца не толькі як месца папярэдняга зняволення падчас вядзення следства і працэсу, а таксама і як месца адбыцця пакарання. З 2043 артыкулаў гэтага «Улажэння» турэмнае

* З улікам перасыльных.

** Максімальная колькасць вязняў.

*** З іх 1120 перасыльных.

пакаранне прадугледжвалася ў 249³¹. У спісе вязняў за 1853 г. упершыню насупраць некаторых прозвішчаў сустракаецца запіс «на турэмным арышце» і ўказваецца тэрмін знаходжання за кратамі (мінімальны – 3 месяцы, максімальны – безтэрмінова. Так, быў асуджаны Фёдар Бубкоў за забойства). Суадносіны падобнага тыпу вязняў да агульнай колькасці арыштантаў складалі 14% у ліпені 1853 г., 16% – у студзені 1855 г., 5% – у лістападзе 1856 г. Акрамя таго не трэба забываць аб натуральным прыросце насельніцтва і, адпаведна, росце злачыннасці. Выпадаюць з агульнай карціны вязні, што ўтрымліваліся ў астрозе ў 1831 – 1832 гг., а таксама ў 1863 – 1864 гг. Дакладныя дадзеныя, што тычацца менавіта астрога, знайсці пакуль не атрымалася.

Патрабуе каментараў лічба 450 у графе за кастрычнік 1831 г. Як вынікае з рапарта губернскага пракурора, які датаваны 31 кастрычніка, цывільныя арыштанты на той час былі прадстаўлены колькасцю толькі ў 26 асобаў, па ваеннаму ведамству – 164, а рэшта (260 чал.) – гэта ваеннапалонныя расфарміраванай арміі Каралеўства Польскага. На жаль, у сваім данясенні пракурор не ўдакладніў якім чынам удалося размясціць такую лічбу вязняў у астрозе, лаканічна адзначыўшы, што яны «месяцца надта сціснута» і «не маюць дзе і на чым пакласціся». Праўда, судовы чыноўнік адзначаў, што раней (улетку 1831 г.) іх колькасць была яшчэ большая, але тады частку мясцовых і перасыльных арыштантаў уладкавалі на адкрытым паветры «ў агароджы гэтага ж замка» ў буданах з галля і саломы дасланных мясцовым уездным маршалкам дваранства³². Пракурор прасіў дазволу ў губернатара заняць пад іх патрэбы дом Дабрачыннасці або бернардынскі кляштар. Крыніцы сведчаць, што ўвесну 1831 г. для размяшчэння вялікіх партый перасыльных ваеннапалонных (каля 250 чалавек) у якасці этапнага прыпынку выкарыстоўваўся **маёнтак Станіславава**³³. Магчыма, дзеля гэтых мэтаў быў выкарыстаны не сам палац, а нейкія гаспадарчыя будынкі.

Паводле дакументаў, жанчыны сярод вязняў складалі ад 3% у 1813 г. да 17,6% вязняў у 1892 і 1898 гадах (табліцы 1, 2). У канцы XIX ст. выявілася тэндэнцыя росту ўдзельнай вагі жанчын. Некаторыя тыпы злачынстваў, што прыводзілі за краты, мелі выключна жаночае аблічча, напрыклад, забойства ўласнага немаўляці альбо «распушта (блуд)». На жаль, прадстаўленая выбарка не ў поўнай меры адлюстроўвае распаўсюджанне гэтага віду супрацьпраўнага дзеяння ў той час. Варта звярнуцца да Паўла Баброўскага, які разглядаў гэтую праблему ў Гарадзенскай губ. «Пралюбадзейства», – сцвярджаў афіцэр Генеральнага штаба, – асабліва ў гарадах, вельмі развіта. Незаконнанароджаных дзяцей нараджаецца штогод [...] 1 на 37 народжаных. Афіцыйныя звесткі аб незаконнанароджаных недакладныя; габрэйскія равіны не паказваюць лічбы [...] а колькасць габрэйак, што займаюцца блудным рамяством, не саступае лічбе хрысціянак. Пры

гэтым не кожная такая жанчына мае дзяцей. Прыняўшы да ўвагі ўсё гэта, выходзіць, што колькасць жанчын, якія займаюцца блудным рамяством, дасягае даволі высокай лічбы, так, што на 1000 жанчын усіх узростаў і ста-наў прыпадае каля 5, якія належаць да катэгорыі блудніц [...]»³⁴. Канешне, не з усімі высновамі П. Баброўскага можна пагадзіцца, але, што падобная тэндэнцыя існавала спрачацца не выпадае.

У колькасных паказчыках дамінуючай катэгорыяй зняволеных, што праходзілі праз гарадзенскі астрог на працягу ўсяго XIX ст. з'яўляліся перасыльныя. Так, у адпаведнасці з дадзенымі за 1822 г. (табл. 2) яны складалі 92,8% да агульнай лічбы вязняў. Гарадзенская турма ўтрымлівала арыштантаў, якія накіроўваліся на катаргу, пасяленне ў Сібір, у арыштанцкія роты рашэннем розных судовых устаноў губерні. Таксама яна выконвала ролю этапнага прыпынку, дзе адбываўся г.зв. «райстах» (дзённы адпачынак) і начлег для перасыльных з суседняга Каралеўства Польскага, якія (да пабудовы чыгункі) пасля накіроўваліся на наступны этап (Жыдомля→Скідзель→Каменка→...→Сібір).

Дарэчы, адным з першых гарадзенскіх месцічаў, які пасля ўвядзення губернскага кіравання, быў асуджаны дасылкі ў Сібір была жанчына Крысціна Раманаўна (1802)³⁵ А колькі дзесяткаў тысяч прайшлі праз гарадзенскія турмы на ўсход ў 1813–1814, 1831–1832, 1863–1865 гг. даследчыкам яшчэ давядзецца высветліць³⁶. Можна меркаваць, што для гарадзенца XIX ст. відовішча закутых у кайданы, злучаных адным прэнтам, аднолькава апранутых вязняў з напалову выгаленымі галовамі, якія бразгаючы жалезам, лямантуючы на розных мовах або просячы міластыню пад вартай інваліднай каманды рухаліся па цэнтральным вуліцам і плошчам горада, было з'явай абсалютна звычайнай.

Найбольш цікавыя звесткі пра вязняў гарадзенскай турмы дае табліца 3. З яе вынікае, што найбольш распаўсюджанымі тыпамі злачынстваў у нашым рэгіёне ў першай палове XIX ст. былі крадзеж і бадзяжніцтва (у некаторых асобаў яны спалучаліся). У 30 – 50 гг. такія вязні складалі больш за 50% ад агульнай колькасці зняволеных. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што некаторыя віды крадзяжу (напрыклад, рэчаў памерлых альбо канакрадства) вылучаліся асобна і, адпаведна, ўлічваліся ў іншых графах.

Што тычыцца бадзяжніцтва, то тут звяртае ўвагу на сябе факт значнага росту падобнага тыпу арыштантаў у гарадзенскім турэмным замку з 30-х гг. XIX ст. Можна меркаваць, што першапачаткова гэта было звязана з масавымі ўцёкамі ваеннапалонных, што этапіраваліся праз тэрыторыю Гарадзеншчыны ў глыб Расеі і на Каўказ. Аб тым, што ўцёкі сапраўды мелі масавы характар, сведчаць рапарты камандзіраў этапных каманд, якія на перагонах гублялі па некалькі дзесяткаў арыштантаў³⁷. На пачатку 30-х гадоў на тэрыторыі губерні быў значна ўзмоцнены паліцэйскі рэжым, адной з галоўных мэтаў

Табліца 3. Размеркаванне зямельных па тыхах зямельстваў. 1816–1856 гг.

	05. 1816		07. 1817		11. 1821		08. 1826		11. 1836		01. 1841		05. 1848		07. 1853		11. 1856	
	кольк. асць	%	кольк. асць	%	кольк. асць	%	кольк. асць	%	кольк. асць	%	кольк. асць	%	кольк. асць	%	кольк. асць	%	кольк. асць	%
кравяжкі	10	33%	17	22%	16	26%	4	13%	10	19%	11	31%	23	38%	58	50%	69	54%
бавяжніштва	1	3%	1	1%	2	3%	3	10%	36	67%	8	23%	12	20%	15	13%	5	4%
зайбства	2	7%	3	4%	3	5%	2	7%	—	—	3	9%	1	2%	4	3%	5	4%
падлог	1	3%	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	4%	3	2%
зайбства Уласнага немаўляці	1	3%	2	3%	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3%	—	—
без лакументаў	2	6%	12	16%	13	21%	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
пераход мяжы (адлучка за мяжю)	1	3%	—	—	—	—	2	7%	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
прыём кра- дзінных рэчю памерных	5	17%	4	5%	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
кантрабанда	—	—	13	17%	—	—	4	13%	1	2%	—	—	—	—	1	1%	—	—
варушныя службовых асоб	—	—	2	3%	—	—	2	7%	1	2%	1	3%	—	—	1	1%	—	—
перасяльчыя	—	—	—	—	1	2%	—	—	—	—	6	17%	1	2%	8	7%	39	30%
падвал	—	—	—	—	3	5%	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2%	1	1%
паксвіль (ліжачы данос)	—	—	—	—	1	2%	3	10%	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
распуста (булі)	—	—	—	—	—	—	1	3%	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
корчэстасць	—	—	—	—	—	—	3	10%	1	2%	2	6%	—	—	—	—	—	—
пенапарад- каванне	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	15%	—	—	—	—
сяляню	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
пагітчыня	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	5%	1	1%	—	—
звычайныя іншыя	7	23%	22	29%	23	36%	6	20%	5	9%	4	12%	10	17%	19	16%	6	5%
звычайныя	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Крыніцы: НГАБ у Горадні. Ф. 1, воп. 1, адз.з. 795, а. 26; Ф. 1, воп. 1, адз.з. 869, а. 202–204; Ф. 1, воп. 1, адз.з. 1033, а. 143–144; Ф. 1, воп. 13, адз.з. 193, а. 1–2; Ф. 1, воп. 2, адз.з. 487, а. 16–18; Ф. 1, воп. 11, адз.з. 1212, а. 1–2; Ф. 1, воп. 13, адз.з. 873, а. 381–382; Ф. 1, воп. 22, адз.з. 604, а. 12–13; Ф. 1, воп. 10, адз.з. 2101, а. 1–3; Ф. 1, воп. 21, адз.з. 1104, а. 17–19; Ф. 1, воп. 27, адз.з. 70, а. 6–7.

якога быў пошук уцекачоў і бадзягаў. За злоўленых збеглых рэкрутаў і асобаў без вызначанага месца жыхарства ўлады выплачвалі насельніцтву грашовае ўзнагароджанне. У гэты час на тэрыторыю Гарадзенскай губ. у значнай колькасці пранікаюць «прафесійныя» валацугі з іншых рэгіёнаў імперыі. «Іваны Івановы», «Пятры Пятровы», «Іваны Няпомняшчыя» становяцца штодзённай рэальнасцю не толькі турэмнага жыцця Горадні.

Таксама хацелася б звярнуць увагу на малую колькасць палітычных вязняў у гарадзенскім астрозе. Гэтыя лічбы ні ў якім разе не адлюстроўваюць стан рэчаў з дадзеным тыпам злачынстваў. Падобныя справы звычайна перадаваліся ў вышэйшыя інстанцыі (генерал-губернатару, у спецыяльныя камісіі, намесніку у Каралеўстве Польскім і інш.). Туды ж для правядзення следства пераводзілася і абвінавачаная ў гэтых злачынствах асоба.

Прадстаўленая ў табліцах выбарка дадзеных носіць шмат у чым выпадковы характар (асабліва гэта тычыцца табліцы 3). Аднавадна прадстаўленыя ў іх звесткі не даюць поўнай карціны, а хутчэй акрэсліваюць толькі пэўныя тэндэнцыі колькаснага і якаснага складу гарадзенскіх вязняў. Таксама нельга рабіць на іх падставе высноў аб злачыннасці ў самім горадзе, бо ў астрозе ўтрымліваліся вязні з розных уездаў губерні, а таксама з іншых рэгіёнаў імперыі.

Пакаранне

У адпаведнасці з класічнай літаратурай пасля характарыстыкі злачынстваў павінна быць пакаранне. Але напачатку хацелася б закрануць праблему таго, у якой ступені апраўдана прымяненне тэрміна «злачынцы» ў адносінах да вязняў, што ўтрымліваліся ў гарадзенскім астрозе ў XIX ст. Вышэй ужо прыводзіліся факты, якія сведчаць аб тым, што да сярэдзіны стагоддзя гарадзенская турма, як і большасць аналагічных устаноў імперыі, не выкарыстоўвалася ў якасці месца для адбыцця пакарання. Але нават пасля таго, як сітуацыя змянілася, асобы, якія знаходзіліся ў ёй па прысудам судаў, складалі невялікі адсотак ад агульнай колькасці зняволеных. Так, у *Праекце на паляпшэнню турмаў на Гарадзенскай губ.*, які быў складзены ў 1862 г. беластоцкім страпчым Лапіцкім, адзначалася, што «колькасць асобаў, якія заключаюцца ў турму дзеля пакарання вельмі невялікая, бо згодна з нашым крымінальным заканадаўствам для людзей, не пазбаўленых цялесных пакаранняў, зняволенне ў турму замяняецца розгамі»³⁸. Турма выконвала ў першую чаргу функцыю папярэдняга заключэння на час вядзення следства.

Статыстыка сведчыць, што значная частка вязняў па вынікам следства прызнаваліся невінаватымі і вызваліліся ад далейшага пераследу. Так, аналіз пяцігадовай ведамасці (1829-1833) аб асобах, што былі пад судом у межах Гарадзенскай губ. сведчыць, што 1086 чалавек (34,5%) былі апраў-

даны, а яшчэ 205 (6,5%) – «пакінуты ў падазрэнні» (што азначае, што іх віна таксама даказана не была). Такім чынам, атрымоўваецца, што ў перыяд з 1829 па 1833 гады 41% зняволеных у губернскіх турмах³⁹ знаходзіліся там без доказу іх віны. Гэтая лічба адлюстроўвае і той стан рэчаў, што існаваў у гарадзенскім астрозе, дзе па дадзеным за 1840 г. было «вызвалена па закончэнню суда на месца свайго жыхарства без пакарання» 45% асобаў⁴⁰. Яна ж знаходзіць сваё пацвярджэнне ў Праекце згаданага Лапіцкага. Між іншым ён падкрэсліваў: «Зразумела чаму турма ўзбуджае такую ўсеагульную народную спагаду. У ёй пакутуюць па некалькі гадоў людзі, палова якіх аказваецца па канчатковым прысудам бязвіннымі»⁴¹. Атрымоўваецца, што прыкладна 40-50% вязняў гарадзенскага турэмнага замка ў першай палове XIX ст. не былі злачынцамі, а трапілі туды ў большасці выпадкаў па нагавору ці ў выніку паліцэйскай памылкі.

Цытата з Праекта Лапіцкага закранае яшчэ адзін немалаважны аспект для людзей, што знаходзіліся за кратамі, а менавіта тэрміны зняволення. І ён, і П. Баброўскі амаль што ў адзін голас запэўнівалі, што «каля паловы справаў аб падсудных вядуцца па некалькі гадоў»⁴². Але аналіз сітуацыі ў гарадзенскай турме не пацвярджае гэтых высноваў. У спісах гарадзенскіх вязняў сустракаюцца прозвішчы асобаў, якія ўтрымліваліся за кратамі па 2-3 гады (не толькі пад следствам, але ў чаканні зацвярджэння прысуду Сенатам і г. д.), аднак падобная з’ява не мела масавага характару. Пераважная большасць справаў разглядалася і канфірмавалася цягам некалькіх месяцаў.

Што чакала тых вязняў, чыя віна была даказана? У адпаведнасці з тагачасным заканадаўствам у распараджэнні карнай сістэмы быў досыць шырокі арсенал розных відаў пакаранняў, з якіх найбольш распаўсюджанымі былі катарга, ссылка, а таксама адпраўка ў арыштанцкія роты або ў войска, цялесныя пакаранні і турэмнае зняволенне (апошняя пераважна з другой паловы XIX ст.). Што тычыцца **смяротнага пакарання**, то гістарычныя дакументы абвяргаюць пашыранае меркаванне нібыта з часоў Елізаветы і Кацярыны II на гэты від пакарання ў Расійскай імперыі быў накладзены мараторый, адзіным выключэннем з якога былі прысуды дзекабрыстам у 1826 г. Насамрэч ва ўмовах ваенных дзеянняў выкарыстоўваліся іншыя прававыя нормы (Ваенныя артыкулы Пятра I, Палявое улажэнне 1812 г. і г. д.). Так, 2 красавіка 1813 г. у Горадні «у прысутнасці вайсковага схода і многіх гледачоў» па канфірмацыі генерал-фельдмаршала князя М. І. Кутузава былі павешаны гарадзенскія мяшчане браты Агла (?) і Ян Дамінінскія (альбо Дамінскія). Іх злачынства заключалася ў тым, што яны падтрымлівалі «дух возмущения», «произносили зловредные и возмутительные слухи»⁴³. А паколькі гэтая справа пачалася з выкрыцця ліста, аўтар якога заклікаў месцічаў забіваць сваіх расейскіх пастаяльцаў-

вайскоўцаў, то, трэба разумець, змест гэтага ліста і быў інкрымінаваны ў віну братам.

Наступнае зафіксаванае ў дакументах смяротнае пакарання адбылося 9 красавіка 1831 г. У гэты дзень а 4 гадзіне раніцы ў Горадні па зацвярджэнню ваенна-палявога суда быў расстраляны шляхціц-паўстанец. Эзекуцыя зрабіла вялікае ўражанне на гараджанаў⁴⁴. Паводле ўскосных звестак, можна меркаваць, што пакараным быў шляхціц Казімір Багдановіч, які стаяў на чале атрада паўстанцаў, якія прабіраліся ў Лідскі ўезд, і быў схоплены каля мястэчка Мерач Віленскай губ.

Найбольш вядомым прыкладам з'яўляецца пакаранне эмісара Міхала Валовіча, які 21 ліпеня 1833 г. быў публічна павешаны ў Горадні каля парахавых складоў. Пры гэтым прысуд ваенна-палявога суда для М. Валовіча і яго таварышаў уключаў: чацвертаванне, калесаванне, «пазбаўленне жывата», 8 тыс. шпіцрутэнаў (што таксама можна прыраўняць да смяротнай кары) і г. д. Аднак вышэйшае начальства замяніла ўсё гэта павешаннем.

Не абышлося без смяротных пакаранняў у Горадні і ў 1863 – 1864 гг. Паводле дадзеных польскага даследчыка Вацлава Студніцкага, у горадзе над Нёманам былі расстраляны два ўдзельнікі паўстання. 11 кастрычніка 1863 г. – селянін Дамінік Дамінскі (за ўдзел у паўстанні і павешанні лесніка), і 14 сакавіка 1864 г. – былы салдат Юзаф Урбановіч (за ўцёкі са службы, далучэнне да паўстання, здраду прысягі). У фондах Гарадзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея захавалася лаканічнае па зместу і жahlівае па сэнсу сведчанне аб выкананні аднаго з гэтых прысудаў. Такім чынам, атрымліваецца, што ў Горадні ў XIX ст. смяротнаму пакаранню былі падвергнуты як мінімум 6 асобаў. Пакаранне ажыццяўлялася пераважна публічна. Рызыкну выказаць меркаванне, што прыведзенымі тут прыкладамі смяротнае пакаранне ў Горадні ў XIX ст. не абмяжоўвалася.

Галоўным тыпам пакарання за здзяйсненне цяжкіх злачынстваў (забойства, разбой, буйны крадзеж, падпал, адсяканне рэкрутам пальца і т. п.) на працягу ўсяго XIX ст. з'яўлялася **высылка** ў Сібір на пасяленне, у крэпасць, на катаржныя працы, на заводы, у арыштанцкія роты і г. д. Таксама трэба ўлічваць распаўсюджаную ў тым ліку і на Гарадзеншчыне да 1861 г. практыку высылкі сялян па жаданню памешчыка. Статыстычныя звесткі адносна ссыльных тычацца пераважна тэрыторыі ўсёй губерні і маюць фрагментарны характар. Больш ці менш сістэматызаваную інфармацыю можна знайсці ў таго ж П. Баброўскага. Аналізуючы дадзеныя за 1849 – 1858 гг., ён прыйшоў да высновы, што за гэты прамежак часу ў Сібір з тэрыторыі Гарадзенскай губ. штогод у сярэднім высылалася 115 «найважнейшых злачынцаў»⁴⁵.

Гарадзенскі турэмны замак у той час адыгрываў ролю перасыльнага цэнтра для вязняў заходніх правінцый імперыі. У асноўным дзякуючы

перасыльным абавязковым элементам любога астрога таго часу (у тым ліку і гарадзенскага) была кузня. Кайданы (ручныя і нажныя), якія ў залежнасці ад часу і свайго тыпу мелі розныя назвы (калоды, ланцугі, наручні і г. д.) былі абавязковым атрыбутам турмаў на працягу ўсяго XIX ст. Кузня (да з'яўлення кайданкаў з замкамі) была патрэбна, каб арыштантаў скуць альбо пры патрэбе раскуць. Пры гэтым дадзеная працэдура каштавала шмат. «У 1854, 1855, 1857 і 1858 гадах было перададзена для адпраўлення праз гарадзенскі этап у Сібір 381 чалавек, – скардзіўся камандзір гарнізоннага батальёна, – якія скоўваліся за яго, камандзіра, уласныя грошы». І далей ідзе просьба кампенсаваць выдаткі з улікам таго, што скаваць аднаго вязня каштавала 1 руб. асігнацыямі⁴⁶ (для параўнання сутачная норма харчавання арыштанта непрывільяванага стану на той час складала каля 20 кап.).

Праблема забяспечанасці ланцугамі ў розныя часы ў гарадзенскім астрозе вырашалася па-рознаму. Ёсць звесткі, што ў сярэдзіне 20-х гг. XIX ст. пастаўкамі калодак займаўся мясцовы магістрат, але з прычыны вялікай колькасці асуджаных да высылкі, і паколькі «ніякага тыпу арыштантаў, не толькі крымінальных, але і малазначных, – як тлумачыў гарадзенскі камендант, – нельга высыліць без калодак на нагах», то гэтай справай, са слоў таго ж каменданта, займалася яго ведамства: «Я сам больш за 100 пар зрабіў»⁴⁷. Зразумела, што размова ішла пра калодкі вырабленыя па яго загаду.

У канцы XIX ст. пастаўкамі жалеза для гарадзенскага астрога займаўся тульскі завод⁴⁸. Мясцовыя майстры выраблялі толькі некаторыя камплектуючыя элементы з скуры: падкайданнікі, паджыльнікі, рамяні з спражкамі і інш. Кайданкі таксама выкарыстоўваліся ў тых выпадках, якія не былі рэгламентаваны ніводным законам, г. зн. па меркаванню турэмных наглядачаў. Вось як гэта, напрыклад, выглядала ў гарадзенскім астрозе ў 1819 г.: «Каравульны афіцэр не загадвае на ноч саджаць у калодку, акрамя габрэяў [...], якія па загаду пракурора пераведзены з 1-га ў 4-ы разрад, з тым, каб іх не саджаць у калодкі [...] А Янкеля Пілку [...] [знайшоў] з заклёпанай на шыі калодкай і ў крыві»⁴⁹. Але трэба адзначыць, што ў дачынненні да пераважнай большасці арыштантаў кайданы не ўжываліся.

Цялесныя пакаранні ў XIX ст. стасаваліся як самастойны від, так і ў спалучэнні з іншымі карамі. Асноўнымі прыладамі цялесных пакаранняў былі: *пуга* (забаронена ў 1845 г.), *бізун* (плець), *розга*, а ў выпадку асобаў, што падлягалі ваенна-палявому суду – *шпіцрутэны*. Найбольшыя знявечанні наносіліся пугай. Суадносіны жорсткасці ўдараў, адпаведна прадпісанню 1845 г., выглядалі наступным чынам: 1–10 удараў пугай = 30 удараў бізуна; 1–10 удараў бізуна = 40 удараў розгамі⁵⁰.

Важным таксама было і тое, хто, дзе і якімі прыладамі ажыццяўляў пакаранне. Што тычыцца апошняга, цэнтральныя ўлады ўвесь час імкнуліся да уніфікацыі сродкаў цялесных мер уздзеяння. Першая спроба да-

туецца 1836 г., калі Міністэрствам унутраных спраў быў распачаты збор звестак аб прыладах пакарання, што выкарыстоўваюцца ў розных рэгіёнах імперыі. Дарэчы, менавіта дзякуючы гэтай цікаўнасці ўладаў, мы сёння маем магчымасць пабачыць як выглядалі падобныя прыстасаванні, што ўжываліся ў Горадні ў той час (гл. Дадатак 1).

У далейшым Міністэрства ўнутраных спраў у вырашэнні гэтага пытання пайшло яшчэ далей. У 1848 г. па ўсёй імперыі было разаслана «настаўленне» аб вырабе і выкарыстанні розгаў. Паколькі графічных выяваў эталона дадзенай прылады да прадпісання не прыкладалася, то застаецца скарыстацца яе пісьмовым апісаннем: «Розгі для пакарання злачынцаў павінны складацца з тонкіх бярозавых дубцоў даўжынёй $1\frac{1}{4}$ аршына (каля 90 см) колькасцю ад 10 да 15 штук [...] Дубцы перавязаны ў трох месяцах, без лісця [...] Пасля 10 удараў розгі прызнаюцца нягоднымі для далейшага выкарыстання і павінны быць заменены на іншыя [...] Павінны захоўвацца ў вільготным месцы [...]» і г. д.⁵¹ Пасля атрымання такой падрабязнай інструкцыі ў Горадні былі падрыхтаваны 10 скрынь для захавання ў іх эталонаў розгаў і рассылкі па ўездах. Не лішнім будзе прыгадаць, што дадзеныя меры ўздзеяння ў дачыненні да прывілеяваных саслоўяў не выкарыстоўваліся.

Што тычыцца пытання аб тым, на каго былі ўскладзены абавязкі па ажыццяўленню цялесных пакаранняў, то адказ будзе адназначны – на *ката*. Першым вядомым гарадзенскім катам з'яўляўся Іван Паўлікоўскі, звесткі аб якім датуюцца 1816 – пачаткам 1820-х гадоў. Невядома, ці паходзіў ён з вольных людзей, ці быў арыштантам. Беластоцкая гродская дума выплачвала яму ў год у сярэднім 22 руб. срэбрам⁵². Паколькі ў прыговорах тых часоў сустракаюцца такія санкцыі як «рванне ноздраў» і кляйменне, то, можна меркаваць, што кат займаўся таксама і гэтым. Адкрытым застаецца пытанне ці ўваходзіла ў яго абавязкі здзяйсненне смяротных прысудаў праз павешанне. Вядомы факт, што падчас выканання падобнай кары ў Кобрыне ў кастрычніку 1863 г. вайсковае начальства патрабавала высласць дзеля ажыццяўлення экзекуцыі ката⁵³. Дзейнасць запlechных спраў майстра не абмяжоўвалася выключна губернскім цэнтрам. Для выканання пакаранняў ён пастаянна выязджаў ва ўездныя цэнтры і Беластоцкую вобласць.

У адпаведнасці з пастановай Дзяржаўнага Савета (1833 г.), «пры адсутнасці жадаючых быць катамі з ліку людзей вольных» прадпісвалася абіраць жадаючых з асуджаных да высылкі ў Сібір»⁵⁴. Вядома, што калі ў 1848 г. пасада запlechных спраў майстра аказалася вакантнай (бо кат Сямён Свёкла (з ліку былых вязняў) не мог выконваць свае абавязкі з-за цяжкай венерычнай хваробы), пачаліся тэрміновыя пошукі замены. Паказальна, што ў самім горадзе, як сярод вольных так і арыштантаў

(нават нягледзячы на магчымасць пазбегнуць цялеснага пакарання і высылкі ў Сібір), жадаючых не аказалася⁵⁵. Верагодна, далейшыя пошукі, што былі арганізаваны паліцыяй па ўсёй губерні таксама не далі вынікаў, бо ў сярэдзіне 50-х гадоў для выканання цялесных экзекуцый (напрыклад над дзячком Паўлам Шпакам за крадзеж грошай у Коматаўскай царкве) у Горадню быў камандзіраваны віленскі кат⁵⁶. У 60–70-я гады XIX ст. функцыі гарадзенскага ката выконваў вязень Лаўрэнці Мінка. Пражываў ён на тэрыторыі турмы асобна ад іншых зняволеных у спецыяльным будынку, грашовае яго ўтрыманне складала ўдвая большую суму ад арыштанцкага (12 кап.), апранаўся ён у турэмную вопратку⁵⁷.

Дзеля выканання *казні* (менавіта так называліся пакаранні, якія выконваліся катам) у горадзе існавала адмысловае, як акрэсліваюць яго дакументы, «лобнае месца». На жаль, адсутнасць інфармацыі не дае магчымасці яго дакладна лакалізаваць для XIX ст. Вядома, што гэта была нейкая плошча (згодна з логікай папярэдніх стагоддзяў верагодней за ўсё цэнтральная⁵⁸) дзе выстаўляўся *эшафот* разам з *прэнгерам* (слупам ганьбы). Яшчэ даўдзецца дакладна ўстанавіць ці было іх з'яўленне звязана з разасланай у 1847 г. Міністэрствам унутраных спраў адпаведнай інструкцыяй з дэталёвым чарцяжом месца для выканання пакаранняў разам з слупам (гл. Дадатак 2), ці ўсё ж такі яны існавалі і раней.

Паколькі згаданая інструкцыя прысвечана апісанню працэдуры экзекуцыі над пэўнай катэгорыяй арыштантаў, то спынімся на ёй больш падрабязна. «Згодна гэтаму парадку, злачынца перавозыць да месца *казні* на ўзнятых чорных панарадах (дрогах); ён павінен мець надпіс на грудзях пра род яго віны, а забойца бацькі чорнае покрыва на твары; яго [...] суправаджае святар і з усіх бакоў вайсковая варта; пасля прыбыцця на лобнае месца і пасля зачытвання ўказа, над злачынцамі дваранскага стану ломіцца шпага, а пасля злачынец кожнага стану ставіцца [...] да прэнгера і [...] калі не пазбаўлены цялесных пакаранняў, падвяргаецца праз ката пакаранню бізуном»⁵⁹.

У сярэдзіне 50-х гадоў XIX ст. эшафот і панарады актыўна эксплуатаваліся, аб чым сведчаць неаднаразовыя аўкцыёны на рамонт першага і другога. Пры гэтым эшафот меў не стацыянарны характар, а збіраўся толькі ў выпадку *казні* і пры неабходнасці мог перавозіцца (што часта і адбывалася на практыцы) ў іншы горад⁶⁰. Што тычыцца выканання працэдуры «грамадзянскай смерці» з ламаннем шпагі (на памяць адразу прыходзіць хрэстаматычны, вядомы яшчэ са школы выпадак пакарання Чарнышэўскага), то не ўдалося знайсці згадак яе прымянення ў Горадні. Хаця дакладна вядома, што некаторыя жыхары Гарадзенскай губ. (Апалон Гафмайстар – адзін з будучых кіраўнікоў паўстання 1863 г., Восіп Багуслаўскі, Вікенці Матушэвіч і інш.) прайшлі праз гэту працэдуру ў 1847 г. («Справа эміса-

ра Рэра»⁶¹. Але экзекуцыя над імі, верагодна, адбывалася ў Вільні. Зыгмунд Мінейка ўзгадваў пра выпадак публічнага пакарання бізуном каля прэнгера аднаго з вучняў чацвёртага класа віленскай гімназіі⁶². У Мінску аналагічныя *казні* (з выкарыстаннем адмысловага ваза і эшафота), паводле ўспамінаў гісторыка Т. Корзана, адбываліся на Ніжнім Рынку⁶³. Відавочна, што Горадня ў гэтым плане не вылучалася з шэрагу іншых губернскіх гарадоў імперыі.

У гарадзенскай турме

Турэмнае зняволенне ў расійскай юрыдычнай сістэме XIX ст. не разглядалася ў якасці асноўнага спосабу пакарання злачынцы. Нярэдка бывала так, што асоба прысуджаная да невялікага тэрміну зняволення, паспявала адбыць яго яшчэ на стадыі папярэдняга следства, альбо абмежаванне волі за кратамі замянялася на цялесныя пакаранні. Тым не менш колькасць вязняў гарадзенскага астрога ў вызначаны перыяд павялічвалася. Змянялася заканадаўства, аблічча турмы, вязні і наглядчыкі, змяняліся ўмовы ўтрымання зняволеных. Паколькі цэлае стагоддзе – гэта досыць працяглы адрэзак часу для вывучэння гісторыі пэўнай супольнасці людзей (нават той, што знаходзілася ў зачыненай прасторы), таму абмяжуемца вызначэннем асноўных тэндэнцый і тых зменаў, што назіраліся ў жыцці гарадзенскіх арыштантаў.

Гэтую характарыстыку трэба пачаць з агульнавядомай тэзы аб тым, што **ўмовы** жыцця арыштантаў у астрозе былі цяжкімі. Шматлікія скаргі асобаў, якія апынуліся за кратамі, сведчаць аб рэзкім пагаршэнні здароўя. Цяжкае («гнилое») з спецыфічным пахам паветра; вільгаць, цвіль, пачны ўгар, скразнякі ў камерах і на калідорах у сукупнасці з псіхалагічным ударам, звязаным з абмежаваннем свабоды (часта неабгрунтаваным) – усё гэта негатыўна адбывалася на асобах, у першую чаргу, прывілеяванага стану. «Мне падалося, што я апынуўся ў пограбе – настолькі паветра было агідным (repugnant) і вільготным [...] Я моцна цярэў, апынуўшыся ў чатырох сценах», – узгадваў Аляксандр Акінчыц, патрапіўшы ў адзіночную (сакрэтную) камеру ўвесну 1864 г.⁶⁴

Пра настрой і пачуцці чалавека, які ў сярэдзіне XIX ст. апынуўся у гарадзенскім турэмным замку, сведчаць радкі з ліста Яна Янкоўскага (на мове арыгіналу). Ён, як і яго знакаміты брат Плакід, не быў пазбаўлены літаратурнага таленту: «[...] Едва ли в начале 12-ой недели достиг я того счастья, что могу передать на Высоконачальниче благоусмотрение [...] участь мою. Смотри сверху (быў размешчаны ў г.зв. «сакрэтным пакоі» для найбольш значных вязняў – А. Р.) на окружающую толпу преступников, я заметил, что они всегда веселы, всегда гуляющие и, будучи обличены

в явных прэступленьях, хладнокровно сустрачаюць сваё горе. [...] Но сколько я уверен в своей совести, что настоящее мое наказание, продолжающиеся уже третий месяц едва ли в тысячной части соответствует моей вине [...] действием чего настоящее мое здоровье ближе поставило меня к гробу, нежели к настоящей мирской жизни. [...] И, действительно, один срам заключения в тюрьму, достаточен за мою вину (у яго быў знойдзены жалезны пярсцёнак у памяць аб (Юзафе?) Панятоўскім і перапісаная ім справаздача аб дзейнасці эмігрантскага камітэта ў Парыжы за 1832 г. – А. Р.), а печаль, скука, огорчение, разорение здоровья, пресечение средств содержания, остались излишним. Чувствую, что здоровье мое постепенно в этой несчастной секретной заперти убывает»⁶⁵ і г. д.

Несумненна, што пераносіць заключэнне было куды цяжэй аднаму, чым з суседзямі па камеры. «Таварыства прымусіла мяне нават забыцца, што я ўсё ж такі ў турме, а не на волі. – узгадваў Ягмін пасля пераводу ў камеру агульнага ўтрымання. – Такім вялікі быў кантраст паміж адзіночным заключэннем і агульным. Тут жылі, дзяліліся навінамі, абмяркоўвалі рознага роду пытанні, маральна падтрымлівалі адзін аднаго [...]»⁶⁶.

Дарэчы, дзякуючы ўспамінам паўстанцаў 1863 г. мы маем унікальную магчымасць зазірнуць у гарадзенскі астраг, убачыць яго вачыма вязняў, а не турэмнай адміністрацыі ці інспектараў, чые рапартаў і данясенні складаюць асноўную базу крыніц па дадзенай тэме. Так, таварыш Зыгмунда Мінейкі па ўцёках з Сібіры доктар Аляксандр Акінчыц у Францыі праз дзесяткі год узгадваў гарадзенскую адзіночку (secret prison): «Я быў замкнёны на першым паверсе ў даволі вялікім пакоі, тры чвэрці якога былі застаўлены. Тут быў ложкак, стол, вялікае, размешчанае вельмі высока, але закрытае кратамі акенца. Сцены былі вельмі вільготныя і, пэўна, не бяліліся з часоў зыходу езуітаў; яны былі пакрыты рознага кшталту надпісамі. На бруднай падлозе пад акенцам я знайшоў кучу жоўтага пяску, не ведаю, дзеля якой патрэбы яна прызначалася»⁶⁷.

Амаль што нічым не розняцца, за выключэннем наяўнасці ў камеры пяску, уражанні аб адзіночцы Ягміна: «У камеры, куды з цяжкасцю праз краты вузкага акенца пранікалі промні святла, стаяў ложкак, пакрыты грубай з воўны коўдрай, стол і крэсла. Акенца месцілася пад самай столлю, так, што глядзець праз яго было немагчыма. [...] Ключнік выцягнуў з печы нейкую драўляную пасудзіну, сказаў аб яе прызначэнні [...] і выйшаў. [...] Я не мог спаць і дзеля забавы пачаў лавіць і біць блох, якіх была такая процьма, што ў мяне стамілася рука, і, таму прыйшлося скарыстаць іншым відам пакарання – праз патапленне ў месцы з вадой»⁶⁸.

Пры дапамозе тых жа асобаў можна атрымаць пэўнае ўяўленне аб агульных камерах утрымання. «Гэта быў доўгі, брудны пакой [...] Уздоўж сцяны стаялі вялізарныя ложкак, падобныя на паліцы, на якіх месціліся

больш за 10 асобаў адзін па адным. Нягледзячы на тое, што вязні былі шчыльна напханы адзін каля аднаго, яны далі мне месца». Акінчыцу ў дадзеным выпадку яшчэ пашчасціла. Летам 1863 г., калі ўлады не былі падрыхтаваны да такой колькасці арыштантаў, апошнія спалі на падлозе⁶⁹. Вельмі падобнае апісанне агульнай камеры дае ў сваіх успамінах Ягмін.

Умовы ўтрымання зняволеных у гарадзенскім турэмным замку розніліся для розных катэгорый арыштантаў. Паколькі ў Расійскай імперыі вышэйшымі саслоўямі з'яўляліся дваране і духавенства, то, адпаведна, яны і ў астрозе мелі пэўныя прэферэнцыі ў параўнанні з прадстаўнікамі іншых станаў. Некаторыя адрозненні можна знайсці ва ўмовах утрымання палітычных і крымінальных арыштантаў, хрысціян і іўдзеяў. Але аб усім па парадку.

Адметны статус **дваран**-вязняў вынікаў ужо з наяўнасці ў турме адмысловых «дваранскіх» пакояў. Падобныя камера існавала ў «старой» (да 1820 г.) турме, а ў новай (1848 г.) дзеля гэтых мэтаў ужываўся нават асобны будынак («для варты і падсудных дваран каменны двухпавярховы будынак»⁷⁰). Асобы шляхетнага паходжання вызваліліся ад усіх відаў фізічнай працы як унутры, так і па-за межамі астрога. Спроба прыцягнуць іх нават да якой бы ні было працы (секчы ці пілаваць дровы, прыбіраць, насіць ваду і г. д.) успрымалася імі як абраза гонару. «Муж мой Мацвей [...] харчуетца агульнаю з прасталюдзінамі ежаю і прыцягваюць яго да розных выпадковых працаў, нягледзячы на тое, што аб дваранскім яго паходжанні паперы знаходзяцца пры справе»⁷¹, – скардзілася ў 1839 г. Ева Сямашка.

Дваране ў параўнанні з падатнымі саслоўямі, мелі большыя грашовыя сродкі (у 1,5–2 разы), што выдзяляліся на іх утрыманне і, адпаведна, мелі лепшае харчаванне. Нават пасля таго, як харчаванне ў турме было пераведзена на г. зв. «гаспадарчы» метада, калі правіянт пастаўляўся падрадчыкам, і ежа гатавалася ў агульным катле, асобы прывілеяванага стану атрымлівалі грошы на рукі, і «штодня наглядчык купляў прадукты арыштантам дваранскага паходжання»⁷² (1874 г.). Часцяком іншыя зняволеныя выкарыстоўваліся імі ў якасці служак: «Бачыў Свінцінскага, які рыхтаваў самавар для шляхціцкі Будзелевічовай, якой ён [...] калі-нікалі прыслугоўваў»⁷³ (1865 г.). Не выключана, што некаторыя, з ліку найбольш заможных, карысталіся і паслугамі рэстаранаў ці нечага падобнага.

Нягледзячы на свой статус і пэўную адасобленасць, дваранскі асяродак не быў адзіным, цэльным. Цікава, што нават за турэмнымі кратамі можна сустрэць водгукі непрыязі паміж прадстаўнікамі аднаго стану. Вось як гэта адлюстравана ў прашэнні губернскага сакратара Букінскага (20-я гады XIX ст.), які скардзіўся «на ўгар, які з'яўляецца найбольш па прычыне псавання печы гатаваннем іншымі дваранамі [...] у зачыненай печы бульбы і ад вывешвання імі вільготнай вопраткі на гарачую печ (звы-

чайна з ліку мясцовай дробнай шляхты, якая, відавочна прывыкла да курных хатаў і ўсялякага бруду) [...]»⁷⁴

Адметнасць утрымання гарадзенскіх **палітычных** вязняў часоў паўстання 1863 г. выяўлялася ў большай у параўнанні з іншымі катэгорыямі арыштантаў грашовай суме, якая выдаткоўвалася на гэта. Так, у адпаведнасці з пастановай, што была зацверджана імператарам у жніўні 1864 г., у сувязі з недастатковасцю выдзеленай сумы (6 і 10 кап. срэбрам) было дазволена «рабіць выплаты па 15 кап. у суткі на дваран і па 10 кап. для людзей простага стану на харчаванне, з тым каб зняволеныя атрымоўвалі дзве стравы за абедам і па адной на вячэру»⁷⁵.

Канешне, цяжка западозрыць царскія ўлады ў раптоўнай праяве чалавекалюбства да былых паўстанцаў. Прычыны, якія падштурхнулі царскую адміністрацыю пайсці на гэты крок, яшчэ давядзецца адшукаць. Але немалаважным фактарам у прыняцці гэтага рашэнне было тое, што палітычныя вязні, у адрозненні ад іншых, утрымліваліся не за дзяржаўныя сродкі, а за кошт г.зв. надзвычайных працэнтных збораў, якімі было абкладзена мясцовае каталіцкае насельніцтва, і таму казна ў дадзеным выпадку не несла ніякіх выдаткаў. Дарэчы, падобная практыка выкарыстоўвалася царскай адміністрацыяй і ў 30-я гады («справы эмісараў»), калі не толькі выдаткі на ўтрыманне пад вартай, але і «паслугі» жандараў пры суправаджэнні вязняў (у тым ліку і ў Сібір) спаганяліся з маёнткаў нават тых, хто падчас следства быў прызнаны невінаватым. Асаблівы статус «палітычных» выяўляўся і ў тым, што ў адрозненні ад звычайных зняволеных яны не займаліся выкананнем некаторых відаў працаў, звязаных з непасрэдным забеспячэннем жыццядзейнасці астрога. Гэта магло тлумачыцца іх статусам «ваенных», а не «цывільных» арыштантаў. Турэмная адміністрацыя была вымушана наймаць асобных людзей (канешне, за сродкі «палітычных») для «ачысткі парашаў», «чысткі комінаў», наймаць вадавоза (студня на тэрыторыі турмы ў той час патрабавала рамонт) і г. д.⁷⁶

Вязні-**габрэі** хаця і ўтрымліваліся ў гарадзенскай турме на агульных умовах, але і ў гэтым выпадку прысутнічала пэўная спецыфіка жыцця за кратамі. Галоўнай адметнасцю было тое, што габрэі ў першай палове XIX ст. утрымліваліся асобна ад хрысціянаў. Падобнае правіла дзейнічала яшчэ ў «старой» турме⁷⁷, а пасля ўвядзення ў эксплуатацыю новага астрога іудзеі размяшчаліся ў «габрэйскім пакоі» (камера № 9)⁷⁸. Невядома, ці захавалася азначаная тэндэнцыя ў другой палове стагоддзя, калі вязняў прадпісвалася сартыраваць па «разрадах» у залежнасці ад тыпа злачынства.

Яшчэ адна адметнасць габрэйскага знаходжання ў астрозе звязана з харчаваннем. Зразумела, што габрэі гатавалі ежу асобна ад рэшты зняволеных: «[...] у 5-6 гаршчках, прыстасаваўшы дзеля гэтага печку»⁷⁹. Адміністрацыя турэмнага замка пайшла насустрач гэтай катэгорыі арыштантаў

і закупіла ў 1866 г. медны кацёл разлічаны на прыгатаванне ежы на 50–55 асобаў (праз паўтары гады яго прыйшлося мяняць на меншы, «з-за скарачэння колькасці арыштантаў-габрэяў»)⁸⁰. Нягледзячы на тое, што шматлікія захаваўшыся прыклады арыштанцкага меню і падрадаў на пастаўку прадуктаў у астрог не ўтрымліваюць згадак аб адметнасцях харчавання іўдзеяў, тым не менш, можна меркаваць, што і ў гэтым плане ўлічваліся асаблівасці іх нацыянальнай кухні. Аб гэтым сведчыць выпадак з кантролем якасці мяса, якое было дастаўлена ў астрог для харчавання хворых арыштантаў у ліпені 1891 г. «у пятніцу напярэдадні шабашу»⁸¹. Акрамя таго фактар габрэйскай прысутнасці прыўносіў даволі цікавыя адметнасці ў іншыя бакі турэмнага жыцця, размова аб якіх пойдзе ніжэй.

Харчаванне вязняў залежала ад тых **грашовых сродкаў**, якія вылучаліся на іх утрыманне. У Расійскай імперыі не існавала агульных абавязковых для ўсіх тарыфаў на ўтрыманне зняволеных, і таму гэтая сума ў кожным рэгіёне вызначалася рэгіянальнымі ўладамі самастойна ў залежнасці ад коштаў на харчовыя тавары на мясцовым рынку. Першыя дакладныя звесткі аб фінансавых сродках на харчаванне «калоднікаў» датуюцца 1816 г. Губернскі пракурор, пад кантролем якога знаходзілася ўся пенітэнцыярная сістэма, быў здзіўлены адсутнасцю «па гэтаму прадмету дакладнай пастановы». У выніку назіралася наступная карціна: «У Кобрыне, Лідзе, Пружанах і Горадні вылучаецца ад казны ў суткі па 2 кап. срэбрам; у Навагрудку і Слоніме 2 кап. меддзю, у Берасце – 5 кап. меддзю [...] што тычыцца Горадні, то магу засведчыць, што 2 кап. срэбрам недастаткова нават на хлеб, бо за гэты кошт па дарагавізне купіць можна толькі 1,5 фунты»⁸².

У далейшым, цягам усяго XIX ст. сума на ўтрыманне вязняў увесь час вагалася па прычыне ўсё той жа «дарагавізнасці». Так, у 1821 г. яна складала ўжо 12 кап. [меддзю], у наступным 1822 г. – 15 кап. меддзю, што адпавядала 3 ½ кап. срэбрам, у 1837 г. – 11 кап. (меддзю), 1838 г. – 8 кап. (меддзю), 1840 г. – 3 ¼ кап. (срэбрам), 1847 г. – 7 ¼ кап. (срэбрам), 1849 г. – 7 ½ кап. (а для дваран 15 кап. срэбрам), 1863 г. – 6 кап. (срэбрам)⁸³.

За гэты час важныя змены адбыліся ў крыніцах фінансавання арыштантаў. 19 студзеня 1838 г. быў утвораны «гарадзенскі папачыццельны аб турмах камітэт»⁸⁴, які і ўзяў на сябе абавязкі ў тым ліку і па забеспячэнню вязняў. Падобныя камітэты былі створаны ва ўсіх губернскіх і нават уездных гарадах. Але, нягледзячы на ўсе вышэй адзначаныя змены, грашовых сродкаў на ўтрыманне арыштантаў належным чынам ніколі не хапала. І таму і губернскімі ўладамі і турэмным камітэтам заўсёды выкарыстоўваліся дадатковыя (альтэрнатыўныя) крыніцы паступлення грошай на карысць зняволеных. Да іх ліку можна аднесці заробкі за розныя віды выкананых працаў (пра што пойдзе гаворка ніжэй), міластыня (са слоў

таго ж пракурора «единое подаяние доброохочих служит им пособием»), ахвяраванні розных асобаў, сярод якіх неабходна вылучыць постаць губернатара М. Анджэйковіча (1817–1824). Пры ім была пабудавана новая турма, адкрыта турэмная капліца. Губернатар пастаянна рупіўся аб паляпшэнні становішча вязняў, не шкадуючы на гэтыя мэты даволі значныя грашовыя сумы.

Што тычыцца жабрацтва, то ім у асноўным займаліся перасыльня. Але ёсць факты, якія сведчаць аб распаўсюджанні падобнай практыкі (не без ведама і садзейнічання з боку каравульных) і ў гарадзенскім турэмным асяродку нават сярод прывіляваных саслоўяў. Так, 5 кастрычніка 1866 г. адным з каравульных афіцэраў у суправаджэнні веставага быў адпушчаны ў горад «цывільны арыштанта з дваран Баляслаў Сезянеўскі, які, называючы сябе палітычным злачынцам па прозвішчу Плюта (рэальная асоба з беластоцкай гімназіі, высланы – А. Р.), асуджаным да хуткай высылкі ў Сібір, заходзіў у многія дамы і прасіў міласціні [...]»⁸⁵

Яшчэ адной даволі важнай дадатковай крыніцай фінансавых паступленняў з'яўляўся г.зв. «турэмны кубак» (па аналогіі з царкоўным), які функцыянаваў на працягу ўсяго стагоддзя. Цікава, што ён не заставаўся пустым, што сведчыць аб адносінах гарадзенцаў да тых, хто знаходзіўся за каменнай сцяной. Захавалася апісанне гэтай прылады для збору ахвяраванняў (1863 г.), з якой вынікае, што ад «кубка» засталася толькі назва: «скрыня для міласціні (подаяння) гарадзенскім арыштантам каля брамы турэмнага замка»⁸⁶. Аднак, нягледзячы на разнастайнасць грашовых паступленняў на патрэбы вязняў, сродкаў на гэтыя мэты ўсё роўна не хапала. Вось чаму ў архіўных справах даволі часта можна сустрэць просьбы розных наглядчыкаў замка аб кампенсацыі выдаткаў, што былі зроблены імі з уласнае кішэні на паляпшэнне варункаў утрымання арыштантаў.

Змены памераў сум, што паступалі на **харчаванне** турэмных вязняў (напрыклад, яе павялічэнне ў 2 разы ў 40-я гады XIX ст.) не ўплывалі на склад, колькасць і якасць ежы. Але тут адразу трэба агаварыцца, што да 1836 – 1837 гг. грошы ў гарадзенскай турме выдаваліся на рукі і арыштантамі самі праз давераных асоб забяспечвалі сабе прадуктамі. Водгук падобнай сістэмы можна знайсці нават у 1865 г. калі значная колькасць вязняў яшчэ знаходзілася ў пакармеліцкім кляштары. Тады наглядчыкам у горад быў адпушчаны Ферстар, з ліку зняволеных, «пры гэтым ён унёс з сабой кармавыя грошы іншых арыштантаў, што былі ў яго на руках, таму што наглядчык без выбараў прызначыў яго арыштанцкім арцельшчыкам»⁸⁷.

Прыкладна з 1836 – 1837 гг. быў уведзены новы, гаспадарчы (падрадны) метада забеспячэння зняволеных харчамі: «Ад прыняцця тых грошай на рукі, як гэта рабілася паўтары гады таму, арыштанта абсалютна адмовіліся,» – паведамляў гарадзенскі паліцмайстар у красавіку

1838 г.⁸⁸ Відаць, што падобны пераход адбыўся па мясцовай ініцыятыве, у той час як у іншых вязніцах яшчэ захоўвалася ранейшая практыка: «Па прыбыццю ў Горадню [...] мы харчаваліся хлебам і той ежаю, што давалі нам, – скардзіліся ў 1857 г. перасыльняы арыштанты, – але, паколькі мы не прызвычаліся да яе, то хварэем [...] Паўсюль, дзе праходзілі атрымлівалі кармавыя грошы»⁸⁹.

Галоўнай ежай увесь гэты час з'яўляўся жытні хлеб. Пасля пераходу да новага спосабу паставак у гарадзенскім астрозе хлебная норма заставалася нязменнай – 2 ½ фунты (1 фунт = 409,5 г.), што было вызначана адмысловай «Інструкцыяй наглядчыку губернскага турэмнага замка» 1831 г.⁹⁰ Паколькі ўласнай пякарні ў астрозе не было, то пастаўкамі хлеба займаўся падрадчык. У выпадку нейкіх падазрэнняў, што тычыліся якасці хлеба, мясцовы лекар разам з іншымі службовымі асобамі праводзілі яго экспертызу. Менавіта на хлеб ішла большая частка сродкаў (70–90%) з тых, што накіроўваліся на ўтрыманне арыштантаў. Усё іншае для харчавання вязняў мела назву «прыварка», які гатаваўся для ўсіх у агульным катле. На прыварак ішлі самыя танныя прадукты з мясцовага рынку: розныя крупы, з якіх пасля варылася каша ці баланда, гарох, капуста (у розным выглядзе), шчаўе, буракі, у якасці запраўкі – сала, а ў посныя дні – алей. У другой палове XIX ст. у меню па серадах і пятніцах з'яўляецца селядзец. Мясца і бульба спарадычна згадваюцца ў дакументах 1840-х гадоў⁹¹.

Калі больш канкрэтна, то рацыён арыштантаў гарадзенскай турмы ў 1840 г. выглядаў наступным чынам: на абед і вячэру мелі хлеб (2 ½ фунты), ячную кашу (з разліку 3 гарнцы (1 гарнец — 3,28 літра) крупы на дзень на 26 асобаў), 1 ½ кварты солі і 1 фунт сала на тую ж колькасць людзей⁹². На жаль, няма звестак ці гэта меню змянялася штодня, ці заставалася нязменным цэлы тыдзень.

Аналіз кантрактаў на пастаўку харчавання падрадчыкамі ў 1863 – 1865 г. выяўляе тэндэнцыю па паступоваму паляпшэнню забеспячэння зняволеных, паколькі пісьмовая дамова прадугледжвала, што па панядзелках, аўторках, чацвяргях і суботах аснову прыварка будзе складаць з разліку на 20 чалавек ячная крупа – ½ гарнца, капуста, буракі ці шчаўе – 1 вядро, сала ½ фунта. У нядзелю – толькі ячная крупа і сала, а ў сераду і суботу грэцкая каша (½ гарнца крупы на 10 асобаў), 1 селядзец (на тую ж колькасць). Акрамя таго кожны дзень соль і хлеб⁹³. Што тычыцца напояў, то ў дакументах і ўспамінах неаднаразова ўзгадваюцца самавары.

Вызначэннем арыштанскага пайка, як і сродкаў, што адпускаліся на гэтыя мэты, займалася мясцовае начальства. Калі, напрыклад, параўнаць харчаванне вязняў у Горадні і Мінску, то можна заўважыць адрозненні. Так, у 60-я гады XIX ст. рацыён «жыхароў» знакамитага Пішчалаўскага замка складаўся з хлеба, грэчневай і ячнай круп, ялавічыны, алея, сала, солі,

кваса, бульбы, буракоў і капусты (свежай, квашанай), а з ліпеня па верасень замест апошніх прадуктаў давалася зеляніна⁹⁴. Як відаць, параўнанне не на карысьць гарадзенскай турмы. А калі дадаць да гэтага мізэрнага пераліку прадуктаў тую характарыстыку, якая дзе-нідзе сустракаецца адносна таго, што спажывалі вязні на самой справе штодня («ежа для арыштантаў гатуецца вельмі кепская і недастатковая: вараны гарох, які даецца раз на суткі вадкі і нясмачны,» – адзначаў губернатар фон Галер, які наведаў астрог у жніўні 1862 г.⁹⁵), то карціна, сапраўды, атрымліваецца сумная. Некаторыя (як той жа Галер ці М. Мураўёў у 1864 г.) бачылі прычыну падобнага становішча ў сістэме гаспадарчых паставак, калі «падрадчык наўрад ці расходуе палову таго, што атрымлівае». У сваю чаргу турэмнае начальства нават пасля прапановы М. Мураўёва змяніць падобны стан рэчаў не захацела браць на сябе адказнасць за харчаванне ў замку, пакінуўшы ўсё па-старому. Адзначу, што на працягу даволі значнага перыяду (1850–70-я гады XIX ст.) пастаўшчыком прадуктаў для губернскай і ўездных турмаў з’яўлялася гарадзенская купчыха Гінда Айзекаўна Вільбушавічова. Ёй, дарэчы, належаў нават посуд, з якога харчаваліся вязні.

За дадатковую плату з уласнай кішэні арыштант мог палепшыць свой рацыён. Іншай крыніцай была дапамога блізкіх і сваякоў. «Сябры дасылалі нам ежу з горада», – узгадвае ўсё той жа Аляксандр Акінчыц, а ў іншым месцы ўдакладняе, што перадавалі ім тытунь і апельсіны⁹⁶. У той жа час частка асобаў, што знаходзілася за кратамі, была пазбаўлена падобнай магчымасці (сем’і далёка або вельмі бедныя). У некаторых выпадках турма брала на сябе выдаткі на ўтрыманне дзяцей (часцяком яны змяшчаліся ў замак з адным з бацькоў) ці нават цэлай сям’і, што заставаліся без кармільца.

Адным з спосабаў паляпшэння матэрыяльнага становішча і, адпаведна, харчовага забеспячэння былі разнастайныя **працы**, да якіх прыцягваліся вязні. Падобная практыка існавала з пачатку XIX ст., пра што сведчаць дакументы па суправаджэнню арыштантаў у горад для выканання як гарадскіх, так і прыватных замоваў⁹⁷. Напрыклад, заробак за 1 працадзень пры капанні у 1817 г. складаў 15 кап. асігнацыямі⁹⁸ (больш, чым адпускалася на іх утрыманне ўладамі ў 1821 г.).

На працягу першай паловы XIX ст. асноўным відам працаў, дзе былі задзейнічаны гарадзенскія вязні, з’яўлялася добраўпарадкаванне горада: уборка плошчаў і вуліцаў, рамонт дарог (брукоўка), плаванне і рубка дроваў розным канцылярскім установам і г. д. Паколькі турэмны замак некалькі разоў у XIX ст. перабудоўваўся і пашыраўся, то ў зняволеных з’яўляўся дадатковы шанс знайсці заробак не выходзячы за мury.

З сярэдзіны 30-х гадоў пасля наведвання пенітэнцыярных устаноў імперыі прынцам Пятром Галстэйн-Альдэрбургскім мясцовая турэмная адміністрацыя па вышэйшаму прадпісанню была азадачана стварэннем умо-

ваў для пастаяннай занятасці вязняў на тэрыторыі замка. І калі першыя захады начальства ў гэтым кірунку выглядалі вартымі жалю (у 1839 г. былі закуплены 4 ручныя жоравы (якія, здаецца, і не выкарыстоўваліся) і пралкі для льну)⁹⁹, то ў далейшым турэмная гаспадарка значна пашырылася. У 1887 г. акрамя работы ў горадзе, рамонту турмы і г. д., арыштанты зараблялі грошы распілоўкай дошак (у тым ліку для буйнога прадпрымальніка Шарышэўскага). А найбольш іх працавала шаўцамі і краўцамі, вырабляючы вопратку і абутак (арыштанцкая мадэль мела назву «коты») для вязняў¹⁰⁰.

У адпаведнасці з існуючымі ў турме правіламі, на рукі зняволеныя маглі атрымаць толькі палову заробку, другая палова ішла на паляпшэнне іх харчавання¹⁰¹. Таксама арыштанты выконвалі работы, звязаныя з штодзённым функцыянаваннем турмы, а менавіта насілі ваду для кухні і лазні, чысцілі прыбіральні, пралі і цыравалі вопратку (жанчыны), гатавалі ежу, ацяплялі ўсе будынкі, прыбіралі і г. д. Зразумела, што азначаныя работы не аплачваліся.

Цікавыя назіранні аб турэмным жыцці можна зрабіць даследуючы **рэжым** утрымання вязняў. Асноўная тэндэнцыя XIX ст. – гэта ўзмацненне кантролю. Яна выразна прасочваецца на прыкладзе гарадзенскага астрога, дзе выпадкі яго парушэння ў першыя дзесяцігоддзі XIX ст. адзначаюцца куды часцей, а некаторыя з іх даюць падставу нават ставіць пад сумненне пенітэнцыярны характар мясцовага турэмнага замка. Даволі часта ў гэты час фіксаваліся факты, калі арыштанты ў суправаджэнні варты выходзілі ў горад па сваіх справах. Зразумела, што некаторыя з іх карысталіся момантам і ўцякалі. Але падобныя адзіночныя выпадкі не ідуць ні ў якое параўнанне з той карцінай, якая адкрылася губернскаму пракурору 8 верасня 1817 г. У гэты дзень у астрозе адсутнічалі ўсе габрэі. Ад пракурора нават не хавалі, што іх адпусцілі па вуснаму распараджэнню наглядачыка «у дамы, для малення, з нагоды надышоўшых габрэйскаў святаяў»¹⁰². Трэба разумець, што падобная практыка мела месца і раней. Лагічным тут будучь пытанні, ці распаўсюджвалася яна на хрысціян, і колькі каштавалі святы ў сямейным коле (у дабрачыннасць турэмнай адміністрацыі веры мала)? На жаль, дакументы не даюць адказы на гэтыя пытанні.

Не менш яскравы факт, які характарызуе адметнасці турэмнага рэжыму ў гарадзенскім замку датуецца 1822 г. Напярэдадні Новага года ў адной з камер быў выкрыты міні-шынок, дзе кожны ахвочы (нават вартавы) мог набыць за 10 грошай кварту гарэлкі¹⁰³. Вялікая колькасць п'яных арыштантаў выклікала падазрэнні аднаго з найбольш пільных вартавых, а следства па гэтай справе выкрыла прыналежнасць да ўсёй гэтай аферы наглядачыка турэмнага замка¹⁰⁴. Можна нават не ўказваць нацыянальнасць таго, хто займаўся гандлем гарэлкі – тут усё зразумела.

А колькі падобных дзеянняў, якія не стасуюцца са статусам рэжымнай установы засталася па-за ўвагай кантралюючых органаў і гісторыкаў? Для параўнання: на пачатку XX ст. (1901 г.) сур'ёзным парушэннем лічылася, напрыклад, ужо тое, што арыштант дазваляў сябе выпіць гарбаты ў не адведзены для гэтага час¹⁰⁵. Але ўсё ж такі найбольшая колькасць нараканняў у правяраючых на працягу ўсяго перыяду даследавання выклікала вопратка. Справа ў тым, што нягледзячы на строгія прадпісанні, шматлікія заўвагі і папярэджанні аб тым, што ўсе арыштанта павінны быць апрануты ў агульную для ўсіх вязняў форму, заўсёды знаходзілася хоць некалькі асобаў, якія сваім знешнім выглядам не адпавядалі правілам. І хаця адміністрацыя заўсёды знаходзіла гэтаму нейкія аб'ектыўныя прычыны, здаецца, што без суб'ектыўнага фактара ў гэтай справе таксама не абыходзілася.

Цікава таксама зірнуць на гарадзенскі астрог з пункту гледжання выканання імя адной з асноўных функцый пенітэнцыярных устаноў, а менавіта, ізалявання вязня ад навакольнага свету і абмежаванне зносінаў з сябе падобнымі (што асабліва важна падчас вядзення следства). Архіўныя матэрыялы і не раз тут узгаданыя ўспаміны сведчаць, што гарадзенскі астрог не заўсёды адпавядаў гэтаму прызначэнню. Нават сам начальнік замка быў вымушаны прызнаць, што вязні 3 паверха турэмнага корпуса маглі свабодна размаўляць і перакідвацца паперкамі з людзьмі, якія знаходзіліся на суседнім двары. У выпадку калі нехта залазіў на дах хлява, што шчыльна прымыкаў да муроў, то ў зоне яго дасягальнасці аказваліся і «кватаранты» 2 паверха¹⁰⁶ (1901 г.)

Некалькі сакрэтаў кантактавання, як з людзьмі ў горадзе, так і з тымі, што ўтрымаліся ў «адзіночках», раскрыў Аляксандр Акінчыц. Ён прыгадаў, што ў хуткім часе пасля таго як апынуўся за кратамі, салдат (вартаўнік) прынёс яму два боханы хлеба і гарбату і, нягледзячы на яго пратэсты, прымусіў узяць ежу. У адным з боханаў быў схаваны ліст ад роднага дзядзькі (які таксама ў гэты час утрымліваўся ў гарадзенскім замку), а таксама аловак і папера¹⁰⁷. «Мы маглі перапісвацца з людзьмі з горада і іншымі зняволенымі дзякуючы некаторым жандарам і салдатам, якія [за гэта] атрымлівалі надбаўку да свайго невялікага жалавання [...] Многія вязні перадавалі запіскі праз браму, схаванымі, канешне ж, у насоўку ці ручнік, у якіх сябра з волі пасля перадаваў трохі тытуню ці пару апельсінаў»¹⁰⁸. «У нас былі свае ўласныя газеты, якія мелі назвы «канфітур», – адзначаў ва ўспамінах Ягмін. – Гэта былі маленькія скруткі паперы, на якіх дробным почыркам пісаліся розныя паведамленні. Кожныя тры дні мы акурат іх атрымоўвалі»¹⁰⁹. Можна зрабіць выснову, што рэжым у гарадзенскім астразе залежаў не столькі ад замацаванага адпаведнымі правіламі парадку, колькі ад асобаў, якія былі адказныя за яго выкананне. Вязні гэта ведалі, і гэтым карысталіся.

Уцёкі

Завяршаючы экскурс у гісторыю гарадзенскай турмы XIX ст., хацелася б звярнуць увагу на тыя эпізоды турэмнага жыцця, у якіх арыштанты з'яўляюцца галоўнымі дзеючымі асобамі, спрабуючы рэалізаваць прагу свабоды. Разам з тым, азначаны аспект дазваляе трохі інакш зірнуць на асаблівасці рэжыму і ўмовы ўтрымання, узаемаадносін паміж вязнямі, іх псіхалогію, складзі больш поўнае ўяўленне аб унутраным свеце астрога, некаторых іншых праявах турэмнай штодзённасці. Магчыма кагосьці гэты раздзел зацікавіць з практычнага боку.

Уцёкі, а таксама некаторыя няўдалыя спробы іх ажыццяўлення падаюцца ў храналагічнай паслядоўнасці.

Уцёкі французскіх ваеннапалонных у 1813 – 1814 гг. падчас іх этапіравання ўглыб Расіі мелі масавы характар. Адночы гэта зафіксавалі дакументы датычна і гарадзенскай турмы:

– 21 чэрвеня 1813 г. – доктар дэ Клер. Пасля няўдалай спробы ўцёкаў у Супраслі з таварышамі, быў дастаўлены ў Горадню. У суправаджэнні каравульнага 21 чэрвеня выйшаў з «кватэры» на базар, дзе прабыўшы поўгадзіны вярнуўся на «кватэру». Вартавы Дзянісаў выйшаў у сені, сеў каля дзвярэй і заснуў. Калі прагнуўся, то ўбачыў, што дэ Клер знік¹¹⁰.

– 1813 г. – няўдалая спроба. У гарадзенскай турме арыштанты пад нарам і зрабілі падкоп («яма глыбінёй больш аршына») і нават дайшлі ўжо да кладкі, адкуль былі вынятыя 2 цэгля. Але спроба была выкрытая...¹¹¹

– Ноч з 14 на 15 жніўня 1816 г. – самыя незвычайныя ўцёкі. Сямён Самусюк (ён жа Іван Галінскі) утрымліваўся ў турме за адсутнасць «пісьмовага віду» і па «сумніцельству» на конт знойдзеных пры ім 6 тыс. руб. Хварэў на венерычную хваробу. Арыштанты накармілі каравульных «кашкай», у выніку чаго 19 вартавых страцілі прытомнасць. Пасля ўцёкаў выявілася, што разам з кашай каравульныя блёкату наеліся¹¹² (*Hyoscyamus iger* ці інакш беляна). Гісторыя мела працяг. У спісе зняволеных за жнівень 1817 г. сустракаюцца прозвішчы трох габрэяў, якія сядзелі за тое, што накармілі каравульных салдат «дурнап'янам»¹¹³. Ці тут закралася нейкая памылка, ці з іўдзеяў папросту вырашылі зрабіць казлоў адпушчэння, але сапраўды не зразумела: чаму труцілі габрэі, а ўцёк хрысціянін? Аб тым, што падобны спосаб уцёкаў у XIX ст. карыстаўся зэўнай папулярнасцю сведчыць прыклад Беластоцкага астрога, дзе ў 1851 г. пільнымі наглядачыкамі была сарвана спроба вызвалення арыштантаў-габрэяў, якія «мелі намер уцячы ачмурыўшы варту дурнап'янам, у выпадку супраціўлення парэзаць яе нажамі, а парыкамі прыкрыць выгалення часткі сваіх галоваў»¹¹⁴.

– Ноч з 14 на 15 сакавіка 1819 г. – ссыльны Янкель Абрамавіч Курыла (ён жа Гецель Зялевіч). Уначы каравульны афіцэр Харкоўскі запатра-

баваў Курылу да сябе ў пакой «для баяння казак». На нейкі час пакінуў яго аднаго, пайшоўшы ў дваранскі пакой за агнём для фэйкі. У гэты ж час іншы каравульны, які меў свой пост на калідоры, «незразумела чаму адышоў і застаўся ў жаночым пакоі». Калі Харкоўскі вярнуўся, Курылы не было. Пошукі, нягледзячы на тое, што ссыльны меў кайданкі на нагах, плёну не прынеслі¹¹⁵.

– 4 красавіка 1819 г. – Юрый Дамулевіч, рэкрут з сялянаў. Ён быў выкліканы для прыбірання афіцэрскага пакоя, але па дарозе збег¹¹⁶.

– 23 жніўня 1819 г. – Антаніна Гарбанавічова. Пад вартай «самавольна» была адпушчана ў горад. Уцякла. Схоплена на наступны дзень¹¹⁷.

– 5 верасня 1819 г. – Іван Сакалоў. Каравульны атрымаў прадпісанне перавесці Сакалова ў дваранскі пакой. Выконваючы яго, пакінуў арыштанта ў афіцэрскім пакоі свайму зменшчыку. Сакалоў уцёк праз вакно, паколькі ні крат, ні варты там не было¹¹⁸.

– 9 траўня 1821 г. – арыштанта Н узлез на дах прыбіральні, якая знаходзілася каля турэмнай лазні і «праз вал выскачыў» на волю¹¹⁹.

– 29 снежня 1822 г. – амаль удалыя ўцёкі. Абвінавачаны ў крадзяжы Франц Жылінскі разам з іншымі арыштантамі складваў прывезеныя ў турму дровы. Схаваўся ў павеці, адкуль перабраўся на другі паверх, а потым праз дзірку ў столі для камінара ўзлез на дах, адтуль саскочыў на вуліцу. Быў схоплены, бо падчас скоку зламаў левую нагу.

– 24 кастрычніка 1832 г. – групавыя ўцёкі. Іван Занеўскі (шляхціц, абвінавачаны ў крадзяжы), Антон Жывіцкі (бадзяжніцтва), Восіп Масюк (даў прытулак збегламу рэкруту). Ініцыятарам быў А. Жывіцкі. Напярэдадні ўцёкаў гэтыя вязні цягалі ваду ў камеры для арыштантаў-дваран. Паколькі Занеўскаму былі давераны ключы ад лазні і дрывотні, то ён апошняю не зачыніў. Увечары, калі начная варта яшчэ не была выстаўлена, яны выйшлі з камеры і праз дрывотню, сарваўшы замок з дзвярэй, па драбінах вылезлі на гарышча, адтуль на дах і па вяроўцы злезлі ўніз. Праз 3 дні Масюк схоплены ў сваёй хаце ў в. Навасёлкі¹²⁰.

– 2 жніўня 1850 г. – Матэвуш Павук (ён жа Клім) і Франц Кулікоўскі (ён жа Фларыян Тыль). Пад вартай былі высланы для прыбірання гарадскіх плошчаў. Збеглі, але былі схопленыя 13 жніўня ў Занёманскім фарштаце «па наводцы» мясцовых габрэяў¹²¹.

– Ноч з 12 на 13 снежня 1862 г. – групавыя ўцёкі. Вікенці Якімовіч (дваранін, абвінавачаны ў канакрадзе), селянін Людвік Заблоцкі (меў на руцэ кляймо К. А. Т. – катаржнік) і Рэаровіч (разбой). Утрох знаходзіліся ў турэмным шпіталі. Калі вартавыя ў шпітальным пакоі заснулі, яны з дапамогай ключоў, што былі пакінутыя ў дзвярах, выбраліся на гарышча, адтуль на дах і з вышыні 4-х сажняў скочылі на вуліцу. Вартавы з вонкавага боку астрога ўзняў трывогу, але схоплены быў толькі Рэаровіч¹²².

– 12 ліпеня 1865 г. – самыя простыя ўцёкі. Дваранін Ферстар утрымліваўся ў пакармеліцкім кляштары. Быў адпушчаны наглядчыкам у горад на тэлеграф без суправаджэння. У турму не вярнуўся. Пры ім былі кармавыя грошы на харчаванне вязняў¹²³.

– 25 верасня 1865 г. – селянін Якаў Свінцінскі і шляхціц Казімір Коц, палітычныя вязні. У ніжнім калідоры паезуіцкай каменіцы вынুলі шыбу і праз касцельны двор выбраліся на Купецкую вул.¹²⁴

– сакавік 1866 г. – няўдалыя ўцёкі. А. Буднікаў і П. Наймановіч рыхтуючы ўцёкі, выламалі дошку ў лазні і пачалі рабіць пралом ў каменнай сцяне. Былі выдадзены катам Мінкай, які заўважыў як яны ўлазяць у лазню праз акенца¹²⁵.

– 7 верасня 1874 г. – Аляксандр Гарасека і Георгі Нікалайціс зрабілі пралом у падлозе майстэрань, трапілі ў пограб паезуіцкага будынка, «які даў ім вольнае выйсце на вуліцу»¹²⁶.

– «3-га марца [1907 г.] з гродзенскай турмы ўцякло 18 падследственных арыштантаў. Яны прабілі сцяну, вылезлі праз комін на стрэху, зрабілі з паццірадлаў вяроўкі, спусціліся на двор касцельны, прайшлі праз пустую плябанню ды ўцяклі»¹²⁷. Пра гэта паведаміла «Наша Ніва», якая не магла не звярнуць увагу на факт такіх масавых уцёкаў.

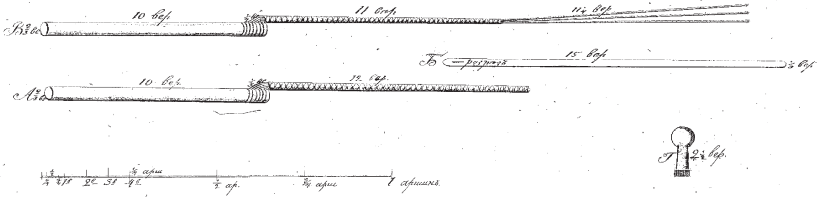
Зразумела, што прадстаўленыя тут выпадкі не вычэрпваюць усіх фактаў удалых і няўдалых уцёкаў з гарадзенскай турмы.

Завяршаючы экскурс у гісторыю гарадзенскіх турмаў XIX ст. трэба адзначыць, што яны мелі шэраг асаблівасцяў у параўнанні з іншымі падобнымі ўстановамі нават у межах Беларускі-Літоўскага рэгіёну, не кажучы ўжо аб тэрыторыі ўсёй імперыі. Гэтыя адметнасці вызначаліся ў першую чаргу спецыфікай размяшчэння гарадзенскай турмы (кляштарны будынак у цэнтры горада), турэмнай адміністрацыяй, якая ў значнай ступені вызначала спецыфіку ўмоў утрымання і рэжыму. На штодзённае жыццё за кратамі свой адбітак таксама накладвалі нацыянальныя, рэлігійныя і сацыяльная адметнасці Гарадзеншчыны і тыя палітычныя падзеі, якімі быў багаты гэты рэгіён.

Дадатак 1. Два варыянты зборна-разборных пугаў і бізуноў, якімі карысталіся на Гарадзеншчыне для пакарання злчынцаў у 30-я гады XIX ст. (НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 19, адз. з. 1232, а. 11, 13.)

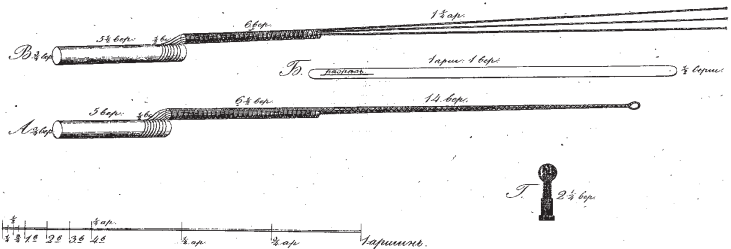
Варыянт а):

- А. Ключъ изъ сѣралянтнаго рамня вѣсомъ $\frac{3}{4}$ фунта.
- Б. Хвостъ изъ сѣралянтнаго рамня конусомъ надѣвается на ключъ вѣсомъ $\frac{1}{2}$ фунта.
- В. Плетъ изъ сѣралянтнаго рамня $\frac{3}{4}$ фунта.
- Г. Штамповъ, для выемки изъ плетя на сѣрѣе упрямляющий отвѣтъ $\frac{3}{4}$ фунта каждый.

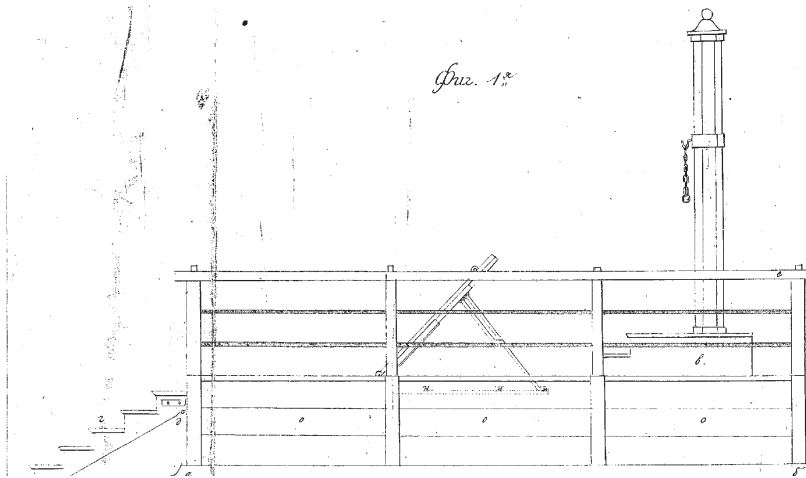

Варыянт б):

- А. Ключъ изъ сѣралянтнаго рамня вѣсомъ 1 фунтъ.
- Б. Хвостъ изъ сѣралянтнаго рамня конусомъ надѣвается на ключъ, вѣсомъ $\frac{3}{4}$ фунта.
- В. Плетъ изъ сѣралянтнаго рамня 1 фунтъ.
- Г. Штамповъ, для выемки изъ плетя вѣсомъ $\frac{3}{4}$ фунта, каждый.

Дадатак 2. Вывява эшафота разам з прэнгерам (слупом ганьбы) 1847 г. (НГАБ у Гродне. Ф. 8, воп. 1, адз. з. 431, а. 6.)

- ¹ Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня. Гародня-Wrocław, 2008. С. 37, 51.
- ² НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 1, адз. з. 315. Арк. 20.
- ³ Тамсама. Воп. 2, адз. з. 1082. Арк. 17–18.
- ⁴ Тамсама. Воп. 3, адз. з. 533. Арк. 20.
- ⁵ Тамсама. Воп. 1, адз. з. 795. Арк. 23.
- ⁶ Тамсама. Арк. 134–136.
- ⁷ Тамсама. Воп. 3, адз. з. 533. Арк. 17,18.
- ⁸ Лисин В. М. За тюремной стеной: история Гродненской тюрьмы (XIX в. – 1939 г.). Гродно, 2003.
- ⁹ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 13, адз. з. 1306. Арк. 41.
- ¹⁰ Обзор Гродненской губернии за 1896 г. Гродно, 1897. С. 88.
- ¹¹ НГАБ у Гродне. Ф. 4, воп. 2, адз. з. 110. Арк.19.
- ¹² Тамсама. Ф. 1, воп. 27, адз. з. 532. Арк. 154.
- ¹³ Тамсама. Воп. 29, адз. з. 367. Арк. 4, 8.
- ¹⁴ Тамсама. Воп. 6, адз. з. 370. Арк. 21.
- ¹⁵ Тамсама.
- ¹⁶ Тамсама. Ф. 37, воп. 1, адз. з. 702. Арк. 42.
- ¹⁷ Тамсама. Ф. 1, воп. 27, адз. з. 532. Арк. 21.
- ¹⁸ Тамсама. Воп. 27, адз. з. 295. Арк. 426.
- ¹⁹ Тамсама. Воп. 29, адз. з. 367.
- ²⁰ Тамсама. Воп. 27, адз. з. 527. Арк. 17; НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 27, адз. з. 532. Арк. 163.
- ²¹ Тамсама. Воп. 27, адз. з. 70. Арк. 9.
- ²² Тамсама. Воп. 13, адз. з. 193. Арк. 3.

- ²³ Тамсама. Воп. 22, адз. з. 1451. Арк. 33
- ²⁴ Тамсама. Адз. з. 1674. Арк. 49.
- ²⁵ Тамсама. Воп. 34, адз. з. 224. Арк. 222, 246.
- ²⁶ Тамсама. Ф. 3, воп. 1, адз. з. 26. Арк. 17–19.
- ²⁷ Ягмин. Воспоминания польского повстанца 1863 г. // Исторический вестник, 1892. Т. 50, № 12. С. 727.
- ²⁸ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 13, адз. з. 1306. Арк. 20.
- ²⁹ Тамсама. Воп. 27, адз. з. 532. Арк. 65.
- ³⁰ Лисицин В. М. За тюремной стеной... С. 32.
- ³¹ Упоров И. В. Пенитенциарная политика России в XVIII–XX в. (историко-правовой анализ тенденций развития). СПб., 2004. С. 192.
- ³² НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 3, адз. з. 1093. Арк. 2.
- ³³ Тамсама. Адз. з. 1101. Арк. 4.
- ³⁴ Бобровский П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гораднінская губерния. Ч. II. С. 544
- ³⁵ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 1, адз. з. 11. Арк. 3.
- ³⁶ Толькі за другую палову 1813 г., паводле афіцыйнай статыстыкі, праз Горадню на ўсход прайшло каля 3,5 тыс. ваеннапалонных арміі Напалеона. (НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 1, адз. з. 306. Арк. 101)
- ³⁷ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 10, адз. з. 744, 186, 198.
- ³⁸ Тамсама. Воп. 13, адз. з. 1306. Арк. 17.
- ³⁹ Тамсама. Воп. 27, адз. з. 296. Арк. 9–10.
- ⁴⁰ Тамсама. Воп. 20, адз. з. 227. Арк. 96.
- ⁴¹ Тамсама. Воп. 13, адз. з. 1306. Арк. 17.
- ⁴² Бобровский П. Указ. твор. С. 541.
- ⁴³ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 1, адз. з. 312. Арк. 1, 9, 11, 13.
- ⁴⁴ Тамсама. Ф. 4, воп. 1, адз. з. 1. Арк. 6; РДГА Ф. 561, в. 1, адз. з. 107. Арк. 10.
- ⁴⁵ Бобровский П. Указ. твор. С. 538.
- ⁴⁶ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 5, адз. з. 2083^a. Арк. 1.
- ⁴⁷ Тамсама. Воп. 2, адз. з. 661. Арк. 111.
- ⁴⁸ Тамсама. Ф. 2, воп. 9, адз. з. 1. Арк. 37.
- ⁴⁹ Тамсама. Ф. 1, воп. 1, адз. з. 1018. Арк. 19.
- ⁵⁰ Тамсама. Ф. 2, воп. 26, адз. з. 335. Арк. 3.
- ⁵¹ Тамсама. Воп. 4, адз. з. 844. Арк. 2.
- ⁵² Тамсама. Ф. 1, воп. 2, адз. з. 354. Арк. 1.
- ⁵³ Тамсама. Ф. 1159, воп. 3, адз. з. 13.
- ⁵⁴ Тамсама. Ф. 1, воп. 22, адз. з. 67. Арк. 2.
- ⁵⁵ Тамсама
- ⁵⁶ Тамсама. Ф. 1, воп. 29, адз. з. 818. Арк. 21.
- ⁵⁷ Тамсама. Ф. 37, воп. 1, адз. з. 486. Арк. 3; Ф. 37, воп. 1, адз. з. 1051. Арк. 6.
- ⁵⁸ Гардзееў Ю. Магдэбургская Гародня. С. 51.
- ⁵⁹ НГАБ у Гродне. Ф. 8, воп. 1, адз. з. 431.
- ⁶⁰ Тамсама. Ф. 1, воп. 29, адз. з. 818. Арк. 3, 19, 29.
- ⁶¹ Тамсама. Ф. 2, воп. 4, адз. з. 473.
- ⁶² Minejko Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866. Warszawa, 1971. S. 44.

- ⁶³ Корзан Т. Мінск у сярэдзіне XIX ст. // Arche. № 3. 2010. С. 142.
- ⁶⁴ Memoires by Doctor Alexander Okinczyc Volume I // <http://pages.interlog.com/~mineykok/Okin1.html#Insurrection>
- ⁶⁵ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 29, адз. з. 78. Арк. 20.
- ⁶⁶ Ягмин. Узгадз. твор. С. 726.
- ⁶⁷ Memoires by ...
- ⁶⁸ Ягмин. Узгадз. твор. С. 721, 726.
- ⁶⁹ НГАБ у Гродне. Ф. 37, воп. 1 адз. з. 638. Арк. 10.
- ⁷⁰ Тамсама. Ф. 1, воп. 21, адз. з. 658. Арк. 8.
- ⁷¹ Тамсама. Ф. 37, воп. 1 адз. з. 47. Арк. 2.
- ⁷² Тамсама. Ф. 1, воп. 15, адз. з. 294. Арк. 22.
- ⁷³ Тамсама. Воп. 27, адз. з. 1771. Арк. 9.
- ⁷⁴ Тамсама. Ф. 2, воп. 20, адз. з. 274. Арк. 3.
- ⁷⁵ Тамсама. Ф. 1, воп. 13, адз. з. 1399. Арк. 87.
- ⁷⁶ Тамсама. Воп. 22, адз. з. 1674. Арк. 17; Ф. 1, воп. 6, адз. з. 370. Арк. 21.
- ⁷⁷ Тамсама. Воп. 1, адз. з. 1759. Арк. 13.
- ⁷⁸ Тамсама. Воп. 10 адз. з. 2101. Арк. 1–3.
- ⁷⁹ Тамсама. Ф. 37, воп. 1, адз. з. 786. Арк. 2.
- ⁸⁰ Тамсама. Арк. 19.
- ⁸¹ Тамсама. Ф. 2, воп. 9, адз. з. 1508. Арк. 2.
- ⁸² Тамсама. Ф. 1, воп. 1, адз. з. 1033. Арк. 109.
- ⁸³ Тамсама. Воп. 1, адз. з. 2418, а. 15; Ф. 37, воп. 1, адз. з. 28. Арк. 1, 124; Ф. 37, воп. 1, адз. з. 179; Ф. 37, воп. 1, адз. з. 203. Арк. 2.
- ⁸⁴ Тамсама. Ф. 2, воп. 36, адз. з. 1305. Арк. 82.
- ⁸⁵ Тамсама. Ф. 1, воп. 27, адз. з. 1923. Арк. 1.
- ⁸⁶ Тамсама. Ф. 37, воп. 1, адз. з. 638. Арк. 20.
- ⁸⁷ Тамсама. Ф. 1, воп. 28, адз. з. 1042. Арк. 1.
- ⁸⁸ Тамсама. Ф. 37, воп. 1, адз. з. 28. Арк. 1.
- ⁸⁹ Тамсама. Воп. 1, адз. з. 392. Арк. 2.
- ⁹⁰ Упоров И. В. Указ. Твор.
- ⁹¹ НГАБ у Гродне. Ф. 37, воп. 1, адз. з. 229. Арк. 5; Ф. 37, воп. 1, адз. з. 179. Арк. 1.
- ⁹² Тамсама. Адз.з. 28. Арк. 124.
- ⁹³ Тамсама. Адз.з. 702, 481. Арк. 28.
- ⁹⁴ Лісейчыкава Н. Турмы Мінскай губерні: штодзённае жыццё і побыт у 60-я гг. XIX ст. // Актуальныя праблемы сучаснага гуманітарнага адукацыі: матэрыялы III Рэспубліканскай канферэнцыі моладых уячэнных і аспірантаў. Мінск, 2006. С. 203–204.
- ⁹⁵ НГАБ у Гродне. Ф. 37, воп. 1, адз. з. 599. Арк. 1.
- ⁹⁶ Memoires by
- ⁹⁷ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 1, адз. з. 1033. Арк. 90, 109.
- ⁹⁸ Тамсама.
- ⁹⁹ НГАБ у Гродне. Ф. 37, воп. 1, адз. з. 1. Арк. 64.
- ¹⁰⁰ Тамсама. Адз.з. 1539. Арк. 226–229.
- ¹⁰¹ Тамсама. Адз.з. 317. Арк. 1.
- ¹⁰² Тамсама. Ф. 1, воп. 1, адз. з. 1033. Арк. 97.
- ¹⁰³ Тамсама. Ф. 2, воп. 20, адз. з. 276. Арк. 2.

- ¹⁰⁴ Тамсама. Ф. 1, воп. 1, адз. з. 2838. Арк. 268.
- ¹⁰⁵ Тамсама. Ф. 2, воп. 21, адз. з. 1770. Арк. 1.
- ¹⁰⁶ Тамсама. Адз. з. 1774. Арк. 2.
- ¹⁰⁷ Арыштантам катэгарычна забаранялася мець пры сябе пісьмовыя прыналежнасці.
- ¹⁰⁸ *Memoires by ...*
- ¹⁰⁹ Ягмін. Узгадз. твор. С. 726.
- ¹¹⁰ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 1, адз. з. 294. Арк. 31.
- ¹¹¹ Тамсама. Адз. з. 319. Арк. 5.
- ¹¹² Тамсама. Адз. з. 833. Арк. 1–4.
- ¹¹³ Тамсама. Адз. з. 1033. Арк. 143–144.
- ¹¹⁴ Тамсама. Воп. 29, адз. з. 593. Арк. 19.
- ¹¹⁵ Тамсама. Воп. 1, адз. з. 1759. Арк. 1, 2, 13.
- ¹¹⁶ Тамсама. Адз. з. 1018. Арк. 12.
- ¹¹⁷ Тамсама. Адз. з. 2057. Арк. 17.
- ¹¹⁸ Тамсама. Арк. 23.
- ¹¹⁹ Тамсама. Адз. з. 2418. Арк. 156.
- ¹²⁰ Тамсама. Воп. 10, адз. з. 283. Арк. 6–8.
- ¹²¹ Тамсама. Воп. 21, адз. з. 1392. Арк. 1, 6.
- ¹²² Тамсама. Воп. 6, адз. з. 314. Арк. 3, 5, 14.
- ¹²³ Тамсама. Воп. 28, спр 1041. Арк. 1.
- ¹²⁴ Тамсама. Воп. 27, адз. з. 1771, а. 6–7; Ф. 1, воп. 28, адз. з. 1042. Арк. 1.
- ¹²⁵ Тамсама. Адз. з. 1913. Арк. 1.
- ¹²⁶ Тамсама. Воп. 15, адз. з. 293. Арк. 1.
- ¹²⁷ Наша ніва. 9 (22) марца 1907 г. № 10. С. 7.

Габрэйскія дзеці Гародні ў XIX ст.

У габрэйскай традыцыі замацавалася асаблівае стаўленне да падрастаючага пакалення, будучыні Ізраіля. «Калі ў хаце няма дзяцей, гэта тое ж самае, што там няма святла». Толькі той народ, уся гісторыя якога складаецца з ганенняў, здольны стаць па трапнаму выразу Фелікса Зімбарда, «дзетаэнтрысцкім»¹. Дом без дзяцей – гэта месца, пакінутае жыхарамі. Бяздзетны шлюб лічыўся недасканалым, не бласлаўёным Усявышнім, таму самым распаўсюджаным пажаданнем на шлюбных урачыстасцях былі словы: «Каб кожны год прыносіў вам па дзіцяці». Але перш чым даследаваць месца дзіцяці ў культуры традыцыйнага габрэйскага грамадства Гародні XIX стагоддзя, варта вызначыць сутнасць паняцця «дзяцінства».

Сацыёлагі лічаць, што дзяцінства – гэта частка жыцця чалавека, якая папярэднічае яго ўступленню ў прафесійную дзейнасць, паўнапраўнаму ўдзелу ў сацыяльных адносінах. Дзіця знаходзіцца пад апекай сям’і альбо грамадства. Апошняя частка нашага азначэння пасуе да габрэйскага літвацкага грамадства толькі ўмоўна. У культуры, якая галоўнай часткай жыцця мужчыны бачыла вывучэнне рэлігійнага закона, не толькі хлапчук, але і малады мужчына, які звычайна быў ужо ў шлюбе і меў уласных дзяцей, жыў за кошт сваіх бацькоў альбо жончыных сваякоў. Старэйшае пакаленне жадала вызваліць талмудыста ад працы фізічнай на карысць інтэлектуальнай, больш прэстыжнай і нават святой. У зусім бедных сем’ях, якія не маглі сабе дазволіць раскошу выхавання сапраўднага ілуга², дзіця пачынала працоўны шлях надзвычай рана, каля 6-7 год, дапамагаючы бацькам ў рамястве альбо гандлі.

«Падлеткавасці» у сучасным разуменні традыцыйнае грамадства не ведала: чалавек хутка і адразу становіўся дарослым, прыступаючы да працы альбо выканання сацыяльнага служэння, абавязковай пачатковай альбо прафесійнай адукацыі не існавала. Атрымліваецца, што традыцыйныя сацыялагічныя крытэрыі ў дачыненні да габрэяў-літвакоў, якія насялялі Гародню, не спрацоўваюць. Таму мы будзем карыстацца падыходамі, якія больш адпавядаюць габрэйскаму светаўспрыманню. У полі нашага зроку апынуцца хлопчык ва ўзросце да 13 год (час, калі ён дасягае рэлігійнага паўналецця і пасля адпаведнай цырымоніі становіцца бар-міцва – можа выконваць усе абавязкі габрэя) і дзяўчынка да 15 год, калі згодна з расейскім заканадаўствам яна магла быць выдадзеная замуж.

Нараджэнне і першыя гады жыцця. Нараджэнне дзіцяці ў свеце габрэйскай традыцыі – адзін з цэнтральных момантаў сямейнай гісторыі. Габрэі верылі, што адсутнасць дзяцей дэманструе адносіны Усявышняга да сямейнага саюза і маральнасці тых, хто яго стварыў. Менавіта за амаральнасць Ён караў бяздзетнасцю. «Калі ёсць дзеці, здароўе і грошы, немагчыма жадаць лепшага,» – кажа габрэйская прыказка. Прычым на першым месцы ў гэтай шкале каштоўнасцей знаходзяцца менавіта дзеці. Каб пазбавіцца ад бясплоднасці, раілі ўжываць шмат рыбы, наведваць мікву (басейн для рытуальных амавенняў) разам з парадзіхай альбо нявестай, атрымаць бласлаўненне ад бацькі, сын якога ў гэты дзень прайшоў абразанне альбо ад маладой пары пад хупой (балдахінам, пад якім заключаецца шлюб).

Высокая смяротнасць сярод парадзіх і немаўлят прыводзілі да распаўсюджання магічных рытуалаў, якія павінны былі абараніць і дзіця, і жанчыну. Вядомы былі шматлікія амулеты для цяжарных і малых (напрыклад, камень «падаючая зорка» лічыўся добрай прафілактыкай выкідыша). Падчас цяжарнасці жанчына імкнулася прытрымлівацца спецыяльнай дыеты, каб нарадзіць разумнага і прыгожага малага. Яна не ела рэдзьку і цыбулю, таму што гэта «ардынарная ежа», і дзіця будзе мець «ардынарны» выгляд, вантробу, таму што яна «затыкае галаву», і сын будзе няздольным да навукі. А вось рыба, віно і мяса карысна ўплывалі на ненароджанае дзіця, таму жанчына ўжывала перадусім іх³. Згодна з распаўсюджаным у мяжы аселасці забабонам, каб дапамагчы будучай маці, падчас родаў трэба было адчыніць ў хаце ўсе дзверы і вокны, развязаць вузлы, расшпіліць вопратку. Калі гэта не дапамагала і парадзіха памірала, лічылі, што гэта пакаранне за неналежнае выкананне рытуальных прадпісанняў для жанчын (незапальванне свечак на шабат альбо сэксуальныя стасункі падчас менструацыі)⁴.

Даследчыкі адзначалі, што сярод габрэяў мяжы аселасці ў XIX стагоддзі пераважаў сучасны тып узнаўлення насельніцтва: у іх сем'ях нараджалася менш дзяцей, чым у прадстаўнікоў іншых супольнасцяў, але і выжывала больш немаўлят. Аўтар апрацаваных табліц па перапісу насельніцтва 1897 года Б. Д. Бруцкус пісаў, што сярод насельніцтва Расіі менш дзяцей нараджалася толькі ў пратэстантаў. Але ва ўзросце старэйшым за адзін год адносная колькасць дзяцей-габрэяў пачынае пераважаць над малымі іншых канфесій. Ён тлумачыў гэтую з'яву культурнымі адрозненнямі, а менавіта больш умелым доглядам за дзецьмі а таксама тым, што габрэі жывуць у гарадах і мястэчках, дзе медычная дапамога больш даступная⁵.

Лічылася неабходным мець самае меншае двух дзяцей. Але калі бяздзетны чалавек вучыў чужое дзіця Торы альбо выходваў сірагу, то ён, згодна Талмуду, лічыўся яго бацькам. Габрэі верылі, што той, хто пакінуў пасля сябе сына хутчэй, чым бяздзетны можа разлічваць на месца ў раі. Таму

стаўленне да любых відаў кантрацэпцыі заўсёды было адмоўным, а перапыненне цяжарнасці ацэньвалася як забойства⁶.

Найбольшую радасць у бацькоў выклікала нараджэнне сына. Гэта звязана не толькі з патрыярхальнасцю традыцыйнага габрэйскага грамадства, але і з асаблівай роляй, якую згодна з рэлігійнымі вераваннямі, адыгрываў ён у іх лёсе. Іўдзеі лічаць, што чытанне сынам памінальнай малітвы «Кадзіш» па памерлых бацьках здольнае «астудзіць пекла» і вызваліць іх адтуль. Некаторыя бацькі з любоўю звярталіся да сваіх сыноў «мой кадзіш».

Прыход на свет хлопчука адзначаўся вясёлай вечарынай з шчодрым застоллем. У выпадку нараджэння дзяўчынкі яна была неабавязковай, малады бацька павінен быў толькі падчас бліжэйшага набажэнства ў сінагозе назваць імя дачкі, а пасля запрасіць прысутных на лёгкі пачастунак. Колькасць гасцей, якія маглі з'явіцца на свята ў гонар нараджэння сына, вызначаў кагал у залежнасці ад вышыні падатку, што ўносіў гаспадар. Колькасць гасцей без уліку абслугоўваючага персаналу, кантара, скарбніка суполкі, маэля (абразальніка), сям'і і суседзяў, вагалася ад 15 да 20 чалавек⁷. Вялікі сэнс надавалі выбару імя. Лічылася, што добры лёс дзіцяці можа забяспечыць імя богабаязнага патрыярха, які дажыў да пачцівага ўзросту. Калі баяліся сурокаў, давалі імя, якое магло забытаць злога духа, напрыклад, Алтэр («старэйшы») альбо ахоўнае імя Хаім ці Хава («жыццё»)⁸.

За немаўлятамі ў традыцыйным габрэйскім свеце глядзела маці, вобраз якой займае асаблівае месца ў культуры гэтай супольнасці. Наогул, «габрэйская мама» – гэта адзін з цэнтральных стэрэатыпаў адносна габрэяў, які і сёння распаўсюджаны ў масавай свядомасці. Вобраз маці, створаны вуснай гісторыяй, мастацкай літаратурай і мемуарамі, атаясамляецца з надзейным прыстанкам, абаронай, разуменнем і падтрымкай. Мама магла быць строгай, нярвовай, стомленай, але яна заўсёды – самы блізкі і родны чалавек, псіхалагічная дыстанцыя ў адносінах з якім немагчыма. Зразумела, што вышэйпрыведзеныя словы можа сказаць пра сваю маму чалавек любога веравызнання і этнічнай прыналежнасці, але габрэйская маці была персанажам, які даводзіў сваю любоў да дзіцяці да пэўнай крайнасці. Сучаснікі адзначалі, што яна не апранала дзіця, а хутала, не карміла, а закармлівала, не песціла, а запешчвала малых і абараняла іх інтарэсы нават у агрэсіўнай форме.

Традыцыйны погляд на габрэйскую маму падтрымлівалі этнографы сярэдзіны XIX стагоддзя. У М. Берліна знаходзім: «Малаадукаваныя мацёркі ў гарачай любові сваёй да дзяцей песцяць іх бессэнсоўна, кормяць вытанчанай ежай, ласункамі, якія не жывяць, а раздражняюць. Хутаюць іх у самую цёплую вопратку як лядашчых старых, засцерагаюць ад паветра як ад згубнага элемента, не кажучы ўжо пра адсутнасць ўсялякага гімнастычнага практыкавання і пра ўжыванне лекаў ад самай калыскі»⁹.

Для большасці мемуарыстаў, якія з настальгіяй узгадвалі маладыя гады, мама – гэта водар ванілі і цынамона, горы смачнай ежы, прыгатаванай на свята альбо для гасцей. Патрыярхальная традыцыя гадоўнай мэтай жыцця жанчыны бачыла клопат пра мужа і дзяцей. Выхоўваючы дзяўчынку, у ёй бачылі будучую маці і гаспадыню, як індывідуальнасць каштоўнасці яна не ўяўляла, і ў гэтай якасці наогул не разглядалася.

У XIX ст. гарадзенская габрэйская маці, як і яе біблейскія папярэдніцы, «прynosіла хлеб свой здалёк» і павінна была цяжка працаваць, каб пракарміць сям’ю і «святога абібока», якім, на думку Саламона Маймона, з’яўляўся кожны вучоны муж¹⁰. Яна, як і пакаленні жанчын да яе, нараджала дзяцей і клапацілася пра іх, але пры гэтым на працягу стагоддзя прымала на сябе ўсё больш бацькоўскіх абавязкаў. Маці абірала настаўнікаў і школу – важнейшы момант у духоўна-рэлігійным выхаванні і адукацыі. Ва ўмовах пастаяннай адсутнасці ў хаце бацькі, занятага заробкамі

(нярэдка далёка ад роднага горада) альбо вывучэннем рэлігійнага Закона, брала на сябе адказнасць за маральнае і рэлігійнае выхаванне не толькі дачок, але і сыноў. Маці займалася і практычнымі пытаннямі – матэрыяльным забеспячэннем сям’і, пошукам кампаніі аднагодкаў для сумеснага вывучэння Талмуда, каб дзіцяці не было сумна займацца дома ў адзіноце. Вельмі часта яна была вымушана браць на сябе і пошук

Фані Шарашэўская, дачка гарадзенскага купца 1 гільдыі (1903 г.). З прыватнай калекцыі.

Сям’я Гінзбург з Гародні (1903 г.). З прыватнай калекцыі.

адпаведнай шлюбнай партыі для малалетніх сыноў і дачок. Маральны складальнік хатняга выхавання на працягу XIX стагоддзя належаў жанчыне, з чым згодна і Н. Р. Лазарус¹¹.

У гэты час гарадзенскія габрэйкі – гэта не пасіўныя падпарадкаваныя ва ўсім мужчыне і жалю вартыя істоты, якія праводзілі сваё жыццё за зачыненымі вокнамі спачатку бацькоўскай, а потым мужавай хаты. У XIX ст. маці – гэта актыўны суб’ект сямейнага, эканамічнага і сацыякультурнага жыцця. Акрамя гандлю альбо рамяства, якія складалі падмурак сямейнага дабрабыту, яна (з дапамогай старэйшых дачок альбо прыслугі) вяла хатнюю гаспадарку – мыла, варыла есці, прасавала, прыбірала ў хаце, абшывала сваякоў, а нярэдка захаплялася і іншымі відамі рукадзелля: вязаннем, вышываннем, фрывалітэ, карункапляценнем і макрамэ. Гарадзенскія вуліцы добра ведалі «звар’яваных» габрэйскіх маці і, аддаючы ім даніну павагі, часцей за ўсё клікалі дзяцей не па прозвішчу ці мянушцы, а па імені маці, напрыклад «Мошка Гітл-Рыўкас». Так, нарадзіліся многія габрэйскія прозвішчы, якія можна знайсці ў метрычных кнігах гарадзенскай габрэйскай супольнасці – Соркін, Рыўкін, Гольдзін.

Толькі ва ўзросце трох год у выхаванні дзяўчынкі і хлопчыка з’яўлялася некаторая «гендэрная розніца», а да гэтага моманту і выхоўвалі, і нават аправалі іх аднолькава. Калі сын дасягаў сямігадовага ўзросту, галоўным выхавацелем для яго становіўся бацька. Перадаўшы малога ў рукі бацькі, маці канцэнтравалася на выхаванні дачок. Хацелася б адзначыць, што гэтая «педагагічная сістэма» была несістэматызаванай, натуральнай, пабудаванай не на маралізатарстве, а на добрым прыкладзе, агульным удзеле ў працы і адпачынку. Ва ўсіх хатніх рытуалах, якія амаль цалкам былі адданы ў жаночыя рукі, дочки былі побач з маці і ўбіралі ў сябе як губка ўсе яе рухі, і духоўныя, і цялесныя. Так яны вучыліся таму, што спатрэбіцца ў самастойным жыцці ў якасці маці і гаспадыні. Дзяўчынкі часта звярталася да дарослых жанчын з пытаннямі і атрымлівала падрабязнае і цярдлівае тлумачэнне. Маміна малітва, маміна блашлавенне, трапяткое цяпельца шабатняй свечкі і плач па памерлых, – усё гэта эмацыянальна ўваходзіла ў памяць дзіцяці на дзесяцігоддзі.

Калі, фактычна, у гарадзенскіх габрэйскіх сем’ях XIX ст. маці трывала заняла месца «шэрага кардынала», то бацька быў прызнаным галоўнай сям’і і асноўнай крыніцай улады. Маці выконвала ў сям’і ролю адваката, а бацька – суддзі. Яго аўтарытэт для дзіцяці быў асвечаны заветаў рэлігіі, а таму непахісным. Бацьку належала цэнтральная роля ў сямейных рэлігійных рытуалах. Ён бласлаўляў дзяцей на святы, ішоў наперадзе працэсіі сваякоў у сінагогу, даваў прыклад правільнага з пункту гледжання традыцыі ладу жыцця, заснаванага на малітве і рэлігійнай навуцы. Нават любімы і клапатлівы бацька заўсёды быў ахутаны атмасферай недасягальнасці.

Ён не ўваходзіў у дробныя дэталі і падрабязнасці сямейнага жыцця, быў стратэгам, а не тактыкам. Многія габрэйскія мужчыны па роду гаспадарчай дзейнасці (гандаль, пасрэдніцтва, арэнда, падрады) шмат часу праводзілі далёка ад роднага дома, але ён ўсё роўна заставаўся цэнтрам хатняга жыцця. Маці, якая часцей за ўсё сама прымала важныя рашэнні, пры гэтым заўсёды апеялася да волі мужа, падтрымлівала яго аўтарытэт, ствараючы нешта накшталт «культу бацькі». Калі ён быў дома, увесь распарадак жыцця сям'і (праца, адпачынак, ежа) быў арыентаваны на заняткі главы дома: малітвы, наведванне сінагогі, чытанне і каментаванне святых кніг.

Згодна з габрэйскай традыцыяй, абавязкам бацькі адносна сына з'яўляецца абразанне, выкуп з няволі, выхаванне ў духу заветаў іўдаізму, навучанне рамяству і пошук добрай нявесты¹². Зразумела, што ў XIX ст. разуменне некаторых палажэнняў было мадэрнізавана. На места «выкупу з няволі» у другой чвэрці стагоддзя прыйшоў клопат пра тое, каб сын не трапіў у войска, якое адбірала 25 год жыцця і ператваралася для габрэя ў суцэльнае блуканне па пакутах. «Навучанне рамяству» трактавалася больш шырока як неабходнасць набыцця карыснай прафесіі. Успаміны, якія пакінулі выхадцы з Беларусі, дазваляюць зрабіць выснову, што з першых дзён жыцця дзіцяці ўся сям'я – бацькі, бабулі і дзядулі, цёткі і сёстры – усе, хто быў у кантакце з хлопчыкам, уважліва назіралі за яго паводзінамі і звярталі ўвагу на ўсе прыкметы, якія паказвалі на ранняе інтэлектуальнае развіццё. Гэта магло быць што заўгодна: смех, нечаканы жэст альбо выраз твару, імітацыя паводзінаў дарослых. Усё гэта ацэньвалася як «хохмэ» – праявы незвычайнага розуму – і дала падставу для гонару за маленькага вундэркінда¹³.

Пры гэтым трэба заўважыць, што гэта выключна наша сучасная секулярызаваная і еўрапеізаваная свядомасць падзяляе бацьку і маці, адрознівае іх функцыі ў сям'і і паказвае розніцу ўплыву, які яны аказвалі на малога. Ва ўяўленні дзіцяці XIX ст. тата і мама выступалі ў якасці адзінага цэлага, што адбівалася нават на моўным узроўні. Бацькоў на ідыш называлі «tate-mamme», што было знакам іх дуалізму і гарманічнага адзінства. «Тата-мама будучь сварыцца», – казаў хлопчык, поспехі якога ў школе былі марнымі. Малыя, якія гулялі «у дом», казалі: «Мы гуляем «tate-mamme»¹⁴.

Аўтарытэт бацькоў быў непахісны, трымаўся ён не на боязі, а на павазе. Зразумела, дзяцей каралі. Нічога катастрафічнага ў тым, каб даць розгі жывая педагогіка габрэйскай вуліцы не бачыла. Пры гэтым з дзяцей не здэкаваліся. Звычайна, вопыт бацькоў быў добрым прыкладам для нашчадкаў. Адносіны паміж мужам і жонкай будаваліся на каханні, павазе і дапамозе. Пры гэтым само слова «каханне» ніколі не гучала, а выносіць свае пачуцці на агульнае абмеркаванне лічылася непрыстойным. «Ні пацалункі, ні падобныя на тое пшчоты ніколі не дазваляліся, таму што та-

гачасная набожнасць і ўяўленні пра мараль асуджалі іх як праяўленні легкадумнасці,» – узгадвала П. Вянгерава¹⁵.

У жыцці дзяцей з сем'яў, якія былі больш-менш заможнымі, прысутнічала таксама мамка альбо нянька. З прычыны занятасці бацькоў (бацька глыбока ўваходзіў у свет талмудычнай вучонасці, маці – у бізнес і хатнія справы) сям'я, дзе падрасталі дзеці, не магла без яе абысціся. Пры гэтым аналіз перапісных аркушаў 1897 года з Гародні паказвае, што нянька не была распаўсюджанай з'явай у габрэйскім асяроддзі. На вуліцах Падольнай, Паліцэйскай, Беластоцкай, Гараднічанскай, Замкавай і Ерусалімскай, Дравяным завулку, Скідальскай і Грандзіцкай заставах, дзе было зарэгістравана 836 габрэяў, працавалі толькі пяць нянек і адна мамка. Усе яны належалі да мяшчанскага саслоўя, былі ідышмоўнымі габрэйкамі. Кідаецца ў вочы малады сярэдні ўзрост прадстаўніц гэтай прафесіі – 16 гадоў, старэйшай было 22 гады, а малодшай – 12. Чатыры з іх былі непісьменнымі, дзве маглі пісаць і чытаць на габрэйскай мове, але школу ніколі не наведвалі.

Іх паслугамі карысталіся пераважна маладыя сем'і, якія паходзілі з верхняй часткі мяшчанскага саслоўя: бухгалтар з банкаўскай канторы, крамнік, кравец. Заможны ўдавец, уласнік крамы, які пражываў разам з трыма нежанатымі і двума жанатымі дзецьмі, наймаў двух нянек для выхавання пяці ўнукаў. Не абысціся без дапамогі нянькі было і ўдаве з трыма дзецьмі, якая жыла асобна ад сваякоў і мела ўласны бізнес – ліхварства¹⁶. Можна меркаваць, што на пасаду нянькі ішлі незамужнія дзяўчаты з самых бедных сем'яў, вымушаныя працаваць, каб падтрымаць уласных бацькоў альбо зарабіць сабе на пасаг. Праца гэтая лічылася простаю, не патрабуючай асаблівага вопыту ці кваліфікацыі. Для XIX ст. уласцівы вялікія сем'і, дзе было шмат дзяцей, і старэйшыя дапамагалі расціць малодшых. Ніякага пасведчання аб прафесійнай падрыхтоўцы для выканання абавязкаў ад нянькі не патрабавалі, з лёгкім сэрцам наймалі падлеткаў (іх паслугі абыходзіліся танней), а перадусім нават заможныя імкнуліся глядзець за сваімі дзецьмі самастойна.

Як мы мелі ўжо магчымасць заўважыць, выхаванне ў габрэйскім асяроддзі было практычным. А. Немаеўскі піша, што ў габрэйскай сям'і дзіцячыя цацкі сімвалізавалі крамы, розныя тавары, манеты і г. д. Яны гулялі ў крамнікаў, вандроўных гандляроў, ліхвароў. Адзін з рэлігійна-маральных трактатаў раіў даваць дзяўчынкам для гульні сапраўдныя манеты¹⁷. Істотнай часткай выхавання дзіцяці, сапраўднага габрэя, быў вопыт практычнай любові да бліжняга, пра які ўзгадвае Хайка Хаўман. «У шабатнія дні, а нярэдка і ў іншыя дні, ў хату запрашалі бедных, жабракоў і падарожнікаў, кармілі і імкнуліся парадаваць іх. Вера і паўсядзённасць у традыцыйным усходнеўрапейскім доме былі цесна спалучаны»¹⁸.

Добрае ўяўленне пра падставы маральнага выхавання ў габрэйскай сям’і дае вытрымка з ліста бацькі да сына, які служыў у вучэбным марскім экіпажы ў Санкт-Пецярбурзе ў 1830 г. Ён цярдліва павучаў сына, як той павінен сябе паводзіць, каб не пасароміць сваёй сям’і: «... Дзеля Бога, паводзь сябе і далей добра, будзь сумленным перад Богам і людзьмі, сэрца тваё і твае жаданні павінны быць адкрытымі перад Богам. Патрэбы твае і туга паменшацца, калі звернешся да Бога, Цара Цароў. Будзь заўсёды сумленным, і набожным, і добрым. Будзь верны Гасудару (хай бароніць яго Бог і ўзвысіць славу яго больш і больш) і тваёй рэлігіі. Маліся штодзённа раніцай, апоўдні і ўвечары, як загадваюць нашы рабіны, аднак не забывайся заслужыць на службе Гасударавай. Узгадвай словы цара Давіда: «Слова Царава – слова божае». Будзь верны Богу і цару. Будзь верны і па службе Сладчынніку (хай бароніць яго Бог) і кіраўнікам сваім, і будзеш заўжды шчаслівы і атрымаеш прыхільнасць кіраўнікоў і ўсіх людзей»¹⁹.

Умовы жыцця. Габрэйскія дзеці рана сутыкаліся з рэаліямі жыцця, у бацькоў не было звычайна хаваць ад малых дарослыя праблемы: нястачу, неабходнасць цяжка працаваць за кавалак хлеба, дапамагаць, цярдзец і не скардзіцца. Значная частка гарадзенскіх габрэяў знаходзілася ў вельмі складаным матэрыяльным становішчы. Наогул, габрэйская Гародня ў XIX стагоддзі рабіла на вандроўных надзвычай марнае ўражанне. Усім

Габрэйскія дзеці (г.Ліда. Першая сусветная вайна). З фондаў Габрэйскага гістарычнага інстытуту ў Варшаве.

Габрэйскі хлопец з цялём на кірмашы (г.Ліда. Першая сусветная вайна). З фондаў Габрэйскага гістарычнага інстытуту ў Варшаве.

(і хрысціянам, і габрэйам) у вочы кідалася галеча, даведзеная да крайняй ступені, нізкая якасць жыцця ў габрэйскіх кварталах горада. Умовы, якія былі для габрэйскіх сем'яў звычайнымі, здаваліся непрымальнымі не толькі для разбэшчанага камфортам нашага сучасніка, але і з пункту гледжання сярэднезаможных людзей XIX ст.

Раёны Гародні, дзе канцэнтравалася габрэйскае насельніцтва, былі бяднейшымі ў горадзе і лічыліся непрэстыжнымі. Тут пераважалі драўляныя дамы, якія хутчэй варта назваць хатамі. Большасць габрэйскага насельніцтва цярпела нягоды, не магла сабе дазволіць зручнае і прасторнае жылло, адчувала дыскамфорт ад дрэнных умоў пражывання (броду на вузкіх вуліцах, адсутнасці дрэў вакол дамоў, суседства з рамеснымі майстэрнямі, што мясціліся звычайна на першых паверхах). Паветра было сапсавана шкоднымі выкідамі. «Ва убогіх цесных халупах гняздзіцца бедны габрэйскі люд. Убогае харчаванне здабывае ён гандлем таннымі прадметамі. Цяжкае жыццё ў гэтага люду, мала светлых хвілін і ў святочны дзень,» – так быў апісаны цэнтральны габрэйскі квартал Гародні ў 1880 г.²⁰

«Габрэйскі квартал побач з Раскошной вуліцай за мясным рынкам унізе, на беразе бруднай ручаіны, дзе паміж прамыін і калдобін лепіцца больш за сотню жалю вартых хацін, большасць якіх настолькі струхлела, што прызнана нягоднай і небяспечнай нават для жывучых тут непатрабавальных беднякоў. [...] Мы прайшлі бруднымі завулкамі паміж цесных і вельмі пажаранебяспечных пабудоў. Мы ўвайшлі ў раён цесных хатак, раскіданных па дзве-тры ўздоўж ручаіны і падзеленых вузкімі бруднымі праходамі. Большая частка іх ад старасці пакрывілася, раз'ехалася, у адной адваліліся сенцы, у другой не хапае часткі даху, трэцяя ад старасці гатова паваліцца і навалілася на суседнюю хаціну»²¹, – вось сумныя ўражанні ад экскурсіі ў «гарадзенскае гета». У кожнай з гэтых змрочных хацін былі дзеці ўсіх ўзрастаў. Яны раслі на брудных вуліцах, дзе не было дрэваў і кветак, дыхалі паветрам, насычаным шкоднымі выкідамі майстэрняў. І ў хаце паветра было не лепшым. Габрэйскія жанчыны верылі ў тое, што свежае паветра шкодна для дзіцяці, якое можа застудзіцца і мелі дрэнны звычай у любое надвор'е надзвычай моцна хутаць малых. Не па надвор'ю апранутыя дзеці сапраўды лёгка станавіліся ахвярамі скразнякоў.

Хваробы і медычнае абслугоўванне. Дрэнныя побытавыя ўмовы і вопратка, сціплае харчаванне і адсутнасць ўяўленняў пра гігіену навучання зніжалі імунітэт, прыводзілі да цяжкіх захворванняў, скучанасць у гарадскіх дамах спрыялі распаўсюджанню эпідэміяў. Воспа, халера, грып, шкарлятына, а таксама наступства дрэнных умоў навучання – захворванні апорна-рухальнага апарата, страўнікава-кішачнага тракту, скураныя хваробы – былі шырока распаўсюджаны сярод дзяцей беднаты. Напрыканцы XIX ст. смяротнасць ад воспы рэзка знізілася дзякуючы

воспапрышчэпванню. Гэту працэдуру рабілі пры шпіталях і амбулаторыях, прычым якраз сярод габрэйскага насельніцтва ідэя вакцинацыі распаўсюджвалася хутчэй.

Асабліва высокай была смяротнасць менавіта ў дзіцячым узросце: на 1840 год у горадзе больш за 50% памерлых – хлопчыкі ва ўзросце да 5 год і дзяўчынкі да 7 год²². Адною з прычын можна лічыць дрэннае акушэрства. Павышаная смяротнасць хлопчыкаў тлумачыцца існаваннем традыцыі абразання: не заўсёды атрымлівалася забяспечыць належны ўзровень асептыкі. Калі дзіця нараджалася слабым, то гэтая аперацыя, праведзеная на сёмы дзень жыцця немаўляці, наносіла моцны ўдар па яго арганізму і нярэдка прыводзіла да смерці.

У XIX ст. габрэйскае насельніцтва Гародні мела ўласную сістэму медыцынскай дапамогі. Яе цэнтрам быў асобны габрэйскі шпіталь, заснаваны ў 1772 г., які ўтрымліваўся на грамадскі кошт. Іншы варыянт быў немагчымы: дзяржаўныя шпіталі неахвотна прымалі габрэяў, а ў некаторых (напрыклад, у Менску) існавала прамая забарона на прысутнасць габрэяў-пацыентаў. У Гародні габрэі прымаліся пры няшчасных выпадках бясплатна ў «агульны» шпіталь і за плату ў лячэбніцу Чырвонага Крыжа. Нават калі забароны на абслугоўванне габрэяў у статуце дзяржаўнага шпіталя не было, дыскрымінацыя была шырока распаўсюджанай з'явай. Габрэі неахвотна карысталіся іх паслугамі, таму што адчувалі сябе там няўтульна, абслугоўваючы персанал глядзеў на іх непрыхільна, ды і заветы іўдаізму, якія тычыліся побыту (кашрут, шаатнэз), у хрысціянскім шпіталі выканаць было складана. Але пры гэтым хрысціяне заўсёды свабодна карысталіся паслугамі і габрэйскіх урачоў, і сацыяльных інстытуцый: габрэйскага шпіталя, амбулаторыі і дабрачынных таварыстваў Гародні.

Пры шпіталі існавала таксама амбулаторыя для хадзячых хворых, якія звярталіся па лекі і парады ўрача. Адраснай групай гэтай установы былі немагчымыя габрэі, таму адных прымалі бясплатна, для іншых рабілі скідкі, напрыклад, на лекі. Пры гэтым варта заўважыць, што менавіта ў Гародні ў амбулаторыі на пачатку XX ст. чамусьці бралі незвычайна высокую плату. Калі па іншых гарадах мяжы аселасці яна вагалася паміж 5 і 10 капейкамі, у нашым горадзе прыходзілася ўносіць па 40 капеек за візіт²³. Уласную практыку мелі ўрачы і фельдшары, стаматолагі і павітухі. На жаль, дакладную статыстыку колькасці медперсаналу мы маем толькі на 1914 год. Тады ў Гародні працавалі 15 урачоў, 3 школьных фельдшара, 2 фельдшара-самавучкі, 2 фельдшарыцы, 1 фельдшарыца-акушэра, 15 акушэра, 3 зубных урачоў, 3 дантыста²⁴. За парадзі пры нескладаных выпадках звярталіся да аптэкара і нават цырульніка. Заможныя карысталіся паслугамі ўрача на даму, яго візіт і, тым больш, уласны

хатні ўрач – гэта прыкметы высокага сацыяльнага статусу, элементы прэстыжнага ладу жыцця.

У XIX ст. ні асобных дзіцячых шпіталаў, ні спецыяльных педыятрычных аддзяленняў у Гародні не існавала. Значную ролю адыгрывала хатняя медыцына, цесна спалучаная з чараваннем. Нараджалі таксама ў хатніх умовах пры дапамозе павітухі і вопытных сваячаницаў. Акушэрства ў мяжы аселасці наогул было пастаўлена вельмі дрэнна. Ва ўсіх губернскіх гарадах нават на пачатку XX ст. існавала толькі восем габрэйскіх радзільных прытулкаў альбо спецыялізаваных аддзяленняў пры габрэйскіх шпіталах, з іх тры ў Варшаве²⁵. Зразумела, што і колькасць ложкаў у іх была мізэрнай. У Гародні габрэк прымалі ў радзільнае аддзяленне пры акушэрска-фельдшарскай школе, дзе, дарэчы, габрэйкі складалі не менш за палову вучаніц. Дапамогу немажым парадзіхам аказвалі габрэйскія дабрачынныя таварыствы «Сэмех Нэфлім» і «Лінас Гацэдэк». Тыя, што перанеслі цяжкія роды, нярэдка накіроўваліся для папраўкі здароўя «на воды». Для гэтага гарадзенскі габрэйскі шпіталь адчыніў аддзяленне ў Друскеніках, пра якое доўгія гады клапаціўся мясцовы рабін Я. Прэгер²⁶.

Навучанне. Ва ўмовах жыцця па-за межамі гістарычнай Радзімы сярод іншых, непрыхільна настаўленых народаў, габрэі цэнтрам культурнай парадыгмы зрабілі іўдаізм, заветама якога было прасякнутае ўсё жыццё чалавека. Захаванню рэлігіі павінна была служыць сістэма традыцыйнай адукацыі, стрыжань якой – вывучэнне святых тэкстаў і каментараў да іх. Навучанне пачыналася, калі хлопчыку спаўняліся тры гады і ён быў здольны разборліва размаўляць, і працягвалася ўсё жыццё. У гэты момант ён пачынаў услед за бацькам паўтараць словы малітвы да Усявышняга. Ледзь не з гэтага дня пачынаўся пошук добрага настаўніка. Важную ролю адыгрывала маці, хаця наогул жанчына была выдалена са сферы актыўнага служэння Усявышньому, вызвалена ад абавязку наведваць сінагогу і штодзённа вывучаць Талмуд, яе час павінен быць вызвалены для клопату пра сям'ю.

Маці не была знаўцам таго, чаму павінен вучыцца сын, але дзякуючы «пантафлянай пошце» добра ведала рэпутацыю настаўнікаў. Акрамя таго, менавіта гаспадыня была галоўным фінансістам сям'і: пакуль муж маліўся ў сінагозе і дыскутаваў на талмудычныя тэмы ў клаўзе, яна вяла хатнюю гаспадарку і зарабляла грошы. Калі бацькі прыходзілі да высновы, што варта заплаціць за паслугі дарагога, але добрага настаўніка, маці скарачала выдаткі сям'і на харчаванне альбо нават заносіла ў ламбард свае шабатныя ўпрыгожанні: навука ў габрэйскім асяроддзі заўсёды стаяла на першым месцы. Лічылася, што добра вучыцца і быць сапраўдным габрэем – гэта паняцці сінанімічныя.

Як не дзіўна, у габрэйскім свеце, дзе вучонасць была вышэйшай каштоўнасцю, пасада настаўніка не была прэстыжнай. Лічылі, што каб быць рамеснікам, трэба валодаць спецыяльнымі ўменнямі, каб гандляваць – мець «добраю галаву» і шанцаванне. А каб быць настаўнікам, нічога асаблівага не трэба, бо Тору і Талмуд ведаюць усе. Часцей за ўсё меламам (настаўнікам пачатковай школы) станавіўся патэнтаваны няўдачнік, які згубіў апошнія грошы ў няўдалых махінацыях. Праца гэтая аплачвалася нізка і займала цэлы дзень, таму меламед і яго жонка імкнуліся падзарабіць яшчэ нейкім іншым чынам. Нягледзячы на ўсе гэтыя абставіны, колькасць настаўнікаў у габрэйскім асяроддзі Гародні была высокай.

У 1897 г. па Гарадзенскай губ. гэта была прафесія 8 307 чалавек. На 10 000 габрэйскага насельніцтва прыходзілася 299 настаўнікаў. Гэта менш, чым доля занятых у прамысловасці (4 722 на 10 000 чалавек) і гандлі (2 688)²⁷. Але трэба падкрэсліць, што нашыя дадзеныя пра колькасць настаўнікаў няпоўныя. Каб не здаваць дзяржаўныя іспыты і не плаціць са сваіх мізэрных заробкаў высокі падатак, мелаеды ўсяляк імкнуліся ў статыстыку не трапляць. Асноўная маса настаўнікаў утрымлівала нелегальныя хедэры (пачатковыя школы) альбо таёмна вучыла сваіх падапечных на даму. Колькасць настаўнікаў сярод габрэяў Гарадзенскай губ. меншая з чатырох беларускіх губерняў; менш ў мяжы аселасці доля настаўнікаў толькі ў Віленскай і Ковенскай губ., што ўскосна сведчыць пра стан іх эканамічнага развіцця, з чым спалучалася мажлівасць знаходжання больш высока аплачваемай працы. Па дадзеных Нацыянальнага гістарычнага архіва ў Горадні, на 1884 год толькі 653 хлапчукі быццам бы былі вучнямі хедэраў²⁸. Насамрэч іх колькасць была большай разы ў два.

Габрэйскі хедэр вядомы катастрафічнасцю гігіенічных умоў. Як пісала газета «Рассвет», «гігіена і школа паўсюдна знаходзяцца ў вечнай варожасці»²⁹. Састарэлы падыход да навучальнага матэрыялу і жалю

**Навучанне ў хедэры (Слоним, 1938).
З фондаў Габрэйскага гістарычнага
інстытуту ў Варшаве.**

вартыя памяшканні, дзе моладзь праводзіла цэлыя дні на працягу дзесяці год зрабілі пачатковую габрэйскую школу аб'ектам неміласэрнай крытыкі прыхільнікаў асветы яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. «Балючы прывілей габрэйскага народа» – гэта далёка не самы жорсткі выраз пра яго. Хлопцы праводзілі ў хедэры цэлы дзень з раніцы да вечара без канікул цэлы год акрамя габрэйскіх святаў, але і ў гэтыя дні яны не заставаліся без навукі. Існаваў звычай штотыднёвага шабатнага наведвання бацькоў вучня настаўнікам, калі малы павінен прадэманстраваць свае поспехі падчас своеасаблівага экзамену. Для дзяцей гэта быў вялікі стрэс, таму што расчараваны дрэннымі вынікамі бацька звычайна браўся за розгі.

Уражваюць апісанні памяшканняў, дзе вучыліся габрэйскія дзеці. Гэта або цьмянае паддашша, або вільготны падвал, або адзіны пакой, дзе знаходзіцца ўся сям'я настаўніка: плача малое ў калысцы, каля печы завіхаецца жонка, якая раз-пораз кідае крытычныя заўвагі ў адрас мужа і адцягвае яго ўвагу просьбамі дапамагчы па гаспадарцы. Ніякіх спецыяльных падручнікаў не было, вучыліся па рэлігійных тэкстах, але і іх не хапала, таму адзін том Талмуда прыходзіўся на 2-3 вучняў. Недарма ў беларускую мову прыйшоў выраз «голасна, як ў габрэйскім хедэры». Метад навучання быў простым: настаўнік тлумачыў кавалак тэксту, малыя вучылі яго на памяць, паўтараючы ўслых, кожны – сваю частку, таму ў пакоі стаяў гул як ў пчаліным вулі.

Асобная справа – шлях да хедэра. У XIX ст. многія сем'і выйшлі за межы габрэйскага квартала Гародні, габрэйскія дамы чаргаваліся з негабрэйскімі. Вучням даводзілася хадзіць і праз цалкам «хрысціянскія» вуліцы, дзе іх чакалі мясцовыя дзеці з кіямі, абражалі габрэяў крыўднымі мянушкамі, білі і цкавалі на хвяр навукі сабак. У дрэннае надвор'е, калі вуліца ператваралася ў багну альбо была занесеная снегам, малодшыя хедэрнікі не маглі самастойна дайсці да школы. Іх прыносілі на спіне маці альбо памочнікі настаўнікаў.

Альтэрнатывай традыцыйнай сістэме адукацыі павінна была стаць дзяржаўная школа для габрэяў. Яна разумелася як сродак «цывілізавання» габрэяў, падрыву ўплываў рабінства, абвінавачанага ў насаджэнні фанатызму, цемрашальства і варажасці да хрысціян. Прадуктам новай школы павінен стаць акультурыраваны падданы – апрануты па-еўрапейску, лаляльны, карысны дзяржаве, рускамоўны (валоданне іншааземнымі мовамі таксама віталася). Першы крок на гэтым шляху быў зроблены на пачатку стагоддзя. У «Палажэнне пра габрэяў» 1804 г. увайшлі пункты пра дазвол паступаць у «агульныя» навучальныя ўстановы, у тым ліку ў пачатковыя – прыхадскія і павятовыя вучылішчы. Тут, у адрозненні ад гімназій і універсітэтаў, дзецям дазвалялася насіць традыцыйныя строі. Калі ж габрэі ігнаравалі дзяржаўныя школы, ім дазвалялася адчыняць тра-

дыцыйныя на ўласны кошт з выплатай падатку, але і там абавязковыя для вывучэння руская, польская альбо нямецкая мовы³⁰.

Закон 1835 г. уводзіў сістэму казённай адукацыі для габрэяў. Адчыняліся вучылішчы двух разрадаў, першы з якіх адпавядаў прыхадскому, а другі – павятоваму вучылішчу. У першаразрадных, дзе існавалі 2 класа, акрамя «габрэйскіх прадметаў» (мовы, гісторыі і талмудычных каментараў) выкладалі рускую і нямецкую мовы, чыстапісанне, арыфметыку. У чатырохкласных другаразрадных акрамя габрэйскіх прадметаў вывучаліся агульная гісторыя, матэматыка, геаграфія, хімія, фізіка, тэхналогія, чарчэнне, рускае і габрэйскае чыстапісанне³¹. Акрамя двух настаўнікаў, адзін з якіх, хрысціянін, выкладаў «агульныя прадметы», быў настаўнік-габрэй, функцыі наглядчыка спачатку выконваў першы з іх, пазней гэта пасада набыла асобны статус. У вучылішчы першага разраду прымалі 8-гадовых хлопцаў, другога – выпускнікоў першапачатковых і тых, чые веды адпавядалі гэтай ступені. Рэфарматары разлічвалі пазней увесці ў другаразрадных вучылішчах курсы бухгалтэрыі, прамысловай механікі, права, прыродазнаўства, асновы гандлю³².

Габрэйскіх бацькоў шакіраваў той факт, што іх адзінаверцы складалі меншасць выкладчыцкіх кадраў, да таго ж рэкрутаваліся з выпускнікоў дзяржаўных рабінскіх (пазней – габрэйскіх настаўніцкіх) інстытутаў. Каза-лі, што яны больш «папы», чым рабіны. Мала таго, «габрэйскія прадметы» выкладаліся па нямецкіх перакладах рэлігійных кніг і рускамоўных каментарах, зробленых берлінскімі асветнікамі кола М. Мендэльсона, яко-га ў мяжы аселасці лічылі ерэтыком. Зразумела, што габрэйскія дзеці Гародні ўхіляліся ад наведвання казённых вучылішчаў нягледзячы на кары і папярэджанні³³. Многія хлопчыкі зніклі з метрычных кніг, таму што ўнесці туды імя значыла пазней абавязаць малага вучыцца ў казённай школе³⁴. Туды кагал заганаў самых няздольных да навукі і беднякаў. На пачатку 40-х гг. XIX ст. габрэі зразумелі, што наступленне ўрада на традыцый-ную школу непазбежна і прывялі ў дзеянне выпрабаваны часам механізм. Калі прыходзілі звесткі, што рыхтуецца жорсткі антыгабрэйскі закон, збіралі грошы і пасылалі ў сталіцу ўплывовага адзінаверца. Ён павінен быў, абапіраючыся на знаёмствы і хабар, прадухіліць прыняцце закона альбо змякчыць яго. З такой місіяй у канцы 1840 г. у Санкт-Пецярбург накіраваўся купец з Гародні Л. Собаль³⁵.

Як слухна лічыў П. Марэк, габрэйскія масы атаясамлялі асвету з бязвер'ем³⁶, але ў 40-я гг. XIX ст. урад знайшоў нечаканага саюзніка сярод новай габрэйскай інтэлігенцыі, якая імкнулася да акультурацыі з захаваннем рэлігійнай і этнічнай спецыфічнасці. Для іх полем дзеяння таксама была школа, перадусім – пачатковая, найбольш дасягальная для народа. Праграма, сфармуляваная ў 30-я гг., прадугледжвала

амаль тое ж, што было пазней рэалізавана ў казённых вучылішчах другога разраду: акрамя агульнаадукацыйных прадметаў – рамяство, пажадана і земляробства, адмова ад нацыянальнай вопраткі, скарачэнне колькасці гадзін на рэлігійныя прадметы на карысць сучасных моваў і прыродазнаўства. Традыцыйны хедэр, які не жадаў змяняцца, выклікаў у радыкалаў раздражненне. І ў сярэдзіне XIX, і на пачатку XX ст. мы чуем, што «у хедэрах агульныя прадметы зусім не выкладаюцца, габрэйская ж мова, Біблія і Талмуд выкладаюцца прымітыўным спосабам і дзеці пасля шматгадовай знясільваючай працы не выносяць з хедэра ніякіх каштоўных ведаў акрамя габрэйскай пісьменнасці»³⁷.

Для кансерватыўнай большасці казённая адукацыя была занадта радыкальнай, бо мала ўвагі надавалася рэлігійным прадметам. Аматарам акультурацыі вучылішчы давалі няшмат: пасля іх нельга было атрымаць дыплом і пачаць дзяржаўную службу, веды былі павярхоўныя. Замест марнавання часу ў вучылішчы можна было падрыхтавацца да гімназіі і пачынаць прафесійную падрыхтоўку. Ці былі ў Гародні прыхільнікі новай культурнай мадэлі? Напэўна так, хаця іх колькасць не варта пераацэньваць. У 1825 г. нейкі П. Рудзінскі нават прыняў каталіцкую веру, каб насуперак бацькам атрымаць еўрапейскую адукацыю³⁸! Нават у 1880 г. Н. Бендэтсон жывапісаў у «Рассвете» зацятую барацьбу прагрэсіўнага загадчыка гарадзенскай талмуд-торы, які аддаваў шмат увагі рускай мове і прыродазнаўству, з рэтраградамі³⁹.

У межах рэформы ў 1849 г. у Гародні было адчынена казёнае габрэйскае вучылішча першага разраду, дзе два настаўнікі – габрэй і хрысціянін – выкладалі 10 вучням⁴⁰. У 1852 г. тут вучыліся 39 хлопцаў, што не так ўжо і дрэнна, бо ва ўсіх 5 казённых вучылішчах губерні ў гэтыя гады навучалася не больш за 63 чалавек⁴¹! У канцы стагоддзя адсюль зніклі хрысціяне-настаўнікі, загадваў вучылішчам С. І. Суботнік, (з 1890 І. О. Гальперн), яго памочнікам лічыўся Л. М. Тамаркін, падрыхтоўчы клас вёў А. А. Рэфес (з 1894 М. І. Вальдман)⁴². Чатырохкласнае вучылішча другога разраду, мэтай якога была падрыхтоўка габрэйскага юнацтва да працы ў прамысловасці і гандлі, праіснавала толькі з 1854 па 1859. Яно аказалася непапулярным. Тут вучыліся 43 хлопца, прычым за адзін год толькі 9 скончылі поўны курс, 26 кінулі вучобу⁴³. У 1861 г. на яго базе было адчынена яшчэ адно вучылішча першага разраду, ганаровым наглядчыкам якога стаў купец А. Ю. Гордан, наглядчыкам рабін М. А. Коткінд, і ўсе тры настаўнікі былі габрэямі⁴⁴.

У другой палове XIX ст. дзяржаўная сістэма адукацыі набірала папулярнасць. Гэта было звязана з рухам Расіі па шляху капіталізацыі. Былі патрэбны дыпламаваныя спецыялісты, матэматыкі і ўрачы, перадусім інжынеры і механікі, нават і габрэі. Каб атрымаць дыплом, трэба скончыць гімназію, а лепш – акадэмію ці ўніверсітэт. Некаторая частка габрэяў (яшчэ

даволі абмежаваная) пачала разглядаць казённую пачатковую школу як патрэбную ступень адукацыі, якая можа падрыхтаваць сама меншае да сярэдняй школы. Лепшым варыянтам былі прыватныя габрэйскія вучылішчы, дзе прынамсі не варта было чакаць хрысціянізацыі і адкрытай русіфікацыі, але яны былі па кішэні толькі гарадской эліце. Таму на 1870 г. у Гарадзенскім уездзе толькі 49 хлапчукоў былі вучнямі прыватных вучылішчаў, затое па Гародні 200 чалавек наведвалі традыцыйную талмуд-тору, дзе навучанне вялося за грамадскі кошт, 100 дзяўчынак вучыліся ў прыватным жаночым вучылішчы⁴⁵. У 80-я гады сярод 54 гарадзенскіх пачатковых школ 45 былі габрэйскімі, тут вучылася 869 чалавек – па адной установе на 40 габрэяў. У фарштаце з’явілася пачатковая школа рускай пісьменнасці⁴⁶.

Сярод папулярных прыватных мужчынскіх вучылішчаў у Гародні можна прыгадаць 3-класную школу М. А. Астрагорскага, адчыненую ў 1852 г.⁴⁷ Жаночай адукацыі ўдзялялі мала ўвагі. У першай палове XIX ст. гарадзенскія дзяўчынкі-габрэйкі вучыліся пісаць, чытаць і лічыць у прыватных настаўнікаў, якія хадзілі па хатам. У асноўным іх мэтай было навучыць пісаць лісты па ўзору да жаніхоў, многія з якіх жылі далёка. У сярэдзіне стагоддзя ў моду ўвайшлі пансіёны, якія ўжо не палохалі недаверлівых бацькоў. Як іранізаваў Д. Лазараў, акрамя назвы пансіён не меў у сабе нічога негабрэйскага: габрэйскае чытанне і пісанне, нямецкая мова і ці не два першых дзеяння арыфметыкі⁴⁸. Наведванне пансіёна стала часткай прыданага заможнай нявесты: ад яе чакалі ўмення сказаць некалькі нямецкіх фраз, падтрымаць размову пра Шылера і Гётэ (якіх яна магла ніколі не чытаць) і граць на фартэпіяна, а гэтакімі ўменнямі пансіён напэўна мог узброіць любую. У Гародні лепшая з падобных школ – жаночае габрэйскае вучылішча Т. Астрагорскай, дзе ў 1870 г. было 100, а ў 1883 г. – ужо 125 вучаніц⁴⁹. Ш. К. Гальперн у 1851 – 1869 гг. праводзіў навучанне каля 30 габрэйскіх вучаніц ад 10 да 18 год на сваёй кватэры. Патрэбных дакументаў настаўнік не меў, таму на яго час ад часу «палявала» паліцыя, а бацькі мусілі пастаянна пісаць лісты ў абарону крымінальнага настаўніка⁵⁰.

Рэкруцтва і кантанізм. Напрыканцы 20-х гадоў XIX ст. жыццё габрэйскіх дзяцей Гародні і іх бацькоў азмрочыла рэальная пагроза. Згодна ўказу ад 26 жніўня 1827 г., для габрэяў уводзілася асабістае выкананне вайскавай павіннасці. Раней яны ўдзельнічалі ў абароне Радзімы, калі ўносілі спецыяльны падатак, а зараз у войска на 25 год таксама як і іншыя падданыя Расеі, прымаліся габрэйскія хлопцы ва ўзросце ад 12 да 25 год⁵¹. Габрэйскім грамадствам гэтая навіна была ўспрынятая як сапраўднае бедства, і горшыя прадчуванні аказаліся слушнымі. Вайскавае кіраўніцтва ўсімі сіламі імкнулася хрысціянізаваць і «цывілізаваць» маладых рэкрутаў: прывучыць іх да выкарыстання рускай мовы, прымусіць адмовіцца ад ка-

шэрнай ежы і г. д. Сярод забраных у войска шырыліся выпадкі самагубстваў і галадовак, бо іншавернае атачэнне прыніжала габрэйскіх хлопцаў.

Пра бесчалавечнасць выканання ўстава сведчыць Рут Сэмюэле: «Няшчасных падлеткаў забіралі з хат сілай. У арміі на іх адразу пачыналі аказваць ціск з мэтай хрышчэння. Нярэдка іх білі і марылі голадам, каб прымуціць адрачыся ад сваёй веры»⁵². Вайсковыя праваслаўныя святары бачылі свой доўг у хрышчэнні малалетніх габрэяў. За добрыя паказчыкі ў такога роду працы іх узнагароджвалі і прасоўвалі далей па кар’ернай лесвіцы. Адзін толькі палкавы святар Семіон Пяўноў з 1829 па 1835 год хрысціў 250 малых іншаверцаў, якія трапілі ў карабінерскі полк, дзе ён служыў. 240 з іх былі габрэямі, пры чым 108 – непаўналетнія. За працу сваю Пяўноў быў узнагароджаны ордэнам Святой Ганны III ступені і ўзведзены ў сан праіерэя⁵³.

Пра ўсё гэта хутка стала вядома ў мяжы аселасці. Знаходзіліся тыя, хто быў згодны на ўсё жыццё стаць калекай, але не ісці ў войска і там адступіцца ад габрэйства. За наўмыснае калецтва было прадугледжана суровае пакаранне: рэкрутам становіўся не толькі той, хто прычыніў сабе шкоду, але яшчэ адзін член сям’і, пажадана малалетні⁵⁴. Асабліва пачварную рэпутацыю набылі роты ваенных кантаністаў, куды накіроўвалі 12-гадовых хлапчукоў. Тут яны павінны былі прывучацца да вайсковых абавязкаў на працягу шасці год, пры чым гэты час не залічваўся ў агульны 25-гадовы тэрмін службы ў войску. Бацькам-габрэям забаранялася не толькі наведаць сваіх дзяцей-кантаністаў, але нават і размаўляць з імі хаця б здалёк⁵⁵. Гэта павінна было садзейнічаць разбурэнню сувязі паміж дзецьмі і габрэйскім светам, ад якога іх адарвалі.

Калі звярнуцца да дадзеных па ўсіх батальёнах расейскай арміі, дзе служылі кантаністы-габрэі за 1836 год, то атрымаецца, што з 3 344 чалавек на канец года засталіся габрэямі 1 847, прынялі праваслаўе 1 497, г. зн. 45% забраных у армію габрэйскіх дзяцей⁵⁶! Не дзіва, што бацькі збіралі апошнія грошы, каб адкупіцца ад рэкруцкіх старастаў. Як пісала Лея Райх у Пецярбург сыну, які паехаў на заробкі: «...Твайго брата Гірша ўзялі ў рэкруты, але, дзякуй Богу, хутка забракавалі. Гэта каштавала мне так шмат, што мы сталі амаль беднымі людзьмі»⁵⁷.

За хаванне прызыўнікоў і недабор рэкрутаў для кагальных старастаў былі ўведзены суровыя пакаранні (ад штрафаў да пазачарговага прызыву іх саміх альбо сваякаў). Злоўжыванні не прымусілі доўга сябе чакаць. Насуперак усім законам у войска сталі трапляць няздольныя да выканання салдацкай павіннасці габрэі – сляпыя на адно вока, з бельмамі, венерычнымі хваробамі, лішайямі і язвямі, паршой, нават без пальцаў, што не дазваляла націскаць курок на ружжы, хаця па фармулярных спісах яны лічыліся цалкам здаровымі⁵⁸! Нярэдкамі былі выпадкі, калі ў рэкруты ад-

давалі дзяцей, якія не дасягнулі нават мінімальнага для кантаніста 12-гадовага ўзросту. У 1852 г. гарадзенскі ваенны губернатар вымушаны быў разбіраць скаргі па дзевяці падобным выпадкам⁵⁹.

Закон дазваляў па-за чаргой аддаваць у рэкруты людзей, вядомых дрэннымі паводзінамі і жабрацтвам у лік наступных набораў. Гэты момант тут жа скарысталі рэкруцкія старасты. Жадаючы вызваліць ад вайсковай службы заможныя сем'і, яны зрабілі сваімі ахвярамі самых безабаронных – беднякоў. У 1852 г. у канцылярыю гарадзенскага губернатара трапіла паданне пра несправядлівую здачу ў рэкруты Г. М. Сокала. Як пісаў яго бацька, 10-гадовага хлапчука гарадзенскі кагал здаў у войска «за дрэнныя паводзіны і неўнясенне падаткаў»⁶⁰. Насамрэч малы ні ў чым такім заўважаны ніколі не быў, ён жыў з бацькамі і вучыўся кравецкаму рамяству. Але нават калі і заслугоўваў ён пакарэння, то ці можна было яго ў гэтым узросце назваць злачынцам альбо спаганяць падаткі як з дарослага?

І гэта не адзіны выпадак. Двума гадамі раней было распачата расследаванне дзейнасці старшынь гарадзенскага кагалу, якія на тых жа падставах здалі ў рэкруты 20 маладых габрэяў ва ўзросце ад 12 да 22 год (пры чым сем з іх былі 12-гадовымі, чатыры 13-гадовымі, два – 14-гадовымі). Як з абурэннем пісаў віленскі ваенны губернатар, «дзеці непаўналетнія не могуць быць абвінавачаны ў распусным жыцці і жабрацтве, калі ж заўважаны пачаткі такіх схільнасцей, то для выкаранення іх павінны быць выкарыстаны меры бацькоў, а зусім не трэба было караць іх, аддаючы ў рэкруты». Добра, што ў хлопчыкаў з Гародні знайшоўся такі спагадлівы абаронца, толькі не для ўсіх гісторыя скончылася на мажорнай ноце. Вяртанне небаракаў дахаты зацягнулася на тры гады. За гэты час М. В. Хазаноўскі і Л. Л. Данега пад прымусам прынялі хрост. Першы з іх паспеў памерці, а для другога перашкодай для вяртання ў бацькоўскую хату стала новая вера. Яму забаранілі кантактаваць са сваякамі і пакінулі на пастаяннае месца жыхарства па-за мяжой аселасці пад Масквой⁶¹.

Дзеці і святыя. Сям'я была цэнтрам, вакол якога канцэнтраваліся ўсе праявы штодзённага жыцця. Габрэйскія дзеці Гародні назіралі за тым, што і як робяць бацькі і спрабавалі пераймаць іх паводзіны. Шлях ў сінагогу на шабат ператвараўся ва ўрачыстае шэсце клана. Сямейная група рухалася «шабатнім крокам» – няспешна, размерана (супрацьлегласць мітусні будзённага дня). Сыны выглядалі як маленькія безбародыя копіі бацькаў. Малыя хлапчукі ганарліва неслі матуліны малітоўнікі, упрыгожаныя срэбранымі засцежкамі і аксамітнай вокладкай, і бацькоўскі талес⁶². У вялікай харальнай сінагозе жанчыны падымаліся на галерэю, з імі крочылі дзяўчынкі, мужчыны ішлі праз галоўны ўваход. Дзіця з малых лет прывучалася да таго, што ў мужчыны і жанчыны ёсць сваё вызначанае яшчэ ў старажытнасці месца ў жыцці, і ніякіх рэвалюцыйных думак пра раўна-

праўе не ўзнікала. Як яны могуць быць роўнымі, калі яны – розныя? Месца мужчыны ў синагозе, жанчыны – у хаце. Кожны добры настолькі, наколькі спраўна ён выконваў свае абавязкі.

Святы не толькі ўмацоўвалі сувязі паміж сваякамі, яны таксама выходзілі гістарычную памяць, давалі адчуванне еднасці з продкамі. Прыватных святаў у традыцыйным свеце было мала, тым больш такіх, цэнтрам якіх было б дзіця. У першай палове XIX ст. у традыцыйнай літвацкай Гародні не было звычайна святкаваць дзень нараджэння. Ніхто нават не імкнуўся захаваць у памяці гэты дзень, толькі мама магла памятаць, напрыклад, што дачка прыйшла на свет напярэдадні Песаха. Пры гэтым урачыста святкавалася абразанне сына, пасля цырымоніі ўсіх запрашалі за багатыя сталы. Застолле паўтаралася праз некалькі дзён, калі дзіця поўнасю папраўлялася пасля аперацыі.

Некаторыя габрэйскія святы мелі ярскія карнавальны характар, што было асабліва блізка для малых. Абавязковай часткай Пурым з'яўляліся разнастайныя гульні, у т. л. і тэатральныя. Пурымшпілі выконваліся пры ўдзеле акцёраў у масках і музыкаў, гульнявыя элементы спалучаліся з абрадавымі песнямі і драматычнымі сцэнамі. Спачатку іх ладзілі вучні ешыботаў, а пазней аматары з беднага асяроддзя, рамеснікі і гандляры. Героямі сцэнаў на біблейскія тэмы былі Эстэр, Аман, Мардэхай і Ахашверош, папулярнасю карыстаўся сюжэт пра Іосіфа. Каб было весялей, у акцёраў ператвараліся дзеці, царыцу Эстэр мог іграць хлопец, пераапануты ў жаночы строй. Дзеці ладзілі на Пурым уласнае прадстаўленне. Яны маглі, напрыклад, апрануцца ў рыззё і прыкінуцца жабракамі. Дарослыя да апошняга моманту рабілі выгляд, што не пазнаюць «беднякоў», запрашалі іх за стол, прапаноўвалі распавесці сваю гісторыю і давалі ежу, а дзеці як маглі доўга трымаліся сур'ёзна.

Малыя асабліва цанілі, што на Пурым былі прыняты розыгрышы і жарты, а ўсялякая дысцыпліна за сталом скасоўвалася. Традыцыйныя пурымныя карнавалы ў канцы XIX ст. у Гародні ператварыліся ў звычай хатніх тэатральных пастацовак, за ўваход на якія нярэдка бралі грошы. Зараз яны маглі быць прымеркаваны ўжо не толькі да рэлігійнага свята, але і да дня нараджэння альбо абразання дзіцяці. Улады недаверліва ставіліся да такіх вольнасцяў, перапынялі недазволеныя спектаклі і выпісвалі гаспадарам высокія кары, напрыклад, гарадзенец Гежэс, які 21 лютага 1887 г. сабраў на хатні спектакль аж 400 чалавек, вымушаны быў папоўніць скарб на 10 руб.⁶³

Будзённы і святочны дні адрозніваліся па свайму рытму, распарадку і, вядома, ежай. Хіба не толькі пра беларускіх малых можна было справядліва сказаць: «А для дзяцей найлепшае свята, абы наесціся багата!..» З раніцы хату напаўнялі інтэнсіўныя гастранамічныя водары. Нават сям'я

з самым мізэрным рацыёнам у святочны дзень частавалася цымесам⁶⁴, фаршыраванай рыбай, чолітам⁶⁵, кугелем⁶⁶, халой⁶⁷ і спецыяльнымі стравамі накштальт піражкоў пад экзатычнай назвай «вушы Амана»⁶⁸ альбо харойсес⁶⁹, якія мелі сімвалічнае значэнне і былі прымеркаваны да асаблівых дзён. Не толькі дзяўчынак, але і хлапчукоў прыцягвалі да перадсвяточнай працы на кухні. Гэта не абражала мужчынскую годнасць: дапамога ў падрыхтоўцы рытуальных страваў (напрыклад, мацы⁷⁰ на Песах) разглядалася як выкананне святога абавязку (міцва). Дзяўчынкі ўсіх узростаў дапамагалі раскатваць цеста, ліць у муку ваду, складаць гатовую мацу.

Важная роля адводзілася дзіцяці падчас Песаха. Яно актыўна дапамагала ў генеральнай уборцы хаты. Калі ўсё вакол ззяла ад чысціні, пры абавязковым удзеле бацькі пачынаўся пошук хамеца (кваснога). Усё, дзе магло пачацца браджэнне (дражджавы хлеб, макароны, крупы) трэба было выдаліць з габрэйскага дома на ўвесь песахавы тыдзень. Узброеныя свечкай і мяцёлкай з птушынага пер'я, дзеці і дарослыя абыходзілі памяшканні, зазіралі ў кожны куточак і шукалі крошкі. Каб стала цікавей, а дзеці былі ўважлівымі, бацькі прызначалі за знаходку ўзнагароду. Здаралася, яны спецыяльна загадзя хавалі некалькі кавалачкаў хлеба, каб забяспечыць дзецям здабычу. Так, старажытны рытуал ператвараўся ў вясёлую гульню. Крошкі ссыпаліся ў лыжку, а пазней паліліся ў печы.

Падчас кульмінацыі першага вечара рытуальнай вячэры (седэра) малодшае дзіця павінна было задаць чатыры абавязковыя пытанні, напрыклад, пра тое, чаму менавіта маца з'яўляецца хлебам гэтага свята. Бацька адказваў яму радкамі з Агады – вершамі з Торы і Талмуда, прысвечанымі гэтым дням. Напярэдадні Пурыма святочны настрой дзіцяці стварала падрыхтоўка падарункаў. Іх не толькі куплялі, але і рабілі ўласнымі рукамі. Дзеці збіраліся на кірмаш, дзе набывалі цукровых коней, зайцаў, авечак і птушак у каляровай глазуры. На сталах ляжалі незвычайнай прыгажосці скрыпачкі і нават цацкі ў люльках і, вядома, выявы галоўных герояў свята – коннікаў Мардэхая і Ахашвероша. Ні адно свята ў габрэяў не абыходзілася без агульнага спявання хорам змірот – святочных гімнаў.

Свята здымала многія забароны, абавязковыя ў паўсядзённым жыцці. Падчас Сімхат-Торы ўжо ў синагозе пачыналіся танцы. Разам з дарослымі мужчынамі ў іх удзельнічалі хлопчыкі і дзяўчынкі. У гэты дзень ім дазваляліся любыя свавольства. Дзеці бегалі, пакуль хапала сіл, аглушалі прысутных гукамі калатушак, лёталі па памяшканню з папяровымі сцяжкамі. На свята Хануку дзецям дазвалялася гуляць у азартныя гульні. Звычайна гэта былі лато і дрэйдл (забаўка накштальт сучаснай юлы). Дрэйдл адлівалі са свінца ў форме ігральнай косці. Унізе мелася вострыё, цацку можна было круціць як ваўчок. На кожным баку дрэйдла была літара габрэйскага алфавіта. Перад пачаткам гульні рабілі стаўкі, потым рас-

кручвалі дрэйдл. Калі ён падаў на бок, дзе стаяла літара «нун», удзельнік гульні губляў грошы. Калі «шын» – стаўка захоўвалася, «хэй» дазваляла забраць палову, а «гімэль» аддавала ў рукі пераможцы ўсе грошы з банка. Ханука – гэта бадай што адзіны дзень, калі ў карты, пры чым на грошы, гулялі габрэі ўсіх узростаў. Дзеці атрымлівалі «ханукальныя капейкі», якія можна было прагуляць у карты альбо наняць санкі і паехаць на шпацыр.

Дзіцячы прытулак ў Гародні. Нягледзячы на тое, што гарадзенская габрэйская суполка была самай вялікай у заходнім рэгіёне сучаснай Беларусі, мела шматлікія прыкагалкі і магла даволі самастойна вырашаць пытанне адносна размеркавання падаткаў, сацыяльныя праблемы на працягу ўсяго XIX ст. тут былі добра вядомыя. Мы ўжо пазнаёміліся з апісаннямі жалю вартых пабудоў, дзе жылі насельнікі габрэйскага квартала і маглі зрабіць сумныя высновы наконт фінансавага становішча яго жыхароў. Нестабільнасць габрэйскага жыцця, дзе багацце рэдка перадавалася ў спадчыну больш чым у трох пакаленнях, непрадказальная палітыка ўрада, накіраваная на максімальны ўціск габрэйскай супольнасці і разбурэнне ўласцівага для яе ладу жыцця, паступовы заняпад традыцыйных сфер занятасці (фактарства, саматужнай вытворчасці, дробнага гандлю) даводзілі многія сем'і да галечы.

У канцы 60-х гадоў гарадзенскі генерал-губернатар звярнуў увагу на распаўсюджанне сярод мясцовых габрэйскіх дзяцей жабрацтва. Цэлымі гуртамі бадзяліся няшчасныя дзеці па гораду, праводзілі ночы пад голым небам⁷¹. Адным з мажлівых шляхоў вырашэння праблемы было стварэнне дзіцячага прытулку. Як каза габрэйскі афарызм, «габрэі – міласэрныя дзеці міласэрных бацькоў». Этыка іўдаізма загадвае аказваць дабрачынную дапамогу дзецям і старым, якія засталіся без апекі. У габрэйскім грамадстве пераважалі вялікія патрыярхальныя сем'і-кланы, падтрымліваліся цесныя стасункі і з блізкімі, і з дальнімі сваякамі. Калі бацькі паміралі, звычайна знаходзіліся тыя, хто забіраў сірот у сваю сям'ю, як бы гэта не было цяжка для іх уласнага бюджэту. Але здаралася і так, што, напрыклад, эпідэмія выкашвала ўсю сям'ю, і хатай для малых становілася вуліца. Для такіх небаракаў існаваў дзіцячы прытулак.

Гісторыя гарадзенскага дзіцячага прытулку пачынаецца ў старажытнасці. Невядома, калі дакладна ён тут упершыню быў адчынены. Да сярэдзіны XIX ст. улады мала цікавіліся сацыяльнымі праблемамі габрэяў (зразумела, калі яны не перашкаджалі збору падаткаў) і пакідалі іх вырашэнне самім гарадзенцам. Прытулак дакладна існаваў у 1868 г., калі размяшчаўся ў старым аднапавярховым доме на сённяшняй Вялікай Траецкай вуліцы, што належаў габрэйскаму шпіталю. Цікава, што актыўнай дабрачыннай дапамогай прытулку былі заклапочаны не толькі габрэйскія таўстасумы, але і людзі вельмі сціпых прыбыткаў. Часопіс «Рассвет» распавядаў

пра гарадзенскага краўца Залмана, які ў 1870 г. прыняў на сябе апеку над беспрытульнымі дзецьмі⁷².

У 1870 г. афіцыйна быў зацверджаны статут новай філантрапічнай арганізацыі, дзе было запісана, што яна павінна існаваць без дзяржаўнай дапамогі, за кошт саміх жа габрэяў, а менавіта спецыяльнага габрэйскага скрынкавага падатку, сродкаў суполкі і добраахвотных ахвяраванняў. Тут знайшлі сабе новы дом каля 80 хлопчыкаў і дзяўчынак ва ўзросце ад года да васемнаццаці. Яны маглі разлічваць на бясплатную ежу, вопратку і медыцынскую дапамогу. У прытулку была ўласная нядрэнная школа, якая давала пачатковую адукацыю, прычым акрамя традыцыйных габрэйскіх рэлігійных прадметаў тут выкладаліся арыфметыка і руская мова, дзяўчаты вучыліся рукадзеллю⁷³.

У 1880 г. праўленне прытулку вырашыла ў гонар 25-годдзя царавання Аляксандра II узвесці новы двухпавярховы будынак. Яго асвячэнне адбылося 19 лютага 1881 г. у прысутнасці габрэйскай інтэлігенцыі, губернатара і віцэ-губернатара, начальніка мясцовай дывізіі і іншых. Відавочца так апісвае гэтую кранаючую хвіліну: «Калі кантар з хорам прапелі малітву «За цара і Айчыну» і «Песнь асвячэння», Рэфес⁷⁴ сказаў уласціваю для такога выпадку прамову. Далей быў гімн, выкананы выхавальнікамі прытулку. Пасля пайшлі тосты за здароўе, прапанаваныя праз губернатара і іншых, якія суправаджаліся гучнымі воклічамі: «Ура!» Затым прысутныя пайшлі аглядаць будынак. На другім паверсе размешчаны дзве спальні для 50 хлопчыкаў, зала для пасяджэнняў і яшчэ некалькі пакояў, на ніжнім – класы, сталярная, кухня і сталовая. Акрамя таго, ёсць пакоі над другім паверхам, не поўнасю яшчэ скончаныя»⁷⁵. Новы прытулак атрымаў ганаровую назву Аляксандраўскага⁷⁶.

У 1884 г., каб ушанаваць паўналецце спадчынніка цэсарэвіча Аляксандра, гарадзенская дума прыняла пастанову пра выдзяленне чатырох стыпендый для выхавання двух дзяцей у хрысціянскім і двух у габрэйскім прытулку за кошт горада⁷⁷. Калі ў 1900 г. з'явіліся сродкі на будаўніцтва новага габрэйскага шпіталю, прытулак пераехаў у яго стары будынак на вуліцы Дамініканскай. У гэты час пад яго апекай знаходзілася 65 дзяцей⁷⁸. Для кіраўніцтва быў створаны грамадскі камітэт, у які ўвайшлі ўплывовыя прадстаўнікі мясцовай габрэйскай эліты – інтэлігенцыя і заможнае купецтва. З аднаго боку, гэта была даніна традыцыі: у габрэйскім свеце абавязкам кожнага багатага чалавека была дабрачыннасць. З другога – пастаянны ўдзел у вырашэнні праблем прытулку павінен быў падштурхоўваць багачыя частей адчыняць свае кашалькі.

Трэба заўважыць, што не ўсіх членаў суполкі задавальняў такі стан рэчаў. Як пісалі ў паданні на імя гарадзенскага губернатара прадстаўнікі рамесных цэхаў, «дабрачынныя арганізацыі кіруюцца толькі прывілеяваным

саслоўем, купецтвам, якое само праводзіць выбары і прызначае кіраўнікоў толькі са свайго асяроддзя без удзелу рамеснікаў, якія складаюць большасць. Такі лад кіравання, акрамя незаконнасці складае нязручнасць у тым сэнсе, што большасць тых, хто звяртаецца па дапамогу гэтых інстытуцый – працоўны люд, які калі-некалі ў цяжкім сваім стане дарма будзе шукаць спагады ад кіраўніка-купца, якому незразумела цяжкае становішча рамесніка, які пакутуе»⁷⁹.

Габрэйскія дзеці Гародні складалі неад’емную частку пэўнага вельмі спецыфічнага сацыяльнага асяроддзя і падзялялі з бацькамі ўсе становачыя і адмоўныя наступствы гэтага становішча. Выдзяленне субкультуры дзяцінства ў дадзеным выпадку з’яўляецца даволі ўмоўным, таму што лад жыцця розных слаёў габрэйства ў XIX ст. карэнным чынам адрозніваўся. Габрэйскія дзеці мелі вельмі адрозныя мажлівасці для жыццёвага старту, але пераважная большасць з іх знаходзілася на мяжы беднасці і ўжо ў маленстве зведала нястачу, голад, хваробы і прыніжэнне.

Гародня на працягу XIX ст. справядліва лічылася гняздом кансерватызму, «літвацкага духа», таму асноўная маса мясцовых габрэяў напэўна не можа быць залічана да прыхільнікаў акультурацыі ў постаці новай адукацыі, што ўплывала і на светаўспрыманне малодшага пакалення. Пры ўсіх недахопах нацыянальнай школы трэба зазначыць, што яна выдатна развівала памяць, лагіку, уменне віртуозна дыскутаваць і даводзіць слушнасць сваёй пазіцыі. Усё гэта аказвалася вельмі прыдатным для маладога пакалення, якое абірала для сябе еўрапейскі лад жыцця, «агульную» адукацыю, палітычную дзейнасць і такія прафесіі, як адвакат, урач альбо інжынер. Мерапрыемствы ўрада і ўласныя інтарэсы (жаданне павысіць пазіцыю ў грамадстве, атрымаць сучасную прафесію, пазбегнуць прызыву ў армію і г. д.) падштурхоўвалі габрэйскіх дзяцей Гародні да асваення школы казённага ўзору. За стагоддзе гарадзенскія габрэі прайшлі складаны шлях ад поўнага непрыняцця заходняй мадэлі адукацыі да ператварэння ў самую шматколькасную этнічную групу сярод навучэнцаў пачатковай школы.

Для традыцыйнага габрэйскага грамадства была характэрна адсутнасць спецыяльных педагогічных дактрын. Выхаванне ажыццяўлялася ў сям’і праз назіранне за паводзінамі старэйшых, ранняе далучэнне да пасільнай працы, прысутнасць пры абмеркаванні важных для супольнасці праблем. З аднаго боку, яно было рэлігійным, бо грунтавалася на заповедзях іўдаізму, з другога – «дзеатаэнтрысцкім», бо было заснавана на любові да дзіцяці, шчырым захапленні ўсімі праявамі яго творчасці, уменні пахваліць, падтрымаць і даць веру ва ўласныя сілы. Да сярэдзіны XIX ст. дзедаўскае выхаванне дэманстравала сваю эфектыўнасць, але ўжо ў 40-я гады габрэйскі свет мяжы аселасці, а з ім і Гародня, зведалі праблему бацькоў

і дзяцей. Вельмі рознымі былі культурныя мадэлі, якія абіралі для сябе, а разам з тым і для сваіх нашчадкаў, габрэі нашага горада ў тую бурліваю эпоху. І ядналі іх толькі час, месца і агульны трагічны габрэйскі лёс, бо дзецям канца XIX ст. было наканавана стаць дарослымі Халакосту.

- ¹ Зимбардо Ф. Застенчивость. М. : Педагогика, 1991. С. 201.
- ² Ілуй – разумнік, гонар народа Ізраіля, адораны талмудыст, славыты сваёй вучонасцю.
- ³ Lilientaliowa R. Dziecko żydowskie. Kraków, 1927. S. 9.
- ⁴ Unterman A. Żydzi: wiara i życie. Łódź, 1989. S. 161-162.
- ⁵ Статистика еврейского населения: распределение по территории, демографическим и культурным признакам еврейского населения по данным переписи 1897 года / Сост. Б. Д. Бруцкус. СПб.: Север, 1909. С. 12.
- ⁶ Носенко Е. Э. Евреи Европы // Дети в обычаях и обрядах народов зарубежной Европы. М. : Ин-т этнологии и антропологии РАН, 1995. Т. 3. С. 300-301.
- ⁷ Fuks M. Żydzi w Warszawie: życie codzienne, wydarzenia, ludzie. Poznań, 1992. S. 51.
- ⁸ Носенко Е. Э. Евреи Европы. С. 323.
- ⁹ Берлин М. Очерк этнографии еврейского народа в России. СПб, 1861. С. 4.
- ¹⁰ Из автобиографии Соломона Маймона // Еврейская библиотека. СПб., 1881. Т. 1. С. 191.
- ¹¹ Лазарус Н. Р. Еврейская женщина. Варшава, 1902. С. 152.
- ¹² Buchner A. Kwiaty wschodnie: zbiór zasad moralnych, teologicznych, przysłów, regół towarzyskich, allegoryi i powieści, wyjętych z Talmudu i pism współczesnych. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1990. S. 114.
- ¹³ Zborowski M., Herzog E. Das Stetl. Die untergangene Welt. Munchen: Verlag C.H. Beck, 1992. S. 63.
- ¹⁴ Zborowski M., Herzog E. Das Stetl. Die untergangene Welt. S. 230.
- ¹⁵ Венгерова П. Воспоминания бабушки: Очерк культурной истории евреев России в XIX веке. Иерусалим: Гешарим – Москва: Мосты культуры, 2003. С. 132.
- ¹⁶ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гародні (далей – НГАБ у Гродне). Ф. 100, воп. 12, адз. з. 197.
- ¹⁷ Niemojewski A. Dusza żydowska w zwierciadle Talmudu. Warszawa, 1914. S. 8.
- ¹⁸ Naumann H. Geschichte der Ostjuden. München, 1990. S. 121.
- ¹⁹ Дзяржаўны архіў Расійскай федэрацыі (далей – ДАРФ). Ф. 109, воп. 5, адз. з. 403, арк. 21-21 адв.
- ²⁰ Бендетсон Н. Еврейский квартал и парадные улицы // Рассвет. 1880. № 25. С. 978.
- ²¹ Субботин А. П. В черте еврейской оседлости: отрывки из экономических исследований в западной и юго – западной России за лето 1887 года. Вып. 2. СПб., 1890. С. 30.
- ²² Падлічана па метрычных кніжках: НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 20, адз. з. 641.
- ²³ Врачебно-санитарная организация среди еврейского населения. СПб, 1914. С. XI.
- ²⁴ Тамсама, с. 25.
- ²⁵ Тамсама, с. XIV.
- ²⁶ Z kraju // Izraelita. 1879. 27 października – 8 listopada. S. 351-352.
- ²⁷ Бруцкус Б. Д. Профессиональный состав еврейского населения России: По материалам Первой всеобщей переписи населения, произведённой 28 января 1897 года. СПб., 1908. Вып. II, б. указ. стр.

- ²⁸ НГАБ у Гродне. Ф. 14, воп. 1, адз. з. 387, арк. 24 адв.
- ²⁹ Результаты призыва: корреспонденция «Рассвета» // Рассвет. 1880. № 2. С. 50-51.
- ³⁰ Леванда В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени (от 1649 до 1873 г.): Извлечение из Полного Собрания Законов Российской империи. СПб., 1874. С. 54.
- ³¹ Бобровский П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Гродненская губерния: В 2 ч. СПб, 1863. Ч. II. С. 493.
- ³² Моргулис М. Г. К истории образования русских евреев // Еврейская библиотека. 1872. Т. 2. С. 395.
- ³³ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 6, адз. з. 1491.
- ³⁴ ДАРФ. Ф. 9533, воп. 1, адз. з. 28, арк. 1 адв.
- ³⁵ Тамсама. Ф. 109, воп. 16, адз. з. 14, арк. 2 адв.
- ³⁶ Марек П. Очерки по истории просвещения евреев в России (два воспитания). М. : Труд, 1902. С. 17.
- ³⁷ Задачи и цели «Еврейской школы» // Еврейская школа. 1904. Январь. С. 4.
- ³⁸ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 2, адз. з. 1266, арк. 1 – 1 адв.
- ³⁹ Бендетсон Н. Толерантность в деле образования // Рассвет. 1880. № 45. С. 1774-1775.
- ⁴⁰ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 27, адз. з. 776, арк. 769 адв. – 770.
- ⁴¹ Тамсама, воп. 28, адз. з. 210, арк. 109 адв. – 110.
- ⁴² Памятная книжка Гродненской губернии на 1890 год. Гродно, 1889. С. 65.
- ⁴³ ж на 1899 год. Гродно, 1898. С. 82.
- ⁴⁴ Бобровский П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния: В 2 ч. СПб, 1863. Ч. II. Приложения. С. 227.
- ⁴⁵ Памятная книжка Виленского учебного округа на 1874 год. Вильна, 1874. С. 685.
- ⁴⁶ НГАБ у Гродне. Ф. 2, воп. 32, адз. з. 4, арк. 266.
- ⁴⁷ Субботин А. П. В черте еврейской оседлости... С. 12.
- ⁴⁸ Памятная книжка Виленского учебного округа на 1874 год. Вильна, 1874. С. 659.
- ⁴⁹ Лазарев Д. О воспитании и степени образованности еврейских женщин // Учитель. 1864. № 15. С. 560.
- ⁵⁰ НГАБ у Гродне. Ф. 2, воп. 32, адз. з. 4, арк. 266; ф. 1, воп. 17, адз. з. 415, арк. 476.
- ⁵¹ Тамсама, ф. 1, воп. 27, адз. з. 2754, арк. 1-17 адв.
- ⁵² Леванда В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени (от 1649 до 1873 г.): Извлечение из Полного Собрания Законов Российской империи. СПб., 1874. С. 193.
- ⁵³ Сэмюэле Р. По тропам еврейской истории. Иерусалим: Алия, 1990. С. 284.
- ⁵⁴ Расейскі Дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў (далей – РДВГА). Ф. 405, воп. 5, адз. з. 98, арк. 1-3.
- ⁵⁵ Леванда В. О. Полный хронологический сборник законов... С. 196.
- ⁵⁶ Бейлин С. Из рассказов о кантонистах // Еврейская старина. СПб, 1909. Т. II. С. 117
- ⁵⁷ РДВГА. Ф. 405, воп. 5, адз. з. 704, арк. 2-10.
- ⁵⁸ ДАРФ. Ф. 109, воп. 5, адз. з. 403, арк. 65.
- ⁵⁹ РДВГА. Ф. 405, воп. 5, адз. з. 90, арк. 3-10 адв.; адз. з. 94, арк. 1-1 адв.
- ⁶⁰ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 22, адз. з. 168, арк. 1-2 адв.
- ⁶¹ Тамсама. Адз. з. 146, арк. 1-3 адв.
- ⁶² Тамсама. Адз. з. 163, арк. 1-33.

- ⁶² Талес – спецыяльная накідка, белая з чорнымі палосамі, якую апранаюць дарослыя мужчыны-габрэі падчас малітвы.
- ⁶³ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 8, адз. з. 1892, арк. 1-4.
- ⁶⁴ Цымес – гэта паліва з бруквы, морквы і іншых карэньчыкаў
- ⁶⁵ Чоліт – тлустая тушаная страва з гародніны і мяса.
- ⁶⁶ Кугель – пудынг з мукі, гусінага тлушчу і яек.
- ⁶⁷ Хала – святочны пляцёны ў выглядзе кос белы хлеб.
- ⁶⁸ «Вушы Амана» (гаменташы) – традыцыйныя піражкі ў форме трохкутніка, што павінна нагадваць вушы альбо трохвуголку пакананага габрэямі ворага Амана, які збіраўся знішчыць габрэйскі народ, але быў пераможаны з дапамогай царыцы Эстэр. У гонар гэтай падзеі святкуецца Пурым.
- ⁶⁹ Харойсес – маса, падобная да гліны (сімвал цяжкай працы продкаў на будаўніцтве егіпецкіх пірамід, «цэгла»), якую рабілі з перамолатых гарэхаў, яблыкаў і цынамона на Песах.
- ⁷⁰ Песахавы хлеб – маца – выпякаўся без дрожджаў. Ён быў і прадуктам харчавання, і сімвалам блуканняў па пустыні, выпрабаванняў, а разам з тым годнасці і набыцця незалежнасці праз габрэйскі народ.
- ⁷¹ Бендетсон Н. Поучительная история одного приюта. Портной – филантроп // Рассвет. 1880. № 13. С. 454.
- ⁷² Тамсама.
- ⁷³ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 17, адз. з. 392, арк. 5-5 адв.
- ⁷⁴ Арон Абрамавіч Рэфес – настаўнік падрыхтоўчага класа ў гарадзенскім габрэйскім вучылішчы 1 разрада, выпускнік Віленскага габрэйскага настаўніцкага інстытута.
- ⁷⁵ Нам пишут [из Гродно] // Русский еврей. 1879. № 11. С. 413.
- ⁷⁶ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 16, адз. з. 1154, арк. 1.
- ⁷⁷ Тамсама. Воп. 17, адз. з. 392, арк. 1.
- ⁷⁸ Тамсама. Воп. 9, адз. з. 1180, арк. 131.
- ⁷⁹ Тамсама. Ф. 2, воп. 32, адз. з. 495, арк. 28.

Навучальныя ўстановы, настаўнікі і вучні Гродна ў 60-я гады XIX – пачатку XX ст.

А ртыкул прысвечаны асаблівасцям функцыянавання школьнай справы ў Гродне ў 60-я г. XIX – пачатку XX ст., калі адбывалася палітычная і сацыяльна-эканамічная мадэрнізацыя, распачаліся працэсы нацыянальна-рэнавання, зараджаліся і развіваліся нацыянальныя рухі. Якой была сістэма адукацыі ў Гродне ў гэты час? Якім мэтам яна была падпарадкаваная? Якія навучальныя ўстановы існавалі ў той час у горадзе? Колькі гарадзенцаў школьнага ўзросту наведвалі навучальныя ўстановы? Колькі дзяцей заставалася па-за школай? Якім быў саслоўны і канфесійны склад вучняў? Як характарызаваліся поспехі ў вучобе і паводзіны вучняў? Хто вучыў гарадзенскіх дзяцей? Якія праблемы хвалявалі настаўнікаў? Ці выканалі адукацыйная сістэма місію, ускладзеную на яе царызмам? Паспрабуем адказаць на гэтыя пытанні з дапамогай матэрыялаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Гродне.

Найбольш каштоўныя матэрыялы выяўленыя ў фондах Гродзенскай мужчынскай гімназіі (Ф. 1186), жаночай гімназіі (Ф. 39), рэальнага вучылішча (Ф. 41). Крыніцы па гісторыі адукацыі ўтрымліваюцца таксама ў фондах Дырэкцыі народных вучылішчаў (Ф. 38), губернатара (Ф. 1), Губернскага праўлення (Ф. 2), Губернскага статыстычнага камітэта (Ф. 14), гарадской управы (Ф. 125), кантрольнай палаты (Ф. 23), урачэбнага аддзялення губернскага праўлення (Ф. 9).

Значнае месца ў крыніцазнаўчай базе даследавання занялі статыстычныя матэрыялы, апублікаваныя ў зборніках «Памятные книжки Гродненской губернии», «Памятные книжки Виленского учебного округа», «Отчеты о состоянии Гродненской мужской гимназии». Інфармацыю аб колькасці і складзе пісьменных у нашым горадзе, а таксама занятых у сферы адукацыі і выхавання ў канцы XIX ст. утрымліваюць апублікаваныя матэрыялы Першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва 1897 г. (СПб., 1903). Пэўны статыстычны матэрыял узяты з працы «Материалы для географии и статистики Российской империи. Гродненская губерния» (СПб., 1863), складзенай Паўлам Баброўскім. Шмат цікавых звестак па гісторыі адукацыі ў нашым горадзе ўтрымліваецца ў працах Яўстафія Арлоўскага, у прыватнасці, у ягоным нарысе гісторыі гімназіі.

Каштоўнай групай крыніцаў з'яўляюцца ўспаміны. Дзякуючы артыкулу С. Токця ў другім томе «Гарадзенскага палімпсеста» мы даведаліся пра ўспаміны М. Панкевіча¹. Успаміны пра Гродзенскі гурток беларускай моладзі пакінула былая гімназистка Людвіка Сівіцкая, вядомая пазней як беларуская пісьменніца *Зоська Верас*².

Асобную групу крыніцаў складаюць матэрыялы перыядычнага друку, напрыклад, газеты «Наша Ніва», а таксама часопіса «Педагогическое дело», які выдаваўся Гродзенскім педагогічным таварыствам.

У даследаванні выкарыстання фотаздымкі і паштоўкі з калекцыі Фелікса Варашыльскага (за што выказваем яму шчырую ўдзячнасць).

НАВУЧАЛЬНЫЯ ЎСТАНОВЫ

Паводле Паўла Баброўскага, на пачатку 60-х гг. XIX ст. у горадзе дзейнічалі: губернская гімназія з падрыхтоўчым класам, адкрытая 3 жніўня 1834 г.; шляхетны (*Благородный*) мужчынскі пансіён (20 лістапада 1835 г.); жаночая гімназія (7 студзеня 1860 г.); прыватны дзявочы пансіён спадарыні Вайтушкі (1852 г.); прыходскае вучылішча пры евангелічна-лютэранскай царкве (1846 г.); уезднае духоўнае вучылішча праваслаўнага веравызнання, пераведзенае з Супрасля ў 1853 г.; казённае габрэйскае вучылішча 2-га разраду (8 кастрычніка 1854 г., у 1861 г. замест яго адкрылася вучылішча 1-га разраду); жаночая габрэйская школа (1852 г.). Акрамя таго, паводле сведчання П. Баброўскага, у Гродне шмат добрых настаўнікаў музыкі, хатніх настаўнікаў і гувернантак, якія прапаноўваюць свае паслугі за «дэвольна сходную цену»³.

Адзначым, што ўлады не ведалі дакладнай колькасці прыватных школ. Так, у 1868 г. генерал-губернатар А. Патапаў пісаў: «Виленский учебный округ, обязанный по закону бдительным надзором за всеми учебными заведениями, не имеет точных сведений о всех пансионах, находящихся как в Гродно, так и в уездных городах»⁴.

На працягу другой паловы XIX – пачатку XX ст. назіраўся рост колькасці навучальных устаноў і, адпаведна, настаўнікаў і вучняў. У гэты час у горадзе дзейнічалі

Гродзенская мужчынская гімназія

урадавыя мужчынская і жаночая гімназіі (адкрылася ў 1860 г. на базе прыватнай гімназіі Загуроўскай), прыватная мужчынская 6-класная прагімназія М. С. Хныкіна (адкрылася ў 1906 г.), прыватная жаночая 7-класная з падрыхтоўчым класам гімназія К. М. Баркоўскай (заснаванае ў 1906 г. на базе жаночага вучылішча, адкрытага Баркоўскай восенню 1904 г. (у 1910 – 1912 гг. тут вучылася беларуская пісьменніца, грамадска-культурная дзеячка Зоська Верас), Аляксандраўскае рамеснае вучылішча (адкрылася ў 1890 г.), рэальнае вучылішча (адкрытае ў 1907 г., праз год яму прысвоілі імя Цэсарэвіча Аляксея), гарадское 4-х-класнае вучылішча (заснаванае 1 ліпеня 1899 г.), евангелічна-лютэранскае прыходскае вучылішча (існавала з 1846 г.), шэраг прыходскіх вучылішчаў (ад 2-х у 1864 г. да 14-ці ў 1911 – 1914 гг.), шэраг навучальных устаноў для габрэяў (казённае габрэйскае вучылішча 1-га разраду (з 1861 г.), Талмуд-Тора (з 1842 г.), ешыва (з 1817 г.), прыватнае жаночае вучылішча Т. В. Астрагорскай (з 1852 г., з 1906 г. пераўтворанае ў 4-кл. прагімназію, заснавальнікамі прызнаныя Т. Астрагорская і Л. Вальдман, з 1907 г. – 7 кл.-гімназію з правамі для навучэнцаў урадавых гімназій), Занёманская школа рускай граматы (з 1878 г.), аднакласнае жаночае вучылішча Б. Ш. Гальперн (з 1884 г.), рамеснае вучылішча пры Талмуд-Торы (з 1902 г.), габрэйскае 2-х-класнае народнае вучылішча (з 3-гадовым курсам) з жаночаю зменаю (з 1902 г.); прыватныя жаночыя прафесійныя рахункаводчыя курсы М. Л. Шмеман, павівальная школа.

У 1914 г. калежскаму дарадцу Антону Скабалановічу, закончыўшаму Віленскі настаўніцкі інстытут, было дазволена адкрыць у Гродне прыватнае 2-х-класнае, з падрыхтоўчым класам, мужчынскае вучылішча 3 разраду⁵. У справаздачах 1914 г. сустракаецца інфармацыя пра Гродзенскую прыватную жаночую гімназію Шмеман (223 вучаніцы)⁶.

Пералік габрэйскіх вучылішчаў у 1915 г.: пачатковае, 2-х-класнае пры тытунёвай фабрыцы акцыянернага таварыства «І. Л. Шерешевский», 1-класнае мужчынскае, 2-х-класнае жаночае, 2-х-класнае прыватнае грамадскае для дзяцей абодвух палоў, 1-класнае мужчынскае прыватнае Шапіры, 1-класнае мужчынскае прыватнае Давідзона, 2-х-класнае з падрыхтоўчым класам жаночае Паграбецкай, Талмуд-Тора, прыватнае пры Гродзенскім габрэйскім прытулку, габрэйскае рамеснае, габрэйскія педагагічныя курсы, прыватнае жаночае 2-х-класнае Гіршкохун⁷. Працягвалі існаваць і хедары. Паводле статыстычных звестак на 1912 г. іх было ў нашым горадзе 44⁸.

Існавалі і царкоўныя школы ведамства РПЦ. У 1905 – 1906 гг. у горадзе было пяць царкоўна-прыходскіх школ⁹.

Такім чынам, Гродна ў другой палове XIX – пачатку XX ст. мела разнастайны набор навучальных устаноў: свецкіх і рэлігійных; дзяржаўных

і прыватных; пачатковых і сярэдніх; агульнаадукацыйных і прафесійных; мужчынскіх, жаночых і змешаных. Значнае месца ў школьнай сетцы горада па-ранейшаму займалі габрэйскія навучальныя установы, як рэлігійныя, так і свецкія (з-за шматлікасці габрэйскага насельніцтва). Змены, якія адбываліся ў сістэме адукацыі гарадзенскіх габрэяў у гэты час, адлюстраваныя ў даследаваннях Вольгі Сабалеўскай¹⁰.

У другой палове XIX – пачатку XX ст. у нашым краі адбыўся даволі рэзкі скачок колькасці вучэбных устаноў – у 12,4 разоў, а колькасць навучэнцаў – у 24,1 разы (звесткі па Віленскай навучальнай акрузе з 1856 па 1911 г.)¹¹. Попыт на «навуку» значна ўзрос, што прывяло да вялікага працэнта адмаўленняў у прыёме. Факты росту ў дадзены перыяд у Гродне, як і ў іншых гарадах Беларусі, колькасці навучальных устаноў і навучэнцаў нельга ацаніць адназначна. З аднаго боку, дзейнічалі заканамернасці унутранага сацыяльна-эканамічнага, грамадска-палітычнага, духоўна-культурнага і этнацыянальнага развіцця грамадства, якое стала на шлях мадэрнізацыі і нацыянальнага адраджэння. З другога боку, жыццё гарадзенцаў, як і ўсяго беларускага грамадства, адбывалася ва ўмовах «рускай культурнай інтэрвенцыі», асноўным зместам якой была барацьба з польска-каталіцкім уплывам і паслядоўная русіфікацыя. Галоўным сродкам ажыццяўлення расійскай палітыкі ў нашым краі сталі рускі склад адміністрацыі, укараненне праваслаўя і рускай школы. Школьная палітыка ўладаў у мэтах русіфікацыі рабіла акцэнт на пашырэнне пачатковай, абмежаванне сярэдняй (сярэдня школа не была так моцна абцяжараная выкананнем манархічна-вернападданніцкіх задач самадзяржаўя), забарону вышэйшай адукацыі. У выніку з пункту гледжання рускага асветніцтва беларускія губерні значна прасунуліся наперад у справе распаўсюджвання пісьменнасці і развіцця пачатковай школы. Адваротным бокам адміністрацыйнага ўмяшання ў асвету была забарона беларускамоўнага навучання, што стала тормазам (з пункту гледжання беларускага адраджэння) культурна-асветніцкай справы ў Беларусі¹².

НАСТАЎНІКІ

Колькасць і склад

У пачатку 1860-х гг. педагагічныя калектывы навучальных устаноў Гродна зведалі істотныя змены. У 1861 г. паводле звестак Я. Арлоўскага ў Гродзенскай мужчынскай гімназіі колькасць настаўнікаў «рускага паходжання», акрамя дырэктара (Уладзімір Тапер) і інспектара (Людвіг Макса), складала 3 чалавекі (настаўнікі рускай славеснасці, гісторыі, геаграфіі Балвановіч, Паруноў і Рахманін). Менавіта гэтыя педагогі стараліся «образумить» вучняў (перадухіліць іх удзел у палітычных падзеях).

Арлоўскі падрабязна апісвае паводзіны ў тыя часы Якава Балвановіча: «Уроженец Белоруссии (Слущкого уезда Минской губ.), он был настоящий белорусский патриот, любивший Западную Россию; еще в свои школьные годы он немало терпел от бесцеремонного насилия и оскорбительного пренебрежения своих польских сверстников, которые презрительно третировали «хлопскую» веру и «хлопский» язык и происхождение своих белорусских товарищей... В мае 1857 г. Я. Балванович, уже кандидат Харьковского университета, возвратился на родину, одушевленный искренним желанием борьбы с полонизмом, котораго давления испытывал в своей непосредственной практике...» У 1858 г. ён быў прызначаны выкладчыкам рускай мовы і славеснасці ў Гродзенскую гімназію. «Ученики, не отвлекаемые политиканством, занимались русским языком и словесностью с большим рвением». У 1860 – 1862 гг. Я. Балвановіч арганізоўваў літаратурныя вечарыны, дзе чыталіся і аналізаваліся творы Фанвізіна, Карамзіна, Жукоўскага, Пушкіна, Лермантава, Тургенева, Ганчарова і Грыгаровіча. Балвановіч распавядаў пра біяграфіі пісьменнікаў, а вучні выступалі са сваімі ўласнымі творами, разыгрываліся драматычныя дыялогі – урыўкі з твораў Фанвізіна, Гогаля. У 1861 – 1862 гг. было прыбрана з праграмы гэтых вечароў чытанне гімназістамі сваіх уласных сачыненняў «в виду отсутствия ясных и определенных указаний начальства на этот счет». Далей у характарыстыцы Балвановіча чытаем: «Серьезные школьные занятия отошли на задний план, благодаря безумным стремлениям революционных агитаторов, которые в круг своих действий не погнушались втянуть пылкую и увлекающуюся молодежь... Вот против этих притязаний и увлечений всеми силами ратовал молодой преподаватель, разумляя учеников; предсказывая – на основании статистических данных и исторических примеров, – кровавую неудачу возмущению, настойчиво призывая учеников к исполнению долга, к законности и любви к единой и нераздельной родине – России...Свои взгляды он развивал не только с учительской кафедры, но и печатно (в газетах «День» и «СПбургские Ведомости»). Такая твердая и прямолинейная деятельность Я. А. Балвановича вызвала против него ожесточение агитаторов, которые старались сделать для него невозможным исполнение обязанностей преподавателя». На яго ўроках, напрыклад, адбываліся наступныя сцэны: «Ученик с шумом начинает острить свой полуохотничий нож о классный стол, дерзко сопротивляется прекращению этого занятия; потерпевши поражение, прозрачно намекает, «на кого» он точит этот нож...»¹³

Пасля паўстання 1863 – 1864 гг. адбылася замена настаўнікаў «польскага» паходжання. 19 чэрвеня 1864 г. «папрасілі» напісаць прашэнне аб звальненні Гедройца (выкладчык матэматыкі) і Бяляўскага (лацінскай мовы), абодва – на пенсію. 18 ліпеня звольнены настаўнік французскай мовы

Юльян Карэйва (пераведзены ў Кастрамскую гімназію), старшы настаўнік лацінскай мовы Гінтаўт (пераведзены ў Прывіслінскі край); 23 ліпеня – старшы настаўнік законазнаўства В. Вайновіч, 24 ліпеня – настаўнік прыродазнаўчых навук Мрайскі (абодва «по разстроенаму здаровью»). Звольненыя выкладчыкі, якія яшчэ не выслужылі на пенсію, атрымалі адзіначасовую выплату ў памеры гадавога акладу¹⁴.

У гадавых справаздачах аб стане гімназіі канстатавалася, што з 1864 г. яна «канчаткова вызваляецца ад польскага ўплыву, бо ў гэтым годзе ўсе настаўнікі польскага паходжання былі замененыя выкліканымі на службу ў Заходні край рускімі людзьмі, і рускі напрамак стала зацвердзіўся з той пары ў гімназіі»¹⁵.

2 красавіка 1865 г. І. Карнілаву быў накіраваны спіс асобаў, якія былі ўзнагароджаныя медалём за «усмирение польского мятежа 1863 – 1864». У спіс увайшлі тыя, каму было даручана назіранне за кватэрамі вучняў і выкананне абавязкаў наглядальнікаў і якія праявілі «особенную распорядительность в удержании учеников от беспорядков в смутное для края время». З Гродзенскай гімназіі ў спіс гэты ўвайшлі: інспектар А. Аржавін, старшыя настаўнікі гісторыі – Шуленбург і рускай мовы – К. Рахманін; малодшы настаўнік гісторыі – Е. Лапушынскі; нямецкай мовы – Э. Лібеман; малявання, чарчэння і чыстапісання – Я. Зяньковіч; наглядальнік за прыходзячымі вучнямі – А. Жэлязоўскі; былы выкладчык Гродзенскай гімназіі, а ў 1865 г. інспектар Мінскай гімназіі – Я. Балвановіч; выкладчык лацінскай мовы – П. Арлоў, матэматыкі і фізікі – Н. Стэфані¹⁶.

1 жніўня 1865 г. дырэктарам гімназіі быў прызначаны Я. Балвановіч (да 1874 г.), які поўнасю «отдался укоренению и ревнивому охранению внесенных в школу русских начал, подавленные раньше русские элементы получили теперь подобающее значение»¹⁷.

Склад выкладчыкаў у гэты перыяд Арлоўскі характарызуе як «бліскучы». Гэта інспектар А. Аржавін, сур’ёзны і адданы сваёй справе педагог, «нямецкай школы» (хаця і скончыў Галоўны педагогічны інстытут, гімназічную адукацыю атрымаў у Прыбалтыцы, добра валодаў нямецкай мовай); С. Грузаў узорны выкладчык матэматыкі і фізікі; Н. Стэфані, выкладчык гісторыі, складальнік гістарычнага нарыса Гродзенскай гімназіі, надрукаванага ў «Сборнику сведений о средних учебных заведениях Виленского учебного Округа» (Вильна, 1873); Н. Бяляеў, таленавіты настаўнік рускай мовы; Е. Лапушынскі выкладаў геаграфію, шмат займаўся літаратурнай творчасцю, друкаваўся ў «Воспитании», «Искре», «С-П-бургских ведомостях», «Современном слове», быў рэдактарам неафіцыйнай часткі «Гродненских губернских ведомостей»; П. Арлоў, выкладчык законазнаўства і лацінскай мовы, быў сакратаром Гродзенскага статыстычнага камітэта; Я. Зяньковіч, настаўнік чыстапісання і маля-

вання, маляваў партрэты, абразы (у т.л. для Сафійскага сабора і Фарнага касцёла)¹⁸.

Дырэктар гімназіі Балвановіч у 1872 г. атрымаў у якасці ўзнагароду за службу зямельны участак у Ваўкавыскім уездзе (з ліку канфіскаваных). Падобную ўзнагароды атрымаў і настаўнік І. Корсунскі за службу ў 1-м прыходскім вучылішчы. Звесткі з яго асабістай справы паказваюць кар’еру паспяховага настаўніка, прысланага ў наш горад у 1864 г.¹⁹

Падобныя кадравыя змены зведала і Гродзенская жаночая гімназія. М. Мураўёў убачыў гімназіі ў Вільні, Коўне і Гродне «совершенно польскими, где преобладает над всеми предметами польский язык, воспитанницы не умеют почти совсем говорить по-русски, надзирательницы состоят из лиц польского происхождения, преданных душою польской политической и религиозной пропаганде»²⁰. Па словах М. Мураўёва, жанчыны і ксяндзы былі самымі галоўнымі рухавікамі «всех мятежных покушений ниспровержению власти правительства и законного порядка в крае». З гімназіі ў Гродне былі звольненыя галоўная наглядальніца Ганна Загуроўская і іншыя наглядальніцы-«полькі». Іх замянілі асобамі «рускага паходжання», усе прадметы сталі выкладацца па-руску. Мураўёў хадайнічаў аб павелічэнні акладу начальнікам жаночых гімназіяў з 500 да 1500 руб.

У матэрыялах «Дела об установлении наблюдения за преподавателями женской гимназии в Гродно, подозреваемыми в политической неблагонадежности. 1863 г.» названыя імёны новага кіраўніка і некаторых настаўнікаў: яе начальнікам быў Чашнікаў, выкладчыкам Закона Божага быў выхаванец Віленскай рымска-каталіцкай духоўнай семінарыі, «благонадёжный в политическом отношении» ксёндз Косаўскі (замест ксяндза Шмігера), настаўніцай французскай мовы – Зянковіч (замест Підот), выкладчыкам рускай славеснасці – «благонадёжный чиновник, коллежский ассесор» Іваноў, настаўніцай рукадзелля – Лізавета Тафрас, праваслаўнага веравызнання, дачка адстаўнога настаўніка гімназіі (замест Варвары Скрэнтаўскай)²¹.

Са звестак з фармулярных спісаў аб службе чыноўнікаў і выкладчыкаў Гродна, падпарадкаваных Дырэкцыі народных вучылішчаў, за 1868 – 1869 гг. відаць, што абсалютная большасць з іх былі праваслаўныя, мелі бронзавыя медалі ў памяць «уціхамірвання польскага мяцежу 1863 – 1864 гг.», атрымоўвалі 50 % надбаўку да акладаў. З настаўнікаў-каталікоў засталіся адзінкі – законанастаўнік каталіцкага веравызнання ў Гродзенскай мужчынскай гімназіі ксёндз Канстанцін Маеўскі, настаўнік французскай мовы Людвіг Дзюліўе, хатні настаўнік Андрэй Пілюткевіч. Звяртае на сябе ўвагу прысутнасць сярод педагогаў уніяты. Гэта настаўнік грэчаскай мовы Дзяніс Кагановіч-Туранскі (аўстрыйскі падданы з Галіцыі). Настаўнік нямецкай мовы Эмілій Лібеман быў лютэранінам²².

Паводле статыстыкі за 1904 г. у Гродзенскай жаночай гімназіі з усяго педагагічнага персаналу гімназіі (38 чалавек), прываслаўных было 31, каталікоў – 2, лютэранаў – 4, іудзеяў – 1²³.

Інфармацыю пра настаўнікаў Гродна ўтрымліваюць апублікаваныя матэрыялы Першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва Расійскай імперыі 1897. Паводле табліцы XXI з дадзенымі аб размеркаванні насельніцтва па групам заняткаў вынікае, што вучэбнай і выхаваўчай дзейнасцю ў горадзе сярод асобаў, што маюць самастойныя заняткі, займаліся 256 гродзенцаў і 93 гродзенак²⁴. Калі не ўлічваць вайскоўцаў, то атрымліваецца, што настаўнікі і выхавацелі складалі 2,6 % усіх мужчын Гродна, што мелі самастойныя заняткі, а настаўніцы і выхавацелькі – 1,6 % усіх «самастойных» жанчын горада.

Табліца 1. Родная мова гродзенскіх педагогаў. 1897 г.

Назвалі падчас перапісу роднай мовай:													
рускую		украінскую		беларускую		польскую		нямецкую		габрэйскую		Іншыя	
м	ж	М	Ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
47	27	-	1	21	15	10	21	-	6	173	13	-	10

Крыніцы: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1903. Т. XI. Гродненская губерния. С. 222–223.

Большасць настаўнікаў Гродна былі габрэямі (173), а большасць гродзенскіх настаўніц назвалі сваёй роднай мовай рускую (27). Нядрэнную пазіцыю з улікам атмасферы татальнай русіфікацыі займала беларуская мова ў асяроддзі гарадзенскіх педагогаў. Яе назвалі роднай 21 настаўнік і 15 настаўніц нашага горада. На жаль, не ўяўляецца магчымым дакладна даведацца, што гэта азначала для іх, наколькі свядомай была гэтая дэкларацыя іх беларускаці.

Адукацыя настаўнікаў

Пра адукацыю педагогаў Гродна можна даведацца з архіўных крыніц, а таксама са зборнікаў «Памятные книжки Виленского учебного округа», «Памятные книжки Гродненской губернии». Сярод выкладчыкаў Гродна былі выпускнікі Санкт-Пецярбургскага, Маскоўскага, Кіеўскага, Харкаўскага, Юр'еўскага, Дзержнскага, Венскага універсітэтаў, Санкт-Пецярбургскага гісторыка-філалагічнага інстытута, Галоўнага педагагічнага інстытута, Санкт-Пецярбургскіх Духоўных прываслаўнай і каталіцкай акадэміі, Маскоўскай і Кіеўскай духоўных акадэміі, Літоўскай духоўнай семінарыі, Тульскай, Пскоўскай, Смаленскай і Калужскай духоўных семінарыяў, Мін-

скай і Віленскай каталіцкіх духоўных семінарыі, Санкт-Пецярбургскай акадэміі мастацтваў, Маскоўскага Страганаўскага вучылішча тэхнічнага малявання, Віленскага настаўніцкага інстытута, Маладзечненскай, Нясвіжскай і Дэрпцкай настаўніцкіх семінарыі, Маскоўскай настаўніцкай семінарыі ваеннага ведамства, Маскоўскага кадэцкага корпуса, 3-га ваеннага Аляксандраўскага вучылішча, Віленскага рабінскага вучылішча, Віленскага габрэйскага настаўніцкага інстытута, Маскоўскага Елізавецінскага вучылішча, Санкт-Пецярбургскага выхаваўчага таварыства шляхетных дзяўчат (пазней Смольны інстытут), Санкт-Пецярбургскага Мікалаеўскага сіроцкага інстытута, Беластоцкага інстытута шляхетных дзяўчат, Віленскага марыінскага жаночага вучылішча, Санкт-Пецярбургскіх вышэйшых жаночых курсаў, мясцовых уездных вучылішчаў і жаночых гімназій ды інш.

Адзначым, што ў сістэму адукацыі ўкаранялася функцыянальна-дзяржаўная мадэль падрыхтоўкі настаўніка, паводле якой змест педагагічнай адукацыі павінен быў абапірацца на такія арыенціры як самадзяржаўе, праваслаўе і руская народнасць. На лекцыях, якія чыталіся на педагагічных курсах настаўнікаў школ Гродзенскай епархіі, былі вызначаныя галоўныя якасці настаўніка: «Твердость или зрелость нравственных убеждений, которая является следствием глубокой веры в Бога, преданности церкви православной, неизменной любви к отечеству России, искренней преданности Царю и правительству...»²⁵

Памер заробкаў

Матэрыяльнае становішча настаўнікаў не было лёгкім, яно залежала ад шэрагу фактараў: у школе якога тыпу працавалі (сярэдняй ці пачатковай, дзяржаўнай ці прыватнай), ці атрымалася знайсці магчымасць дадатковых заробкаў (дадатковыя ўрокі, класнае настаўніцтва), а галоўнае – былі яны мясцовымі ўраджэнцамі, ці прыехалі з унутраных губерняў Расіі (бо для прыезджых на 50 % падвышаліся аклады, выдаваліся бясплатныя кватэры, яны вызваліліся ад платы за ацяпленне і асвятленне, атрымоўвалі так званыя «пад’ёмныя» грашовыя выплаты, бясплатна муку і крупы з запасных магазінаў).

Аклад дырэктара мужчынскай гімназіі ў канцы 1860-х гадоў складалаў 1200 руб. у год, інспектара – 600 руб. Акрамя таго яны, як правіла, былі таксама выкладчыкамі і атрымоўвалі заробатную плату і за ўрокі. Настаўнікі-прадметнікі мелі ў сярэднім 600 руб. Многія з іх атрымоўвалі 50% надбаўку, мелі казённую кватэру альбо даплату на прыватную кватэру, а таксама «сталовыя» грошы. Па звестках на 1908 г. дырэктар гімназіі стацкі дарадца Іван Аляксандравіч Глебаў, выпускнік Санкт-Пецярбургскага гісторыка-філалагічнага інстытута, акрамя 1200 руб. жалавання

атрымоўваў за 12 урокаў 840 руб., меў сталовых 800 руб. і казённую кватэру (у будынку гімназіі). Інспектар і выкладчык матэматыкі калезжскі асэсар Пётр Аляксандравіч Іваноў, выпускнік фізіка-матэматычнага факультэта Маскоўскага ўніверсітэта, атрымоўваў жалаванне 750 руб., за 12 нармальных урокаў 990 руб., за 5 дадатковых 350 руб., даплату на кватэру 600 руб. (здымаў жыллё па вул. Купецкай у доме Грэчкі). Настаўнік гісторыі і геаграфіі стацкі дарадца Яўстафій Філарэтавіч Арлоўскі, выпускнік Санкт-Пецярбургскага гісторыка-філалагічнага інстытута, атрымоўваў за 12 нармальных урокаў 1340 руб., за 12 дадатковых – 840 руб., за класнага настаўніка – 160 руб., пражываў на вул. Іванаўскай у доме Гардона. Настаўнік рускай мовы і гісторыі стацкі дарадца Іван Іванавіч Астраумаў, выпускнік Санкт-Пецярбургскага гісторыка-філалагічнага інстытута, атрымоўваў за 12 нармальных урокаў 1500 руб., за 18 дадатковых 1260 руб., за тое, што быў класным настаўнікам у 2-х класах – 320 р., а таксама 720 руб. пенсіі²⁶. Інспектарам габрэйскага рамеснага вучылішча быў інжынер-тэхнік М. Ц. Тарашчанскі, які скончыў Рыжскі політэхнічны інстытут, ён атрымліваў за сваю працу 2100 руб.²⁷

Заробкі выкладчыкаў жаночых сярэдніх навучальных устаноў вагаліся ад 600 да 2500 руб., начальнікаў – да 3000 руб. Для параўнання адзначым, што ў пачатку XX ст. сярэднегадавая зарплата фабрычна-завадскіх рабочых складала 210,4 руб., чыгуначнікаў – 384 руб., гандляроў і прыватных вытворцаў – 1200 руб., урачоў – 2400 руб., дробных чыноўнікаў – 3600 руб., вышэйшых чыноўнікаў – 5000 – 6000 руб.²⁸

Многія выкладчыкі сумяшчалі працу ў розных навучальных установах. Я. Арлоўскі, напрыклад, паралельна з працай у мужчынскай гімназіі выкладаў геаграфію ў жаночай гімназіі (1896-1904), а затым рускую і ўсеагульную гісторыю ў прыватнай жаночай 7-класнай габрэйскай гімназіі (1909-1912), гісторыю ў рэальным вучылішчы (адразу пасля яго адкрыцця 26 верасня 1907 г.)²⁹. У 1906 г. выкладчык прыродазнаўства і геаграфіі ў рэальным вучылішчы Сяргей Бохан прасіў даць яму урокі геаграфіі, якія былі вакантнымі ў жаночай гімназіі³⁰. Паводле звестак з «Памятных книжек Виленского учебного округа» ганаровы грамадзянін Сямён Суботнік, выпускнік Віленскага рабінскага вучылішча, загадваў і настаўнічаў у габрэйскім 1-класным з падрыхтоўчым класам вучылішчы, выкладаў закон іўдзейскай веры ў мужчынскай гімназіі, прыватнай 4-класнай з падрыхтоўчым класам жаночай габрэйскай прагімназіі з правамі для вучняў Т. В. Астрагорскай і Л. С. Вальдман, прыватнай мужчынскай 6-класнай прагімназіі М. С. Хныкіна, рэальным вучылішчы.

Значна меншыя заробкі мелі настаўнікі пачатковых вучылішчаў – ад 250 да 400 руб. У канцы XIX – пачатку XX ст. пачалі стварацца педагагічныя таварыствы ўзаемнай дапамогі. Іх мэтаю была «помощь

находящимся в бедности учащим и учащимся в сельских и городских (христианских) начальных народных училищах денежными пособиями и другими видами». Так, Гродзенскае таварыства дапамогі настаўнікам пачатковых школ адкрыла ў Друскеніках настаўніцкі санаторый, які пачаў працаваць з мая 1913 г. і прыняў на адпачынак і лячэнне ў першы год 15 настаўнікаў разам з сем'ямі³¹.

Выкладчыкі сярэдніх навучальных устаноў былі ў лепшым не толькі матэрыяльным, але і прававым становішчы ў параўнанні з настаўнікамі пачатковых школ, якім паміж іншага забаранялася звяртацца з асабістымі просьбамі да вышэйшага начальства, мінаючы Дырэкцыю народных вучылішчаў. Паказальна, што да канца XIX ст. з народных настаўнікаў бралі пісьмовыя «клятвенныя абяцанні» верна службы і ва ўсім падпарадкоўвацца начальству.

Выкладанне гісторыі

Пералічым імёны настаўнікаў, якія выкладалі для гарадзенцаў гісторыю. Выкладчыкамі гісторыі ва ўрадавай мужчынскай гімназіі былі выпускнікі Санкт-Пецярбургскага гісторыка-філалагічнага інстытута Яўстафій Арлоўскі, Іван Глебаў, Іван Астраумаў, Аляксей Пінчук; гісторыка-філалагічнага факультэта Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта Аляксандр Пігулеўскі; філалагічнага факультэта Кіеўскага ўніверсітэта Калістрат Дабравольскі. У прыватнай мужчынскай прагімназіі Хныкіна выкладаў гісторыю выпускнік гісторыка-філалагічнага факультэта Маскоўскага ўніверсітэта Дзмітрый Кропатаў. У жаночай Марыінскай гімназіі, акрамя Арлоўскага, які працаваў тут па сумяшчальніцтву, гісторыю выкладалі Дзмітрый Мілюцін, Лізавета Куцэвіч; у прыватнай жаночай гімназіі Баркоўскай – Канстанцін Кемарскі, які скончыў Харкаўскі ўніверсітэт; у прыватнай габрэйскай прагімназіі Астрагорскай і Вальдман – Якаў Нісялоўскі, выпускнік Віленскага габрэйскага настаўніцкага інстытута. У гарадскім 4-класным вучылішчы выкладанне гісторыі забяспечвалі выхаванцы Віленскага настаўніцкага інстытута Антон Астаповіч, Дзмітрый Гадлеўскі.

Падручнікі для школ Віленскай навучальнай акругі адрозніваліся ад адпаведных кніг для цэнтральных губерняў вялікадзяржаўным тлумачэннем гісторыі краю, вялікай увагай да гісторыі праваслаўя³². У мужчынскай гімназіі, напрыклад, у 1880-я гады па ўсеагульнай гісторыі выкарыстоўваўся падручнік Ілавайскага, па рускай гісторыі – падручнік С. Раждзественскага, а таксама гістарычны атлас Ціхамірава. Сярод найважнейшых кніг, набытых гімназічнай бібліятэкай, называліся: «Памятники русской старины Северо-Западного края» Бацюшкава, «Иллюстрированная история Петра Великого и Екатерины Великой» Брыкнера, «История русского самосознания»

М. Каяловіча³³. У рэальным вучылішчы па звестках на 1912 г. выкарыстоўвалі падручнік Вінаградава па новай гісторыі і Платонава па рускай гісторыі, атлас Тарнау па рускай і новай гісторыі³⁴.

А вось у «Книге по русской истории для начальных школ и первых классов средних учебных заведений» цэнзары ўгледзелі нейкую крамольную з іх пункту гледжання інфармацыю, бо педагогічная рада вучылішча разглядала цыркуляр папачыцеля акругі ад 21 сакавіка 1912 г. аб прыняцці мер да недапушчэння к выкарыстанню гэтай кнігі ў навучальных установах³⁵. Бібліятэка жаночай гімназіі ў пачатку 1914 г. набыла кнігу, дзе значылася імя Мітрафана Доўнар-Запольскага: «Русская история в очерках и рассказах. Составлена при участии профессоров и преподавателей под ред. Проф. М. Довнар-Запольского»³⁶.

На іспытах па гісторыі гарадзенскія вучні адказвалі, для прыкладу, на наступныя пытанні: 1) Карл Вялікі. 1-ы і 2-гі крыжовыя паходы. Крымская кампанія. Аляксандр II і падзеі яго царавання. Хрышчэнне Русі. 2) Галоўныя падзеі 30-гадовай вайны. Жыццё і дзейнасць Лютэра. Езуіты. Рэформы Пятра Вялікага. Далучэнне Польшчы да Расіі. 3) Цараванне Кацярыны Вялікай. Выданне Зводу Законаў. Цараванне Аляксандра I. Айчынная вайна³⁷.

Паколькі настаўнікі гісторыі мелі, як правіла, гістарычна-філалагічную адукацыю, то пры выкладанні гісторыі шырока выкарыстоўваліся літаратурныя творы з гістарычным зместам. Напрыклад, вучні рэальнага вучылішча атрымоўвалі заданні зрабіць дзве пісьмовыя работы ў год прыкладна на такія тэмы: «Характеристика русского общества в конце 18 в. по одам Державина», «Взгляды и отношения дворян к крестьянам по «Недорослю» фон-Визина», «Быт крестьян по сочинению Радищева», «Идеал русского князя по «поучению Владимира Мономаха», «Участие кн. Дашковой в событиях 1762 г. по ея запискам», «Влияние просветительной философии на «Наказ» Екатерины», «Идеал русской женщины по домострою», «Борьба русских князей со степью по «Слову о полку Игореве», «Быт русских дворян по роману «Война и мир», «Быт крестьян по Кольцову», «Чиновничий быт по сочинениям Гоголя»³⁸.

У пачатку XX ст. пашырылася практыка арганізацыі выяздных гістарычных экскурсій. У ліпені 1900 г. адбылася экскурсія 20 гімназістаў у суправаджэнні дырэктара і 3-х выкладчыкаў у Беласток, Белавежу і Супрасль³⁹. Вучні рэальнага вучылішча 29 – 31 снежня 1910 г. наведалі Вільню, а 5 – 17 чэрвеня 1911 г. – «месцы подзвігаў рускай зброі 1812 г.»⁴⁰

Значную ўвагу краязнаўству ўдзяляў Арлоўскі. Ён арганізоўваў экскурсіі для вучняў у Каложу, Стары і Новы замкі. У спісе дапаможных матэрыялаў па гісторыі, складзеным ім у 1908 г., фігуравалі: «Изображение литовского города Гродны в 1567 г. (с древней гравюры); две мозаичные

картины, изображающие виды Гродненского замка в XVI – XVII вв.; Ильин. Карта Гродн. губ.; Карта Гродн. губ., изд. Гр. Стат. Комитетом; Атлас: Диков. Опыт статистического атласа Гродненской губ.»⁴¹ У 1896 г. Я. Арлоўскі адкрыў пры бібліятэцы гімназіі аддзел з кніг, якія датычылі Беларусі і Гродзенскай губ.⁴²

У цэлым, аднак, сістэма гістарычнай адукацыі служыла інтарэсам самадзяржаўя. Гарадзенскія вучні вывучалі гісторыю, якую ніколі не перажывалі іх продкі.

Грамадская і навуковая праца

Некаторыя гарадзенскія педагогі вялі актыўную грамадскую і навуковую працу. Яскравы прыклад – той жа Яўстафій Арлоўскі. Ён быў бібліятэкарам (і сябрам Праўлення) Публічнай бібліятэкі (1891-1913), агентам таварыства драматычных пісьменнікаў, ганаровым сябрам Прусаўскага Сафійскага брацтва, сябрам Царкоўна-археалагічнага камітэта, Гродзенскага педагогічнага таварыства і Таварыства брацкай узаемадапамогі, актыўна супрацоўнічаў з рэдакцыяй «Гродзенских губернских ведомостей» (з 1890 г. вёў аддзел крытыкі і бібліяграфіі па гісторыі Заходняй Русі, а са жніўня 1892 па 1894 г. таксама агляд гістарычных часопісаў), быў гласным (1907) і кандыдатам у гласныя (1911) гарадской Думы⁴³.

Ва ўсіх сферах сваёй дзейнасці Я. Арлоўскі пакінуў прыкметны след. Асабліва гэта тычыцца яго працы як бібліёграфа і даследчыка мінулага. Яго кніга «Гродзенская старина. Часть 1. Гор. Гродна» (1910) з'яўляецца адной з першых прац, дзе даследуецца гісторыя горада ад заснавання да пачатку XX ст. Нягледзячы на ідэалагічную абмежаванасць даследавання дактрынай «заходнерусізму», Я. Арлоўскі зрабіў значны ўнёсак у захаванне гарадзенцамі гістарычнай памяці пра лёс уласнага горада. Сумную абвестку пра яго смерць змясціла «Наша Ніва»: «Сваёй сумленнай і доўгалетней службай ён зьєднаў сабе агульную сымпатыю і за труной яго ішло шмат моладзі і жыхароў... Вучэнікі гэтакімі славамі ахарактэрызавалі яго: «Чалавек прастаты, добра і праўды»⁴⁴. Адным з ягоных вучняў быў Юзаф Ядкоўскі, гісторык, археолаг, заснавальнік і першы кіраўнік Гродзенскага дзяржаўнага гістарычна-археалагічнага музея.

Узгадаем яшчэ аднаго вучня Я. Арлоўскага – Станіслава Касцялкоўскага, які скончыў Гродзенскую гімназію ў 1900 г. з залатым медалём, хаця ледзь не быў выключаны з апошняга класа менавіта з-за свайго выкладчыка гісторыі, які данёс дырэктару, што выпускнік у кнігарні размаўляе на забароненай польскай мове. У гэтым жа годзе ён паступіў спачатку на гістарычна-філалагічны факультэт Варшаўскага ўніверсітэта, а пазней перавёўся на філасофскі факультэт Ягелонскага ўніверсітэта, які скончыў

са ступенню доктара філасофіі ў 1905 г. Яго доктарская праца была прысвечаная Антонію Тызенгаўзу і яго эпасе. У 1921 г. С. Касцялкоўскі стаў прафесарам гісторыі Універсітэта Стэфана Баторыя ў Вільні, стварыў гістарычную школу (яго вучнямі былі знакамітыя польскія гісторыкі Генрых Лаўмяньскі, Леанід Жытковіч і інш.). Але ў гісторыі гістарычнай навукі ён застаўся, перш за ўсё, як аўтар сваёй найважнейшай фундаментальнай кнігі «Антоні Тызенгаўз – падскарбі надворны літоўскі»⁴⁵.

Настаўнікі чыталі публічныя лекцыі. Так, 26 лістапада, 8 і 15 снежня 1883 г., 15 студзеня 1884 г. выкладчык гісторыі і географіі мужчынскай гімназіі (пазней дырэктар Беластоцкай жаночай гімназіі) Калістрат Дабравольскі прачытаў у зале *Благородного собрания* чатыры публічныя лекцыі па гісторыі Літвы і Заходняй Расіі. Грошы, сабраныя за продаж білетаў, пайшлі на карысць Гродзенскага Сафійскага брацтва. У 1884 г. у Гродне было заснаванае літаратурна-музычнае таварыства. Галоўным яго дзеячам быў згаданы выкладчык К. Дабравольскі. Таварыства давала канцэрты, а з 1886 па 1888 г. нават аматарскія спектаклі ў клубе. Пасля ад'езду з Гродна Дабравольскага Таварыства прыпыніла сваё існаванне⁴⁶.

3 лістапада 1907 г. быў зацверджаны «Устав Гродненскага педагогическаго общества». 21 лістапада распачалася яго дзейнасць. Галоўная задача – аб'яднанне педагагічных сілаў Гродна і арганізацыя народных чытанняў. Сярод галоўных ініцыятараў гэтай справы былі выкладчыкі мужчынскай гімназіі І. Астраўмаў, Я. Арлоўскі, Канстанцін Кемарскі (настаўнік рускай мовы), выкладчык гісторыі прыватнай прагімназіі Хныкіна Дзмітрый Кропатаў. Вясной 1908 г. у складзе педагагічнага таварыства было 45 сябраў і 12 кандыдатаў⁴⁷. Гарадскія і губернскае ўлады пільна сачылі за яго дзейнасцю. Так, 13 лістапада 1908 г. гродзенскі губернатар прадпісаў гродзенскай паліцыі: «...Иметь за деятельностью Педагогического Общества самое близкое наблюдение в видах пресечения ему возможности уклонения в сторону политической пропаганды и агитации. В случае обнаружения в деятельности общества каких-либо проявлений, могущих угрожать общественному спокойствию или безопасности, об этом предлагаю без замедления доносить мне»⁴⁸. Нічога падобнага жандары ў дзейнасці таварыства не заўважалі, а дакладвалі губернатару аб засіллі габрэяў у ім: «При первоначальном своем образовании общество решило собираться в мужской гимназии, но затем якобы под предлогом малого помещения стали делать свои собрания в еврейском народном училище, где помещение на самом деле менее удобное, чем в гимназии. В этом обществе действительно половина членов евреи и многие отчасти из за этого не хотят быть членами этого общества, а отчасти и от того, что об-во занимается не теми делами, для которых существует...»⁴⁹

Педагагічнае таварыства складалася з секцый: гістарычна-філалагічнай, прыродазнаўча-матэматычнай, псіхалагічнай, выяўленчых мастацтваў і музыкі, а таксама з камісіі па арганізацыі агульнадаступных чытанняў. На пасяджэннях заслухоўваліся даклады пра народную адукацыю, метадыку выкладання ў школе, дасягненні навукі, гістарычнае мінулае краю. Таварыства садзейнічала адкрыццю музея і абсерваторыі ў Гродне, правядзенню археалагічных раскопак у наваколлі горада.

Цікавым вынікам дзейнасці Педагагічнага таварыства стала выданне часопіса «Педагогическое дело» (1911-1914 гг.). У першым нумары рэдакцыя адзначала: «Педагогическое дело» – это журнал преподавательской «взаимопомощи», организация обмена преподавательского опыта»⁵⁰. Часопіс друкаваў асобныя тэматычныя артыкулы гарадзенскіх выкладчыкаў на тэмы, якія падаваліся ім актуальнымі. Напрыклад, Уладзімір Марцінкоўскі (настаўнік рускай мовы і славеснасці ў прагімназіі Хныкіна і жаночай габрэйскай гімназіі Вальдман) пісаў пра засілле ў горадзе парнаграфіі: «Несколько педагогов обходили пищебумажные и книжные магазины в Гродне и всюду находили открытки безнравственного содержания. В некоторых лавках их оказывалось до 20 штук в одном альбоме. В одном кинематографе присутствующему среди публики педагогу пришлось потребовать прекращения зрелища и удалить бывших в зале учащихся. В начале лета прибывший откуда-то предприниматель демонстрировал в Гродно «говорящую голову», а наряду с этим интересный стереоскоп, в котором оказалось 24 порнографические картины заграничного производства. Загляните в цирк и скажите, какое влияние оказывают на присутствующих подростков вакхалические пляски полуодетых танцовщиц, вид полуодетых наездниц?» Аўтар, адзначаючы неэфектыўнасць знешняй барацьбы з парнаграфіяй, пісаў: «Глубже и значительнее внутренняя борьба с этим злом, имеющая целью перевоспитание человека»⁵¹.

Амаль адразу ўзнікла ідэя прыцягнуць да супрацоўніцтва па выданню часопіса вучняў і бацькоў. З'явіўся асобны выпуск для навучэнцаў, дзе пераважна яны былі аўтарамі матэрыялаў. Далёка не ўсё атрымоўвалася ў дзеячаў педагагічнага таварыства так, як хацелася. Адсюль такія словы адчаю: «В распоряжении Редакции, к сожалению, нет средств пробудить дремлющие творческие силы нашего преподавательского мира... Подложив циркуляры под голову, мирно спит наша педагогическая семья, за исключением тех немногих единиц, которым душно в тисках общего равнодушия к своему собственному «Педагогическому делу». Молчит и другая сторона, к которой мы обращались. Молчат и родители, молчит семья... Неужели мы не пойдем друг друга, и протянутая нами рука примирения не встретит дружеского пожатия со стороны родителей? Неужели юным читателям так трудно отличить врагов от друзей? Неужели не наступит

в вашей душе весны доверия на смену зиме отчужденности, злобной критики и непонимания?...»⁵²

Спецыялісты па гісторыі педагагічнай журналістыкі Беларусі пачатку XX ст. адзначаюць наяўнасць сярод даследчых сіл мясцовага настаўніцтва двух накірункаў педагагічнай думкі: афіцыйнага, які стаяў на пазіцыях «заходнерусізму», і нацыянальнага, які выступаў за «нацыяналізацыю» школы. Педагагічнае таварыства і яго орган «Педагогическое дело» прымыкалі да афіцыйнага накірунку. Часопіс здолеў пратрымацца больш за іншыя мясцовыя педагагічныя перыядычныя выданні (выйшла 12 нумароў). Ён пазбягаў вострых грамадска-палітычных праблемаў, абмяжоўваўся пытаннямі педагагічнай асветы і распаўсюджвання вопыту настаўнікаў-наватараў. Па сваёй арыентацыі гэта быў часопіс ліберальна-асветніцкага накірунку⁵³.

Сярод разнастайных публікацый «Педагогического дела» асабліва цікавымі з'яўляюцца «Записки молодого педагога»⁵⁴, які не падае свайго прозвішча (са зместу вынікае, што ён быў настаўнікам матэматыкі ў адной з гімназій). Аўтара «Записок» хвалявала наяўнасць вучняў, якім «покровительствует» дырэктар з-за высокага становішча іх бацькоў, арыентацыя адукацыйнай сістэмы на выхаванне «шэраговага вучня», адсутнасць творчай атмасферы і любові да сваёй справы ў педагагічных калектывах ды інш. Голас маладога гарадзенскага настаўніка пачатку XX ст. застаецца актуальным і праз 100 гадоў: «Я по немногу понял: молчи и работай – вот совет, который можно дать молодому преподавателю. Учись, но учись незаметно. Не лезь к другим со своими системами. «Научно» они никого не интересуют. Ты интересуешься творческой стороной своей работы, а они... согласованностью своих шагов с программой и объяснительной запиской. Они не будут делать опытов, не будут творить... Они – не художники своего дела! Зато они великолепно усвоили себе методику преподаваемых ими предметов (и то только в том отношении, чтобы дать при начальстве «образцовый» урок)... Что нет у преподавателей истинной любви к своему делу, желания творить (рабское подражание, которое остается в удел им, не дает материала для обмена мыслей), это показывают «преподавательские» разговоры... О чем говорят они на переменах и в свободное от занятий время, когда соберутся вместе? О своих недугах, о том, как и кого из учеников они «ловили»; о том, какая пьеса пойдет завтра в театре, о новых назначениях по Округу, об отметках... иногда об учениках..., а чаще о картах, выпивке... Еще есть одна тема для разговоров преподавателей (когда нет по близости учеников или лиц женского пола – женская прислуга в счет не идет): это разговор о женщинах, сальности, пошлости и т. п. Интимная жизнь товарищей в таких случаях разбирается по косточкам!»⁵⁵

Вывучаня друкаваня і архіўныя крыніцы падаюць багаты факталагічны матэрыял аб настаўніках Гродна 60-х гадоў XIX – пачатку XX ст.: іх імёны, адукацыю, узнагароды, памер заробкаў, узвышэнні па службе ці, наадварот, звальненні, сямейнае становішча, грамадскую актыўнасць і інш. звесткі. Варта заўважыць, што пераважная большасць гарадзенскіх педагогаў (за выключэннем габрэяў) у разглядаемы час была не мясцовага паходжання. Асабліва гэта датычыць пачатковага навучання (пра што сведчаць 50% надбаўкі да акладаў настаўнікам гарадзенскіх прыходскіх вучылішчаў, бо яны распаўсюджваліся толькі на асоб з унутраных губерняў Расіі). Мясцовым кадрам (асабліва каталіцкага веравызнання) выказваўся недавер. Для сярэдніх навучальных устаноў Гродна настаўнікаў пастаўлялі расійскія універсітэты і духоўныя акадэміі, для пачатковых – настаўніцкія семінарыі, Віленскі настаўніцкі інстытут, мясцовыя уездныя і жаночыя гімназіі. Гарадзенскія настаўнікі, як правіла, прытрымліваліся ідэалогіі «заходнерусізму», выступалі праваднікамі ўрадавай палітыкі ў галіне народнай асветы. Многія, аднак, не адпавядалі ідэалу настаўніка, які ўяўляўся расійскаму школьнаму кіраўніцтву ў выглядзе сціплага, непрыкметнага працаўніка на ніве народнай асветы, што аддана служыць самадзяржаўю і праваслаўнай царкве. Далёка не ўсе гарадзенскія настаўнікі сумленна выконвалі місію «культуртрэгераў», ускладзеную на іх расійскім самадзяржаўем.

ВУЧНІ

Колькасць і склад

Па звестках П. Баброўскага ў 1859 г. у гарадзенскіх навучальных установах налічвалася 435 хлопчыкаў і 172 дзяўчынкі, усяго 607 вучняў (у тым ліку ў губернскай гімназіі з падрыхтоўчым класам і пансіёнам – 332 вучні, жаночай гімназіі і пансіёне – 98, духоўным вучылішчы – 27, евангелічна-лютэранскім – 26, казённым габрэўскім – 50, габрэўскай жаночай школе – 66). Разам з навучэнцамі ешываў, талмуд-тораў і хедараў колькасць гарадзенскіх вучняў у 1859 г. складала каля 1500⁵⁶. Колькасць жыхароў горада складала ў гэты час 19 290 чал. Даволі складана вызначыць не толькі колькасць гарадзенцаў школьнага ўзросту, але і само паняцце школьнага ўзросту для таго перыяду. Габрэўскія хлопчыкі (а часам і дзяўчынкі) вучыліся ў хедарах, як правіла, з 5-ці гадоў. Гімназісты старэйшых класаў маглі быць 19-цігадовымі. Звесткі аб колькасці гарадзенцаў 5 – 19-ці гадоў даюць матэрыялы перапісу 1897 г. – 12 591 чал. (ці 26,8 % адносна ўсяго насельніцтва горада, якое складала 46 913 чал.)⁵⁷. Калі дапусціць, што і ў 1859 г. дзедзі школьнага ўзросту (5 – 19 гадоў) складалі прыблізна каля

чвэрці насельніцтва горада, то атрымліваецца, што толькі трэцяя іх частка наведвала навучальныя ўстановы.

Паводле «Ведомости о числе учебных заведений, учащихся и учащихся, состоящих в ведении Гродненской Дирекции народных училищ за 1876 г.» у г. Гродна існавалі прыходскія вучылішчы: два для хлопцаў (161 навучэнцаў), адно для дзяўчатаў (63 вучаніцы); вучылішча пры лютэранскай кірхе 3-га разраду з класамі для навучэнцаў абодвух палоў (40 хлопцаў і 6 дзяўчатаў), народнае вучылішча з класамі для навучэнцаў абодвух палоў (31 хлопец і 30 дзяўчатаў), казённае габрэйскае вучылішча 1-га разраду (44 вучня), 46 вучылішчаў для хлопцаў (797 вучняў) і 1 для дзяўчатаў (85 вучаніцаў), аб'яднаных у групу габрэйскіх прыватных народных школ, ешываў, Талмуд-Тораў і хедараў.

Такім чынам, у 1876 г. у Гродна было 53 вучылішчы (1070 вучняў, 184 вучаніц), якія знаходзіліся ў падпарадкаванні Гродзенскай дырэкцыі народных вучылішчаў. У Гродзенскай жаночай гімназіі на гэты год было 268 вучаніц, а ў мужчынскай – 334 вучня⁵⁸. Дадаўшы гімназістаў і гімназістак да колькасці навучэнцаў, падкантрольных Гродзенскай дырэкцыі народных вучылішчаў, атрымаем 1404 вучні, 452 вучаніцы, а разам 1856 чал. Статыстыка па Гродзенскай губ. за 1876 г. сведчыла, што колькасць вучняў суадносілася з колькасцю сялянскіх дзяцей школьнага ўзросту, якія не вучыліся як 1:71,5 (са 100 дзяцей вучацца толькі 1,41). Адносна дзяцей гарадскіх саслоўяў гэтыя лічбы наступныя – 1:21 (са 100 дзяцей вучацца 4, 76)⁵⁹. Натуральна, што ў губернскім цэнтры навучаннем было ахоплены больш дзяцей.

Статыстыка аб колькасці гарадзенскіх вучняў паводле «Памятной книжки Гродненской губернии на 1897 г.» наступная: у мужчынскай гімназіі было 424 вучня, жаночай – 378 вучаніц, у двух прыходскіх вучылішчах для хлопцаў – 186 навучэнцаў, двух прыходскіх вучылішчах для дзяўчатаў – 113 вучаніц; дзве вучэльні, якія былі аб'яднаныя ў групу: вучылішчы, пансіёны і школы прыватных асобаў, дабрачынных таварыстваў і пры цэрквах замежных веравызнанняў, мелі 67 хлопцаў і 38 дзяўчат; казённае габрэйскае пачатковае вучылішча налічвала 104 вучня, 22 вучылішчы для хлопцаў і 3 для дзяўчат, аб'яднаных у групу: габрэйскія пачатковыя школы рускай граматы, ешывы, Талмуд-Торы, прытулкі і хедэры, жаночыя габрэйскія вучылішчы, мелі 426 вучняў і 286 вучаніц. У Аляксандраўскім рамесным вучылішчы было 28 вучняў. Такім чынам, усяго ў 1897 г. у Гродна было 1263 вучня, 846 вучаніцаў, а разам – 2109⁶⁰. Як адзначалася, колькасць гарадзенцаў ад 5-ці да 19-ці гадоў паводле перапісу 1897 г. складала 12 591 чал. Значыць, навучальныя ўстановы наведвалі 16,8 % з іх.

Аднак перапіс 1897 г. зафіксаваў, што сярод дзяцей школьнага ўзросту (5-19 гадоў) пісьменных было 55 % (сярод хлопчыкаў 61 %, сярод

дзяўчынак 50 %). Праўда, трэба ўлічваць, што асноўным крытэрыем пісьменнасці падчас перапісу з'яўлялася ўменне чытаць па-руску. Гэтая акалічнасць скажае сапраўдную карціну пісьменнасці насельніцтва Гродна. Хоць навучальныя ўстановы не маглі прыняць усіх жадаючых вучыцца, але адукацыя была даступная, дзякуючы добра развітаму хатняму навучанню. Нагадаем сведчанне П. Баброўскага: у Гродна шмат добрых настаўнікаў музыкі, хатніх настаўнікаў і гувернантак, якія прапаноўваюць свае паслугі за «довольно сходную цену»⁶¹. Першы дырэктар жаночай гімназіі Вінаградаў таксама адзначаў шырокае распаўсюджанне хатняга навучання, якое «при множестве домашних из неслужащей шляхты учителей и вышедших из частных пансионов гувернанток стоило чрезвычайно дешево»⁶².

У гарадзенскіх навучальных установах вучыліся дзеці розных саслоўяў і веравызнанняў. Так, у 1875 г. у жаночай гімназіі налічвалася 237 вучаніц, сярод якіх было: праваслаўнага веравызнання – 85 (35,9 %), рымска-каталіцкага – 46 (19,4 %), лютэранскага – 8 (3,3 %), іўдзейскага – 98 (41,3 %). Па саслоўях вучаніцы размяркоўваліся так: дзеці чыноўнікаў і дваранаў – 108 (45,6 %), духавенства – 25 (10,5 %), купцоў – 63 (26,6 %), мяшчан і ніжніх чыноў – 41 (17,3 %) ⁶³. Колькасць вучаніц у 1904 г. складала ўжо 504, сярод якіх было: праваслаўнага веравызнання – 254 (50,4 %), рымска-каталіцкага – 68 (13,5 %), лютэранскага – 10 (2 %), магаметанскага – 2 (0,4 %), іўдзейскага – 170 (33 %). Саслоўны склад вучаніц быў наступным: дзеці дваранаў – 32 (6,3 %), чыноўнікаў – 243 (48,2 %), духавенства – 25 (5 %), сялян – 18 (3,5 %), гараджан – 186 (37 %) ⁶⁴.

Паводле звестак Я. Арлоўскага, у жаночай гімназіі ў 1910 г. было 517 вучаніц, але жадаючых вучыцца было яшчэ больш ⁶⁵. У гэтым годзе жаночая гімназія мела больш высокі працэнт вучаніц праваслаўнага веравызнання (52,7%) ў параўнанні з Віленскай (48,2%) і Ковенскай (34,4%) ⁶⁶.

Мужчынская гімназія ў 1875 г. мела 313 вучняў, у тым ліку: праваслаўнага веравызнання – 82 (26,2 %), рымска-каталіцкага – 133 (42,5 %), лютэранскага – 8 (2,5 %), іўдзейскага – 86 (27,4 %), магаметанскага – 4 (1,3 %). Па саслоўях вучні размяркоўваліся наступным чынам: дзеці

чыноўнікаў і дваранаў – 169 (54 %), духоўнага звання – 15 (4,8 %), купцоў – 21 (6,7 %), мяшчан – 94 (30 %), сялян – 12 (3,8 %), замежнікаў – 2 (0,6 %) ⁶⁷.

У наступным дзесяцігоддзі гімназістаў стала на парадак болей. Так, у 1885/1886 г. іх было ўжо 448. Размеркаванне вучняў па саслоўях выглядала так: дзяцей дваран і чыноўнікаў – 252 (56,3%), духоўнага звання 19 (4,2%); гарадскіх саслоўяў 139 (31 %), сельскага саслоўя 30 (6,7%), замежнікаў 8 (1,8); па веравызнанні: праваслаўных – 180 (40,1 %), каталікоў – 152 (33,9), лютэран – 24 (5,4), іудзеяў – 84 (18,8), магаметан – 8 (1,8) ⁶⁸.

У канцы 1880-х – пачатку 1890-х гг. колькасць гімназістаў паменшылася з-за выканання палажэнняў ад 5 снежня 1886 г. і 26 чэрвеня 1887 г. аб абмежаванні прыёму габрэяў дзесяццю працэнтамі. Так, у 1887 г. скарачэнне складала з 466 да 365. У жніўні 1901 г. Міністэрства народнай асветы прапанавала вылічваць працэнтныя суадносіны габрэяў не адносна паступіўшых, а адносна ўсіх вучняў гімназіі. Габрэяў у гімназіі аказалася 14 %, таму ў гэтым годзе габрэяў не прымалі зусім ⁶⁹.

У пачатку XX ст. у мужчынскай гімназіі колькасць вучняў пабольшала, нягледзячы на абмежаванні на прыём габрэяў і на адкрыццё ў горадзе новых навучальных устаноў (рэальнага вучылішча, прыватнай гімназіі Хныкіна). У справаздачы за 1908 г. адзначана, што «класы тесны, а в некаторых из них – 47 чел., согласно указаниям профессора гигиены Эрисмана, здание Гимназии содержит воздуха на 372 уч-ся, в то время как число учеников 516 чел.» ⁷⁰ На 1 студзеня 1912 г. колькасць вучняў у гімназіі складала 629. Сярод іх праваслаўнага веравызнання – 310 (48,21%), рымска-каталіцкага – 221 (34,37%), лютэранскага – 19 (2,96 %), магаметанскага – 9 (1,39 %), іудзейскага – 84 (13,07 %). Па саслоўям гімназісты размяркоўваліся наступным чынам: дзеці чыноўнікаў і дваранаў – 337 (52,41 %), духоўнага звання – 30 (4,67%), гарадскіх саслоўяў – 163 (25,35 %), сельскіх саслоўяў – 113 (17,11 %), іншых – 3 (0,46%).

Я. Арлоўскі ўзгадаў, што падамніканскі касцёл, зачынены ў 1865 г., знеслі пасля таго, як дырэктар мужчынскай гімназіі адмовіўся ад

прапановы ператварыць яго ў праваслаўную царкву пры гімназіі, бо палічыў гэта не патрэбным з-за блізкасці Сафійскага сабору і малой колькасці праваслаўных гімназістаў: «Гимназическое начальство не предполагало, что к концу столетия (1900) их число превысит 48 % общего числа учеников гимназии»⁷¹.

У 1914 г. у рэальным вучылішчы было 314 вучняў (191 праваслаўных, 60 каталікоў, 14 іншых хрысціян, 46 іудзеяў, 3 магаметан; 42 дзяцей дваран патомных, 91 – асабістых дваран і чыноўнікаў, 15 – духоўнага звання, 19 – ганаровых грамадзян і купцоў, 84 – мяшчан і цэхавых, 1 – казакоў, 59 – сялян, 3 – замежнікаў)⁷².

Праявай тэндэнцыі росту прафесійнай адукацыі з'яўлялася адкрыццё ў Гродне рамесных вучылішчаў і павелічэнне колькасці іх навучэнцаў. У Аляксандраўскім рамесным вучылішчы ў 1893 г. было 27 вучняў (у тым ліку 4 габрэі), а ў 1905 – 84 (у тым ліку 1 габрэі). Габрэйскае рамеснае вучылішча, заснаванае ў 1889 г., прыняло ў гэтым годзе 65 хлопчыкаў. Габрэйскія дзеці мелі магчымасць навучацца і ў рамесным вучылішчы пры талмуд-торы, дзе ў 1903 г. налічвалася 35 вучняў, а ў 1904 г. – ужо 55⁷³.

Статыстыка, якая адлюстроўвае канфесійны і саслоўны склад гімназістаў, сведчыць аб тэндэнцыі скарачэння ўдзельнай вагі каталікоў і іудзеяў, росту праваслаўных, захавання абсалютнай перавагі дзяцей дваран і чыноўнікаў над прадстаўнікамі іншых саслоўяў, што тлумачылася ўрадавай палітыкай у галіне школьнай справы. Прыкметнай стала праслойка вучняў сельскіх саслоўяў (у мужчынскай гімназіі ў 1912 г. каля 17 %), аднак яны пацяснілі прадстаўнікоў гарадскіх саслоўяў, удзельная ж вага дзяцей дваран і чыноўнікаў засталася амаль на тым жа высокім ўзроўні. Безумоўна, такая тэндэнцыя другой паловы XIX – пачатку XX ст., як рост колькасці вучняў недваранскіх саслоўяў, мела месца і ў Гродне, аднак з-за адсутнасці статыстычных дадзеных аб складзе вучняў прыватных навучальных устаноў, гэтага немагчыма паказаць на канкрэтных лічбах.

Паводзіны

Інфармацыю аб паводзінах вучняў нясуць, пераважна, такія дакументы, як кандуіты вучняў⁷⁴, справаздачы аб стане навучальных устаноў, пратаколы пасяджэнняў педагагічных радаў і канферэнцый.

Справаздачы аб стане навучальных устаноў у абавязковым парадку ўтрымлівалі звесткі аб паводзінах вучняў. Напрыклад, у 1884 – 1885 г. з 435 навучэнцаў мужчынскай гімназіі адзнаку «5» за паводзіны мелі 369, «4» – 66 вучняў. Заўвагі на працягу года атрымалі 309 вучняў. «Замечания в кондуитных списках относились главным образом к проступкам самым обыкновенным и извинительным в детском возрасте»: парушэнне класнай дысцыпліны («разговор во время уроков, невнимание, занятие посторон-

ними предметами, подсказывание, беспокойное и неприличное сидение на уроках и не на своем месте до уроков, шалости на переменах, толкание товарищей, драка, ссора и проч.); парушэнне дысцыпліны па-за гімназіяй («шалости на улице», «несоблюдение установленной формы одежды и проч.»); не выкананне рэлігійных абавязкаў («не хождение на богослужение без уважительной причины, опаздывание в церковь, неприличное в ней стояние»); хлусня («подчистка отметок в классном журнале, ложь и запирательство пред классным наставником»); адсутнасць належнай павягі да класнага настаўніка; самавольнае ухіленне ад урокаў; самавольны зыход пакінутых пасля ўрокаў вучняў; курэнне ды інш.

За правіннасці прызначаліся наступныя пакаранні: «одинокое сидение ученика в классе»; «выговор классного наставника перед классом с внесением в штрафной журнал»; «оставление в гимназии на 1 час по окончании уроков и оповещение о том родителей»; «задержание в гимназии на время не более 3-х час. в праздничные и воскресные дни»; «отделения от общества товарищей без лишения свободы»; «заключение в карцер от 1 до 4 часов с назначением письменных работ»; «выговор директора перед классом, ведущий за собой понижение отметки за поведение»; «заключение в карцер свыше 4 час., но не более 8-ми с назначением работы и содержанием на хлебе и воде»; «заключение в карцер свыше 8 часов, но не более, как на сутки»⁷⁵.

Выпадкі парушэнняў школьнай і пазашкольнай дысцыпліны, а таксама вучнёўскія правілы разглядаліся на пасяджэннях педагагічных радаў і канферэнцый. Так, у лістападзе 1913 г. у жаночай гімназіі зацвярджаліся папраўкі і дапаўненні ў вучнёўскія правілы, унесеныя спецыяльнай нарадай пад старшынствам губернатара. Абмежавальныя правілы ўражваюць: «гуляние и вообще пребывание учащихся на улицах или в других открытых местах дозволяется в зимние месяцы (ноябрь, декабрь и январь) до 7 часов вечера, осенью и весной до 8 часов, накануне праздников и в праздники – на 1 час позднее, летом – до 10 часов вечера»; «ученицам воспрещается посещение городского сада во время гуляний, устраиваемых Пожарным обществом, вокзала (без особой надобности), трека после 7 часов вечера»; «ученицам воспрещается распространение билетов на спектакли, концерты, собрания и т. п. организации, устраиваемые вне стен учебного заведения»; «посещение публичных лекций, торжественных и других общественных собраний дозволяется не иначе, как с разрешения начальства гимназии»; «ученицам строжайше воспрещается составлять между собой какие бы то ни было сборища или собрания без ведома и разрешения начальства гимназии»; «ученицы ни в каком случае не имеют права, без особого разрешения начальства, участвовать в чествованиях, носящих публичный характер, а также в разного рода подписках и складчинах»⁷⁶.

На снежаньскім 1913 г. пасяджэнні педагагічнай канферэнцыі жаночай гімназіі, на якім разглядаліся паводзіны гімназістак, сярод іншага было вырашана знізіць бал за паводзіны Абрамскай Рахілі і Цімінскай Зоі «за прогулку по улице с учениками реального училища», Гурэвіч Ганне «за нескромное поведение в театре», Грунер Алене – «за подделку подписи матери в ученическом журнале», Бакановіч Веры – «за подчистку отметок в ученическом журнале и неисполнение ученических правил», Цыон Зоі і Вользе, Зандовіч Браіне – за тое, што «оставались на вечере сверх положенного времени в обществе молодых людей», Грунер Лізе – за «манкировку уроками, обман и подделывание подписи родителей в ученическом журнале»⁷⁷.

Знаёмства з пратаколамі пасяджэнняў педагагічнай канферэнцыі жаночай гімназіі за 1914 г. дазваляе пазнаёміцца і з некаторымі іншымі цікавымі фактамі паўсядзённага жыцця гімназістак. Так, вучаніца 4 класа Ядвіга Урбановіч палову навучальнага году мела 2 дзённіка: адзін яна падавала бацьку, у якім былі падрабленыя ёю тыднёвыя і паўгадавыя адзнакі і штотыднёвыя подпіс класнай наглядальніцы; другі дзённік яна падавала класнай наглядальніцы з падрабеным подпісам бацькі. На гэтым «грахі» Ядвігі не скончыліся. 25 студзеня 1914 г. яна была ў тэатры на вячэрнім спектаклі без дазволу гімназічнага начальства, да таго ж у белай бальнай сукенцы. На заўвагі і прапановы сысці яна адмовілася і працягвала заставацца ў тэатры. А вечарам 29 студзеня класная наглядальніца В. К. Вальтэр сустрэла на Іванаўскай вуліцы Ядвігу Урбановіч з афіцэрам, пры гэтым вучаніца зрабіла выгляд, што не заўважае класную наглядальніцу. Бацьку вучаніцы быў накіраваны ліст. У гімназію з'явіўся яго дзяншчык, паведаміўшы, што спадар Урбановіч хворы, і што яго дачка пайшла з дому ў нядзелю 26 студзеня, дзе яна знаходзіцца, бацька не ведае. Вучаніца з'явілася ў гімназію 31 студзеня, на урокі не пайшла, заявіла начальніку гімназіі, што ўсе гэтыя дні яна правяла ў сваякоў. Педагагічная рада паставіла большасцю галасоў прапанаваць бацьку вучаніцы капельмайстру Петразаводскага палка забраць дачку з гімназіі, бо ў іншым выпадку яна будзе звольнена⁷⁸.

Пры разглядзе дрэнных паводзінаў вучня мужчынскай гімназіі Ісаака Разенфельда, які «позволил себе сделать явно неуважительную улыбку в то время, когда Директор гимназии делал в классе выговор ученикам за частый пропуск уроков», інспектар адзначыў, што Разенфельд «обнаруживает нежелание подчиняться правилам школьной дисциплины, при объяснениях держит себя вызывающе, позволяет неуместные и недопустимые для ученика гимназии и благовоспитанного юноши суждения, называя, например, школьную дисциплину «солдатской»⁸⁰.

Захавалася ацэнка мужчынскай гімназіі, зробленая яе былым выхаванцам, а пазней вядомым публіцыстам, журналістам і грамадскім

дзеячам Іванам Лук'янавічам Саланевічам (1891-1953): «В мои годы это был тихий, провинциальный, заскорюзлый ужас»⁸¹. Ёсць таксама сведчанні аб прыналежнасці І. Л. Саланевічу словаў аб тым, што ў яго жыцці былі два шчаслівыя моманты: калі яму ўдалося збегчы з Салавецкага лагера ў Фінляндыю, і калі ён пакінуў сцены Гродзенскай гімназіі* Атмосфера татальнага кантролю над усімі бакамі жыцця гімназістаў як у сценах навучальнай установы, так і па-за яе межамі, для часткі вучнёўскай моладзі была невыноснай.

Для вучняў-палякаў сітуацыя нашмат ўскладнялася антыпольскай атмасферай, якая панавала ў навучальных установах Віленскай акругі. Юзаф Пілсудскі ўспамінаў свае гімназічныя гады (Віленская гімназія, 1877-1884) як самыя цяжкія ў жыцці: «Гімназічны перыяд жыцця быў для мяне сапраўднай катаргай <...> Нават бычая скура ня ў стане вытрымаць апісання бясконцых знявагаў і здзекаў з боку настаўнікаў, насмешак над усім тым, што мы з маленства шанавалі і любілі <...> . Пачуццё прыгнёту, пачуццё раба, якога ў любую хвіліну могуць раздавіць як чарвяка, каменем ляжала на маім сэрцы»⁸².

Вучні ў грамадска-палітычным і культурным жыцці

Найбольшы клопат кіраўніцтва і педагогаў навучальных устаноў выклікалі не пералічаныя вышэй правіннасці, а ўдзел іх выхаванцаў у грамадска-палітычным руху.

Даволі значным быў уплыў на гарадзенскіх гімназістаў падзеяў паўстання 1863 г. Я. Арлоўскі канстатаваў: «Гродзенская гимназия во всех этих печальных мартирологах польской молодежи Северо-Западного края играла далеко не последнюю роль»⁸³.

Менавіта ён пакінуў даволі падрабязнае апісанне ўдзелу гімназіі ў анты-ўрадавых выступленнях. Паводле Я. Арлоўскага, хваляванні пачаліся ўжо ў другой палове 1861 г. Гімназічныя ўлады больш строга, чым раней кантралявалі паводзіны вучняў як ў сценах гімназіі, так і па-за яе межамі. Былі складзеныя спісы асобаў, якім у 1861 – 1862 гг. было дазволена ўтрымліваць на сваіх кватэрах гімназістаў. Такіх аказалася 10 чалавек. 30 верасня 1861 г. дырэктар абвясціў, што каталікі абавязаныя хадзіць толькі ў гімназічны касцёл, наведваць касцёлы горада, як і спяваць там забароненыя гімны, не дазваляецца. Аднак заспяваць іх вучні адважыліся нават у гімназічным касцёле. І кастрычніка вучні былі разам са сваімі сваякамі на позняй абедні ў касцёле, пасля якой пачалося спяванне «какого-то революционного гимна». Інспектар Макса прапанаваў гімназістам выйсці

* Дзякуй за гэтую інфармацыю Андрэю Чарнякевічу.

з касцёла, яны паслухаліся, але «публика, недовольная поступком інспектора, выразіла свое неудовольстве разнымі саркастычнымі выходкамі», «в городе революционные агитаторы много смеялись над учениками, которых «точно баранов» вывели из костела. Эти насмешки раззадорили гимназистов, которые в воскресенье 8 октября пропели в Доминиканском костёле запрещенный гимн»⁸⁴.

У казённай кватэры інспектара Максы былі разбітыя вокны, што прыпісвалі гімназістам. Інспектар пасля гэтага захварэў, перастаў з'яўляцца ў гімназію і падаў у адстаўку. Выконваць абавязкі інспектара стаў настаўнік Канстанцін Рахманін. Вучням забаранілі выходзіць з сваіх кватэраў без спецыяльнага білета. Настаўнікі былі абавязаныя правяраць, каб усе пасля 6 гадзінаў вечара знаходзіліся дома.

Раніцай 9 кастрычніка сабралася педагагічная рада. Пачалося разбіральніцтва выпадку 8 кастрычніка. Падбухторшчыкамі былі прызнаныя вучань 7 класу Ражбіцкі і 5 класу Роштэн. У ліку тых, хто спяваў гімн былі яшчэ тры вучні 5 класу. Дырэктар Тапер прапаноўваў педагагічнай радзе выключыць іх з гімназіі. Але прапанова не была прынятая. Настаўнікі-палякі настойвалі на «мерах увешчання». Радзе было прапанавана скласці спісы «неблагонадежных», але «учителя- поляки нашли их всех благонадежными...»⁸⁵

10 кастрычніка, калі вучні 6 класа сабраліся на калідоры, а Рахманін прапанаваў разысціся па класах, то вучань дэ-Ромер адказаў: «Пойдем, когда нам захочется». У класе інспектар прапаноўваў «не производит более беспорядков», але «раздалось несколько робких голосов, кричавших: «Вон!» Но всех их заглушал голос де-Ромера». Вучні прасілі дырэктара «пощадить» Ражбіцкага, а інспектарам прызначыць Гінтаўта. Увечары таго ж дня зноў сабралася педагагічная рада: вырашана выключыць Ражбіцкага, Роштэна і дэ-Ромера. Выключаныя вучні з дапамогаю паліцмайсра былі адпраўленыя да сваіх бацькоў (дэ-Ромер – у маёнтак Астравок Сакоўскага ўезду, Ражбіцкі – у г.Пружаны). Сярод гімназістаў хадзілі чуткі, што яны былі адвезеныя ў крэпасць, і што падчас урокаў будуць арыштаваныя яшчэ 23 чалавекі. У выніку 13 кастрычніка вучні трох старшых класаў не пайшлі на ўрокі. Педагагічная рада ўвечары гэтага дня пастанавіла: скласці спісы «неблагонадежных» (іх аказалася 6 чал.); вучняў, што не прыйшлі на ўрокі, абавязаць 14 кастрычніка з'явіцца на вучобу пад пагрозай выключэння з гімназіі.

Папячыцель акругі Шырынскі-Шахматаў гэтыя меры ацаніў як недастатковыя. Замест Рахманіна інспектарам быў прызначаны Герман Шэйбэ, якому даручана «учеников, виновных в бывших происшествиях, уволить, не стесняясь, числом». Вучням было прапанавана выдаць асобаў, якія найбольш вінаватыя ў дэманстрацыі 8 кастрычніка. У іншым выпадку рада

пагражала звольніць з гімназіі вучняў «наводзящих на себя сомнение». Тэрмін для выдачы вызначаўся 4 лістапада. Але ніхто не быў выдадзены. Рада на вячэрнім пасяджэнні пастанавіла выключыць 10 вучняў 5 класа і 6 вучняў 6 класа. Мера гэта не была выкананая, бо выключаныя вучні знайшлі падтрымку ў новага губернатара А. М. Дранякіна, які папрасіў папярчыцеля Шырынскага-Шахматава адмяніць пастанову.

Сітуацыя ў гімназіі выклікала частыя кадравыя змены. Шэйбэ не ўтрымаўся на пасадзе інспектара. У лістападзе 1861 г. ён быў пераведзены настаўнікам у Ковенскую гімназію. Яго месца заняў каталік Станіслаў Наркевіч, старшы настаўнік Віленскай гімназіі. Дырэктар Тапер быў звольнены па хваробе ў сакавіку 1862 г., замест яго прыйшоў Захарый Шавялёў (інспектар Віленскай гімназіі). 9 кастрычніка 1863 г. быў звольнены і Наркевіч.

У 1862 г. беспарадкаў палітычнага характару ў гімназіі не было. Згадваецца толькі выключэнне Часлава Жалкоўскага за «беспарадкі» на уроку французскай мовы. Нават Ражбіцкі быў прыняты назад у гімназію. Гімназічны персанал застаўся той самы.

Дзеянні дырэктара Шавялёва Арлоўскі ацэньвае як «уклончивые». Так, 28 лютага 1863 г. Шалявёў дакладваў папярчыцелю, што ў гімназіі «все обстоит благополучно, ученики вели себя хорошо и ни в ком из них не замечено проявления духа, открыто враждебного правительству. Лишь любовь к занятиям ослабела с началом беспорядков в Царстве Польском и некоторых уездах Гродн. губ. Служащие в гимназии все без изъятия исполняли свои обязанности неопустительно...» Праз тры дні пасля гэтага дыпламатычнага данясення, 3 сакавіка 1863 г., Шавялёў тэлеграфавалі папярчыцелю: «Вчера, в 9 часов вечера, собравшаяся у бангофа (г. зн. чыгуначнага вакзала) толпа Гродненских мятежников, среди которых было много и учеников, намеревалась выехать из города при содействии начальника станции... Предприятие не удалось. Захвачено несколько человек; по указанию их, берут под арест и бывших там учеников. Взято до 10. Будут открыты все. Сообщу письменно. Шевелев»⁸⁶.

4 сакавіка Шавялёў звярнуўся да ваеннага начальніка Гродна з просьбай прызначыць аднаго афіцэра і 10 унцер-афіцэраў для знаходжання ў гімназіі з 8 гадзін раніцы да 3 гадзін пасля полудня. Каманда была адразу прысланая. А між тым па а гораду пайшлі чуткі, што паўстанцкія атрады паявіліся каля Скідальскай заставы. Пачалася паніка: гандляры зачынялі крамы, домаўладальнікі – брамы, многія бацькі прыйшлі ў гімназію і патрабавалі сваіх дзяцей. Дырэктар распарадзіўся бацькоў не пускаць да заканчэння ўрокаў. Хутка высветлілася, што паўстанцаў на самой справе няма. Гімназісты былі здадзеныя бацькам на рукі, вучні, што жылі па

прыватных кватэрах, былі адпраўленыя дадому ў суправаджэнні настаўнікаў і наглядальнікаў.

Увечары 4 сакавіка былі арыштаваныя яшчэ 6 вучняў, які не начавалі дома ў ноч з 2 на 3 сакавіка. Усе замешаныя ў «беспарадках» вучні былі звольненыя без права паступаць у іншыя навучальныя ўстановы Віленскай навучальнай акругі. 17 сакавіка Шавялёў паведаміў тэлеграмаю папячыцелю аб арышце настаўніка польскай мовы Навакоўскага, як удзельніка выступлення 2 сакавіка.

На працягу сакавіка з гімназіі па прашэнню бацькоў выбылі 21 вучняў, у красавіку былі выключаныя 2 вучні за няяўку на ўрокі. Была зробленая праверка платы за навучанне. Павыніках былі адлічаныя 119 чал. Аказалася, што 80 % вучняў не ўносілі платы, «отчасти под влиянием давления общественного мнения, которое жаловалось на яко бы преграждение молодежи доступа к образованию, а отчасти под давлением губернского начальства, которое предлагало (словесно) не исключать учеников за невзнос платы»⁸⁷. К канцу 1863 – 1864 г. засталася 155 вучняў (для параўнання: к канцу 1862-1863 было 249). Такое скарачэнне Шавялёў тлумачыў трыма прычынамі: многія бацькі з прычыны хваляванняў пакінулі дзяцей пры сабе; павелічэннем платы з 10 да 18 р.; ускладненнем умоваў паступлення ў гімназію⁸⁸.

24 ліпеня 1863 г. папячыцель Віленскай навучальнай акругі даслаў Шавялёву спіс выключаных вучняў без права паступаць у гімназіі акругі. Там было 33 вучня Гродзенскай гімназіі.

Хто з гарадзенскіх гімназістаў падтрымаў паўстанцаў? Аднавіць іх імёны можна з дапамогай матэрыялаў Гродзенскай ваенна-следчай камісіі. Сярод іх ёсць Спіс мясцовых «мяцежнікаў», якія знаходзіліся пад следствам у перыяд з 10 лютага па 1 верасня 1863 г. і былі заняволеныя ў гарадзенскім турэмным замку*. Усяго ў гэтым спісе 148 чалавек. Сярод іх былі настаўнік Станіслаў Навакоўскі, 15 вучняў і 2 былых вучня Гродзенскай гімназіі⁸⁹:

Табліца 2. Вучні і настаўнікі Гродзенскай мужчынскай гімназіі, прыцягнутыя да следства па справе «хваляванняў» 2 сакавіка 1863 г.

№	Імя, прозвішча	Узрост	Падстава для арышту, дата заняволення
1	Адольф Кашуба, вучань	16	за ўдзел у «хваляваннях» 2 сакавіка; з 2 сакавіка 1863 г.
2	Восіп Кашуба, вучань	18	за ўдзел у «хваляваннях» 2 сакавіка; з 2 сакавіка 1863 г.

*Дзякуй за гэтыя матэрыялы Алесю Смаленчуку

3	Станіслаў Рамбіцкі, вучань	17	за ўдзел у «хваляваннях» 2 сакавіка; з 2 сакавіка 1863 г.
4	Восіп Кандзінскі, вучань	17	за ўдзел у «хваляваннях» 2 сакавіка; з 5 сакавіка 1863 г.
5	Іван Жук, вучань	19	за ўдзел у «хваляваннях» 2 сакавіка; з 5 сакавіка 1863 г.
6	Антон Багатырэвіч, вучань	17	за ўдзел у «хваляваннях» 2 сакавіка; з 5 сакавіка 1863 г.
7	Аўгуст Шэршыновіч, вучань	19	за ўдзел у «хваляваннях» 2 сакавіка; з 5 сакавіка 1863 г.
8	Кліменці Ізбіцкі, вучань	14	за ўдзел у «хваляваннях» 2 сакавіка; з 5 сакавіка 1863 г.
9	Антон Квяткоўскі, вучань	18	за ўдзел у «хваляваннях» 2 сакавіка; з 5 сакавіка 1863 г.
10	Станіслаў Крэйбіх, вучань	18	за ўдзел у «хваляваннях» 2 сакавіка; з 5 сакавіка 1863 г.
12	Аляксандр Букраба, вучань	20	за ўдзел у «хваляваннях» 2 сакавіка; з 5 сакавіка 1863 г.
14	Антон Ржажнецкі, былы вучань	18	за ўдзел у «хваляваннях» 2 сакавіка; з 15 сакавіка 1863 г.
15	Антон Сямашка, былы вучань	22	за ўдзел у «хваляваннях» 2 сакавіка; з 5 сакавіка 1863 г.
16	Януары Гартунг, вучань	18	за ўдзел у «хваляваннях» 2 сакавіка; з 5 сакавіка 1863 г.
17	Станіслаў Навакоўскі, настаўнік	28	за «подговор» да паўстання; з 16 сакавіка 1863 г.
18	Іван Ожэ, вучань	17	па падазрэнні ва ўдзеле ў «хваляваннях» 2 сакавіка; з 16 мая 1863 г.

Крыніцы: НГАБ у Гродне. Ф. 3, воп. 1, адз. з. 33. Арк. 1 адв.-22 адв.

Усе яны былі арыштаваныя ў сувязі з спробай захопу цягніка групай «мяцежнікаў» на чале з начальнікам чыгуначнай станцыі Кульчыцкім 2 сакавіка 1863 г. На станцыі адбыўся бой. Частка групы здолела пакінуць Гродна, але большасць апынулася ў турэмным замку (усяго ў спісе фігуруюць 42 удзельніка падзеяў 2 сакавіка).

З прызначэннем генерал-губернатарам «Паўночна-Заходняга краю» М. Мураўёва для «перавыхавання» вучняў было дазволена адпускаць вучняў старэйшых за 15 гадоў на летнія канікулы толькі пад распіску бацькоў і апекуноў, якія абавязваліся мець над імі «бдительный надзор».

Таксама ўводзіліся новыя правілы аб назіранні за паводзінамі вучняў, якімі прадугледжвалася: 1) кватэры вучняў размеркаваць паміж настаўнікамі, на якіх накладаецца поўная адказнасць за даручаных вучняў і абавязак штодзённа іх наведваць; 2) кожны вучань, выходзячы з кватэры, павінен мець білет з подпісам інспектара з пазначэннем прозвішча, імя, класа, адраса; паліцыя будзе затрымліваць тых, хто не мае білетаў і дастаўляць у гімназію; 3) начальства павінна сачыць за «благонадежнасцю» асобаў, якім дазволена мець на кватэры вучняў; 4) забаранялася без патрэбы і дазволу старшых адлучацца з кватэр і хадзіць па вуліцах увечары; на кожнай кватэры павінен весціся журнал); малітва перад пачаткам і пасля завяршэння ўрокаў чытаецца па-руску, мова ў сценах навучальных устаноў толькі руская, да вучняў выкладчыкі павінны звяртацца толькі па-руску; з бацькоў браць штраф у памерах 100-200 р. у выпадку, калі іх дзеці будуць вінаватымі ў палітычных беспарадках і хваляваннях; асобы, якім дазволена мець кватэры вучняў, павінны мець пасведчанне аб поўнай палітычнай «благонадежнасці», даваць падпіску аб паведамленні начальству аб сходах ці змовах, якія будуць на іх кватэры, аб удзеле іх кватарантаў у палітычных «замыслах і манифестацыях»; вучні праваслаўнага веравызнання павінны быць пад наглядом аднаго з «преданнейших делу русских учителей»; начальства павінна падтрымліваць бедных вучняў праваслаўнага веравызнання стыпендыямі і кнігамі; «в иноверцах лютеранского, еврейского и магометанского исповедания надлежит всеми силами пробудить сознание непринадлежности их к польской народности»; законна-настаўнікі каталіцкага веравызнання павінны выкладаць Закон Божы па-руску па запіскам Стацэвіча⁹⁰.

У гэтых умовах бацькі не хацелі пасылаць дзяцей у школы. Гродзенскі губернатар быў заклапочаны дрэнным наведваннем прыходскіх вучылішчаў. Гродзенская дырэкцыя народных вучылішчаў прапаноўвала: «В виду пользы обучения городских детей приказать городской полиции обязать родителей и родственников их на первый раз подпиской, а если повторится это без уважительных причин, то и небольшими штрафами, ксылке детей в училища»⁹¹. Відавочна, што прычынай гэтага крызісу стала русіфікацыі, а не адсутнасць разумення гродзенцамі важнасці адукацыі для сваіх дзяцей.

Адносна нежадання жыхароў Гродна і губерні вучыць дзяцей у рускіх урадавых школах у 1906 г. у перапісцы губернскай адміністрацыі ўжывалася слова *байкот*. У матэрыялах гэтай справы паведамляецца, што ксёндз Гродзенскага французскага касцёла Міхаіл Рудкоўскі «с кафедры во всеуслышание прочел циркуляр епископа и строжайше запретил своим прихожанам посылать детей в русские школы и разрешил им поступать учиться только в те школы, которые он сам будет посещать,

и в которых разрешено будет правительством первоначально обучать детей польскому языку».

Паказальнай і, як нам падаецца, тыповай для ўсяго гарадзенскага рэгіёна была пазіцыя бацькоў вучняў Дуброўскага прыходскага вучылішча, якія падалі заяву, у якой прасілі выкладаць па-польску Закон Божы. На пытанне настаўніка пра іх «прыродную мову» яму адказалі так: «Какой наш природный язык вам хорошо известно, определять его мы не будем. Он составляет смесь русского с польским, хотя больше похож на русский (белорусское наречие), но мы молимся и изучаем нашу религию на польском языке и хотим, чтобы наши дети изучали Закон Божий в школе на этом же языке... Когда мы напишем, что наш природный язык польский, то всем станет известно с какой целью мы это сделали, а наши ксендзы воспользуются этим случаем и будут заставлять нас употреблять в домашнем быту непременно польскую речь. Они и так все время твердят нам, что в училищах Сокольского уезда не вводится преподавание польского языка и Закона Божия на нем только потому, что мы до сих пор не оставили своего «скотского» языка. А между тем язык этот для нас мил и дорог, так как на нем говорили наши отцы и деды. Нам еще говорят со всех сторон, чтобы мы не учили наших детей по-русски, а заводили бы польские школы, но мы желаем, чтобы русские училища существовали, и чтобы наши дети обучались всем предметам по-русски, что для них легче, а Закон Божий необходимо преподавать по-польски, иначе мы опять не пошлем детей в училище»⁹².

У гэтым сюжэце бачыцца змаганне за школу і вучняў паміж рускім і польскім нацыяналізмам, РПЦ і каталіцкім касцёлам, у выніку чаго цярпелі перш за ўсё беларусы.

У культурным жыцці навучальных устаноў і іх выхаванцаў важнае месца займалі разнастайныя акцыі, арганізаваныя ці дазволеныя начальствам. Адну з іх апісаў Я. Арлоўскі. 17 красавіка 1900 г. адбылося школьнае свята пасадкі дрэваў, у якім прынялі ўдзел 1550 вучняў усіх навучальных ўстаноў горада. «Ученики и ученицы, прибывшие с музыкой и знамёнами в сопровождении своих учителей и воспитателей, посадили деревьями всю Скидельскую дорогу от Погулянки и почти до Рубановки. Всем учащимся были розданы специально изданные к этому дню брошюры о древонасаждении, с изящными виньетками, на которых изображены дети (мальчики и девочки), занимающиеся посадкою деревьев». Пасля гэтага Арлоўскі з жалем канстатаваў: «С тех пор прошло 10 лет... Не только в настоящее время, но даже через 2-3 года после древонасаждения, от посадки деревьев не осталось ни малейшего следа... Некультурные прохожие выломали и вырвали все саженцы, и от «школьного праздника» осталось одно воспоминание...»⁹³

Прыкметнымі для гараджан былі г.зв. ваенныя прагулкі вучняў. Першая з іх адбылася 14 мая 1890 г.: гімназісты ў суправаджэнні дырэктара і выкладчыкаў ішлі ваенным строем за горад ва ўрочышча Сакрэт і Рубанаўку, наперадзе ехаў настаўнік гімнастыкі на кані, граў аркестр ваеннай музыкі⁹⁴.

Традыцыйнай формай культурных імпрэзаў былі канцэрты, што наладжваліся сіламі саміх навучэнцаў з мэтай матэрыяльнай падтрымкі бедных вучняў. Гімназісты, напрыклад, арганізоўвалі такія канцэрты 30 сакавіка 1877 г., 12 лютага 1878 г., 6 сакавіка 1879 г. (пад кіраўніцтвам выкладчыка спеваў К. Дабравольскага)⁹⁵. На літаратурна-музычна-вакальны вечар 8 снежня 1912 г. сабралася «ўся інтэлігентная частка горада», прыбытак ад такой імпрэзы склаў 1085 р.18 к.⁹⁶ Для падтрымкі бедных вучаніц жаночай гімназіі, якія мелі цяжасці з аплатаю за навучанне, 15 сакавіка 1879 г. быў дазволены канцэрт у ваенным клубе⁹⁷, на Масленіцу 1883 г. – музыкальна-вакальная вечарына ў памяшканні самой гімназіі⁹⁸. Звяртае на сябе ўвагу факт неабходнасці ўзгаднення гродзенскім губернатарам рашэння па такой дробязнай справе не толькі з Вільняй (з віленскім, ковенскім і гродзенскім генерал-губернатарам), але і з Санкт-Пецярбургам.

З мэтай выхавання вернападданых Расійскай імперыі ў навучальных установах Гродна вялікая ўвага надавалася шматлікім імпрэзам, прысвечаным юбілейным датам расійскай гісторыі і расійскіх манархаў: 30 мая 1872 г. – урачыстае святкаванне 200-годдзя Пятра Вялікага; 12 снежня 1877 г. – 100-годдзя Аляксандра I; 15 ліпеня 1888 г. – 900-годдзя хрышчэння; 8 чэрвеня 1889 г. – 50-годдзя з дня «ўз’яднання» уніятаў з РПЦ; 27 верасня 1892 г. – 500-годдзя з дня канчыны Св. Сергія Раданежскага; 25 чэрвеня 1896 г. – 100-годдзя з дня нараджэння Мікалая I; 6 лістапада 1896 г. – 100-годдзя з дня нараджэння Кацярыны II; 26 мая 1899 г. – 100-годдзя з дня нараджэння А. С. Пушкіна; 5 мая 1900 г. – 100-годдзя з дня смерці А. Суворова; і інш.

8 лістапада 1898 г. з нагоды адкрыцця помніка Мураўёву ў Вільні ў Гродзенскай гімназіі адбыўся літаратурна-вакальны ранішнік, на якім выкладчык гісторыі Я. Арлоўскі ў прамове «абрисовал личность и государственные заслуги покойного графа»⁹⁹.

У 1912 г., калі святкавалася 300-годдзе царства Дома Раманавых, педагогічная рада Гродзенскай жаночай гімназіі прыняла рашэнне прыняць удзел у будаўніцтве і ўладкаванні храма-помніка ў Санкт-Пецярбургу, прысвечанага гэтай даце, шляхам збору ахвяраванняў для пакупкі дывана⁹². У мужчынскай гімназіі да гэтага юбілею была арганізаваная ўрачыстая імпрэза, а ў справядачы адзначылі: «Подобными днями гимназия пользуется для воспитания в детях любви к своему Царю и Родине в истинно-патриотическом духе. Наряду с воспита-

нием религиозного начала это было главною и руководящею задачею в деятельности Педагогического Совета гимназии»¹⁰⁰.

На гэты ж год прыпаў 100-гадовы юбілей вайны 1812 г. 15 верасня двум вучням (Мікалай Бажэнаў і Анатоль Вашкаўяк), якія прысутнічалі ў Маскве на юбілейных мерапрыемствах з нагоды 100-годдзя Барадзінскай бітвы, былі ўручаныя партрэты імператара Мікалая, пасля чаго ўсе вучні прапелі «Боже, Царя храни». 7 кастрычніка вучні прынялі ўдзел у гарадскім святкаванні юбілейнай даты: 80 вучняў былі ў Кафедральным саборы на Св. літургіі, 77 – на вайсковым парадзе, 160 – у ганаровай працэсіі. Увечары 145 вучняў атрымалі дармавыя квіткі ў тэатр, а 325 вучняў – у цырк на кінематаграфічны сеанс, арганізаваны спецыяльна для вучняў у памяць гэтай юбілейнай падзеі. Сярод мерапрыемстваў па святкаванні 100-годдзя вайны 1812 г. было вырашана заснаваць дзве казённыя стыпендыі па 100 р. у год і выдаваць іх «лучшим ученикам по успехам и поведению, православного вероисповедания, русского происхождения по преимуществу (при равных условиях), потомкам русских граждан за веру, Царя и отечество на поле брани в Отечественную войну павших»¹⁰¹.

Падобныя акцыі не заўсёды праходзілі спакойна. Паводле ўспамінаў Міхала Панкевіча, калі ўлады ў Гродне арганізавалі ўрачыстасці, прысвечаныя Кацярыне II, вучні з польскага кола вырашылі іх сарваць. Падчас іх правядзення яны разбілі прабіркі з серавадародам, за што некалькі вучняў былі выключаныя з гімназіі¹⁰².

Сам аўтар гэтых успамінаў ледзь не быў выключаны з гімназіі за тое, што ў яго знайшлі граматыку польскай мовы. Натуральна, што такія адносіны да вучняў, якія лічылі сябе палякамі, выклікалі з іх боку пратэст. Адною з яго формаў была тайная вучнёўская арганізацыя (1893). Першым лідэрам гуртка быў Ян Хоміч, а апошнім старшынёй Станіслаў Грынявіцкі. У 1906 г. замест старшыні была ўтворана Рада гуртка. Акрамя самога М. Панкевіча вядомыя імёны гурткоўцаў Юзафа Ядкоўскага, Ежы Ваўкавыцкага (стаў марскім афіцэрам і праславіўся ў Цусімскай бітве падчас расійска-японскай вайны). Сябры гуртка арганізоўвалі супольныя паседжанні і вечарыны, на якіх былі выступы з рэфератамі на тэму ці іншыя тэмы, спрабавалі выдаваць улёткі на гектографі, стваралі польскую бібліятэку ў доме афіцэра Матушэўскага, наведвалі знакамітыя вечарыны ў доме Элізы Ажэшкі¹⁰³.

Смелымі выступленнямі гімназістаў супраць уладаў пазначаныя гады рэвалюцыі 1905 – 1907 г. Яшчэ напярэдадні яе пад уплывам гродзенскай арганізацыі Польскай сацыялістычнай партыі ў Літве паўстала рэвалюцыйная арганізацыя навучэнцаў. Яе кіраўнікамі былі С. Нелюбовіч, Б. Шушкевіч, У. Матушэўскі, А. Дзяканаў, М. Панкевіч, браты Трускоўскія. Сябры арганізацыі займаліся палітычнай прапагандай сярод навучэнцаў

і рабочых, распаўсюджвалі нелегальную літаратуру, выдавалі літаграфічным спосабам сатырычны часопіс «Школа» (1905-1906), друкавалі ўлёткі. Пад кіраўніцтвам арганізацыі адбыліся выступленне навучэнцаў мужчынскай гімназіі ў 1904 г. і забастоўка гімназістаў у 1905 г.¹⁰⁴

9 (23) верасня 1904 г. у знак пратэсту супраць адкрыцця помніка Кацярыны II у Вільні была выддзена і распаўсюджаная пракламацыя антыўрадавага зместу. У выніку былі выключаныя 7 гімназістаў, у сувязі з чым з'явілася другая пракламацыя з дэвізам «У барацьбе здабудзеш ты правы свае»¹⁰⁵. 1 мая 1905 г. вучні гімназіі (каля 20 чалавек) у гімназічнай форме прынялі ўдзел у палітычнай маніфестацыі, арганізаванай ППС і БУНДам з прычыны смерці ў турме бундаўца¹⁰⁶. 22 лістапада (5 снежня) 1905 г. у мужчынскай гімназіі пачалася забастоўка навучэнцаў, якія патрабавалі свабоды сходаў, арганізацый, саюзаў, допуску ў навучальныя ўстановы асоб без адрознення саслоўяў, нацыянальнасці і веравызнання, змяншэння платы за навучанне, вяртання вучняў, выключаных за палітычныя перакананні, адмены цензуры на карэспандэнцыю вучняў ды інш. Забастоўку падтрымалі навучэнцы гарадскога вучылішча і рэвалюцыйна настроеныя выкладчыкі. Яна была спыненая ў сярэдзіне снежня пасля задавальнення кіраўніцтвам Віленскай навучальнай акругі некаторых патрабаванняў навучэнцаў¹⁰⁷.

М. Панкевіч па-іншаму апісвае прычыны спынення забастоўкі гімназістаў. У доме Э. Ажэшка і пад яе старшынствам сабраўся камітэт бацькоў, які пастанавіў спыніць забастоўку, каб не ламаць лёс моладзі. Губернатар Блок запрасіў сяброў камітэта да сябе ў губернатарскі палац. Падчас гэтай сустрэчы і было прынятае канчатковае рашэнне аб спыненне забастоўкі¹⁰⁸.

Некаторыя гімназісты ўступалі ў шэрагі палітычных партый. Сябрам ППС быў М. Панкевіч, ён нават уваходзіў у яе баявую арганізацыю, удзельнічаў у тэрарыстычных актах (замах на забойства паліцэйскага Грыка). А вось гімназіст Антон Каралевіч, таксама сябра ППС, праводзіў асветніцкую працу. Ён жыў у рыбацкім квартале, сабраў немалую грамадку дзяцей рыбакоў і вучыў іх чытаць і пісаць па-польску, а таксама забяспечваў неабходнымі школьнымі дапаможнікамі, пакрываючы кошты іх набыцця з грошай, якія зарабляў рэпетытарствам»¹⁰⁹.

Адна з першых праяваў беларускага нацыянальнага Адраджэння ў нашым горадзе была звязаная якраз з вучнёўскай моладдзю, а менавіта з дзейнасцю з верасня 1909 г. да вясны 1914 г. Гуртка беларускай моладзі. Гурткоўцы ставілі задачу пашыраць веды пра Беларусь, яе гісторыю, культуру, мову, развіваць нацыянальную свядомасць. Гурток меў сувязі з газетай «Наша Ніва», суполкай «Загляне сонца і ў наша ваконца», беларускай кнігарняй у Вільні, Беларускім навукова-літаратурным гуртком студэнтаў

Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта, гродзенскім польскім гуртком самаадукацыі. Сябры гуртка вялі перапіску з Іванам Луцкевічам, Вацлавам Ластоўскім, Аляксандрам Уласавым, збіралі бібліятэку беларускіх выданняў, распаўсюджвалі іх сярод насельніцтва, ладзілі беларускія вечарыны. Першым публічным выступленнем гуртка была вечарына 19 лютага 1910 г. у памяшканні Сялянкаў на Паліцыйнай вуліцы. Адну з наступных вечарын (люты 1911 г.) па запрашэнню гурткоўцаў наведаў Іван Луцкевіч, пазнаёміўся з іх работаю і ў «Нашай Ніве» (№8, 1911 г.) выказаў упэўненасць, што «гарадзенская беларуская моладзь родную справу пасуне ўперад»¹¹⁰.

Апачыналася гэтая справа, паводле ўспамінаў Зоські Верас, так: «1909 год. Восень. У маленькім памяшканні ў Бернардынскіх мурах у кс. Францішка Грынкевіча сабралася невялікая грамадка моладзі. Гэта арганізацыйны сход беларускага гуртка. Былі там гімназісты апошніх класаў: Адам Бычкоўскі (першастрыечны брат рэдактара «Беларуса» Антона Бычкоўскага), Ф. Эйсмант, П. Аляксюк, сёстры Сялянко Анна і Марыя, Гэлена Шэгідэвічанка (ужо скончыўшая школу) і я – Людвіка Сівіцкая, вучаніца 6 класа. Гаварылі аб патрэбе сваёй арганізацыі, выбралі назоў – Горадзенскі гурток беларускай моладзі – у скарачэнні ГГБМ, абдумалі, якую зрабіць пячатку, і выбралі ўрад: старшыня А. Бычкоўскі, віцэ-старшыня П. Аляксюк, сакратар З. Абрамовіч, бібліятэкар Л. Сівіцкая. Сябры ўраду засталіся, каб праектаваць працу на бліжэйшы час. Мэтай гуртка было аб'яднанне горадзенскай беларускай моладзі, галоўным чынам школьнай, самаасвета і магчыма найлепшая сувязь з вёскай. Кіраўніком гуртка быў кс. Грынкевіч, што было вельмі важна, бо гурток нелегальны, мог бяспечна збірацца ў свайго кіраўніка, які быў школьным капэлянам»¹¹¹. Пазней – са студзеня 1912 г. – кіраўніком гуртка быў Казюк Калышка, а з восені 1913 г. – Адольф Зянюк.

Успаміны Зоські Верас аднаўляюць ход падрыхтоўкі і правядзення традыцыйных для таго часу грамадска-культурных акцый. На сходах чыталі беларусазнаўчыя рэфераты (напрыклад, «Беларусы і іх нацыянальнае Адраджэнне» – П. Аляксюк, ставілі спектаклі («Па рэвізіі» М. Крапіўніцкага, «Модны шляхцюк» К. Каганца і інш.), абмяркоўвалі творы беларускіх пісьменнікаў, дэкламавалі вершы беларускіх паэтаў, прэзентавалі музычныя праграмы на нацыянальным матэрыяле з удзелам струннага аркестра, хору, салістаў, дуэтаў. Неаднаразова выязджалі са спектаклямі і канцэртамі на вёску. Для малодшай секцыі гуртка праводзіліся заняткі па беларускай мове, рабіліся вечарынкi з дэкламацыямi, спевамі і гульнямі.

Гурткоўцы займаліся літаратурнай творчасцю, у выніку чаго ў Гродне з'явіўся на свет рукапісны літаратурны альманах «Колас беларускай нівы» (1913) накладам у 50 асобнікаў беларускай лацінкай і адбіты на

шапірографе. Найбольш прыкметны яго аўтар – гімназістка Людвіка Сівіцкая, вядомая пазней як беларуская пісьменніца *Зоська Верас*. Яна пісала вершы, апавяданні, імпрэсіі, перакладала з польскай мовы для сцэны гуртка аднаактоўкі. Гродзенскі гурток беларускай моладзі падштурхнуў да творчасці таксама паэта Юрку Снапко (Я. Лявіцкага). Яго беларускамоўныя вершы («Песня», «Мужык») былі надрукаваныя ў сакавіку 1912 г. у часопісе «Педагогическое дело»¹¹².

Удзельнікі гуртка зведвалі ціск з боку адміністрацыі. Так, Л. Сівіцкая ледзь не была выключаная з гімназіі за арганізацыю беларускай вечарыны ў в. Дубніцы. Прыходзілася пераадольваць і шмат іншых цяжкасцей: «Хутка пасля новага году (1912) наш кіраўнік пад націскам вышэйшых духоўных уладаў адышоў ад гуртка і наогул ад беларускіх спраў. Старшыня К. Калышка быў старшынёй толькі з тытула. Сакратаром у той час быў Ст. Вільмін, які аказаўся здраднікам: знішчыў усе пратаколы паседжанняў гуртка ад самага пачатку яго існавання. Працаваць было штораз трудней. Капэлян мужчынскай гімназіі меў на ўвазе тых гімназістаў-католікаў, якія належалі да гуртка і гразіў, што будучь мець рэлігію па-расейску, а з захавання – паменьшаныя ацэнкі. Некаторыя малодшыя на жаданне бацькоў пакінулі гурток. Усё гэта адбілася на настройх нашай старшай моладзі. Хутка аднак страхнулі з сябе гэтую прыбітасць і няўпэўненасць і пад кіраўніцтвам сваіх лепшых сілаў з падвойнай энергіі узяліся за работу»¹¹³.

Сябры гуртка пазней удзельнічалі ў рабоце пецяўбургскіх гурткоў студэнтаў-беларусаў (А. Бычкоўскі, А. Зянюк, К. Пушкарэвіч і інш.), у творчай дзейнасці тэатра І. Буйніцкага (З. Абрамовіч), у беларускім грамадска-палітычным і культурным руху (Я. Чарапук, П. Аляксук, Л. Сівіцкая, А. Бычкоўскі, А. Зянюк, Я. Натусевіч, С. Дзядзевіч), у навукова-педагагічным і літаратурным жыцці СССР (Канстанцін Пушкарэвіч, што стаў перакладчыкам, мовазнаўцам, доктарам філалагічных навук) і БССР (У. Чаржынскі)¹¹⁴.

Відавочна, што «рускае асветніцтва» не здолела глыбока пранікнуць у розум і душу дзяцей і выканаць накіраваную ёй ролю асіміляцыі (паказальна, што ў пратаколах пасяджэнняў педагагічнай рады мужчынскай гімназіі ў другой палове 1916 г. зафіксавана, што вучні гімназіі «плохо и неправильно говорят по-русски»¹¹⁶). «Салдацкія» парадкі ў сценах навучальных устаноў не ператварылі гродзенскіх хлопцаў і дзяўчат у паслухмяных падданых. Галоўнымі прычынамі гэтага з'яўляліся шматэтнічнасць і шматканфесійнасць вучнёўскай супольнасці Гродна, з чым нічога не маглі зрабіць улады, а таксама ўплывы працэсу мадэрнізацыі грамадства, у тым ліку грамадска-палітычныя і нацыянальна-культурныя рухі.

Навучальныя ўстановы, настаўнікі і вучні Гродна ў другой палове XIX – пачатку XX ст. з'яўляліся часткаю агульнаадукацыйнай сістэмы

ўсяго краю, перабудаванай у адпаведнасці з палітычнымі і ідэалагічнымі інтарэсамі самадзяржаўя на гэтай нацыянальнай ускраіне Расійскай імперыі. Але канчаткова сваёй мэты царскаму ўраду дасягнуць не ўдалося. Прымусовая русіфікацыя выклікала пратэсты, прыводзіла часам да супрацьлеглых вынікаў. Папячыцель Віленскай навучальнай акругі Іван Карнілаў адзначаў: «В одном и том же заведении совершались две работы: одна явная, официальная, подлежащая наблюдению власти, другая тайная, ускользящая от правительственного внимания; одно образование русское, внешнее, декоративное, а другое польское, лежащее в основу жизненных убеждений молодого поколения»¹⁷. Сёння мы ведаем, што з навучальных устаноў выходзілі і прыхільнікі беларускай нацыянальнай ідэі, дзеячы беларускага руху.

Матэрыялы па гісторыі адукацыі нашага горада ў 60-я гады XIX – пачатку XX ст. паказваюць, што Гродна здолеў супрацьстаяць палітычнай і культурнай манаполіі Расійскай імперыі і захаваў уласную шматкультурную цывілізацыйную прастору. На небасхіле культурнага жыцця горада зазьялі першыя зоркі беларускай нацыянальнай культуры. А вось узнікненне беларускага школьніцтва ў нашым горадзе стала магчымым толькі ў часы нямецкай акупацыі – у красавіку 1916 г. Беларуская мова да канца існавання расійскага самадзяржаўя не была дапушчана ў школу. На вялікі жаль, і сёння праблема стварэння нацыянальнай сістэмы адукацыі застаецца надзвычай актуальнай.

¹ Токць С. Матэрыялы да гісторыі Горадні і ваколіц у зборах Нацыянальнай бібліятэкі імя Асалінскіх «Асалінэўм» у Вроцлаве // Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст. Пад рэдакцыяй А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Гародня, 2009. С. 337–345.

² Горад святога Губерта. Краязнаўчы альманах. Выпуск першы. Гісторыя Гародні XX ст. у вусных успамінах / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука. Сейны, 2002.

³ Бобровский П. Материалы для географии и статистики Российской империи. Гродненская губерния. СПб., 1863. Ч. 2. С. 790, 792.

⁴ Тамсама.

⁵ НГАБ у Гродне. Ф. 38, воп. 1, адз. з. 85. «Дело об открытии частного двухклассного мужского училища в г.Гродно. 1914 – 1915 г.»Арк. 1.

⁶ Отчет о состоянии учебных заведений и учреждений Виленского учебного округа за 1914 г. Вильна, 1915.

⁷ НГАБ у Гродне. Ф. 842, воп. 1, адз. з. 268. «Дело об открытии новых училищ в 1915 г.» Арк. 4 адв.

⁸ Иванчык А. А. Развіццё яўрэйскай адукацыі ў Гродзенскай губерні (XIX – пачатак XX ст.): Дыпломная работа. Гродна, 2010. С. 31.

⁹ Памятная книжка Гродненского епархиального училищного совета на 1905/1906 уч. год. Гродна, 1906. С. 12, 18–19.

¹⁰ Соболевская, О. , Гончаров, В. Евреи Гродненщины: жизнь до Катастрофы / О. Соболевская, В. Гончаров. Донецк, 2005. С. 237–252.

- ¹¹ Снапкоўская С. В. Гісторыя адукацыі і педагагічнай думкі Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX ст.). Мінск, 2001. С. 39.
- ¹² Тамсама. С. 132.
- ¹³ Орловский Е. Ф. Исторический очерк Гродненской гимназии. Гродно, 1901. С. 51, 62.
- ¹⁴ Тамсама. С. 54, 71.
- ¹⁵ Краткий отчет о состоянии Гродненской мужской гимназии за 1891/1892 уч. год. Гродно, 1893. С. 5.
- ¹⁶ Орловский Е. Ф. Исторический очерк Гродненской гимназии. С. 74.
- ¹⁷ Тамсама. С. 75.
- ¹⁸ Тамсама.
- ¹⁹ НГАБ у Гродне. Ф. 1186, воп. 3, адз. з. 1. «Дело о службе учителя приготовительного класса Гродненской мужской гимназии коллежского асессора Ильи Егоровича Корсунского. 1897-1902».
- ²⁰ Киприанович Г. Я. К истории женского образования в Западной России. Вильна, 1910. С. 22.
- ²¹ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 34, адз. з. 485. «Дело об установлении наблюдения за преподавателями женской гимназии в Гродно, подозреваемыми в политической неблагонадежности. 1863 г.» Арк. 4, 25, 27, 38.
- ²² Тамсама. Ф. 38, воп. 2, адз. з. 1. «Формулярные списки о службе чиновников и преподавателей Гродненской дирекции народных училищ 1868 – 1869 гг.»
- ²³ Тамсама. Ф. 39, воп. 2, адз. з. 7. «Отчет о финансовой и учебно-воспитательной работе Гродненской женской гимназии за 1904 г.» Арк. 27.
- ²⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1903. Т. XI. Гродненская губерния. С. 195.
- ²⁵ Корчинский И. Личность учителя начальной церковной школы. Гродно, 1901. С. 8.
- ²⁶ НГАБ у Гродне. Ф. 1186, воп. 3, адз. з. 81. «Отчет о состоянии Гродненской мужской гимназии за 1908 г.» Арк. 82-84 адв.
- ²⁷ Иванчык А. А. Развіццё яўрэйскай адукацыі ў Гродзенскай губерні... С. 41.
- ²⁸ Ступакевич М. А. Женское образование в Беларуси (вторая половина XIX в.– 1917 г.). Гродно, 2006. С. 79.
- ²⁹ Госцеў А. П. Яўстафі Арлоўскі – «чалавек навукі» і «настаўнік-чалавек», чалавек культуры (рыхтуецца да друку ў зборніку «Гарадзенскія чытанні»); Памятная книжка Виленского учебного округа на 1907/1908 г. Вильно, 1907.
- ³⁰ НГАБ у Гродне. Ф. 39, воп. 1, адз. з. 19. «Дело о зачислении на должности и увольнении преподавателей гимназии. 1896 – 1917». Арк. 3.
- ³¹ Астрога В. М. Таварыства ўзаемнай дапамогі настаўнікам і настаўніцам народных вучылішчаў (канец XIX – пачатак XX ст.) // Адукацыя і выхаванне. 2003. № 6. С. 77.
- ³² Снапкоўская С. В. Гісторыя адукацыі і педагагічнай думкі Беларусі... С. 26.
- ³³ Отчет о состоянии Гродненской мужской гимназии за 1884/1885 уч.год. Гродно, 1887. С. 7; Отчет о состоянии Гродненской мужской гимназии за 1885/1886 уч.год. Гродно, 1887. С. 19.
- ³⁴ НГАБ у Гродне. Ф. 41, воп. 1, адз. з. 3. «Протоколы заседаний педагогического совета Гродненского реального училища цесаревича Алексея за первую половину 1912 г.» Арк. 62 адв.
- ³⁵ Тамсама. Арк. 32 адв.
- ³⁶ Тамсама. Ф. 39, воп. 1, адз. з. 588. «Протоколы заседаний педагогической конференции гимназии. 1912-1914 гг.» Арк. 55.

- ³⁷ Тамсама. Ф. 41, воп. 1, адз. з. 3. «Протоколы заседаний педагогического совета Гродненского реального училища цесаревича Алексея за первую половину 1912 г.» Арк. 22 адв.
- ³⁸ Тамсама. Ф. 41, воп. 1, адз. з. 24. «Протоколы заседаний педагогического совета Гродненского реального училища цесаревича Алексея за второе полугодие 1916-1917 г.» Арк. 40.
- ³⁹ Тамсама. С. 111.
- ⁴⁰ Педагогическое дело. № 1. Ч. 1. декабрь 1911 г. С. 43.
- ⁴¹ НГАБ у Гродне. Ф. 1186, воп. 3, адз. з. 81. «Отчет о состоянии Гродненской мужской гимназии за 1908 г.» Арк. 111-112 адв.
- ⁴² Орловский Е. Ф. Исторический очерк Гродненской гимназии. С. 103.
- ⁴³ Госцеў А. П. Яўстафі Арлоўскі – «чалавек навукі»...
- ⁴⁴ «Наша Ніва» ад 12 сьнежня 1913 г., № 50.
- ⁴⁵ Семянчук А. А. Жыццёвы шлях Станіслава Касцялкоўскага-прафесара Віленскага Універсітэта Стэфана Баторыя // Ян Булгак і культура заходнебеларускага рэгіёну ў канцы XIX ст. да другой сусветнай вайны. Гродна, 2009. С. 55 // Рэжым доступу: [fts.grsu.by/Portals/5/documents/sbornik.doc](https://grsu.by/Portals/5/documents/sbornik.doc). – Дата доступу: 10.09.2010.
- ⁴⁶ Kościalkowski S. Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski. *Studia nad wewnętrznymi dziejami Litwy w początkach panowania Stanisława Augusta (1765–1780)*. Londyn. 1970-1971. T. 1-2.
- ⁴⁷ Орловский Е. Гродненская старина. Ч. 1. Гор. Гродна. Гродна, 1910. С. 316; Орловский Е. Ф. Исторический очерк Гродненской гимназии. С. 90.
- ⁴⁸ НГАБ у Гродне. Ф. 103, воп. 1, адз. з. 150 «Дело об учреждении и работе Гродненского педагогического общества. 1907-1913 гг.» Арк. 28-28 адв.
- ⁴⁹ Тамсама. Арк. 29.
- ⁵⁰ Тамсама. Арк. 25.
- ⁵¹ Педагогическое дело. № 1. Ч. 1. декабрь 1911 г.
- ⁵² Тамсама. № 3. Ч. 1. март 1912 г.
- ⁵³ Тамсама. № 3. Ч. 1. март 1912 г.
- ⁵⁴ Снапкоўская С. В. Гісторыя адукацыі і педагагічнай думкі Беларусі... С. 122.
- ⁵⁵ Педагогическое дело. № 1. Ч. 1. декабрь 1911 г.; Педагогическое дело. № 3. Ч. 1. март 1912 г.
- ⁵⁶ Тамсама. № 1. Ч. 1. декабрь 1911 г. С. 15.
- ⁵⁷ Бобровский П. Материалы для географии и статистики... С. 790, 792.
- ⁵⁸ Падлічана па дадзеных: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1903. Т. XI. Гродненская губерния. С. 14.
- ⁵⁹ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 15, адз. з. 965. «Ведомости о состоянии губернии на 1876 г.» Арк. 74, 109, 171.
- ⁶⁰ Тамсама. Арк. 174.
- ⁶¹ Памятная книжка Гродненской губернии на 1897 г. Гродна, 1896.
- ⁶² Бобровский П. Материалы для географии и статистики... С. 790, 792.
- ⁶³ Киприанович Г. Я. К истории женского образования в Западной России. С. 28-29.
- ⁶⁴ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 15, адз. з. 531. «Ведомости о состоянии губернии на 1875 г.» Арк. 42.
- ⁶⁵ Тамсама. Ф. 39, воп. 2, адз. з. 7. «Отчет о финансовой и учебно-воспитательной работе Гродненской женской гимназии за 1904 г.» Арк. 27.
- ⁶⁶ Орловский Е. Гродненская старина... С. 303.

- ⁶⁷ Киприанович Г. Я. К истории женского образования в Западной России. С. 60.
- ⁶⁸ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 15, адз. з. 531. «Ведомости о состоянии губернии на 1875 г.» Арк. 42.
- ⁶⁹ Отчет о состоянии Гродненской мужской гимназии за 1885/1886 уч.год. Гродно, 1887. С. 44.
- ⁷⁰ Орловский Е. Ф. Исторический очерк Гродненской гимназии. С. 93.
- ⁷¹ НГАБ у Гродне. Ф. 1186, воп. 3, адз. з. 81. «Отчет о состоянии Гродненской мужской гимназии за 1908 г.» Арк. 12.
- ⁷² Орловский Е. Ф. Исторический очерк Гродненской гимназии. С. 77.
- ⁷³ Отчет о состоянии учебных заведений и учреждений Виленского учебного округа за 1914 г. Вильна, 1915.
- ⁷⁴ Іванчык А. А. Развіццё яўрэйскай адукацыі ў Гродзенскай губерні... С. 41.
- ⁷⁵ Адзін кандуіт захаваўся цалкам і дае ўяўленне пра характар такога дакумента: НГАБ у Гродне. Ф. 1186, воп. 2, адз. з. 1. «Кондуит ученика Гродненской мужской гимназии Киселевича Всеволода. 1906-1914 гг.» Арк. 1-10.
- ⁷⁶ Отчет о состоянии Гродненской мужской гимназии за 1884/1885 уч.год. Гродно, 1887. С. 56-58.
- ⁷⁷ НГАБ у Гродне. Ф. 39, воп. 1, адз. з. 588. «Протоколы заседаний педагогической конференции гимназии. 1912-1914 гг.» Арк. 50-51 адв.
- ⁷⁸ Тамсама. Арк. 53 адв, 54.
- ⁷⁹ Тамсама. Арк. 56 адв.
- ⁸⁰ Тамсама. Ф. 1186, воп. 3, адз. з. 83. «Протоколы заседаний педагогического совета Гродненской мужской гимназии за вторую половину 1916 г.» Арк. 2 адв., 61.
- ⁸¹ Автобиография. Отрывки из статей и книг И. Л. Солоневича, составленные в хронологическом порядке. Рэжым доступу: <http://www.solonevich.narod.ru/avtobiograf1.html> – Дата доступу: 25.07.2010.
- ⁸² Цыт. паводле: Смалянчук А. Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864-1917 г. Гродна, 2001. С. 94.
- ⁸³ Орловский Е. Ф. Исторический очерк Гродненской гимназии. С. 54.
- ⁸⁴ Тамсама. С. 55.
- ⁸⁵ Тамсама. С. 56.
- ⁸⁶ Тамсама. С. 64.
- ⁸⁷ Тамсама. С. 66.
- ⁸⁸ Тамсама. С. 73.
- ⁸⁹ НГАБ у Гродне. Ф. 3, воп. 1, адз. з. 33. Арк. 1 адв.-22 адв.
- ⁹⁰ Орловский Е. Ф. Исторический очерк Гродненской гимназии. С. 67-68, 70, 72, 80.
- ⁹¹ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 6, адз. з. 1491. «Дело о неаккуратной посылке детей гродненскими мещанами в приходские училища. 1868 г.» Арк. 1.
- ⁹² Тамсама. Ф. 1, воп. 18, адз. з. 1099. «Переписка с генерал-губернатором о посещаемости и непосещаемости учениками римско-католического исповедания народных и др.уч. 1906 – 1907 гг.» Арк. 2, 6, 12-13.
- ⁹³ Орловский Е. Гродненская старина... С. 328.
- ⁹⁴ Тамсама. С. 97.
- ⁹⁵ Орловский Е. Ф. Исторический очерк Гродненской гимназии. С. 87.
- ⁹⁶ НГАБ у Гродне. Ф. 1186, воп. 3, адз. з. 82. «Обзор о деятельности гимназии за 1913 г.» Арк. 3.

- ⁹⁷ Тамсама. Ф. 1, воп. 16, адз. з. 787. »Дело по ходатайству начальницы Гродненской женской гимназии Христины Риттер о разрешении устроить концерт в военном клубе. 1879 г.»
- ⁹⁸ Тамсама. Воп.17, адз. з. 288. «Дело по ходатайству начальника Гродненской женской гимназии о разрешении ученицам устроить в здании гимназии музыкально-вокальный вечер. 1883 г.»
- ⁹⁹ Орловский Е. Ф. Исторический очерк Гродненской гимназии. С. 103.
- ¹⁰⁰ НГАБ у Гродне. Ф. 39, воп. 1, адз. з. 588. «Протоколы заседаний педагогической конференции гимназии. 1912-1914 гг.» Арк. 16.
- ¹⁰¹ Тамсама. Ф. 1186, воп. 3, адз. з. 82. «Обзор о деятельности гимназии за 1913 г.» Арк. 3.
- ¹⁰² Тамсама. Арк. 7 адв., 18.
- ¹⁰³ Токць С. Матэрыялы да гісторыі Горадні і ваколiц у зборах Нацыянальнай ... С. 339.
- ¹⁰⁴ Тамсама. С. 338-339.
- ¹⁰⁵ Чарапіца В. Гродзенская рэвалюцыйная арганізацыя навучэнцаў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 3. Мн., 1996. С. 131.
- ¹⁰⁶ Гродзенскае выступленне навучэнцаў гімназіі 1904 // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 3. С. 121.
- ¹⁰⁷ Токць С. Матэрыялы да гісторыі Горадні і ваколiц у зборах Нацыянальнай ... С. 341.
- ¹⁰⁸ Гродзенская забастоўка навучэнцаў гімназіі 1905 // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 3. С. 128.
- ¹⁰⁹ Токць С. Матэрыялы да гісторыі Горадні і ваколiц у зборах Нацыянальнай ... С. 340.
- ¹¹⁰ Тамсама.
- ¹¹¹ Пяткевіч А. Літаратурная Гродзеншчына: Публіцыстыка. Мінск, 1996. С. 17.
- ¹¹² Зоська Верас (Людвіка Сівіцкая). Горадзенскі гурток беларускай моладзі (1909-1914). Фрагмент успамінаў. Падрыхтаваў да друку А. Ф. Смалянчук // Горад святога Губерта. Выпуск першы. С. 87.
- ¹¹³ Педагогическое дело. № 3. Ч. 1. Март 1912.
- ¹¹⁴ Зоська Верас (Людвіка Сівіцкая). Горадзенскі гурток беларускай моладзі... С. 92, 94.
- ¹¹⁵ Пяткевіч А. Гродзенскі гурток беларускай моладзі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 3. С. 134.
- ¹¹⁶ НГАБ у Гродне. Ф. 1186, воп. 3, адз. з. 83. «Протоколы заседаний педагогического совета Гродненской мужской гимназии за вторую половину 1916 г.» Арк. 60-60 адв.
- ¹¹⁷ Киприанович Г. Я. К истории женского образования в Западной России. С. 31.

«Гродненские епархиальные ведомости» як крыніца па сацыяльнай гісторыі Гародні пач. ХХ ст.

Сярод выданняў Рускай праваслаўнай царквы ў другой палове XIX – пач. ХХ ст. значнае месца належыць епархіяльным ведамасцям. Выпуск гэтых афіцыйных царкоўных газет у губернскіх цэнтрах Расійскай імперыі быў ініцыяваны Свяцейшым Сінодам. Першы нумар «Ярославских епархиальных ведомостей» быў выдадзены ў сакавіку 1860 г. На тэрыторыі Беларусі (тагачаснага «Паўночна-Заходняга краю») епархіяльныя ведамасці пачалі выходзіць крыху пазней. Іх з’яўленне супала з абвастрэннем сацыяльна-палітычнай сітуацыі і пачаткам эканамічных рэформаў у Расійскай імперыі. Задачамі мясцовых епархіяльных выданняў у 60-х гг. ХХ ст. лічылася неабходнасць паведамляць аб загадах і мерапрыемствах вышэйшай і мясцовай царкоўнай улады, а таксама асвятляць сучасны стан праваслаўя ў краі. Але галоўнай прычынай іх узнікнення было пашырэнне ідэалагічных пазіцый праваслаўнай царквы на ўсёй тэрыторыі імперыі. Акрамя таго, царкоўная прэса павінна была садзейнічаць умацаванню вялікадзяржаўных расійскіх пазіцый на тэрыторыі «Паўночна-Заходняга краю» праз распаўсюджванне ідэй самадзяржаўя і праваслаўя¹.

Першым выданнем Рускай праваслаўнай царквы, што тычылася жыцця Беларускага краю, сталі «Литовские епархиальные ведомости» (публікаваліся з 1863 г.). Акрамя іх у другой палове XIX ст. выдаваліся (усе на рускай мове) ведамасці «Минские», «Полоцкие» і «Могилевские». Асноўнымі іх падпісчыкамі і чытачамі былі святары, для якіх апублікаваныя ў газетах матэрыялы з’яўляліся крыніцай інфармацыі для напісання ўласных казанняў і павучанняў. Кожны прыход абавязкова атрымліваў як мінімум адно епархіяльнае выданне.

У студзені 1900 г. з часткі Літоўскай праваслаўнай епархіі была ўтворана епархія Гарадзенская. У тым жа годзе пачала дзейнічаць Гарадзенская духоўная кансісторыя і Гарадзенскае епархіяльнае апякунства. Акрамя таго, самастойнасць набыў епархіяльны настаўніцкі савет. Загадам Свяцейшага Сінода ад 2 снежня 1900 г. пры новай епархіі было заснавана выданне – «Гродненские епархиальные ведомости», якое пачало выходзіць 7 студзеня 1901 г. пры ўдзеле гарадзенскага епіскапа Іаакіма (Іаана Іакімавіча Лявіцкага). Штотыднёвы часопіс выдаваўся

з 1901 па 1915 г. пры кафедральным Сафійскім саборы у Гарадзенскай губернскай друкарні.

Як і ўсе астатнія епархіяльныя ведамасці, гарадзенскі часопіс па сваёй структуры быў падобны да мясцовых свецкіх афіцыйных выданняў – губернскіх ведамасцей, і гэтаксама меў афіцыйную ды неафіцыйную часткі. Першым рэдактарам выдання быў гісторык і краязнаўца, ключнік кафедральнага Сафійскага сабора, святар (пазней протаіерэй) Мікалай Раманавіч Дзікоўскі (1901-1907). Напачатку 1907 г. афіцыйную частку ўзначаліў сакратар Гарадзенскай духоўнай кансісторыі Мікалай Іванавіч Шалуцінскі, а замест неафіцыйнага раздзела чытачам прапаноўвалася выпісваць «Вестник Виленского православного Свято-Духовского братства». З 1909 г. узнавілася выданне неафіцыйнай часткі (выходзіла асобна, двойчы на месяц). М. І. Шалуцінскі пачаў працаваць рэдактарам абедзвюх частак. У 1915 г. у сувязі з ваеннымі дзеяннямі на тэрыторыі Гарадзенскай губ. часопіс спыніў сваё існаванне (да чэрвеня выйшла толькі 15 нумароў)².

На працягу першых гадоў выдання (1901-1903 гг.) часопісам апекаваўся тагачасны епіскап Гарадзенскі і Брэсцкі Іаакім³. Пры ім выданне мела невялікі аб'ём (8-12 с.) і не вызначалася асаблівым багаццем і разнастайнасцю зместу (апублікаваныя матэрыялы збольшага датычыліся афіцыйнай дзейнасці царквы).

26 лістапада 1903 г. епіскапа Іаакіма змяніў епіскап Ніканор. Гэтай падзеі быў прысвечаны адмысловы артыкул «Прибытие его Преосвященства Никанора, епископа Гродненского и Брестского в г. Гродно и вступление на Гродненско-брестскую кафедру 31 декабря 1903 г.»⁴ Гэты царкоўны дзеяч паказаў сябе энергічным адміністратарам, таленавітым прамоўцам, асобай з вялікімі навуковымі ведамі. Епіскап асабіста здзяйсняў агляды епархіі, цікавіўся справамі царкоўна-прыходскіх школ ды іншых царкоўных устаноў Гарадзенскай епархіі. Пра гэта сведчаць шматлікія артыкулы ў гарадзенскіх епархіяльных ведамасцях за 1903 – 1905 гг.⁵

Са з'яўленнем новага епіскапа змяняецца і характар выдання галоўнага гарадзенскага епархіяльнага часопіса. Так, значна павялічваецца яго аб'ём (у сярэднім да 32 с.), пашыраецца тэматыка публікацый. Актыўна публікуюцца прамовы епіскапа Гарадзенскага і Брэсцкага Ніканора, якія ён казаў у Гарадзенскім кафедральным саборы, у гарадзенскім Барысаглебскім манастыры ды іншых храмах⁶.

Епіскапам Гарадзенскім і Брэсцкім Ніканор быў да 9 снежня 1905 г., да свайго прызначэння на пасаду епіскапа Варшаўскага і Прывіслінскага. У сувязі з яго ад'ездам з Гародні ў № 51-52 гарадзенскіх епархіяльных ведамасцей за 1905 г. былі змешчаны артыкулы «Речь при прощании с Гродненской паствою, сказанная Никанором, архиепископом Варшавским и Привислинским, 1905 г. декабря 8» і «Прощание Высокопреосвященнейшего

Никанора, архиепископа Варшавского и Привислинского с Гродненскою паствою, отбытие из Гродны и прибытие к новой пастве в Варшаву». На месца епіскапа Ніканора быў прызначаны былы епіскап Омскі Міхаіл, пра што было паведамлена ў № 51-52 «Гродненских епархиальных ведомостей» за 1905 г. У нумары была змешчана і біяграфія новага епіскапа.

Трэба адзначыць, што апроч рэдакцыі ўсе нумары праходзілі цэнзурную праверку з боку царкоўных і афіцыйных свецкіх уладаў. «Царкоўнымі» цэнзарамі часопіса ў 1901 – 1905 гг. былі протаіерэй В. Кургановіч, ключнік кафедральнага сабора, святар В. Сямашка, протаіерэй Г. Кудрыцкі, святар П. Дзядзевіч, святар В. Лявіцкі.

Якадзначалсявышэй, гарадзенскія епархіяльныя ведамасці мелі афіцыйную ды неафіцыйную часткі. Першая прызначалася для афіцыйных матэрыялаў: імператарскіх маніфестаў, датычных Царквы; указаў і распараджэнняў Сінода; іншых звестак вышэйшых дзяржаўных і царкоўных уладаў па Гарадзенскай епархіі; распараджэнняў епархіяльнага начальства; для паведамленняў аб перамяшчэннях, вакансіях у прыходах епархіі; для размяшчэння штогадовых справаздач Гарадзенскага епархіяльнага настаўніцкага савета, кансісторый і семінарыяў, гарадзенскага Сафійскага праваслаўнага брацтва, Гарадзенскага епархіяльнага свечачнага завода, Гарадзенскага епархіяльнага апякунства беднымі духоўнага звання, Дапаможнай касы Літоўскай і Гарадзенскай епархій ды іншых епархіяльных устаноў.

У афіцыйным адзеле публікавалася таксама хроніка набажэнстваў і літургіі, расклад казанняў і праграма катэхізічных павучанняў у Гарадзенскім кафедральным саборы, паведамленні аб узнагароджаннях настаўнікаў царкоўна-прыходскіх школ. На старонках выдання сустракаюцца і агульныя звесткі пра Гарадзенскую губ. (у т.л. канфесійны склад і стан адукацыі насельніцтва)⁷, падаецца хроніка падзей у епархіі (у кожным нумары), змяшчаецца «Алфавитный список церквей Гродненской епархии»⁸. Адмысловы артыкул быў прысвечаны святкаванню 100-годдзя Гарадзенскай губ.⁹, а ў № 7 за 1901 г. з'явілася апісанне царкоўных урачыстасцяў, прымеркаваных да заснавання Гарадзенскай епархіі.

Напрыканцы 1904 г. у епіскапа Ніканора ўзнікае ідэя стварыць Царкоўна-археалагічны камітэт у Гародні. І ўжо 26 лістапада 1904 г. адбываецца першы сход «аматараў царкоўных старажытнасцяў»¹⁰. Дзейнасць Камітэта пачала пачатак комплекснаму вывучэнню гісторыі праваслаўя ў Гарадзенскай губ. У працы яго прымалі ўдзел вядомыя гісторыкі і краязнаўцы горада. У афіцыйным раззеле гарадзенскіх епархіяльных ведамасцей публікаваліся правілы дзейнасці Камітэта, змяшчаліся паведамленні аб яго пасяджэннях.

У неафіцыйным адзеле прадугледжвалася публікацыя казанняў і павучанняў, інфармацыі аб прапаведніцкай і місіянерскай дзейнасці

калег з беларускіх і расійскіх епархій, а таксама мясцовых гістарычных, біяграфічных, краязнаўчых і бібліяграфічных матэрыялаў. Зразумела, тэматыка гэтых публікацый у большасці была царкоўнай: аповеды аб працы епархій, хроніка з іх жыцця, гісторыя хрысціянскай рэлігіі і царквы, звесткі з жыцця цэркваў, манастыроў, царкоўных прыходаў, брацтваў, духоўных дабрачынных асветных устаноў, царкоўна-прыходскіх школ, рэстаўрацыйных майстэрняў; вынікі хаджэння ў асяроддзе старавераў і сектантаў; анатацыі новых кніг рэлігійнай тэматыкі. Друкаваліся ў «ведамасцях» календары праваслаўных святаў, тэксты малітваў і каментары да іх, некралогі аб памерлых праваслаўных святарах, звесткі аб жыцці і ўзнясенні святых, успаміны царкоўных служак, мастацкія творы святароў. Акрамя таго, у выданнях змяшчаліся абвесткі пра падпіску на перыядычны друк як духоўнага, так і свецкага зместу, на зборы твораў класікаў рускай і замежнай літаратуры. Папулярнасць выданню надавалі публікацыі гістарычнай тэматыкі, вершы, нарысы.

Найбольшую цікавасць для гісторыкаў уяўляюць публікацыі, прысвечаныя падзеям сацыяльна-палітычнага жыцця, што адбываліся ў жыцці горада, епархіі, краю і ўсёй дзяржавы ў 1901 – 1905 гг. Менавіта гэтыя матэрыялы з’яўляюцца недастаткова даследаванай крыніцай па сацыяльнай гісторыі, у тым ліку і Гародні пачатку XX ст.

Адной з такіх значных падзей стала расейска-японская вайна, што пачалася 27 студзеня 1904 г. і цягнулася да 23 жніўня 1905 г. Практычна адразу ж сярод публікацый гарадзенскіх епархіяльных ведамасцей пачалі з’яўляцца прысвечаныя ёй артыкулы: «Речь, сказанная в Гродненском кафедральном соборе 30 янв. 1904 г. пред молебствием о победе над японцами»¹¹, «Речь, сказанная... при служении панихиды по вождям и воинам, погибшим при взрыве броненосца «Петропавловск» 2 апр. 1904 г.»¹², «Речь, сказанная... 13 июня 1904 г. к воинам, отправляющимся на Дальний Восток»¹³, «Библейское воззрение на войну»¹⁴, «Подвиг солдата»¹⁵, «Гибель «Рюрика»¹⁶, «Речь, сказанная Преосвященнейшим епископом Никанором при панихиде о погибших на русской эскадре в Корейском проливе»¹⁷. Публікаваліся таксама перадрукі з царкоўных выданняў, што выходзілі ў іншых губернскіх цэнтрах: артыкул Я. Паселяніна пра горад Порт-Артур «Великомученик» («Московские епархиальные ведомости», 1904, № 50), разважанні невядомага аўтара пра вайну («Грозная нам «желтая опасность» // «Тамбовские епархиальные ведомости», 1904, № 52), артыкул святара С. Браякоўскага «Школа и жизнь: по вопросу об участии народных школ в событиях, происходящих на Дальнем Востоке» («Руководство для сельского пастыря», 1905, № 9), нататка «Молебен на позициях и военные похороны» («Нива», 1905, № 29).

Праз пэўны час ад пачатку вайны ў гарадзенскіх ведамасцях пачалі публікавацца нататкі аб неабходнасці арганізацыі гуманітарнай дапамогі пацярпелым ад ваенных дзеянняў: «О помощи вдовам и сиротам воинов, убитых в войне с японцами»¹⁸, «Список учреждений и лиц, изъявивших готовность обеспечить ежемесячно 12 рублей взносами содержание кроватей для больных и раненых воинов»¹⁹, «Об одежде воинам и другим нуждающимся»²⁰, «Напоминание о нашей необходимости жертвовать на нужды войны»²¹ і інш. У асобных нумарах за 1905 г. змяшчалася інфармацыя, хто і колькі перадаваў грошай на карысць пацярпелым ад вайны з Японіяй²². Неабходнасці добраахвотных грашовых збораў на ваенныя патрэбы прысвячаліся артыкулы «Об установлении особого жетона для выдачи лицам, сделавшим пожертвования в пользу Комитета Красного Креста»²³, «От комитета по организации отрядов братьев милосердия во имя Христа»²⁴, «Что может сделать одна копейка?»²⁵.

Акрамя таго, у епархіяльных ведамасцях за 1904 – 1905 гг. з'яўляліся артыкулы, прысвечаныя гісторыі Японіі (часам перадрукі з іншых выданняў): «Христианство в Японии»²⁶ святара М. Дабранравава, «Успехи православия в Японии»²⁷.

Праз царкоўнае выданне епіскап Ніканор звяртаўся да пастыраў і паствы Гарадзенскай епархіі з прамовамі: «Дело пастыря при мобилизации» (1904, №38), «Голос пастыря о войне» (1904, №43), «Православие в отношении к смущениям военного времени» (1904, №45), «Как должны православные христиане отнестись к призыву высшей духовной власти о совершении молебных пений о даровании победы российскому воинству?» (1904, №46), «Что нужно делать приходскому духовенству в настоящее, тяжелое для России время» (1904, №47)

З'яўляліся матэрыялы, у якіх ўсхвалялася мужнасць удзельнікаў вайны: так, у № 15 за 1905 г. быў апублікаваны артыкул протаіерэя А. Багаслоўскага пра Іаана Дабрасердава «Необычайное чествование иерея, возвратившегося из Порт-Артура». Пра дзейнасць брыгады гарадзенцаў ды іх мужнасць у баях распавядаецца ў лісце «...командира 26 артиллерийской бригады [Эриса-Хан Алиева] на имя Его Преосвященства [епископа Никанора] от 23-го мая... из Хай-лун-чена» (1905, № 27). З часопіса «Церковный вестник» быў перадрукаваны артыкул В. Неміровіча-Данчанка «Священники-герои» (1905, № 40)

Па завяршэнні расейска-японскай вайны на старонках гарадзенскага епархіяльнага часопіса аўтары артыкулаў разважалі аб яе выніках і наступствах²⁸.

Хвалявалі царкоўных дзеячаў напачатку ХХ ст. і сацыялістычныя ідэі, што віравалі ў грамадстве. Сваё меркаванне на гэты конт на старонках гарадзенскіх епархіяльных ведамасцей выказаў епіскап Ніканор. Варта

адзначыць яго нататкі «Несостоятельность учения о равенстве и коммунизме», «Народность и космополитизм» (1905, № 11,13), «Мнение духовенства Влодавского благочиния о способах воздействия на прихожан в нынешнее смутное время» (1905, № 15), «Мнение духовенства города Бреста и окрестных сельских приходов о способах воздействия на прихожан в нынешнее смутное время» (1905, № 18). Акрамя таго, у № 22-23 за 1905 г. быў змешчаны перадрукаваны з «Нижегородских епархиальных ведомостей» артыкул праіаіерэя І. Салаўёва «Вопрос о царском самодержавии в истории священной и отечественной и в современной жизни (по поводу современного шатания умов)».

17 красавіка 1905 г. быў прыняты «Именной Высочайший Указ Правительствующему Сенату» (болей вядомы пад назвай «Об укреплении начал веротерпимости»), а 17 кастрычніка 1905 г. – маніфест «Об усовершенствовании государственного порядка», які «ўпершыню ў гісторыі Расійскай імперыі абвясціў дараванне яе грамадзянам свабоды сумлення»²⁹. Безумоўна, абвясчэнне Указу ды Маніфесту выклікала вялікую занепакоенасць у асяроддзі святароў. У сувязі з гэтым у 1905 г. на старонках «Гродненских епархиальных ведомостей» з’яўляліся публікацыі, прысвечаныя праблеме. Так, у артыкуле «К вопросу о веротерпимости»³⁰ аналізаваўся закон аб свабодзе сумлення, што даваў права выбару хрысціянскай веры і царквы. Сваё меркаванне па гэтым пытанні выказаў і епіскап Ніканор, які апублікаваў на старонках часопіса шэраг артыкулаў «Веротерпимость и вытекающие из нее пастырские отношения» (№ 20-21), «Слово к народу о веротерпимости» (№ 22-23), «Правила веротерпимости» (№ 22-23), «Границы веротерпимости» (№ 26)

Публікаваліся нататкі, у якіх апісвалася абвастрэнне ўзаемаадносін паміж католікамі і праваслаўнымі пасля абвясчэння Указу: «Необычайный случай» А. Багаслоўскага (№ 26), «На почве нетерпимости» (№ 28) ды інш. З’явіліся артыкулы, у якіх жорстка асуджаліся тыя, хто адмаўляўся ад праваслаўя: «Письмо священника в редакцию о совращающихся» (№ 20-21), «Наказание за вероотступничество» (№ 30), «О вероисповедной нетерпимости» (№ 37).

У часопісе публікаваліся шматлікія перадрукі, прысвечаныя разгляду акрэсленай праблемы. Дарэчы, найчасцей гэта былі перадрукі з выданняў, што выходзілі на тэрыторыі «Паўночна-Заходняга краю». Напр., артыкул А. Таварава «Западно-русские православные братства и предстоящие им задачи деятельности, в связи с вопросом о признании свободы вероисповеданий» з «Минских епархиальных ведомостей» (1905, № 19, 22-23), артыкулы «Православным христианам о католическом прельщении» з «Почаевского листка» і «Свобода совести, или инквизиция» з «Виленского вестника» (№ 29), «Какие новые обязанности на православных пасты-

рей налагае Высочайшы указ 17 апреля?» з «Минских епархиальных ведомостей» (№ 35, 37).

Наступнай праблемай, што ўсхвалявала царкоўную грамадскасць, стала абвясчэнне Мікалаем II Маніфесту ад 6 жніўня 1905 г. Маніфест паведамляў аб стварэнні Дзяржаўнай думы. Адначасова былі апублікаваны статут і строй новай установы, і палажэнне аб выбарах. Царкоўныя дзеячы актыўна пачалі абмяркоўваць наступствы такога рашэння, у тым ліку на старонках перыядычных выданняў. Не застаўся ўбаку і епіскап Ніканор. У № 32 «Гродненских епархиальных ведомостей» за 1905 г. была апублікавана яго прмова «...по прочтении Манифеста о Государственной думе», а ў № 41-42 былі змешчаныя яго разважанні пра Дзяржаўную думу пад назвай «Высочайший манифест». З «Гродненских губернских ведомостей» быў перадрукаваны артыкул «Выборы в Государственную думу» (1905, № 44).

Дзеля таго, каб святары Гарадзенскай епархіі маглі азнаёміцца з меркаваннямі пра Маніфест сваіх калегаў з іншых епархій, у «Гродненских епархиальных ведомостях» у 1905 г. публікаваліся перадрукі з іншых царкоўных выданняў: «Что делать духовенству?» М. Васільева з «Тамбовских епархиальных ведомостей» (№35), «Народное представительство» і «Русские люди у Царя» з «Почаевского листка» (№35), «К вопросу об избрании священнослужителей» з «Калужских епархиальных ведомостей» (№43).

На старонках гарадзенскага епархіяльнага выдання адлюстроўваліся не толькі меркаванні святароў наконт разнастайных сацыяльна-палітычных падзей, але і іхняе жыццё, побыт і праблемы. Так, мясцовых прадстаўнікоў праваслаўнага духавенства хвалявала пытанне наладжвання брацкай узаемадапамогі. Так, у № 25 за 1904 г. была апублікавана прапанова айца І. Главінскага дапамагаць святарам пацярпелых ад пажару цэркваў³¹. Гэтая тэма развівалася і пазней (у № 34, 36, 38 за 1904 г.). Спробе вырашыць праблему былі прысвечаны і публікацыі «Несколько слов о взаимопомощи между сельским духовенством»³², «К вопросу о пастырском единении и взаимообщении»³³. Надзённым было пытанне пра становішча святароў сталага ўзросту³⁴, пра што сведчыць наяўнасць перадрукаў з іншых царкоўных выданняў («К вопросу о положении престарелых священников» з «Руководства для сельских пастырей»³⁵).

Даволі шмат разважалі карэспандэнты часопіса пра стан сучаснага духавенства, пра маральныя прынцыпы святароў, іх адносіны з паствай, узровень адукацыі і г. д. Так, старэйшае і маладзейшае пакаленні святароў параўноўваў аўтар артыкулу «Среди духовенства»³⁶. А святар М. Раманоўскі апублікаваў свае «Несколько замечаний о внешности священнослужителей»³⁷. Гэтыя ж пытанні цікавілі і святароў з іншых епархій. У гарадзенскім выданні публікаваліся іх артыкулы: «Практический совет

по адресу кандидатов священства» («Руководство для сельского пастыря», 1905, № 12), «Публицисты о духовенстве» («Пермские епархиальные ведомости», 1905, № 29), «Голос заболевшей души» («Пензенские епархиальные ведомости», 1905, № 37). Стаўленне духавенства да сучасных падзей і сітуацыі ў краіне аналізавалася ў артыкулах «Духовенство молчит»³⁸, «Пастырь церкви среди современных событий» (перадрук з «Полтавских епархиальных ведомостей», 1905, № 33-34).

Акрамя таго, на старонках гарадзенскіх ведамасцей з'яўляліся публікацыі, датычныя побытавых праблем і пытанняў: «Церковная земля как источник содержания для духовенства» (1904, №25), «О церковном вине» (1904, № 41) і інш. Святары абменьваліся практыкай вырашэння розных праблем, што ўзнікала ў прыходах: «Из пастырской практики.» (1905, № 10), «Библия и пастырская практика» (1905, № 12). Маглі яны знайсці тут і авесткі аб разнастайных курсах (па савадстве і пчаларстве, курсах царкоўных спеваў).

Пра ўдзел святароў у культурным жыцці гораду мы можам меркаваць дзякуючы апублікаваным падрабязным апісанням калядных святаў, што ладзіліся ў брацкай жаночай нядзельнай школе і для навучэнцаў брацкіх царкоўна-прыходскіх школ імя графа М. М. Мураўёва³⁹, апісаннем духоўных канцэртаў Архіерэйскага хору і хору Кафедральнага сабора ў «народным доме» ў Гародні⁴⁰.

На старонках часопіса публікаваліся духоўныя фельетоны (рубрыкі «В часы досуга», «Отголоски деревенской мысли», «Мимходом»), вершы («К исповеди», «На берегах Немана», «Полночная молитва», «Во дни Великого поста», «Темные тучи», «Защитникам Порт-Артура», «Подвиг адмирала Рожественского»), апаবাদанні («Благословение и проклятие», «Серафимова звезда»). Творы мастацкай літаратуры даволі часта публікаваліся без пазначэння аўтара. Часам можна было сустрэць і бібліяграфічныя матэрыялы (напрыклад, «Общий обзор литературы по вопросу о римско-католичестве» у № 39 за 1905 г.)

З'яўляліся ў «Гродненских епархиальных ведомостях» біяграфіі рэлігійных дзеячаў (у тым ліку ў выглядзе некралагаў і прамоваў падчас пахавання): «Памяти протоиерея Гродненского кафедрального собора Григория Лукича Кудрицкого»⁴¹, «Попечитель церковных школ Сокольского уезда Гродненской губернии Андрей Андреевич Яценко»⁴², слова пра святара Іаана Катовіча⁴³, развітальнае слова да сакратара Літоўскай духоўнай кансісторыі Ф. К. Смірнова⁴⁴.

На старонках часопісу асвятчаліся і важныя юбілейныя даты: так, адзін з артыкулаў у № 51-52 за 1903 г. быў прысвечаны 35-годдзю служэння епіскапа Гарадзенскага і Брэсцкага Ніканора, нататка у № 12 за 1905 г. «Чествование о. протоиерея Иоанна Корчинского» – агляду дзейнасці епар-

хіяльнага назіральніка царкоўна-прыходскіх школ, артыкул у № 48 за 1905 г. – святкаванню праваслаўнай грамадскасцю Гародні 40-годдзя дзяржаўнай службы старшыні Сафійскага брацтва, кіраўніка Кантрольнай палатой дзейснага стацкага дарадцы М. К. Стаяноўскага.

Акрамя таго, у гарадзенскім выданні публікаваліся гістарычныя даследаванні протаіерэя М. Дзікоўскага, выходзілі публікацыі мясцовага гісторыка і краязнаўцы Я. Арлоўскага⁴⁵, протаіерэя І. Карчынскага⁴⁶, протаіерэя П. Пятроўскага⁴⁷, І. Раманоўскага, Д. Мілюціна, М. Шалуцінскага ды інш. Размяшчаліся ў часопісе і этнаграфічныя матэрыялы С. Карскага, прысвечаныя апісанню народных звычаяў і абрадаў мясцовага насельніцтва: у № 18 за 1904 г. была змешчана яго праца «Юрьев день у беларусов», а ў № 41-42 за 1905 г. – артыкул «Покров у беларусов».

Такім чынам, відавочна, што размешчаная ў епархіяльных ведамасцях інфармацыя ў большай ступені мела спецыфічны характар і была разлічана амаль выключна на абмежаваныя колы чытачоў, што не спрыяла іх папулярнасці. Да таго ж, з прычыны панавання за савецкім часам атэістычнай дактрыны рэлігійныя выданні адносна нядаўна сталі аб'ектам даследавання і зацікаўленасці не толькі асобаў духоўнага чыну, але і навукоўцаў. Спадзяюся, зробленым мною аналізам зместу «Гродненских епархиальных ведомостей» за 1901 – 1905 гг. я здолела паказаць, што гэты часопіс сапраўды з'яўляецца каштоўнай факталагічнай крыніцай для сучасных гісторыкаў, у тым ліку для даследчыкаў гісторыі Гародні.

Дарэчы, епархіяльныя ведамасці, што выходзілі на беларускіх землях (у тым ліку і гарадзенскія), складаюць значную частку калекцыі дарэвалюцыйнай перыёдыкі Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі (далей – НББ). З 2008 г. у НББ у межах праекта «Электронная бібліятэка «Памяць Беларусі» ажыццяўляецца фарміраванне калекцыі «Перыядычны друк Беларусі другой паловы XVIII ст. – 1917 г.», галоўнай мэтай якой з'яўляецца пашырэнне і палягчэнне доступу навукоўцаў да беларускіх перыядычных выданняў, апублікаваных з 1776 да 1917 гг. Трэба адзначыць, што на сённяшні дзень праца па стварэнні электронных копіяў «Гродненских епархиальных ведомостей» ужо завершана і ў межах НББ арганізаваны доступ да іх карыстальнікаў.

¹ Шимолін В. І. Духовныя ценніцы праваславія ў культуры беларускага народа: сістэмны аналіз беларускіх епархіяльных ведамостей другой паловы XIX – пачатку XX в. Мінск, 2008.

² Чыстыяков П. Гродненскія епархіяльныя ведамості. Праваслаўная энцыклапедыя. Мінск, 2006. Т. 13. С. 166–167.

³ Гродненскія епархіяльныя ведамості. 1904. № 1-2.

⁴ Там жа.

- ⁵ Обзорение Епархии в 1904 г. (1904. № 19, 27); Обзорение церквей [Гродненского уезда] Преосвященным Никанором в августе 1904 г. (1904. № 37); Обзорение Епархии в сентябре и октябре 1904 г. (1904. № 44); Обзорение Епархии Никанором в феврале 1905 г. (1905. № 8); Обзорение Епархии Никанором в марте 1905 г. (1905. № 15); Обзорение Епархии Никанором в октябре 1905 г. (1905. № 44)
- ⁶ Деятельность Преосвященного Никанора, епископа Гродненского и Брестского, в 1904 г. // Гродненские епархиальные ведомости. 1905. № 1-2.
- ⁷ Гродненские епархиальные ведомости. 1902. № 8-15.
- ⁸ Там же. 1905. № 32.
- ⁹ К увековечению столетия Гродненской губернии // Гродненские епархиальные ведомости. 1902. № 6.
- ¹⁰ Гродненские епархиальные ведомости. 1904. № 49; 1905. № 30.
- ¹¹ Там же. 1904. № 6.
- ¹² Там же. 1904. № 15.
- ¹³ Там же. 1904. № 25.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Там же. 1904. № 47.
- ¹⁶ Там же. 1904. № 48.
- ¹⁷ Там же. 1905. № 20-21.
- ¹⁸ Там же. 1904. № 30-31.
- ¹⁹ Там же. 1904. № 48.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Там же. 1904. № 49.
- ²² В пользу семейств доблестных защитников Порт-Артура // Гродненские епархиальные ведомости. 1905. № 3,7,9.
- ²³ Гродненские епархиальные ведомости. 1905. № 5.
- ²⁴ Там же. 1905. № 15.
- ²⁵ Там же. 1905. № 18.
- ²⁶ Там же. 1904. № 34. (перадрук з выдання «Вера и церковь»)
- ²⁷ Там же. 1905. № 30.
- ²⁸ Думы после войны // Гродненские епархиальные ведомости. 1905. № 40.
- ²⁹ Яноўская В. Дзяржаўна-канфесійныя адносіны ў Расійскай імперыі на пачатку XX ст.: гістарыяграфія праблемы. Беларусь: государство, религия, общество. Минск, 2008. С. 99-102.
- ³⁰ Гродненские епархиальные ведомости. 1905. № 15.
- ³¹ Главинский И. Доброе начинание // Гродненские епархиальные ведомости. 1904. № 25.
- ³² Гродненские епархиальные ведомости. 1905. № 24-25.
- ³³ Там же. 1905. № 38.
- ³⁴ Братское предложение... священника Флора Сосновского православному духовенству Северо-Западного края // Гродненские епархиальные ведомости. 1905. № 18.
- ³⁵ Гродненские епархиальные ведомости. 1905. № 41-42.
- ³⁶ Там же. 1905. № 11.

- ³⁷ Там же. 1905. № 40.
- ³⁸ Там же. 1905. № 16-17.
- ³⁹ Там же. 1901. № 1, 2; 1902. № 3, 4.
- ⁴⁰ Там же. 1902. № 14.
- ⁴¹ Там же. 1903. № 46.
- ⁴² Там же. 1905. № 28.
- ⁴³ Там же. 1905. № 30.
- ⁴⁴ Там же. 1905. № 33-34.
- ⁴⁵ Орловский Е. Судьбы православия в связи с историей латинства и унии в Гродненской губернии в XIX столетии (1794-1900 гг.) // Гродненские епархиальные ведомости. 1901. № 1, 2; Гродненские православные церкви в 16 в. Гродненские епархиальные ведомости. 1904. № 16.
- ⁴⁶ Корчинский И. Очерк истории церковно-школьного дела в Гродненской губернии в XIX столетии // Гродненские епархиальные ведомости. 1903. № 32-35.
- ⁴⁷ О последних годах унии в Гродненской губернии // Гродненские епархиальные ведомости. 1905. № 32.

Аляксандр Смалянчук,
доктар гістарычных навук
(Гродна)

Горадня і гарадзенцы 1911 – 1915 гг. на старонках «Нашай Нівы»

Горадня і гарадзенцы даволі часта фігуравалі на старонках галоўнай газеты беларускага Адраджэння пачатку ХХ ст. У 1906 – 1910 гг. карэспандэнты «Нашай Нівы» стварылі панарамную карціну штодзённага жыцця гораду. Дзякуючы з большага іранічна-саркастычным замалёўкам Паўла Алексюка і сур'ёзным разважанням невядомага нам «Немо», чытачы маглі даведацца пра стан адукацыі і медыцыны, узровень матэрыяльнага дабрабыту гараджанаў, іх побытавыя клопаты, пра крымінальныя здарэнні і падзеі рэвалюцыйнага руху ды інш. Шмат увагі ўдзялялася палітычным падзеям, сярод якіх дамінавалі выбары ў Дзяржаўныя Думы I – III склікання, і першым праявам беларускага культурнага жыцця. Пры гэтым неаднаразова прыгадваліся расейцы, палякі і літоўцы, якія жылі ў горадзе, і мелі ўласнае культурнае жыццё.

Відавочна, што Горадня, прадстаўленая на старонках «Нашай Нівы» першых пяці гадоў яе гісторыі, не вылучалася ні дэмакратычнай пазіцыяй думскіх выбаршчыкаў, ні асаблівымі поспехамі ў развіцці беларускай культуры. Апошняя толькі пашыралася ў гарадской прасторы. У пэўным сэнсе нашаніўскі вобраз Горадні 1906 – 1910 гг. – гэта вобраз амаль тыповага гораду гэтак званага «Северо-Западного края».

Як жа асвятлялася жыццё горада карэспандэнтамі «Нашай Нівы» ў наступныя пяць гадоў? Ці адбыліся нейкія змены ў нашаніўскім вобразе Горадні і гарадзенцаў? І ці магчыма на падставе газетных матэрыялаў казаць пра пэўныя змены гарадзенскага жыцця?

Адразу трэба адзначыць, што амаль уся нашаніўская інфармацыя пра культурнае жыццё Горадні ў 1911 – 1915 гг. абмяжоўвалася беларускімі культурніцкімі падзеямі. Найбольш поўна асвятлялася дзейнасць Гарадзенскага гуртка беларускай моладзі, якім да 1912 г. кіраваў ксёндз Францішак Грынкевіч. Пры гэтым важна адзначыць, што «Наша Ніва» ніразу не згадвала пра існаванне самога гуртка. Гаворка ішла пра беларускія культурныя падзеі ў Горадні, якія арганізаваліся мясцовай моладдзю. Нагадаю, што ўжо ў 1910 г. «Наша Ніва» ўпершыню паведаміла пра беларускую вечарыну ў Горадні, якую зладзіў гэты гурток¹. Тады ж усталяваліся пэўныя кантакты паміж рэдакцыяй газеты і беларускай моладдзю горада. На чар-

говую беларускую вечарыну, якая адбылася ў сярэдзіне лютага 1911 г., сябры гуртка запрасілі «нашаніўцаў». Як сведчаць успаміны бібліятэкаркі гуртка Людвікі Сівіцкай (*Зоські Верас*), у Горадню прыехаў Іван Луцкевіч². Відавочна, што ён і быў аўтарам адпаведнай нататкі, апублікаванай у № 8 (ад 24 лютага) і падпісанай псеўданімам «Нашанівец».

І. Луцкевіч прайшоўся вуліцамі старога горада і падзяліўся з чытачамі сваім уражаннем:

«Горад наш ляжыць над Нёманам. Сваімі старымі будоўлямі, касьцёламі, палацам Тызенгаўзоў, старымі дамамі – ён паказывае, што калісь людзі дбалі аб яго красе. Мешаніна дереўляных і каменных будоўлі, распалажэньне гораду дае маляўнічы і сімпатычны выгляд Гродні. Люба перейсціся сёред гэтых будоўлі: відаць, што тандэт і вульгарызацыя не зачпніла даўняго хараства. Жыцьцё ў Гродні плыве на палавіну патрыярхальна. Шчыра прывітаюць брата! Німа тэй гарачкі вялікіх гарадоў. Такая атмасфера наводзіць на чалавека паважныя думкі, падбівае разглядацца ў мінулых часах. Гурткі маладых пачынаюць займацца літэратурай, навукай, а пазнаўшы яе, ня дзіва, што сэрыцы іх гарачыя сільней забьюцца, а сымпатіі пакіруюцца да ўласнаго беларускаго народу»³.

Тут варта звярнуць увагу на выраз «горад наш...» Для «Нашай Нівы» 1911 – 1915 гг. гэты выраз не быў выпадковым.

Цікава, што Іван Луцкевіч апісваў вечарыну, распавядаючы пра нейкія «імяніны», на якія быццам бы быў запрошаны. Паводле яго карэспандэнцыі, «імяніны» пачаліся з рэферату «Адгалосак душы беларускага народу ў яго песьнях, казках і паданнях», з якім выступіў гімназіст Юзва. На самой справе, як сведчаць успаміны Л. Сівіцкай, гэты рэферат чытаў старшыня гуртка Адам Бычкоўскі⁴. Потым спявалі беларускія песні, а напрыканцы адбылася пастаноўка аднаактавай п'есы Каруся Каганца «Модны шляхцюк». Гэты вадэвіль, які быў выдадзены асобнай кніжачкай у Пецяўбургу ў 1910 г., карыстаўся ў той час вялікай папулярнасцю сярод прыхільнікаў беларускага тэатру.

«Нашанівец» быў вельмі задаволены вечарынай:

«Я дзіваваўся, глядзячы на артыстоў, як яны умелі падглядзець, падсьцерагчы характар вясковых сватаньнёў, умелі ўстроіць усё так, як яно папраўдзі бывае ў хаце беларускай. [...] Добра сыгралі ўсе, і відаць, што аддаюцца справе з цэлым агнём маладых сваіх дум. Казалі вершы беларускія чыстым выгаварам нашай мовы; відаць было, што горад і школа не здалелі мовы роднай скалечыць, маленькая дзяўчынка ў народнай опратцы сказала верш Сівіцкай «Што я люблю», гаварыла з такім зразуменьнем, што ўлівала веру, што гэтыя маладыя сілы Беларусі патрапяць так гарача, так ідэальна

пакахаць «і край, і лес, і ноч, і дзень, і свой народ і ўсіх людзей», што яны не паўстыдаюцца імені беларус. [...] Выходзячы позна з імянін я вынес адтуль з сабой думку, што часу не змарнаваў, і не маркоціўся, а напроціў ўздыхнуў атмасферай здаровай, чагось навучыўся. Вынасіў падзякаванне за прыемны вечар і веру, што гродзенская беларуская моладзь родную справу пасуне ўперад».

Пэўныя недакладнасці ў інфармацыі І. Луцкевіча не былі выпадковымі. Цалкам верагодна, што «Нашанівец» імкнуўся схваць інфармацыю, якая магла б аказацца небяспечнай для сяброў гарадзенскага гуртка.

Дарэчы, Людвіка Сівіцкая ва ўспамінах адзначыла, што на наступны дзень гэтую вечарыну гурткоўцы паўтарылі ўжо для вучнёўскай моладзі, а праз некалькі дзён зладзілі яе таксама для сялянў вёсак Беяны, Хвасцяны і Стрэльчыкі Сакоўскага пав.⁵

Пра Гарадзенскі гурток беларускай моладзі «Наша Ніва» пісала і пазней. І зноў не згадваючы пра гурток, не называючы імянаў і прозвішчаў. У траўні 1911 г. за подпісам К. К-шко ў «Нашай Ніве» з'явілася інфармацыя пра маёўку гарадзенскай беларускай моладзі, на якой гучалі беларускія песні, дэкламаваліся вершы як ужо вядомых беларускіх паэтаў («песьняроў»), так і ўдзельнікаў маёўкі: «Гулялі без прынукі і нуды, як толькі можэ гуляць моладзь, якая бачыць перад сабой далёкую і цяжкую дарогу». Аўтар нататкі (ім быў хутчэй за ўсё сябра гуртка Казімір Калышка) зазначыў, што маёўка ладзілася з нагоды ад'езду «старэйшага таварыша», які «агну і дыхту паддаваў, дзе толькі з'явіўся»⁶. І сапраўды, на гэтай маёўцы гурток развітваўся з адным з яго арганізатараў і першым старшынём Адамам Бычкоўскім, які скончыў гімназію і пакідаў Горадню⁷.

Як ужо адзначалася, нашаніўская інфармацыя пра дзейнасць гуртка была вельмі няпоўнай. Відавочна, што карэспандэнты свядома не згадвалі гурток, не называлі або змянялі прозвішчы гурткоўцаў, вечарыны называлі «імянінамі» і г. д. Ідэнтыфікаваць гурткоўцаў дазваляюць толькі згаданыя ўспаміны Л. Сівіцкай.

Умовы дзейнасці гуртка ў Горадні, сапраўды, былі даволі няпростымі. На пачатку 1912 г. ксёндз Грынкевіч пакінуў кіраўніцтва гуртком і адышоў ад беларускіх справаў. Л. Сівіцкая галоўнай прычынай лічыла ціск вышэйшых духоўных уладаў. Аказваўся ціск і на гімназічную моладзь. Некаторыя выкладчыкі гімназіі пагражалі гурткоўцам зніжэннем адзнакі за паводзіны ды інш.⁸

Тым не менш дзейнасць працягвалася. Перад новым 1913 г. гурткоўцы зладзілі ялінку для дзяцей у в. Серуцёўка Сакоўскага пав. «Наша Ніва» паведаміла пра гэта ўжо на пачатку 1913 г. Аўтар нататкі «Беларуская вечарына наездам» (магчыма, крыптонімам Ф. Л. падпісаўся сябра гуртка Ф. Лабенец) ізноў жа не называў ні вёскі, ні прозвішчаў арганізатараў

і ўдзельнікаў свята. Ён нават сцвярджаў, што ў вёсцы ніхто не ведаў пра прыезд гасцей, што вяскоўцы спачатку не жадалі размаўляць з гасцямі па-беларуску і загаварылі на роднай мове, калі пачулі, што госці размаўляюць на ёй паміж сабой. Апісанне гэтага беларускага свята добра перадае тую атмасферу, у якой адбывалася беларускае нацыянальна-культурнае Адраджэнне на Гарадзеншчыне:

«У гэтай вёсцы ніхто ня толькі што не бачыў, але нават і ня чулі аб беларускім друкаваным слове і вельмі дзівіліся ўгледзіўшы «Н. Н. », беларускі календар і др. Але прынялі іх бяз сьмеху і зьдзеку, як гэта часам бывае праз цемнату ў другіх мейсцах. А пачуўшы колькі вершоў і апаведаньнёў, пачалі прасіць, каб ім даць пачытаць; раздалі ім колькі календароў і др. кніжак»⁹.

Дарэчы, з іншых падзеяў культурнага жыцця Горадні і Гарадзеншчыны 1911 – 1915 гг. «Наша Ніва» згадала толькі пра гадавіну смерці Элізы Ажэшкі¹⁰ і адкрыццё музея пры гарадскім Педагагічным таварыстве (1913)¹¹. Таксама «Наша Ніва» адрагавала на смерць гарадзенскага педагога і гісторыка, аўтара гістарычнай працы «Гродненская старина» Яўстафія Арлоўскага (1913). Аўтар паведамлення, які выкарыстаў крыптонім А. З. (верагодна, гімназіст тагачасны старшыня Гарадзенскага гуртка беларускай моладзі Адольф Зянюк) пісаў, што «сваёй сумленнай і доўгалетняй службай ён [Я. Арлоўскі – А. С.] зьеднаў сабе агульную сімпатыю і за труной яго ішло шмат моладзі і жыхароў». Ён жа прывёў вучнёўскую характарыстыку Я. Арлоўскага: «Чалавек прастаты, добра і праўды»¹².

Няпросты стан беларускага Адраджэння на Гарадзеншчыне адлюстраваны ў падарожных нататках Вацлава Ластоўскага («З падарожжа па Гродзеншчыне»¹³). Ён наведваў тыя часткі рэгіёну, дзе «жыве беларускі народ суцэльнай грамадой». *Власт* (такі подпіс фігураваў пад тэкстам) адзначыў чысціню беларускай мовы «беларусоў-гродзенчукоў» і звярнуў увагу на раскол, які адбыўся сярод мясцовай інтэлігенцыі. Апошняя падзялілася на «польскі» і «расейскі» лагеры, ваюючыя паміж сабой за «душу беларуса»: «Тутэйшыя палякі лічаць за «сваіх» беларусоў-каталікоў; праваслаўныя расейцы – «сваімі» лічаць праваслаўны люд». Пры гэтым, як заўважыў аўтар, ні адныя, ні другія «ня хочуць бачыць і ведаць, што беларус можэ вытварыць сваю ўласную культуру, пачаць жыць сваім асобным жыццём». В. Ластоўскі заўважыў, што «людзей, каторыя бы адносіліся справядліва да адраджэння беларускага народу, тут, у Гродзеншчыне мне прыходзілася спатыкаць менш, чым у іншых мейсцах». Ён прывёў прыклады абурэння кніжных гандляроў, якое выклікала ў іх адно толькі пытанне пра беларускія кнігі. Адразу пачыналіся маналогі пра «беларускую інтрыгу», накіраваную ці то супраць палякаў, ці то супраць расейцаў, што залежала ад канфесійнай прыналежнасці гандляра. Адною з галоўных прычынаў такога становішча,

на думку дзеяча Адраджэння, была пазіцыя як мясцовай «інтэлігенцыі», так і гарадзенскага праваслаўнага і каталіцкага духавенства, адмаўляючага існаванню беларусаў.

Артыкул В. Ластоўскага аказаўся амаль адзіным тэкстам «Нашай Нівы» разглядаемага перыяду, у якім на даволі высокім аналітычным узроўні апісаліся праблемы «беларускай Гарадзеншчыны».

Асаблівай увагі заслугоўваюць гарадзенскія карэспандэнты «Нашай Нівы». Відавочна, што сярод іх значна павялічылася колькасць людзей, якіх хваляваў лёс беларускай культуры, абурала пасіўнасць тутэйшага насельніцтва і мясцовай інтэлігенцыі. Дарэчы, якраз гарадзенскія карэспандэнты адгукнуліся на ліст Мікіты Абрамчыка «Як ня стыдна?» Беларускі аўтар, які стала жыў у глыбіні Расеі, летам 1911 г. падзяліўся сумнымі ўражаннямі ад прыезду ў роднае беларускае мястэчка. Абурэнне М. Абрамчыка выклікалі паводзіны местачковай адукаванай эліты («інтэлігенцыі»): «...Інтэлігенты думаюць аб сабе; народныя вучыцелі, бяз мала ня ўсе толькі п'янствуюць, праводзяць ночы за картамі і з высока глядзяць на мужыкоў, с каторых самі выйшлі»¹⁴.

Пафас гэтага ліста падтрымаў карэспандэнт «Нашай Нівы» малады беларускі паэт Сцяпан Пятэльскі (1890-1917), які друкаваўся пад псеўданімам *М. Арол*. У нататцы «З Гродзеншчыны» ён пісаў пра «той цяжкі сон, якім спяць нашы інтэлігенты». Згадваючы роднае мястэчка (м. Гарадок Беластоцкага пав.), С. Пятэльскі адзначаў актыўнасць габрэяў, якія стварылі ўласны тэатр, і пасіўнасць «нашых інтэлігентаў», якіх цікаваць толькі карты і гарэлка¹⁵.

Рэзка запярэчыў негатыўнаму вобразу народнага настаўніка карэспандэнт з псеўданімам *Стары вучыцель*. Ён таксама паходзіў з Гарадзеншчыны, і ў адной з публікацый прызнаўся, што ўжо 40 гадоў працуе настаўнікам. На яго думку, самыя ўмовы жыцця настаўніка не дапускаюць ніякага «разгулу»: «Зімой вучыцелі не маюць часу п'янстваваць і гуляць у карты, а на лета маладыя хлопцы выежджаюць да бацькоў для падмогі ў гаспадарцы; жэнатыя ж, як я бачыў, у сябе косяць, працуюць, і іх рукі пакрыты мазелямі, твары асмалены сонцэм». Паводле *Старога вучыцеля*, галоўнай праблемай з'яўляецца сапраўднае заняволенне настаўніка:

«Усякі над вучыцелем начальнік! Ніхай дадуць свабоду слова вучыцелю, дадуць яму права свабоднага грамадзяніна, тагды ён свае сілы разверне для карысці роднага народу. Ён – вялікая сіла; цяпер народ яго палюбіў і да яго хіліцца, цяпер ён займе ў вёсцы першае месца, да яго народ прыслухіваецца, яму верыць. Наш беларус зразумеў, што грамата – вялікая сіла, і што сельскі вучыцель прыносіць яму карысць. Наш беларус уцяміў, што кніга – такая ж сіла, як вялікі капітал».

Рэдакцыя палічыла неабходным пракаментавачь лісты *М. Арла і Старага вучыцеля*, зазначыўшы, што «ёсць вучыцелі, што працуюць і працавалі над адраджэньнем Беларусі. Многа іх зламала за гэта жыццё [...] Але часта можна спаткаць і такіх, аб якіх пішэ М. Абрамчык і Арол...»¹⁶

У іншай сваёй публікацыі *Стары вучыцель* перадаў размову з маладымі настаўнікамі царкоўна-прыходскіх школаў. Яны прызналіся, што чытаюць пераважна жыцці святых, бо газеты і часопісы «прогрэсіўнага» накірунку ім забаронена чытаць пад пагрозай звальнення. На заўвагу наконт шкоднасці такой забароны для развіцця асобы адзін з настаўнікаў адказаў, што народ наогул нічога не чытае: «Наш народ так жыве, як жыў ён і сто гадоў таму назад». Карэспандэнту засталася толькі выказаць надзею, што «прыйдзе тая гадзіна, калі наш хлебароб будзе праводзіць вольны час за кнігай і газэтай»¹⁷.

Звяртаюць на сябе ўвагу выразным беларускім патрыятызмам і пафаснасцю карэспандэнцыі яшчэ аднаго неідэнтыфікаванага аўтара з Гарадзеншчыны, які падпісваўся псеўданімамі *Міхась, Дзед Міхась, Стары дзед Міхась і Верны сын Беларусі дзед Міхась*. Ягонныя публікацыі на старонках газеты з'яўляюцца ў 1912 г. Першая з іх была крытыкай ліста *Беларуса з Магілёўскай губ.*, апублікаванага ў газеце «Крестьянин». Аўтар ліста здэкаваўся над беларускай мовай, за што і атрымаў ад *Дзеда Міхася* мянушку «здрайцы Бацькоўшчыны». Публікацыя заканчвалася зваротам: «Не чурайцеся, беларусы, сваёй роднай мовы, не рабіцеся здрайцамі сваёй бацькоўшчыны, а заставайцеся яе вернымі сынамі, тады і чужынцы будуць нас шанавачь»¹⁸.

У іншай публікацыі гэты аўтар рашуча выступаў супраць цемры і нявучтва і задаваўся рытарычным пытаннем:

*«Калі ты, наша Беларусь, уваскрэнеш, калі цябе асвеціць яснае сонейка навукі, калі ты разарвеш твая ланцугі, якія многа лет держачь цябе ў цемнаце. Я хаця стары чалавек, але не трачу надзеі, што на нашай святой Беларусі загарыць ясным полымем навукі, што свет ва ўсе цёмныя куты загляне і прабудзіць беларусоў ад доўгага сна. Нам толькі трэба больш школ і навукі на нашай беларускай мове, бо расейская мова, хоць і культурная, але для нас малаазразумелая і дзеля гэтага сельскія грамадзі не ахвотна чытаюць расейскія кнігі. Кожная нацыя любіць сваю мову, свае абычай і сваю бацькоўшчыну»*¹⁹.

Верны сын Беларусі дзед Міхась рашуча выступаў супраць п'янства. Ён заклікаў сельскія грамады прымаць «прыгаворы» па закрыццю вінных лавак, корчмаў, піўных і г. д. Альтэрнатывай, паводле гэтага карэспандэнта, было адкрыццё школаў і бібліятэкаў, грамадскіх крамаў, набыццё добрых жарабцоў, штучнага угнаення ды інш.²⁰ Прыводзіў прыклады пазітыўных зменаў у жыцці вёсак пасля закрыцця г.зв. «манаполек».

Вялікую ролю ў пераменах ён адводзіў народным настаўнікам, якім адрасаваў уласны зварот:

«Ніхай школа будзе вашым целам, вёска – бацькоўшчынаю, народ – вашымі братамі. [...] Вазьміцеся шчыра за працу, збліжайцеся з народамі, дайце яму таго, чаго яму трэба: навукі, знання, пра-святлы, шырце паміж народамі самасазнаньне, дабро, вядзіце яго на дарозі прогрэсу, дайце яму зразумець, што ён гістарычны народ, што ён народ справядлівы, па характару добры, лагодны, спакойны і працавіты»²¹.

Гэтая тэма была працягнутая ў іншай публікацыі, прысвечанай праблеме эфектыўнага гаспадарання. Дзеля таго, «каб наш беларус перамяніў сваё жыццё і жыў разумна», *Дзед Міхась* прапанаваў ператварыць «сельскія аднакласныя школы» ў «двукласныя, у каторых-бы апрача развіцця вучылі б сельскай гаспадаркі: паляводзтва, агародніцтва, ветэрынарыі і вучылі-бы разам рэмесла. Каб вучыцелі вучылі дзяцей, развівалі іх розум, а каб яны развівалі і душу, самопазнаньне, добрыя жаданьня, любоў да працы і да людзей». Пры гэтым адзначалася вялікая роля матчынага выхавання і адпаведна неабходнасць паляпшэння навучання дзяўчынак, будучых маці²².

Іншай тэмай, якая хвалявала *Дзеда Міхася* была працоўная міграцыя ў ЗША і выкарыстанне амерыканскіх грошаў пасля вяртання на Радзіму. Магчыма, ён непасрэдна назіраў тыя натоўпы жадаючых эмігрыраваць маладых сялянаў, якія тыдні праводзілі ў Горадні, каб набыць квіткі ў параходных кампаніях. Пры гэтым за квіткі, пражыванне ў горадзе, лекарам, якія лячылі будучых амерыканцаў ад часцяком не існуючых хваробаў, нарэшце, за паслугі рознага роду «агентаў», якія афармлялі неабходныя дакументы аддаваліся апошнія грошы²³.

Дзед Міхась звяртаў увагу, што пасля вяртання многія «амерыканцы» не ведалі, што рабіць з грашыма і часта прапівалі ўвесь заробак: «Гаспадар-амерыканец зрабіўся хуліганам, гультаём, лежабокаю, п'яніцаю. Недарма гавораць, што з амерыканца няма гаспадара, сем'яніна». Паправіць сітуацыю, на думку карэспандэнта, магла толькі адукацыя і асвета:

«У нас ёсці-ка не мала багацтва, але няма навукі, грамадзянскай сьвядомасці, ініцыятывы, без чаго ўсё сьпіць. Загляніце ў хату, на падвор, хлеў, клуню беларуса, зайдзіце на яго поле, усюды вас спаткае некультурнасць, бедната. Хата цёмная, сьмярдзючая, чорная, цесная, гразная, на дварэ гной, балота, нечыстата, скаціна мізэрная, дробная і маламалочная, у полі жыта благое, дзеці яго аборваны, блядыя, каўтунястыя з баязлівым поглядам. Яда яго – чорны хлеб і бульба. Вечны ў яго пост і сьвят многа»²⁴.

Пры гэтым Дзед Міхась бачыў і дадатныя рысы беларусаў: «Я думаю, што на ўсім сьвеце няма такога народу цярплівага, як наш беларус, яго круцілі і круцяць на ўсе бакі, але ён застаўся цярплівым беларусам, не глядзя на цяжкія варункі, захаваў сваю мову і свае абычай дагэтуль у цэласьці і любіць сваю бацькоўшчыну»²⁵.

Аднак іншыя карэспандэнты з Гарадзеншчыны фіксавалі і тыя рысы, якімі не даводзілася ганарыцца. Так, *М. Студзённы*, апісваючы пажар у в. Лежайкі, звярнуў увагу, што аднавяскоўцы не дапамаглі справіцца з пажарам, а пагарэльцы гаравалі не толькі з-за таго, што страцілі маёмасць, але таксама з іншай прычыны: «А Божэ ж мой, Божэ! Чаму ж гэта Супрон і Трахім уцалелі, а мы пагарэлі?» «Гэта і ёсць, – пісаў назіральнік, – самая горшая бяда вёскі, што няшчасьця адных – гэта радасць другіх і наадварот»²⁶.

Міхась (разам з *Гродзенчуком* і *Беларусам*) быў адным з аўтараў нататак пра выбары ў IV Дзяржаўную Думу і Дзяржаўную Раду, якія прайшлі на Гарадзеншчыне ўвосень 1912 г. Вялікай цікавасці гэтыя выбары не выклікалі. Гэта адзначалі ўсе гарадзенскія карэспандэнты. *Беларус* бачыў прычыну гэтага ў расчараванні працай дэпутатаў III Думы, асабліва тых, што прадстаўлялі праваслаўнае духавенства («Не падабае духавенству займацца палітыкай; яго дзела службы Богу і парахвіі»²⁷). *Міхась*, пераказаўшы размову з сялянамі наконт іх чаканняў ад працы Думы, з горыччу зазначыў поўнае неразуменне значэння гэтай дзяржаўнай установы. «Ня дзіва, – пісаў ён, – што нашы беларусы і другія думскія дэпутаты грошы бралі і нічога не зрабілі. Ня дзіва, што яны будучы ў Таўрычэскім палацу, перэхадзілі на тую старану, дзе ім карысьней было і куды іх рознымі абецанкамі манілі»²⁸.

Таксама адзначалася адміністрацыйнае лабіраванне кандыдатаў з ліку праваслаўнага духавенства. *Гродзенчук* паведамляў пра рассылку праваслаўнаму духавенству Гарадзенскай губ. «прэдпісаньяў» агітаваць на выбарах у Дзяржаўную Раду за святара Карчыньскага, які належыць да крайне «правых»²⁹. Той жа аўтар паведаміў пра абранне Карчыньскага ў Раду. Ён таксама прагназаваў дамінаванне ў Думе расейскіх нацыяналістаў³⁰.

Вынікі думскіх выбараў па Гарадзенскай губ. расчаравалі карэспандэнтаў «Нашай Нівы». Большасць абраных дэпутатаў належала да «правых» партый і арганізацый. Між тым саюз сялянскіх выбаршчыкаў з абранцамі габрэйскай супольнасці мог бы прывесці да таго, што «выбралі бы лепшых людзей, што стаяць за свабоду і народ». Але зноў такі сказалася тое, што «сяляне ў палітыцы ешчэ цёмныя»³¹.

Да ліку гарадзенскіх аўтараў гэтага перыяду таксама можна аднесці і Паўла Алексюка, які пісаў карэспандэнцыі ўжо з Пецярбургу. Ён паступіў на юрыдычны факультэт Пецярбургскага універсітэту і стаўся адным з арганізатараў Беларускага літаратурна-навуковага гуртка, якім кіраваў этнограф Аляксандр Разенфельд і ў працы якога прымаў удзел Браніслаў

Эпімах-Шыпіла. Публікацыі П. Алексюка якраз датычылі дзейнасць беларускага гуртка і былі прасякнутыя пафасам Адраджэння³². Паўлюк з Гродна заклікаў беларускую моладзь станавіцца ў шэрагі «нашай тутэйшай інтэлігенцыі, каб побач з навукай працаваць для краю і народу»³³.

Калісьці менавіта Павел Алексюк падрабязна інфармаваў чытачоў «Нашай Нівы» пра штодзённае жыццё Горадні. Годнай замены яму не знайшлося, а, магчыма, рэдакцыя яе і не шукала... Як бы там ні было, але «Наша Ніва» 1911 – 1915 гг. аказалася малаінфарматыўнай адносна штодзённасці жыцця горада над Нёманам.

Больш-менш прадуктыўнай у гэтым плане была восень 1913 г. У гэты час, паводле дадзеных гарадзенскага адраснага стала, у горадзе пражывала 59 340 чалавек, з іх іўдзеяў – 35 213, каталікоў – 13 626, праваслаўных – 9 444, пратэстантаў – 510, магометан – 547³⁴. Нашаніўскі карэспандэнт, які схаваўся пад псеўданімам *Суховалец*, распавёў пра перамены гарадзенскага жыцця, у вялікай ступені абумоўленыя рашэннем цэнтральных уладаў пра ператварэнне горада ў буйны вайсковы цэнтр і пра будаўніцтва ў ім ваеннай крэпасці. Яго павінны былі закончыць увосень 1914 г. Гэтае рашэнне паспрыяла развіццю мясцовай прамысловасці і гандлю. *Суховалец* пісаў пра тое, што ў горадзе паболела жыхароў, што вока радуюць «пекныя магазыны, сьвеціцца электрычэства, недахват толькі трамваёў». Аднак незадавальненне гарадзенцаў выклікала з'яўленне шматлікіх рабочых з Расеі («кацапаў»). Яны працавалі на будаўніцтве крэпасці і жылі ў «Занёманскім фарштаце». Тут запанавала расейская гутарка і пэўныя расейскія звычаі. Так, у нядзелю і на святы вуліцы занёманскай часткі горада былі напоўненыя рабочымі, якія весяліліся, гулялі і прапівалі заробленае за тыдзень. Нормай жыцця сталі частыя сваркі і бойкі каля вінных лавак...³⁵

Рост ваеннага значэння Горадні абярнуўся з'яўленнем планаў па пераносу губернскага цэнтра ў павятовы горад. Хадзілі чуткі, што праз год усе губернскія ўстановы будуць пераведзеныя або ў Беласток, або ў Слонім³⁶. Магчыма, новы статус Горадні паўплываў таксама на частыя кадравыя перамены кіраўніцтва губерні. Паводле інфармацыі «Нашай Нівы» напрыканцы лета ў горад прыехаў новы губернатар Баярскі, які ў «адзін дзень» змяніў усю гарадзенскую паліцыю і ўсіх чыноўнікаў губернскай канцылярыі. Карэспандэнт газеты сцвярджаў, што чыноўнікаў і паліцыю вінавацілі ў занадта добрых адносінах з сялянствам губерні. Ён жа паведаміў, што адзін з звольненых чыноўнікаў пакончыў жыццё самагубствам і ў жанры чорнага гумару дадаў, што гэта «ядыная карысць гэтай губернатарскай рэформы, разумеецца, калі лічыць карысным, што людзі вешаюцца»³⁷. А ў канцы восені газета паведаміла пра прыезд новага гарадзенскага губернатара М. Шыбека³⁸.

Дарэчы, ваенная тэматыка, пачынаючы з восені 1912 г. не зыходзіла са старонак газеты. Амаль у кожным (!) нумары газеты (да лета 1913 г.) прысутнічала рубрыка «Вайна», дзе паведамлялася пра падзеі на Балканах, а таксама пра пазіцыі Расіі і іншых еўрапейскіх дзяржаў адносна гэтай вайны. Пагроза вялікай еўрапейскай вайны нібыта вітала ў паветры. Нумар «Нашай Нівы» ад 17 ліпеня 1914 г. выйшаў з рэдакцыйным артыкулам «Новая вайна», які канчаўся словамі: «Трывога ў Эўропі расьце, – і мо блізка тая часіна, калі аграмадныя арміі ўсіх краёў, збіраныя гадамі, спаткаюцца на поле бітвы»³⁹. Наступны нумар газеты ўжо паведамляў пра пачатак гэтай вайны. Антон Луцкевіч аналізаваў сілы ваюючых паміж сабой групавак і выказваў надзею, што «чым-бы вайна ні скончылася, колькі б людзей не ўзяла яна на ахвяру, народы астануцца, перажывуць яе, залечаць свае раны, і начнецца ізноў кіпучае жыццё, кіпучая праца. Дык кожны з нас, хаця-бы доля прыгатавала яму ліхі канец, павінен ведаць, што і пасля яго будзе жыць яго народ, што парастуць новыя пакаленьні, да каторых належыць будучына»⁴⁰. У гэтым жа нумары друкаваліся Маніфест Мікалая II, указы пра прызначэнне Вярхоўнага галоўнакамандуючага і пра перавод арміі і флота на «ваеннае палажэньне».

«Наша Ніва» ваенных часоў – гэта газета, напоўненая інфармацыяй пра ход ваенных дзеянняў, пра трагедыю беларускай зямлі і яе насельніцтва. Пачынаючы з кастрычніка 1914 г. газета часта выходзіла з белымі плямамі замест матэрыялаў, якія не прапусціла вайсковая цензура.

Інфармацыя пра Горадню пачала з'яўляцца па меры набліжэння да яе фронту. У снежні 1914 г. «Наша Ніва» паведамляла пра асуджэнне ваенным камэндантам генералам Міхаілам Кайгародавым на тры месяцы турмы мясцовых гандляроў алкагольнымі напоямі, якія парушылі «сухі закон»⁴¹, пра ягоны ж загад, што абавязваў габрэяў гандляваць «у звычайным парадку» таксама ў пятніцу і суботу⁴². Адначасна генерал забараніў жыхарам гораду выходзіць на вуліцы пасля 21 гадзіны. Парушальнікам пагражала зняволенне на 3 месяцы або штраф у 3 тыс. руб.⁴³

У студзені 1915 г. газета інфармавала чытачоў пра вяртанне ў Горадню «присутственных мест» губернскай канцылярыі, якія аднаўляюць сваю працу⁴⁴. Яшчэ ў жніўні 1914 г. гарадзенскія ўстановы былі пераведзеныя ў Слонім. Цікава, што гэтае вяртанне адбылося напярэдадні першай спробы нямецкага камандавання захапіць горад. Якраз у лютым 1915 г. на поўнач ад Горадні ў раёне населеных пунктаў Сапоцкін, Рацічы, Селіванаўцы, Каўбаскі, Пласкаўцы ішлі вельмі жорсткія баі.

Адной з ахвяраў гэтых баёў стаў сталы чытач «Нашай Нівы» падпяручнік Юзаф Пашкевіч. Ён загінуў 10 лютага 1915 г. У некралогу («Памяці Юзюка Пашкевіча»), напісаным Антонам Луцкевічам, адзначалася вялікая павага і любоў да яго з боку салдатаў і сцвярджалася, што забыты

«быў шчырым беларусам, ад роднай мовы не адрэкаўся. Заўсёды гава-
рыў ёй, пісьмы пісаў па-беларуску»⁴⁵.

Улетку 1915 г. сітуацыя Горадні рэзка пагоршылася. Рыхтаваўся новы нямецкі наступ. Як паведамляла «Наша Ніва», 15 чэрвеня камендант загадаў рыхтавацца да эвакуацыі. Прычым усім «небагатым сем'ям» давалася права дармовага праезду⁴⁶. Гэта была апошняя навіна з жыцця Горадні, апублікаваная «Нашай Нівай». Пры набліжэнні нямецкіх войскаў да Вільні ў жніўні 1915 г. газета перастала выходзіць...

Вяртаючыся да праблемы вобразу Горадні на старонках «Нашай Нівы», трэба адзначыць, што яшчэ да вайны ўвосень 1913 г. у публікацыях газеты ўпершыню быў ужыты беларускі варыянт назвы горада – **Горадна**. Ён быў выкарыстаны ў тэксе ўжо згаданага *Сухавольца*, а таксама ў інфармацыі рубрыкі «З Беларусі і Літвы» наступнага нумару⁴⁷. Потым гэтая назва знікла. Улетку 1915 г. на старонках газеты з'явіўся іншы беларускі варыянт назвы – **Горадня**. Вацлаў Ластоўскі (крыптонім *Ю. В.*) менавіта гарадзенскім нарысам распачаў серыю артыкулаў «Нашы гарады».

Гэты, першы вядомы нам беларускамоўны агляд гісторыі Горадні з большага быў заснаваны на публікацыях Я. Арлоўскага. Аднак у адрозненні ад вядомага даследчыка гарадзенскай мінуўшчыны, які падзяляў дактрыну заходнерусізму, Вацлаў Ластоўскі трактаваў Горадню, як «спрадвечнае паселішчэ беларускае»⁴⁸. Якраз гэтым сцвярджаннем ён і распачаў гістарычны нарыс. Ягоны галоўнымі сюжэтамі стала хрысціянізацыя Горадні, барацьба з крыжакамі і татарамі, падпарадкаванне Літве, войны з Масквой і шведамі, палітычны росквіт Горадні ў другой палове XVIII ст., рэформы Антонія Тызенгаўза, падзел Рэчы Паспалітай і расейскае панаванне ў горадзе. Характарызуючы Горадню пачатку XX ст., аўтар зазначаў, што пераважная большасць гарадзенскіх палякаў і расейцаў – гэта нашчадкі колішніх беларусаў. І дадаў, што яны «як зазвычай усякія перакіньчыкі, у восем разоў большыя ворагі беларускага адраджэння за самых найпраўдзіўшых палякоў і расейцоў». Тым не менш, паводле В. Ластоўскага, «сам жэ фундамент Горадні і акаліцы яго заселены беларусамі, як і тысячу гадоў таму назад». Цікава, што гарадзенскі нарыс быў першым у серыі артыкулаў, якія рыхтаваў В. Ластоўскі. Наступны матэрыял быў прысвечаны Вільні, але ваенныя падзеі і закрыццё газеты не дазволіла апублікаваць яго цалкам⁴⁹.

Хіба не будзе перабольшваннем сцвярджаць, што напрыканцы разглядаемага перыяду «Наша Ніва» распачала пэўную нацыянальную «прыватызачыю» Горадні. Амаль усе падзеі культурнага жыцця горада, якія асвятляліся на старонках газеты, былі звязаныя толькі з беларускім адраджэннем. Рэдакцыя неаднаразова ўжывала выраз «наш горад», а В. Ластоўскі ўпершыню паспрабаваў з дапамогай гістарычных аргументаў даказаць спрадвечную беларускасць Горадні.

Звяртаюць на сябе ўвагу карэспандэнты «Нашай Нівы». Сярод іх было шмат сяброў Гарадзенскага гуртка беларускай моладзі (К. Кальшка, А. Зянюк, П. Алексюк, Ф. Лабенец?) якія, праўда, абмяжоўваліся пераважна кароткімі інфармацыйнымі нататкамі. Затое такія гарадзенскія аўтары як *Стары вучыцель* або *Верны сын Беларусі дзед Міхась* сваімі публікацыямі правакавалі шырокія дыскусіі, уздымаючы важныя праблемы нацыянальна-культурнага і сацыяльнага жыцця. Нават рэзкая крытыка праяваў сацыяльнай і нацыянальнай пасіўнасці тутэйшых беларусаў не парушала агульнай карціны беларускай Горадні і беларускай Гарадзеншчыны, бо крытыка адбывалася ў межах «нашаніўскай парадыгмы». «Свае» крытыкавалі «сваіх», а «чужыя» папросту выдаляліся з вобраза беларускай Горадні.

Дадатак

Ю. В. [В. Ластоўскі]. Гóрадня

(Наша Ніва. № 19-20 ад 22 мая 1915 г.)

У гэту вайну чытачы часта сустракаюць найменне гэтага беларускага гораду (ці, як даўней казалі беларусы: «места»), праўда, не ў беларускай вымове, а так, як звыклі яго пісаць расейцы і палякі, гэта зн. пад найменнем: «Гродна (о)».

Гóрадня – спрадвечнае паселішчэ беларускае, людзі тут жылі ў часы далёка сягаючыя за памяць гісторыі; перажывалі яны каменны і бронзавы век. Сперша будавалі тут надворныя селішчы, а пасля на прыткім і высокім беразі Нёмана абаснавалі «горадню», г. зн. мейсцо, абведзенае абгародай і, так ці іначы, умацаванае дзеля абароны ад ворагаў. С часам першачарговая «горадня» ператварылася ў абаронны замак, а каля замку пабудавалася «место» з торжышчамі, тарговымі людзьмі і «славэтным» мяшчанствам. С тых часоў многа вады ўцякло з сівога Нёмана ў мора і з маўклівай Гараднічанкі ў Нёман. Плыла вада, і жыццё памалу, але безупынна змянялося... Адно ўступала мейсцо другому.

Калісь на гарбох Горадні маліліся і пакладалі ахвяры Пяруну, богу грознаму, і Калядзе-Грамавіцы, пасылаючай уроду на зямлю, Ярыле, богу вясны, і Стрыбогу – ветрыку; пасля закрасавалі на гэтых жа гарбочках у замку і каля замку сьвятыні хрысціянскія з залочэнымі крыжамі, з завітушкамі на паліваных кахлях, прывожэных з далёкага Цар-Гораду. Духоўнікі з суровымі тварамі ў злататканых шатах на гэтым самым мейсцы апевалі славу Велікага Богу і Сына Яго Ядынароднага, і Маці Яго Прачыстай і славу сьвятых у раі сьветлым... А народу русавалосаму з лагоднымі вачамі апаведалі салодкае слова заветаў Таго, каторага распялі на крыжы за праўду, за словы любові: «Мілуйця бліжніх нашых». Як-жэ

мілаваць ворагаў? Як-жэ мілаваць тых, каторыя прыходзяць, каб забіваць і валадзець намі? Пыталіся свежанаверненыя старцы народу ў духоўнікаў.

І... прыходзіў час, запіраліся вярэі замкавыя, а духоўнікі ў злататканых шатах іменем Распятага благаслаўлялі і пасьвячалі сьвячоной вадой тапары і дзіды, стрэлы і лукі...

А пасья: «...малацілі чэрапы гартаванымі мечамі, на ток жываты кла-лі, веялі душу ад цела».

У летапісах Горадня першы раз упамінаецца году Божага нараджэння 1167; гаворыцца там аб гэтай мясьціне, як аб сялібе ўдзельнаго князя Усевалода Расціслававага сына, які ў свой чарод меў двох вядомых нам сыноў: Барыса і Глеба. Мабыць гэтыя сыны ўсеваладавы пабудавалі адну са старэйшых сьвятынь у Беларусі, як цяпер завуць – Каложскую цэркву, вельмі цікавы помнік старой старасьветчыны.

Слова «каложа» не тутэйшае, прыйшло яно ў Горадню за часоў слаўнаго Беларуска-Літоўскага князя Вітоўта, пасья таго, як ён напаўшы на Пскоў, зваяваў яго і 11 тысяч жыхароў пскоўскіх найболей са слабады «Каложы», перасяліў у Горадню.

Пасья, гаворучь летапісцы аб Горадні ў 1224 г.: гараднічане завяліся з крыжакамі і тыя, напаўшы на Горадню, спалялі і замак і место, а над народам наздзекаваліся. Але кажуць: «адна бяда – не бяда» і гараднічанам ня доўга трэ' было ждаць другой бяды, бо ўдо ў 1241 г. на Горадню напалі татары. Ваевода татарскі Кайдан з вялікай моцай мангольскай агнём і мячом апустошыў зямлю...

Пасья татараў прыйшла Літва і... запанавала над усёй старонкай. Як з вышэй выведзенага судзіць можна, дагэтуль гораднічане былі самі сабе гаспадарамі, а цяпер пачала гаспадарыць Літва.

Літоўскі князь Эрдзівіл на пажарышчы даўнаго замку пабудоваў новы, сабраў жменю людзей і пачаў бараніцца ад крыжакоў і палякаў, кіеўскіх і галіцкіх князёў.

У 1259 – галіцкія князі напалі на гораднічан.

У 1282 – князь польскі Лешак Чорны пустошыў ваколіцы Горадні.

У 1284 – крыжакі пад верхаводзтвам Конрада фон Тырберга зруйнавалі место і замак.

У 1288-1889 – голад вялікі быў у гораднічанскай зямлі, і «маткі дзяцей сваіх елі», сьведчыць летапісец.

У 1391 – вялікі магістар крыжацкі Мальборг дабыў Горадню.

Адным словам, аб гораднічанах можна сказаць за пяўцом аб палку Ігора, што «пад шэломам гадаваліся, канцом дзіды ўскармліваліся» і лілі кроў, баронячы зямлі роднай.

Пасья Літва-гасударство з'єдналося з Польшчай. Кажуць, што тады гараднічане пачалі «лечыць раны». Можэ і лячылі, ды ня доўга. У 1655 г.

на Горадню наступіла вялікая моц маскоўскага князя і заваладзела і мес-там і замкам. Маскоўцаў змянілі Швэды, каторыя гаспадарылі чатыры гады. Швэдоў прагналі за морэ, але не шмат неяк лягчэй, мабыць жыло-ся, бо с тых часоў, мабыць пайшла показка ў народзе, што тады настане доля, калі швэд у трэцьця прыйдзе па дзедаву шапку. Дзе і калі швэдоў дзед згубіў сваю шапку так такі я і не дапытаўся.

А тымчасам еднасць з Польшчай рабіла сваё: нашэ баярство пера-тваралася ў шляхту і... свой чужынцам лічыўся ў сваёй старонцы.

У палавіне XVII ст. Горадня сталася сэймовым горадам. Аўгуст III пабудоваў сэймовы будынак у Горадні. У гэтым гмаху быў сэнатарскі палац, краёвыя рады і каралеўскія канцэлярыі. У 1775 гаду ў Горадню быў пераведзены галоўны суд, так званы Трыбунал і грашавая камісія, ці бач нешта кшталтам міністэрства фінансоў. У гэтым часе падскарбі Вялікага Княз. Літоўскага Тызэнгаўз залажыў у Горадні ткацкія і дру-гія фабрыкі, усяго каля 15, а такжэ ветэрынарную школу, мэдыцын-скую, акушэрскую, хірургічную, а пры школах багатую бібліотэку і ешчэ багацейшы батанічны сад. Тызэнгаўз хацеў адкрыць у Горадні акадэмію навук і было да гэтаго ўсё ўжо прыгатавана, але не збылося дзеля пастаронных прычын.

А тым часам прыйшоў час раздзелу Польшчы і Горадня дасталася Расеі ў 1793 гаду, актам зацверджэным у Горадні на сэйме.

Цяпер Горадня – гэта место губернскае, а пры тым як надпаграніч-нае – умацаванае крэпасцю і мае значэньне ў разыгрываючайся на нашых вачах вайне. Горадня ляжыць на правым берэзі Нёмана і па обо-двых берагох Гораднічанкі. Усяго жыхароў у Горадні 41 896; праз Го-радню праходзіць чыгунку Петроградско-Варшаўская. Жыхары па націі дзеляцца на беларусоў, расейцоў, палякоў і жыдоў. Добрыя 8/10 цяпе-рашніх гарадзенскіх палякоў і расейцоў – гэта апалячэныя і абрасейў-шыяся беларусы, каторыя, як зазвычай усякія перакінчыкі, у восем разоў большыя ворагі беларускага адраджэньня за самых найпраўдзіўшых палякоў і расейцоў. На блізка палавіну жыхароў Горадні складаюцца жыды, каторыя ад сьвята дома і дзеля фанабэрыі ў людзях гавораць па-расейску і прыдаюць Горадні расейскі колер. Сам жэ фундамэнт Горадні і акаліцы яго заселены беларусамі, як і тысячу гадоў таму назад.

Ю. В.

¹ Наша Ніва. № 13 ад 25 марца 1910 г. Аўтарам карэспандэнцыі быў «Паўлюк» (Павел Аляксюк).

² Сівіцкая Л. Горадзенскі гурток беларускай моладзі (1909-1914) // Горад сьвятога Губерта. Выпуск першы / пад рэд. А. Ф. Смаленчука. Сейны, 2000. С. 91.

- ³ Цытаты падаюцца заваннем моўных і граматычных асаблівасцяў тэкстаў «Нашай Нівы».
- ⁴ Сівіцкая Л. Горадзенскі гурток беларускай моладзі... С. 91.
- ⁵ Сівіцкая Л. Горадзенскі гурток беларускай моладзі... С. 91-92.
- ⁶ Наша Ніва. № 18-19 ад 12 травня (мая) 1911 г.
- ⁷ Верагодна, што ён працягваў адукацыю на юрыдычным факультэце Пецярбургскага універсітэту. Прынамсі прозвішча *Бычкоўскі* фігуруе сярод заснавальнікаў Беларускага навукова-літаратурнага гуртка студэнтаў гэтага універсітэту (Святаягор Я. Беларускі студэнцкі кружок // Наша Ніва. № 31 ад 2 жніўня 1913 г.)
- ⁸ Сівіцкая Л. Горадзенскі гурток беларускай моладзі... С. 94.
- ⁹ Наша Ніва. № 3 ад 18 студня 1913 г.
- ¹⁰ Тамсама. № 18-19 ад 12 травня (мая) 1911 г. Аўтар публікацыі (крыптонім X) пісаў, што «грамадзянства добра яе помніць і помніцьімець, бо хаця яна і адыйшла ад нас целама, але дух яе жыве і жыцьіме».
- ¹¹ Тамсама. № 48 ад 28 лістапада 1913 г.
- ¹² Тамсама. № 50 ад сьнежня 1913 г.
- ¹³ Тамсама. № 32 ад 9 (22) жніўня (аўгуста) 1912 г.
- ¹⁴ Тамсама. № 27 ад 7 ліпня 1911 г.
- ¹⁵ Наша Ніва. № 34 ад 25 (7) аўгуста 1911 г.
- ¹⁶ Тамсама. № 35 ад 1 (14) сьнежня 1911 г.
- ¹⁷ Тамсама. № 21 ад 24 (6) мая 1912 г.
- ¹⁸ Тамсама. № 22 ад 31 (13) мая 1912 г.
- ¹⁹ Тамсама. № 27 ад 5 (18) ліпня (юля) 1912 г.
- ²⁰ Тамсама. № 15 ад 12 красавіка 1913 г.; № 23 ад 7 чэрвеня 1913 г.; № 37 ад 12 верэсьня 1913 г.; № 51-52 ад 21 сьнежня 1913 г.
- ²¹ Тамсама. № 37 ад 12 верэсьня 1913 г.
- ²² Тамсама. № 34 ад 23 (5) жніўня 1912 г.
- ²³ Тамсама. № 14 ад 5 красавіка 1913 г.
- ²⁴ Тамсама. № 16-17 ад 26 красавіка 1913 г.
- ²⁵ Тамсама. № 21 да 23 мая 1913 г.
- ²⁶ Тамсама. № 39 ад 26 верэсьня 1913 г.
- ²⁷ Тамсама. № 39 ад 27 (10) верэсьня (сьнежня) 1912 г.
- ²⁸ Тамсама.
- ²⁹ Тамсама. № 37 ад 13 (26) верэсьня (сьнежня) 1912 г.
- ³⁰ Тамсама. № 39 ад 27 (10) верэсьня (сьнежня) 1912 г.
- ³¹ Гісторык Мікалай Забаўскі пяцёх гарадзенскіх дэпутатаў (з шасці) характарызаваў, як «расейскіх нацыяналістаў» (Забаўскі М. М. Расійская Дзяржаўная Дума ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі (1906-1917). Мінск, 1999. С. 185).
- ³² Наша Ніва. № 32 ад 9 (22) жніўня (аўгуста) 1912; № 1 ад 4 студня 1914 г.
- ³³ Тамсама. № 32 ад 9 (22) жніўня (аўгуста) 1912 г.
- ³⁴ Тамсама. № 46 ад 14 лістапада 1913 г.

- ³⁵ Тамсама. № 38 ад 19 верэсьня 1913 г.
- ³⁶ Тамсама. № 42 ад 17 кастрычніка 1913 г.
- ³⁷ Тамсама. № 32 ад 1913 г.
- ³⁸ Тамсама. № 48 ад 28 лістапада 1913 г.
- ³⁹ Тамсама. № 28 ад 17 ліпня 1914 г.
- ⁴⁰ Тамсама. № 29 ад 25 ліпня 1914 г.
- ⁴¹ Тамсама. № 50 ад 18 сьнежня 1914 г.
- ⁴² Тамсама. № 7 ад 21 лютага 1915 г.
- ⁴³ Тамсама.
- ⁴⁴ Тамсама. № 4 ад 31 студня 1914 г.
- ⁴⁵ Тамсама. № 7 ад 21 лютага 1915 г.
- ⁴⁶ Тамсама. № 25 ад 5 чэрвеня 1915 г.
- ⁴⁷ Тамсама. № 38 ад 19 верэсьня 1913 г.; № 39 ад 26 верэсьня 1913
- ⁴⁸ Тамсама. № 19-20 ад 22 мая 1915 г.
- ⁴⁹ Тамсама. № 24 ад 19 чэрвеня 1915 г.; № 27 ад 9 ліпня 1915 г.; № 31 ад 7 жніўня 1915 г.

Андрэй Чарнякевіч,
канд. гіст. навук (Гродна)

«Прытулішча выгнанцаў»: штодзённае жыццё беларускага дзеяча ў Гародні 1909 - 1939 гг.

Беларуская Гародня – гэта не Залюстроўе і не фантастычны свет. Беларускасць тут заўсёды была з’яваю натуральнай, але рознай па сваіх знешніх праявах у кожную эпоху. Калі, напрыклад, у Новы час беларускасць ледзь бачная на старонках гродскіх кніг у выглядзе лексічных запазычанняў¹, дык ужо праз стагоддзе прыёр гарадзенскіх кармелітаў, ксёндз Уладзіслаў Казакевіч, напрост запісаў сваё паходжанне як «шляхціц» і «беларус»². А чаго вартыя прароцкія ў кожным сэнсе словы М. Канапніцкай, якая ў адным са сваіх лістоў сцвярджала: «Гародня... Тое, што там народзіцца калісьці паміж народамі – ня будзе Польшчай ці Літвой, але Беларуссю...»³

Новае ХХ стагоддзе ўнесла зусім іншы грамадска-палітычны сэнс у паняцце «беларус», раскідаўшы паміж гарадзенскіх камяніц прыкметы няпростага сталення нацыі. З таго самога моманту, калі «быць беларусам» пачало вызначаць свядомы грамадскі выбар, само слова «беларус» (тым больш – ва ўмовах аўтарытарнай дзяржавы) амаль непазбежна набывае палітычным сэнс.

«...Горадня, – пісаў пазней мясцовы беларускі дзеяч, што схавайся пад псеўданімам Ул. Крынскі, – ўважаецца за адзін з найстарэйшых цэнтраў беларускага адраджэнскага руху. І зусім слушна. Яшчэ падчас паўстання 1863 году Горадня была сядзібай Кастуся Каліноўскага, які да пакліканьня яго на становішча дыктатара Беларусі і Літвы быў гарадзенскім ваяводай. ...Пашыраныя тут у вялікіх колькасцях экзэмпляры «Мужыцкай Праўды» і іншых выданняў у беларускай мове, узмацоўвалі ў шырокіх масах беларускага сялянства й дробнай шляхты свядомасць нацыянальнай адасобленасці.

Гэта спрычынілася да таго, што распачаты Каліноўскім рух ... не загінуў, а паўстанчыя традыцыі і ідэя беларускага сэпаратызму перахоўвалася тут яшчэ доўгія гады, аж пакуль не дакацілася сюды новая ажыўляючая хваля нацыянальна-асведамляючай дзейнасці Францішака Багушэвіча і Браніслава Эпімаха-Шыпілы. ...Усё гэта служыла спрыяючымі ўмовамі да хуткага развіцця нацыянальна-адраджэнскага руху...»⁴

Насамрэч у Гародню беларускае адраджэнне прыходзіла хвалямі, адшукваючы з кожным разам усё большую колькасць прыхільнікаў з тым, каб пазней зноў знікнуць, часам амаль не пакідаючы слядоў. У выніку, грамадская актыўнасць на беларускай глебе мела адносна кароткачасовы характар і прыходзілася, галоўным чынам, на некалькі «пікаў» працягласцю ад некалькіх месяцаў да аднаго-двух гадоў у залежнасці ад абставінаў.

Для Гародні гэтыя перыяды былі звязаны з існаваннем розных па сваіх функцыях і характары арганізацый:

– 1909-1913 гады – час існавання першай напоўлегальнай нацыянальнай арганізацыі Гуртка беларускай моладзі, праз які прайшло агулам да сарака чалавек;

– 1918 – 1921 гады – перыяд, які (дастаткова ўмоўна) магчыма звязаць з дзейнасцю Гарадзенскага Беларускага нацыянальнага камітэта. Прыкладна тады ж у горадзе існавалі беларускія арганізацыі, некаторыя з якіх мелі дзяржаўнаўтваральны характар: «Сувязь культурна-нацыянальнага адраджэння Беларусі», урад БНР, Міністэрства беларускіх спраў пры літоўскамурадзе, 1 Гарадзенскі беларускі полк, Беларуская вайсковая камісія ды іншыя. На гэтым этапе лічба асобаў, актыўна звязаных з беларускім рухам у параўнанні з папярэднім перыядам павялічваецца ў разы.

На 1922 – 1931 гады выпадае фармаванне беларускага парламенцкага прадстаўніцтва ды антыпольскага падполля, спробы стварэння «праўрадавых» арганізацый, эпоха Грамады ды ТБШ. Гэта час, калі інтэграцыя гарадзенскіх беларусаў у палітычную структуру польскай дзяржавы прычынілася да надзвычайнага (у маштабах нават усёй беларускай гісторыі) «выбуху» грамадскай актыўнасці на нацыянальнай глебе⁵.

Апошняя фаза – пасля 1931 года – адзначаецца канчатковым знішчэннем мясцовай адміністрацыі ўсялякіх нацыянальных прадстаўніцтваў як у палітычнай, так і ў культурнай і гаспадарчай сферах, што прывяло да амнезіі беларускага публічнага жыцця ў горадзе ды наваколлі. На дзесяць гадоў беларускі рух знікае нават як праява грамадскай думкі⁶.

У выніку за перыяд з 1909 па 1939 гады праз беларускі рух толькі ў самой Гародні прайшло, па нашых падліках, больш за 500 чалавек. За гэтыя ж трыццаць гадоў агульная колькасць беларускіх арганізацый і ўстановаў, існаваўшых ў розныя часы ў горадзе, сягнула за шэсцьдзсят. Разам з тым, уласна «ядро» беларускага руху ў Гародні, хаця і змянялася па сваім складзе, увесь час трымалася ў межах 10-30 чалавек⁷.

Неверагодна складана вызначыць, якім быў «тыповы» для Гародні беларускі дзеяч! Гэтак, напрыклад, калі першапачаткова гарадзенскі «свядомы» беларус – гэта навучэнец старэйшых класаў гімназіі, дык пазней беларускі рух больш сталее, каб на пачатку 1930-х гг. у чарговы раз памаладзець разам са «зменай вех» – надыходам новага пакалення беларусаў.

Вядома, што з большага беларускія ўстановы мелі амаль выключна мужчынскі склад, аднак, нават тады жаночая прысутнасць адчувальна ўплывала на агульны кірунак іх развіцця. Напрыклад, першую ў Гародні вядомую агітацыйную брашуру на беларускай мове склала ў 1904 годзе Яніна Міхноўская⁸. Цяжка ўявіць сабе паўстанне першай беларускай арганізацыі ў горадзе (Гуртка беларускай моладзі) без удзела сяцёр Сялянак, пры тым, што старэйшая з іх – Ганна – з’яўлялася «правай рукою» заснавальніка гуртка кс. Францішка Грынкевіча⁹. Гэткія знакавыя постаці, як Тэкля Станішэўская, Паўліна Мядзёлка, Вера Маслоўская, Надзея Ламашэвіч аб’яднаў пакутлівы лёс быць першымі¹⁰.

Як кожная сістэма, гарадзенскі беларускі асяродак меў свае «функцыі ўваходу і выхаду».

Пра метамарфозы, якія звычайна адбываліся з вясковаю моладдзю, калі тая перабіралася настала у горад, пісала на сваіх старонках яшчэ «Наша Ніва»:

«...Зразу пападаючы між чужых, вясковы хлопец чы дзяўчына спярша чураюцца іх, але пазней, чуючы насмешкі над роднай мовай і ўсім тым, што ў хаце бацькі вучылі любіць і шанаваць, памалу самі навучаюцца сьмеяцца і пагарджаць гэтым, саромяюцца матчынай гутаркі, пераймаюць чужую і разрываюць тую жывую звязь, якая злучае чалавека з мейсцам, дзе радзіўся, і з людзьмі, с каторымі праводзіў першыя гады жыцця...»¹¹

Магчыма, менавіта таму на першых парах нараджэнне нацыянальнай свядомасці насіла характар індывідуальны і датычыла не карэнных жыхароў горада, а амаль выключна выхадцаў з вясковага асяроддзя.

«Аднаго разу, як быў я ў Гародні, – пісаў аб сваім дзяцінстве ў аўтабіяграфіі Д. Аніська, – праходзячы па Саборнай вуліцы, спасцярог у вакне польскай кнігарні «Беларускую дудку». Зразумела, што адразу яе купіў. І гэта была першая кніжка – беларуская! Прамова да гэтай кніжкі вельмі мяне парушыла і ўмацавала ў перакананні, што я беларус»¹².

Тагачасны беларускі прэм’ер-міністр Антон Луцкевіч здолеў ацаніць іх працу, напісаўшы ў сваім дзённіку: «Малая іх жменька, але [яны] смела выступілі ад імя беларусаў...»¹³

Сітуацыя прыныцова змянілася, калі дзякуючы палітычнай кан’юнктуры пад «беларускай» шыльдай пачаў дзейнічаць шэраг арганізацый і ўстаноў, якія часам мелі вельмі прагматычнае разуменне ўласнай «беларускасці». Гэтак у лістападзе 1918 г. «Гарадзенская руская ўправа» стала называцца «Беларускай управай». Адпаведна яе сябры з ліку старой расійскай эліты, аўтаматычна трапілі ў лік «беларускіх дзеячаў»¹⁴.

Падобнай палітычнай мімікрыі спрыялі агульная слабасць беларускага руху, празрыстая форма рэкрутацыі новых дзеячаў і адсутнасць нацыя-

нальнай традыцыі ў разуменні самой беларускасці. Дарэчы, тады ж у канцы 1918 г. А. Смоліч і брат з сястрой Аляксюкі спрабавалі арганізаваць у горадзе першы беларускі мітынг, але вялікага водгуку сярод мясцовага насельніцтва ён не знайшоў¹⁵. У выніку гарадзенскім беларусам прыходзілася адначасова будзіць нацыянальную свядомасць у шырокіх масах і адстойваць нацыянальны змест самога тэрміну «Беларусь».

«Прачніцеся, браты сяляне! – заклікала набраная кірыліцай і лацінкай адозва Беларускага нацыянальнага камітэта. – ...Гляньце навокал! Усе народы ўзяліся за свае справы. Нельга чакаць і нам...»¹⁶

Вызначальную ролю ў развіцці нацыянальнага руху ў горадзе адыграў той факт, што падчас польска-савецкай вайны 1919 – 1920 гг. тут кожны раз, калі на Беларусі мянялася ўлада, канцэнтраваліся значныя нацыянальныя сілы. Гародня *post factum*, атрымала ганаровае званне «другой сталіцы БНР». Сярод першарадных асобаў, што апынуліся ў канцы 1918 – на пачатку 1919 г. у горадзе, варта ўзгадаць А. Луцкевіча, Я. Варонку, А. Смоліча, Л. Зайца, В. Захарку, А. Цвікевіча, К. Цярэшчанку, П. Крэчэўскага, К. Езавітава, Р. Скірмунта, П. Алексюка, Т. Грыба, П. Мядзёлку ды інш. К. Цярэшчанка пазней шчыра прызнаваўся: «...З сумнымі думкамі я прыехаў у Гародню...»¹⁷

«Дзень цяжкі, сумны. – Чытаем у дзённіку А. Луцкевіча ў запісу за 5 студзеня 1919 г. – Здаецца, у жыцці не меў горшага. А гэта толькі прадвеснік эмігранцкага жыцця. Усё, чым чалавек жыве, засталася недзе далёка, далёка. А ў будучыню веры няма, няма сіл верыць у што-колечы. Часы барацьбы за ідэалы мінуліся...»¹⁸

Лепш за ўсё атмасферу «апошняга прытулку», якім стаў горад для большасці беларускіх дзеячаў, перадае верш Макара Краўцова «Паварот да Гародня», які заканчваўся наступнымі радкамі:

*Вітай-жа Гарадзень, дзяціну
Тваіх муроў, тваеі ральлі.
Хоць ты прытулішчам будзь сыну -
Выгнанцу роднае зямлі!¹⁹*

Пазней Гародня выконвала ролю «прытулішча выгнанцаў» яшчэ прынамсі двойчы. Спачатку ў ліпені 1920 г. падчас савецкага наступлення, калі кола мясцовых беларусаў папоўнілі ўцекачы з Менску – сям'я Смолічаў, С. Рак-Міхайлоўскі, Р. Зямкевіч, бацька ды сын Адамовічы. Другі раз падобнае адбылося ўвосень таго ж года, калі фронт рухаўся ўжо ў адваротным накірунку – на ўсход. Тады ў Гародні спыняецца цэлы шэраг беларускіх дзеячаў: В. Іваноўскі, Б. Тарашкевіч, К. Цярэшчанка, А. Борык, Т. Данілюк ды інш.²⁰

Працэс «выхаду», г. зн. адыходу ад удзелу ў мясцовым нацыянальным руху праяўляўся ў некалькіх варыянтах. У першую чаргу, гэта выезд з го-

рада на вучобу, у пошуку працы ці па палітычных прычынах. Так, значная частка сяброў Гуртка беларускай моладзі пасля заканчэння гімназіі апынулася ў Пецярбурзе, Маскве, Варшаве, і ў Гародню яны ўжо не вярнуліся. У 1919 – 1920 гг. праўленне Гарадзенскай Беларускай губернскай управы, ратуючыся ад арыштаў, амаль у поўным складзе апынулася ў Літве. Праз тую ж Літву ў савецкую Беларусь на працягу 1920-х гг. перабраліся ўдзельнікі антыпольскага падполля. Іншымі накірункамі былі Варшава, Вільня, Беласток, Брэст і нават Баранавічы, куды ў канцы 1925 г. з Гародні перабраўся дзеяч паланафільскага накірунку Я. Міткевіч.

Часяком адыход ад актыўнай грамадскай працы на карысць нацыянальнай ідэі быў выкліканы пераасэнсаваннем ўласных поглядаў. А. Луцкевіч у сваім Дзённіку (студзень 1919 г.) у якасці прыкладу такой трансфармацыі згадаў пачынальніка беларускага руху ў горадзе ксяндза Ф. Грынкевіча, які у час нямецкай акупацыі нібыта ўвесь свой арганізацыйны талент прысвяціў развіццю польскай адукацыі²¹. «Ксёндз Грынкевіч, – пісаў ён, – сапраўдным палякам стаўся і ўсю злосць сваю да беларусаў тлумачыць тым, што яны сацыялісты»²². Варта дадаць, што гэтая ацэнка не выглядае бясспрэчнай, бо, як будзе адзначана ніжэй, польская паліцыя нават у 30-я гг. падазравала ксяндза ў беларускай дзейнасці.

Больш характэрным падаецца прыклад Антона Борыка, сябра клубу «Беларуская хатка» і кандыдата на выбарах у гарадзенскую Гарадскую раду ад «Беларускага сацыялістычнага блока». Калі высветлілася, што А. Борык меў беларускі і расейскі пашпарты, палітык заявіў, што не лічыць сябе ні беларускім, ні расейскім грамадзянінам...²³

Часамі адмова ад беларускасці насіла публічны характар, як у выпадку Баляслава Квяцінскага. У Гародні ён з'явіўся ў лютым 1919 г. у якасці кіраўніка мясцовай беларускай асветы²⁴. Між іншым падчас урачыстасці 25 сакавіка ў беларускім клубе Б. Квяцінскі выступіў з патрыятычнай прамай, у якой заявіў: «Сягоння вітаем дзень адраджэння нашай дарагой, змучанай доўгай няволяй Бацькаўшчыны. ...Мы не маем зброі, ды што зброя без духа, без нацыянальнай свядомасці – гэта цела без душы...»²⁵

Аднак, ужо летам таго ж года Б. Квяцінскі быў завербаваны польскімі ўладамі. У канцы ліпеня 1919 г. у мясцовай польскай газеце «Ешо» ён апублікаваў заяву аб сваім выхадзе з падначаленых яму беларускіх устаноў, што, па сутнасці, азначала адмову ад дэклараванай яшчэ нядаўна беларускасці²⁶.

Адмова ад актыўнага ўдзелу ў грамадскім жыцці амаль заўсёды мела вельмі праявічнае абгрунтаванне. Праўда, ёсць у гарадзенскіх беларусаў і свой мартыралог тых, што паклалі жыццё на алтар Бацькаўшчыны, служачы ідэі нацыянальнага адраджэння. Сярод іх першыя беларускія настаўнікі ў Гародні Тэклія Станішэўская і Аляксандр Грыкоўскі, загадчыца Бе-

ларускага прытулку і сястра беларускай паэткі Станіслава Буйло, кіраўнік гарадзенскага павятовага сакратарыяту БСРГ Мікалай Якімовіч, старшыня гарадзенскай акруговай управы ТБШ Пётр Сяўрук, сябра гарадзенскай беларускай павятовай рады Аляксандр Сініла ды інш.

Агульна кажучы, «функцыя выхаду» ў сістэме беларускага руху была больш разнастайнай і працавала значна эфектыўней, чым функцыя рэкрутацыі новых сяброў...

Першая спроба ўладкавацца ў горадзе для беларускіх арганізацый была звязана яшчэ з перыядам заканчэння нямецкай акупацыі. «Другая сталіца БНР» пачыналася з беларускага дзіцячага прытулку па вуліцы Маставой, 9 у былым Барысаглебскім манастыры. З 1916 па 1930 гг. у ім знаходзіліся беларускія школа і канцылярыя «Беларускай вучыцельскай рады», сакратарыят «Беларускага пасольскага клубу» і «Беларуская школьна-прытулкавая рада», «Беларускі камітэт помачы пацярпелым ад вайны» і рэдакцыя газеты «Селянская гутарка», беларуская кнігарня і гарадзенскае аддзяленне Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры. Кожны раз, калі беларускі рух перажываў моманты масавага пад'ёму, ён намагаўся выйсці за межы манастырскіх муроў, каб пасля, пры чарговым «спадзе», вяртацца сюды ізноў...

Другім пасля манастыра абшарам беларускага грамадскага жыцця ў Гародні былі мясцовыя гатэлі, якія функцыянальна лепш за ўсё падыходзілі для працы рознага кшталту ўстановаў і арганізацый, чый жыццёвы цыкл і палітычны статус насілі выразны характар часовага існавання²⁷.

Даволі няпроста было адшукаць у горадзе і ўсе тыя адрасы, па якіх у розныя часы знаходзілася беларуская школа. У першую чаргу, гэта ўсё той жа Барысаглебскі манастыр. На месцы сучаснага драматычнага тэатру з 1916 г. дзейнічалі беларуская пачатковая, а пазней, прыкладна да 1921 г., – беларуская прытулкавая школы. Менш за палову году праіснавала беларуская школа ў будынку былога Пушкінскага вучылішча (сучасны педагагічны каледж па вуліцы Леніна, 4). Увосень 1919 г. беларуская школа была вымушана перабрацца ў будынак на вуліцы Палявая (зараз вул. Карбышава, 10)²⁸, а адтуль – у былую Марыінскую гімназію (старое крыло Дзяржуніверсітэту па вуліцы Ажэшка, 22).

У сярэдзіне кастрычніка 1920 г. дэлегацыю Гарадзенскага БНК прыняў стараста А. Розен, які паабяцаў перадаць памяшканне для Беларускага прытулку і гімназіі, што часова размясціліся па вул. Сафійскай (зараз вул. Леніна). «З-за адсутнасці будынку няма магчымасці распачаць заняткі ў сярэдняй беларускай школе. – Гаварылася ў звароце Гарадзенскага БНК да прэзідэнта Гародні Э. Лістоўскага. – ...Справядліва было б, каб хоць адзін магістрацкі гмах быў адведзены пад беларускую асвету». Магістрат падтрымаў просьбу беларусаў, але выконваючы абавязкі школьнага

інспектара Х. Лукушэўскі ўсё роўна адмовіў у дапамозе, спаслаўшыся, што ўсе будынкі ў горадзе заняты войскам.

Паводле мемуарыяла старшыні Гарадзенскага БНК да міністра беларускіх спраў Літвы восенню 1921 г., «пачатковая школа ў Гародні была выкінутая з памяшкання і павінна была на тры змены вучыць дзяцей у адным пакоі». Аднак, ужо ў наступным годзе беларуская школа атрымала сталае памяшканне па вул. Сапёрнай, 6 (зараз гмах школы № 10 па вул. Дзяржынскага, 8) за 180 тыс. марак чыншу ў год. Апошні прытулак (да сваёй рэарганізацыі ў 1927 г.) беларуская школа знайшла па вул. Паўночнай (зараз вул. Валковіча, 1) у адным будынку з польскай школай імя каралевы Ядвігі²⁹.

Сярод іншых найбольш значных адрасоў беларускага руху ў Гародні можна адзначыць Дамініканскую, 23 (дарэчы, таксама гатэль)³⁰, будынак па вул. Палявой, 8³¹ ды сядзібу праваслаўнага епіскапа Уладзіміра (г. зв. «епархіяльны падворак»)³².

Не менш востра, чым перад беларускімі ўстановамі, стаяла «кватэрнае пытанне» і перад гарадзенскімі беларусамі. У большасці выпадкаў яны жылі ў келлях былога Барысаглебскага манастыра, праз якія прайшлі А. Грыкоўскі, Л. Дзекуць-Малей, А. Кухарчук, А. Шах, С. Кішко, С. Буйло, Д. Лічыцкі, М. Амелянчык, А. Буднік, Л. Лукашык ды іншыя мясцовыя нацыянальныя дзеячы. Фармальнай падставай для гэтага з’яўляўся той факт, што большасць з іх працавалі настаўнікамі пры беларускай школе ці прытулку, якія месціліся тут жа.

Тым не менш, адміністрацыйныя ўлады імкнуліся звесці гэтую тэндэнцыю да мінімуму. Нічога дзіўнага, што значная колькасць беларускіх дзеячаў, галоўным чынам тых, хто апынуўся у горадзе часова, жыла таксама па гатэлях. Так, у «Метраполі» ў снежні 1918 г. у адным нумары спыніліся Васіль Захарка і Антон Луцкевіч. Пазней, напрыканцы студзеня 1919 г. беларускі прэм’ер перабраўся ў гатэль «Еўропа», у якім напярэдадні пасяліліся К. Цярэшчанка і К. Цвірка-Гадыцкі. Праз дзесяць гадоў, у 1929 г. у гэтым жа гатэлі падчас свайго прыезду ў Гародню жыў пасол І. Дварчанін. У сакавіку 1919 г. у гатэлі «Раяль» жылі А. Цвікевіч і А. Галавінскі, а ў лістападзе 1919 г. – А. Бахановіч. У гатэлі «Гандлёвы» ў 1926 г. спыняўся пасол В. Рагуля, а ў гатэлі «Славянскі» ў 1920-х гг. некаторы час жылі сакратар гарадзенскай акруговай управы ТБШ Д. Кулакоўскі ды кіраўнік Арганізацыі беларускіх беспартыйных актывістаў паланафіл Я. Міткевіч са сваёй жонкай³³.

Калі ж беларускі дзеяч валодаў нейкай нерухомай маёмасцю ў горадзе, дык часцей за ўсё гэта быў дом, набыты ці пабудаваны да Першай сусветнай вайны, як у выпадку доктара К. Бялецкага, што пабудаваў камяніцу па вул. Кірхавая, 11 на Новым Свеце (зараз вул. Акадэмічная, 13) яшчэ перад

вайной, або А. Фохта, які валодаў нерухомасцю па вул. Пілсудскага, 8 (дом не захаваўся)³⁴.

Яскравым выключэннем на агульным фоне беспрытульных беларусаў выглядала постаць С. Якавюка, які па розных крыніцах меў у Гародні ў 1923 г. ажно некалькі дамоў, набытых быццам бы за грошы, перададзеныя літоўскім урадам на антыпольскую партызанку...³⁵ Трэба таксама адзначыць, што большасць з беларускіх дзеячаў у перыяд II Рэчы Паспалітай жыла на перыферыі горада – на Фарштаце ці ў раёне вуліц Паўночнай, Артылерыйскай, Сапёрнай, на Новай Пасядлосці ды Грандзіцкай.

Яшчэ адным «беларускім» адрасам у Гародні з'яўляецца... будынак турмы. За прыналежнасць уласна да беларускага руху за царскім часам у гарадзенскую турму, здаецца, ніхто патрапіць не паспеў, але калі гаворка ідзе аб міжваеннай Польшчы. Аднак, па іроніі лёсу К. Цвірка-Гадыцкі, першы беларус, які апынуўся ў вязніцы за палітычныя погляды, быў зняволены па загаду... урада БНР. 7 красавіка 1919 г. В. Захарка звярнуўся з лістом да нямецкага крэйзгаўптмана Гародні, у якім тлумачыў, што «беларускі грамадзянін Цвірка-Гадыцкі, ездзіўшы ў складзе самазванай дэлегацыі прасіць польскі ўрад аб далучэнні Беларусі да Польшчы... арыштаваны па абвінавачванню ў дзяржаўнай здрадзе»³⁶.

Першая хваля польскіх арыштаў сярод мясцовых дзеячаў мела месца яшчэ ў сярэдзіне чэрвеня 1919 г., калі, паводле Я. Антонава, было арыштавана каля 80 чалавек. Сярод арыштаваных у асноўным апынуліся былыя расейскія чыноўнікі, дзеячы Гарадзенскай управы, звязаныя з літоўскім урадам: прагаерэй І. Карчынскі, доктар К. Бялецкі, а таксама У. Боеў, А. Бахановіч ды іншыя³⁷.

Хутка ў Гародні адбыліся новыя арышты. Гэтым разам рэпрэсіі былі накіраваныя супраць беларускіх эсэраў. Былі арыштаваны П. Мядзёлка, К. Салашык, А. Фохт, Я. Натусевіч. Адначасова ў Вільні быў зняволены рэдактар газеты «Родны край» Т. Грыб, якога пазней перавялі ў гарадзенскую турму.

У сваіх успамінах Паўліна Мядзёлка гэтак апісвае ўмовы, якія панавалі па той бок турэмных муроў:

«Адзіночная камера цёмная, вузкая, як магіла. Брудныя, мабыць не беленыя сцены пакрыты заплеснелымі плямамі. Глыбока ў сцяне, вышэй росту чалавека, маленькае аконца з жалезнымі кратамі слаба прапускае дзённае святло. На вузенькім жалезным ложку сяннік з пняровай мяшкавіны, зашмальцаваны ад бруду, і танюсенькі, так што жалезныя рэбры з-пад яго выразна вырысоўваюцца; з такой жа мяшкавіны брудная і плоская саламяная падушка. Ні поцілкі, ні навалачкі. Страшна на такім брудзе нават прысеці, не тое, каб твар прытуліць да такой падушкі. Добра хоць тое, што начальнік турмы загадаў выдаць з шафы, здаецца, чыстую шарсцяную коўдру.

Хоць калючая, але ёю можна прыкрыць гэты бруд, на адной палове легчы, другою ахінуць плечы. Ні міскі, каб памыцца, ні ручніка – выцерціся...»³⁸

Падобны успамін пакінуў і дырэктар адной з беларускіх школаў Гародні Янка Антонаў:

«18 ліпеня 1919 года ў вучылішчы ў сваёй кватэры я быў арыштаваны ... Дапросу не рабілі, абвінавачваньня не прад'яўлялі. Пасадзілі ў адзіночку, а праз дзень перавялі ў агульную «дваранскую» № 8 (трэці паверх флігеля). Кармілі дрэнна: зрана паў фунта хлеба, а на абед і ў вечары слабыя бяз тлушчаў вадзяністыя супы, ці поліўка са шчоці і вады. Памешканьне бруднае, васьывае. Крэпка галадаюць усе, у каго не было грошай. Усіх трымалі пад замком без права хадзіць нават у калідор. У дзень выганялі на прагулку: ганялі па дзеравянаму колу ў панадворку гадзіну і заганялі назад у камеру. Усе камеры турмы былі перапоўнены...»³⁹

Беларускія партызаны, арыштаваныя яшчэ на пачатку 1920-х гг., займалі ў гарадзенскай турме дзве камеры – № 2 і 3. Вось як апісвае сустрэчу з адным з іх у сваім дзёніку Зоф'я Налкоўская:

«Малады зняволены ўжо два гады знаходзіцца пад следствам, кожны раз ён аднолькава смутны, горкі, абьякавы. Мае амаль дзіцячы твар і часта краваточы. Гэта беларус, адзін з большасці па гэтай справе – чалавек чысты, проста кахаючы свой край, а можа – толькі падазраваны ў гэтым...»⁴⁰

Напэўна самым вядомым беларускім вязнем гарадзенскай турмы быў Браніслаў Тарашкевіч. Сваё зняволенне ў 1931 – 1933 гг. адбываў пераважна ў гарадзенскай турме. Вясной 1933 г. быў пераведзены ў Плоцк. У турме, паводле А. Бергман, знаходзіўся ў адной з найбольш вільготных адзіночных камер (№ 45). Турэмная адміністрацыя разам з акруговым пракурорам рабіла ўсё, каб ізаляваць яго ад асноўнай масы зняволеных. Яго ўтрымлівалі на правах асабліва небяспечнага злачынцы і нават на шпацыр выводзілі асобна ад іншых, што, прынамсі, не перашкодзіла яму тройчы ўдзельнічаць у агульнай галадоўцы вязняў. Больш таго, вядомы факт, што менавіта ў Гародні падчас зняволення Браніслаў Тарашкевіч пераклаў на беларускую мову паэму А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш»⁴¹.

Трэба адзначыць, што на побытавым узроўні «беларускасць» не з'яўлялася чымсьці моцна адрозным ад побыту большасці гараджанаў. Унутраную прастору «беларускай кватэры» часоў Гуртка ўзгадвае ў сваіх успамінах Зоська Верас: «Цяжка было праіснаваць на невялікую пенсію па бацьку, таму мама атрымала дазвол у школьных уладаў арганізаваць у нас «вучнёўскую кватэру». Трэба было шукаць адпаведнае памяшканне. Знайшлі ў знаёмай бабулі Будрыкавай па Гараднічанскай вуліцы, нумар 14.

Пяць пакояў, кухня, перадпакой, балкон. Праўда, у мансардзе. На падворку стаялі дрэвы, расла трава. Балкон выходзіў на падворака...»⁴²

Амаль тое ж можна сказаць і аб гастронамічных звычаях. З іншага боку, сама ежа нечакана магла стаць фактарам нацыянальнай самаідэнтыфікацыі. Так, напрыклад, у клуб «Наша хатка» на пачатку 1919 г. прыходзілі і там сталаваліся беларускія дзеячы з асяроддзя мясцовага БНК, тады як частка служачых Міністэрства беларускіх спраў і Гарадзенскай управы сталаваліся ў клубе «Бацькаўшчына». Пазней, летам 1919 г. у беларускім клубе збіраліся на абед беларускія эсэры, якія часова пацяснілі ўсе іншыя групы ў горадзе⁴³.

Акрамя палітычнай, «харчовае дыферэнцыяцыя» насіла і чыста прафесійны характар. Па сутнасці, заклік «Ратуўце галодных вучыцелёў!», з якім у кастрычніку 1919 г. звярнулася П. Мядзёлка да Цэнтральнай Рады Віленшчыны і Гарадзеншчыны, найбольш поўна характарызуе галоўныя «асаблівасці» харчавання «свядомага беларуса»⁴⁴.

«Дзядзечка даражэнькі! – Пісала вясной 1921 г. да Л. Дубейкоўскага ў Варшаву загадчыца Гарадзенскага беларускага дзіцячага прытулку Станіслава Буйло, – «Як трывога, дык да Бога». Таксама і я. Так цяпер у нас пагана жывецца без грошаў, што... із гэтай бяды села і Вам пісаць. Можа, Дзядзечка, Вы так дзе выклянчыце трохі грошаў... Ад ураду не атрымліваем грошаў саўсім. Нават у магістрату нам не далі за 2 месяцы... А тут, як на большае нашае гора, у гэтым месяцы цэны страшэнна пайшлі ўгару. Кожны месяц у нас быў расход 40 тысячаў, а ў гэтым месяцы дзеці галадалі і расход – 70 тысячаў. На дзяцей я проста глядзець не магу. Вакон няма, дзверы не зачыняюцца. Дзеці лёгка адзеты, галодныя, гэта штосьці страшэннае... Я з гэтага ўсяго расхварэлася і ляжу ўжо другі тыдзень, але добра, што хоць цяпер нічога не бачу і не ведаю... Дык хутка мусіць і трэба будзе перастаць есці – прадуктаў жа амерыканскіх толькі яшчэ на дзён сем хопіць. Палажэнне страшэннае...»⁴⁵

Калі ў большасці выпадкаў на побытавым узроўні беларускі нацыянальны рух часцей за ўсё не праяўляўся, дык пытанне вопраткі і знешняга выгляду з'яўлялася амаль што тым адзіным выключэннем, дзе нацыянальная самаідэнтыфікацыя праяўлялася. Перш за ўсё, гэта датычыла сітуацыі, калі адзенне падкрэслівала непасрэдную сувязь з вясковым беларускім асяроддзем. Вось, што прыгадала Зоська Верас: «Быў у нас у гуртку Казюк Калышка з-пад Ваўкавыска... Апанулі мы яго ў беларускі жаночы касцюм, завязалі на галаву шалюноўку, дзве жанчыны ўзялі яго пад рукі і павялі ў самую гушчу спацыруючых па Саборнай вуліцы. Гаварылі паміж сабою, як заўсёды, па-беларуску, але на гэты раз спецыяльна гучна, каб звярнуць на сябе ўвагу»⁴⁶.

Безумоўна, публічная дзейнасць прымушала зварочваць асаблівую ўвагу на свой знешні выгляд.

«Няраз варункі так складаюцца, – пісала з Гародні П. Мядзёлка ў лісце да А. Луцкевіча ў канцы кастрычніка 1919 г., – што трэба пайсці да людзей, знаёмасці карысныя завадзіць – то сям, то там бываць, а я... Сапраўды кельнерка пані Зенько харашэй апранута, чым я. Прыйшла я са Случчыны пехатою ў Вільню, нічога з сабою не забрала (ды-й на праўдзе і не было чаго забіраць) і цяпер так абнасілася, што і на свой суботнік нельга пайсці. Троха паскудна робіцца на душы, гледзячы на іншых – ну, але нічога. Абы хоць маленькую карысць сабой прынесці Бацькаўшчыне...»⁴⁷

Часамі гэтая сувязь паміж служэннем на карысць Айчыне і элементамі гурдэробу набывала наогул прасталінейны характар.

«...Зрабіўшы перагляд бялізны, выданай жаўнерам перад святамі, – гаварылася ў загадзе камандуючага Гарадзенскай беларускай этапнай роты Плескачэўскага за 29 снежня 1920 г., – ...аказалася, што жаўнеры Гедзіч, Бліноў, Шестакоў, Папоў, Смірноў, Цеафілаў, Кузьменка і Адамовіч прадалі свае скарпэтки, за што вышапералічаных жаўнераў арыштоўваю на гарнізоннай гауптвахце на адзін тыдзень і папярэджваю кампанію, што калі яшчэ здарыцца гэтакі выпадак, вінаватых пакараю як мага стражэй. Жаўнераў, якія прадалі гэтыя рэчы, лічу здраднікамі Бацькаўшчыны, бо яны добра ведаюць, як цяжка прыходзіцца будаваць Бацькаўшчыну і што кожная рэч павінна быць аплочана праз урад і дзеля гэтага мы ўсе павінны як толькі мага берагчы іх і шанаваць...»⁴⁸

Ва ўмовах гораду беларускасць у паўсядзённым жыцці знаходзіла сваё праяўленне не ў матэрыяльнай культуры, а ў першую чаргу ў мове. Вось як гэта на штодзённым узроўні ўзгадваў Б. Грабінскі:

«Тады як у Гарадні каталіцкая інтэлігенцыя гаварыла па-польску, праваслаўная – па-расейску, жыды – ламаная расейскаю моваю, Фартштат гаварыў па-беларуску. Было там пару жыдоўскіх хатаў, дзе гаварылі па-жыдоўску і па-беларуску тож. Мы з Віңцуком Ляўковічам, а пасля я сам, сталаваліся ў адной хаце праз вуліцу ад кляштару, наша гаспадыня ня знала ані польскае, ані расейскае мовы, гаварыла толькі па-беларуску»⁴⁹

«З адходам расейцаў, – пісаў «Гоман» у чэрвені 1916 года, – у Гродна адразу выявілася, што ўся маскоўшчына ў нас была толькі нанасная. Цяпер расійскай мовы на вуліцах зусім не пачуеш. Затое скрозь чутна наша родная беларуская мова. Людзі, каторым перш розныя «дабрадзеі» ўмаўлялі быццам «сорамна» гаварыць «па-просту», цяпер смела і галосна гавораць па свайму. Асаблівую вагу мела тут і тое, што за апошні час усё афіцыйныя апавяшчэння і прыказы ў Гродзенічыне друкуюцца і па-беларуску»⁵⁰.

«...Наогул, – пісаў пра свой амаль двухмесячны побыт у Гародні на пачатку 1919 года А. Луцкевіч ў газеце «Грамадзянін», – усюды пачуеш цяпер беларускую мову, набачыш урадавыя абвесткі па беларуску, беларускія кніжкі і інш...»⁵¹

І ўсё ж такі статус беларускай мовы заставаўся даволі нізкі. Так, сярод удзельнікаў Гарадзенскага губернскага з'езду ў лістападзе 1918 г. толькі два дэлегаты адкрыта выступілі ў абарону беларускай мовы. Гэта былі прадстаўнікі Гарадзенскага Беларускага нацыянальнага камітэта Янка Натусевіч і Андрэй Якубецкі. У пратаколе сходу асобна адзначана, што Я. Натусевіч наогул быў адзіны, хто выступаў па беларуску: «Мы не павінны адмаўляцца ад сваёй роднай беларускай мовы. Не забудзьце, што за нашу мову шмат хто пацярпеў! Я вам прачытаю верш Каліноўскага, які быў павешаны царскімі ўладамі за сваю родную беларускую мову». У зале падняўся крык і шум. Раздаліся галасы: «Ня трэба!» Па просьбе выступаючага старшыня паставіў на галасаванне пытанне, ці жадае з'езд выслухаць верш. Большасць падтрымала Я. Натусевіча. «Той беларус, – скончыў ён сваю прамову, – хто гаворыць па беларуску!» У адказ капітан Ян Ярушэвіч, які, дарэчы, у 1920-я гг. будзе настаўнікам гродзенскай беларускай школы, пачаў бараніць расійскую мову. Нібыта для сялян, якія паслалі яго на сход, яна больш зразумелая чым тая, на якой размаўляў папярэдні аратар. «Не навязвайце сялянам незразумелую мову!» – патэтычна заклікаў ён прысутных⁵².

Пры гэтым, частка былога расейскага чыноўніцтва і надалей падзяляла погляд на беларускую мову як на інструмент паланізацыі. У сваім дакладзе С. Сазонаву ў Парыж старшыня Гарадзенскага губернскага цэнтральнага камітэту аб'яднаных грамадскіх арганізацый А. Бахановіч у канцы 1919 г. пісаў:

«...Гвалтам уведзеную ў школах беларускую мову... сяляне і слухаць не хочуць, а многія вёскі забралі са школ сваіх дзяцей толькі таму, што, выкладанне ў іх вядзецца на беларускім дыялекце... Што тычыцца школ, то насельніцтва станоўча заяўляе аб нежаданні вучыць сваіх дзяцей на той тарабарычыне, якая носіць назву «беларуская мова» і якая дапускаецца палякамі, у той час, як руская мова забаронена для карыстання не толькі ў школах, а нават ў шчыльдах і аб'явах. Забараняючы рускую мову і выдатна разумеючы, што з беларускай мовай далёка пайсці нельга, палякі такім чынам жадаюць штучна абязлічыць народ, пакінуць яго цёмным і паспрабаваць адарваць ад рускага роднага цела»⁵³.

Спробы своеасаблівай «беларусізацыі» сярод дзеячаў беларускага руху прадпрымаліся яшчэ неаднаразова. «Заўважыў, – чытаем мы ў загадзе камандуючага Гродзенскай беларускай этапнай роты Плескачэўскага ад 16 лістапада 1920 г., – што жаўнеры кампаніі мала ўжываюць беларускую мову, як у часе заняццяў, дык і ў вольным часе, а дзеля гэтага прыказваю, як у шыху дык і ў вольным часе, гутарыць толькі па беларуску».

На пачатку 1920-х гг. ужо мясцовыя польскія эліты глядзелі на беларускую мову як на «знешнюю інтрыгу». Паведамляючы аб тым, што падчас выступлення пасла «Вызвалення» ў мясцовым рабочым клубе на пачатку красавіка 1923 г. паседжанні адбываліся па-беларуску, газета «Echo Grodzieńskie» іранізавала: «... Пан пасол так дакладна сачыў за чысцінёй гэтай гаворкі, што на прапанову аднаго з прысутных выбраць у склад прэзідыума сакратара, адазваўся: «Замест «сэкрэтаж» трэба казаць пісар»⁵⁴.

З іншага боку, Б. Квяцінскі, які, паводле польскага школьнага інспектара Р. Вазнякоўскага «размаўляў выдатна па-польску і беларуску, лепш за [беларускіх] настаўніц», у прыватнай гутарцы прызнаваўся, што «сваіх сыноў навучаў па-польску». Цікавую характарыстыку гарадзенскаму лекару К. Бялецкаму даў ў студзені 1919 г. у сваім дзённіку А. Луцкевіч: «Чалавек сярэдніх гадоў, шчыры беларус, хоць і гаворыць па-расейску...»⁵⁵

Як бачым, мова не была ў стане выконваць ролю адзінага і выключнага індикатара беларускай нацыянальнай свядомасці, і беларускія дзеячы гэта разумелі. Паводле «Komunikatu defenzywu» за красавік-травень 1921 г., прэфект польскай гімназіі кс. Ф. Грынкевіч казаў дзецям, што «хаця часова яны павінны вучыцца па-польску, аднак яны з'яўляюцца беларусамі»⁵⁶...

Такім чынам, у першыя дзесяцігоддзі свайго існавання ў Гародні, беларускі рух за межамі ідэалагічнай дактрыны здолеў сфармаваць свой уласны свет, аднак, так і не паспеў стаць пастаянным фактарам гарадскога жыцця. Беларускасць на фоне гарадзенскага пейзажа першай чвэрці XX ст. у значнай ступені заставалася з'яваю этнаграфічнаю, цесна звязанаю з традыцыйнай сялянскай культурай. Але, на жаль, вясковай самабытнасці ў спалучэнні з нацыянальнай ідэяй не хапіла, каб на побытавым узроўні замацаваць новую традыцыю нацыянальнага адраджэння.

¹ Gordziejew J. W kwestii języka osiemnastowiecznych ksiąg miejskich grodzieńskich // Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kraków, 2005. S. 125-131.

² Gordziejew J. Socjotopografia Grodno w XVIII wieku. Toruń, 2002. S. 259.

³ Цытуецца паводле: А. Romanowski Pozytywizm na Litwie: polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864-1904. Kraków, 2003. S. 325-326.

⁴ Крынскі Ул. Адраджэнскі рух у Горадзеншчыне // «Новая дарога» ад 6.09.1942. №24.

⁵ Напр., у 1927 г. у Гарадзенскім павеце налічвалася 213 гурткоў БСРГ ды 54 гуртка ТБШ // Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь [далей НАРБ]. Ф. 882, воп. 2, адз. з. 186. Арк. 156-166 (з асабістага архіва А. Пашкевіча).

⁶ Малецкі Я. Пад знакам пагоні // Спадчына. 1994. № 3. С. 129-130.

⁷ Гл.: Чарнякевіч А. Постаці беларускага нацыянальнага руху ў Гродна 1909-1939 гг. (біяграфічны даведнік). Мінск: Грамадскае аб'яднанне «ВІТ», 2003.

⁸ Пяткевіч А. Літаратурная Гродзеншчына. Мінск, 1996. С. 16.

⁹ Stankiewicz A. Białoruski chrześcijański ruch (historyczny narys). Wilnia, 1939. S. 46.

¹⁰ гл.: Чарнякевіч А. Постаці беларускага нацыянальнага руху ў Гродна....

- ¹¹ «Наша ніва». 1911, № 18-19.
- ¹² Гарбінскі Ю. Беларускія рэлігійныя дзеячы XX стагоддзя. Мінск-Мюнхен, 1999. С. 7, 259-260.
- ¹³ Луцкевіч А. Дзённік // Полымя. 1991, № 4. С. 215.
- ¹⁴ Государственный архив Российской Федерации [далей ГАРФ]. Ф. 5999, воп. 1, адз. з. 1. Арк. 3, 3 зв., 20 зв.
- ¹⁵ Referat działacza politycznego Białorusi Antonego Boryka z Wilna. S. 6. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie: Wojskowe Biuro Historyczne 400. 3194. Relacja Stanisława Iwanowskiego z jego udziału w pracach Samoobrony w Lidze i Grodnie oraz z działalności w Komisariacie Rządu w Grodnie. S. 9 (з архіва А. Латышонка).
- ¹⁶ Сідарэвіч А. Старонкі з гісторыі БНР // Адраджэнне. Гістарычны альманах. Мінск, 1995. С. 243-244.
- ¹⁷ НАРБ. Ф. 60, воп. 3, адз. з. 456. Арк. 30-35 адв.
- ¹⁸ «Наше утро». 1919, № 9; А. Луцкевіч. Дзённік // Полымя. 1991, № 4. С. 221.
- ¹⁹ «Звон» ад 19.10.1919 г. № 27.
- ²⁰ «Echo grodzieńskie». 1920, № 199.
- ²¹ Zarys dziejów Państwowego Gimnazjum Mejskiego im. Mickiewicza w Grodnie. Drugie sprawozdanie za rok szkolny 1928/29. Grodna, 1929. S. 5-8.
- ²² Луцкевіч А. Дзённік // Полымя. 1994. № 4. С. 217.
- ²³ НАРБ. Ф. 325, воп. 1, адз. з. 48. А. 10; тамсама. Адз.з. 175. Арк. 174.
- ²⁴ «Учора прыхаў Квяцінскі, – запісаў А. Луцкевіч у сваім дзённіку, – вучыцель Свіслацкай сямінарыі». Першапачаткова Б. Квяцінскі быў прызначаны Міністэрствам беларускіх спраў гарадзенскім школьным інспектарам, а пазней узначаліў культурна-асветніцкі аддзел пры гарадзенскім камісарыяце БНР. У сакавіку 1919 г. ён узначаліў Гарадзенскую настаўніцкую беларускую раду, з'яўляўся віцэ-старшынёй Цэнтральнай Беларускай Рады Гарадзеншчыны (Луцкевіч А. Дзённік // Полымя. 1994, № 5. С. 186).
- ²⁵ «Беларусь» ад 2 красавіка 1919 г., № 2.
- ²⁶ Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці. Ф. 87, воп. 1, адз. з. 29. Арк. 17 - 17 адв.
- ²⁷ Напр., у гатэлі «Швейцарыя» па вул. Ажэшкі, 8 у 1922 г. знаходзілася рэдакцыя газеты «Беларускі шлях», а вясной-летам 1928 г. – сядзіба гарадзенскага акрутовага камітэта ТБШ. У гатэлі «Гандлёвы» па вул. Дамініканскай з 19 кастрычніка 1920 г. працавала бюро Беларускай вайскавай камісіі па запісу ў беларускі клас Варшаўскай школы падхаронжых. У гатэлі «Метраполь» у канцы 1918 г. адбывалася рэгістрацыя добраахвотнікаў у беларускі полк пры літоўскім войску, а ў пакоі № 5 працаваў у якасці прадстаўніка Тарыбы міравы суддзя А. Гетлінг. У пачатку 1919 г. у рэстаране пры гатэлі «Раяль» прайшла беларуска-літоўская вечарына, а ў канцы 1920 г. – беларуска-польская. Вясной 1919 г. у былым гатэлі «Пецяярбургскім» знаходзілася рэдакцыя газеты «Беларусь», а пазней – канцылярыя Цэнтральнай беларускай рады Гарадзеншчыны.
- ²⁸ Зараз вул. Карбышава, 10.
- ²⁹ Зараз у гэтым будынку па вул. Валковіча, 1 месціцца філіял Аграрнага ўніверсітэта.
- ³⁰ На вул. Дамініканская, 23 у сакавіку-красавіку 1919 г. працавалі Беларускі нацыянальны камітэт, Беларуская павятовая рада, клуб «Беларуская хатка», Грамада беларускай моладзі, курсы беларускай мовы, рэдакцыя газеты «Беларусь», а 19 сакавіка 1919 г. была створана Цэнтральная беларуская рада Гарадзеншчыны. Тут праводзіліся беларускія вечарыны, адбыўся I беларускі настаўніцкі сход.
- ³¹ Пачынаючы з мая 1919 г. працавала Грамада беларускай моладзі і клуб «Беларуская хатка» («Наша хатка»), а з 15 верасня 1919 г. – Настаўніцкі саюз і беларуская школа. Магчыма, што ў верасні 1919 г. па вул. Рольная, 8 адбываўся запіс у беларускае войска і дзейнічаў Беларускі вайсковы клуб.

- ³² На пачатку 1919 г. у г.зв. архіерэйскім палацы знаходзілася беларуская камендатура. Частка жаўнераў 1 Гарадзенскага беларускага палка размясцілася ў крывой афіцыне і казармах на Аляксандраўскай плошчы, а пасля пераезду палка ў Салёрныя казармы там засталіся прыёмная і амбулаторыя. Асобны батальён палка знаходзіўся на Жан-дармскаму завулку, а конны эскадрон М. Глінскага – у стайнях С. Явяюка.
- ³³ Гл.: Чарнякевіч А. Постаці беларускага нацыянальнага руху ў Гродна...
- ³⁴ Тамсама.
- ³⁵ Аб тым, як моцна была звязана справа маёмасці з рознага кшталту палітычнымі правакацыямі сведчыць прыклад іншага кіраўніка антыпольскага руху Атамана Разумовіча-Хмары, які ў сярэдзіне 1920-х гг. спрабаваў прадаць дом сваёй жонкі ў Гродне пры пасрэдніцтве прадстаўнікоў... П аддзела Польскага Генштаба // ГАРФ. Ф. 5999, воп. 1, адз. з. 1, 1-15.
- ³⁶ Далей у звароце адзначалася, што «справу Цвіркі-Гадыцкага Рада міністраў адносіць да ліку ўнутрыдзяржаўных адносін і спадзяецца, што нямецкія ўлады да гэтага ўмешвацца не будуць...» // НАРБ. Ф. 325, воп. 1, адз. з. 22. Арк. 47; Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва [далей БДАЛіМ]. Ф. 3, воп. 1, адз. з. 283. Арк. 1-7 (3 архіва Ул. Ляхоўскага).
- ³⁷ Пануцэвіч В. Горадзеншчына ў нацыянальным руху ў 1918 – 1919 гадах // Пагоня. 1994, № 11.
- ³⁸ Мядзёлка П. Сцежкамі жыцця. Мінск: Мастацкая літаратура, 1974. С. 137.
- ³⁹ Антонаў І. Успаміны аб польскай акупацыі Горадзеншчыны у 1919-1921 гг.: Малюнкі гвалту і зьдзеку фаетных польскіх паноў на Беларусі (Мае перажыванні). Б. м., 1921.
- ⁴⁰ Nałkowska Z. Dzienniki (1918-1929). Т. III. Warszawa, 1980. S. 135.
- ⁴¹ «Echo grodzieńskie», 9.10.1920, № 159 (7); Ліс А. Тарашкевіч Браніслаў // ЭГБ. Т. 6, ч. 1. Мінск, 2001 С. 505; Bergman A. Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1984. S. 160-163; Лисицин В. За тюремной стеной: История Гродненской тюрьмы (XIX век – 1939). Гродно, 2003. С. 283-284.
- ⁴² Верас З. Старое Гродна // Краю мой – Нёман. Мінск, 1986. С. 192-193.
- ⁴³ Мядзёлка П. Сцежкамі жыцця. Успаміны. Мінск, 1974. С. 135-136.
- ⁴⁴ Архівы Беларускай Народнай рэспублікі [далей Архівы БНР]. Кніга 1, том 1. Вільня-Нью-Ёрк-Менск-Прага, 1998. С. 399.
- ⁴⁵ Ляхоўскі У. Л. Дубейкаўскі // Наша вера. 1998, №2. С. 38-39.
- ⁴⁶ Верас З. Старое Гродна // Краю мой – Нёман. С. 193.
- ⁴⁷ Архівы БНР. Кніга 1, том 2. С. 458.
- ⁴⁸ БДАЛіМ. Ф. 3, воп. 1, адз. з. 161. Арк. 37 зв.
- ⁴⁹ Грабінскі Б. Сакольшчына-Горадня-Вільня // АРСНЕ. 2000, № 5. С. 198.
- ⁵⁰ «Нотан» ад 3.06.1916, № 32..
- ⁵¹ «Грамадзянін». 1919, № 13.
- ⁵² За выкладанне ў школах выключна па-беларуску прагаласавала толькі восем чалавек // ГАРФ. Ф. 5999, воп. 1, адз. з. 1. Арк. 7, 7 адв., 18-19.
- ⁵³ НАРБ. Ф. 458, воп. 1, адз. з. 9. С. 89-102; тамсама. Ф. 878, воп. 1, адз. з. 8. Арк. 33, 38.
- ⁵⁴ «Echo Grodzieńskie» ад 4.04.1923, № 56.
- ⁵⁵ Луцкевіч А. Дзённік // Польшы. 1991, № 4. С. 216; Тамсама. № 5. С. 174, 177.
- ⁵⁶ Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці. Ф. 67, воп. 1, с. Арк.125 адв.

Кінематограф як частка гарадзенскай штотдзённасці пачатку ХХ стагоддзя

На мяжы XIX – XX ст. у мастацтве адбываліся знакавыя пераўтварэнні. Дэкаданс, адчуванне немінучага заняпаду, якія завалодалі розумам грамадства, стымулявалі творчы працэс. І, такім чынам, з’яўляліся новыя віды мастацтва, сярод іх – кінематограф ці сінематограф. У адрозненні ад драматычнага тэатра ён сведчыў не толькі пра эстэтычнае напаўненне, але і пра грандыёзнае развіццё навукі і тэхнікі. Паступова кінематограф становіўся сімвалам эпохі.

Гісторыя кінематографа даволі кароткая. Вядомая нават дакладная дата яго нараджэння – 28 снежня 1895 г. Тады ў «Вялікім кафэ» на бульвары Капуцынаў у Парыжы адбыўся публічны паказ «кінематографа братаў Люмьер».

Кінематограф стаў важнай часткай гарадской штотдзённасці. Па вечарам прадстаўнікі розных пластоў насельніцтва наведвалі так званыя «ліюзіёны», у якіх дэманстраваліся на працягу 15-20 хвілін 2-3 «карціны» – прыход цягніка, парад войскаў і г. д. Праекцыя на экран вялася наступным чынам: праектар стаяў ззаду палатнянага экрана, і глядачы глядзелі фільм «на прасвет». Экран перад кожным сеансам змочвалі з пульверызатара вадой, каб ён стаў празрыстым¹. Такая немудрагелістая канструкцыя, якая ўключала кінаўстаноўку і экран, спачатку не патрабавала спецыяльна збудаванага месца для паказу «рухомых малюнкаў». Сеансы праходзілі ў будынках драмтэатраў, паноптыкумаў, цыркаў, балаганаў, кегельбанаў. Прадпрымальнікі, набыўшы праектар і некалькі стужак, пераязджалі з імі з горада ў горад і «круцілі» да поўнага зносу. Фільмы былі дадаткамі да спектакля, цыркавога прадстаўлення, з’яўляліся часткай забаўляльнай праграмы. Але з развіццём і ўдасканаленнем тэхнікі здымкаў і праекцыі малюнкаў на экран, з узмацненнем эстэтычнай напоўненасці карцін кінематограф паступова становіцца самастойным відам мастацтва, губляе ролю дадатковага механічнага атракцыёну. Сеансы пераносяцца ў адмыслова абсталяваныя залы.

У губернскай Горадні першы кінематограф пачаў дзейнічаць у 1908 г. у г.зв. доме Чартка, што знаходзіўся на вул. Саборнай (сучасная вул. Савецкая). Уладальнік Якаў Крывашэін назваў яго даволі экстравагантна – «Электра-Біёграф». Кінатэатры ў той час вельмі часта называлі «электратэатрамі», бо кінематограф з’яўляўся цудам навукова-тэхнічнага прагрэсу. Тэхніцызмаў тады не толькі не саромеліся, але

і ўсяляк гэты аспект гледзішча падкрэслівалі. Праз некаторы час з дазволу губернатара мешчанін Раман Завістоўскі перабудаваў ўласны дом пад кінематограф «Люкс»².

У гісторыі гарадзенскага кінематографа можна прасачыць этапы развіцця кіно ад балаганнага і кірмашовага да самастойнага віду мастацтва. Гэта эвалюцыя праявілася ў зменах назваў кінатэатраў. З 1910-х гг. уладальнікі кінатэатраў прыняліся старанна маскіраваць тэхналагічную прыроду новага гледзішча. Замест сцёнызмаў з'явілася «бліскучая» лексіка. Тыповымі назвамі кінатэатраў становяцца «Люкс», «Сусветны», «Рэнесанс», «Ліра», «Экватар», «Алебастра», «Міраж», «Геліус», «Ідэал» і нават «Цэпелін». Мода на «бліскучыя» назвы супала з не меней рэзкім зрухам у вобласці кінаархітэктуры.

Першым у Горадні стацыянарным кінатэатрам, можна сказаць тыповым, лічыцца будынак на вул. Паштовай (дом № 4). Ён быў пабудаваны па ініцыятыве адстаўнога штабс-капітана Сяргея Мікалаевіча Манастырскага Дваранскі род Манастырскіх звязаны з Гарадзеншчынай не менш двухсот год. Бацька С. Манастырскага – Мікалай Пятровіч – з'яўляўся таварышам губернскага пракурора, служыў у Наваградку. Мікалай Манастырскі праславіўся тым, што здолеў выкрыць банду нейкага Ванштэйна. Быў узнагароджаны, атрымаў званне стацкага дарадцы. Пасля яго смерці сіротамі засталіся сыны – Сяргей і Міхаіл. Старэйшага Сяргея – будучага ўладальніка кінатэатра – узяў да сябе ў Пецярбург сваяк, адстаўны генерал. Ён і падрыхтаваў пляменніка да ваеннай службы. Сяргей Мікалаевіч праходзіў службу ў розных гарнізонах. Апошнім быў Ковенскі. Адсюль штабс-капітан Манастырскі пераехаў у Маскву, дзе тады пражывала яго маці. Але ў 1913 г. Сяргей Мікалаевіч прыехаў у Горадню. У той час яго малодшы брат Міхаіл ужо меў кінематограф у Вільне. Па прыкладу свайго брата ён вырашыў адкрыць уласны кінатэатр³.

Прашэнне на будаўніцтва было накіравана ў губернскае праўленне напачатку траўня 1914 г. Паводле праекту, якія разглядала і зацвердзіла будаўнічае аддзяленне губернскага упраўлення, кінатэатр павінен быў уяўляць сабою двухпавярховы каменны будынак, у адной частцы якога знаходзіліся крамы і жылыя пакоі, а другая прызначалася для кінематографа, канцэртнай залы і памяшкання для тэатральных прадстаўленняў. Такая функцыянальная разнастайнасць памяшканняў будынка не з'яўлялася чымсьці незвычайным. У выпадку праблемаў з набыццём новых карцін, адсутнасці гледачоў і г. д. уладальнік мог засцерагчыся ад банкруцтва, выкарыстоўваючы будынак кінатэатра ў іншых мэтах. «Эдэн» – так назваў свой «электрычны тэатр» Манастырскі – павінен быў адкрыцца ў жніўні 1915 г. Пра гэта сведчыць прашэнне паверанага жонкі Сяргея Мікалаевіча Манастырскага – яго брата Міхаіла – губернатару пра агляд кінатэатра

камісіяй для дазволу яго адкрыцця. Сам Сяргей Мікалаевіч тым часам быў мабілізаваны ў войска, таму ўсімі справамі займалася яго жонка Соф'я Дзмітрыеўна і брат.

Для гісторыі штотдзённасці цікавае уяўляе час адкрыцця кінатэатра – жнівень 1915 г. Першая сусветная вайна ў самым разгары, усходні фронт для кайзераўскай Нямецчыны стаў асноўным, нямецкія войскі падыходзяць да Горадні. А горад не толькі працягваў сваё мірнае жыццё, але ў ім таксама адбываліся такія значныя падзеі як адкрыццё кінатэатра!

Напачатку 1930-х гг. кінатэатр «Эдэн» называўся «Палонія», потым «Пан», у верасні 1939 г. быў перайменаваны ў «Чырвоную зорку». Пад такой назвай гэты кінатэатр функцыянуе і ў наш час.

Падчас нямецкай акупацыі кінематограф працягваў існаванне. Вядома, што ў адмыслова абсталяванай для дэманстрацыі фільмаў зале «Ліра» дэманстраваліся вядомыя і папулярныя нямецкія стужкі («Der Geheimsekretter», «Der vergessliche Professor», «Opfer»)⁴. Сеансы пачыналіся штодня ў 17.00. Падчас прагляду адбываўся канцэрт пад кіраўніцтвам Шулькеса. Фільмы ў той час дэманстраваліся ў некалькіх частках ці актах (як у тэатрах). Бабіны са стужкамі былі невялікімі, і адна карціна магла быць запісана на некалькіх бабінах. Такім чынам, каб іх памяняць, патрабаваўся пэўны час. Паміж актамі глядачы слухалі музычныя кампазіцыі, удзельнічалі ў забаўляльных мерапрыемствах.

У Нямецчыне да сярэдзіны 1920-х гг. існавала традыцыя «адкрытага сеансу», паводле якой публіка ўваходзіла ў тэатр бесперапынна і сядзела ў зале, пакуль не надакучвала. Такая формула сеанса, хутчэй за ўсё была характэрна і для гарадзенскіх кіназалаў 1910-х – пачатку 1920-х гг. Пры гэтым праграма складалася з некалькіх аўтаномных кароткіх карцін. Нават са з'яўленнем поўнаметражных фільмаў традыцыя вольнага ўваходу ў кінатэатры працягвала існаваць. У праграмах падрабязна пераказваўся змест фільмаў У адрозненне ад сучасных афіш на рэкламных брашурах пачатку ХХ ст. прапісваўся час пачатку сеансу, а працягласць карцін вызначалася даўжынёй плёнкі (напрыклад, на афішы газеты «Голас Гродны» ад 29 сакавіка 1919 г. чытаем: «Івонна – сенсацыйная драма ў 1650-м.

Кінатэатр «Пан» у 1930-я гг.

Кінатэатр «Апола» у 1930-я гг.

чылася тая ці іншая «фільма» (так, у жаночым родзе, называлі тады кінастужку).

У Горадні пачатку 1920-х гг. дзейнічалі такія кінатэатры, як «Эдэн», «Ліра» (дэманстрацыйная зала на вул. Дамініканскай (сучасная вул. Савецкая), 26), «Сатурн» (Гараднічанская, 10), «Люкс» (Дамініканская). Для дэманстрацыі фільмаў выкарыстоўвалі і іншыя памяшканні. Напрыклад, сеансы праходзілі ў гарнізонным доме польскага войска на вуліцы Сапёрнай (сучасная вул. Дзяржынскага) У 1930-я гг. былі адкрытыя новыя кінатэатры: «Уцеха» (вул. Ажэшка, 15), «Геліус» (?), «Зосенька» (Брыгіцкая, 2), «Палац» (вул. Ажэшка). Старыя кінатэатры змянілі свае назвы: «Ліра» – «Апола» (з 1964 г. «Спартак», будынак не захаваўся), «Эдэн» – «Палонія» – «Пан» (Паштовая, 4), «Сатурн» – «Маленькі Люкс» (Гараднічанская, 10). З пераліку відаць, што кінематограф знаходзіўся ў цэнтры горада. На адной вуліцы маглі знаходзіцца нават некалькі кінатэатраў (вуліцы Дамініканская, Элізы Ажэшкі).

Уладальнікі кінатэатраў наперабой зазывалі публіку ўсё новымі праграмамі. Рэпертуар дэманстраваных у гарадзенскіх кінатэатрах фільмаў у міжваенны перыяд складаўся з заходнееўрапейскіх, амерыканскіх, польскіх, радзей расійскіх карцін. Паказвалі фільмы, якія сёння лічацца класікай кінематографа: «Кабінет доктара Калігары» (паклаў пачатак нямецкаму экспрэсіянізму), «Quo vadis?» (першая экранізацыя рамана), «Пётр Вялікі» (у галоўнай ролі – Эміль Янінгс), «Дэвід Коперфілд», «Пані Валеўская» «Белая лілея» (карціна, у якой здымаліся выбітныя актёры – Марлен Дытрых, Грэта Гарба, Кларк Гейбл і інш).

Самымі папулярнымі жанрамі напачатку XX ст. з’яўляліся салонна-любоўная драма, камедыя і дэтэктыў⁶. У 1910-я – пачатку 1920-х гг. большасць карцін былі дрэннай якасці, невысокай эстэтычнай напоўненасці,

з удзелам Франчэска Берціны)⁵.

Прадпрымальнікі таксама куплялі фільмы ў метрах, і каштавалі яны даволі дорага (за 1 метр у 1907 г. у Расіі трэба было заплаціць 40 капеек). Калі грошай у пакупніка бракавала, то карціну «рэзалі», у такіх выпадках глядачы не ведалі, чым скон-

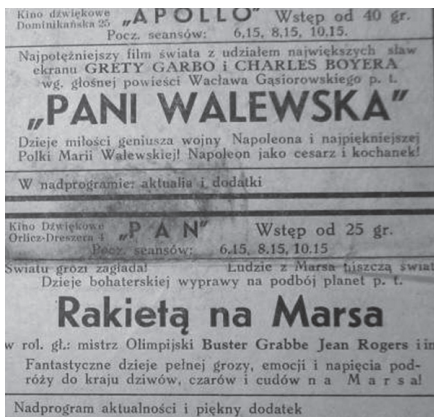

**Афішы кінатэатраў «Ліра» і «Эдэн»
у газеце «Echo Grodzkie».
8 kwietnia 1923**

насіла камерцыйны характар. Апроч мастацкіх фільмаў звыш праграмы дэманстраваліся кінахронікі на грамадска-палітычныя тэмы, актуальнасці Польскага тэлеграфнага таварыства, пікантныя дадаткі. На некаторых афішах 1920 – 30-х гг. сустракаліся просьбы да публікі пра пунктуальнасць, бо пасля пачатку сеансу зала зачынялася⁷. Знішчалася традыцыя вольнага наведвання кінатэатраў.

Для прыцягнення глядачоў уладальнікі кінатэатраў уладкоўвалі «латарэі-алегры»⁸, давалі прывабную рэкламу ў мясцовых газетах («Сёння! Небывалая навіна! Вялікі амерыканскі фільм «Miss Venus»!), часта ў газетах публікаваліся анонсы фільмаў.

Своеасаблівай з'яўлялася сістэма паставак кінастужак. Напачатку ХХ ст. манаполію на вытворчасць фільмаў мелі французскія, пазней нямецкія, італьянскія і амерыканскія кінастудыі. Паступова кінаіндустрыя атрымала распаўсюджванне і на тэрыторыі Расійскай імперыі. Спачатку ўладальнікі кінатэатраў самастойна закуплялі плёнкі з фільмамі. Напрыклад, у 1919 г. дырэкцыя кінатэатра «Эдэн» заключыла кантракт з лепшымі варшаўскімі канторамі на «ўсе выбітныя карціны італьянскіх, парызскіх, амерыканскіх і германскіх фабрыкаў»⁹. Але паказваць адзін і той жа фільм можна было ўсяго толькі некалькі разоў, даводзілася ўвесь час

**Афішы кінатэатраў «Апола» і «Пан»
у газеце «Glos Grodzkie».
18 listopada 1938**

папаўняць рэпертуар навінкамі. Закуп фільмаў для невялікіх кінатэатраў прыносіў фінансавыя страты. Паступова ўсталявалася сістэма пракату. Пракатнай дзейнасцю займаліся або ўладальнікі буйных кінатэатраў, або асобныя арганізацыі, таварыствы. Напрыклад, у Горадні самыя папулярныя сярод гараджан кінатэатры «Палонія-Пан» і «Апола» ў 1930-я гг. уваходзілі ў кінатэатральнае прадпрыемства пад назвай «Апола»¹⁰. Яно ажыццяўляла закуп фільмаў, падавала справаздачы ў гарадскі магістрат пра кінастужкі, фінансавое становішча кінатэатраў, выплату падаткаў ад прададзеных квіткаў. А ў маштабах усёй краіны дзейнічала Польшкае тэлеграфнае агенцтва з цэнтрам у Варшаве. Яно мела аддзяленні (філіялы) у Беластоку, Кракаве, Любліну, Львове, Лодзі, Луцку, Познані, Сасноўцы, Станіславова, Торуні, Гданьску, а таксама ў Берліне, Парыжы, Нью-Ёрку. Кінатаварыства ажыццяўляла пракат карцін і здымала новыя кінахронікі і мастацкія стужкі. Звыш праграмы ў кінатэатрах Горадні дэманстраваліся «штодзённікі» – кіначасопісы, у якіх рэкламаваліся навінкі кінематографа.

У міжваенны перыяд наведванне кінатэатраў як адзін з відаў адпачынку набыло масавы характар¹¹. Напрыклад, у «Эдэне» толькі за адзін дзень – 18 кастрычніка 1919 г. – было прададзена 600 квіткаў. Кошт аднаго квітка складаў 2 маркі 30 пфенігаў¹². Такая вялікая колькасць глядачоў не магла змясціцца ў кінатэатры адначасова. Дзейнічаў прынцып канвеера. Публіка ўваходзіла ў тэатр бесперапынку, замест адных прыходзілі іншыя.

Масавое наведванне кінатэатраў забяспечвалася адносна танным коштам уваходных квіткаў. З канца 1910-х гг. кошт залежаў ад месца ў глядзельнай зале. У кінатэатры «Палонія» ў 1934 г. месца ў лоджыі каштавала 99 грошаў, у партэры – 70, на балконе – 35 (у 1924 г. у Польшчы была праведзена грашовая рэформа, падчас якой замест маркі была ўведзена новая польская нацыянальная валюта – злоты і грош). У той час літр малака каштаваў 35 грошаў, масла – 6 зл. 30 гр., 1 кг цукра – 1 зл. 40 гр., 1 кг мыла – 1 зл. 70 гр., 1 кг солі – 35 грошаў¹³. А зарплата за дзень, напрыклад, мужчын на фанерных фабрыках у Пінскім павеце ў 1937 г. складала 1 зл. 20 гр., а жанчын – 60 гр.¹⁴ Такім чынам, наведванне кінатэатра маглі сабе дазволіць не толькі прадстаўнікі гарадской эліты, але і простыя працоўныя. Першыя пры гэтым куплялі квіткі на «прэстыжныя» месцы па больш высокім кошце. Але месцы ў кінатэатрах не нумараваліся, непасрэдна перад пачаткам сеансу пры ўваходзе ў залу назіралася цісканіна, незадаволенасць з боку глядачоў.

Пры гэтым часта мелі месца махлярства, падман, паўторнае выкарыстанне квіткаў і г. д. Такая нелегальная дзейнасць ажыццяўлялася і самімі ўладальнікамі кінатэатраў. Напрыклад, падчас праверкі квіткаў кінатэатра «Зосенька» на вул. Брыгіцкай, 2 (сучасная вул. К. Маркса) фінансавым аддзелам падатковай гарадской адміністрацыі былі выяўлены бясплатныя квіткі кінатэатра «Глорыя» (сучасная вул. Э. Ажэшка). Гэтыя квіткі вы-

карыстоўваліся некалькі разоў, пасля прад'яўлення іх забіралі і потым па меры неабходнасці выдавалі зноў, да зносу паперы, на якой былі надрукаваны квіткі. На заўвагі камісіі пра супрацьзаконную дзейнасць уладальнік «Зосенькі» Маціеўскі адказаў, што шматразовае выкарыстанне бясплатных квітоў «Глорыі» выклікана дрэнна наладжанай сістэмай забеспячэння бясплатнымі квіткамі з боку гарадской адміністрацыі. Маціеўскі сябе вінаватым не лічыў і заявіў, што і ў далейшым будзе выкарыстоўваць свой метада распаўсюджвання квітоў. Меў месца і перапродаж квітоў. Напрыклад, спадарыня Ткач набыла бясплатныя (!) квіткі на сеанс у кінатэатр «Палац» у незнаёмага ёй мужчыны ў гасцініцы «Гандлевай» па кошце 20 гр. кожны¹⁵. Махлярства і рознага роду афёры суправаджалі дзейнасць кінатэатраў.

Штодзённае жыццё гарадзенцаў у міжваенны перыяд, іх вольны час немагчыма ўявіць без наведвання кінатэатраў. Кінематограф станавіўся любімым відам адпачынку гараджан. Адначасна гэта было далучэнне да тэхнічнага прагрэсу, а пазней – мастацтва. Рэпертуар дэманстраваных фільмаў быў разнастайным, галоўным чынам складаўся з заходніх кінастужак. Наведванне гарадзенскіх кінатэатраў было масавым, што тлумачыцца папулярнасцю кінематографа сярод гараджан, а таксама параўнальна даступнымі коштамі на ўваходныя квіткі. Такім чынам, амаль кожны жыхар Горадні, наведваючы кінатэатр, здзяйсняў своеасаблівы рытуал, які з'яўляўся часткай культуры гарадской штодзённасці.

¹ Соболев Р. Люди и фильмы русского дореволюционного кино. М, 1968, с. 10

² Юсубова Н. «Эден» в мире настоящего кино // Вечерний Гродно. 2001. 19 декабря.

³ Ивановский В. Штабс-капитан Монастырский и его кинематограф // Перспектива.. 2003, 30 октября

⁴ Grodner Zeitung. 1917, 11 Oktober

⁵ Голос Гродны. 1919, 29 марта

⁶ Аксёнов В. Б. 1917 год: социальные реалии и киносюжеты // Отечественная история. 2003, № 6, с. 9

⁷ Echo Grodzieński. 1923, 8 kwietnia

⁸ Dziennik Grodzieński. 1919, 26 kwietnia

⁹ Голос Гродны. 1919, 29 марта

¹⁰ Дзяржаўны архіў Гарадзенскай вобласці (далей ДАГВ). Ф. 46, воп. 1, ад.з. 323. Арк. 80

¹¹ Гинзбург С. Кинематография дореволюционной России. М, 1963, с. 99-100

¹² ДАГВ. Ф. 46, воп. 1, ад.з. 142. Арк. 15

¹³ Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 5. Беларусь у 1917-1945 гг. Мн.: Экаперспектыва, 2006. с. 362

¹⁴ Тамсама. С. 359

¹⁵ ДАГВ. Ф. 46, воп. 1, ад.з. 326, Арк. 137, 137 адв.

КАТАЛІЦКІ КАСЦЁЛ У ГРАМАДСКІМ І ПАЛІТЫЧНЫМ ЖЫЦЦІ ГРОДНА Ў 1921 – 1939 гг.

Сітуацыя і роля каталіцкага касцёла ў жыцці грамадства міжваеннага Сперыяду на тэрыторыі Заходняй Беларусі ўяўляе сабою цікавую тэму для даследавання, паколькі ў савецкі перыяд гэтая тэма па зразумелым прычынам ці разглядалася павярхоўна, ці трактавалася аднабакова і неаб'ектыўна. У артыкуле разглядаецца колькасны, прававы і маёмасны стан каталіцкага касцёла, яго грамадская, адукацыйная, выдавецкая і дабрачынная дзейнасць, а таксама ўдзел духавенства ў палітычным жыцці горада. Паколькі каталікі ў II Рэчы Паспалітай былі прадстаўлены чатырма абрадамі (лацінскім, грэка-каталіцкім, армянскім і ўсходне-візантыйскім), то трэба ўдакладніць, што ў артыкуле будзе разглядацца дзейнасць толькі касцёла лацінскага абраду. Асновай даследавання з'яўляюцца дакументы архіваў Польшчы, Літвы і Беларусі, афіцыйныя дакументы каталіцкага касцёла і матэрыялы архіваў некаторых манаскіх супольнасцяў, а таксама працы польскіх і беларускіх гісторыкаў па дадзенай тэматыцы.

Горад міжваеннага часу

Гродна на падставе Рыжскай дамовы 1921 г. увайшоў у склад Рэчы Паспалітай. Ён з'яўляўся павятовым горадам Беластоцкага ваяводства. Каб мець уяўленне пра тагачасны Гродна, нагадаем, што паводле перапісу з 1921 г. насельніцтва яго складала 34 694 асобы, а паводле перапісу 1931 г. – 49 669 асоб. Прычым, горад вылучаўся стракатасцю этнічнага складу. Дастаткова прыгадаць, што паводле таго ж перапісу 1931 г. польскую мову лічылі сваёй роднай толькі 47,2% жыхароў горада, 42,1% лічылі роднымі ідыш і іўрыт, 0,08% – расійскую і 0,03% – беларускую¹.

Горад меў даволі многа прамысловых прадпрыемстваў, але большасць з іх былі дробнымі, дзе працавала менш за 10 чалавек. Да буйных можна было б залічыць: тытунёвую фабрыку Шарашэўскага, завод па зборцы матацыклаў і веласіпедаў «Нёман», шклозавод, запалкавую фабрыку «Марыёс», фанерную фабрыку «Братоў Браун». Да гэтага трэба было дадаць некалькі бровараў, гарбарняў, цагельняў, дрэваапрацоўчых майстэрняў.

Паводле дадзеных 1939 г., у горадзе было 3 шпіталі на 246 ложкаў, з якіх 2 былі прыватнымі, 2 паліклінікі і 3 аптэкі, працавала 76 урачоў².

Адукацыю гродзенская моладзь атрымлівала ў некалькіх гімназіях, у тым ліку ў двух дзяржаўных (жаночая ім. Эміліі Плятэр і мужчынская ім. Адама Міцкевіча), а таксама ў агульнаадукацыйнай ім. Генрыка Сянкевіча Польскай мацежы школьнай³. Да таго ж было 17 школ, якія давалі базавую адукацыю (*powszechna*), 8 прафесіянальна-тэхнічных школ (між іншым прамысловая, садовадаў, хатняй гаспадаркі і інш.), 6 дзіцячых садкоў.

У горадзе дзейнічаў тэатр, гістарычны музей і музей прыроды пад кіраўніцтвам Станіслава Жыўны, публічная бібліятэка, якая налічвала ў 1939 г. 15 000 тамоў⁴. Было некалькі кінатэатраў: «Apollo», «Pan», «Polonia», «Eden»⁵.

Вельмі насычаным быў рынак прэсы. За розныя гады міжваеннага перыяда ў Гродне выдавалася каля 60 толькі польскамоўных выданняў, у тым ліку 26 штодзённых. Нагадаем тытулы некаторых з іх: «Dziennik Kresowy» (1923-1939), «Kurier Grodzieński» (1935-1939), «Głos Nadniemeński» (1938-1939), «Nowy Grodzieński Kurier Codzienny 5 Groszy» (1935-1939), «Ostatnie Wiadomości Grodzieńskie» (1931-1939). Газеты трымаліся рознай палітычнай арыентацыі, напрыклад «Głos Prawdy Ziemi Grodzieńskiej» была органам ББВР (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem), «Walka Ludu» – органам ППС (Polska Partia Socjalistyczna), «Jutro Polski» – органам моладзевага крыла ОЗН (Obóz Zjednoczenia Narodowego), і часта вялі паміж сабой вострую дыскусію. Выдаваліся таксама беларускамоўныя газеты (у 20-я гг.), і газеты на мове ідыш (напрыклад «Grodner Sztyme», «Unser Grodner Express»). Паводле дадзеных 1928 г., у горадзе было 12 друкарняў⁶.

Калі ж гаварыць пра грамадскія арганізацыі – саюзы, колы і таварыствы нацыянальных меншасцяў, спартыўныя, культурныя, дабрачынныя, прафесіянальныя і інш., то колькасць іх у перадавааным Гродне ўражае. У 1938 г. афіцыйна налічвалася каля 20 польскіх, шэсць габрэйскіх, дзве расійскія, адна літоўская, і гэта не ўлічваючы спартыўных клубаў «ВКС» (вайсковы), «Саламандры» (пажарны), «Легіі» (паліцэйскі), «Крэсовіі», аддзелаў Чырвонага і Белага Крыжа, а таксама розных агульнапольскіх аб'яднанняў тыпу Лігі марской і каланіяльнай, Саюзу польскіх настаўнікаў і г. д.⁷

Як і ў іншых усходніх ваяводствах, хаця і ў меншай ступені, узровень жыцця гараджан адставаў ад узроўню жыцця жыхароў цэнтральнай Польшчы, мела месца беспрацоўе, заробкавая эміграцыя, здараліся канфлікты на палітычнай і нацыянальнай глебе, забастоўкі і г. д.

Трэба адзначыць, што палітычная палітра Гродна была даволі стракатай, асабліва ў 20-я гады. Так, згодна з данясеннямі паліцыі з 1927 г. у самым горадзе знаходзілася 12 легальных палітычных арганізацый рознага накірунку і некалькі нелегальных, у тым ліку КПЗБ і КСМЗБ⁸. Але калі ў 1931 г. яшчэ фіксуецца наяўнасць членаў арганізацый, якія кваліфікава-

ліся як «падрыўныя», то ў 1938 г. адзначаюцца ўжо толькі арганізацыі г. зв. «легальнай апазіцыі»⁹. Палітычнае становішча ў горадзе пад канец 30-х гадоў ацэньвалася паліцыяй і адміністрацыяй горада, як стабільнае. Напрыклад, у справаздачы Гродзенскага камісарыята паліцыі № 1¹⁰ за студзень 1937 г. было адзначана менш злачынстваў на нацыянальнай і палітычнай глебе, чым крымінальных. Так, адбылося адно «зневажання ўлады» і адзін выпадак збіцця габрэяў, затое мелі месца 36 выпадкаў затрымання фальшываманетчыкаў, 16 крадзяжоў, 10 выпадкаў п'янства і г. д.¹¹ У кастрычніку 1938 г. гродзенскі павятовы стараста сігналаваў аб адсутнасці палітычнай актыўнасці ў горадзе¹².

Колькасны стан каталіцкага касцёла

Каталіцкі касцёл у Гродне ў міжваенны перыяд належаў да Віленскай архідыяцэзіі, якая была часткай Віленскай мітраполіі. Апошняя была створана на падставе Папскай булы «*Vixdum Poloniae unitas*» з 28.10.1925 г. і ўключала ў свой склад тры адміністрацыйныя адзінкі: Віленскую архідыяцэзію, Пінскую і Ломжынскую дыяцэзіі. Віленская архідыяцэзія лічылася самай вялікай у Польшчы і займала тэрыторыю 53 960 кв. км, на якой у 1939 г. пражывала 1 485 484 каталікоў¹³. На чале мітраполіі і архідыяцэзіі з 1926 г. стаяў арцыбіскуп Рамуальд Ялбжыкоўскі (1876-1955), суфраганам¹⁴ з 1923 г. быў біскуп Казімір Міхалькевіч (1865-1940).

Архідыяцэзія тэрытарыяльна была падзелена на 30 дэканатаў, і Гродна было сталіцай аднаго з іх. У 1939 г. да Гродзенскага дэканату належала 29 касцёлаў, улічваючы парафіяльныя, філіяльныя, рэктаральныя і капліцы і 66 470 веруючых¹⁵. У самым горадзе знаходзілася 4 парафіяльныя касцёлы і 1 касцёл без парафіі. Парафіяльныя былі наступныя касцёлы: св. Францішка Ксаверыя на пляцы Стэфана Баторыя (парафія налічвала 13 796 вернікаў), Адшукання Св. Крыжа (пабернардынскі) на вул. Бернардынскай (парафія налічвала 5 203 вернікі), Маці Божай Анёльскай (аа. Францішканаў) на вул. Францішканскай (парафія налічвала 8 512 вернікаў), Унебаўзяцця Найсвяцейшай Марыі Панны (гарнізонны) (былая «Фара Вітаўта» на вул. Замкавай). Вайсковая парафія намінальна аб'ядноўвала ўсіх каталікоў гродзенскага гарнізона разам з сем'ямі. Непарафіяльным касцёлам быў рэктаральны касцёл сс. Назаратанак – Звеставання Найсвяцейшай Марыі Панны (пабрыгідскі) на вул. Назаратанскай.

Акрамя таго, у Гродне было 10 капліц, як публічных, так і прыватных і два філіяльныя касцёлы.

Да парафіі св. Францішка Ксаверыя належалі публічныя капліцы св. Сальватора на могільках, на вул. Цэментарнай; св. Станіслава Косткі ў гімназіі ім. Адама Міцкевіча, на вул. 3 Мая; прыватныя капліцы Кангрэгацыі сясцёр

міласэрнасці св. Вінцэнта дэ Поля (сс. Шарытак) на вул. Гараднічанскай, 23; Польскага таварыства дабрачыннасці на вул. Пілсудскага, 28; у Летняй калоніі для дзяцей (лагер адпачынку); у маёнтку Дзікова; у турме па вул. Лістоўскага, 1; філіялы: Св. Роха ў м. Грандзічы; Св. Пятра і Паўла ў в. Русота.

Да парафіі Адшукання Св. Крыжа належалі прыватныя капліцы ў маёнтках Панямунь і Каханова.

Да парафіі Маці Божай Анёльскай належалі Прыватная капліца Св. Пятра і Паўла ў маёнтку Аўгустовак і капліца на парафіяльных могілках.

Да таго ж у Гродне дзейнічала некалькі каталіцкіх законаў, а менавіта аа. Францішканцы канвентуальныя, сс. Назаратанкі, сс. Шарыткі (або сс. Міласэрнасці св. Вінцэнта дэ Поля), сс. Служкі НМП безаганнай.

Падлік каталікоў, якія належалі да гродзенскіх парафій, дае вынік 27 511 чал. Улічваючы, што да гродзенскіх парафій належалі не толькі жыхары горада, але і жыхары некаторых навакольных мясцовасцяў, колькасць якіх складала ў сярэднім 25% ад агульнай колькасці парафіянаў, то можна меркаваць з пэўнай доляй хібнасці, што агульная колькасць гарадскіх каталікоў у перадваенны час складала каля 20 633 асоб. Да гэтага трэба далічыць вернікаў вайсковай парафіі, колькасць якіх была нестабільнай, але прыкладна ў межах 5 – 6 тыс.¹⁶ Такім чынам, агульную колькасць каталікоў можна акрэсліць у межах 27 – 28 тыс. чал.

Фармальнае параўнанне колькасці ордэнаў, парафій, святароў, а таксама вернікаў, якія прыпадалі на аднаго святара і адну парафію ў 1915 г. і ў 1939 г. дазваляе сцвярджаць, што за міжваеннае дваццацігоддзе пазіцыя каталіцкага касцёла ў г. Гродна істотна ўзмацнілася. Калі ў 1915 г. у горадзе былі 4 касцёлы, з іх 3 парафіяльныя (фарны, пабернардынскі і францішканскі), 1 рэктаральны (пабрыгідскі) і налічвалася 21 205 вернікаў (без вайскоўцаў) і 9 святароў, то ў 1939 г. да гэтых 4 касцёлаў далучыўся яшчэ гарнізонны. Агульная ж колькасць вернікаў складала 27 511 (без вайскоўцаў і іх сем'яў), а паслугу выконвала 19 святароў (без ваенных капеланаў)¹⁷. Такім чынам, у 1915 г. на аднаго каталіцкага святара прыпадала 2 356 вернікаў, а ў 1939 г. – 1 448¹⁸.

Найбольшыя, аднак, перамены заўважальныя на прыкладзе манастырскага духавенства. У 1915 г. у горадзе існавалі 3 кляштары (аа. Францішканцаў, сс. Назаратанакі сс. Бенедыктынак) з агульнай колькасцю законнікаў і законніц 8 чалавек, якія не праводзілі ніякай вонкавай апостальскай дзейнасці. У 1939 г. існавала 4 кляштары (аа. Францішканцаў (9 законнікаў), сс. Назаратанак (40 сясцёр), сс. Служак Безаганнай (25 сясцёр), сс. Шарытак (4 сястры)¹⁹, прычым законнікі праводзілі актыўную дзейнасць, не абмяжоўваючыся душпапярствам і катэхізацыяй.

Ад моманту вяртання незалежнасці ўрад Польшчы ўсведамляў традыцыйна вялікі ўплыў каталіцкага касцёла і высокі ўзровень яго аўтарытэта

і імкнуўся выкарыстаць гэта з мэтай узмацнення дзяржаўнасці і палітычнай стабільнасці. Асаблівая ўвага надавалася гэтаму на тэрыторыях з вялікай колькасцю нацыянальных меншасцяў. Там імкнуліся павялічваць сетку каталіцкіх парафій, пашыраць місіянерскую дзейнасць, падтрымліваць будову святынь, выступаць за іх рэвіндыкацыю²⁰.

Прававы і маёмасны стан Касцёла

Каталіцкі касцёл у Гродне дзейнічаў у рамках тагачаснага заканадаўства II Рэчы Паспалітай. Заканадаўства (Канстытуцыя 1921 г., Канкардат 1925 г., Канстытуцыя 1935 г.) гарантавала свабоду сумлення ўсім грамадзянам, аднак прадугледжвала для рыма-каталіцкай канфесіі дамінуючае месца сярод усіх іншых раўнапраўных канфесій. Каталіцкі касцёл меў поўную аўтаномію і самакіраванне ўнутры касцельнага жыцця і свабоду дзеяння ў рамках дзяржаўнага заканадаўства²¹. У Канстытуцыі 1921 г. было запісана, што «Рыма-каталіцкае веравызнанне, якое з'яўляецца рэлігіяй большасці народу, займае ў дзяржаве галоўную пазіцыю сярод раўнапраўных веравызнанняў. Рыма-каталіцкі касцёл кіруецца ўласным правам. Адносіны дзяржавы і касцёла будуць вызначацца на падставе ўмовы з Апостальскай сталіцай, якая павінна быць ратыфікавана сеймам» (арт. 114). Адносна іншых веравызнанняў у Канстытуцыі гаварылася, што «касцёлы нацыянальных меншасцяў і іншыя прызнаныя законам саюзы кіруюцца ўласнымі статутамі, якія дзяржава прызнае ў выпадку, калі яны не супярэчаць праву. Адносіны дзяржавы з гэтымі веравызнаннямі ўстанаўліваюцца на падставе права і па дамовах з іх правамоцнымі прадстаўнікамі» (арт. 115)²².

Канстытуцыя 1935 г. цалкам паўтарала прынцыпы Канстытуцыі 1921 г. у адносінах да веравызнанняў, прызнаючы дамінуючую пазіцыю каталіцкага Касцёла ў параўнанні з іншымі рэлігіямі і канфесіямі. Напрыклад, у Беластоцкім ваяводстве, а г. зн. і ў Гродне, у 1931 г. былі прызнанымі каталіцкі і ўсходні стараверскі касцёлы, а таксама іўдзейскае веравызнанне. Да веравызнанняў, якія былі законна прызнанымі, але не мелі акрэсленых у праве адносінаў з дзяржавай, належалі ў Беластоцкім ваяводстве праваслаўны аўтакефальны, евангеліцка-аўгсбургскі, евангеліцка-рэфармаваны, а таксама марыявіты і мусульмане²³.

Існуе, аднак, некаторая розніца паміж трактоўкай самога паняцця веравызнання пры перапісах насельніцтва 1921 г. і 1931 г. Калі ў 1921 г. веравызнанне акрэслівалася як тое, да якога асоба належыць па праву, а па жаданню грамадзян старэйшых за 14 гадоў можна было адносіць сябе да асоб «без веравызнання», то ў 1931 г. веравызнаннем лічылася тое, «да якога чалавек фармальна належыць»²⁴.

Канфесійнае жыццё Гродна ў міжваенны перыяд было прадстаўлена каталікамі, праслаўнымі і іудзеямі, а таксама невялікай колькасцю членаў супольнасцяў евангеліцка-лютэранскай, баптыстаў і адвентыстаў сёмага дня²⁵. Праслаўныя мелі дзве парафіяльныя царквы (Пакроўскі сабор і царкву св. Уладзіміра), адну царкву гарнізонную, адзін жаночы і адзін мужчынскі кляштар. Іудзеі мелі некалькі сінагог, з якіх у дакументах Гродзенскага магістрата за 1928 г. зарэгістравана толькі пяць: на вул. Дамініканскай, 6, вул. Замкавай, 10, вул. Віленскай, 7, вул. Уланскай, 30 і вул. Брыгіцкай, 17²⁶. З хрысціянскіх канфесій толькі праслаўныя мелі ў Гродне свайго іерарха – арцыбіскупа, упраўляючага Гродзенскай і часткай Вілейскай епархіі. У 1939 г. ім быў Панцеляймон (Ражноўскі). Грэка-каталікі падпарадкоўваліся Львоўскаму мітрапаліту А. Шаптыцкаму, кіраўнік лакальнага Евангеліцка-рэфармаванага касцёла Б. Іжыцкі-Герман меў рэзідэнцыю ў Вільні, там размяшчалася і Суперінтэндантура Евангеліцка-аўгсбургскага касцёла²⁷.

Арт. 24 Канкардату 1925 г. рэгуляваў правы юрыдычных асоб (касцельных і законных) на ўсе віды рухомай і нерухомай уласнасці, а таксама капіталаў, прыбыткаў і г. д. На яго падставе пробашчы парафій лацінскага абраду мелі права валодаць у рамках бенефіцый 15-30 га зямлі (біскупы – да 180 га). Акрамя таго ўрад Польшчы выдзяляў штомесячна сродкі на ўтрыманне духавенства, клірыкаў семінарыі і настаўнікаў Тэалагічных інстытутаў, на пенсійнае забеспячэнне састарэлых духоўных, а таксама пакрываў кошты касцельнай адміністрацыі (выдаткі на візітацыі, кансісторыі, паштовую карэспандэнцыю, будову і рамонты сакральных аб'ектаў і г. д.)²⁸. Падтрымлівала касцёл і лакальная адміністрацыя. У кожным гадавым бюджэце гродзенскага магістрата прадугледжваліся субсідыі на адукацыйныя і сацыяльныя ўстановы, якія належалі каталіцкаму касцёлу²⁹. Варта падкрэсліць, што штомесячныя сродкі і спарадычныя дзяржаўныя датацыі атрымлівала духавенства і іншыя хрысціянскія канфесіі. Міжваенная гродзенская прэса адзначала, што падчас візіту ў Гродна 1 ліпеня 1938 г. міністр сацыяльнага забеспячэння М. Зындрам-Касцялкоўскі прызначыў датацыю ў 2000 зл. «на рамонт праслаўнай царквы на Каложы»³⁰.

Калі гаварыць пра нерухомасць, то ў Беластоцкім ваяводстве ў 1939 г. касцёлу належала 4454 га зямлі (разам з лесам), у тым ліку 4452 га было ў валоданні пробашчаў, 2 га – семінарыі і 1061 га – у 7 манаскіх ордэнаў³¹. Паводле ацэнкі некаторых савецкіх гісторыкаў у сярэднім на 1 парафію ў Беластоцкім ваяводстве прыходзілася 20,67 га зямлі³². Што ж да існуючых у горадзе 4 ордэнаў, то вядома, што два з іх мелі непадалёк ад Гродна маёнты: сс. Назаратанкі – маёнтак Каханова з 164,23 га зямлі³³, а аа. Францішканцы – маёнтак Калбасіно са 150 га зямлі³⁴. Пры гэтым на адну памеш-

чыцкую гаспадарку ў Заходняй Беларусі ў 1939 г. прыпадала ў сярэднім 210 га зямлі, а на адну гаспадарку асаднікаў – 22,5 га³⁵. Ацэньваючы стан каталіцкага касцёла на падлеглай яму тэрыторыі, Беластоцкі ваявода Генрык Асташэўскі ў сваім пісьме ў МУС у 1939 г. назваў яго «магутным інстытутам, які валодае вялікімі матэрыяльнымі і маральнымі сродкамі»³⁶.

Канкардат 1925 г. даваў каталіцкаму касцёлу права валодання толькі той маёмасцю, якая ў момант падпісання гэтага канкардату яму належала. Секулярызаваная маёмасць заставалася ў руках дзяржавы ў тых памерах, у якіх яна належала дзяржаве перад заключэннем Канкардату³⁷. У 20-я гг. касцёлы розных канфесій прыкладалі намаганні, каб адшукаць сваю маёмасць, якую страцілі ў выніку розных гістарычных завірух. У пісьме Віленскай мітрапалітальнай курыі ад 4.03.1929 г. пералічана 120 аб'ектаў, якія некалі былі ў валоданні рыма-каталіцкага і грэка-каталіцкага касцёлаў, а потым перайшлі да праваслаўнай царквы, дзяржавы ці іншых асоб і ў перспектыве падлягалі звароту (рэвіндыкацыі). Сярод іх значыліся Каложская царква (канфіскаваная ў 1839 г.), пабернардынскі (канфіскаваны ў 1853 г.), пакармеліцкі (канфіскаваны ў 1845 г.) і пабазіліянскі (канфіскаваны ў 1843 г.) касцёлы ў Гродне³⁸. У 1928 г. у Беластоцкім ваяводстве каталікі дамагаліся звароту 29, а праваслаўныя – 26 святынь³⁹. Спачатку пры вырашэнні спраў рэвіндыкацыі была ўжытая судовая тактыка. Тагачасная гродзенская прэса інфармавала, што толькі за ліпень 1929 г. у акружных суд г. Гродна паступіла 11 іскаў аб звароце касцельнай маёмасці⁴⁰. Але гэтыя працэсы выклікалі напружанасць у грамадстве. Між іншым мелі месца шматлікія пратэсты праваслаўных, таму з 1934 г. урад падыходзіў да гэтага пытання больш асцярожна і вырашаў яго самастойна і не заўсёды на карысць ініцыятара іску.

Ва ўсіх іншых маёмасных справах дзяржаўныя органы рознага ўзроўню наогул ішлі насустрач рэлігійным супольнасцям у вырашэнні бягучых матэрыяльных праблем. Звычайнай практыкай былі штогадовыя фінансавыя субсідыі і спарадычных датацыі. Маглі зменшыць або ўвогуле адмяніць падатак на зямлю, зменшыць аплату за карыстанне святлом, прызначыць субсідыі на акрэслены праект ці ўдзяліць пазыкі. Напрыклад, у 1928 г. магістрат звольніў Фарны касцёл ад аплаты за электраэнергію, ужытую падчас жалобнай імшы за прэзідэнта Нарутовіча⁴¹. У 1930 г. ён прызначыў субсідыю касцельнай радзе евангеліцка-лютэранскай супольнасці Гродна⁴², а ў 1936 г. наняў фірму «Мясовіч» з Кросна дзеля рамонту гадзінніка на Фарным касцёле, які не працаваў з часоў Першай сусветнай вайны⁴³. Бюджэт магістрату на 1938 – 1939 г. прадугледжваў субсідыю 500 злотых на рэстаўрацыю Фары Вітаўта⁴⁴.

Дзейнасць Касцёла

Місія каталіцкага касцёла, як і кожнай хрысціянскай канфесіі, зводзіцца да трох галоўных задач. Гэта пропаведзь Евангелля (*martyria*), здзяйсненне сакрамантаў (*liturgia*), служэнне любові (*diakonia*). Першыя дзве функцыі з'яўляюцца, калі можна так сказаць, «чыста» духоўнымі і выконваюцца ў дакладнай адпаведнасці з навучаннем касцёла. У міжваенны перыяд яны ажыццяўляліся ў рамках навучання Трыдэнцкага сабору і па сутнасці не патрабуюць каментарыя. Пад «служэннем любові» разумеецца рознабаковая сацыяльная дзейнасць. У рамках гэтай місіі і дзейнічаў касцёл у Гродне.

Адукацыйная дзейнасць

Згодна з арт. 120 Канстытуцыі і арт. XIII Канкардату вывучэнне каталіцкай рэлігіі была абавязковым для вучняў-каталікоў у дзяржаўных, грамадскіх, а таксама у тых прыватных навучальных установах, якія атрымлівалі датацыі ад дзяржавы. Выключэннем былі толькі вышэйшыя ўстановы. У школах Гродна, як і ва ўсіх іншых мясцовасцях Польшчы, вучні павінны былі ўдзельнічаць у супольных набажэнствах у нядзелю і ў святы, а таксама на пачатку і заканчэнні вучэбнага года. Абавязковымі былі штогадовыя рэкалекцыі (3 дні), супольная споведзь і св. Камунія падчас рэкалекцый, на пачатку і ў канцы вучэбнага года, супольная малітва на пачатку і заканчэнні занятку. Дырэкцыя школы абавязана была знайсці выкладчыка рэлігіі, калі колькасць дзяцей-каталікоў была 12 чалавек і болей.

Катэхетами або школьнымі прэфектамі ў Гродне былі святары. Звычайна, на гэтыя пасады прызначаліся маладзейшыя асобы, здольныя разумець моладзь, або тыя, што мелі яшчэ нейкую іншую, не вельмі адказную функцыю. У 1939 г. прэфектамі ў Гродне былі кс. Вацлаў Лукша, кс. Людвік Саванеўскі, кс. Станіслаў Смялоўскі, кс. Юльян Стэфановіч, кс. Нікадзім Зажэцкі⁴⁵. З 1935 г. прэфектам быў і кс. Юстын Скакоўскі (1876-1942), капелан сс. Назаратанак, расстраляны фашыстамі з групай гродзенскай інтэлігенцыі каля форта ў Навумавічах.

Некаторыя з прэфектаў – з безаганнай палітычнай рэпутацыяй – займалі пасады дырэктараў школ. Кс. Віктар Патшэбскі (1880-1944) быў дырэктарам дзяржаўнай мужчынскай гімназіі ім. Адама Міцкевіча. Ён удзельнічаў у абароне Гродна ў верасні 1939 г., потым у руху супраціўлення і загінуў у Варшаўскім паўстанні⁴⁶. Другі вядомы ў горадзе святар – пробашч касцёла Падвышэння Св. Крыжа кс. канонік Антоні Курыловіч (1876-1954) быў заснавальнікам у горадзе аб'яднання «Польская мацеж школьная» («Polska Macierz Szkolna»), дырэктарам школы (*powszechniej*) для дзяўчат, у якой вучыліся не толькі каталічкі, але дзяўчынкі праваслаўнага,

грэка-каталіцкага і іўдзейскага веравызнання. Школа існавала з 1915 г., а з 1935 г. пачала называцца «7-гадовая публічная Бернардынская школа № 3». У ёй праводзілася рознабаковая праца з дзецьмі, між іншым існаваў школьны тэатр⁴⁷. Дзякуючы кс. А. Курыловічу ў горадзе ўзніклі 3 сярэднія навучальныя ўстановы: гандлёвае і рамеснае вучылішчы, а таксама прыватная мужчынская гімназія ім. Г. Сянкевіча, дзе вучыліся прадстаўнікі розных веравызнанняў⁴⁸. Кс. А. Курыловіч на працягу амаль усяго міжваеннага перыяду ўваходзіў у склад г. зв. «Dozoru szkolnego» – грамадскага камітэта пры магістраце Гродна, які займаўся выкрыццём розных бягучых праблем школ і дапамогай у іх вырашэнні⁴⁹. У яго ўваходзілі дырэктары школ, прадстаўнікі ўсіх веравызнанняў.

Сярод ордэнскіх супольнасцяў Гродна сваю школу мелі толькі сс. Назаратанкі. Калі падчас Першай сусветнай вайны горад быў акупаваны немцамі, ігумення кляштар Паўла Гажыч і кс. Францішак Грынкевіч звярнуліся да акупацыйных уладаў па дазвол на адкрыццё жаночай гімназіі. У 1916 – 1918 гг. яна знаходзілася на вул. Элізы Ажэшка, у 1919 – 1920 гг. – на вул. Зялёнай. Калі ў 1916 – 1917 г. вучэбным годзе ў назаратанскай гімназіі вучылася 150 вучаніц, то ў 1919 – 1920 г. – ужо каля 500. Гімназія існавала да 1920 г., а потым была ператвораная ў агульнаадукацыйную базавую школу (powszechna), якая ў 1938 г. атрымала права публічнай школы і дзейнічала да 1939 г.⁵⁰ У 1937 – 1938 г. навучальным годзе ў школе вучылася 168 хлопчыкаў і дзяўчынак. Школа рэгулярна атрымлівала датацыі ад магістрата Гродна, напрыклад у бюджэце горада на 1938 – 1939 г. для яе была прадугледжана сума ў 1500 злотых. Таксама для Рамеснага вучылішча ПМШ – 3240 злотых, для Гандлёвага вучылішча ПМШ – 500 злотых⁵¹.

Грамадская дзейнасць

Акрамя дзейнасці душпастырскай – вядзення набажэнстваў, здзяйснення сакрамантаў і г. д. – духавенства праводзіла актыўную апостальскую дзейнасць сярод насельніцтва. У Гродне пры парафіях паўставалі розныя рэлігійныя аб'яднанні і таварыствы, такія як Каталіцкая акцыя, Кола жывога ружанца, Трэці закон св. Францішка, Марыянская Садаліцыя, Таварыства цвярозасці і г. д. Кожнае з іх не толькі выконвала рэлігійную ці выхаваўчую функцыі, але і інтэгрвала вернікаў. Дарэчы да Марыянскай Садаліцыі належала каля 90% моладзі рыма-каталіцкага веравызнання. Гэтая арганізацыя існавала пры ўсіх школах і гімназіях і імкнулася не толькі да ўзмацнення веры. Яна інспіравала сваіх членаў да дабрачыннай і грамадскай дзейнасці. Рэлігійныя аб'яднанні і таварыствы мелі свой статус, свой сцяг і нават асобыя вонкавыя прыкметы⁵².

Духавенства ўдзельнічала ва ўсіх дзяржаўных урачыстасцях, нацыянальных і рэгіянальных святах, а таксама ва ўрачыстасцях, якія праводзілі асобныя польскія аб'яднанні і таварыствы. У гродзенскай прэсе 1938 г. чытаем, напрыклад, што 12 мая ў трэцюю гадавіну смерці Ю. Пілсудскага ва ўсіх гродзенскіх святых было адпраўлена жалобнае набажэнства з удзелам «шматтысячнага тлуму вернікаў», а 18 мая ў 28-ю гадавіну смерці Элізы Ажэшка адбылося ўрачыстае набажэнства «за душу вялікай польскай пісьменніцы, якую называюць духам-апекунам гродзенскай зямлі»⁵³.

Як правіла, з удзелам духавенства адбываліся акцыі перадачы ўзбраення для Войска Польскага, а часам Касцёл сам закупаў узбраенне на ФОН (Fundusz Obrony Narodowej). У гродзенскай прэсе чытаем: «25 красавіка 1937 г. у кляштары аа. Салезіянаў у Ружанастоку каля Гродна адбылася ўрачыстасць перадачы палку ім. Стэфана Баторыя двух мінамётаў. Мінамёты былі закуплены з выключнай ініцыятывы і на сродкі кляштара і гімназіі аа. Салезіянаў»⁵⁴. Практыка асвячэння ўзбраення была спыненая толькі ў жніўні 1939 г. загадам палявога біскупа Юзафа Гаўліны. Гэта было рэакцыяй на заўвагу Апостальскай сталіцы⁵⁵.

Паколькі польскі ўрад быў зацікаўлены ў супрацоўніцтве з каталіцкім духавенствам у галіне ўзмацнення польскай дзяржаўнасці, у афіцыйным дакуменце МРВіПА (Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego) рэкамендавалася «дапамагаць духоўным асобам з вялікім маральным аўтарытэтам удзельнічаць у грамадскім, культурным і эканамічным жыцці»⁵⁶. Некаторыя гродзенскія каталіцкія святары ўваходзілі ў склад розных камісій пры магістраце, у склад грамадскіх камітэтаў і таварыстваў. Гродзенскі дзекан у 1931 – 1937 гг. кс. Ігнат Альшанскі быў дэпутатам сейма, гвардыян францішканскай супольнасці а. Андрыян Ледухоўскі быў старшынёй Занёманскага дабрачыннага таварыства, кс. Антоні Курыловіч быў кіраўніком Польскай мацежы школьнай.

Вайсковая дзейнасць

Традыцыя вайсковага душпастырства ў Войску польскім фармавалася з 1690 г., калі былі ўстаноўлены першыя 36 штатных пасадаў для капеланаў 20 пяхотных і 16 драгунскіх палкоў. У незалежнай Польшчы Палявы ардынарыят быў адроджаны 5 лютага 1919 г. і праз год падчас савецка-польскай вайны Палявому біскупам Станіславу Галлю ўжо падлягала 272 капелана⁵⁷. У міжваенным дваццацігоддзі ў вайсковым душпастырстве служыла 250 штатных капеланаў. Іх дзейнасць рэгуляваў «Статут вайсковага душпастырства», распрацаваны ў Апостальскай сталіцы і зацверджаны польскім урадам. З 1933 г. палявым біскупам быў Юзаф Гаўліна⁵⁸ (1892-1964), а выканаўчым органам – Палявая курыя, якой падлягала кіраўніцтва асобных

дэканатаў. У гэты момант на тэрыторыі Польшчы было 75 вайсковых парафій⁵⁹.

Гродна быў цэнтрам вайсковага дэканату, у які ўваходзіла 8 парафій з усімі структурамі: у Гродне, Вільні, Новай Вілейцы, Лідзе, Маладзечне, Ваўкавыску, Беластоку і крэпасці Асавец (у 1939 г. – у Сувалках)⁶⁰. Гэта было звязана з тым, што ў Гродне знаходзіўся штаб камандавання акругі III корпуса (Dowództwo Okręgu Korpusu III), якому падлягалі падраздзяленні ва ўсіх пералічаных гарадах. На чале дэканату стаяў дэкан кс. Францішак Лорэнц (меў чын палкоўніка). Гарнізонным быў касцёл Унебаўзяцця НМП (Фара Вітаўта), які знаходзілася на вул. Замкавай, 1. Капеланы, якія падлягалі гродзенскай вайскавай парафії, былі ў кожным палку, а капліцы – ў штабе брыгады КОП, на Фолюшы, пры штабе Акругі III корпуса і ў Сакулцы.

У міжваенны перыяд урад разглядаў інстытут ваенных капеланаў, як адзін з найважнейшых сродкаў асветы і маральнага выхавання салдат і афіцэрскіх кадраў. Капеланаў прызначаў Міністр вайсковых спраў па прадстаўленні Палявога біскупа. Штатны капелан меў чын не ніжэй капітана, старшы капелан – маёра. Асноўным элементам іх працы былі пропаведзі патрыятычнага характару, якія падкрэслівалі значнасць веры, геаізму, любові да Айчыны і памяці тых, хто загінуў за гэтыя ідэалы. Адным з метадаў выхавання былі прыватныя размовы, але ў першую чаргу задавальненне рэлігійных патрэбаў: сакраманты, споведзь, падтрыманне рэлігійных нацыянальных традыцый, сумеснае ўрачыстае святкаванне рэлігійных святаў і г. д. Усё гэта павінна было дапамагчы салдатам хутчэй прывыкнуць да новага асяроддзя і лягчэй пераносіць цяжкасці службы.

Капелан не абавязаны быў прыносіць прысягу, але яго абавязкам было прымаць прысягу ў вайскоўцаў. Ён з прадстаўнікамі свайго падраздзялення абавязаны быў прысутнічаць на ўрачыстасцях рэлігійна-патрыятычнага характару, між іншым абавязкова ў дзень свята Дзевы Марыі – Каралевы Кароны польскай⁶¹. У Гродне ўсе армейскія часткі ў поўным баявым рыштунку выступалі з нагоды нацыянальных святаў і гадавінаў паўстанняў. Важным аспектам працы капеланаў была культурна-асветніцкая дзейнасць. Яны апекаваліся салдацкімі бібліятэкамі, распаўсюджвалі прэсу, нярэдка кіравалі курсамі для непісьменных, садзейнічалі стварэнню салдацкіх тэатраў.

У Беластоцкім ваяводстве, як і наогул у Польшчы служылі прадстаўнікі ўсіх нацыянальнасцей, і вайсковае камандаванне заўсёды падкрэслівала верацярпімасць. Капеланамі ў войску служылі прадстаўнікі праваслаўнага, пратэстанцкага, іўдзейскага і мусульманскага веравызнання. У міжваенным Гродне, дзе знаходзіўся штаб акругі III корпуса, таксама існавала душпастырства іншых канфесій. У 1939 г. акрамя каталіцкіх служылі а. А. Каліновіч (праваслаўны), кс. Карл Месершмідт (евангеліцка-рэфармаваны),

рабін Натан Рубнэр (іудзейскі, пад яго апекай былі вернікі корпусаў I, III, V). Вернікамі евангеліцка-аўгусбургскага веравызнання апекаваўся сам галоўны капелан гэтага Касцёла кс. Ян Патоцкі).

Дарэчы, галоўны капелан евангеліцка-аўгусбургскага касцёла кс. маёр Ян Патоцкі, як і амаль усё духоўнае кіраўніцтва Войска польскага, загінуў у Катыві. Там трагічна абарвалася жыццё канцлера каталіцкай Палявой курыі кс. палкоўніка Чэслава Вайтыняка, галоўных капеланаў праваслаўнай царквы кс. палкоўніка Сямёна Федаронькі, евангеліцка-рэфармаванага касцёла кс. палкоўніка Рышарда Пашко і галоўнага рабіна Войска польскага Баруха Стэйнберга⁶².

Дабрачынная і выдавецкая дзейнасць

У міжваенны перыяд у Гродне, як і на тэрыторыі ўсёй Польшчы, духавенства праводзіла актыўную добрачынную дзейнасць. З 1932 г. пры некаторых гродзенскіх парафіях пачалі арганізоўвацца аддзелы «Карытас» з ліку парафіянаў, якія дапамагалі самым бедным. Існавалі таксама добрачынныя каталіцкія таварыствы, якія мелі пад апекай прытулкі для сірот, старцаў, незаможных хворых, а таксама дзіцячыя яслі і садкі. У склад праўлення гэтых таварыстваў уваходзіў святар і свецкія асобы, як правіла, тыя, што мелі ў горадзе аўтарытэт. У Гродне было некалькі такіх добрачынных таварыстваў: Польскае каталіцкае таварыства, Фарнае і Занёманскае ім. Э. Ажэшка. Толькі сябры Польскага таварыства ўваходзілі ў склад камісіі сацыяльнага забеспячэння пры Гарадской радзе, але ўсе без выключэння таварыствы, у т.л. нацыянальныя атрымлівалі ад магістрата грашовыя субсідыі.

Так, у бюджэце горада на 1928 – 1929 г. былі прадугледжаны субсідыі для Кансультацыі маці і дзіцяці, ясляў і прытулку Польскага добрачыннага таварыства, Фарнага, Беларускага, Рускага, Габрэйскага і Занёманскага ім. Э. Ажэшка⁶³ прытулкаў. У бюджэце на 1937 – 1938 г. з каталіцкіх добрачынных устаноў субсідыі былі прызначаны Польскаму (на ўтрыманне ясляў, прытулкаў для сірот і старцаў); Фарнаму і Занёманскаму (на прытулкі) таварыствам, а таксама Польскаму каталіцкаму таварыству апекі над дзяўчатамі⁶⁴.

Але галоўным чынам добрачыннасць была ўдзелам законнікаў. Занёманскае таварыства на вул. Лелевеля, 12 дзейнічала пад кіраўніцтвам аа. Францішканцаў, а яго старшынёй заўсёды быў чарговы гвардыян францішканскай супольнасці Гродна. У 1939 г. гг. быў а. Андрыйян Ледухоўскі. У прынятым у 1924 г. Статуце гаварылася, што таварыства ставіць мэту: «Аказваць пастаянную і спарадычную дапамогу сіротам, бедным дзецям і адзінокім старцам з Занёманскага прадмесця і пашыраць сярод жыхароў

хрысціянскую этыку»⁶⁵. У 1931 г. аа. Францішканцы пастанавілі пабу-даваць «Дом дзіцяці ім. Э. Ажэшка». Дзеля гэтага ўзялі пазыку ў Банку народнай гаспадаркі ў памеры 50 000 зл. і праводзілі акцыі па збору ахвяраванняў. Аднак у 1939 г. былі ўзведзены толькі мур па вул Млынарскай, 23⁶⁶.

У сс. Назаратанак дабрачыннасць не была асноўным напрамкам дзейнасці. Вядома, што яны апекаваліся некалькімі хворымі і штодзённа раздавалі ў сваім кляштары да 30 абедаў для бедных⁶⁷.

Затое дабрачыннасць была асноўным заняткам сс. Служак НМП Беззаганнай, кляштар якіх існаваў на вул. Банковай яшчэ ў 1896 г. У 1939 г. у ім знаходзілася школа (powszechna) і Дом пенсіянера ім. Св. Вінцэнта дэ Поля, дзе пражывала 25 чалавек. Сёстры абслугоўвалі Фарны прытулак для сірот на вул. Бернардынскай ад моманту яго адкрыцця ў 1910 г. У ім тры сястры даглядалі 30 – 35 дзяцей. З 1915 г. сем сяцёр абслугоўвалі таксама Прытулак ім. Св. Казіміра для 180 дзяцей па вул. Ажэшка, а дзве – Занёманскі прытулак па вул. Місіянарскай для 30 – 50 дзяцей 4 – 7 гадоў і сірот⁶⁸.

На вул. Гараднічанскай, 23 мелі свой кляштар ім. Св. Людвіка сс. Шарыткі або Пані міласэрнасці св. Вінцэнта дэ Поля. Іх асноўным заняткам паводле статуту была праца ў медыцынскіх і сацыяльных установах. У 1936 – 1939 гг. у кляштары былі чатыры сястры, якія дапамагалі найбяднейшым жыхарам Гродна, а ў 1939 г. абслугоўвалі прытулак для невылечна хворых. Яны неаднаразова атрымлівалі фінансавую дапамогу ад уладаў горада⁶⁹.

У 1922 – 1927 гг. пры францішканскім кляштары існавала выдавецтва, заснаванае а. Максіміліянам Кольбе, будучым святым, мучанікам Другой сусветнай вайны. Яно існавала на ахвяраванні ў асноўным заможнай часткі грамадства, дапамогу з-за мяжы і на сродкі падпісчыкаў. Дарэчы, менавіта ў Гродне а. Максіміліян пазнаёміўся з князем Друцкім-Любецкім, які падараваў яму частку сваёй зямлі пад Варшавай, дзе паўстаў буйнейшы францішканскі цэнтр «Непакалянаў». У Гродне пад кіраўніцтвам М. Кольбе выдаваліся: штотомсячнік «Рыцар Беззаганнай» («Rycerz Niepokalanej») (з 1922 г.), «Каляндар Беззаганнай» («Kalendarz Niepokalanej») (з 1925 г.), «Паходня Серафіцкая» («Pochodnia Seraficka») (у 1926-1927 гг.), а таксама кнігі і брашуры рэлігійнага зместу. Спачатку ў выдавецтве працавала тры манахі, а праз 5 гадоў іх было ўжо 33, наклад у 1922 г. складаў 5 000 ас., а ў 1926 г. – ужо 65 000⁷⁰.

У Гродне каталіцкімі духоўнымі выдавалася таксама газета «Новае Жыццё» («Nowe Życie»). Выдаўцом яе быў кс. Эдвард Качыньскі, а рэдактарам кс. Людвік Саванеўскі. Гэтая папулярная ў горадзе газета кансерватыўнага напрамку выходзіла двойчы на тыдзень (у нядзелю і чацвер) і пісала

галоўным чынам пра жыццё касцёла ў Польшчы і на Гродзеншчыне, а таксама пра актуальныя палітычныя і гаспадарчыя справы, сачыла за падзеямі гарадскога жыцця. Ідэалагічна яна прытрымлівалася пазіцыі хрысціянска-дэмакратычнай партыі.

Удзел касцёла ў палітычным жыцці

На першым у незалежнай Польшчы пленарным сінодзе біскупаў (1936) Прымас кардынал Аўгуст Хлонд абвясціў: «Мы хочам Польшчы рэлігійнай, здаровай, вялікай, без бязбожніцтва, сектанцтва, амаральнасці, нянавісці і нязгоды»⁷¹. У гэтым мэты касцёла і дзяржавы супадалі, таму ўрад бачыў у каталіцкім касцёле моцнага палітычнага саюзніка. Усведамляючы яго ролю ў падтрыманні традыцыйных каштоўнасцяў і этычных прынцыпаў і, тым самым, ва ўзмацненні польскай нацыянальнай свядомасці, МУС у спецыяльнай дырэктыве да ваяводаў у 1938 г. рэкамендавала ў рэлігійнай палітыцы «пазбягаць хістання ў дзеяннях, бо гэта можа прывесці да аслаблення ў людзей веры, як вузла, які беражэ ад знішчальнай камуністычнай прапаганды»⁷². У дакуменце МУС з лютага 1939 г. даваліся канкрэтныя ўказанні адносна супрацоўніцтва з духавенствам ў галіне ўзмацнення польскай дзяржаўнасці. Між іншым рэкамендавалася «асобам духоўным, якія маюць вялікі аўтарытэт, аблягчаць удзел у грамадскім, эканамічным і культурным жыцці» і «весці барацьбу з духавенствам, якое праяўляе ў сваёй дзейнасці нацыяналістычныя беларускія або ўкраінскія тэндэнцыі»⁷³.

Калі ж гаварыць пра адносіны духавенства да дзяржаўнай улады, то трэба звярнуць увагу на пэўную супярэчнасць. Найвышэйшая ўлада каталіцкага касцёла выразна выказвалася за яго палітычны нейтралітэт. Гэта былі часы пантыфікату папы Пія XI⁷⁴, а той з асаблівай настойлівасцю падкрэсліваў прынцып: касцёл не патрабуе апоры ва ўрадах і палітычных партыях. Прымас Аўгуст Хлонд таксама заклікаў духавенства захоўваць «звышпартыйную пазіцыю». Ён паслядоўна адмаўляў усім партыям права прадстаўляць інтарэсы касцёла, прыкладаў вялікія намаганні, каб зрабіць яго нейтральным і незалежным ад палітыкаў, між іншым стрымліваючы працэс збліжэння з даволі ўплывовай у той час «эндэцыяй». Да каталікоў, што ўдзельнічалі ў палітычным жыцці, Прымас звяртаўся з заклікам рэалізаваць больш шырока ў гэтай сферы ідэалы хрысціянскай этыкі⁷⁵. Тым не менш, сярод ніжэйшага духавенства і часткі біскупаў быў відавочны падзел у адносінах да палітычных здарэнняў і палітычных сіл таго часу. Гэты падзел асабліва выразна акрэсліўся пасля майскага перавароту 1926 г. Тыя святары што працавалі ў Заходняй Беларусі, так ці інакш праяўлялі свае сімпатыі і антыпатыі ў палітычнай сферы.

Галоўнымі фактарамі падзелаў былі адносіны да ўрада «санацыі» і адпаведна да асобы маршала Ю. Пілсудскага, а таксама пытанне ўжывання ў касцёле нацыянальных моў. Да праціўнікаў «санацыі» належаў сам Віленскі мітрапаліт арцыбіскуп Рамуальд Ялбжыкоўскі, які выказваў сімпатыю да «эндэцыі», а пасля смерці Ю. Пілсудскага падтрымаў урадавы праект узмацнення польскага характару дзяржавы. Ён таксама быў супраць увядзення ў набажэнствы нацыянальных моў і асуджаў удзел святароў у справе беларускага Адраджэння. Якраз ён у 1928 г. забараніў святарам і вернікам належаць да БХД, чытаць і падтрымліваць яе друкаваны орган, газету «Беларуская Крыніца»⁷⁶.

Палітычная заангажаванасць духавенства, іх погляды і ўчынкi ўважліва адсочваліся дзяржаўнай уладай, і гэтыя назіранні адлюстроўваліся ў данясеннях паліцыі павятовым старатам, а тыя ў сваю чаргу інфармавалі ваяводаў. На падставе гэтых дакументаў можна зрабіць выснову, што палітычныя разыходжанні паміж духавенствам і ўладамі, а таксама ў асяроддзі самога духавенства найбольш праяўляліся ў 20-я гг.

Падчас выбарчай кампаніі ў сейм і сенат у лютым 1928 г. гродзенскія святары былі заўважаны паліцыяй у агітацыі ў святыхнях за «каталіцкія партыі» і супраць ББВР (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem). Францішканец з Гродна а. Інакенцій Гуз адкрыта агітаваў падчас пропаведзі ў Капцёўцы, а гродзенскі дзекан кс. Баляслаў Сперскі і гвардыян францішканскай супольнасці (а. Эдмунд Дулік) сустракаліся нават з дэлегатамі «каталіцкага спісу» з Варшавы і крытыкавалі Ю. Пілсудскага⁷⁷. На пачатку 30-х гг. гродзенская паліцыя таксама адзначала выпадкі далучэння святароў да апазіцыйнай палітычнай дзейнасці. Напрыклад, у сітуацыйнай справаздачы павятовай паліцыі згадвалася пра прапаганду, арганізаваную хрысціянскімі дэмакратамі пры ўдзеле святароў, якая адчувалася ў выступленнях з дакладамі ў рамках Каталіцкай акцыі⁷⁸. Пад канец 30-х гг. палітычныя дыскусіі ў гэтым асяроддзі пачалі паступова заціхаць, а духавенства, паводле штомесячных справаздачаў ваяводаў вышэйшаму кіраўніцтву, усё больш трымалася «праўрадавай лініі». Зразумела, гэта не выключала асобных выпадкаў, як, напрыклад, у Гродне, дзе «эндэцыя» ў 1938 г. спрабавала «уцягнуць у партыйную працу некаторых каталіцкіх святароў»⁷⁹.

У адной з справаздач у МУС (1938) беластоцкі ваявода Генрык Асташэўскі прывёў табліцу палітычнай арыентацыі каталіцкага духавенства ў асобных паветах. З яе вынікала, што больш, чым палова святароў (55%) акрэслілася ў сваіх палітычных сімпатыях (29% як прыхільнікі СН (Stronictwo Narodowe) і 26% як прыхільнікі ХД (Chrześcijańska Demokracja)), а 45% дэклараваліся, як «апалітычныя». У Гродзенскім павеце з 23 святароў 9 аказаліся прыхільнікамі «хадэцыі», 4 прыхільнікамі «эндэцыі», а 10 былі

апалітычнымі. У каментары беластоцкі ваявода зрабіў заўвагу адносна прыхільнікаў «хадэцыі»: «Гэта група святароў ў старэйшым узросце, да якой належаць асобы беларускай і літоўскай нацыянальнасці, і, якая змяняецца з дня на дзень. Гэтая група схільная падтрымліваць новую унію і карыстацца ў працы беларускай або літоўскай мовай. У яе шэрагах няма маладых актыўных лідэраў тыпу кс. Станкевіча ці кс. Талочкі, у свой час выдаленых з Вільні, таму яна не можа ініцыяваць ніякай дзейнасці на тэрыторыі Беларастоцкага ваяводства»⁸⁰.

Тым не менш, у справаздачы за снежань 1938 г. Г. Асташэўскі адзначыў, што на тэрыторыі Гродзенскага павета распаўсюджваліся беларускамоўныя газеты «Шлях моладзі», «Беларускі фронт», «Хрысціянская думка» і «Самапомач»⁸¹. А ў агульнай справаздачы за гэты ж год пацвердзіў, што пры адсутнасці «нацыяналістычнай беларускай дзейнасці» з боку рыма-каталіцкіх святароў, усё ж зафіксаваны факты распаўсюджвання з іх удзелам у Гродзенскім павеце беларускамоўнай прэсы⁸².

У самым Гродне ў міжваенны перыяд яўных прыхільнікаў беларусізацыі касцельнага жыцця сярод святароў амаль не было. Да іх можна аднесці толькі кс. Францішка Грынкевіча (1884–1933) і кс. Вацлава Лукшу (1892–1962), якія, дарэчы, не займалі ў касцёле адміністрацыйных пасадаў. Францішак Грынкевіч быў катэхетам у гродзенскіх гімназіях і рэктарам касцёла Звеставання НМП сс. Назаратанак. Яшчэ да рэвалюцыі ён стварыў у горадзе Гурток беларускай моладзі (1909–1914), але паступова адыйшоў ад беларускай грамадскай і асветнай дзейнасці. Пра Вацлава Лукшу вядома, што ён быў магістрам тэалогіі і ў 1931 – 1939 гг. таксама працаваў катэхетам у гродзенскіх гімназіях. Яшчэ падчас вучобы ў Віленскай семінарыі быў сябрам культурна-асветнага гуртка беларусаў-семінарыстаў⁸³.

Каталіцкі касцёл міжваеннага перыяду ўяўляў сабою моцны інстытут і адыгрываў значную ролю ў грамадска-палітычным жыцці горада. Ён аказваў вялікі ідэалагічны і маральны ўплыў на большасць насельніцтва і меў прыярытэтную падтрымку дзяржавы. Уяўляючы сабою самастойную структуру, касцёл тым не менш актыўна супрацоўнічаў з дзяржаўнай уладай і спрыяў ёй у рэалізацыі многіх праграм, у тым ліку і ва ўзмацненні польскай дзяржаўнасці ў Заходняй Беларусі. Адносіны да касцёлу з боку ўлады і насельніцтва былі наогул пазітыўнымі, а гэта стварала падставу стабільнасці ў грамадстве, таму Міністэрства рэлігійных веравызнанняў і публічнай асветы рэкамендавала максімальна падтрымліваць аўтарытэт духавенства, «калі іх дзейнасць не супярэчыць інтарэсам дзяржавы»⁸⁴.

¹ Spis ludności z 1931 r. Гл. www.stat.gov.pl

² Энциклопедический справочник Гродно, Минск 1989, адз. 71.

- ³ Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобл. (далей ДАГВ). Ф. 17, воп. 1, ад. з. 333, арк. 29. Starostwo Powiatowe Grodzieńskie. 1938 r.
- ⁴ Цікава, што колькасць літаратуры ў бібліятэцы скарачалася. Калі ў 1926 г. было 40 тыс. тамоў, то ў 1929 г. 25 тыс., а ў 1939 г. толькі 15 тыс.
- ⁵ ДАГВ. Ф. 46, воп. 1, ад. з. 325, арк. 32-40. Magistrat. Wydział finansowy. 1935 r.
- ⁶ Тамсама. Ф. 17, воп. 1, ад. з. 176, арк. 49.
- ⁷ Тамсама. Ф. 17, воп. 1, ад. з. 333, арк. 17-22; Ф. 46, воп. 1, ад. з. 1-100. Magistrat. Wydział finansowy.
- ⁸ Тамсама. Ф. 17, воп. 1, ад. з. 170, арк. 77. Упраўленне дзяржаўнай паліцыі Гродзенскага павета.
- ⁹ Тамсама. Ф. 17, воп. 1, ад. з. 880, арк. 50; ад. з. 333, арк. 17. Упраўленне дзяржаўнай паліцыі Гродзенскага павета.
- ¹⁰ У горадзе ў 1937 г. было 2 камісарыяты паліцыі.
- ¹¹ ДАГВ. Ф. 17, воп. 1, ад. з. 934, арк. 1. Упраўленне дзяржаўнай паліцыі Гродзенскага павета.
- ¹² Тамсама. Ф. 17, воп. 1, ад. з. 333, арк. 37. Справаздача гродзенскага павятовага старасты № В 42-в-10/38.
- ¹³ Krahel T. Archidiecezja Wileńska: Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945. Metropolia Wileńska i Lwowska. Katowice, 1992, s. 12.
- ¹⁴ Дапаможны біскуп.
- ¹⁵ Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis vilnensis pro Anno domini 1939. Vilnae, 1939.
- ¹⁶ У Гродне ў 1939 г. дыслацыраваліся 3 палкі, 2 асобныя батальёны, 3 дывізіёны, 1 эскадрон кавалерыі, камандаванне пяхотнай дывізіі і брыгады Корпуса памежнай аховы, а таксама дапаможныя службы.
- ¹⁷ Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis vilnensis. Vilnae, 1939, s. 28-142; Calendarium pro clero dioecesis vilnensis in annum domini 1915. Vilnae, 1914, s. 31-60.
- ¹⁸ У сярэднім у Польшчы ў 1939 г. гэты паказчык складаў 1900 (Пл. Pod red. L. Adamczyk, Z Zdaniewicz, Kościół katolicki w Polsce 1918-1990. Warszawa, 1991, s. 129).
- ¹⁹ Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis vilnensis., Vilnae 1939, s. 139-145.
- ²⁰ Архіў акт новых у Варшаве (далей ААН). Міністэрства рэлігійных веравызнанняў і публічнай асветы (далей МWRiOP). Sygn. 385, k. 159. Wskazówki ogólne z 4.02.1939. Współpraca z duchowieństwem katolickim w dziedzinie umocnienia państwowości polskiej.
- ²¹ Konkordat Rzeczypospolitej Polskiej ze Stolicą Apostolską, Dziennik Ustaw 1925 r., Nr 72, poz. 501, 502, art. 1.
- ²² Konstytucja z dn. 17.03.1921 r. Łódź, 1929 r.
- ²³ ААН. МWRiOP. Sygn. 376, k. 30, 42. List Wojewody Białostockiego Nr AC-II-D-I/I z 16.01.1931 r.
- ²⁴ У агульнапольскім маштабе колькасць каталікоў у 1931 г. у параўнанні з 1921 г. павялічылася толькі на 1% (з 63,9% да 64,8%), затое паменшылася прыкладна на 1% колькасць прадстаўнікоў кожнага з усіх іншых веравызнанняў. (Пл. Kościół katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik Statystyczny. Pod red. L. Adamczyk W. Zdaniewicz. Warszawa, 1991, s. 38).
- ²⁵ ДАГВ. Ф. 46, воп. 2, ад. з. 6, арк. 8-10. Паводле касцельнай статыстыкі з 1928 г. у Гродне было 600 евангелікаў, 30 баптыстаў і 19 адвентыстаў.
- ²⁶ Тамсама. Ф. 46, воп. 2, ад. з. 6, арк. 11. Касцельная статыстыка з 1928 г.
- ²⁷ Michajlik L. Kościół katolicki na byłych Kresach Północno-Wschodnich RP w latach 1939–1957. Warszawa, 2005, s. 51. msp.
- ²⁸ Konkordat z 1925 r., Załącznik A, Dziennik Ustaw Nr 72, poz. 501, 502.
- ²⁹ ДАГВ. Ф. 46, воп. 1, ад. з. 305, арк. 52-57. Preliminarz budżetowy na 1938-1939 r.

- ³⁰ «Rezerwista Ziemi Grodzieńskiej» Nr 6, Grodno 1938, s. 12.
- ³¹ Дадзення са справаздач ваяводаў у Міністэрства веравызнанняў і публічнай асветы з сакавіка 1939 г.
- ³² Мараш Я. Политика Ватикана и католической церкви в Западной Белоруссии 1918-1939. Минск, 1983, с. 18.
- ³³ Літоўскі Дзяржаўны гістарычны архіў (далей ЛДГА). Ф. 694, воп. 5, ад. з. 847, арк. 4-7. Odpis i przeklad reskryptu Ordynariatu Wileńskiego, przekazującego kościół, klasztor i majątek Kochanowo, niegdyś własność PP. Brygidek, Zgromadzeniu Zakonnemu Sióstr Najświętszej Rodziny z Nazaretu.
- ³⁴ Інфармацыя пробашча парафіі МБ Анельскай у Гродне з 2 лістапада 2010 г.
- ³⁵ Гродзенскі абласны архіў грамадскіх арганізацый (далей ГААГА). Ф. 9, воп. 23, ад. з. 17, арк. 21. Справаздача аб працы Лідскага РК КПБ/б/ за 1939–1940 г.
- ³⁶ ГААГА. Ф. 6195, воп. 1, ад. з. 28, арк. 27-30. List Wojewody Białostockiego do MSW z 23.06.1939 r.
- ³⁷ AAN. MWRiOP. Sygn. 802, k. 16. List podsekretarza stanu Górskiego do Ministerstwa Robót Publicznych Nr IX-Z-3355/26 z 9.12.1926 r.
- ³⁸ ДАГВ. Ф. 104, воп. 1, ад. з. 93, арк. 7-11. List Kurii Metropolitalnej Wileńskiej Nr 1018/1 z 4.03.1929
- ³⁹ Kościół katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik Statystyczny. Pod red. L. Adamczyk, W. Zdaniewicz. Warszawa 1991, s. 200.
- ⁴⁰ Nowe Życie Nr 45 z 7 lipca 1929 r., s. 4.
- ⁴¹ ДАГВ. Ф. 46, воп. 1, ад. з. 15, арк. 11. Protokół posiedzenia Rady Miasta z 27.01.1928 r.
- ⁴² Тамсама. Ад. з. 19, арк. 40. Protokół posiedzenia Rady Miasta z 4.04.1930 r.
- ⁴³ Тамсама. Ад. з. 282, арк. 102. protokół posiedzenia Rady Miasta z 19.11.1936.
- ⁴⁴ Тамсама. Ад. з. 305, арк. 57. Preliminarz budżetowy Działu Społeczno-Oświatowego na 1938-1939.
- ⁴⁵ Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis vilnensis. Vilnae, 1939, s. 178-180.
- ⁴⁶ З 1942 г. быў капеланам 4 раёну Акругі АК «Śródmieście» у Варшаве.
- ⁴⁷ ДАГВ. Ф. 46, воп. 1, ад. з. 284, арк. 90. Protokół posiedzenia Rady Miasta z 12.12.1935 r.
- ⁴⁸ Тамсама. Воп. 2, ад. з. 26, арк. 1. Gimnazjum im. H. Sienkiewicza.
- ⁴⁹ Тамсама. Воп. 1, ад. з. 287, арк. 47. Protokół posiedzenia Dozoru Szkolnego z 13.03.1937 r.
- ⁵⁰ Архіў сс. Назаратанак у Гродне (далей ASSNG). 100-lecie Domu Zwiastowania NMP Zgromadzenia Sióstr Najświętszej Rodziny z Nazaretu w Grodnie.
- ⁵¹ ДАГВ. Ф. 46, воп. 1, ад. з. 287, арк. 53. Preliminarz budżetowy Działu Społeczno-Oświatowego. 1938–1939.
- ⁵² Напрыклад, дзяўчынкі з Марыянскай Садаліцы падчас урачыстасцяў насілі на шыі медальёны на блакітных стужках з выявай Марыі, а хлопцы насілі медальёны са стужкай на піджаку.
- ⁵³ Rezerwista Ziemi Grodzieńskiej, Nr 5, 1938, s. 11-12.
- ⁵⁴ Rezerwista Ziemi Grodzieńskiej, Nr 5, 1937, s. 11.
- ⁵⁵ «Бласлаўленне (асвячэнне) капеланамі ўзбраення або смертаносных ваенных прыладаў, а таксама выступленне з правамі з гэтай нагоды ў літургічным адзенні не рэкамендуюцца» (Gawlina J. Rozkaz Wewnętrzny do Katolickiego Duchowieństwa Wojskowego w Polsce, Nr 8).
- ⁵⁶ AAN. MWRiOP. Sygn. 385, k. 159. Wskazówki ogólne MWRiOP w zakresie polityki religijnej z 4.02.1939 r.
- ⁵⁷ Ярмох Э. Религиозность Войска Польского. Социологический аспект. Минск, 2002, с. 64.

- ⁵⁸ Меў званне генерала дывізіі (генерал-лейтэнант).
- ⁵⁹ Michajlik L. Kościół katolicki na byłych Kresach Północno-Wschodnich..., s. 81. msp.
- ⁶⁰ Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis vlnensis. Pro Anno Domini 1936. Vilnae, 1936, s. 128–129.
- ⁶¹ Ярмох Э. Религиозность Войска Польского. С. 81.
- ⁶² Пл. Michajlik L. Kościół katolicki na byłych Kresach Północno-Wschodnich..., s. 83. msp.
- ⁶³ ДАГВ. Ф. 46, воп. 1, ад. з. 140, арк. 58. Preliminarz budżetowy 1928/1929.
- ⁶⁴ Тамсама. Ад. з. 282, арк. 115. Preliminarz budżetowy 1937/1938.
- ⁶⁵ Архіў канвенту аа. Францішканцаў у Гродне (далей АКОFG). Sprawozdanie ZTD za okres 1.04.1934-31.03.1935.
- ⁶⁶ АКОFG. List Komitetu Budowy do Konrada Łozińskiego, właściciela majątku Hołynka z 28.08. 1938 r.
- ⁶⁷ Michajlik L. Grodzieński Nazaret. Misericordia Nr 3, Grodno 1996, s. 20.
- ⁶⁸ Zalińska A. Zgromadzenie Sióstr Służek NMP Niepokalanej // Żeńskie Zgromadzenia Zakonne w Polsce 1939-1937. Lublin, 1991, s. 22, 72-73.
- ⁶⁹ ДАГВ. Ф. 46, воп. 1, ад. з. 19, арк. 32. Protokół posiedzenia Rady Miasta z 22.03.1930 r.
- ⁷⁰ Makarczyk J. Działalność OO. Franciszkanów w Grodnie w latach 1919-1939. KUL, 1995, praca magister., mszp., s. 61.
- ⁷¹ Szarek J. Kardynał August Hlond – wierny syn Kościoła i Polski // Źródło, Nr 21 1998, s. 9.
- ⁷² ААН. МWRiOP. Sygn. 385, k. 140. List MWRiOP do wszystkich wojewodów Ziemi Wschodniej Nr 5/tjn. – 765/38. Polityka wyznaniowa.
- ⁷³ Тамсама. К. 159. Wskazówki ogólne. Współpraca z duchowieństwem katolickim d dziedzinie umocnienia państwowości polskiej.
- ⁷⁴ Пій XI (Achille Ratti) дасканала ведаў палітычную сітуацыю ў рэгіёне, бо з 1918 г. быў апостальскім візітатарам на Польшчу і Літву, а ў 1919-1921 гг. – папскім нунцыем у Польшчы. Вядомы як знакаміты дыпламат (падпісаў канкардаты з 11 дзяржавамі) і аўтар двух вельмі значных энцыклік: «Divini Redemptoris» (асуджала антыхрысціянскі характар камунізму) і «Mit brennender Sorge» (асуджала нацызм).
- ⁷⁵ Pietrzak J. Kardynał August Hlond a sanacja // Kościół w II Rzeczypospolitej. Pod red. Z. Zieliński, S. Wilk. Lublin, 1981, s. 94.
- ⁷⁶ Moroz M. Z dziejów białoruskiej prasy chadeckiej: «Крыница» – «Біеларуская Крыница» // Kresy Północno-Wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej. Białystok, 1993, s. 49.
- ⁷⁷ ДАГВ. Ф. 17с, воп. 1, ад. з. 176, арк. 8-11. Wydział Śledczy powiatowej komendy Policji w Grodnie.
- ⁷⁸ Тамсама. Ад. з. 257, арк. 2. Sprawozdanie sytuacyjne Policji w Grodnie za I kwartał 1933 r.
- ⁷⁹ Тамсама. Ад. з. 352, арк. 2. List Starosty Grodzieńskiego do Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku.
- ⁸⁰ ГААГА. Ф. 6195, о.1, ад. з. 28, арк. 25. Kopia sprawozdania wojewody Białostockiego do MSW z 1939 r.
- ⁸¹ ААН. Sygn. 384. Miesięczne sprawozdanie Nr 9/38. Urząd Wojewody Białostockiego, s. 123.
- ⁸² Ibidem. Sprawozdanie o ogólnej sytuacji polityczno-wyznaniowej na terenie Województwa Białostockiego, 1938. s. 205.
- ⁸³ Гарбінскі Ю. Беларуская рэлігійныя дзеячы XX стагоддзя. Мінск-Мюнхен, 1999, с. 59, 106.
- ⁸⁴ ААН. МWRiOP. Sygn. 385., k. 141. List MWRiOP do wszystkich wojewodów Ziemi Wschodniej Nr 5/tjn. – 765/38. Polityka wyznaniowa.

*Таццяна Казак, мгр. гісторыі,
Андрэй Вашкевіч (Гродна)*

Гродзенскія фотамайстры 1860 – 1930-х гг.

Роля фатаграфіі і фатографіі ў жыцці нашага горада, на жаль, не стала прадметам спецыяльных даследаванняў у перадваенны час, хаця можна не сумнявацца, што стваральнік гродзенскага музея Юзаф Ядкоўскі меў дастаткова матэрыялу для даследавання першых крокаў станаўлення фатаграфіі ў Гродне. У 1920-х гг. яшчэ жылі і нават актыўна працавалі прадстаўнікі калі не першага, то, прынамсі, другога пакалення гродзенскіх фатографіі, якія пачалі сваю дзейнасць напрыканцы XIX ст. і, безумоўна, памяталі сваіх папярэднікаў з 1860 – 1870-х гг. Старыя альбомы і фотаздымкі таксама складалі значную частку тагачасных паступленняў у фонды музея. Напрыклад, яшчэ ў першай палове 1920-х гг. Ю. Маркевіч падарыў музею альбом, які сёння з’яўляецца самым вялікім і каштоўным зборам прац гродзенскіх фатографіі 60-х гадоў XIX ст.

У сваю чаргу менавіта ў кнізе Ю. Ядкоўскага «Grodno» (1923) надрукаваны некалькі самых старых вядомых сёння здымкаў нашага горада, напрыклад, фотаздымак Рынка (сучасная Савецкая плошча) і Кармеліцкага касцёла (зроблены з вуліцы Падгорнай). Ю. Ядкоўскі датаваў гэтыя здымкі пачаткам 60-х гг., што, напэўна, адпавядае рэчаіснасці, бо да паўстання фатаграфаванне на пленэры (адкрытай прасторы) яшчэ не рэгламентавалася парадкамі ваеннага становішча, якое стала хутка нормай жыцця.

Першыя ж дакладна датаваныя фотаздымкі нашага горада былі зроблены ў лістападзе 1861 г. Іх аўтар – венгерскі фатограф Антон Рорбах, які дапамагаў французскім інжынерам будаваць чыгуначныя масты на будучай Пецярбургска-Варшаўскай чыгунцы. Здымкаў усяго пяць, прычым чатыры аб’ядноўваюцца ў дзве панарамы. У выніку маем тры фотаздымкі Гродна, на якіх адлюстраваны працэс пабудовы апораў чыгуначнага моста і пэўная панарама горада. Дарэчы А. Рорбахам былі таксама зроблены першыя вядомыя сёння здымкі Коўна. У гэты ж самы час з’явіліся першыя здымкі Вільні, зробленыя фатографамі А. Карзонам і А. Свяйкоўскім¹.

Найбольш цікавы здымак Гродна пачатку 1860-х гг., зроблены гродзенскім фатографам Іллёй Штуманам, дайшоў да нас у выглядзе літаграфічнага адбітка, выкананага ў Варшаве². Здымак зроблены з левага берага Нёмана, прыкладна з узгорка каля цяперашняга Старога мосту. На фотаздымку – панарама правабярэжнай часткі горада.

Ілля Штуман – аўтар яшчэ аднаго цікавага і важнага здымка, а менавіта выявы гродзенскага Фарнага касцёла. Гэтую выяву, хаця яна і была зроблена па прынцыпу і ў фармаце тагачасных здымкаў (вертыкальны здымак наклеіваўся на паспарту), можна ўмоўна назваць першай гродзенскай паштоўкай, паколькі здымак быў надрукаваны вялікім накладам і прадаваўся, верагодна, як сувенір гасцям горада. Магчыма, ён таксама выкарыстоўваўся гараджанамі як патрыятычная «раміятка». Выява галоўнага касцёла горада магла дэманстраваць прыналежнасць да патрыятычнай супольнасці, якая марыла пра аднаўленне Рэчы Паспалітай. Фатограф не мог распаўсюджваць здымкі герояў паўстання або падзеяў польскай гісторыі (так, як гэта рабілася, напрыклад, на тэрыторыі Аўстрыйскай імперыі), таму найбольш знакавым сімвалічным аб'ектам мог стаць Фарны касцёл. Можна таксама сцвярджаць, што менавіта І. Штуман быў аўтарам згаданых вышэй здымкаў, надрукаваных у кнізе Ю. Ядкоўскага. Ніжэй таксама закранем працу І. Штумана як фатографа-партрэтаста.

Здымкі горада, зробленыя ў другой палове 1860-х – першай палове 1870-х гг. наогул адсутнічаюць. Прынамсі пакуль іх не ўдалося выявіць. Верагодна, менавіта ў гэты час быў зроблены вядомы сёння здымак дамініканскага касцёла (недзе паміж 1857 г., калі былі зруйнаваны вежы, і 1873 г., калі святыня была канчаткова разабрана). Важна аднак адзначыць, што перыяд канца 1860-х гг. у іканаграфіі Гродна запоўнены выдатнымі малюнкамі Напалеона Орды, якія даюць магчымасць уявіць стан галоўных аб'ектаў горада.

Магчыма, адсутнасць фотаздымкаў гэтага перыяду можна патлумачыць ваенным становішчам, бо яшчэ нават у пачатку XX ст. «фатограф-аматар» павінен быў мець адпаведны дазвол на фатаграфаванне на адкрытым паветры. Невядома, ці наогул існавала паняцце «фатографа-аматара» ў 1860-1870-х гг., але сярод такіх гродзенскіх фатографаў паз-нейшага часу варта згадаць Браніслава Ігнатавіча Барэвіча, які служыў капельмайстрам 102 Вяцкага палка. У 1912 г. Б. І. Барэвіч атрымаў пасведчанне на фатаграфаванне, дзе ўказвалася, што яму «дазваляецца рабіць фатаграфічныя здымкі ў Гродне, але без права здымаць віды мясцовасцяў»³. Ён працягваў займацца фатаграфаваннем і ў часы Першай сусветнай вайны, на яго работах мы бачым жанравыя сцэны з вайсковага жыцця, напрыклад, на фотаздымку 1915 г. (са штампам «Люб. фатограф Боревіч») – вайскоўцы каля магілы ў в. Навіннікі (Новікі) Сувальскай губ.⁴

Пачынаючы з канца 1870-х гг. колькасць фотаздымкаў горада значна павялічваецца. З іх дапамогай можам уявіць як выглядалі перад пажарамі 1885 г. і 1892 г. Фара Вітаўта і галоўная сінагога, а таксама паглядзець на паўразбураную Каложскую царкву. Можна толькі шкадаваць, што не захавалася тагачасных фотаздымкаў шараговай забудовы горада, стара-

свецкай, пераважна драўлянай і часткова нават фахверкавай, паколькі па-жар 1885 г. абсалютна змяніў аблічча вуліц Гродна.

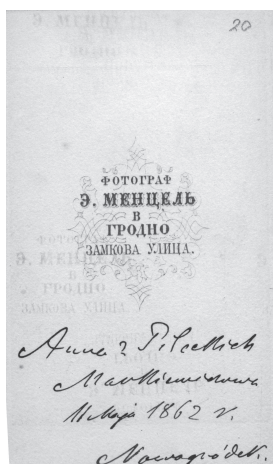
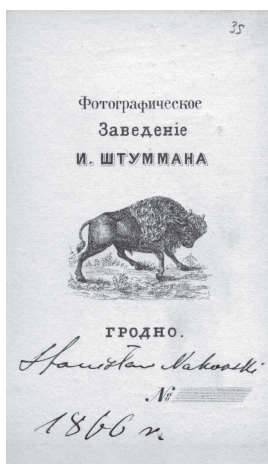
Напрыканцы XIX ст. масавай з'явай становіцца паштоўка і з гэтага моманту мы ўжо маем магчымасць уявіць амаль кожны куточак тагачаснага горада над Нёманам. Аднак гісторыя гродзенскай паштоўкі – тэма асобнага даследавання...

Першыя фатаграфіі (дагератыпы) адлюстроўвалі не толькі віды гарадоў, але і іх жыхароў. Іх рабілі на тонкай (таўшчынёй каля 0,5 мм) меднай пласцінцы і пакрывалі срэбрам. Для таго, каб разгледзець выяву на дагератыпе, трэба было павярнуць яе пад пэўным вуглом. Дагератыпы нельга было размяшчаць, напрыклад, на сцяне для ўсеагульнага агляду, бо на іх паверхні з'яўляліся чорныя плямы. Каб абараніць выяву ад лішняга святла, яе захоўвалі пад шклом у спецыяльных футлярах. Кошт партрэта быў даволі высокі, таму мець свайго люстранага двайніка (выява атрымлівалася менавіта люстранай) маглі сабе дазволіць толькі вельмі заможныя людзі⁵.

Першыя фатаграфічныя атэлье з'явіліся на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў 1860-х гадах. Прычым, фатаграфія адразу трапіла пад увагу паліцэйскіх органаў Расійскай імперыі. Напярэдадні паўстання 1863 г. выходзяць дзяржаўныя пастановы, якімі рэгламентуецца дзейнасць фотамайстэрняў. 14 лістапада 1862 г. з'явілася пастанова Міністра ўнутраных спраў, якая падначаліла фатаграфаванне агульным правілам аб друкарнях і літаграфіі. 22 красавіка 1862 г. у прадпісанні гэтага ж міністра сцвярджалася, што ў выпадку паступлення просьбаў аб адкрыцці друкарняў, літаграфіі, кнігарняў і фотамайстэрняў дазвол можна даць толькі са згоды МУС⁶. Менавіта з пачатку 1860-х гг. паходзяць першыя афіцыйныя дакументы, у якіх можна адшукаць інфармацыю аб дзейнасці фотамайстэрняў у Гродне. Гэта прашэнне на дазвол адкрыць фатаграфічную установу, пасведчанне, а таксама шматлікія рапорты паліцэйскіх аб добранадзейнасці фатаграфіаў і розныя суправаджальныя матэрыялы.

Да прашэння на імя губернатара далучаўся рапорт ад паліцмаистра з «палітычнай» характарыстыкай прасіцеля. Пасля прадстаўлення папераў са станоўчай характарыстыкай выдавалася «Пасведчанне» на адкрыццё прыватнай фотамайстэрні ці на фатаграфаванне ў горадзе. Кожны год адбываліся вопісы, праверкі колькасці майстэрняў у горадзе, кантралявалася якасць іх працы.

У Гродне адным з першых фатаграфіаў быў шэрасаўскі мешчанін Ілля Арыямавіч Штуман. Яго працы вядомы з 1860 г., а дазвол на адкрыццё фотаатэлье ён атрымаў 23 студзеня 1864 г.⁷ Яно размяшчалася на вул. Замкавай у доме № 664 (менавіта такі адрас указаны на адваротным баку здымка), дзе акрамя ўладальніка працавалі Адольф Мігуцкі і Нохім Фрыдберг⁸.

Гэта была другая спроба І. А. Штумана адкрыць уласную «фатаграфію». У сакавіку 1863 г. ён звяртаўся з прашэннем адкрыць майстэрню ў Брэсце, падмацаваўшы яго паведамленнямі аб сваёй добранадзейнасці, якія былі падпісаны генерал-майорам Вакселем, брэсцкім камендантам генералам Штадэнам, жандарскім афіцэрам капітанам Ларыёнавым і палкоўнікам Вімбергам. Але па невядомым прычынам фатаграф пакінуў Брэст і накіраваўся ў г. Сельцы ў Царстве Польскім. Напрыканцы 1863 г. Штуман з'явіўся ў Гродне і распачаў тут сваю дзейнасць⁹.

Фотаздымкі, створаныя І. А. Штуманам і іншымі фатаграфамі

ў той час, адрозніваюцца ад пазнейшых фотаздымкаў невялікім памерам (10 x 6 см), выдатнай якасцю і дакладнай перадачай рысаў твараў і элементаў адзення. Самыя старыя гродзенскія фатаграфіі паходзяць пераважна з аднаго альбома, пра які згадвалася вышэй¹⁰. У альбоме змешчаны і работы Штумана (сярод іншых можна ўбачыць такіх вядомых асобаў, як Пятро Ажэшка і Станіслаў Нагорскі (супругі Элізы Ажэшкі). Усе здымкі падпісаны на адваротным баку, упрыгожаны віньеткай, указаны імёны і год.

Каб адкрыць фатаграфію ў тыя неспакойныя гады, трэба было не толькі атрымаць дазвол, але пакінуць «Распіску», дзе ўказвалася, што фатаграф «ва ўласнай установе не будзе выпускаць і прадаваць фатаграфічных картак, на

якіх партрэты твараў вядомых па ўдзелу ў мецяжы ці відаў, якія нагадваюць палітычныя смуты ў Польшчы»¹¹.

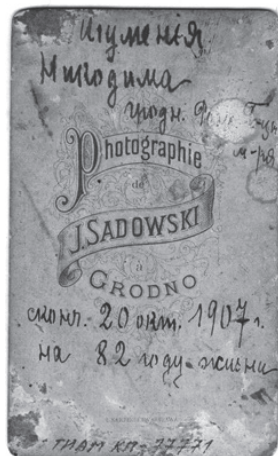
Але І. Штуман усё ж такі меў грамадзянскую пазіцыю. У 1866 г. ён быў аштрафаваны ў сувязі з абвінавачваннямі ва ўжыванні польскай мовы ў размове з кліентамі яго фатаграфічнай ўстановы¹².

Так, 5 ліпеня 1866 г.

нехта Гаўрыла Маціевіч даносіць, што «асабліва польская мова пераважае ў краме габрэя Іцкі і фатаграфічнай установе Штумана. Мне некалькі разоў здаралася быць у азначаных асобаў, а на мае заўвагі пра мову чуць адказ «мы амаль не ведаем рускай мовы, а з вамі гаворым па-польску па звычцы»¹³. У выніку І. А. Штуману прыйшлося тлумачыць паліцыі, што ён «ні з кім па-польску не гаворыць, а імкнецца казаць па-руску, як умее»¹⁴. Нягледзячы на апраўданні, на фатографа быў накладзены штраф у памеры 20 руб.¹⁵

Адна з першых фотамайстэрняў у Гродне належала прускаму падданаму Емілаю (Эмілю) Менцэлю, і з 12 чэрвеня 1863 г. знаходзілася на вуліцы Замкавай¹⁶. У ёй дапамагаў фатографу Юліян Гэйслер¹⁷. Фотаздымкі гэтага майстра вядомыя з 1862 г. (напр., партрэт Ганны Маркевіч)¹⁸. Трэба адзначыць, што фатографы з прускім грамадзянствам часта адчынялі майстэрні ў Гродзенскай губ., але іх пры гэтым у пэўным сэнсе дыскрымінавалі. Для адкрыцця фотамайстэрні ў часы паўстання патрабавалася аднаразова заплаціць грашовы заклад ад 200 да 600 рублёў суразмерна аб'ёму плануемай дзейнасці. Гэты заклад афармляўся для дадатковай «добранадзейнасці». Пасля падаўлення паўстання гэты заклад маглі вярнуць фатографу, але толькі ў тым выпадку, калі ён меў расійскае падданства. Замежным фатографам яго не вярталі. Е. Менцэль у 1866 г. звярнуўся да ўладаў з хадайніцтвам вярнуць грошы (250 руб.), але атрымаў адмову. Гэтая сума павінна была, фактычна, пацвердзіць яго адданасць расійскім уладам¹⁹.

Адмова ўладаў задаволіць хадайніцтва Е. Менцэля зразумелая, бо ў лістападзе 1863 г. чыноўнік Дэ Рабэрці падчас рэвізіі фотамайстэрні знайшоў «падазроныя фатаграфічныя карткі», якія па загаду губернатара былі

знішчаныя. У выніку фатографу, каб працягнуць дзейнасць прыйшлося заручыцца сведчаннімі аб сваёй добранадзейнасці (сярод сведкаў быў пастар Юліус Гофман, што, верагодна, сведчыць аб евангеліцкім веравызнанні фатографа), а таксама прадставіць «Распіску» і заклад у 250 руб.²⁰

Фатограф Ігнацій Гілярый Запольскі-Доўнар паходзіў з дваран Менскай губ. і афіцыйна працаваў з 14 лістапада 1862 г. У яго фотамайстэрні знаходзіліся «дзве машыны для здымкі фатаграфій» і працавалі два памочнікі. Нам вядомы толькі адзін ягоны фотаздымак – партрэт Юзафы Кярсноўскай 1861 г.²¹

Адзін з самых вядомых гродзенскіх фотамайстараў Іван Іванавіч Садоўскі заснаваў атэль 24 лютага 1865 г. на вул. Купецкай²². У 1871 – 1907 гг. (з перапынкамі) ён працаваў разам з Люцыянам Казлоўскім. І. І. Садоўскі – аўтар шэрагу партрэтаў вядомых гродзенцаў, у т.л. сям’і Адама Ягоравіча Багдановіча (захоўваецца у ДOME-музеі Максіма Багдановіча ў Гродне) і Людвікі Сівіцкай (*Зоські Верас*). Ён прымаў удзел у падрыхтоўцы «Альбома касцюмаў Расіі» (1870-я гг.), у якім з 532 фатаграфій розных тыпаў мужчынскіх парадных касцюмаў 31 належаў да беларускай вопраткі. Між іншым на яго фотартрэтах – ігумення гродзенскага праваслаўнага манастыра Раства Багародзіцы Нікадзіма²³.

У 1871 г. у І. І. Садоўскага з’яўляецца кампаньён яго колішні вучань Люцыян Вікенцій Казлоўскі. У 1885 г. Люцыян Казлоўскі атрымаў дазвол губернскага праўлення на заснаванне ўласнай фотамайстэрні ў Беластоку, але гэтыя планы здзейсніліся толькі напрыканцы 1890-х г.²⁴ Фотаздымкі гэтага фатографа пакуль не выяўленыя.

Рэдкая з’ява ў галіне фотасправы – жанчыны-фатографы. У Гродне ў пачатку XX ст. працавала К. Трускоўская²⁵. Магчыма, яе майстэрня размяшчалася ў доме Трускоўскіх на сучаснай вуліцы Сацыялістычнай. Ента (Яўгенія) Райхштэйн была здольнай вучаніцай вядомага гродзенскага фатографа З. Я. Карасіка, займалася ў яго чатыры гады. У характарыстыцы сваёй вучаніцы З. Карасік пісаў, «што яна была ў навучанні фатаграфічнай справе і паказала цудоўныя поспехі, так што яна ведае ўсе галіны фатаграфічнага мастацтва». У 1890 г. Е. Райхштэйн атрымала атэстат і званне «жанчына-фатограф». А праз 4 гады яшчэ і «пасведчанне» на адкрыццё майстэрні²⁶. Імёны жанчын сустракаюцца таксама сярод фатографаў іншых населеных пунктаў Гродзенскай губ. Звычайна, яны атрымлівалі ў спадчыну фотаўстаноўку, калі паміраў бацька ці муж.

Вядома, каб адкрыць сваю фотамайстэрню, фатограф мусіў не толькі мець дазвол губернатара, паліцмаистра, каб атрымаць пасведчанне, але, натуральна, валодаць самой тэхнікай выканання фотаздымкаў. Так, мешчанін Хаім Арон Файвелевіч Язерскі ў прашэнні на імя губернатара указваў, што 4 гады навучаўся ў мясцовага фатографа Гіршы Дамбравіцкага, 2 гады

служыў здымшчыкам і рэтушорам у згаданага З. Карасіка. У момант падання прашэння ён быў яшчэ неафіцыйным кампаньёнам Папірнага, дзе самастойна выконваў працы па здымцы, рэтушоўцы, друку. Маючы такія практычныя навыкі, Язерскі два гады наведваў Віленскую мастацкую школу дзеля вывучэння фатаграфічнага мастацтва²⁷. Згоду і пасведчанне фатограф атрымаў у 1897 г., яго майстэрня адкрылася па вул. Саборнай (сучасная вул. Савецкая) у доме Баркоўскага. Пазней яна месцілася на вуліцы Мураўёўскай (сучасная вул. Элізы Ажэшкі) у доме № 8.

У 1885 г. пасля пажару дзейнасць усіх фотамайстэрняў прыпынілася. Так, у рапарце гродзенскаму губернатару за верасень 1885 г. адзначалася: «Фатаграфічных устаноў у горадзе Гродна зараз няма». Але некаторыя фатографы паступова аднаўлялі дзейнасць. Так, пінскі мешчанін Мордух Шаломавіч Папірны, сябра Рускага фатаграфічнага таварыства ў Маскве меў майстэрню ў Гродне з 1884 г. да пажару 29 мая 1885 г., пасля чаго працягнуў дзейнасць у г. Брэсце (да 1895 г.), а ў 1896 г. зноў адкрыў майстэрню ў Гродне ў доме Баркоўскага на Саборнай вуліцы. Майстэрня працавала да 1900 г. Некаторы час яго кампаньёнам быў брэсцкі фатограф Стамлер²⁸.

Яшчэ адзін фатограф з Брэста Хаім Эльяш Бінковіч распачаў сваю дзейнасць у Гродне ў сярэдзіне 1890-х гг. Тут ён нарадзіўся, але жыў і працаваў у Брэсце, вучыўся ў фатографа Стамлера. Летам 1894 г. разам з кампаньёнам Пейсахам Ежэрскім-Квяткам адкрыў у нашым горадзе фотамайстэрню на вул. Саборнай у доме Чартка. Праўда, па нейкіх прычынах Квят ужо ў жніўні 1894 г. адмовіўся ад кампаньёнства з умовай, што калі пойдзе працаваць да кагосьці фатографам, то мусіць заплаціць Бінковічу 300 руб. Праз 2 гады Бінковіч прадаў майстэрню мешчаніну-землямеру Мееру Гельгору, які з перапынкамі працягваў справу Бінковіча да 1900 г.²⁹

Адным з самых вядомых гродзенскіх фатографаву быў Мікалай Рубінштэйн. Яго «Спецыяльнае атэлье мастацкіх партрэтаў», як адзначана на паспарту, пачало працаваць у 1903 г. У часы Расійскай імперыі атэлье знаходзілася спачатку на вуліцы Саборнай, у доме Чартка, 21, пазней у доме Левандоўскага, 15, а ў міжваенны час на вуліцы Дамініканскай (сучасная вул. Савецкая) у доме № 20. У 1906 г. М. Рубінштэйн быў узнагароджаны вялікім залатым медалём на міжнароднай выставе ў Антверпене і медалём Дона-Кубана-Церскага таварыства сельскай гаспадаркі. Перад тым як адкрыць уласную майстэрню, ён кіраваў фатаатэлье К. Мараўскага³⁰. У 1898 г. адчынілася майстэрня фатографа-аматара штабс-капітана Сапёрнага батальёна К. Мараўскага, па адрасу вул. Мураўёўская, дом Арловай³¹.

Фатаграфія часта станавілася заняткам сямейным. Сфармаваліся нават дынастычныя лініі гродзенскіх фатографаву. Сярод іх Салавейчыкі, Карасікі і Гельгоры.

У Гродне адкрывалі атэлье не толькі жыхары горада, але і людзі, якія па розных прычынах прыезджалі з іншых гарадоў. У 1881 г. пасля пажару ў Слоніме нявіжскі мешчанін Якаў Салавейчык прасіў дазволу на адкрыццё фотамайстэрні ў Гродне: «[...] Пасля пажару фатаграфія не можа забяспечыць пражыванне майму сямейству, таму я вымушаны пераехаць у Гродна»³². Меў ён майстэрні таксама ў Нявіжы і Пружанах. У Гродне яго майстэрня месцілася па вул. Купецкай у доме Абрамскага. У 1882 г. Якаў Салавейчык падаў прашэнне адчыніць майстэрню ў Пружанах. У 1884 г. ён памёр, а яго справу працягнуў сын Восіп Салавейчык. Пасведчанне было яму выдадзена ў 1894 г.³³ Аднак яго гродзенская фотамайстэрня была знішчана пажарам 1889 г. В. Салавейчык перабраўся ў Беласток, дзе стаў адным з найлепшых фатографістаў. Ён атрымаў узнагароды на міжнародных выставах і выдаў альбом «Widoki miasta Białegostoku»³⁴.

Адным з самых вядомых фотамастакоў Гродна быў Зельман Якаўлевіч Карасік. Ён паходзіў з гомельскіх мяшчан Магілёўскай губ., і да 1887 г. меў фотаатэлье ў Сакулцы. 7 кастрычніка 1886 г. З. Карасік адкрыў фотамайстэрню ў Гродне на вул. Саборнай, затым на вул. Калажанскай (сучасная вул. Калючынская) і на вул. Іваноўскай (сучасная вул. Тэльмана). Губернскае праўленне выдала Карасіку спецыяльны дазвол на распаўсюджванне фатаграфічных відаў Гродна. Майстар нават выканаў фотакопію з рэпрадукцыі гравюры Браўна і Гогенберга, якую прывёз у Гродна Д. Н. Баццюшкаў. Зельман Карасік стаў ганаровым грамадзянінам Гродна (1903) і быў узнагароджаны медалямі «За стараннасць» («За усердие») на Уладзімірскай і Станіслаўскай стужках³⁵.

Яго пляменнік Зелік Пінхусовіч Карасік таксама займаўся фатаграфіяй. У гісторыі ён застаўся як *Карасік малодшы*. Яго майстэрня працавала з 20 чэрвеня 1901 г.³⁶ і знаходзілася на вуліцы Саборнай у доме Яфэ. У 1906 г. Карасік малодшы быў узнагароджаны вялікім залатым медалём і ганаровым дыпламам на міжнароднай выставе ў Бруселі.

Адным з самых знакамітых і папулярных гродзенскіх фатографістаў быў Лейба Мееравіч Гяльгор. Напачатку фотамайстэрню на плошчы Саборнай у доме Курляндскага (№ 6) трымаў яго бацька землемер Меер Кушэлевіч Гяльгор. Ён набыў яе ў Х. М. Бінковіча 25 лістапада 1896 г.³⁷

Лейба Мееравіч Гяльгор быў правадзейным сябрам Расійскага фатаграфічнага Таварыства ў Маскве. У 1905 г. ён быў узнагароджаны вялікім залатым медалём на міжнароднай выставе ў Бруселі, срэбнымі медалямі на Станіслаўскай стужцы ў 1908 і 1911 гг., у 1903 г. – лістом падзякі на Дзвінскай выставе, у 1912 г. – падарункамі ад Мікалая II і вялікага князя Дзмітрыя Паўлавіча. У 1923 г. Л. М. Гяльгор атрымаў падзяку ад прэзідэнта II Рэчы Паспалітай Ігнацыя Масціцкага³⁸.

Віды Гродна Л. М. Гяльгора можна бачыць на паштоўках першай трэці ХХ ст., а таксама ў вядомай працы пра Гродна заснавальніка гродзенскага музея Ю. Ядкоўскага, выдадзенай ў 1923 г. у Вільні³⁹.

Фатаграфіі міжваеннага перыяду моцна змяніліся ў параўнанні з часамі Расійскай імперыі. Яны страцілі паспарту, прыгожую густоўную частку фотапартрэта. Іх якасць істотна пагоршылася. Вялікую канкурэнцыю фатографам складалі г.зв. «filmówki». Гэта нечаканае фатаграфаванне людзей на вуліцы. Фатограф прапаноўваў прыйсці ў фотаатэль, каб паглядзець здымак у маленькім памеры. Калі ён падабаўся, можна было замовіць ужо вялікі.

У гэты час у горадзе працягвалі працаваць вядомыя фатографы З. Карасік, Л. Гяльгор, М. Рубінштэйн. З'явіліся новыя фотамайстэрні, сярод якіх майстэрня Міхала Арцішэвіча (вул. Элізы Ажэшкі, дом № 4). Фотамайстэрня Ізраэля Хомула вядомая з 1917 г. да канца 1930-х гг., знаходзілася на вул. Дамініканскай, 19⁴⁰.

Фотамайстэрні, звычайна, называліся па прозвішчу ўладальніка. Выключэннем была фотамайстэрня «Мадэрн», якая ў часы Расійскай імперыі знаходзілася на вуліцы Мураўёўскай, у будынку пошты, а ў 1920-30-я гг. – на вул. Элізы Ажэшкі, 14. Тут працаваў Станіслаў Рамашкевіч, які, магчыма, быў яе ўладальнікам. Фотамайстэрня «Venus» знаходзілася на вуліцы Дамініканскай, 19 і належала П. Меламеду⁴¹. Фотамайстэрня «Огjon» дзейнічала ў 1941 – 1944 гг. Яна месцілася на вуліцы Брыгіцкай (сучасная вул. Карла Маркса), 15, належала Ю. Бахмінскаму. Фотамайстэрня «Van-dyck» пакінула пасля сябе толькі фотаздымкі і назву.

Сярод фатографаў польскага часу карыстаўся папулярнасцю Дамінік Анэрык. Яго фотамайстэрня спачатку працавала на вул. Скарбовай (сучасная вул. Урыцкага) у доме № 10, пазней на вуліцы Брыгіцкай. Гэты фатограф зрабіў серыю партрэтаў прадстаўнікоў каталіцкага духавенства, напрыклад, ксяндза Юзафа Маліноўскага. Фотамайстэрня М. Палніца ці Палніцкага працавала па вул. Агароднай (сучасная вул. Завадская).

Гродзенская фатаграфія 1860 – 1930-х гг. была важнай з'явай у жыцці нашага горада. Паступовае пашырэнне фатаграфіі, яе даступнасць спрыялі дэмакратызацыі гарадскога жыцця, даючы магчымасць амаль кожнаму мець уласны фотапартрэт. Такі самы эффект мела і фатаграфаванне на адкрытым паветры, хаця гэтую сферу фатаграфіі ўлады доўга спрабавалі кантраляваць.

Прафесія фатографа ў тыя часы была ўнікальнай. На пачатку фатографамі былі пераважна габрэі. Большасць з іх належала да мяшчан. Калі фатограф быў рускім па нацыянальнасці, то як правіла належаў да дваран ці быў адстаўным афіцэрам. Фотасправа часта перадавалася ў спадчыну, і нам вядомыя дынастыі Гяльгораў, Карасікаў, Салавейчыкаў.

Сёння фатаграфічная спадчына, пакінутая гродзенскімі майстрамі, з’яўляецца выдатнай крыніцай ведаў аб штодзённым жыцці нашага горада. Далейшае даследаванне гісторыі фатаграфіі дазволіць стварыць больш яркі вобраз мінулага Гродна⁴².

¹ Dainius Junevicius, Anton Rohrbach. Rediscovering a Mid-19th-Century Photographer of Railway Bridges Independent Historian of Photography, Vilnius, Lithuania. Тэкст захоўваецца ў архіве аўтараў.

² Адзін экзэмпляр экспануецца ў экспазіцыі Новага Замка ў Гродзенскім дзяржаўным гісторыка-археалагічным музеі (далей ГДГАМ). Адзінка захоўвання КП-14379.

³ Свидетельство. 1912 г. З прыватнай калекцыі А. С. Рымарчука.

⁴ Дакументы і фотаздымкі Б. І. Барэвіча знаходзіліся ў вядомага калекцыянера А. С. Рымарчука.

⁵ Сачанка Н. Маляванне святлом // Пачатковая школа. 2001. № 1. С. 30-32.

⁶ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне (НГАБ у Гродне). Ф. 2, воп. 38, адз. з. 594. Арк. 1281.

⁷ Тамсама. Фонд 2, воп. 38, адз. з. 615. Арк. 664-665.

⁸ Тамсама. Адз. з. 605. Арк. 1749

⁹ Тамсама. Арк. 1751.

¹⁰ ГДГАМ. Адз. КП-85787/1 (УК).

¹¹ НГАБ у Гродне. Фонд 2, воп. 38, адз. з. 605. Арк. 1749

¹² У гэты час існавала забарона ўжываць польскую мову ў публічных месцах.

¹³ НГАБ у Гродне. Фонд 1, воп. 6, адз. з. 578. Арк. 166.

¹⁴ Тамсама. Арк. 159.

¹⁵ Тамсама. Арк. 160.

¹⁶ Тамсама. Адз. з. 638. Арк. 1915.

¹⁷ Тамсама. Фонд 2, воп. 38, адз. з. 588. Арк. 1633.

¹⁸ ГДГАМ. Адз. КП-85787/21.

¹⁹ НГАБ у Гродне. Фонд 2, воп. 38, адз. з. 638. Арк. 1915-1918.

²⁰ Тамсама. Адз. з. 588. Арк. 1633.

²¹ ГДГАМ. Адз. КП-85787/13.

²² НГАБ у Гродне. Фонд 1, воп. 8, адз. з. 1268. Арк. 47.

²³ ГДГАМ. Адз. КП-77771

²⁴ НГАБ у Гродне. Фонд 1, воп. 8, адз. з. 1044. Арк. 29.

²⁵ ГДГАМ. Адз. КП-25115/22.

²⁶ НГАБ у Гродне. Фонд 1, воп. 9, адз. з. 197. Арк. 1-8.

²⁷ Тамсама. Адз. з. 494. Арк. 1-9.

²⁸ Тамсама. Воп. 24, адз. з. 1815. Арк. 185.

²⁹ Тамсама. Воп. 8, адз. з. 2424. Арк. 27.

³⁰ ГДГАМ. Адз. КП-77748, КП-77770.

³¹ НГАБ у Гродне. Фонд 1, воп. 9, адз. з. 1062. Арк. 41-43.

³² Тамсама. Фонд 2, воп. 13, адз. з. 229. Арк. 1-35.

³³ Тамсама. Фонд 1, воп. 8, адз. з. 1265. Арк. 7.

- ³⁴ Historia Białostockich zakładów fotograficznych. Białystok: Wydanie Oddział Muzeum okręgowego w Białymstoku, 1989. S. 4.
- ³⁵ Госцеў А. П. Швед В. В. Кронан. Летпіс горада на Нёмане (1116-1990 гг.). Гродна: НВК «Пергамент», 1993. С. 168.
- ³⁶ НГАБ у Гродне. Фонд 1, воп. 9, адз. з. 1387. Арк. 1-3.
- ³⁷ Тамсама. Адз. 1422. Арк. 2.
- ³⁸ Informator miasta Grodna i Grodzieńszczyzny. Grodno, 1928.
- ³⁹ Jodkowski J. Grodno. Wilno, 1923.
- ⁴⁰ ГДГАМ. Адз. КП-77818, КП-77814.
- ⁴¹ Тамсама. КП-85158/69, КП-77803.
- ⁴² Пры напісанні артыкула былі выкарыстаны фатаграфіі з прыватных калекцый А. П. Госцева, Я. Лялевіча, А. В. Сявенка, Ф. Варашыльскага, А. С. Рымарчука і фондаў ГДГАМ.

Сяргей Харэўскі,
мгр мастацтвазнаўства (Мінск)

Дзейнасьць архітэктара Мікалая Чагіна ў Вільні і Горадні: досьвед і урокі.

Імя Мікалая Чагіна фатальна выпала з беларускай гістарыяграфіі ХХ стагодзьдзя. Перадусім таму, што ён служыў тым ідэалам і быў правадніком тых ідэяў, што ў найноўшы час сталі варожымі нацыянальнаму адраджэньню Беларусі. А ў савецкі час на тле атэістычнае прапаганды гісторыя сакральнага дойлідства ўлягала абструкцыі. Пагатоў, што многія храмы, створаныя паводле праектаў Чагіна, былі разбураныя савецкай уладаю. Па гіроніі лёсу ўся дзейнасьць гэтага, некалі славутага ў Расейскай імперыі дойдзіда, засталася зьвязанай з тэрыторыямі сёньняшняй Беларусі, Літвы, Латвіі і Украіны. То бок, ягоны творчы даробак, як архітэктара, ня тычыцца этнічнае Расеі. І гэта таксама ў немалой ступені пасадзейнічала трываламу забыцьцю гэтага незвычайнага чалавека... Ягонае імя аказалася забытае і ў расейскай гістарыяграфіі. Між тым ягоная біяграфія і творчая дзейнасьць ёсьць яскравейшай ілюстрацыяй каляніяльнай палітыкі Расеі, а менавіта русіфікацыі і планамернага вынішчэньня мясцовых традыцыяў, з мэтай татальнае зьмены этнічнае і рэлігійнае ідэнтычнасьці ў Беларусі і Літве. Толькі ў літоўскай гістарыяграфіі апошняга дзесяцігодзьдзя асобе Мікалая Чагіна надаецца немалая ўвага¹. І гэта справядліва, бо большая частка ягонай творчай біяграфіі зьвязаная з тэрыторыяй сучаснае Літвы.

Мікалай Міхайлавіч Чагін нарадзіўся ў Маскве ў 1823 г. у радавітай сям'і рускіх арыстакратаў. У 1845 г. ён скончыў Санкт-Пецярбургскі тэхналагічны інстытут, атрымаўшы таксама пацьверджаньне дыплёма архітэктара і права на праектаваньне ад Санкт-Пецярбургскай Акадэміі мастацтваў. Увадначасьце Чагін ў 1853 г. скончыў Міхайлаўскую артылерыйскую акадэмію, пасля чаго адразу быў прызваны на вайсковую службу.

Як вайсковы інжынер, Мікалай Чагін прымаў удзел у Крымскай вайне

1853 – 1856 гг., у абароне Севастопаля, што адыграла ў ягоным лёсе выключную ролю. Шмат гадоў пазней ён стаў аўтарам праектаў многіх храмаў і ваенных мэмарыялаў у Крыме. Менавіта там ён добра пазнаёміўся з інжынэрам Антонам Штукенбэргам, зь якімі яго зьвядзе жыцьцё пры вырашэньні лёсу Каложскае царквы ў Горадні.

Пасля ён вяртаецца ў Пецяярбург, дзе праектуе, сярод іншага і будынкi цэркваў для Віцебскай і Магілёўскай губ., часта наязджаючы ў Беларусь. А ў 1859 г. М. Чагін атрымаў ганаровае прызначэньне на пасаду галоўнага архітэктара Віленскай губ. і епархіяльнага ўпраўленьня. З 1864 па 1885 г. ён быў галоўным архітэктарам Віленскай губ.² Агулам ён праслужыў на гэтай пасадзе 38 гадоў. Там, на Еўфрасіньнеўскім могілках на Ліпоўцы, ён пахаваў двух сваіх заўчасна памерлых дачок. Багатая біяграфія Мікалая Чагіна ўключае ў сябе таксама прызначэньне на пасаду сапраўднага стацкага дарадцы ў Вільні і высокія ўзнагароды (ордэн Сьв Уладзіміра III ступені, а таксама Сьв Станіслава і Сьв Ганны. У 1900 г. пасля выхаду ў адстаўку ён пераехаў у сталіцу імперыі, у Санкт-Пецяярбург, дзе і памёр у 1909 г.³

За гады, што Мікалай Чагін правёў на сваіх пасадах у Вільні, ён пабудоваў альбо перабудоваў вельмі шмат. Апроч дзясяткаў цывільных дамоў грамадзянскага прызначэньня, ён спраектаваў такія храмы, як сабор Раства Багародзіцы ў Рызе, цэрквы ў Мітаве і Лібава ў Латвіі; сабор ў Коўне, царкву Сьвятой Кацярыны на Зьвярынцы, царкву Сьвятой Еўфрасіньні Полацкай на Ліпоўцы, Вялікапакутніцы Кацярыны, Аляксандра Неўскага ў Вільні; у Крыме засталіся такія ягоныя храмы як славуты Уваскрашэньня Хрыстова ў Фаросе, сабор у Херсанэсе, манастыр у Севастопалі, пячорная царква Раства Хрыстовага пад Севастопалем, царква ў Балаклава ды багата чаго яшчэ...⁴

Але галоўную славу ён здабыў сваімі псеўдагістарычнымі рэканструкцыямі, а менавіта перабудоваю касьцёла Сьвятога Казімера ў Вільні ў праваслаўны катэдральны сабор Сьвятога Мікалая, у стылі нэабарока, дзе, між іншым, маліўся і Хведар Дастаеўскі, узьвядзеньнем у нэагатычным духу званіцы пры віленскім касьцёле Сьвятога Ганны, але, перадусім, перабудоваў у фантазійным псэўда-бізантыйска-рускім духу ў Вільні цэрквы Сьвятога Параскевы Пятніцы і Сьвятога Мікалая, сабор Прачыстае Богародзіцы ды іншыя храмы...

Мікалай Чагін быў вельмі блізкі з віленскім генерал-губэрнатарам Мураўёвым, часта наўпрост выконваючы менавіта ягоныя пажаданьні. Гэтак, калі пасля паўстаньня Каліноўскага, расейскі губэрнатар Мураўёў, той самы, якога зазвычай называюць «Вешальнікам», даў загад віленскую царкву Сьвятога Тройцы...»переделать и улутшить»⁵, то ўзяўся за тое Чагін. На гэты праект зьнішчэньня шэдэўра віленскага барока, узьведзенага паводле праекту геніяльнага дойдіда Глаўбіца, было выдаткавана

60 тыс. рублёў срэбрам. Вынікам «улучшения» стала амаль поўная перабудова царквы ў «істинном» расейскім духу паводле праекту архітэктара Мікалая Чагіна. Адбылося гэта ў 1869 г. Над царквою паўстаў вялізарны купал-брабан, і ўся яна пераапрапанулася ў какошнікі, цыбуліны й іншае «узорочье»⁶...

У Вільні ў гэтую эпоху аднаўляюцца цэрквы, што былі ўжо забытыя – Пятніцкая (1865) і Сьв. Мікольская (архітэктары А. Разанаў, Н. Чагін, 1866), узводзяцца Кацярынінская (архітэктар М. Чагін, 1872), Прачысьценская царква (А. Разанаў, М. Чагін, 1868). Нараўне з храмамі ўзводзяцца праваслаўныя капліцы. Сярод найбольш прыкметных ў мастацкім дачыненні – Аляксандра-Неўская (М. Чагін, 1865) у цэнтры горада і Георгіеўская капліца на месцы пахавання расейскіх карнікаў на Еўфрасінеўскім могілках у Вільні. Інтэнсіўнасць будаўніцтва пры сатрапе Мураўёве насамрэч ўражае. За 1863 – 1865 гг. было пабудавана 98 новых цэркваў і 63 капліцы, адрамантавана 126 храмаў, 19 перабудаваны з былых каталіцкіх касцёлаў у розных паветах беларускіх губерняў. У пачатку 1860-х гг. Віленскі сабор Прачыстай Багародзіцы Мураўёў аднаўляў з асабістай падтрымкаю Аляксандра II, які сам асабіста наведаў новабудоўлю ў 1867 г. й вылучыў са сродкаў дзяржаўнага казначэйства 57 тыс. рублёў на гэтыя мэты.

Перабудоўваў Чагін касцёлы й базыліянскія цэрквы ад Бешанковічаў да Пінску, ад Берасьця аж да Вялікіх Лукаў... Гэтак, у Слоніме, скасаваны расейскімі ўладамі ў 1846 г., касцёл канонікаў латэранскіх быў пераўтвораны ў Праабражэнскі сабор, а ў 1849 – 1851 гг. яго капітальна перабудоваў у сваім псеўдарускім стылі Мікалай Чагін. У выніку, як бачна на старасьвецкіх фотаздымках, атрымалася надзвычай нязграбнае збудаваньне з прыстаўленай побач званіцаю, што замкнула сабою перспэктыву вуліцы⁷.

Той самы Чагін перабудоваў на маскоўскі капыл й Фару Вітаўта, самы вялікі касцёл Горадні. Упершыню ў нашай айчынным гістарыяграфіі пра лёс гарадзенскае Фары Вітаўта напісалі такія вядомыя дасьледчыкі архітэктары як Вадзім Гліньнік і Алесь Кушнярэвіч у часопісе «Строительство и архитектура Белоруссии» ў часе «перестройкі» ў 1988 г. Пазьнейшыя публікацыі адно дапаўнялі выкладзеныя маладымі дасьледчыкамі дадзеныя ілюстратыўным матэрыялам і некаторымі архіўнымі дадзенымі. У 1992 г. на месцы касцёла былі праведзеныя першыя раскопкі (Алесем Краўцэвічам і Алегам Трусамым), што істотна ўзбагаціла нас новымі звесткамі. Амаль усе яны былі падсумаваныя ў вядомай кнізе Алеся Кушнярэвіча. Услед за сваімі калегамі і я вывучаў фотаздымкі старой Горадні і практэную дакумэнтацыю Чагіна ў Рукапісных аддзелах Віленскага дзяржаўнага ўнівэрсітэту і Бібліятэкі імя Урублеўскіх Акадэміі навук Літвы... Гэ-

тыя дасьледаваньні натхнілі грамадства на ідэю ўзнаўленьня храма. Аднак, сёньня дзеля гэтага ўжо няма палітычных магчымасьцяў.

А вось калі за справу татальнае перабудовы Фары Вітаўта браўся Чагін, такія магчымасьці былі. Пры тым амаль неабмежаваныя. Дзеля распаўсюджваньня расейскага праваслаўя ў заходніх губернях урад Расеі распрацаваў праграму масавага будаўніцтва невялікіх прыходскіх храмаў. Губэрнскія царкоўна-будаўнічыя камітэты, падпарадкоўваліся адмысловаму будаўнічаму камітэту ў Вільні, працай якога кіраваў галоўны віленскі архітэктар Мікалай Чагін. Пэўны час яму дапамагаў прафэсар Пецябургскай акадэміі мастацтваў Аляксандр Рэзанаў.

Але галоўнае кіраўніцтва ажыццяўляў сам Мураўёў, які асабіста зацьвярджаў каштарысы і праекты будучых храмаў. Масавае цэрквабудаўніцтва вялося хуткімі тэмпамі, у выніку чаго М. Чагін не паспяваў нават разглядаць усе праекты, дасланыя з павеатаў. Такім чынам, на тэрыторыі Беларусі распаўсюдзілася серыя «тыпавых» праектаў храмаў на 150-185, 250-300 і 450-500 чалавек. Невераемная колькасць будаваных цэркваў не заўжды дазваляла ўзводзіць іх якасна... Буйныя гарадскія храмы будаваліся па індывідуальных праектах, а для невялікіх прыходскіх цэркваў былі распрацаваныя сэрыі ўзорных праектаў. У 1863 г. выйшаў «Збор тыпавых праектаў пабудовы праваслаўных цэркваў у Беларускіх губернях», укладзены віленскім архітэктарам М. Чагіным разам з пецябургскім архітэктарам-мастаком А. І. Рэзанавым. У альбом увайшлі праекты больш 50-ці каменных і драўляных храмаў у раманскім, руска-візантыйскім, рускім і класіцыстычным стылях. У рэчышчы гэтай авральнай практыкі М. Чагін распрацоўвае нават праект жалезных цэркваў, для хуткасьці ўзьвядзеньня. Была нават пастаўленая адна такая царква дзеля ўзору ў вёсцы Бенеца (цяпер Маладэчанскі раён). Але ад яе адмовіліся і проста адабралі вялікі храм у каталікоў. Нічога падобнага эўрапейская практыка да таго часу ня ведала.

А вяртаючыся да гісторыі гарадзенскай Фары Вітаўта, трэба прыгадаць, што пажар 1793 г. настолькі сур'ёзна пашкодзіў храм, што было прынята рашэнне аб перадачы назвы «Фарны» былому касцёлу езуітаў.

Нагадаю, Фару Вітаўта на усе лады перабудоўвалі ў 1804, 1859, 1865 і ў 1870 гг. На момант працаў пад кіраўніцтвам Чагіна, насамрэч храм уяўляў сабою руіну, у якой, мяркуючы па фотаздымках з віленскіх архіваў немагчыма было распазнаць ягоны першапачатковы стыль. Пры тым дашчэнт у абваліліся скляпенні, што пры новай рэканструкцыі дало магчымасць значна панізіць алтарную частку. Гэта надало новай пабудове кампазіцыйны выгляд блізкі да расейскіх цэркваў. Акадэмік архітэктуры М. Чагін падрыхтаваў праект рэканструкцыі, у рэнэсансна-клясыцыстычным духу. На жаль, гэтаму праекту не наканавана было ўвасобіцца...

У 1892 г. Фарны касцёл Вігаўта згарэў у чарговы раз, чацьверты толькі ў XIX ст. У 1896 – 1898 гг. акадэмік архітэктуры М. М. Чагін грунтоўна перабудоўвае храм. Над дахам было пастаўлена пяць цыбулепадобных галовак, вежа пераўтворана ў званіцу, завершаную высокім шатром. Падобны верх паўтораны на нізкай прыбудове, далучанай да алтара. На фасадах зьявіліся броўкі, какошнікі, парэбрыкі і шматлікія іншыя дэкаратыўныя элементы у псеўдарускім духу. Увесну 1896 г. будаўнікі ўзяліся за справу і да канца 1898 г. усё завяршылі. Засталося выканаць толькі роспіс храма. Купалы былі драўляныя, абабітыя ліставым жалезам і разфарбаваныя ў «рускім духу» – фіялетавага колеру з залатымі зоркамі. Шпіль на званіцы ў 1913 г. абабіты быў медзьдзю.

...Мікалай Чагін выступіў супольна са сваім даўнім знаёмым па Крымскай вайне ў абарону Барысаглебскае царквы на Каложы. Славуты інжынер Антон Штукенбэрг, які быў камандзіраваны ў Горадню ў 1867 г. для інспэкцыі ходу будаўніцтва чыгункі і земляных работаў, пасля аналізу геадэзічнай сытуацыі і тэхнічнага стану муроў, катэгарычна запырэчыў ідэі разбудовы царквы на новы капыл, са згубаю старажытных муроў, прапанаваўшы наогул перанесьці новы аб'ект на іншае месца. Свае меркаваньні Штукенбэрг выклаў самому міністру ўнутраных справаў Расеі. Безпасрэдна са Штукенбэргам у Горадні тады працаваў і Чагін, які горача падтрымаў ідэю адно кансэрвацыі руінаў старадаўняе царквы, што і было зроблена, а старажытныя муры ўратаваныя.... І Чагін са Штукенбэргам мелі рацыю. Бо, калі насуперак іх меркаваньню, у царкве ўсё ж зрабілі рэканструкцыю ў 1873 г., старажытныя муры абваліліся ў чарговы раз у 1889 г.⁸

Безпасрэднае дачыненьне Мікалай Чагін меў і да будаўніцтва ў Горадні Аляксандра-Неўскае царквы ў гонар збавеньня цара ад няўдалага замаху. Цягам 1866 – 1870 гг. былі сабраныя сродкі. А для будаўніцтва былі выкарананы камень і медзь са старых касцёлаў, у прыватнасьці, з колішняга баніфрацкага⁹...

Будаўнічымі работамі кіраваў архітэктар Гур'еў, а наглядаў за іх правядзеньнем – губернска інжынер В. С. Джэнееў. У 1870 г. царква была асвечана ў гонар Аляксандра Неўскага. 24 чэрвеня таго ж года яе наведаў імператар Аляксандр II, які праязджаў праз Гродню. Няма сумніву, што паводле субардынацыі да гэтага праекту мусіў мець дачыненьне і Чагін, у чые абавязкі ўваходзіла, як мінімум, карэкціроўка і зацьвярдзеньне такіх праектаў. Над ідэяй пабудовы царквы з нагоды «чудеснаго спасения» цара Аляксандра II ад замаху ў 1866 г. Чагін працаваў неаднаразова. І свой найлепшы праект ён усё ж здзейсніў у крымскім мястэчку Фарос у 1892 г.

Лёс пабудоваў Чагіна склаўся па-рознаму ў розных цяпер краінах, дзе яны засталіся...

У 1919 г. падчас кароткага існавання Літоўска-Беларускай ССР у Вільні бальшавікамі была знішчаная Аляксандраўская капліца на Юраўскім праспекце¹⁰. Сярод іншых фотаздымкаў Яна Булгака я натрапіў і на ягоны фотаздымак 1919 г., на якім выяўлены працэс разборкі гэтага ўнікальнага збудавання. Рэдкі дакумэнт эпохі Літ-Белу яскрава дэманструе культурную палітыку гэтага адміністрацыйнага бальшавіцкага ўтварэння.

У 1938 г. самаўрад Горадні прыняў рашэнне аб зносе гарадзенскае Аляксандра-Неўскай царквы, бо пабудаваная ў гонар задушэння паўстання 1863 – 1864 г., яна замінала руху на плошчы й сказала яе

гістарычны выгляд. Натуральна, гэта быў рэванш за тое, што гэты аб'ект быў пабудаваны з матэрыялаў, пакрадзеных з каталіцкіх храмаў, за кошт сродкаў, рэквізаваных у сем'яў інсургентаў. На тэрыторыі сучаснае Беларусі гэта адзіны прэцэдэнт у «польскія часы»... У той час, як у БССР таго часу былі знішчаныя ўжо сотні храмаў. Перадусім, і паводле праектаў Чагіна.

У 1961 г. у Горадні была ўзарваная і Фара Вітаўта.

Мікалай Міхайлавіч Чагін быў бясспрэчна таленавіты архітэктар, калі лічыць талентам не толькі дадзеную звыш здольнасць адлюстроўваць дух складанага часу, у які яму давялося жыць, але і волю, што дала майстру магчымасць тварыць і служыць і галоўнае, нягледзячы ні на што, прытрымлівацца курсу, прадыктаванага сэрцам, рабіць тое, што ён лічыў сваім сапраўдным прызначэннем. Дзякуючы гэтаму ён стварыў і шэдэўры, калі быў прыдворным архітэктарам у Вільні. Ягоная перабудова Фары Вітаўта была спрэчнай з пункту гледжання нашых сённяшніх ведаў і ўяўленняў, сыходзячы з суб'ектнасці Беларусі ў найноўшы час, але стала надзейнай кансэрвацыяй усіх найбольш старажытных яе элементаў, што існавалі на той час, што дало магчымасць праводзіць рэстаўрацыйныя работы ў 1930-я гг.

Дзякуючы заступніцтву Мікалая Чагіна, як галоўнага епархіяльнага і губэрнскага архітэктара, былі адхіленыя праекты па перабудове Барысаглебскае (Каложскае) царквы і праведзеныя грунтоўныя кансэрвацыйныя работы. Хоць матэрыяльных рэсурсаў для пабудовы ў фантазійным псэў-

дарускім духу царквы не бракавала, зважаючы на тагачасныя маштабы каляніяльнага царкоўнага будаўніцтва ў краі (напр., царква Аляксандра Неўскага ў Горадні). Мы маем выдатны, актуальны і сёння прыклад уважлівага, сумленнага стаўленьня да ўнікальнага помніка, што стала магчымым толькі ў выніку шматступенных кансультацый і грунтоўнейшых інжэнерных і геадэзічных даследаваньняў.

Дзейнасьць Чагіна ў Горадні, у іншых гарадах Беларусі ўзбагаціла нашу тагачасную культуру новымі тэхнічнымі ведамі й мастацкімі формамі, што пры ўсёй сваёй экзатычнасьці й чужасьці ў нашым краі, часам увасабляліся вельмі таленавіта і арганічна. А маштаб інвэстыцый у новае будаўніцтва, прыцягненьне высокадукаваных інжынераў і аплата працы тутэйшым будаўнікам, сярод якіх былі ня толькі праваслаўныя, пасадзейнічала агульнаму пад'ёму ўзроўня тагачаснае будаўнічае культуры і добраўпарадкаваньні населеных пунктаў.

Варта аддаць належнае і іншым дзеячам «заходнерускага адрэджэня 1860-х г.», такім як пісьменнік і гісторык Павал Кукальнік, этнограф Павел Нябольсін, мастак Іван Трутнёў, журналіст Сяргей Поль, а таксама безназоўным рускім архітэктарам, настаўнікам, акцёрам, прафэсарам. Тое зь іх даробку, што насамрэч было таленавітым і шчырым узбагаціла і нашу культуру. А таму ставіцца да гэтае часткі нашае спадчыны варта паважліва.

Але палітычна анахранічны, па-азіяцку дэспатычны спосаб пераломваньня тутэйшых традыцыяў і сьведамае прыніжэньне гонару тутэйшае шляхты і месьцічаў, зрабіў царкоўнае будаўніцтва прадметам голае палітыкі, разьлічанай, як паказала гісторыя, на кароткатэрміновы посьпех. Зьнішчэньне многіх цэркваў, што на дзяржаўны заказ будаваў Чагін у нашым краі, не выпадавасць, а заканамерны і дыялектычны працяг гісторыі. Трывалы падмурак для комплексу ідэяў, чым была практыка расейскага царкоўнага будаўніцтва ў Беларусі, можа быць закладзены толькі пры згодзе, кансэнсусе ў грамадзтве. А спробы надсадна, пасьпешліва заслупаваць сабе тэрыторыю, прышчэпіць новае, сканструяванае гістарычнае мысьленьне і нацыянальную ідэнтэчнасьць застануцца бясплённымі, якія б рэсурсы на дасягненьне гэтых штучных задачаў не былі патрачаныя....

¹ Antanas Vivulskis (1877–1919): tradicijų ir modernumo dermė. Vilnius: VDA leidykla, 2002; Architekci Wileńscy, 1850–1914. Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej, 2005; Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje. Svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915). Kauno: VDU leidykla, 2001; Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje. Vilnius: VDA leidykla, 2000; Lietuvos architektūros istorija, t. III (bendraautorai A. Jankevičienė, V. Levandauskas, M. Rupeikienė). Vilnius: Savastis, 2000; Švč. Mergelės

- Marijos Ėmimo į dangų (Vytauto Didžiojo) bažnyčia: [istorija, dailė, architektūra] (kartu su Laima Šinkūnaite). Kauno: Kauno arkivyskupijos muziejus, 2005. – 38 p.: iliustr.; Vytautas Šiaudinis. Vilniaus maldos namai. Vilnius: Diemedžio leidykla, 2001.
- ² Architekci Wileńscy, 1850-1914. Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej, 2005.
- ³ Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje. Svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915). Kauno: VDU leidykla, 2001; Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų (Vytauto Didžiojo) bažnyčia: [istorija, dailė, architektūra] (kartu su Laima Šinkūnaite). Kauno: Kauno arkivyskupijos muziejus, 2005. – 38 p.: iliustr.; Vytautas Šiaudinis. Vilniaus maldos namai. Vilnius: Diemedžio leidykla, 2001.
- ⁴ Дмитренко Адам. Храмы Большой Ялты. Симферополь «Світ», 2006.
- ⁵ Виноградов. Православные святыни г.Вильно. Вильно. Губернская типография, 1906. С. 11.
- ⁶ Авраменко. А. Церква Святої Трійці на тлі історії українців Ліви. Київ: Демос, 1994. С. 39.
- ⁷ Караткевіч В. Б. , Кулагін А. М. Помнікі Слоніма. Мінск: Навука і тэхніка, 1983. С. 23.
- ⁸ Кулагін А.М. Праваслаўныя храмы на Беларусі. Мн.:БелЭн, 2001.
- ⁹ Габрусь, Т. В. Мураванья харалы: Сакральная архітэктурa беларускага барока. Мінск, 2001; Габрусь Т. В. , Кулагін А. М. , Чантурыя Ю. У. , Ткачоў М. А. Страчана я спадчына / Уклад. Т. В. Габрусь. Мінск: Беларусь, 2003.
- ¹⁰ Kłos J. Wilno. Przewodnik krajoznawczy, Wilno, 1937.

Пытанні. Адказы. Дыскусія

Паседжанне «Гародня эпохі ВКЛ: дзяржаўныя структуры, грамадства»

Зміцер Яцкевіч, Вадзім Урублеўскі (абодва Мінск). Гарадзенскі магістрат у XVIII ст.

Іна Соркіна (Гродна):

Ці можна заўважыць пэўныя асаблівасці справаводства ў гарадзенскім магістраце, напрыклад, у мове?

Зміцер Яцкевіч:

Што тычацца аналізу мовы, то ён быў зроблены даволі павярхоўна. Я спрабаваў наладзіць кантакт з філолагамі для абмеркавання гэтага пытання. Але яны лічаць, што мова была польская і не бачаць беларускіх асаблівасцяў. Канешне, кожны наш рэгіён меў сваю спецыфіку. Але ў даследаванні нас у першую чаргу цікавіў справаводчы і нарматыўна-прававы аспекты. Справаводства па Магдэбургскаму праву было прыблізна аднолькавае. На ўсходзе ВКЛ таксама выкарыстоўвалі лацінскую тэрміналогію.

Аляксандр Смалянчук (Гродна):

Ці бачыце вы магчымасць дзея пашырэння элементаў кампаратывістыкі ў «Гарадзенскім палімпсесце» запрашаць на канферэнцыю даследчыкаў, якія вывучаюць аналагічную праблематыку іншых гарадоў, напрыклад, Мінску, Віцебску? Ці ёсць у нас увогуле такія спецыялісты?

Зміцер Яцкевіч:

Па Полацку была абароненая праца Максімам Макаравым. Пшэмыслаў Баровік мае шмат матэрыялаў па Гародні, і яму ёсць што прадставіць. Але калі запрашаць спецыялістаў па гісторыі іншых гарадоў, то ці будзе гэта «гарадзенскі» палімпсест?

Наталля Сліж (Гродна):

З чым было звязана пашырэненне ў справаводстве лацінскіх тэрмінаў? Ці варта ў навуковых тэкстах выкарыстоўваць лацінскія тэрміны, ці мэтазгодна адаптаваць іх да старабеларускай мовы?

Зміцер Яцкевіч:

Растлумачыць гэта даволі складана. Магчыма, было звязана з персаналіямі. Відавочны ўплыў Польшчы, але ж заўважаецца таксама прысутнасць ва ўрадзе прадстаўнікоў Нямецчыны. Аднак паходжанне ўраднікаў і мяшчан складана высветліць.

Асноўнымі тэрмінамі павінны быць старабеларускія, але, калі няма адпаведніка, то лацінскія.

Рэпліка Андрэя Мацука (Мінск):

Адносна прыцягнення іншых даследчыкаў на канферэнцыю, то варта яшчэ згадаць удзельніка мінулай канферэнцыі Алеся Доўнара. Ён праводзіў даследаванні па іншых гарадах, што можа даць цікавы параўнаўчы аспект.

Ганна Паўлоўская (Варшава-Гродна). «Danse macabre» у тэкстах манастырскіх хронік**Алесь Смалянчук (Гродна):**

Ці сустракаюцца прозвішчы аўтараў хронік?

Ганна Паўлоўская:

Аўтары бернардынскіх хронік не пазначаюць імя. Але ў кармеліцкіх хроніках сустракаюцца аўтары. Найранейшае апісанне смяротнага пакарання прыводзіцца братам Кліментам ад Ахвяравання бласлаўленай Панны Марыі (Міхалам Ёдкай), які выконваў функцыю гарадзенскага гістарыёграфа ў 1757–1760 гг. пасля службы прапаведнікам і падпрыёрам у віленскім кляштары ў 1754–1757 гг. Экзекуцыю 1760 г. у падрабязнасцях прадставіў брат Сямён ад св. Тадэвуша. У 1787–1790 гг. Хроніку веў брат Мацвей ад св. Марыі.

Аляксандр Радзюк (Гродна):

Ці маглі сваякі пахаваць злачынцаў?

Ганна Паўлоўская:

У хроніках гэта не адзначаецца. Але шляхціцы-злачынцы былі пахаваны ў бернардынскім кляштары.

Каментар Андрэя Радамана (Мінск):

Хронікам не заўсёды варта давяраць. З кармеліцкіх хронік вынікае, што земскі суд асудзіў на смяротнае пакаранне. Але на падставе Статута ВКЛ 1588 г. гэта мог гродскі суд, а не земскі, бо такія справы ён не разглядаў. У сваёй працы вы спасылаецеся на даследаванні польскіх даследчыкаў, але ў Польшчы была іншая практыка. Нашу судовую практыку ніхто грунтоўна не вывучаў. Ваша праца наватарская. Але варта выкарыстоўваць выданні Статута 1744 г., якія маюць адзнакі аб зменах на палях. Інакш можна зрабіць памылковыя высновы. Напрыклад, наконт забойства жанчынай дзіцяці першая рэдакцыя Статута прадугледжвала год і 6 тыдняў сядзенне ў турме і пакаянні 4 разы на год. У апісаным вамі выпадку яе асудзілі на смерць. Трэба глядзець на падставе якіх нормаў быў вынесены прысуд.

Віталь Галубовіч (Гродна). Перадсоймавы соймак Гарадзенскага павета ў XVIII стагоддзі: спроба агульнай характарыстыкі**Зміцер Віцько (Мінск):**

Перад самым першым соймам 1701 г. склалася незвычайная сітуацыя. Не было дакладных інструкцый на соймакі, і кожны павет рабіў па-свойму.

Што адбывалася на гарадзенскім сойміку ў гэты час? Ці абіралі новых паслоў? Ці пакінулі старых?

Вігаль Галубовіч:

Звестак пра гэты соймік я не знайшоў.

Андрэй Мацук (Мінск):

Вы кажыце, што гарадзенскі соймік быў самы ўплывовы ў ВКЛ у XVIII ст. А вось на паседжаннях Літуаністычнай камісіі прафесарам Анджэям Рахубам і Пшэмыславам Раманюком выказваліся думкі, што самым уплывовым соймакам быў ашмянскі. Калега Робертас Юргайціс сцвярджае – віленскі. Як будзе выглядаць гарадзенскі соймік пры параўнанні яго з гэтымі соймакамі, а не з берасцейскім ці рэчыцкім?

Вігаль Галубовіч:

Меркаванне, што гарадзенскі соймік быў самым уплывовым не маё. Яно было выказана самім Р. Юргайцісам у яго апошнім артыкуле.

Рэпліка Андрэя Радамана (Мінск):

У 2007 г. выйшла манаграфія Робертаса Юргайціса, якая дазваляе параўнаць віленскі і гарадзенскі соймакі.

Сяргей Харэўскі (Мінск):

Вы казалі, што дэпутаты на гарадзенскім соймаку выступалі ў абарону каталіцкай царквы. Ад каго яны яе абаранялі?

Вігаль Галубовіч:

У пастулатах на сойм 1712 г. знаходзяцца патрабаванні аб вызваленні брыгітак і бернардынак ад гарадскіх падаткаў і жаўнерскіх «стацыяў», аб звальненні ад вайсковых павіннасцей земскіх уладанняў гарадзенскіх брыгітак, аб рэалізацыі выдат на Фарны касцёл з эканоміі. У інструкцыі 1720 г. гарадзенскія абывацелі патрабавалі спагнання з Гарадзенскай эканоміі за 7 гадоў «пенсіі» на шпіталь Св. Духа і Фарны касцёл, вызвалення ад соймавых, камісарскіх і іншых «стацыяў» юрыдыкаў Фарнага касцёла, а таксама прасілі зацвердзіць за гарадзенскімі езуітамі шэраг фондушаў. У 1733 г. шляхта выступіла з патрабаваннем аб вызваленні ад павіннасцяў маёмасці езуітаў у Гародні, а ў 1740 г. яна ж уступілася за брыгітак і бернардынак, якіх прыскалі «дыпазітары» эканоміі, і за кармелітаў, у якіх адабралі ўладанні ў Гарадзенскім павеце на карысць эканоміі. У 1754 г. гарадзенскі соймак прасіў падтрымкі для «заняпалых праз знішчэнне пажарам» ксяндзоў бернардынаў. Спектр праблемаў быў вельмі шырокі. Само духавенства не было ў стане іх вырашыць і звярталася да соймакаў.

Дзмітрый Віцько (Мінск). Гарадзенскі з'езд шляхты ВКЛ 1701 г.

Андрэй Радаман (Мінск):

Мне падалося, што ў вашым рэфераце гаворка ідзе не пра некалькі з'ездаў, а пра адзін, які пачаўся ў Ружанах, працягваўся ў Вільні, а потым

быў перанесены ў Гародню. Нарэшце, у 1702 г. зноў быў працягнуты ў Ружанах. У гэтым выпадку, ці маем права казаць пра Гарадзенскі з'езд? Ці гэта толькі гарадзенская сесія працяглага з'езду?

Другое пытанне адносна тыпалогіі такіх з'ездаў. Як вядома, А. Рахуба і Х. Люлевіч прапанавалі сваю тыпалогію шляхецкіх з'ездаў ВКЛ. Апісаны вамі з'езд належаў да тыпу агульнадзяржаўнага, ці гэта быў з'езд рэспубліканцаў і сапежынцаў? Як вылучаліся дэлегаты?

Дзмітрый Віцько:

Можна разважаць над тым, што гэта быў соймак ці з'езд? Няма на гэты конт адзінага меркавання і ў польскай гістарыяграфіі. З фармальнага боку гэта была, сапраўды, сесія. З фактычнага боку – з'езд, бо кожны раз былі новыя ўдзельнікі.

Рэспубліканцы здолелі забяспечыць прадстаўніцтва ад усіх павеатаў. Складана сказаць, ці ўсе ўдзельнічалі, але на грамічных соймаках былі абраны камісары ад усіх павеатаў. Кожны раз прыязджалі новыя прадстаўнікі. Як іх выбіралі? Трэба высвятляць у кожным канкрэтным выпадку.

Рэпліка Марыюша Савіцкага (Аполе):

Мне падаецца, што Сапегі не былі абсалютнымі банкрутамі, як гэта прадстаўлена ў літаратуры. Я сустракаў дакументы, дзе адзначалася, што яны ў той час разлічваліся наяўнымі грашыма. Гэта азначае, што мелі грошы. Можна быць я памыляюся. Ці ёсць у вас іншая інфармацыя наконт фінансавага стану Сапегаў?

Другі момант наконт Якуба Сабескага. З дакументаў французскіх архіваў вынікае, што Сапегі разглядалі яго як караля з 1697 г. і гатовы былі падтрымліваць. Такую інфармацыю падаваў французскі пасол Мельхер Паліняк.

Дзмітрый Віцько:

Тое, што Сапегі плацілі наяўнымі, не значыць, што яны не мелі пазыкаў. Вядома, што перад рашаючай бітвай пад Алькенікамі Сапегі заключылі кантракт на 650 000 гульдэнаў. Але, ці выплацілі яны гэтую суму, невядома. Ніхто не ведае, якой сумай Сапегі валодалі пасля Алькенікаў.

Якуб Сабескі не быў кандыдатурай Сапегаў з 1697 г. Вядома, што Паліняк падкупіў Сапегаў у канцы 1696 г. Да самай элекцыі яны нязменна арыентаваліся на Францыю. А Сабескі арыентаваўся на Аўстрыю. Сапегі ўвесь час былі ў апазіцыі да караля.

Рэпліка Андрэя Мацука (Мінск):

Нязгодны наконт Якуба Сабескага. Ён заўсёды быў кандыдатам Сапегаў. У перыяд бескаралеўя 1733 г. яны зноў былі на яго баку.

Зміцер Яцкевіч (Мінск):

Якім крыніцамі вы карысталіся? Што новага ў параўнанні з польскімі і літоўскімі даследаваннямі прыносіць ваш рэферат?

Дзмітрый Віцько:

Асноўныя дакументы захоўваюцца ў фондзе Станіслава Шчукі ў Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве. Там захоўваецца вялікая колькасць чарнавікоў тэкстаў перамоваў і перапіска. Асноўная праблема ў тым, што чарнавікі не датаваныя. Таксама была выкарыстана перапіска з фонду Радзівілаў. Фактычна, аналізавалася ўсё з архіваў Варшавы, Вільні і Мінска.

Мне невядома, хто з літоўскіх даследчыкаў даследаваў гэты з'езд. Адносна польскіх даследчыкаў я выказаўся ў рэфератаце. А. Рахуба ў сваёй манаграфіі прысвяціў дадзенаму з'езду толькі два абзацы. Падрабязней ён спыніўся на акце лімітацыі; у іншым месцы згадаў пра перамовы, якія вяліся на з'ездзе, адзначыў, што яны заслугоўваюць асобнага даследавання. Пшэмыслаў Смалярэк у дысертацыі, якую напісаў у 1950 г., выкарыстаў частку дакументаў з архіва Шчукі. Праца была прысвечана ўступленню Рэчы Паспалітай у Паўночную вайну. Але ў сувязі з тым, што дакументы не датаваныя, ён пераставіў іх месцамі. Будровіч-Навіцкі ў апошняй працы ўзгадаў пра з'езд і адзначыў, што ў Гародні праходзілі перамовы Сапегаў і Агінскага. Апошняя выснова была зроблена на падставе недакладнай інтэрпрэтацыі інфармацыі К. Завішы. Спецыяльнага даследавання па гэтай тэме не было.

Mariusz Sawicki (Opole). Instrukcje sejmikowe i relacje z wydarzeń publicznych z II połowy XVII wieku w Państwowym Historycznym Archiwum Białorusi w Grodnie

Дзмітрый Віцько (Мінск):

Ці сапраўды польскія даследчыкі не прыезджаюць у архіў у Гародні?

Марыюш Савіцкі:

Калісьці даўно ў гродзенскім архіве працаваў прафесар Анджэй Рахуба, але ён падаў павярхоўныя звесткі пра архіўныя зборы. Ён быў вельмі здзіўлены, калі я распавёў пра крыніцы, якія тут захоўваюцца. У польскіх даследчыкаў дамінуе думка, што дакументы Новага часу захоўваюцца выключна ў фондах Быхаўцаў і Слізняў, якія пераважна ўтрымліваюць інфармацыю пра маёмасны і эканамічны стан, пра судовыя працэсы. Але гэта памылковае меркаванне. У архіве ёсць шмат унікальных дакументаў.

Андрэй Мацук (Мінск). Барацьба магнацкіх групавак на гарадзенскім соймку ў панаванне Аўгуста III

Зміцер Яцкевіч (Мінск):

Ці можаце вы адзначыць асноўныя крыніцы і даследчыцкія працы па вашай тэме?

Андрэй Мацук:

Гістарыяграфія палітычнай гісторыі ВКЛ вельмі слабая. У польскай гістарыяграфіі можна адзначыць адзінкавыя працы – Зялінскай, Рахоў-

скага. Што тычыцца крыніц, то з апублікаваных – гэта зборнікі АВАК, з неапублікаваных – карэспандэнцыя і соймакавыя дакументы. Менавіта ў такім комплексе можна прасачыць падзеі. Карэспандэнцыю складаюць лісты Міхала Казіміра Радзівіла і іх копіі.

Дзмітрый Віцько (Мінск):

На чым грунтаваліся ўплывы Чартарыйскіх і Масальскіх? Я маю на ўвазе фінансавы аспект, бо трэба ж было мець грошы, каб утрымліваць кліентуру. Здаецца, яны не мелі такіх вялікіх уладанняў, як, напрыклад, у свой час Сапегі ці тыя ж Радзівілы.

Андрэй Мацук:

Дамінаванне Чартарыйскіх грунтавалася не на фінансавай аснове. Напрыклад, спачатку яны добра выкарыстоўвалі набліжанасць да караля. Аўгуст III у параўнанні са сваім бацькам слаба цікавіўся тым, што адбываецца ў ВКЛ. Ён бачыў сітуацыю ў ВКЛ вачыма Міхала Чартарыйскага. У іх атрымалася ўзяць пад кантроль выбары ў мясцовыя органы самакіравання, асабліва ў Трыбунал. Чартарыйскія ўплывалі на выбары маршалка і пісара. Масальскія мелі ўплыў у рэгіёнах, асабліва там, дзе займалі пасаду старосты. Гэты былі Ваўкавыскі і Гарадзенскі паветы. Там жа знаходзіліся іх асноўныя ўладанні. Што тычыцца фінансавай забяспечанасці, то былі нават канфлікты ў 1757, 1762 гг., калі яны не хацелі фінансаваць грамнічныя соймакі. Масальскія атрымлівалі шматлікія староствы ад караля. Пасля смерці Міхала Масальскага іх фінансавая магутнасць рухнула.

Рэпліка Марыюша Савіцкага (Аполе):

Я хачу апублікаваць карэспандэнцыю Сапегаў за другую палову XVII ст., якая захоўваецца ў Парыжы. Можа быць у такой сітуацыі ёсць сэнс падрыхтаваць да друку карэспандэнцыю за перыяд панавання Аўгуста III? Там ёсць вялікая колькасць матэрыялаў, якія ніхто не бачыў. Французскія архівісты прадстаўляюць для гэтага ўсе магчымасці. Рыхтую матэрыялы па канфлікту паміж Сапегамі і Кіршэнштэйнамі. Сярод іх знаходзяцца ўнікальныя дакументы Сапегі атрымлівалі грошы, бо падтрымлівалі французскую партыю. У архіўных зборах Заходняй Еўропы ёсць шмат дакументаў, якія могуць цалкам перавярнуць наша уяўленне пра палітычную гісторыю.

Андрэй Мацук:

Асабліваць інфарматыўнасці французскіх архіваў у тым, што яны не бліжэйшыя суседзі. Для кожнага новага амбасадара, які прязджаў у Рэч Паспалітую, усё было новае. Яны пісалі падрабязныя справаздачы. Таксама заслугоўвае ўвагі архіў знешняй палітыкі Расійскай імперыі. Там шмат копіяў дакументаў, якія патрапілі туды ад Чартарыйскіх. Там знаходзяцца нават дыярыюшы соймакаў.

Паседжанне «Горад і яго жыхары ў XIX – XX ст.»

Сяргей Токць, к.г.н. (Гродна). Царскае чыноўніцтва Горадні: структура, сацыяльнае паходжанне і асаблівасці штодзённага жыцця

Хрысціна Марчук (Гродна):

Наколькі прэстыжнай была чыноўная служба ў Горадні?

Сяргей Токць:

Прысланыя пасля паўстання 1863 г. з Расеі чыноўнікі былі аздакляпачаныя выкананнем пэўнай русіфікатарскай місіі. Прэстыжнасць адыходзіла на другі план. Але жыццё ў Горадні і дзейнасць адміністрацыйнага апарату ацэньвалася пазітыўна. Кіраванне было добра арганізаваным і гэта становіла ўплывала на розныя бакі гарадскога жыцця. Напр., Гарадзенская гімназія па фармальных паказчыках лічылася адной з лепшых у імперыі на пачатку XX ст.

Вольга Сабалеўская (Гродна):

А ці былі габрэі сярод гарадзенскіх чыноўнікаў? Якія пасады яны маглі займаць?

Сяргей Токць:

Габрэі сярод чынавенства займалі маргінальнае месца. «Класнымі» чыноўнікамі яны стаць не маглі. Але хрышчоны габрэі Шпэер быў нават губернатарам. Статыстыка сведчыць: у 1861 г. сярод 1576 чыноўнікаў Гарадзенскай губ. быў толькі 21 іудзей. Пераважна гэта былі наёмныя пісары ў розных установах. Каб габрэю зрабіць кар’еру, трэба было хрысціцца...

Іна Соркіна (Гродна):

Якімі былі заробкі ў чыноўнікаў ніжэйшых разрадаў?

Сяргей Токць:

Адносна невялікія. У канцы 30-х гг. пісар ніжэйшага разрады атрымліваў у год 42 руб. жалавання і 28 руб. на набыццё мундзіру. За гэтыя грошы можна было набыць 120 кг ялавічыны і 35 кг свінога сала. Вядро гарэлкі каштавала 50 кап. У канцы 50-х гг. пісар Казённой палаты атрымліваў 90 руб. Такія ж самыя заробкі меў упраўляючы невялікім маёнткам. У другой палове XIX ст. заробкі чыноўнікаў ды іншых дзяржаўных служачых пачалі вельмі хутка расці.

Аляксандр Радзюк (Гродна):

Што спрыяла кар’ернаму росту гарадзенскага чыноўніка?

Сяргей Токць:

Трэба памятаць, што чынавенства імперыі было арганізавана паводле класаў і чыноў. Нечым гэтая сістэма нагадвала армейскую. Лейтэнант не можа стаць камандзірам палка, а калежскі рэгістратар не мог узначаліць канцылярыю губернскага праўлення. Трэба было даслужыцца да калежскага асэсара. А дзеля гэтага прыходзілася некалькі гадоў служыць на кожнай

ступені. Таксама важную ролю адыгрывала саслоўная прыналежнасць. Шляхціцу было лягчэй рабіць кар’еру. Улічвалася адукацыя. Выпускніку гімназіі адразу залічваліся некалькі гадоў на ніжэйшай пасадзе. Выпускнік універсітэту адразу атрымліваў класны чын. Сістэма была даволі складаная. На яе, безумоўна, уплывала палітычная сітуацыя. У другой палове XIX ст. праваслаўнаму было значна лягчэй рабіць кар’еру. Гэтая сістэма патрымалася да рэвалюцыі.

Ігар Трусаў (Гродна):

Наколькі актыўна чыноўнікі Горадні ўдзельнічалі ў паўстаннях 1830 і 1863 г. і ў іх падаўленні?

Сяргей Токць:

На маю думку, у паўстаннях 1830 і 1863 гг. чыноўнікі вялікай ролі не адыгралі. Паводле дадзеных дзяржаўнай адміністрацыі, у паўстанні 1830 г. удзельнічалі толькі 30 чыноўнікаў, з іх 12 былі з «Кароны», 9 выбарных чыноўнікаў з шляхецкіх структураў, 8 адвакатаў і 1 выбарны ад горада. Напрыклад, у паўстанні ўдзельнічаў тытулярны дарадца Парчэўскі, уладальнік маёнтку Жыдомля. Дарэчы, гэты маёнтка за ўдзел у паўстанні ён страціў. У цэлым гэта не было праблемай для дзяржаўнага апарату.

Сяргей Харэўскі (Мінск):

Ці існуе статыстыка па этнічнаму складу чынавенства Горадні? Ці можна прасачыць пэўную дынаміку?

Сяргей Токць:

Пра этнічны склад чыноўнікаў казаць цяжка, бо адсутнічаюць дадзеныя. У фармулярных спісках фігуруе саслоўная прыналежнасць, канфесія. Можна толькі звярнуцца да вынікаў вядомага перапісу 1897 г. Магу прывесці наступныя лічбы: у Горадні было 733 чыноўнікаў, якія трапілі ў раздзел «Дзяржаўная адміністрацыя, суд і паліцыя». З іх 363 прызналі роднай мовай «велякарускую», 187 – беларускую, 156 – польскую, 10 – «маларускую», 14 – габрэўскую і 3 – нямецкую. Вы самі разумееце, што дадзеныя па роднай мове і нацыянальнасць нельга атаясамляць. Трэба ўлічваць іншыя фактары...

Алесь Смалянчук (Гродна):

Ці заўважальны мясцовы патрыятызм у тых чыноўнікаў, якія нарадзіліся на Гарадзеншчыне, для якіх Горадня была родным горадам?

Сяргей Токць:

Мне падаецца, што асаблівага патрыятызму мясцовыя чыноўнікі не мелі. У другой палове XIX ст. большасць іх былі выхадцамі з сялянства і духавенства. Звычайна, яны падзялялі дактрыну «заходнерусізму», для якой была непрымальнай мясцовая гісторыя з яе пэўнай польскасцю і каталіцкасцю. Гэтым яны ганарыцца не маглі! Затое быў патрыятызм тыпу Саланевіча і іншых ідэолагаў «заходнерусізму», якія апелявалі да права-

слаўных вытокаў мясцовай гісторыі. Яны ўвесь час ваявалі супраць мясцовых інтэлектуалаў каталіцкага веравызнання, але ніколі не выступалі супраць засілля велікарускіх чыноўнікаў, якія дамінавалі ў адміністрацыі. У абарону пазіцый мясцовых праваслаўных не выступалі.

Рэпліка Аляксандра Радзюка (Гродна):

Ёсць даследаванні, якія сведчаць пра актыўны ўдзел чынавенства ў паўстаннях. Вядома, што многія чыноўнікі-удзельнікі Студзеньскага паўстання былі не звольненыя, а адразу высланыя, г. зн., што іх прыцягнулі да крымінальнай адказнасці. Акрамя таго, існавала падпольная паўстанцкая «дзяржава» – гэта пошта. Паштальёны перавозілі таксама карэспандэнцыю для паўстанцаў. Калі па загаду Мураўёва праводзілі вобыскі сярод чыноўнікаў, то стала вядомым, што ў гарадзенскай Казённай палаце захоўваліся асобнікі «Мужыцкай праўды». На мой погляд, у 1863 г. большасць мясцовага чынавенства хоць тайна, але падтрымала паўстанцаў, што, дарэчы, прывяло да масавых звальненняў і з’яўлення вакансій для велікарускіх кандыдатаў.

Сяргей Токць:

Калісьці я падлічваў колькасць высланых чыноўнікаў, але, на жаль, тут не маю гэтых дадзеных. Заўважу толькі, што паштовыя служачыя не з’яўляліся чыноўнікамі. А мы гаворым менавіта пра іх... Таксама трэба ведаць, што высылалі не толькі за канкрэтныя дзеянні, але і па падазрэнні. Напрыклад, маршалка Гарадзенскай губ. В. Стажынскага выслалі, не маючы доказаў яго віны. Гістарычныя дакументы, звязаныя з паўстаннямі, сведчаць пра тое, што чыноўнікі-паўстанцы вялікай праблемы для ўлады не стваралі. Масавага характару іх падтрымка змагання не мела... А пазней звальнялі не за палітычныя злачынствы, а толькі на падставе каталіцкага веравызнання. Да і пасля звальненняў да 30% мясцовых чыноўнікаў-каталікоў засталіся на пасадах. Не было кім замяніць! Да таго ж гарадзенскае чынавенства было вельмі адукаваным. Тое ж можна сказаць пра чыноўнікаў Віленшчыны і Меншчыны. Сваю ролю адыгрывала тое, што, напрыклад, у Гарадзенскай губ. было 5 гімназій, у той час, як у большасці велікарускіх губерняў – па адной. Вядома, што, напрыклад, у гарадзенскай Казённай палаце амаль 90% чыноўнікаў былі выпускнікамі гімназій.

Рэпліка Алеся Смаленчука (Гродна):

А пра што гаворыць сітуацыя з Вікенціем Канстанцінам Каліноўскім, які амаль год шукаў месца службы ў Горадні і не мог знайсці? А ён жа закончыў юрыдычны факультэт Пецябургскага універсітэту, закончыў з абаронай дысертацыі, г. зн., што быў адным з лепшых выпускнікоў...

Сяргей Токць:

Магчыма, сапраўды, не было вакансій. Каліноўскі, як выпускнік універсітэту, ужо меў класны чын, таму на пасаду якога-небудзь пісара не мог быць прызначаны...

Аляксандр Радзюк, к.г.н. (Гродна). Чалавек за кратамі: гарадзенскія турмы і вязні ў XIX ст.

Аляксандр Радзюк:

...Закранаючы тэму Каліноўскага, хачу адзначыць, што ў Горадні была надзвычай пашыраная практыка пратэкцыі. Магчыма, ён якраз не меў пратэкцыі.

Іна Соркіна (Гродна):

Прафесар В. Чарапіца лічыць Расейскую імперыю унікальнай прававой дзяржавай... Анатоль Сідарэвіч у адным з артыкулаў сцвярджае, што ў параўнанні з сталінскім ГУЛАГам царскія турмы былі амаль што «дамамі адпачынку». Як вы ставіцеся да такіх ацэнак?

Аляксандр Радзюк:

Правая дзяржава – гэта дзяржава, дзе дамінуе закон. У сваім выступленні я якраз звяртаў увагу на тое, што жыццё вязня гарадзенскіх турмаў вызначалі не заканадаўчыя акты, а асоба начальніка турмы. Толькі ад яго залежаў рэжым установы, умовы ўтрымання вязняў ды інш. Не варта ў гэтым выпадку нават казаць пра прававую дзяржаву.

Сяргей Харэўскі (Мінск):

Ці сапраўды бадзяткі і валацугі стваралі ў тых часы нейкія праблемы для ўладаў?

Аляксандр Радзюк:

У 30-я гг. бадзьяжніцтва стала вялікай праблемай Гарадзенскай губ. Іх арыштоўвалі дзесяткамі. Губернатар Мураўёў загадаў рабіць «рагаткі», ставіць спецыяльныя пасты... Гэтая ж практыка выкарыстоўвалася і ў 1863 г. А ў тых 30-я гг. праблема бадзьяжніцтва была звязаная са збеглымі палоннымі з войска Каралеўства Польскага. Іх было шмат, а мясцовыя каталікі давалі ім часовы прытулак. Таксама было шмат аферыстаў, беглых сялянаў... Былі валацугі і з тэрыторыі велікарускіх губерняў, якіх можна назваць «прафесійнымі». Апроч таго, звычайнай практыкай для валацугаў была «зімоўка» ў турме. Яны самі рабілі ўсё, каб туды трапіць напрыканцы восені.

Хрысціна Марчук (Гродна):

Ці дайшлі да нас дзённікі або ўспаміны зняволеных гарадзенскіх турмаў?

Аляксандр Радзюк:

Успамінаў пра турэмныя будні не шмат. Мне атрымалася выявіць толькі ўспаміны памешчыка Ягміна, удзельніка паўстання 1863 г., які прыгавдаў сваё зняволенне ў гарадзенскай турме і ў турэмных пакоях Старога замка, а таксама Аляксандра Акінчыца. Апошні таксама ўдзельнічаў у паўстанні, а пазней уцякаў з Сібіры разам з Зыгмунтам Мінейкам. Успаміны былі апублікаваныя па-французскі. Ёсць там старонкі, прысвечаныя і гарадзенскай турме.

Ігар Трусаў (Гродна):

Ці выкарыстоўваліся гарадзенскія турмы ў часы паўстання 1830 г.?

Якім было харчаванне вязняў? У літаратуры сустракаюцца згадкі пра фунт мяса ў дзённым рацыёне вязня...

Сяргей Токць (Гродна):

Ёсць цікавыя ўспаміны Міхаіла Панкевіча, які ў часы рэвалюцыі 1905-1907 гг. сядзеў у турме за рэвалюцыйную дзейнасць. Ён пісаў пра даволі добрыя ўмовы ўтрымання, пра вялікую бібліятэку гарадзенскай турмы... Калі адбылося паляпшэнне ўмоваў утрымання вязняў?

Аляксандр Радзюк:

У Горадні турмы былі перапоўненыя ў 1831 г. Мне трапілі згадкі гарадзенскага маршалка шляхты пра перапоўненую турму. Вязні сядзелі ў пакоях калегіума, у камерах, нават на двары. Маршалак загадаў даставіць дрэвы, галлё, каб нешта сабе збудаваці. Што датычыць меню вязняў і міфа пра штодзённы фунт мяса, хачу адзначыць, што ў турэмных дакументах XIX ст. мяса ў меню зняволеных не сустракаецца наогул! Дамінавалі капуста, буракі, каша, у пятніцу давалі селядзец. Хворыя арыштанты, якія знаходзіліся ў шпіталі, харчаваліся лепш...

Умовы ўтрымання ў турме палепшыліся паступова на працягу другой паловы XIX ст. Часткова гэта было звязана з больш актыўнай працоўнай дзейнасцю вязняў. Напрыклад, яны пілавалі дрэвы ў горадзе, працавалі ў майстэрнях, створаных на тэрыторыі турмы. Быў праект турэмнага млына, які б прыводзіўся ў рух фізічнай сілай арыштантаў. Ён не быў рэалізаваны, бо ў турме не знайшлося месца для яго будаўніцтва. Палепшанне ўмоваў таксама было звязана з дзейнасцю розных грамадскіх дабрачынных камітэтаў, прыватнай ініцыятывай. Бібліятэка збіралася з ахвяраванняў розных устаноў. У прыватнасці, частка кніжнага фонду была перададзена манахамі-бернардынцамі, яшчэ да закрыцця кляштара.

Наталля Сліж (Гродна):

Вы казалі, што пакаранне за распушту датычыла толькі жанчынаў. Няўжо вы лічыце распушту выключна жаночым злачынствам? Мужчынаў не каралі за прастытуцыю і зводніцтва?

Аляксандр Радзюк:

Чамусьці сярод вязняў гарадзенскай турмы толькі жанчыны сядзелі па гэтаму абвінавачванню. Але трэба працаваць...

Сяргей Раманаў (Гродна):

Як каралі прадстаўнікоў духавенства?

Ці існавалі ў тыя часы турэмная субкультура?

Эдвард Дмухоўскі (Гродна):

Ці існаваў блатны слэнг? Ці можна казаць пра польскі і расейскі варыянты?

Аляксандр Радзюк:

Горадня і яе кляштары была месцам высылкі за розныя правіннасці прадстаўнікоў духавенства з Каралеўства Польскага. Умовы ўтрымання ў келлях былі вельмі цяжкімі. У прыватнасці, не хапала паветра. Зняволеныя звярталіся з прашэннямі да губернатара, каб ім дазволілі пакідаць кляштарныя муры. Губернатар дазваляў, але, напрыклад, манашкам гэтага нельга было рабіць без ігуменні. Як вырашалася гэтая праблема, не ведаю...

Слэнгавая мова існавала ўжо ў тыя часы. На жаль, я карыстаўся пераважна матэрыяламі справаводства, дзе яна амаль не адлюстравалася.

Субкультура турмы праяўлялася, напрыклад, у сістэме перапіскі паміж зняволенымі, перадачы інфармацыі...

Алесь Смалянчук (Гродна):

Якім было стаўленне гарадзенцаў да вязняў?

Аляксандр Радзюк:

Магу сцвярджаць, што гарадзенцы спачувалі вязням. Іншыя чыноўнікі, якія ў 1861 г. падрыхтавалі аналітычную запіску наконт стану турмы, адзначалі, што турэмнае зняволенне выклікае агульную спагаду. Скрыня для збору грошай для вязняў перапоўненая, асабліва перад Калядамі і Вялікаднём. Звычайна, апекаваўся турмой сам губернатар. У прыватнасці, шмат зрабіў для паляпшэння ўмоваў зняволення губернатар Анджэйкавіч. Іншыя чыноўнікі, маючы такі прыклад, таксама імкнуліся нешта зрабіць... Грошы збіраў таксама Турэмны камітэт. Спачуванне было... Людзі падавалі і міластыню, калі вязні з дазволу начальніка турмы жабравалі на вуліцах.

Вольга Сабалеўская, канд. культуралогіі (Гродна). Габрэйскія дзеці Горадні у XIX ст.**Ігар Трусаў (Гродна):**

Ці існуе статыстыка пра пераход з іудаізму ў хрысціянскія канфесіі?

Вольга Сабалеўская:

Я буду адказваць датычна «дзіцячага» аспекту праблемы. Дзеці (да 14 гадоў) не мелі магчымасці самастойна пераходзіць у хрысціянства. Рашэнне прымалі бацькі. Калі наогул мы сустракаемся з праблемай прыняцця праваслаўнай веры дзецьмі? У першую чаргу гэта датычыць кантаністаў. Існавала такая практыка з 1828 г., калі былі створаныя спецыяльныя роты для габрэйскіх дзяцей. Іх накіроўвалі туды з 12-гадовага ўзросту. Між іншым ваенныя начальнікі клапаціліся пра іх хрысціянізацыю. Пераход у праваслаўе сярод іх складаў да 50%. Але наколькі гэта датычыла гарадзенцаў? Справа ў тым, што амаль ніхто з салдат эпохі Мікалая I, калі служылі 25 гадоў (кантаністы яшчэ больш), не вяртаўся дахаты. Гэта датычыла і хрышчаных габрэйскіх дзяцей, якіх іудзейская супольнасць ніколі не прымала. Забаранялася нават кантактаваць з імі.

У даследаваннях агульная статыстыка пераходу з іудаізму ў праваслаўе адсутнічае. Трэба шукаць у архівах Сіноду. У метрычных кнігах цэркваў і касцёлаў сустракаюцца адзін-два запісы ў год. Праблема ў тым, што габрэі мянялі свае прозвішчы, і разабрацца толькі на падставе метрычных кнігаў немагчыма. Варта паглядзець таксама матэрыялы Фонду гарадзенскага губернатара. Менавіта да яго звярталіся з прашэннямі аб пераходзе ў праваслаўе. Прычым, моладзь часта аргументавала жаданне хрысціцца тым, што хоча вучыцца ў дзяржаўнай школе і атрымаць еўрапейскую адукацыю. Дарэчы, такую ж заяву пісаў славуты Заменгоф...

Пераходзілі ў хрысціянства таксама бедныя габрэйскія сем'і, для якіх гэта стварала магчымасці палепшыць матэрыяльны стан, бо за хрост выплачваліся пэўныя грошы.

Сяргей Харэўскі:

Ці можна казаць пра сегрэгацыю габрэяў?

Як можна ахарактарызаваць адносіны паміж дзецьмі іўдзейскага і хрысціянскага веравызнання?

Вольга Сабалеўская:

Думаю, што можна казаць пра сегрэгацыю. Горадня – гэта горад з моцным літвацкім духам. Сапраўдны мур аддзяляў габрэйскую супольнасць ад хрысціянскай. Такого мура не было ў мястэчках і асабліва ў вёсках... А ў Горадні былі габрэйскія і хрысціянскія вуліцы. Існавала такая традыцыя. Два светлы існавалі паралельна, а сустракаліся на кірмах і ў крамах. Культурнае і рэлігійнае жыццё не перасякалася...

Амаль у кожных габрэйскіх успамінах пра дзяцінства прысутнічаюць бойкі з хрысціянскімі хлопчыкамі. Апошнія часта з кіямі чакалі вучняў хэдэраў, калі тыя позна вярталіся дахаты... У мястэчках і вёсках было інакш.

Яшчэ адной праблемай было тое, што габрэйскія дзеці не ведалі рускай, беларускай або польскай мовы. Гэтыя мовы вывучаліся габрэямі пазней, калі пачыналася іх гандлёва-эканамічная дзейнасць. Габрэйскае дзіця расло ў хэдэры. Яно ведала ідыш і іўрыт, але не тыя мовы, на якіх размаўляла хрысціянская Горадня. Таксама нельга забываць пра адмоўныя этнічныя стэрэатыпы, як сярод хрысціянаў адносна габрэяў, так і наадварот.

Сяргей Токць (Гродна):

Часта ва ўспамінах фігуруюць вулічныя натоўпы габрэйскіх дзяцей, якія маглі нешта скрасці ў прахожага. Гэта, сапраўды, мела месца?

Вольга Сабалеўская:

Незусім зразумела, якую праблему складалі габрэйскія дзеці на вуліцах... Сустракаюцца абвінавачванні дзяцей у крадзяжы, удзеле ў кантрабандзе... Але для габрэйскай супольнасці быў характэрным вельмі моцны кантроль над дзіцём. Дзіця мела пэўную свабоду толькі падчас рэлігійных святаў, але

нават у гэтыя дні да хаты мог прыйсці настаўнік і зрабіць сапраўдны іспыт для вучня хедэра.

Алесь Смалянчук (Гродна):

Ці мела шансы на прыстойнае жыццё ў габрэйскім грамадстве пазашлюбнае дзіця?

Вольга Сабалеўская:

Праблема пазашлюбнага дзіця вырашалася радыкальна. Перад такім чалавекам зачыняліся УСЕ дзверы. Ён цалкам выпадаў з рэлігійнага жыцця, быў адрэзаны ад супольнасці. Такія выпадкі былі надзвычай рэдкімі. Перашкодай была моцная рэлігійная этыка і раннія шлюбы. Паводле Талмуда, шлюб можна было заключаць ва ўзросце трох год і аднаго дня (зразумела, што дэ-юрэ, а не дэ-факта). Вядомыя шлюбы ва ўзросце 12-15 год, і гэта было парушэннем закону, бо ў Расейскай імперыі можна было яго заключаць пасля 15 год. Але, калі распаўсюджваліся чуткі, што дзяцей будуць прымусова адпраўляць у хрысціянскія школы або ў войска, то габрэі пачыналі заключаць шлюбы ў 5, 6 гадоў... Якія ж тут пазашлюбныя дзеці маглі быць? Таксама трэба ўлічваць і тое, што габрэйскія шлюбы было вельмі лёгка скасаваць...

Іна Соркіна, к. г. н. (Гродна). Навучальныя ўстановы, настаўнікі і вучні Гродна ў 60-я гады XIX – пачатку XX ст.

Ларыса Міхайлік (Гродна):

Як выглядала рэлігійнае навучанне ў дзяржаўных і прыватных школах?

Іна Соркіна:

Як правіла пратэстанты і каталікі выкладалі ў навучальных установах Закон Божы свайго веравызнання. Іншыя прадметы зрэдку выкладаліся не праваслаўнымі. Адна з інструкцый патрабавала ад дырэктара перш чым прыняць на працу прадстаўніка іншай канфесіі ўпэўніцца, што той «думае таксама, як і рускія людзі».

Аляксандр Радзюк (Гродна):

Якім быў адсотак вучняў, якія мелі магчымасць вучыцца бясплатна? Як можна было дабіцца бясплатнага навучання?

Іна Соркіна:

Датычна першай паловы XIX ст. сустракаецца інфармацыя наконт «казённакоштных месцаў». Напрыклад, у Гарадзенскай мужчынскай гімназіі існавала 10 такіх бясплатных месцаў. Прашэнняў падавалася шмат, але гэтыя месцы, як правіла, займалі дзеці чыноўнікаў. У другой палове XIX – пачатку XX ст. бясплатныя месцы ўжо не згадваюцца, затое з'яўляюцца стыпендыі. Так, напрыклад, у 1884 г. выдаваліся ўрадавыя стыпендыі вучням «русского происхождения и православного исповедания». Таксама існавалі прыватныя стыпендыі. Напрыклад, стыпендыя Ізідара Юшкевіча

выдавалася вучням-каталікам, якія паходзілі з Ваўкавыскага ўезда. Стыпендыя Пухальскай прызначалася для прадстаўнікоў родаў Чачотаў і Язвінскіх. Былі стыпендыі для вучняў з Гарадзенскага ўезда. Стыпендыя Майсея Астрагорскага прызначалася вучням-іудзеям. Удава Я. Арлоўскага звярталася з прашэннем пра прызначэнне свайму унуку стыпендыі Ражкоўскага ды інш.

Аляксандр Смалянчук, д.г.н. (Гродна). Горадня і гарадзенцы 1911 – 1915 гг. на старонках «Нашай Нівы»

Сяргей Харэўскі (Мінск):

Як вядома, «Наша Ніва» працяглы час выдавалася двума альфаветамі – лацінкай і кірыліцай. Ці ёсць звесткі, які з іх меў больш поспех у чытачоў?

Алесь Смалянчук:

Пытанне пра альфавет беларускай мовы вельмі важнае. Напрыканцы 1912 г. рэдакцыя «Нашай Нівы» звярнулася да сваіх чытачоў з пытаннем, якім альфаветам павінна выходзіць газета. Фінансавая сітуацыя патрабавала адмовіцца ад выдання газеты двума альфаветамі. Рэдакцыя аналізавала лісты, якія яна атрымлівала, і, фактычна, пачала дыялог з сваімі чытачамі. У выніку была абраная кірыліца... Я не магу сцвярджаць, што, сапраўды, большасць выказалася за кірыліцу. Магчыма, гэта было рашэнне ў першую чаргу самой рэдакцыі... Патрэбны грунтоўны аналіз апублікаванага матэрыялу.

Сяргей Токць (Гродна):

Ці спрабавалі вы падлічыць колькасць публікацый пра Горадню па гадам? Калі быў пік гэтых публікацый?

Алесь Смалянчук:

Публікацый пра Горадню ў «Нашай Ніве» не шмат. Выразна дамінавала Вільня, дзе віравала беларускае культурнае жыццё. І «Нашу Ніву» чыталі найболей на Віленшчыне. Горадня была хутчэй на перыферыі, але трэба адзначыць, што задуманая рэдакцыяй серыя артыкулаў «Нашы гарады» (1915) распачалася менавіта з Горадні! А пік публікацый прыйшоўся на 1908 – 1910 гг. і быў звязаны з актыўнасцю гарадзенскага карэспандэнта Паўла Алексюка.

Андрэй Чарнякевіч (Гродна):

Слухаў рэферат і здавалася, што час не змяніўся... Допісы «Нашай Нівы» амаль не змяніліся. На блогу «Нашай Нівы» таксама не імёны, а мянушкі... Ці можна казаць, што пэўная «абстрактнасць» мясцовых беларусаў (хаваюцца за мянушкамі і псеўданімамі) – гэта вынік адсутнасці палітычнай перспектывы для беларускай справы? Беларусы нібыта ёсць, але няма прозвішчаў, няма выразнай грамадскай постаці. І тады яе не было, і зараз яе няма! Ці мне гэта толькі здаецца?...

Алесь Смалянчук:

Калі аналізуеш публікацыі «Нашай Нівы», прысвечаныя Горадні, то, сапраўды, уражвае падабенства сітуацыі. Падобнае стаўленне да беларушчыны з боку большасці мясцовых «інтэлігентаў», якія паглядаюць у бок Польшчы або Расеі, падобныя паводзіны мясцовага чынавенства... І, сапраўды, падаецца, што лёс беларушчыны ў Горадні вызначаецца адсутнасцю перспектываў рэалізацыі ідэі нацыянальна-культурнай дзяржавы. Але не магу згадзіцца з тым, што беларусы ўвесь час ўяўляюцца нейкімі абстрактнымі, не выступаюць як канкрэтныя грамадскія постаці... Прынамсі зараз гэта не так! Сучасная беларушчына Горадні – гэта ў першую чаргу канкрэтныя людзі, якія змагаюцца за пашырэнне беларускай мовы, адстойваюць адметнасць беларускай гісторыі, абараняюць права чалавека жыць у прасторы роднай культуры ды інш. І гэты асяродак не страчвае, а ўмацоўвае свой аўтарытэт, прынамсі маральны! Нават навуковы праект «Гарадзенскі палімпсест» і наша сённяшняя канферэнцыя сведчаць пра гэта.

Настасся Жарская, мгр (Мінск). «Гродненские епархиальные ведомости» як крыніца па сацыяльнай гісторыі Горадні пач. XX ст.»

Сяргей Харэўскі (Мінск):

Ці былі допісы, прысвечаныя праблеме талерантнасці і верацярпімасці, якія тычыліся не толькі каталікоў, але, напрыклад, старавераў, лютэранаў, мусульманаў?

Настасся Жарская:

«Гарадзенскія епархіяльныя ведамасці» часта перадрукоўвалі матэрыялы агульнарасейскіх газет па самых розных тэмах. Затое ўсе тэксты па праблеме верацярпімасці былі «мясцовага паходжання». У прыватнасці, на гэтую тэму часта выказваўся біскуп Ніканор. Магчыма, якраз на нашых землях найбольш актуальна і гучала гэтая праблема. А тое, што найчасцей пры гэтым прыгадваліся каталікі, звязанае з тым, што каталіцкі касцёл заставаўся галоўным канкурэнтам праваслаўя.

Сяргей Токць (Гродна):

Ці сустракалася на старонках «Ведамасцяў» слова *беларус*?

Настасся Жарская:

Слова *Беларусь* не сустрэла аніводнага разу, а вось слова *беларус* і вытворныя ад яго сустракаліся ў публікацыях Яўхіма Карскага.

Аляксандр Радзюк (Гродна):

Падкажыце, дзе можна прачытаць поўны камплект «Гарадзенскіх губернскіх ведамасцяў»?

Настасся Жарская:

Хачу паведаміць, што ў Нацыянальнай бібліятэцы зараз ажыццяўляецца праект «Фарміраванне калекцыі дарэвалюцыйных перыядычных друкаў».

Беларусі». У рамках гэтага праекту алічбавання ўсе губернскае ведамасці. У межах бібліятэкі да іх ёсць доступ праз інтэрнэт.

Ларыса Міхайлік, Phd (Гродна). Каталіцкі касцёл у палітычным і грамадскім жыцці Гродна ў 1921-1939 г.

Сяргей Харэўскі (Мінск):

Мяне цікавіць колькі храмаў было вернутае каталіцкай царкве на тэрыторыі Гарадзенскага дэканату ў міжваенны час?

Ларыса Міхайлік:

Канкардат 1925 г. даваў каталіцкаму касцёлу права валодаць толькі той маёмасцю, якая на момант падпісання знаходзілася ў яго руках. Секулярызаваная маёмасць заставалася ў валоданні дзяржавы. У 20-я гг. каталіцкі касцёл вельмі актыўна выступаў за рэвіндыкацыю. Так, напрыклад, у лісце да Віленскай курыі ў 1929 г. пералічаны 120 аб'ектаў, якія некалі належалі рыма-каталіцкаму або грэка-каталіцкаму касцёлам, а потым перайшлі ў валоданне прыватнай царквы, дзяржавы або прыватных асобаў. У Горадні сярод гэтых аб'ектаў знаходзілася Каложская царква, канфіскаваная ў 1839 г., пабернардынскі касцёл, зачынены ў 1853 г., пакармеліцкі касцёл, канфіскаваны ў 1845 г., і пабазыліянскі, канфіскаваны ў 1843 г. Аднак дзяржава не згаджалася на гэта. Па маіх дадзеных у Беластоцкім ваяводстве каталіцкаму касцёлу вярнулі 11 храмаў, а прыватнай царкве – 9. Хаця прыватныя прасілі вярнуць 29 святынь, а каталікі – 26. Калі ж казаць пра Гродна, то тут было пададзена 11 іскаў па рэвіндыкацыі храмаў. Цікава, што уніятам не вярнулі аніводнай святыні. Магчыма, прычынай было тое, што яны на тэрыторыі Польшчы падпарадкоўваліся мітрапаліту Шаптыцкаму. Апошняга польская дзяржава ўспрымала як ворага.

Наталля Сліж (Гродна):

У міжваенны час адбывалася аднаўленне культуры сучасных абразаў. Ці можна гэта звязаць з палітыкай атэізацыі ў савецкай Беларусі?

Ларыса Міхайлік:

Культ абразаў звязаны з паняццем агульнай рэлігійнай актыўнасці, якое таксама ўключае пілігрымкі ды іншыя рэлігійныя практыкі. Пэўную ідэалагічную нагрукку культ абразаў, безумоўна, мае. Між іншым ён яднае вернікаў вакол пэўных мясцовых святынь...

Алесь Смалянчук (Гродна):

Як касцёл ставіўся да праяваў антысемітызму ў гарадскім жыцці ў міжваенны час?

Ларыса Міхайлік:

Антысемітызм прысутнічаў сярод гродзенскага духавенства. Напрыклад, на пагром 1925 г. моцна паўплывала «палымаяная» прамова ксяндза,

сказаная падчас пахавання марака, забітага габрэйскім хлопцам. Ён адкрыта выступіў з антысеміцкімі заклікамі. Наогул, каталіцкае духавенства Беластоцкага ваяводства даволі часта дазваляла сабе падобнае. Ксяндзы, напрыклад, патрабавалі, убраць гандлёвыя крамы з плошчы, на якой знаходзіўся касцёл, і распачынаўся канфлікт. Але адначасна, напрыклад, у войску капеланам катэгарычна забараняліся ўсе праявы ксенафобіі.

Сяргей Токць (Гродна):

Які адсотак гарадзенскіх выбаршчыкаў галасаваў за хрысціянскіх дэмакратаў? Наколькі я ведаю, касцёл агітаваў менавіта за гэтую партыю... Гэта можа быць паказчыкам палітычнага ўплыву касцёла.

Ларыса Міхайлік:

Касцёл імкнуўся праводзіць самастойную палітычную лінію, але супраць гэтага выступала тагачасная палітычная ўлада. У справаздачы МУС 1938 г. Беластоцкі ваявода Касташэўскі прывёў статыстыку палітычнай арыентацыі каталіцкага духавенства па паветах. З яе вынікае, што 55% святароў мелі акрэсленыя палітычныя сімпатыі, з іх 29% былі прыхільнікамі эндэцыі, а 26% – прыхільнікамі хадэцыі. 45% святароў дэкларавалі сваю апалітычнасць. У Гродзенскім пав. з 23 святароў 9 сімпатызавалі хадэкам, 4 – эндэкам, а 10 былі апалітычнымі. У каментарых ваявода зрабіў даволі цікавы запіс адносна прыхільнікаў хадэцыі: «Гэта група святароў старэйшага ўзросту, да якой належаць асобы беларускай і літоўскай нацыянальнасці, якая змяншаецца з дня на дзень. Гэтая група схільная падтрымліваць новую унію і карыстацца ў працы беларускай і літоўскай мовамі. У яе шэрагах няма маладых актыўных дзеячаў тыпу Станкевіча або Талочкі, высланых з Вільні, таму яна не можа ініцыяваць ніякай дзейнасці ў межах Беластоцкага ваяводства». Такім быў погляд афіцыйнай асобы. Думаю, што з ім трэба згадзіцца. Таксама відавочна, што найбольшая палітычная актыўнасць духавенства была ў этнічна мяшаных парафіях. Там, дзе дамінавалі польскія вернікі, было больш «апалітычных» святароў.

Сяргей Харэўскі, мгр (Мінск). Дзейнасць архітэктара Мікалая Чагіна ў Вільні і Горадні: досвед і урокі

Рэпліка Ігара Трусава (Гродна):

Хачу выказаць некаторыя заўвагі. М. Чагін не меў адносінаў да пабудовы Царквы св. Аляксандра Неўскага ў Горадні. Гэта не тыповы праект.

Таксама хачу звярнуць увагу на ўзровень гарадзенскіх чыноўнікаў XIX стагоддзя. Менавіта яны забаранілі ўстанаўліваць на «Фару Вітаўта» падчас перабудовы канца пазамінулага стагоддзя гіганцкі купал, што дазволіла захавць гатычныя формы касцёла. А «какошнікі» былі невялікімі, і калі іх разабралі ў міжваенны час, то высветлілася, што

«Фара» захавалася вельмі добра. Думаю, што сучасныя чыноўнікі нічога б не захавалі...

Сяргей Харэўскі:

«Фара Вітаўта» толькі ў XIX ст. гарэла чатыры разы. Да гонару Чагіна, хачу адзначыць, што ён зрабіў рэканструкцыю храма, якім ён быў да апошняга пажару. Толькі пасля гэтага ён пачаў рэалізацыю ўласнага праекту... У тую эпоху тое, што зрабіў Чагін было адзіным шляхам ратавання храма. Распазнаць характэрнае «Фары Вітаўта» пасля пажараў і перабудоваў было вельмі цяжка. Чагін гэта зрабіў, а польскаму архітэктару Сасноўскаму, які ў міжваенны час кіраваў чарговай рэканструкцыяй храма, засталася толькі прыбраць «какошнікі» ды іншыя атрыбуты «псеўдарускага стылю».

Святлана Марозова (Гродна):

Скажыце, гэта ўпершыню ў гісторыі беларускай культуры назіралася такая масавая пабудова праваслаўных храмаў ці ўжо былі прэцэдэнты? Як на гэта рэагавала беларуская інтэлігенцыя?

Сяргей Харэўскі:

Маштаб пабудовы не меў аналагаў. Вядома, што ў перыяд праўлення Аляксандра III у імперыі было пабудавана каля 47 тысяч храмаў. Прыблізна траціна з іх з'явілася ў г.зв. «заходніх губернях», яшчэ траціна – на Каўказе і Стаўраполлі. На гэта пайшлі каласальныя сродкі! А вось Цэнтральная Расія выглядала вельмі сціпла. Якраз тут часта не хапала храмаў.

Інтэлігенцыя ставілася вельмі негатыўна, але не было прасторы для дыскусіі. Увесь негатыў праяўляўся ў публіцыстыцы. Прычым найбольш актыўна пратэставала інтэлігенцыя Пецяўбургу. Яна высмейвала гэты «псеўдарускі стыль», бачыла ў ім безгустоўшчыну. Адсюль пайшло зняважлівае стаўленне да гэтых пабудоваў перыяду Аляксандра III.

Андрэй Чарнякевіч (Гродна):

Вам не падаецца, што мы зноў маем дачыненне з «чагінаўшчынай» у дзейнасці многіх сучасных архітэктараў? Маю на ўвазе праекты па рэканструкцыі Каложскай царквы... Прынамсі, прапанаваная сёння гістарычная рэканструкцыя вельмі падобная на тое, пра што вы казалі.

Наогул, што горш? Зруйнаваць «Фару Вітаўта», ці адбудаваць яе ў псеўдарускім стылі? Пасля шматлікіх перабудоваў яна «выпала» з кантэксту гарадзенскай гісторыі. На мой погляд гэта і ёсць галоўная прычына, чаму атрымалася абараніць езуіцкі касцёл і не атрымалася абараніць «Фару». Яна ўжо не была гарадзенскай. Тое ж чакае і верагодныя аб'екты сучаснай рэканструкцыі ў Горадні... Яны будуць вырваныя з кантэксту гісторыі Беларусі!

Сяргей Харэўскі:

Думаю, што ўсе намаганні прышчапіць да гістарычных тэрыторый штучна сканструяваныя псеўдагістарычныя аб'екты будуць бясплённымі,

якія б рэсурсы дзеля гэтага не выкарыстоўваліся. На шчасце, ні праваслаўная царква, ні беларуская дзяржава не маюць тых сродкаў, якімі распараджаўся М. Чагін. Таксама трэба казаць пра адсутнасць такіх таленавітых архітэктараў, як той жа Чагін. Напрыклад, падчас пазнейшай рэканструкцыі касцёла св. Казіміра ў Вільні архітэктары вельмі ашчадна абыходзіліся з тым, што прыўнёс Чагін... Фактычна, яны пакінулі фасад, які ён рабіў! Ён выявіўся надзвычай таленавітым стылізатарам, майстрам, выдатным мастаком... Гэта спаўна праявілася пры рэканструкцыі званіцы віленскага касцёла св. Ганны... Цяперашнім архітэктарам вельмі далёка ад узроўню ведаў, талента М. Чагіна. Зразумела, што сёння і маштаб не той... Сучаснае штучнае навешванне на храмы «цыбулінаў», «какошнікаў», «набалдашнікаў» ўсё больш становіцца камічным...

Мікалая Чагіна, які патраціў столькі сіл, таленту, часу, сродкаў, рэалізуючы палітычную праграму імперыі на яе акраінах, забылі паўсюдна. Калі б ён столькі ж зрабіў дзе-небудзь у Цэнтральнай Расеі, то ён быў бы бяспечным для рускай культуры. І гэта ўрок усім тым, хто імкнецца нахрапам, скажваючы і падтасоўваючы факты прышчапіць тое, што пярэчыць культурнай і гістарычнай традыцыі. Нічога з гэтага не атрымаецца...

Навуковае выданне

**Гарадзенскі палімпсест 2010.
Дзяржаўныя і сацыяльныя структуры,
XVI–XX стст.**

Адказы за выпуск Зміцер Колас

Падпісана да друку 28.03.2011.
Фармац 60x84 $\frac{1}{16}$. Папера афсетная. Друк лічбавы.
Ум. друк. арк. 31,72. Ул.-выд. арк. 29,30.
Наклад 200 асобнікаў. Заказ б/н.

Выдавец і паліграфічнае выкананне
індывідуальны прадпрымальнік Зміцер Колас
ЛІ № 02330/0552654 ад 14.01.2010.
Пр. Незалежнасці, 105-14, 220023, Мінск.

Пераплёт выраблены
ў ТАА «Інпрэдо»
Вул. Сямашка, 15-29/1, 220116, Мінск